

VERITAS ÉVKÖNYV
2020

VERITAS ÉVKÖNYV

2020

VERITAS

Történetkutató Intézet és Levéltár

MAGYAR NAPLÓ

Budapest, 2021

A kötet megjelenését támogatta:

Szerkesztette és lektorálta

Farkas Judit Antónia – Orosz László – Schwarzwölder Ádám – Ujváry Gábor

A hely- és személynévmutatót összeállította

Kocsis Annamária

Az angol nyelvű összefoglalókat Varjú László,
a német nyelvűeket Kékesi Katalin fordította

© Szerzők, 2021

© VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2021

© Magyar Napló, 2021

ISSN 2416-0687

TARTALOM

Szakály Sándor: Az Olvasóhoz	9
Hermann Róbert: Kemény Zsigmond a Békepártban – kortársi vélemények és önkép	11
Dubniczky Zsolt: Ahol a jótékonyosság és a művészet találkozott. Iparművészeti kiállítás Károlyi Alajos palotájában 1876-ban	31
Lajtai L. László: A korai magyar történelem etnikai vonatkozásainak ártértékelődése a dualizmus kori magyar középiskolai történelemtankönyvekben	47
Anka László: „Borzasztó munkában vagyok.” Apponyi Albert az 1905-ös választási kampányban	61
Schwarzwölder Ádám: Közös ügyek – közös felelősség?	78
Ligeti Dávid: Úton a háborúba. Franz Conrad von Hötzendorf tábornok az osztrák–magyar Vezérkar élén (1912. december 12. – 1914. július 28.)	105
Kovács Kálmán Árpád: A „Tisza vagy Károlyi”-probléma a száz évvel ezelőtti magyar református gondolkodásban.	120
Sztancs Gábor: A nemzetiségek önrendelkezésének előkészítésével megbízott miniszter. A Károlyi-kormányzat nemzetiségi minisztériuma	137
Réfi Attila: Csécsi Nagy Imre altábornagy évszázados életútja (1868–1967) – II. rész. Halálra ítélve a nagyváradi összeesküvési perben	154
Drócsa Izabella: „A győztes proletárforradalom meg fogja bosszulni halálunkat!” – A Sallai–Fürst-per	171
Kissné Bognár Krisztina: A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági Osztályának hallgatói 1934–1944	188
Hollósi Gábor: Törvényhozási teendők az 1938 és 1941 közötti területgyarapodásaink kapcsán	206

Joó András: A Boszporusz partjaitól Budapesten át Stockholmig. Magyar politika, társasági élet és diplomácia Ullein-Reviczky Antalné (szül. Lovice Louisa Grace Cumberbatch) naplójának tükrében (1941. január – 1942. szeptember)	215
Oroszné Takács Katalin – Orosz László: A hazai németek 1945 utáni kényszmigrációs folyamatait tárgyaló vizsgálatok historiográfiai áttekintése	249
Kiss Dávid: A Magyar Kommunista Párt hadifogoly-politikájának alkotóelemei a második világháborút követően és az 1945-ös választások	268
Büky Orsolya: „Akármilyen paradoxon, ez került napirendre a rendőrségen kell rendet csinálni”. A Magyar Kommunista Párt szerepe a Magyar Államrendőrség kialakulásának folyamatában	284
Farkas Judit Antónia: „Politikusok, bukás a sorsotok!” B. Farkas Ferenc politikai visszavonulása és öngyilkossági kísérlete (1948–1950)	306
Glaub Krisztián: Tettes és áldozat? A tettes: Farkas Vladimir az ÁVH-n (1949–1955)	327
Géczi Róbert: A Pauker-ügy egy magyar diplomáciai jegyzék alapján	342
Seres Attila: Menekülés Budapestről Moszkvába. Két esettanulmány szovjet civilek részvételéről az 1956. évi forradalomban	361
Bertalan Péter: A katolikus egyház ellenálló csoportjai az 1950-es és 1960-as években Magyarországon	385
Kőrösi Zsuzsanna: „Nem volt ebben semmi titkos”. Egy katolikus ifjúsági közösség élete az 1950-es években. Rozgonyi György élettörténeti interjúja alapján	397
Rácz János: Egy szürke eminenciás dilemmái. Egy forrás a Kádár-korszak politikatörténetének elemzéséhez	420
Dévavári Zoltán: Szétesésben. A vajdasági magyarság helyzete a délszláv válság kezdetekor (1988–1990)	438
Noszkó-Horváth Mihály: A II. világháborút követő internálás és kitelepítés a magyar kárpótlási célú jogszabályok tükrében, és a kapcsolódó kárpótlási iratok	455

RESUMES	477
ZUSAMMENFASSUNGEN	509
Névmutató	543
Földrajzi nevek mutatója	567

AZ OLVASÓHOZ

A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – 2018-ig VERITAS Történetkutató Intézet – főigazgatójaként mindig ezzel a megszólítással fordulok Önhöz, Kedves Olvasónk, és igyekszem néhány mondat erejéig szólni arról a munkáról, amely 2014-ben alapított intézményünkben folyik és amely – legalábbis a mi megítélésünk szerint – a magyar történettudomány számára ugyanolyan fontos, mint a legtöbb kutatóhelyen zajló feltáró, elemző munka.

Miért hangsúlyozom ezt? – kérdezhetnék. Azért mert nem egy esetben előfordul, hogy a „konkurens” kutatóintézetek, kutatócsoportok úgy vélik, hogy a másutt végzett munka nem olyan lényeges és érdekes. A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár munkatársai ezt nem így látják. Ők – beleértve a főigazgatót is – úgy vélik, a múlt feltárása, annak hiteles bemutatása mindenki számára nélkülözhetetlen és a szakmai-tudományos viták az adott tudományterület számára fontosak, mondhatni: elengedhetetlenek.

Ezen vélekedés/álláspont/nézet alapján születtek meg azok az írások is, amelyek a 2020-as Évkönyvünkben találhatók. Alapvetően új források „megszólaltatásával” világítanak rá egy-egy eseményre, személyre, történésre, olyanokra, amelyek eddig kevésbé vagy alig voltak ismertek.

A levéltárosoknak, történészeknek az okozza a legnagyobb örömet a munkában, ha új forrásokra lelnek, új megközelítésben tudnak igazítani, finomítani egykori megállapításokat, netán cáfolni olyan állításokat, amelyek csak az adott „politikai viszonyok” meglétének következtében válhattak „tényekké”.

A tények viszont fontos dolgok. Néha – talán kissé udvariatlanul – azt szoktam mondani, hogy magam azon történészek közé sorolom, akik szerint a történelemben a tényeknek is van szerepe.

Miért vélem így? Azért mert sokszor „engedményeket” teszünk a különböző elvárásoknak, amelyeket magunk támasztunk, vagy amelyeket mások támasztanak velünk szemben. Ezekről pedig jobb távol tartani magunkat. A kutatás szabadsága, a publikálás lehetősége alapvető minden kutató számára. A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár munkatársai ezzel a lehetőséggel élhetnek is. A véleményüket vállalva foglalhatnak állást különböző kérdésekben és szakmai viták, beszélgetések során alakíthatják ki a véglegesnek gondolt álláspontjukat.

Ezt tapasztalhatja ebben a kötetben Ön is, Kedves Olvasó. A kötetben, amelyben valamennyi történész munkatársunk, illetve levéltáros kollégáink és kutatómunkát (is) folytató kollégáink publikációival találkozhat. Az itt közreadott írások a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltárban folyó kutató és feltáró munkába engednek bepillantást. Remélem, érdemes lesz azokat elolvasni és azok új ismereteket is nyújthatnak az érdeklődők számára.

Bízva abban, hogy Ön, Kedves Olvasó, értékeli azt a teljesítményt, amelyet munkatársaim felmutatnak és továbbra is velünk tart; ha másként nem is, mint a magyar múlt iránt érdeklődők egyike, akinek a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár ugyanolyan fontos, mint nekünk. Legyen olvasóként a pártolónk!

Budapest, 2021. május

Prof. Dr. habil. Szakály Sándor
egyetemi tanár, főigazgató

HERMANN RÓBERT

KEMÉNY ZSIGMOND A BÉKEPÁRTBAN – KORTÁRSI VÉLEMÉNYEK ÉS ÖNKÉP

Az 1883-as év egyik könyvpiaci szenzációja volt Kemény Zsigmond 1849-es „emlékiratának” kivonatos közlése. A kiadvány a kor nevezetes publicistájának, Beksics Gusztávnak a nevéhez fűződik. A *Kemény Zsigmond. A forradalom s kiegyezés* című munkájában nemcsak Kemény „emlékiratát”, hanem több tucat, többnyire Falk Miksához írott levelét is közreadta.¹

A kötet igen élénk visszhangot keltett, s egyik kiváltója volt annak a történetpolitikai vitának, amely a volt 1849-esek és a kiegyezés hívei között a sajtóban folyt. Beksics nem adta közre az egész szöveget, csupán a Keményre vonatkozó, illetve a forradalom történetét megvilágító részeket. A munka hitelességével kapcsolatban a 20. században több kutató is kételyeket fogalmazott meg. Noha a kézirat 1954 óta a Magyar Országos Levéltárban található, a korszak kutatóinak többsége mellőzte ennek használatát.

A 2019. évi VERITAS Évkönyvben megjelent tanulmányomban bemutattam Beksics munkájának visszhangját, részletesen tárgyaltam az eredeti kéziratból levonható következtetéseket, illetve foglalkoztam a munka hitelességének kérdésével is. A források elemzése alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a mű nem klasszikus emlékirat, hanem a Kemény Zsigmond által 1849–1850 fordulóján a pesti cs. kir. haditörvényszékhez benyújtott védőirat. A védőirat a lényegi kérdéseket tekintve ugyanúgy interpretálja az 1848–1849. évi eseményeket, mint Kemény 1850-ben megjelent híres röpirata, a *Forradalom után*.² Ugyanakkor a mű valóban komoly forrásértéket képvisel, esetleges tévedései és torzításai a megfogalmazás körülményeiből, azaz a rendelkezésre álló adatok hiányából, illetve abból a körülményből fakadtak, hogy a szerző szó szerint az életét védte. Az eltérő időhatárok és cél ellenére

¹ BEKSICS Gusztáv: *Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés*. 2. javított, bővített kiadás. Budapest, Athenaeum, 1883. (a továbbiakban: BEKSICS, 1883.) 56–139. és innen átvéve *Emlékirat 1849-ből* címmel KEMÉNY Zsigmond: *Történelmi és irodalmi tanulmányok*. S. a. r. GYULAI Pál. Budapest, Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1904. I. köt. 47–141. Az eredeti kéziratot ld. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), R 31. Naplók, feljegyzések. 2. csomó. Kemény Zsigmond emlékirata. (A továbbiakban: MNL OL, Kemény Zsigmond emlékirata.)

² KEMÉNY Zsigmond: *Forradalom után*. In: KEMÉNY Zsigmond: *Változatok a történelemre*. S. a. r. TÓTH Gyula. Budapest, 1982. 181–373.

a *Forradalom után* szövege megerősíti azt a megállapítást, hogy a védőirat nem kompiláció, nem hamisítvány, hanem Kemény munkája.³

Jelen tanulmányomban két kérdéssel foglalkozom:

1. milyen eseményeket jegyzett fel Kemény a saját tevékenységéről, s ezek mennyire támaszthatók alá más forrásokkal?
2. hogyan látták a kortársak Kemény 1848–1849-es politikai szerepét?

KEMÉNY ÖNMAGÁRÓL

Noha a köztudatban a szöveg emlékiratként rögzült, gondos átolvasása után nyilvánvalóvá válik, hogy az eredetileg nagyjából hat nyomtatott ív terjedelmű munkában éppen a *személyes elemből* találunk igen keveset. Azaz, Kemény ugyan *szemtanúként* ismerteti az eseményeket, de *saját szerepéről* csak igen ritkán emlékezik meg.

Az első egy Beksics Gusztáv által a közlésből kihagyott részben, a kézirat elején található:

„Ösmerőseim tanúságot tehetnek azon [olvashatatlan szó] érzésről, mely a februáriusi francia forradalom óta keblemre nehezült. A suffragium universale [általános választójog], a tudatlan tömegnek túlsúlya, az állományi erők nagy részének a proletariátus kezébe juttatása; ezek valának az általam leginkább gyűlölt s legtöbbször megtámadott törekvések. Minden addigi politikai munkásságom sarkpontja volt minél inkább konzerválni az értelmiség számára a közügyekrei befolyhatást.

Ezzel homlokegyenest ellenkező irányt nyert Európa a februári forradalom után. S vagy magamat kellett zavart fejű embernek tartani, kinek egy világos eszméje sincs, vagy pedig kénytelen valék hinni, hogy iszonyú tévedések által egy közszerencsétlenség felé tartanak az európai állományok.

Ily értelemben nyilatkoztam mindjárt a párisi események hallásakor bizonyos baráti körben, hol Szalay László vigasztalásomul mondotta, hogy nem én vagyok zavart agyú, hanem a világ vesztette el eszét, a világ követett el szentlélek elleni bűnt az ochtokráciának hatalomra emelése miatt.”⁴

Lónyay Menyhért naplójából tudjuk, hogy az 1848. február 22–24-i párizsi forradalom híre március 1-jén már Pesten is ismert volt, ő maga pedig március 2-án Eötvösnél találta „a Pesti Hirlap egész szerkesztőségét; egy körben ült Eötvös, Trefort,

³ HERMANN Róbert: Emlékirat vagy védőirat? Kemény Zsigmond rejtélyes műve. In: *VERITAS Évkönyv 2019*. Szerk. FARKAS Judit Antónia – GALI Máté – SCHWARCZWÖLDER Ádám – UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló, 2020. 57–73.

⁴ MNL OL, Kemény Zsigmond emlékirata 1.

Csengery, Kemény Dénes és Zsigmond” – Szalayt azonban nem említi közöttük.⁵ Kemény véleményéről mit sem ír – ugyanakkor egy nappal későbből, március 3-áról ismerjük Kemény Wesselényi Miklóshoz írott levelét, amiből sok minden látszik, csak az nem, hogy Kemény szerint – ahogy emlékiratában írja – „iszonyú tévedések által egy közszerencsétlenség felé tartanak az európai állományok”. A levél inkább túlzottan optimista hangvételűnek mondható. Ilyeneket olvashatunk benne: „Magyarország történetében új korszak kezdődik. – Kossuth határtalan erélyt fejtett ki a parlamentáris kormány vételmében. [!] Áldja meg az isten ezért őt! – Győztünk végtére.”⁶ Szalayval kétségkívül beszélt ezekben a napokban, ugyanis Lónyay március 20-án említi naplójában, miszerint Kemény és Szalay úgy vélték, „hogy Kossuthot, ki impraktikus miniszter lenne, legjobb volna a törvényjavaslatokat dolgozandó konzulátusba tenni, mely római módra szerveztetnék”.⁷

Ezt követően Kemény a Széchenyi István gróf által saját szállásán, az Ullmann-házban a kormánypárti képviselők számára 1848 júliusában szervezett informális tanácskozások azon résztvevői között említi önmagát, „kik legerélyesebben hatottak az Ullmann-konferenciák szellemére”.⁸

Ez akár igaz is lehet – azonban e konferenciákról gyakorlatilag alig tudunk valamit. A Keménnyel sok tekintetben azonos nézeteket valló Hunfalvy Pál csak annyit említ a naplójában július 6-án, hogy „az Ullmann-házban követi kör alakult – lesz az kormányi párt”.⁹ Maga Széchenyi július 5-én említi, hogy „egy sereg követ” gyűlt össze az Ullmann-teremben, ahová Kossuthot is meghívták, de nem ért rá, s bábeli zűrzavar után ő, Széchenyi tartott beszédet.¹⁰ Július 8-án újabb konferenciát említ, ahová Kossuth is eljött, s ahol Beöthy Ödön bihari főispán „teljességgel a megbékélés mellett” szónokolt.¹¹ Megemlíti – tárgy nélkül – a július 9-i konferenciát, 19-én pedig arról ír, hogy reggel Wesselényi tartott konferenciát az Ullmann-házban.¹² De ami igazán fontos: Kemény neve utoljára 1848. június 12-én, tehát az országgyűlés meg-

⁵ LÓNYAY Menyhértnek 1847-8-diki naplója. In: *Szószer és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből.* S. a. r. HERMANN Róbert. Budapest, Szépirodalmi, 2000. 62. (A továbbiakban: LÓNYAY, 2000.)

⁶ Kemény – Wesselényi, Pest, 1848. március 3. Közli *Kemény Zsigmond levelezése.* S. a. r. SOMOGYI Gréta és PINTÉR Borbála. Budapest, Balassi, 2007. 131.

⁷ LÓNYAY, 2000. 68.

⁸ BEKSICS, 1883. 58.

⁹ HUNFALVY Pál: *Napló 1848–1849.* S. a. r. URBÁN Aladár. Magyar Ritkaságok. Budapest, Szépirodalmi, 1986. 49.

¹⁰ SZÉCHENYI István: *Napló.* S. a. r. OLTVÁNYI Ambrus. Az előszót írta SÖTÉR István. Fordította JÉKELY Zoltán és GYÖRFFY Miklós. Millenniumi magyar történelem – Források, Budapest, Osiris, 2002. 1156.

¹¹ Uo. 1158.

¹² Uo. 1158., 1164.

nyitása előtt több héttel fordul elő Széchenyi naplójában: eszerint aznap délután Keményhez ment „az országgyűlési termek berendezése dolgában”.¹³ Kemény „erélyes hatása” a konferenciák szellemére tehát e tekintetben erősen kétséges, annál is inkább, mert magukról a konferenciákról – Kemény és a többi „békepárti” korifeus védő- és emlékiratain kívül – nincsenek értékelhető forrásaink.¹⁴

A másik eset ennél konkrétabb:

„Történt, hogy egy alkalommal a vármegyeház terembe mentem, hol az akkor alig 40 egyénből álló szélső párt tartotta gyűléseit. Minden követnek szabad bejárása levén oda, valamint az Ullmann-konferenciákra is, jelenlétem nem tekintethetett indiszkréciónak.

Két órai ott ülés elég volt arra, hogy átláthassam, miként ezen többnyire reputáció nélküli és középszerű egyéniségek még megrázó hatást gyakorolhatnak ügyeinkre, mert az agráriai viszonyok körüli nézeteikkel a falusi népet, s a világszabadság felőli általános fogalmaikkal pedig a fiatalságot s proletariátust könnyen magukhoz csatolhatják.

Kilépve a teremből, az Ullmann-konferenciába, s utóbb Kovács Lajoshoz mentem. E napon majd mindig Széchenyi és Eötvös nyomában levén, őket együtt és külön ismételve kértem: alkotnának a pesti forradalmi elemre s népcsődületre támaszkodó szélső demokrata párt ellen, egy a nevezett miniszterekkel és Deákkal folytonos összeköttetésben álló mérsékelt pártot, mely jól diszciplinálva legyen s vezetőkkel rendszeresen ellátva, – mert különben a vármegyeháziak fejünkre fognak nőni.

Széchenyi méltányolta szavaimat, de anélkül, hogy általános szentenciáknál többre terjeszkednék.

Ellenben Eötvös, kit én mint testvéremet szerettem, rémlátásnak tartotta állításomat, s azt mondá: bolondság arról beszélni is, hogy ezen nyugtalan, de hitel nélküli emberek ellenünk valamit tenni tudjanak.

Indulatba jővén, válaszoltam: »Csináljatok amit tetszik, én úgyis mindenből visszavonulok.«

Emlékszem, hogy a későbbi katasztrófok sem hatottak rám oly mélyen, mint e szcena.

Százszor beszéltem el barátaimnak s mindig egyaránt erős keserűséggel.”¹⁵

Itt ugyanaz a probléma, mint az előző esetről: akár igaz is lehetne, de nincs olyan forrásunk, ami megerősítené.

¹³ Uo. 1146.

¹⁴ SPIRA György: *1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a*. Budapest, Akadémiai, 1964. 260–262.

¹⁵ BEKSICS, 1883. 58–59.

1848. augusztus 21. utánra datálható a következő eset, amikor Perczel Mór árulással vádolta a délvidéki katonai vezetést, s indítványozta, hogy az ott történekről hallgassák meg Szentkirályi Mór királyi biztost, valamint küldjenek teljhatalmú biztosokat a Délvidékre. A képviselőház Batthyány felszólítására megróttá Perczelt. Kemény szerint ezt követően néhány nappal a Kioszkban találkozott Perczellel. „Ő külön hív s egész nyugalommal így szól: »Kovács Lajos és te nem akartok nyugodni. Gondolom, azt természetesnek fogod találni, hogy mihelyt hatalomra fogok jutni, felakasztatlak, valamint én is természetesnek tartom, hogy hasonló esetben te engemet szintén felfüggesztesz.« Megvallom, ez idők annyira izgatottak voltak, hogy én éppen nem ütődtem meg e nyílt vallomáson, sőt, mint valami kétségtelen axiómát adoptáltam.”¹⁶ Perczel személyiségének ismeretében a történet valószínű – de nem bizonyítható. Ugyanakkor tény, hogy sem Kemény, sem Kovács nem szóaltak fel az augusztus 21-i vitában, azaz Perczelnek nem volt konkrét oka arra, hogy éppen Keményt és Kovácsot pécézze ki.

A következő személyes elem szintén egy Széchenyihez kapcsolódó történet: „Valamivel később Széchenyi azt mondja nekem – s ezt többeknek is beszélt –, hogy ő, ha a dolgok még veszélyesebb alakot váltandanak, lakásáról egy titkos járatot készített a Lánchídhöz, s midőn háza megtámadtatik, családját a Dunához viszi, és előbb gyermekeit dobván be, feleségével a hullámokba öli magát.” Ismerve a gróf ekkori kedélyállapotát, akár meg is történhetett, de nem bizonyítható.¹⁷

Ezután hosszú szünet következik: az 1848 szeptemberétől 1849. április közepéig terjedő időszak elbeszélésénél csupán egyetlen személyes elemet találunk: Kemény magyarázatát arra, hogy miért követte a parlamentet Debrecenbe:

„Január elején én is kénytelen voltam Debrecenbe menni. Okaim következők valának:

a.) A terrorizmus már akkor főként a rendőri miniszter működése által a legmagasabb fokra lévén emelve, az országgyűlés teremében is felhozott, hogy amely követ az elindulásra kitézött nap reggelén a vaspálya indóházánál nem leend, az végeztessék ki.

b.) Nem kaptam semmi biztosítást az itt maradásra éppen azok által, kiktől reméltem; míg másfelől oly álhír volt elterjedve, hogy Windisch-Grätz herceg minden követet haditörvényszék elébe állítand.

c.) Birtokom kizárólag Erdélyben feküdt. – Gondolkoztam ugyan arról, hogy csak Pest vidékéről távozzam, néhány hétre és Szolnoknál utat tévesszek, de

¹⁶ BEKSICS, 1883. 62.

¹⁷ Uo. 62–63.

d.) útlevelem, melyet kezembe adtak, arról szólott, hogy mint követ megyek Debrecenbe. Ily körülmények közt akár passzussal, akár anélkül utaztam volna a vidékeken, ki valék tétetve, miként, ha a táborozási teren¹⁸ maradok valahol, vagy Perczel tábornok, ki különben is régóta fenyegetett, kezére kerít, vagy a császári seregek valamelyik csapatja által, mint gyanús és utazásait nem igazolható egyén, kellemetlenségbe vegyülhetek. Legkevesbé mehettem pedig jószágomra, mert az Balázsfalva mellett fekvén, gyűlpontja volt az oláh csoportozatoknak. Alig maradott volna tehát más választásom, mint Szolnok és Várad közt valahol lappangani; de éppen e vidékek voltak leginkább fanatizálva s kormánybiztosokkal ellátva. Itt lehetett igazán attól tartani, hogy a Ház engedelme nélkül széledező követet a kormánybiztos különben is Debrecenbe küldi, vagy pedig az úgynevezett népjúristiz¹⁹ még nagyobb bajba hozhatja. – Ennyi megfontolni valók mellett is talán nem jelentem volna meg Debrecenben, ha

e.) nem táplálta volna lelkemet egy remény aziránt, hogy a Windisch-Grätz herceg elébe küldött deputáció elfogadtatást leend szerencsés nyerni, s így alkalom nyílik az annyira megalázott mérséklett pártnak az annyi félreértések és terrorizmus által többnyire elnémított békebarátoknak fejüket felütni, és a dolgok folyamának irányát megváltoztatni.”²⁰

Beksics ezt a passzust kihagyta: nem illett volna a következetes, az ügy mellett becsületből és segíteni akarásból kitartó Keményről alkotott képhez. Más kérdés, hogy egy haditörvényszéki védőiratról lévén szó, Keménynek kétségkívül mondania kellett valamit erről a kérdésről, s ennél többet és okosabbat aligha írhatott. Hozzáteendő, hogy az utolsó passzusban ott a csendes szemrehányás: ha Windisch-Grätz másként fogadja az országgyűlés küldöttségét, a dolgok másként is alakulhattak volna...

Noha Kemény védőirata az 1849. január–március közötti országgyűlési pártcsaták jól strukturált, a fontos kérdéseket jelző és a vitákat befolyásoló lehetséges mögöttes szempontokat bemutató írás, a saját szerepéről e vitákban egyáltalán nem ír – nem is nagyon volt mit, ugyanis a parlament debreceni nyilvános ülésein *nem szólt fel*. Legközelebb csak 1849. április 14., a trónfosztás és a függetlenség kimondása kapcsán szól saját személyéről. Miután elmondja, hogy az országgyűlés ülését a református kollégiumból aznap a debreceni Nagytemplomba tették át, így folytatja:

„Mi nem lévén a népgyűléseknek barátai, az utcán maradtunk, ti. Kovács, én és Zeyk Károly. A debreceni közönség – mely miatt a követek nagy része, ha akart volna is, alig férhetett volna be a templomba – előttünk vonult nagy masszákból el.

¹⁸ hadműveleti területen

¹⁹ népjúristiz

²⁰ MNL OL, Kemény Zsigmond emlékirata 10–11.

Én a hangulatját vizsgálva e népnek, úgy vevém észre, hogy a valóságos cívis, bár áhítatosan imádta Kossuthot, nemigen örvendett, sőt, komoly volt. Az ifjúság és az asszonyok valának inkább fanatizálva.”²¹

Miután a Debrecenben megjelenő képviselők esetében a haditörvényszéki eljárások során az egyik legsúlyosabb vádpont az volt, ha az illető részt vett az országgyűlés említett ülésén, érthető, hogy Kemény igyekezett ennek felelőssége alól menekülni. Az ülésen nem volt név szerinti szavazás, így azok a képviselők, akiknek neve nem szerepelt a *Közlöny* által közzétett képviselőházi naplóban, nyugodtan hivatkozhattak arra, hogy nem voltak ott a Nagytemplomban. Ezzel védekezett 1850 februárjában benyújtott védírában Kazinczy Gábor is. Kovács Lajos is úgy fogalmazott 1849. december 4-én benyújtott védírában, hogy „sok képviselő hazament anélkül, hogy a templomba bement volna”; december 22-i haditörvényszéki kihallgatása alkalmával pedig azt vallotta, nem tudja megmondani, mely képviselők voltak jelen az ülésen.²² Mindenesetre a templomból kilépő Táncsics „egy zugban” látta csoportosulni Kovács Lajost, Kazinczy Gábort, Pálffy Jánost, Szunyoghy Rudolfot és Nyáry Pált – de Keményt nem.²³ A Kemény által név szerint említett Zeyk Károly haditörvényszéki védőírában nincs nyoma ennek az epizódnak.²⁴

Kemény viszonylag részletesen ír az 1849. április második felében a kormány és Kossuth kormányzóelnök jog- és hatásköréről a zárt üléseken folytatott vitákról. Saját szerepét így foglalja össze: „A minisztérium hatalmának minél nagyobb kiterjesztésére törekedtek s amellet küzdöttek a titkos ülésen

a.) a mérséklettek közül Kovács, Kazinczy és én.

b.) a más pártárnyalatokból: Szemere [Bertalan], Gorove [István] és Somogyi [Antal].”²⁵

E zárt üléseket Hunfalvy naplója is említi, de dátum, illetve a vitában résztvevők nevének említése nélkül,²⁶ Gyulay Lajos viszont e napokban a nőügyeivel volt elfoglalva, így ő nem tudósított ezekről az ülésekről. Kéziratban ismertek még Zichy Antal naplójegyzetei ezekből a napokból – de, sajnos, e vitákról ő sem közöl érdemi adatokat.²⁷

²¹ BEKSICS, 1883. 128.

²² KAZINCZY Gábor: *Szerepem a forradalomban*. In: *Szószék és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből*. S. a. r. HERMANN Róbert. Budapest, Balassi, 2000. 310. (A továbbiakban: KAZINCZY, 2000.)

²³ TÁNCICS Mihály: *Életpályám*. Harmadik köt. Táncsics Mihály Művei 6. köt. Budapest, 1885. 95.

²⁴ VITA Zsigmond: Zeyk Károly politikai magatartása 1848/49-ben. *Erdélyi Múzeum*, 39. évf. (1944), 545–550. (A továbbiakban: VITA, 1944.)

²⁵ BEKSICS, 1883. 136–137.

²⁶ HUNFALVY, 1986. 256–260.

²⁷ Másolata – Kucza Péter barátom szívessége révén – birtokomban. Az eredeti magánkézben.

Miután Szemere április 27-én érkezett meg Debrecenbe, s Kemény őt is a résztvevők között említi, a kormányzó és a kormány viszonyát szabályozó kormányzói rendeletet pedig május 1-jén adta ki Kossuth, ezeket a zárt üléseket április 27–30. között tarthatták. Kazinczy Gábor védőiratában szintén tárgyalja ezeket az üléseket, de egyetlen felszólaló nevét, így Keményét sem közli.²⁸ Kovács Lajos csak egy félmondatral utal a vitára haditörvényszéki védőiratában. Azaz, elképzelhető, hogy Kemény a felszólalók között volt, de nincs olyan forrásunk, amely ezt megerősítené.

Egyértelműen dokumentált viszont a Kemény által említett következő eset. Eszerint amikor a Görgei Artúr vezérőrnagy, fővezér által helyettes hadügyminiszterként Debrecenbe küldött Klapka György vezérőrnagy megérkezett az ideiglenes fővárosba, „Hunfalvy Kovácshoz menvén, mondá, hogy a tábornok vele és még vagy egy megbízható követel találkozni akarna. Engem szólított fel evégett Kovács, s délután három óra körül tiszteletére mentünk Klapkának, kit az ebéd végén, de még több tisztekkel együtt az asztalnál ülve találtunk.

Klapka belső szobájába vezetett, s panaszolá, hogy az április 14-ki határozat oly rossz hatást okozott a seregben, miként eddigelé még publikálni sem merték, s félnek a legjobb tisztek lemondásától. Mi elbeszéltük, hogy az armadia hangulatjáról Kossuth éppen ellenkezőt állított, s a követeket azzal ijesztette, miként ha a képviselőház nem mondja ki a függetlenséget, akkor a sereg fogja proklamálni, és katonai diktatúrát állítand.

Klapka nem győzött e szemtelenségen eléggé csodálkozni, s miután 30 ezer rezerváról beszéllett, mely az osztrák német tartományokban fekszik, és az Olaszországból kivonható bataillonokról, mondá, hogy iszonyú szerencsétlenség, miként a katonaság érdeke nincs reprezentálva ott, hol az ország sorsa felett határoznak, s ontania kell vérét megfontolatlan határozatok miatt.

Én megjegyeztem, miként Kossuth még utoljára a muszkákat és a poroszokat is nyakunkra hozza.

Klapka ezen eszmét is fölkapva, tovább folytatta panaszait, s tanácslá, hogy jó lenne a képviselőháznak az április 14-ki határozatot revokálni.

Mi figyelmeztettük, miként lehetetlen, hogy oly egyszerű emberek, minők a képviselők, ily nyaktörő dologhoz merjenek fogni anélkül, hogy valami támaszok legyen.

Klapka érteni látszott a célzatot, valamint azon figyelmeztetést is, miként e kérdés felette nagy gondosságot igényel, mert különben a fanatizált nép mérsárlásai s a legiszonyúbb zavarok kikerülhetetlenek.

A támasz szükségét maga is érintvén, ilyformán szólott: »Nekünk még előbb az armadiában is nagy reformokat kell tenni. Legelőbb szükséges a lengyelektől mene-

²⁸ KAZINCZY, 2000. 311–312.

kednünk, mert ezek csak egy általános európai háborúban remélhetvén maguk számára hasznot, mindig nagyobb bonyodalmakba sodorják az országot. Most is Dembinski²⁹ rávette Kossuthot, hogy a Galíciába berontást engedje meg; én mihelyt megtudtam a dolgot, ellenszegültem e szándéknak, s már ellenkező parancsolatot kapott Dembinski.« – Perczelnek³⁰ is – folytató Klapka – megbukni kell. Vécsey³¹ rábízható ember, kire lehet számítani.

Míg e beszélgetés tartott, Asbóth Sándor alezredes kétszer jött be a szobába, s Klapka ilyenkor elejté a társalgás fonalát. A Vécseyről megjegyzés után pedig egy más tiszt lépett be, mint gondoltuk, hivatalos foglalatosságban. Mi tehát illendőnek tartottuk tovább nem alkalmatlankodni, s elbúcsúzánk.

A kapun kimenve, Kállay Ödönnel találkoztunk, ki oda menetelünkkel is látott. Gyanakodóbb korszak nem volt, mint a Kossuth diktátorsága alatti. Kállayról nekem eszembe jutott a veszély, mely minket kétségtelenül érne, ha e beszéd tartalma Kossuth fülébe menne. A legszorosabb hallgatást kértem Kováctól, s fogadtunk kölcsönösen fel egymástól.

[...]

Klapka, úgy gondolom, hogy 10-ke körül Pestre indult.

Nemigen sok idővel később Kovács hozzám jövén, magam alkalmazásom végett értesít, hogy Klapka mintegy 10 ezerre menő rezervát von Debrecenbe, és védelme alatt a Függetlenségi Nyilatkozatnak visszavonását megkíséreltjük. Almásy Pált³² említé, mint aki szintén tudja e dolgot.

Valamint örvendtettem e tervnek, szintűgy aggódtam azon, hogy már, mint észre-vevém, a civilisták közül, Pázmándyt³³ is odaszámítva, hatan vannak többé-kevésbé a titokba avatva, s méltán lehetett attól tartani, miként valamelyiknek gondatlan beszéde kockáztatni fogja a sikert.

De nap tölt nap után, anélkül, hogy a kormánynál valami gyanakodás észrevehető lett volna. Azonban új aggodalmaink támadtak azáltal, hogy pártunk több tekintélyes emberei a hazatávozásra kezdték engedelmet kérni, – ez megdöbbentett, mert a rezerva keveset használt a szellemi erők nélkül, s oly visszavonása az április 14-kének, mely csak tisztán materiális eszközök kényszerítése által történt volna, a polgári háborút s magának a seregnek meghasonlását idézheté elő. Én a rezervát mindég

²⁹ Henry Dembinski altábornagy, ekkor a IX. hadtestből és a Lengyel Légióból álló északi hadsereg parancsnoka.

³⁰ Perczel Mór vezérőrnagy ekkor a délvidéki IV. hadtest parancsnoka volt.

³¹ Vécsey Károly gróf, vezérőrnagy ekkor az Aradot ostromló V. hadtest parancsnoka volt.

³² Almásy ekkor a képviselőház helyettes elnöke volt.

³³ Ifj. Pázmándy Dénes, a képviselőház korábbi, 1849 januárjában lemondott elnöke, akit néhány nappal korábban küldtek fogolyként Debrecenbe.

csak abból a szempontból tekintetem, hogy az ellensúlyt képezend azon terrorizmussal és pozitív hatalommal szemben, mely Kossuth kezébe van letéve, következésképpen a szabad véleményt emancipálja – s nekünk elég volt ez a győzelem, a szuronyok használatba vétele nélkül is. De éppen azért szükség volt barátaink távozását gátolni.

Elhatároztam tehát a legáltalánosabb figyelmeztetések által rábírní a menni szándékozókat a maradásra. Így különösen Zeyk Józsefnek és Károlynak értésökre adtam, miként nevezetes változások történhetnek közelebről, s ekkor jelenlétökre okvetlenül szükség lesz. S miután tanácsomra utazásuk elhalasztását megígérték, figyelmeztetem, miként a napokban minél passzívabbak legyenek, ne gyalázzák Kossuthot, ne támadják meg a flamingókat³⁴ hanem csendesen várják be a fejleményeket. – Valamelyiknek a kettő közül azt is említém, hogy a katonaságtól fognak egy krízisre impulzusok adatni. Többre előintésemmel nem terjeszkedtem.”³⁵

A Beksics kötete kapcsán kibontakozott vitában Kovács Lajos maga is részletesen szólt erről a tárgyalásról, azzal a különbséggel, hogy szerinte Klapka már ekkor, nem pedig néhány nap múlva hozta szóba a Debrecen körül összevonandó tartalék hadtestet.³⁶ Noha Klapka az egészet tagadta emlékiratában,³⁷ Hunfalvy Pál naplója egyértelműen bizonyítja a találkozás megtörténtét. Tőle tudjuk, hogy ő maga május 7-én Asbóth János révén értesült Klapka Debrecenbe érkezéséről, s arról, hogy Klapka fel akarja venni a kapcsolatot Kossuth ellenzékével a Függetlenségi Nyilatkozat visszavonása ügyében. Ezt követően Hunfalvy felkereste Kovácsot, aki délután Kemény Zsigmonddal („kiről K[ovács] L[ajos] azt mondta, hogy legjobban be van mindenbe avatva”) felkeresték Klapkát.³⁸

Magán a találkozón Hunfalvy nem volt jelen, a részleteket azonban Kovács 1849. decemberi haditörvényszéki védőiratában, illetve vallomásában viszonylag részletesen, s Kemény elbeszélésével egybevághóan írja le.³⁹ De szól róla a Klapkával együtt Debrecenbe érkező Zákó István őrnagy két haditörvényszéki vallomása is (bár Keményt nem, csak Kazinczyt említi).⁴⁰ Futólag utal a találkozóra Pálffy János is

³⁴ Ti. a kalapjuk mellett flamingótollat viselő radikálisokat.

³⁵ BEKSICS, 1883. 141–144.

³⁶ KOVÁCS Lajos: *A békepárt a magyar forradalomban. Válaszul Irányi Dániel röpiratára*. Budapest, Révai Testvérek, 1883. 116–118.

³⁷ K LAPKA György: *Emlékeimből*. S. a. r. KATONA Tamás. Magyar Századok, Budapest, Szépirodalmi, 1986. 146. (első kiadása 1886.)

³⁸ HUNFALVY, 1986. 262–263.

³⁹ HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Abszolutizmus kori iratok, Landes General Commando. 2919. doboz. 2. Abteilung 1863-7-14.

⁴⁰ Zákó István 1849. december 11-i és 1850. február 27-i haditörvényszéki vallomása. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Alte Feldakten, Karton 1853. Hauptarmee. Detailakten. 1848/9-13-174.

a Görgeiről írott jellemrajzában.⁴¹ Kemény utal arra, hogy a várható politikai változásra és az azzal kapcsolatos óvatosságra figyelmeztette Zeyk Károlyt és Józsefet is – ugyanakkor Zeyk Károly haditörvényszéki védőiratában ennek az epizódnak sincs nyoma.

Az utolsó személyes élmény a békepárti képviselők tárgyalása Görgeivel 1849. június 1-jén. Erről Kemény így ír:

„Délután 4 órára Görgei Kazinczy által monda, hogy találkozni akar velem.

A kitűzött időre szállására sietek a Buday Ésaiás-féle házhoz.

Midőn az ablakok alatt vagyok, Zákó dugja ki a fejét, s magához intve, mondja halk hangon, hogy még ne menjek be, mert Görgei most éppen Horváth Mihálynak, a püspöknek fejét mossa.

Én visszafordultam, de alig haladtam 50 lépésre, midőn Kazinczy legénye utolért, s jelenté, hogy gazdája kér néhány percig az ő szállására menni.

Oda siettem tehát. A szobákat üresen találtam. Leülök a kártyázó szobácskába, s egy szivart veszek elő. Alig gyújtám azt meg, már érkezik Hunfalvy, és később Weér Farkas, erdélyi főispán, majd Kazinczy, Zákó Pista s még valaki, kinek neve most nem jut eszembe, talán Gorove [István] – s végre Görgei.

Amint a tábornok bejön, hozzám fordulva így szól: »Önök között kell egy nagy ámítónak lenni, ki hazug híreket terjeszt a seregről Önöknek és Önökről a seregnek. Ezen komédiás azt mondotta ápril 14-én, hogy a sereg követeli a függetlenséget, holott Nagysándoron kívül senki sem volt közülünk, ki ne ellenzette volna, midőn Kossuth beszéd közben felhozta.«

Én említém, hogy inkább a titkos ülésben nyilatkozott Kossuth a seregről, ahol azt is monda, hogy ha a követek nem mondják ki, az armádia fogja proklamálni a függetlenséget.

Görgei a Közlönyben kikeresvén az illető helyeket, indulatosan kezdett belőlük felolvasni egypár sort, s aztán kérdé tőlem: mit lehet az országgyűlésen a Függetlenségi Nyilatkozat iránt tenni?

Én mondtam (bár nemigen szerettem, hogy konferenciában folyt a dolog): »Ön, tábornok úr, követ. Önnek van zsenije, hősi híre és 50 ezer szuronya. Lépjen fel a parlamentben, tűzzön ki egy nemesebb irányt, mi pártolni fogjuk Önt, s többsége lesz.«

»Az már késő«, válaszolá Görgei, vagy az országgyűlés elnapolására, vagy a külviszonyokra gondolva.

⁴¹ *Magyarországi és erdélyi urak. PÁLFFY János emlékezései.* 1939-ben s. a. r. SZABÓ T. Attila. 2007-ben kibővítette BENKÓ Samu. Budapest, Nap Kiadó, 2008. 128. (A továbbiakban: PÁLFFY, 2008.)

»Űzze hát az országgyűlést szuronyokkal szét« – mondám, szondírozni akarván őt mind arra nézve, hogy tudja-e a Klapka tervét; mind arra nézve: akarja-e a diktatúrát magához ragadni a mielőbbi pacifikálás végett.

»De meggondolta-e Ön«, – válaszolá Görgei – »hogya a szurony sohasem áll ott meg, ahová intéztetik? Megakadályozhatom-e, hogy azon katonák, kik egy testület, mely tekintéllyel bír, széthajtanak, megakadályozhatom-e, hogy ne gyilkoljanak, ne raboljanak?«

Én hallgaték.

Ekkor Kazinczy közbeszól: »legjobb lenne egy rendelet által az országgyűlést, mely úgyis csak négy hét múlva gyűl össze, szétoszlatni, s aztán új választásokra hivatkozni azon kérdés eldöntésére nézve, hogy: ne vétessék-e vissza az április 14-ki határozat?«

Míg e tárgy felett beszélgettünk, s éppen azon aggodalmamat fejeztem ki, hogy teljes számú országgyűlést összegyűjteni Erdély, Szlavónia, Horvátország stb. állapota miatt lehetetlen, – belép Mészáros, s Görgei némi kedvetlenséggel fogadván őt, a beszéd természetesen félbeszakad. Csakhamar megérkezett Horváth püspök, akinek úgy látszik, aznap pechje volt, mert Görgei megint szidni kezdte a véstörvények miatt, s azon nyomorú kegyetlenségeikért, melyek Komárom megyének nem tudom melyik vidékén elkövetettek.

Míg Horváth szőnyegen forgott, a Kazinczy-klub rendes tagjai a teázásra megjelentek, s Görgei tíz óra utánig ülve nálunk, külön velünk nem értekezett többet.⁴²

Görgei kevésbé részletesen számol be a történeteiről.

„Alighogy Debrecenbe érkeztem, az országgyűlés két tagja közül, aki néhány nappal azelőtt Budán a hadügyi tárca átvételétől óvott, az egyiktől sürgős meghívást kaptam egy bizalmas találkozóra több elvbarátjával.

Ez a találkozó már az első este Debrecenbe érkezésem után megtörtént.

Az említett képviselő tizenöt-husz, addig előttem többnyire ismeretlen személyiség gyülekezetébe vezetett be. Azok közt, akikkel már találkoztam, ott volt Mészáros altábornagy is.

[...]

A gyülekezet bizalmat mutatott irántam; úgy látszott, egyszerű állításomnak, hogy Kossuth az országgyűlést elámította, föltétlenül hitelt adtak; bizonyítékot nem kívántak.

Én ezután azt tanácsoltam nekik, hogy az április 14-i törvényt gyorsan töröljék el, hogy Magyarországot az orosz betöréstől és következképp a biztos végveszedelemtől megóvjuk; de feleletül azt a kétségbeejtő hírt közölték velem, hogy az országgyűlés el van napolva, és csak július elején ül össze újra Pesten.

⁴² BEKSICS, 1883. 146–148.

A jelenlévők közül néhányan olyan – talán akaratlanul – odavetett megjegyzésekkel kísérték, melyekből azt véltem kiolvasni, hogy a békepártnak nem lenne ellenére, ha a határozat eltörlése a hadseregtől indulna ki.

Én magam az országgyűlés április 14-i határozata katonai államcsínnel való megsemmisítésének gondolatával önállóan is foglalkoztam – olyan időben, mikor a gondolat valóra váltásának minden körülmény kedvezett és jó eredménnyel kecsegtetett.

[...]

De az időveszteség, melybe Budának váratlanul szükségessé vált *rendszeres ost-roma* került; a hitelt érdemlő hírek az osztrák főhadseregnek időközben tetemesen megszorodott erejéről és az orosz hadsereg fenyegető közeledéséről; Aulich [Lajos vezérőrnagy] kényszerű lelépése a hadszíntérről; Klapkának kifejezett vonzódása a defenzívához – mindezek a mozzanatok az elengedhetetlen előfeltétel bekövetkeztét nagyon is kétségesé tették, másfelől pedig a békepárt fölfedezése s a tőle kapott felvilágosítás az április 14-i országgyűlési határozat keletkezéséről azzal a reménnyel biztatott, hogy mindezt a parlamentáris formák megtartásával is érvénytelenné lehet tenni.

Ezért a katonai államcsíny gondolatát, mint képtelent, elejtettem.

De a békepárttal egyetértve már az elejtett gondolat újrafölvétele nem látszott képtelenségnek; az országgyűlés váratlan elnapolása miatt ugyanis a függetlenségi nyilatkozat parlamentáris úton való visszavonása olyan időpontra odázódott el, amikor az oroszok már rég bent lehetnek az országban.

Csupán azt kívántam, hogy a békepárt, mielőtt a gondolat megvalósításába beleegyezne, előbb annak az időközben kedvezőtlenebbé változott körülmények közt várható minden következményével higgadtan vessen számot.

Ezért azok az említett futó megjegyzések, melyeket néhány jelen lévő békepárti férfi beszélgetés közben elejtett, és melyekből azt lehetett kivenni, hogy a függetlenségi nyilatkozatnak katonai ellenforradalommal való megbuktatása a békepártnak nem lenne ellenére, engem arra indítottak, hogy ezt a lépést minden pillanatnyilag valószínű következményével együtt világosan szóvá tegyem.

De alighogy ezt fejtegetni kezdtem, az egész gyülekezet élénk felkiáltásokkal félbeszakított:

– Nem kell katonai forradalom! Nem kell karduralom!

Ez volt a békepárt férfiaiival való találkozó *nemleges* eredménye. *Pozitív* eredményt hiába vártam tőle.⁴³

⁴³ GÖRGEY Artúr: *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*. S. a. r. KATONA Tamás. Pro Memoria. Európa, Budapest, 1988. II. köt. 116–123.

Mint látjuk, a két beszámoló egy ponton bizonyosan gyökeresen eltér egymástól: Kemény szerint Görgei, Görgei szerint a Békepárt ellenezte a katonai államcsínny. Magával a Kemény által javasolt államcsínnyel kapcsolatban önmagában problémát jelentett, hogy hogyan lehet szétűzni szuronyokkal azt a parlamentet, ami egy hónapig nem ülésezik? Kazinczy javaslatával pedig az volt a probléma, hogy a parlament rendeleti szétosztatását nem lehetett alkotmányos úton eszközölni. (Az 1848. évi IV. tc. 6. §-a csak az előző évi zárszámadás és az új költségvetés elfogadása után tette lehetővé az országgyűlés felosztatását. Az országgyűlés jobboldala 1849 tavaszán éppen Kossuth diktatúrájától rettegve tartotta fenn a parlamentnek önnön felosztása jogát).⁴⁴

A találkozó egyébként több, korabeli forrásból is ismert. Június 2-án Kazinczy Gábor rövid levélkében írta Szemerének: „Szép volt volna, ha tegnap este szerencsétlenül. Néhány óráig nálam volt Görgei és nagyban politizáltunk.”⁴⁵

Gyulay Lajos pedig Kemény beszámolója alapján tudósít a történekről: „Kemény Sigó tegnap mikor elbeszélte, Görgeivel való beszélgetéseit annyira le volt verve, hogy aggodalmait még lélekzését is elfojtották – mondám, hogy engem meg nem tudott győzni, hogy hasonló aggodalmakat ébresszen bennem, talán individualitása Görgeinek az mely rá nézve oly hatással volt. Horváth püspököt is kultuszminiszterünket, lehordta keményen, ámtónak nyilvánítva őt, de hibázott é benne? az indikált keresztes háború, harangozások, böjtök, mik egyebek, mint ámtások? Nem lelkesítőbb Szabadságháborút mondani, mint keresztes háborút? Forradalmi időkben igaz, hogy a nagyobb jellemek emelkednek, bontanak, rontanak hogy magok emelkedjenek, az már most a kérdés ha Görgeiben vannak-é ily distructiv eszmék, és tervek inkább akarom hinni hogy nincsenek, azt, hogy jó hazafi mert, ha hibáztatja kormányunknak, és a képviselőháznak eljárását, abban még lehet igaza.”⁴⁶

Kemény tehát nem számolt be Gyulaynak a katonai hatalomátvételtől folytatott megbeszélésről – Gyulay szövege alapján viszont pontosíthatjuk Keményét a Görgei és Horváth közötti jelenet lényegét illetően.

Hunfalvy Pál csak egy hónap múlva, július 5-én írta le a történeteket: Szerinte a Kazinczynál tartott megbeszélésen Görgei „szabadon, tartózkodás nélkül kárhoz-

⁴⁴ HUNFALVY, 1986. 287. – PÁLFFY, 2008. 128. – *CSENGERY Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései*. S. a. r. CSENGERY Lőránt. A bevezetőt írta Wlassics Gyula. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Hivatalos iratok és levelek. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1928. 432. (A továbbiakban: CSENGERY, 1928.)

⁴⁵ MNL OL, H 111. Szemere Bertalan kormánybiztosi iratai. III. tétel. Szemere Bertalan minisztersége előtti iratai.

⁴⁶ *GYULAY Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.* S. a. r. V. ANDRÁS János – CSETRI Elek – MISKOLCZY Ambrus. Transylvanica Varietas. Budapest, ELTE Román Filológiai Tanszék–Központi Statisztikai Hivatal, 2003. II. köt. 316.

tatta 14. áprilist [azaz a trónfosztást], a Debrecenből elvonulást”. A Görgei kíséretében lévő Zákó István őrnagy pedig azt hangoztatta, „lehetetlen, hogy megvíjjunk az oroszokkal is, el kell vesznünk”. Hunfalvy kommentárja is érdekes: „Tudtam, hogy innen baj fog keletkezni, tudtam, hogy Görgei serege a függetlenségi nyilatkozatot még nem fogadta – azaz hódolatát az új kormány iránt még nem küldte be.”⁴⁷

Kazinczy, Gyulai és Hunfalvy tudósításai alapján azonban nem lehet eldönteni, kinek van igaza, Keménynek vagy Görgeinek? Pálffy János emlékirata egyértelműen Görgeire hárítja a felelősséget a katonai hatalomátvétel elmaradásáért: „[...] mikor minden elintézve, minden előkészítve volt, a kivitel percében elhagyta bátorsága, s ő visszalépett, ürügyül adván, hogy ő nem érez magában elég bátorságot föllépni a nép ellen; ő nem mer ily törvényteleniséget elkövetni.”⁴⁸ Ezt erősíti meg Csengery Antal egy 1850. évi levele: „[...] azt hittük, hogy Szemere által más befolyás alá vehetjük Kossuthot, vagy megbuktatjuk. Ez meg is történik, ha Görgei nem volt volna jobb embere Kossuthnak, mint most a vidini irat [Kossuth 1849. szeptember 12-i vidini levele] hazudja, s ha még tovább fejlődhetek volna a dolgok.”⁴⁹

A kérdést talán eldöntheti Görgei 1850. március 2-i vallomása a klagénfurti helyőrségi hadbíróság előtt. Eszerint „a Békepárt korifeusai felismerték, hogy közeleg a veszély, és ezért esetleg szükséges volna az április 14-i országgyűlési határozatot a legrövidebb úton, azaz, a hadsereg tényleges fellépése által megbuktatni, és én azonnal készen nyilatkoztam erre, csupán előbb ezen lépés következményeit jól megfontolva és megtanácskozva tudni akartam, amelynek során kötelességemnek tartottam kijelenteni, hogy én ugyan garantálni tudom a kormányt és ezen országgyűlési határozatot szuronyok által a leggyorsabban felfüggeszteni, *azonban nem vagyok abban a helyzetben, hogy a kormányrudat magam megragadjam*, mivel az ehhez szükséges tulajdonságok hiányoznak belőlem; így ezen nehézség megghiúsította a tervet, meg egyébként is akkor már késő volt...”⁵⁰ Azaz, Görgei az államcsíny

⁴⁷ HUNFALVY, 1986. 287.

⁴⁸ PÁLFFY, 2008. 128.

⁴⁹ Közli: CSENGERY, 1928. 432.

⁵⁰ HERMANN Róbert: Görgei és a Békepárt. (Görgei 1850. március 2-i vallomása a klagénfurti helyőrségi hadbíróság előtt). In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. ORMOS Mária. Budapest, Osiris, 2003. – A megbeszélés legutóbbi rekonstrukcióját ld. KOSÁRY Domokos: *A Görgey-kérdés története*. Budapest, Osiris, 1994. I. köt. 69–71. (Kosáry szerint Kemény és Görgei a megbeszélés két különböző fázisát mondják el; a maguk hangsúlyaival.) – HERMANN Róbert: Görgei, a magyar Bonaparte. In: *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*. Főszerk. GERGELY Jenő. Szerk. CSAPÓ Csaba – DOBSZAY Tamás – ZEIDLER Miklós. Budapest, ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, 2000. 213. – HERMANN Róbert: Görgei és a Békepárt debreceni „tárgyalása” – avagy, miért maradt el a katonai diktatúra Magyarországon? In: *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*. Főszerk. MARINOVICH Endre. Szerk. ANKA László – HOLLÓSI Gábor

végrehajtására hajlandó lett volna – azonban nem volt senki, aki Kossuth után a kormányzást átvehette volna.

Megjegyzendő, hogy a Kemény által említett Horváth Mihály, illetve a Görgei által említett Mészáros nem közöl érdemi adatot a találkozóról: Horváth Görgei emlékirata alapján beszámol ugyan a Békepárt s Görgei „tárgyalásáról”, de a saját jelenlétét nem említi; Mészáros egyáltalán nem említi, hogy Görgeivel Debrecenben találkozott volna.⁵¹

KEMÉNY SZEREPE A BÉKEPÁRTBAN

A fentiek alapján még egy kérdés adódik: hogyan látták a kortársak Kemény *tényleges* szerepét, súlyát a mérsékeltek között, az úgynevezett Békepártban? Azaz, Kemény igen szuggesztív és jól szerkesztett, majd nagy nyilvánosságot kapott védíráta révén nem értékelődött-e fel az a szerep, amit a párton belül *ténylegesen* játszott?⁵²

Kossuth 1849. szeptember 12-én írott vidini levelében az úgynevezett Békepárt vezetői közül három személyt említ: Kazinczy Gábort, Kovács Lajost és Szunyogh(y) Rudolfot – Keményt nem.⁵³

Kazinczy Gábor, a Békepárt egyik „vezére” meg sem említi Keményt a haditörvényszékhez benyújtott védőírátaiban.⁵⁴ Kovács Lajos, akivel együtt bujdosnak, több-

– TÓTH Eszter Zsófia – UJVÁRY Gábor. VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2016. I. köt. 251–264.

⁵¹ HORVÁTH Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. 2. kiadás. Budapest, Ráth Mór, é. n. II. köt. 610–611.

⁵² Kemény fontosabb életrajzai az 1848-as működésénél nagymértékben támaszkodnak a *Pesti Hírlap*ban kifejtett publicisztikai munkásságára. BARLA Gyula: *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*. Irodalomtörténeti Füzetek 67. Budapest, Akadémiai, 1970. 136–166. – PAPP Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1922. I. köt. 414–440. Az utóbbi Kemény 1849-es működését jobbra a védőíráta, illetve néhány emlékirat alapján tárgyalja. Uo. I. köt. 440–454.

⁵³ „Görgei sohasem mert volna áruló lenni, ha az országgyűlés egy frakciója által (azon párt által, melynek élén Kazinczy Gábor, Kovács Lajos, Szunyogh Rudolf állottak, s melyhez az erdélyiek kis kivétellel csaknem mind tartoztak) nem gyámolították. De ezek már Buda bevétele óta konspiráltak vele, Szegeden a sétatér hősei mesterségesen terjesztik az eszmét, hogy csak Görgei mint diktátor menthet meg, az országgyűlés konferenciáiban is szóba hozták azt, s küldöttekkel zsibongták körül táborában, kik unszolák a diktatúrát elvállalni, de kit annyiszor megkínálék a hatalommal, még akkor sem tudott irántam őszi lenni.” Közli KOSSUTH Lajos: *Írások és beszédek 1848–1849-ből*. S. a. r. KATONA Tamás. Pro Memoria. Budapest, Európa, 1987., (2. kiad. Budapest, 1994.) 521–522.

⁵⁴ KAZINCZY, 2000. 296–314.

ször említi őt – de egyetlen esetben sem az irányítók vagy élharcosok között.⁵⁵ Zeyk Károly – akit Kemény kétszer is említ a védőiratban – a saját védőiratában le sem írta Kemény nevét.⁵⁶

Kemény szerepéről sokat elárul, hogy az 1849 után megjelent összefoglalókban is alig találkozunk a nevével. Szilágyi Sándor jellemrajzgyűjteményében Kemény Csengery Antallal szerepel együtt, s csupán a *Pesti Hirlap* szerkesztőiként kifejtett tevékenységükről szól, azzal, hogy egyikük sem tartozott a túlzó párthoz, s hogy Kemény képviselő is volt.⁵⁷

Heinrich von Levitschnigg lovag pletykaszerű jellemrajzgyűjteményében szintén együtt szerepelteti Csengery Antallal. „Csengery és Kemény két szelleműs, szakértő férfiú és a forradalom előtti időszak magyar publicisztikai korifeusai, a márciusi napok után a Pesti Hirlapban épp oly sok tehetséggel mint következetességgel képviselték Batthyány Lajos minisztériumának azon frakcióját, amely a magyar felforgató folyamat akut lefolyása által ősszel teljesen háttérbe szorítottatott.” Ezt követően csak annyit ír róluk, hogy 1849 júniusától az ő szerkesztésükben jelent meg Szemere lapja, a *Respublica*, majd idézi Szemere (1848. december elején) hozzájuk intézett, s a lap első számában megjelent levelét.⁵⁸ Nem került be Kemény Franz Reisinger 1851-ben kiadott, Magyarország politikai jellemeit bemutató munkájába sem.⁵⁹

Pálffy János, egykori képviselőtársa, maga is a Békepárt tagja viszont annál részletesebben írt róla; ebben azonban nem sok köszönet volt. Keményről senki nem írt ilyen negatív hangvételű jellemzést: „jellem az emberi nem két ős bűnéből, önzés- és hiúságból van csak alkotva, minden nemes tulajdon nélkül.”⁶⁰ Egy másik helyen Kemény „ismert politikai félénkségét” és „nem nagy bátorságát” említi. Ő sem tud Kemény kiemelkedő szerepéről a Békepárt soraiban, csupán 1849. április 13-i felszólalásáról emlékezik meg.⁶¹

Mészáros Lázár hadügyminiszter megemlíti Keményt az 1849. április 13-án Kossuth trónfosztási indítványa ellen felszólalók között. Ugyanakkor érdekes, hogy az országgyűlési pártok és csoportok ismertetésénél nem a Kazinczy–Kovács-féle csoportosuláshoz sorolja, hanem az úgynevezett középhez, amely „Nyáry Pál, b. Kemény

⁵⁵ HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Abszolutizmuskori iratok. Landes General Commando. 2919. doboz. 2. Abteilung 1863-7-14.

⁵⁶ VITA, 1944. 545–550.

⁵⁷ SZILÁGYI Sándor: *A magyar forradalom férfjai 1848/9-ből*. 2. átdolgozott kiadás. Pest, Heckenast Gusztáv, 1850. 339–340.

⁵⁸ Heinrich RITTER VON LEVITSCHNIGG: *Kossuth und seine Bannerschaft. Silhouetten aus dem Nachmärz in Ungarn*. Pesth, Verlag von Gustav Heckenast, 1850. II. köt. 296.

⁵⁹ *Ungarns politische Charaktere*. Gezeichnet von F[rantz] R[EISINGER]. Mainz, J. G. Wirth Sohn, 1851.

⁶⁰ PÁLFFY, 2008. 189.

⁶¹ Uo. 184–185.

Zsigmond, a Zeykek s mások főnöksége alatt nyugodt maradt, azaz odaengedte magát – nem kevés mozgás nélkül – rántatni, hová a kormányzó akarta, vagy hová egy perc benyomása ragadá”.⁶²

Kemény neve egyetlen helyen, az 1848 előtti események elmondásánál, a korszak egyik neves írójaként fordul elő Irányi Dániel és Charles-Louis Chassin 1859–1860-ban megjelent forradalomtörténeti összefoglalójában, a radikálisok és a Békepárt debreceni küzdelméről szóló fejezetekben Irányi meg sem említi.⁶³

De ugyanígy hiába keressük Kemény nevét Táncsics Mihály 1876-ban írott önéletírásában azon, a Habsburg-házzal békülni akaró képviselőké között, akiket Táncsics megnevez.⁶⁴

Jókai egy 1849–1850-ben írott munkájában így jellemzi Keményt: „Ott volt Kemény, diplomáciai ismeretekben, helyes fölfogásban, mindenoldalú státustani képzettségben páratlan egyéniség. Országgyűlésen rendesen hallgatag, de konferenciákon lelke, irányadója az értekezletnek.” Azaz, ő is azt emeli ki, hogy Kemény 1849-ben nem játszott jelentős szerepet a parlamentben.⁶⁵

Jókai, amikor 1875-ben kiadta *Forradalom alatt írt művei* gyűjteményét, az *Esti Lapok*ban megjelent cikkekhez írott első jegyzetében felsorolta a lap munkatársait: Kazinczy Gábor, Farkas Lajos, Zichy Antal, Szunyoghy Rudolf, Kovács Lajos, Pálffy János, Zeyk József és Károly „és több képviselő”. Kemény neve azonban nem szerepel a felsorolásban.⁶⁶ A trónfosztás utáni egyik cikkéhez írott kommentárban már szerepel Kemény neve, mint azon, „eddig legóvatosabban működő” alkotmányos párt egyik vezetőjéé, amely pártnak „nem maradt semmi egyéb választása, mint az események élére állni, s az előre látható catastrophát legalább úgy közelíteni meg, hogy ha minden elvész is, a nemzeti becsület meg legyen mentve a bukásban”.⁶⁷

Két évtizeddel később már kevésbé óvatosan fogalmazott:

⁶² MÉSZÁROS Lázár *emlékiratai*. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja SZOKOLY Viktor. Pest, Ráth Mór, 1867. II. köt. 175., 324.

⁶³ IRÁNYI Dániel – CHASSIN, Charles-Louis: *A magyar forradalom politikai története 1847–1849*. Fordította SZOBOSZLAI Margit. S. a. r. SPIRA György. Budapest, Szépirodalmi, 1989. I. köt. 80. Az általa felsorolt békepártiak a következők: Kovács Lajos, Kazinczy Gábor, Zeyk Károly és József, Weér Farkas, Szász Károly, Kubinyi Ferenc, Hunfalvy Pál, Szunyogh(y) Rudolf, Bezerédj István. A mérsékelt békepártiak közé sorolja Gorove Istvánt és Abonyi Lajost, s a párthoz tartozó, de ahhoz szorosan nem kapcsolódó személyként Nyáry Pált. Uo. II. köt. 124–125.

⁶⁴ Ezek a következők. Nyáry Pál, Kazinczy Gábor, Szunyogh Rudolf, Kovács Lajos, Pálffy János. TÁNCSICS, 1885. III. köt. 93., 95.

⁶⁵ JÓKAI Mór: Emléksorok. In: *Elbeszélések (1850)*. S. a. r. GYÖRFFY Miklós. 2/B. köt. *Jókai Mór Összes Művei*. Budapest, Akadémiai, 1989. (A továbbiakban: JÓKAI, 1989.)

⁶⁶ JÓKAI Mór *forradalom alatt írt művei*. Budapest, 1875. 111.

⁶⁷ Uo. 127–128. A párt többi vezetői Jókai szerint Nyáry Pál, Szacs vay Imre(!), Kazinczy Gábor, Szemere Bertalan, Almásy Pál és Csengery Antal voltak.

„1849. április 13-án Debrecenben Almásy Pál, a képviselőház elnöke szállásán értekezletre gyűlt össze az úgynevezett »békepárt«. Jelen volt a kormány két tagja is, Nyáry Pál és Patay István. Én is ott voltam, mint a párt lapjának szerkesztője. Beszéltek többen: Nyáry, Kazinczy Gábor, Kovács Lajos. Egyszer felállt Kemény Zsigmond. És aztán tartott, rögtönözve, egy olyan remek szónoklatot, amilyenhez hasonlót én soha nem hallottam. Az ember nem tudta, hogy mit bámuljon benne inkább: az ismeretek gazdagságát, az eszmék világosságát, az erős logikát, a széles politikai látókört s az adatok és ismeretek szilárd talaja fölé zodiakal fényként⁶⁸ emelkedő jövődőbe látást, a prófétai látást.

Ha azt akkor egy gyorsíró megörökítette volna, ez az előadás tenné fel a koronát a legnagyobb magyar prózaíró munkálataira. Kazinczy Gábor azt mondá Keménynek e beszéd után:

– Az Isten ellen való véték, hogy te ennyi bölcsességet és szónoki tehetséget a gyomrodba temetsz el.

– Nohát nem temetem el.

A pártértekezlet egy szívvel-lélekkel azt határozta, hogy a holnapi nyilvános ülésen Kemény szólaljon fel. Ő lehetett leghivatottabb előadója a párt nézeteinek. Nyáry Pált feszélyezte korábbi radikális politikája, Szemere Bertalan, Csány László távol voltak mint kormánybiztosok, Jósika Miklós nem volt szónok: Keményre nehezedett a feladat. Ő lett volna képes annak megfelelni.

De nem tehette meg; mert a másnapi ülést, közkívánatra, a kollegium nagyterméből a kálvinista nagytemplomba tették át, s ott a képviselő urak úgy összekeveredtek a tisztelt közönséggel, hogy egymást nem találták; én ott hallgattam a kormányelnök beszédét egy oszlophoz szorítva Nyáry Pállal együtt.

A szónok a [Kossuth Lajos] katedrából beszélt, s a szemközti karzat minden szót kétszeresen adott vissza. Vitáról szó sem lehetett. Templomban! A katedrával szemben!

Nyáry Pál azt mondá: »Hát ha Isten úgy akarta: vesszünk el együtt!«

Így maradt el Kemény szónoklata.⁶⁹

A történet azóta bekerült a Kemény-életrajzok egy részébe is, azonban hajlamosak vagyunk inkább az írói képzelet szülöttének, mint megtörtént eseménynek tekinteni. Annál is inkább, mert Jókai 1850-es munkájában még egyedül Nyáry Pált említi az ellenzök között, s nem szól a zárt ülés után tartott titkos konferenciáról.⁷⁰

⁶⁸ Állatövi fény, halvány fehér színű kúp alakú fénytünemény, mely napnyugta után a nyugati, napkelte előtt a keleti égen megfigyelhető.

⁶⁹ JÓKAI Mór: A legerősebb fej (1896). In: *Emlékeimből. JÓKAI Mór hátrahagyott művei IV.* Budapest, 1912. 138–140.

⁷⁰ JÓKAI, 1989.

Az 1899-ben írott visszaemlékezésben is ott van Kemény neve a békepártiaké között – de későbbi megjegyzéseiből, illetve idézeteiből egyértelműen kiderül, hogy ekkor már olvasta Beksics munkáját.⁷¹ Leszögezi, hogy Kemény nem írt az *Esti Lapok*ba, ám hozzáteszi: „de eszméket adott”.⁷²

Kovács Lajos a Beksics munkája kapcsán kibontakozott vitában kiadott munkájában hosszan idézi és magyarázza Kemény szövegét (akit egy ízben „pártunk főembere”-ként aposztrofál), s ugyanígy jár el a Széchenyi közéletének utolsó három évéről írott munkájában – de gyakorlatilag semmilyen új adalékkal nem szolgál Kemény 1849-es szerepéről.⁷³

Madarász József, aki Beksics és Kovács munkájának megjelenésével egy időben (s igazolhatóan már az által befolyásolva) publikálta emlékiratát, 1849-ben csupán két helyen utal Keményre: egyszer 1849. május 9-i belügyminiszteri tanácsosi kinevezése kapcsán, egyszer pedig név nélkül, csupán monogrammal jelölve, amikor azt sejteti, hogy a békepárti képviselők a haditörvényszék előtt megpróbálták befektetni őt és a többi radikális képviselőt.⁷⁴

Kacs Kovics Lajos képviselő, aki maga is inkább a Békepárthoz vonzódott, Keményt nem, csupán Kovács Lajost, Kazinczy Gábort és Szunyoghy Rudolfot említi az április 13-án a trónfosztási indítvány ellen felszólalók között.⁷⁵

Summa summarum, a kortársi tanúságok nemigen erősítik meg azt a vélelmet, hogy Kemény a Békepárt vezetéi vagy főideológusai közé tartozott volna. S ellene szól ennek az a prózai tény is, hogy a parlament debreceni nyilvános ülésein *egyetlenegyszer sem* szólalt fel.

⁷¹ JÓKAI Mór: Emlékek a szabadságharcból (1899.) In: *Az én életem regénye. JÓKAI Mór hátrahagyott művei V.* Budapest, 1912. 40., 52., 59., 75., 84.

⁷² Uo. 59.

⁷³ KOVÁCS, 1883. 33. – KOVÁCS Lajos: *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848.* Budapest, 1889. II. köt.

⁷⁴ MADARÁSZ József: *Emlékirataim 1831–1881.* Budapest, 1883. 3–4. Utalás Kemény és Kovács munkájára: 241., 279.

⁷⁵ KACSKOVICS Lajos: *Életem leírása*, Sőj, 1887. OSZK Kézirattára, Fol. Hung. 1329. 70/v. folio.

DUBNICZKY ZSOLT

AHOL A JÓTÉKONYSÁG ÉS A MŰVÉSZET TALÁLKOZOTT

IPARMŰVÉSZETI KIÁLLÍTÁS KÁROLYI ALAJOS PALOTÁJÁBAN 1876-BAN

„[...] annak, aki elég szerencsés helyzetben született arra, hogy mentve legyen az élete fenntartásáért vívott küzdelmektől, más bajával is kell egy kicsit törődnie.”¹

(Tisza István)

A politikai élet megelevenedésével és Pest fővárossá fejlődésével párhuzamosan a magyar arisztokrácia egyes tagjai is megjelentek a városban, ahol többségük állandó rezidenciát építtetett magának. Az 1860-as évektől kezdődően megtelepedésük kedvelt helyszíne a Nemzeti Múzeum környéke volt, mely a századforduló időszakára megtelt főúri ingatlantulajdonosokkal, olyannyira, hogy a korabeli közvélemény mágnásnegyedként emlegette ezt a területet.

Az arisztokrácia Nemzeti Múzeum körüli megjelenése azonban nemcsak az akkori Pestet gazdagította szebbnél szebb építészeti alkotásokkal, hanem Pest társadalmi életét is jelentős mértékben előmozdította és fellendítette, amit a korabeli közvélemény üdvözölve fogadott, sőt – tegyük hozzá – el is várt ettől a társadalmi rétegtől. Remélte, hogy az építkezések és az itt töltött szezonális idejük révén erősödik a város Béccsel szembeni önálló szerepe, mely méltóképpen versenyezhet a szintén az 1860-as években nagyvárossá fejlődő császári központtal.

A KIÁLLÍTÁSNAK HELYT ADÓ PALOTA

Az 1876-os kiállítás helyszínét adó épület a Nemzeti Múzeum mögött elhelyezkedő, a mai Pollack Mihály tér déli sarkán fekvő Károlyi-palota volt, gróf Károlyi Alajos tulajdona. A palotát apja, gróf Károlyi Lajos építtette az 1860-as évek elején, s ez a vállalkozás egyike volt annak a folyamatnak, amely a Nemzeti Múzeum mögötti mágnásnegyed kialakulását elindította. Mind az építtető, mind a városi közönség

¹ TISZA István levele Géresi Kálmánhoz, Berlin, 1878. február 1. SZENTPÉTERI KUN Béla: Tisza István ifjúkori levelei. In: *Tisza-émlékkönyv. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára*. Írták a Tisza István Tudományegyetem tanárai. Debrecen, Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalat, 1928. 61.

nagy reményeket fűzött hozzá: a gróf a politikai életben való aktív részvétel háttérét adó rezidenciának szánta, a városi közönség pedig a város csinosodását szolgáló és a fővárosi szerepkört elősegítő városi palota városesztétikai értékét ünnepelte benne. A terveket a kor jeles építészévé váló – részben a Károlyi család szolgálatában álló – Ybl Miklós készítette, aki a palotával együtt a telek hátsó, Szentkirályi utcára néző részén egy kétemeletes bérházat is tervezett. A két épület egy díszkertet fogott közre, az 1876-os kiállítás alkalmával ezen keresztül vezetett az út a palota kiállítótermei felé.

A kezdeti építkezések azonban Károlyi Lajos váratlan halála (1863. augusztus 18.) miatt félbeszakadtak. Ezt követően találgatások indultak, hogy mi lesz a megkezdett épület sorsa, de hamarosan kiderült, hogy az építkezéseket fia s egyben örököse, gróf Károlyi Alajos² tovább folytatja a már megkezdett tervek szerint. Az építkezés befejezését az 1860-as évek második felére várták, de az épület csak az 1870-es évek elejére készült el. Ugyan lakható állapotba került, de a végleges belsőépítészeti munkálatok még hiányoztak. Károlyi Alajos ezt követően valószínűleg nem sokat tartózkodott a palotában, mivel a diplomáciai állás jórészt mindig külföldre szőlította. Diplomata volt, aki egész életét ennek a pályának szentelte. Már fiatal éveitől kezdődően állandóan külföldi szolgálatban állt, leszámítva azt az öt esztendőt, amelyet a porosz–osztrák háború kitörése miatt itthon töltött el. Amikor a kiállítást 1876-ban megrendezték, a Monarchia berlini nagykövete volt. A Nemzeti Múzeum körül kialakult mágán negyed területén – de valószínűleg a fővároson belül is – ez a palota volt az egyetlen olyan épület, amelyik a magánszféra kereteit szétfeszítve a nagy nyilvánosság előtt többször is kitárta a kapuit. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy a palotában a főúri rezidencia funkciót biztosító belsőépítészeti és jelentősebb díszítési munkálatok ekkor még nem készültek el, másrészt Károlyi a rendszeres külföldi tartózkodása miatt rendes rezidenciaként sem tudta működtetni ezt az épületet. A palota először az 1876-ban megrendezett, egyházi és világi műkincseket és műgyűjteményeket bemutató tárlat során fogadott látogatókat, ami jelentős eseménynek számított a városban. A kiállítás jótékony célokat szolgált, bevételével az 1876-os dunai és tiszai árvíz károsultjainak kívánt segítséget nyújtani.

² GUDENUS János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. II. köt. Budapest, Natura, 1993. 32. – *Új magyar életrajzi lexikon*. III. köt. Főszerk. MARKÓ László. Budapest, Magyar Könyvklub, 770. – Gróf Károlyi Alajos. *Fővárosi Lapok*, 1889. december 27. 2639. – Gróf Károlyi Alajos. *Vasárnapi Ujság*, 1879. július 20. 457–458.

AZ 1876-OS ÁRVÍZ ÉS AZ AZT KÖVETŐ ADOMÁNYGYŰJTÉS

Az 1876. évi árvíz a nagyságrendjéről és pusztításáról közismert 1838-as árvizet követően a főváros második legnagyobb árhulláma volt. Budapesten a Duna február 26-án 776 cm-es vízállással tetőzött, amire még egy második árhullám is jött március 9-én: ekkor már valamivel alacsonyabb, 736 cm-es vízállást mértek, viszont ez az árvíz elhúzódasát is jelentette. Pestet a kiépített gátak védték, viszont a budai oldalon jelentős területek kerültek víz alá. A védekezés szervezettsége és az összefogás eredményeképpen emberéletet nem követelt az ár, az anyagi veszteség azonban jelentős volt. A Duna közel 25 km²-nyi területet öntött el a főváros területén. Több mint ezer ház került víz alá, melyből huszonhárom összedőlt, további százat pedig az életveszélyessé vált állapota miatt kellett lebontani. Az árvíz következtében összesen 19 400 személyt kellett a fővárosból kiköltöztetni.

Az 1876. évi katasztrófát országos méretűvé növesztette, hogy a Dunával párhuzamosan a Tiszán is árhullám vonult végig, s a Duna visszaduzzasztó hatásának következtében az Alsó-Tisza-vidék hónapokig szenvedett a magas vízállástól.³

Az árvíz budapesti tetőzését követően Tisza Kálmán akkori miniszterelnök és belügyminiszter február 28-i 9944. sz. rendeletében – amely a sajtóban is megjelent⁴ – az ország lakosaihoz fordult, hogy könyöradományaikkal a bajbajutottakon segítsenek. Emellett felhívást intézett valamennyi főispánhoz és törvényhatósághoz, s arra kérte őket, hogy területükön az árvízkárosultak megsegítésére adományokat gyűjtsenek. A befolyó összegeket a Belügyminisztériumba kérette, hogy oda utalhassák a segílyt, ahol a legnagyobb szükség mutatkozik. Ezt követően a főváros is, a március 1-i közgyűlés alkalmával, egy hasonló felhívást tett közzé, melynek nyomán az adományokat a régi városháza első emeletén lévő árvízbizottmánynál, valamint tíz kerületi előjárásnál gyűjtötték. Egyúttal a sajtót is felkérték könyöradományok gyűjtésére.⁵

A felkérések az egész országban visszhangra találtak, s egy nagy méretű összefogást eredményeztek. A helyi viszonyokhoz és szokásokhoz képest a jótékony adakozás számos formában és mértékben valósult meg. Voltak termény- és pénzbeli,

³ NAGY László: *Az 1876. évi árvizek*. Budapest, Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium, 2007. 13–15. – KOLUNDZSIA Gábor: *A rakodópart kövei. A budapesti dunai rakpartok*. Budapest, Postcard, 2018. 139–142.

⁴ Felhívás könyöradományok gyűjtésére. *A Hon*, 1876. március 2. [1].

⁵ 1876. március 1-én tartott rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve. In: *Budapest főváros közgyűlési jegyzőkönyvei 1873–1949. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1876.* 27–30. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BPSZKJ_1876/?pg=26&layout=s (2020. november 27.).

egyéni és csoportos, egyházi és világi felajánlások, mások pedig gyűjtést, illetve jótékony célú rendezvényeket szerveztek, amelynek a bevételét ajánlották fel a bajba jutottak megsegítésére. Az összefogás és az áldozatkészség mértékét mutatja a folyamatosan befolyt adományok nagyságrendje mellett az, hogy Magyarország határain kívül is szép számmal akadtak olyanok, akik adományokkal segítették az árvízkárosultakat. Bécsből, Párizsból, de még San Franciscoból is érkeztek felajánlások.

A Károlyi-palotában rendezett műtörténelmi és iparművészeti kiállítás ezen jótékony célú rendezvények sorába illeszkedett, melynek elsődleges célja az árvízkárosultak megsegítése volt. Maga a kiállítás azonban már az indulásakor többnek ígérkezett, mint egy jótékony célú összefogás és adománygyűjtés. A kiállítás létrehozása gróf Zichy Pál Ferencné született Kornis Anna nevéhez fűződik, a sikerét pedig mindazon, főleg magángyűjteményekből származó művészeti tárgyak biztosították, amelyeket egyházi és főúri méltóságok, valamint a bécsi udvar engedett át néhány hét erejéig a kiállítás alkalmára.

A KIÁLLÍTÁS SZERVEZŐJE: GRÓF ZICHY PÁL FERENCNÉ

Gróf Zichy Pál Ferencné született Kornis Anna neve ismerősen csengett és gyakran szerepelt mindazon tudósításokban, ahol valamilyen jótékony célú rendezvényről vagy összefogásról esett szó. A grófnő Kornis Mihály és iktári Bethlen Katalin negyedik gyermekeként született Kolozsváron 1836. május 18-án, amit édesapja – a fél évvel korábban bekövetkezett halála folytán – már nem élhetett meg.⁶ A fiatal grófnőt édesanyja hazafias nevelésben részesítette, fontosnak érezte, hogy az általános műveltség megszerzése mellett a nemzeti nyelvvel és irodalommal is megismertesse gyermekeit. Általános műveltségét a bécsi leánynevelő intézetben, Madame Cavaliero nevelőnő vezetése alatt sajátította el, ahova tizennégy évesen került, s ahol főleg idegen nyelveket, zenét és festészetet tanult. Ugyanakkor ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely látta és átélte az 1840-es évek hazafias lelkesedését, mindazokat a törekvéseket, amelyek a gazdasági és kulturális élet nemzeti megerősödését szolgálták. A felnőtté váló Anna gondolkodásmódját és érzélemvilágát hűen tükrözi 1850–1851-ben vezetett naplója, amely testvéréhez, Klarához és édesanyjához fűződő szoros viszonyról és családi kötelékről árulkodik.⁷ 1854-ben gróf Zichy Paulai

⁶ Férje elvesztését követően az özvegy Bethlen Katalin másodszor is férjhez ment, gróf Bánffy Miklóshoz, akitől még két gyermeke született.

⁷ FÓNAGY Zoltán: „Kit úgy szeretek, hogy ki nem mondhatom” – Nővériség egy 19. századi grófkisasszony naplójában. In: *A hétköznapi élet története. Fónagy Zoltán blogja*. https://mindennapok-tortenete.blog.hu/2020/08/24/noveriseg_egy_19_szazadi_grofkisasszony_naplojaban (2020. novem-

Ferencsel kötött házasságát követően idejének egy jelentős részét a rászorultak megsegítésére és támogatására fordította, leányait pedig ugyanabban a magyar szellemben nevelte, amiben gyermekként maga is részesült. Ugyanakkor a grófnő családtagokkal folytatott levelezéséből egy gondoskodó, mások iránt érdeklődő lelki beállítottság bontakozik ki, különös figyelmet szentelve mindebben az egészség-betegség kérdésének. Valószínűleg személyiségéből is adódik az a karitatív tevékenység, amelyet férjes asszonyként a 19. század második felében – több más, részben osztályostársaival, részben más hölgyekkel együtt – végzett. Ott találjuk az 1861-ben megalakított Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesületének alapítói között, mely kiállításaival, bazárok és gyűjtések révén, árvaház felépíttetésével támogatta az arra rászorultakat. Ezeken a rendezvényeken szervező munkájával, karitatív cselekedeteivel sokszor került a nyilvánosság látókörének homlokterébe. A rászorulókat segítését fontos küldetésének érezte. Ismerős volt jótékony célú bálók és rendezvények háziasszonyaként és szereplőjeként, de önzetlenül segítette azokat a bajbajutottakat is, akik éppen 1876-ban a marosvásárhelyi tűzvész pusztításai következtében váltak hajléktalanná. Felajánlotta nekik az ottani házát, másokat pedig pénzzel támogatott.⁸

Az 1876-os kiállítás ötlete és megvalósítása, ahol a művészet és a műkincsek iránti tisztelet és a jótékonyosság egyszerre volt jelen, szintén a grófné áldozatkész munkájának köszönhető, ami azt a szándékát is szolgálta, hogy a hazai műkincsek és más tárgyi értékek mind a hazai, mind a nemzetközi közönséggel megismertessenek.⁹ A kiállításról tudósító *Vasárnapi Ujság* a következőket írta róla: „A jelen év országos árvízcsapásának enyhítésére, egy régi s magában is szép és nemes eszméjének valószínűsítését a jótékonyosság áldásával hozta kapcsolatba, szépet a jóval párosítva, a nemes és fenkölt lelkek szokása szerint, kik magasztos czélok elérésére a legnemesebb eszközöket választják. Mert az ő eszméje volt a történelmi és iparmű-kiállításban összehozni s egymás mellé állítani minél többet hazánk műkincseiből.”¹⁰ A grófnénak a kiállításról szóló ötletét a vallás- és közoktatásügyi miniszter, Trefort Ágoston és az iparművészet tudományos képviselői is hamar felkarolták.

ber 27.). – VAS Réka: „Maglehet, hogy rosszul gondolkozok a mostani világhoz képest”. Gönczruszkai Kornis Anna grófnő naplója, 1850–1851. *Aetas*, 2012/1. 125–135.

⁸ Gr. Zichy Pál-Ferenczné. *Vasárnapi Ujság*, 1876. június 4. 353–354.

⁹ Gr. Zichy P. Ferenczné. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1876. június 4. 349–350.

¹⁰ Gr. Zichy Pál-Ferenczné. *Vasárnapi Ujság*, 1876. június 4. 354.

A KIÁLLÍTÁS ELŐKÉSZÜLETI MUNKÁLATAI

A kiállításról az első sajtóinformációk április elején láttak napvilágot. Mivel fővárosi érdekeltségű rendezvény volt, az első híreket, valamint az újabb és újabb fejleményeket a *Fővárosi Lapok* közölte a leggyakrabban. A többi sajtóorgánium ritkábban számolt be az eseményről – persze ez a lap megjelenésétől és profiljától is függött. S itt is megfigyelhető – mint számos más esetben –, hogy sokszor egymás információit közlik az újságok, esetleg összegezve az eltelt időszak eseményeit.

A sajtó szívesen adott hírt a rendezvény egész lefolyásáról. Örömmel tudósítottak az újabb és újabb tárgyi felajánlásokról, a látogatókról, illetve minden olyan hírről, ami a kiállításhoz kapcsolódott: a jegyek árától kezdve az ünnepélyes és életképszerű pillanatokig bezárólag.

A *Fővárosi Lapok* a legtöbbször nem hosszú beszámolókat közölt, hanem röviden, magára a hírre koncentrálni tudósított a kiállítással kapcsolatos történetekről. A hosszabb tárcacikkeket a kiállítás megnyitójára és magára a kiállításra „tartogatta”, amelyről többek között a *Vasárnapi Ujság* is közölt részletes leírást és beszámolót. Mivel napi megjelenésű lapról volt szó, ezek a rövid hírek és beszámolók felcsigázták és fokozták a közönség figyelmét. Nem médiafogás volt ebben, hanem pusztán maguk is érdeklődtek és tájékoztatni kívántak, de ezáltal önkéntelenül is kellő hírverést és propagandát keltettek a rendezvénynek. A napilap április 4-én közölte az első hírt: „Gróf Zichy Pálné történelmi műtárgyakból nagy műkiállítást tervez az akadémiai palotában, a vízkárosultak javára. Trefort Ágoston miniszter e tervet, mely művészeti szempontból is igen érdekes lenne, egész örömmel karolta fel.”¹¹ Ez alapján talán joggal feltételezhetjük, hogy a jótékonyági akció elképzelése még március végén, a katasztrófát nem sokkal követően, megfogalmazódhatott a szervezőkben. Mindeközben más – akár egyéni, akár csoportos – adományok és gyűjtések a február 28-i belügyminiszteri rendeletnek köszönhetően már javában folytak. Az, immár a sajtóban is napvilágot látott eszme előkelő körökben szintén hamar pártfogásra és támogatásra talált,¹² április második fele pedig a tárgyak begyűjtéséről szólt.

A kiállítás megszervezésére és lebonyolítására egy szakértőkből álló bizottság alakult, amelynek Trefort Ágoston lett az elnöke. Szakértőkként a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója Pulszky Ferenc, a régész és művészettörténész Henszlmann Imre, egyházi részről pedig Rómer Flóris régész és művészettörténész, a Nemzeti Múzeum

¹¹ Gróf Zichy Pálné. *Fővárosi Lapok*, 1876. április 4. 361. – Történelmi műkiállítás. *A Hon*, 1876. április 3. [2].

¹² Előkelő körökben. *Fővárosi Lapok*, 1876. április 13. 397.

régiségtárának őre, valamint Bubics Zsigmond apát, művészettörténész kérettek fel, akiket a *Vasárnapi Ujság* név szerint is megemlített.¹³ A bizottság rajtuk kívüli további tagjait megismerhetjük abból a felhívásból, amelyet a bizottság az *Ellenőr* hasábjain tett közzé: ezek szerint benne szerepelt még gróf Károlyi Tibor, aki ekkor a Szabadelvű Párt színeiben volt országgyűlési képviselő, az ekkor szintén országgyűlési képviselő gróf Dessewffy Aurél és báró Kemény Kálmán, a virágzó gazdaságokat kialakító gróf Csekonics Endre, a művelődéstörténettel is foglalkozó báró Radvánszky Béla. Egyes főúri családokból többen is képviseltették magukat a bizottságban: az Andrássy testvérek közül gróf Andrássy Aladár, és a hazai vasipar egyik megteremtője, gróf Andrássy Manó műgyűjtő; a Zichy nemzetségből gróf Zichy Lajos, gróf Zichy Fedor, illetve az Ázsia-kutató gróf Zichy Jenő; a Szapáryak közül gróf Szapáry Antal, gróf Szapáry István, a később miniszterelnöki pályát is befutó gróf Szapáry Gyula. Emellett egyházi részről benne szerepelt még Haynald Lajos kalocsai érsek, Ipolyi Arnold besztecebányai püspök, a miniszterek közül pedig Bedekovich Kálmán horvát–szlavón–dalmát miniszter, báró Wenckheim Béla király személye körüli miniszter, valamint a később miniszterelnökké is váló gróf Khuen-Héderváry Károly. A nevek között olvasható továbbá Telepy Károly festő, Szalay Ágoston udvari tanácsos, műgyűjtő, gróf Apponyi Sándor műgyűjtő, bibliofil és bibliográfus szakember, Ráth György műgyűjtéssel is foglalkozó jogász, valamint gróf Pallavicini Ede, gróf Nugent Arthur és báró Üchtritz Zsigmond.¹⁴ Emellett a bizottságban működött Perlaky Elek ügyvéd – aki korábban gróf Károlyi Lajos, majd pedig Alajos gazdatisztje, illetve főpénztárnoka is volt egyben –, és jegyzői minőségben Szalay Imre minisztériumi fogalmazó.

A beérkező tárgyak fogadására, majd pedig a kiállítás végén a visszaküldésére külön albizottság is alakult. A tárgyak átvételére létrejött albizottság elnöki tisztét szintén Trefort Ágoston töltötte be, tagjait pedig Rómer Flóris, Szapáry Gyula, Khuen-Héderváry Károly, Dessewffy Aurél, illetve Szapáry István grófok, valamint báró Radvánszky Béla alkották.

A kiállítás megnyitását május 1-jére, időtartamát két-három hétre tervezték, helyszínül pedig az Akadémia épületében lévő Országos Képtár termei szolgáltak volna, de végül mind az időpont, mind a helyszín megváltozott: május 10-én gróf Károlyi Alajos palotájában nyitották meg, s több mint egy hónapig fogadta a látogatókat. A változtatásokat egyrészt a beérkezett tárgyak nagyságrendje – az Országos Képtár termeiben már nem fértek volna el –, másrészt valószínűleg a beérkezés lassúsága és az előkészületi munkák elhúzódása indokolta.

¹³ Gr. Zichy Pál-Ferenczné. *Vasárnapi Ujság*, 1876. június 4. 354.

¹⁴ Műkincsek és történeti emlékek kiállítása. *Ellenőr*, 1876. április 12. [1–2].

Ez a tavaszi időpont egyrészt a segítségnyújtás gyorsaságát jelzi, másrészt pedig sokkal alkalmasabb volt egy későbbi, nyári időpontnál, ami valószínűleg kisebb bevételt eredményezett volna. A nyári melegebb időben részben kevesebben tekintették volna meg a kiállítást, részben pedig az arisztokrácia tagjai – akik közül sokan felkarolták és támogatták a rendezvényt – a nyári időszakot, a szezonális életvitelüknek megfelelően, rendszerint már vidéken töltötték. A korabeli lapokban gyakran olvashatunk arról, hogy a város június környékén elcsendesül, s az addig megszokott élénk társasági élet eseménytelenné válik.

A kiállítás megszervezésére, valamint a tárgyak és műkincsek bekérésére többféle fórumot is használtak a szervezők. Ezek közül az egyik a személyes vagy közvetlen közbenjárás volt Trefort Ágoston és Zichy Pál Ferencné részéről. Zichy grófnő „buzgalma nem ismert nehézséget, áldozatot; kért, fölszólított, írogatott, utazgatott”,¹⁵ ha arra volt szükség. Trefort Ágostonnal együtt egyházi és világi személyeket, intézményeket kerestek meg azzal, hogy értékes tárgyaik által a kiállítás céljait támogassák. A grófné kérésére és közbenjárására ajánlotta fel a kiállítás időtartamára Ferenc József az udvar, ritkaságszámba menő ambrasi gyűjteményének és kincstárának egyes, Magyarországra vonatkozó darabjait. Mivel ezek csak ritkán kerültek közszemlére, így mindenki jelentős gesztusnak értékelte ezt az uralkodó részéről, amit maga Ferenc József is külön kihangsúlyozott. Ludwig Folliot de Crenneville főkamrás Trefort Ágostonhoz intézett átiratában kiemelte, hogy „noha egy fennálló legfelsőbb elhatározás értelmében a császári ház tulajdonát képező gyűjteményekből egyes tárgyak sem kül- sem belföldi kiállításokhoz nem küldetnek; mindazonáltal a budapesti kiállítással egybekapcsolt jótékony célra ő felsége szoros kivételképen megengedni méltóztatott, hogy kellő számú műtárgyak küldessenek le. Ő felségének ezen intézkedése által a kiállítás oly szép és érdekes gyarapolást nyert, hogy annak sikeréhez már előre is a legbiztosabb reményeket fűzhetjük.”¹⁶ A kiállítás további presztízsét növelte, hogy Erzsébet királyné és József főherceg is ajánlott fel tárgyakat: ékszereket, porcelánokat, régi serlegeket.

A kiállítási tárgyak beszerzése kapcsán valószínűleg felkérések is érkezhettek egyházi és világi személyekhez, esetleg testületekhez, akiknek a birtokában értékes, kiállításra érdemes és közszemlére méltó tárgyak lehettek. Megemlíthetjük az arisztokrácia ismeretségi körét és kapcsolati mezőjét is, ami szintén fontos információáramlást biztosíthatott.

Persze korántsem volt könnyű feladat mindez, egyrészt valamelyest ismerni kellett azokat a műkincstulajdonosokat és gyűjteményeket, ahonnan beküldés várható,

¹⁵ Gr. Zichy P. Ferencné. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1876. június 4. 350.

¹⁶ A műtörténelmi kiállítás. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1876. április 21. 269.

másrészt pedig a felkérteket is meg kellett nyerni, hogy néhány hét erejéig megváljassanak a sokszor féltve őrzött műkincseiktől. Az uralkodói páron kívül egyháznagyok és egyházi intézmények, múzeumok, főúri családok, műgyűjtő főurak és más személyek küldtek még be tárgyakat.

Az ilyenemű felkérések hivatalos, de magánúton is történhettek. Trefort Ágoston például egyik leiratában arra szólította föl a Nyitrai Piarista Gimnázium igazgatóját, hogy néhány kiállítani való tárggyal támogassa az árvízkárosultak megsegítését szolgáló kiállítást, amiket Gond Ignác, a régiségtár őre fel is küldött Pestre.¹⁷ A több vagy pontosan egy tucat műtárgyat – a kiállítási katalógus szerint – a negyedik, egyházi terem 50. tárlójában helyezték el, amelyek közül részben a római érmekkel megtöltött XVII. századbeli tál volt az egyik legfigyelemre méltóbb darab,¹⁸ részben pedig az az öt fehér csontból készített fuvola, amelyet Nagy Frigyes használt, s egy főúr jóvoltából került a piarista rend tulajdonába.¹⁹

Emellett a sajtó útján is tudomást lehetett szerezni a kiállítás terveiről és készülődéséről. A szervezők a *Pester Lloyd*-ban hirdetést adtak fel – melynek ára 5 forint 94 krajcárba került²⁰ –, több lap pedig, így az *Ellenőr* és a *Vasárnapi Ujság* is, április derekán közzétette a kiállítási bizottság felhívását.²¹ A testület szolt mindazokhoz, akik szeretnék a birtokukban lévő műtárgyakat és régiségeket kiállíttatni, s arra kérte őket, hogy ebbéli tárgyaikat április 20-ig az Akadémia palotájában működő albizottságnak küldjék meg, mely már április 18-tól naponta délután három és öt óra között fogadja a kiállításra beküldött tárgyakat. A 20-i időpont azonban korainak és rövidnek bizonyult, és a műtárgyak is eleinte nehezebben érkeztek. De május 8-ig már több mint ezer termék gyűlt össze,²² s a kiállítás megnyitása után is érkeztek még újabb és újabb darabok.²³ A kiállítók bizalmának a megnyerését szolgálta, hogy a bizottság kezdetben a sajtó útján részben ismertette a tárolás körülményeit és rész-

¹⁷ Csősz Imre: *A kegyes-tanító-rendiek Nyitrán. Magyar művelődéstörténeti rajz.* Nyitra, Siegel, 1879. 700–701. (A továbbiakban: Csősz, 1879.)

¹⁸ *A magyarországi árvízkárosultak javára Budapesten gf. Károlyi Alajos palotájában 1876. évi májusban rendezett műipari és történelmi emlék-kiállítás tárgyainak lajstroma.* Kész. HENSZLMANN Imre – BUBICS Zsigmond. S. a. r. SZALAY Imre. Budapest, Egyetemi Ny., 1876. 46. (A továbbiakban: HENSZLMANN–BUBICS–SZALAY, 1876.)

¹⁹ A műipari és történelmi kiállításból. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 14. 519.

²⁰ Az 1876-os kiállítás iratai, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 1720, 48. (A továbbiakban: OSZKK, Fol. Hung. 1720.)

²¹ Műkincsek és történelmi emlékek kiállítása. *Ellenőr*, 1876. április 12. [1–2]. – Műkincsek és történelmi emlékek kiállítása. *Vasárnapi Ujság*, 1876. április 16. 252.

²² A műtörténelmi kiállítás. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 9. 497.

²³ A műtörténelmi kiállítás. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 16. 525. – A műtörténelmi kiállítás. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 20. 544.

letesen tájékoztatott arról, hogy ki mit küldött be.²⁴ Ezzel egyrészt az érdeklődést kívánták felkelteni a közönségben a kiállítandó tárgyak iránt, másrészt pedig a kiállítani szándékozókot akarták tovább ösztönözni a tárgyak beszolgáltatásában. Néhány tárgy, amiket a kiállításra vártak: „mindennemű ékszerek, boglárók, billi-komok, díszfegyverek, diszszekrények, órák, csipkék, hímzések, zászlók stb., melyek akár műbecsük, akár történelmi értékük következtében figyelmet gerjeszthetnek; továbbá történelmi nevezetességű egyének hiteles arczképei, sévresi, meissenai, bécsi vagy egyéb külföldi porcellánok.”²⁵

A tárlatra küldött tárgyak mennyiségéről a kiállításához készült katalógus²⁶ ad némi támpontot, ahol összesen 1201 műtárgy leírására került sor. A tárgyak száma azonban ennél jóval több volt, hiszen olyan tételek is szerepeltek ebben a lajstromban (pl. Apponyi Sándor könyvgyűjteménye vagy különböző érmék), amelyet külön nem részleteztek, vagy olyanok, amelyek számozatlanul kerültek bele a leírásba, de a közönség részéről jól felismerhetőek és beazonosíthatók voltak (pl. falon függő festmények, zászlók). Emellett pedig leginkább csak az érdekesebbnek ítélt tárgyak leírását tartalmazta.

Ugyanakkor nemcsak a beküldött tárgyak támogatták a kiállítás ötletének megvalósítását, hanem azok a különböző cégektől, vállalatoktól és magánszemélyektől érkezett felajánlások is, amelyek a palota termeit kiállító terekké formálták és a kiállítás esztétikai élményét növelték. Közéjük tartozott Leopold Bartelmus bécsi építész és díszítőművész – mai fogalmaink szerint belsőépítész –, aki, közkeletű szóval élve, a dizájnért volt felelős, ugyanis a kiállítási terek belső díszítését végezte. Jelen-tős volt Haas Fülöp szőnyeg- és bútorszövet-kereskedő hozzájárulása is, aki a díszítéshez szükséges kelméket biztosította.²⁷ Gregersen Guilbrand épületasztalos, Forgó István üveges, Pinsker Vencel kárpitos pedig jelentős árendedménnyel vállalta a palota termeinek kiállítótermékké történő átalakítását.²⁸ Emellett Wiese Frigyes, tűzbiztoszszekrény-gyáros, több vasszekrényt engedett át készletéből a kiállítás időtartamára, hogy ezekben a beérkező értékesebb tárgyakat és ékszereket lehessen tárolni.²⁹ Zichy Edmund és Jenő grófok pedig nagy értékű kiállítási szekrényeket

²⁴ A műtörténelmi kiállítás. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1876. április 21. 269.

²⁵ Műkincsek és történelmi emlékek kiállítása. *Vasárnapi Ujság*, 1876. április 16. 252. – Műkincsek és történelmi emlékek kiállítása. *Ellenőr*, 1876. április 12. [2].

²⁶ HENSZLMANN–BUBICS–SZALAY, 1876.

²⁷ Az iparmű- és régiség-kiállítás. *Vasárnapi Ujság*, 1876. május 7. 300.

²⁸ OSZKK, Fol. Hung. 1720, 48.

²⁹ A műtörténelmi kiállítás. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1876. április 21. 269.

ajándékoztak a szervezőknek, amelyek később – felajánlásuk révén – a Nemzeti Múzeum tulajdonába kerültek.³⁰

Számottevő segítség volt az is – alighanem a grófnő és a kiállítási bizottság közbenjárására –, hogy a kiállításra küldött tárgyak szállításáért, ha azok 10 kg-nál nem voltak nehezebbek, sem a kocsipostánál, sem a vasútnál, sem a Dunagőzhajózási Társaságnál nem kellett fizetni. Ez utóbbi cég a visszaszállítást is ingyen vállalta.³¹ De jelentős hozzájárulást adott az Egyetemi Nyomda is azzal, hogy a kiállítás katalógusait ingyen nyomtatta.³²

A biztonságra kiemelt figyelmet fordítottak, ami a kiadási költségekben is megmutatkozott. Felügyelték a termeket, a palota körül pedig két katona járőrözött éjjel-nappal.

A MŰTÖRTÉNELMI KIÁLLÍTÁS

A kiállítás május 10-én, déli 12 órakor nyitott meg, s több mint egy hónapon át, egészen június 15-ig fogadta az érdeklődőket. A zárás időpontját a nyitás alkalmával még nem határozták meg, azt a látogatók létszámától tették függővé. A megnyitás napján már jóval tizenkét óra előtt számos díszfogatot s hintót lehetett látni a Múzeum utcában, ahol a közönség soraiban nagy számmal jelentek meg főurak, főpapok és szakavatott személyek. Természetesen ez alkalomból jelen voltak a rendezők, valamint az egyes intézmények, kormányzati szervek vezetői. Így többek között Ráth Károly főpolgármester vagy a „hírhedt” rendőrfőkapitány Thaisz Elek, de látható volt a Nemzeti Múzeum körüli palotaépítkezéseket előmozdító gróf Festetics György koronaőr is, aki korábban a király személye körüli miniszteri posztot töltötte be. A miniszterek közül látni lehetett Wenckheim Bélát, Trefort Ágostont és Bedekovich Kálmánt, akik maguk is a kiállítási bizottság tagjai voltak, valamint báró Simonyi Lajos földművelési, ipar- és kereskedelemügyi minisztert. A főurak közül oly sokan voltak itt, hogy ennyien leginkább a szalonokban szoktak összegyűlni – bár tegyük hozzá, némileg itt is hasonló volt a helyszín. Számos egyháznagy is képviseltette magát, ami elsősorban a kiállítás gazdag egyházi kincseinek volt köszönhető. Itt volt a kiállítási bizottságban is részt vevő Haynald Lajos, Ipolyi Arnold, Rómer Flóris, Bubics Zsigmond, valamint Schlauch Lőrinc szatmári, Kovács Zsigmond pécsi,

³⁰ A múlt évben rendezett műtörténelmi kiállítás. *A Hon*, 1877. május 31. [2]. – Az iparmű- és régiségkiállítás. *Vasárnapi Ujság*, 1876. május 7. 300.

³¹ Az első szabadalmazott dunagőzhajó-társaság. *Fővárosi Lapok*, 1876. április 20. 423. – A történelmi kiállításra. *Fővárosi Lapok*, 1876. április 23. 436.

³² A műtörténelmi kiállítást. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 21. 548.

Dulánszky Nándor székesfehérvári és Császká György szepesi püspök, akik maguk is szívesen vállalkoztak arra, hogy bemutassák azokat az egyházi tárgyakat, melyeknek küldői vagy jó ismerői voltak.

A kiállításra érkezőket Pulszky Ferenc fogadta, aki maga is díszmagyarban jelent meg ez alkalomra, s készségesen magyarázta mindenkinek a nagybecsű ritkaságokat. Az *Ellenőr* tudósítójának sikerült is azt a pillanatot elkapnia, amikor Pulszky az országgyűlési képviselőknek tartott egy rögtönzött előadást Lehel kürtjéről.³³ Rajta kívül gróf Csekonics Endre, báró Révay [Gyula?], báró Radvánszky Béla fogadták még az érkező főrangú vendégeket,³⁴ más tudósítók Pulszky Ferencet, gróf Zichy Jenőt és gróf Bethlen Andrást, báró Révayt és báró Radvánszky Bélát, valamint Rómer Flórist és Telepy Károlyt látták ugyanebben a szerepkörben.³⁵

A kiállítást az egykor Pest széniparján munkálkodó József nádor leánya, Mária Henrietta belga királyné, illetve Coburg Fülöp herceg és neje, Lujza hercegnő nyitotta meg ünnepélyes keretek között, akik délután két órakor érkeztek meg a palotához. Öfelségét – aki barna, arannyal áttört ruhát viselt – a palota Pollack Mihály téri főbejáratánál díszmagyarba öltözve többek között gróf Andrassy Aladár, gróf Zichy Lajos, gróf Csekonics Endre, báró Révay, gróf Bethlen, báró Radvánszky Béla, Rómer Flóris, Pulszky Ferenc és a főpolgármester, az előcsarnokban pedig két sorban az arisztokrácia hölgy tagjai fogadták. A termekben a királynét a kiállítást szervező Zichy grófné, Pulszky Ferenc, Rómer Flóris, valamint Zichy Jenő kalauzolta. Mária Henriettát lenyűgözte a kiállítás: magasztalta a pedáns rendet, a rendezők ízlését, a tárlat gazdagságát és a beküldött tárgyak művészeti értékét. De meghatották azok a relikviák is, amelyek apját, József nádort idézték. S érzékenyen érintette az a gesztus, hogy egy, az apjának arcképével díszített csészét adományoztak neki. Mária Henrietta, aki majd mindenkivel magyarul beszélt, közel két órát töltött el a termekben, s látogatása végén 100 forintot adott a jótékony célra, s Zichy Pálnénak kezet nyújtva „büszke lehet ez igazán szép kiállításra!” szavakkal köszönt el a jelenlévőktől.³⁶

A kiállítóteremmé változó palotába nem a Pollack Mihály téri főkapun – ezt csak igen kivételes alkalmakkor nyitották meg –, hanem a Múzeum utcai kertkapun keresztül lehetett bejutni, ahol a látogatókat rögvest a szép, virágokkal díszített kert fogadta. A kiállítás naponta délelőtt kilenc és délután hat óra között tartott nyitva. A pénztárt valószínűleg a palota előcsarnokába vezető kerti folyosón helyezték el. A belépti díj a megnyitás napján 2 forint volt, ezt követően pedig hétfőn, kedden,

³³ A történeti emlékek és műipari tárgyak kiállítása. *Ellenőr*, 1876. május 11. [2].

³⁴ A műipar és történeti kiállítás. *A Hon*, 1876. május 10. [1–2].

³⁵ A műtörténelmi és régészeti kiállítást. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 11. 505–506.

³⁶ Uo. – A belga királyné. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 12. 511.

szerdán, pénteken és szombaton 1 forint, csütörtökön és vasárnap 50 krajcár. Kedvezményes árba került a családjegy, az állandó belépti jegyért pedig 5 forintot kellett fizetni.³⁷ Mivel az 50 krajcáros napok jobban jövedelmeztek, szóba került, hogy módosítsák az árakat. Felmerült tervként, hogy heti öt alkalommal lenne a belépti jegy ára 50 krajcár, de ebből végül is csak négy alkalom lett. Május 24-én már azt olvashatjuk, hogy a belépti díj vasárnap, kedden, csütörtökön és szombaton 50 krajcár, hétfőn, szerdán és pénteken pedig 1 forint.³⁸ A változtatás a bevételek előnyére és a látogatói létszám növelésére vált, mert, mint utólag kiderült, leginkább az 50 krajcáros napokon voltak a legnagyobb bevételek (700 forint), míg a forintos napok néha csak 200 vagy 150 forintot, vagy még ennél is kevesebbet hoztak a konyhára.³⁹

A kiállítás termeinek és szekrényeinek kulcsait Bubics Zsigmondra bízta, aki ezt a palota tűzbiztos szekrényében őrizte. A pénzügyek kezelését és a számvitelt Perlaky Elek, a számlák behajtását és az utalványozást gróf Festetics Vilmos végezte, a kiállítás belső ügyeinek vezetését pedig gróf Khuen-Héderváry Károlyra mint háznagyra bízta, és a kiállítás idejére napibiztosokat is választottak.⁴⁰ Hiányosságként említhető, hogy a termekben a kiállítás tárgyairól csak kevés felirat nyújtott tájékoztatást, a tárlatvezetőként is használható katalógus pedig csak május 20-ára készült el, ami az első tíz napban a tájékozódást, a tárgyak beazonosítását és a műélvezetet is nagyban nehezítette.

A kiállítást az első napokban nagyszámú közönség kereste fel, ami a bevételekben is meglátszott. Mária Henrietta jelenléte a megnyitón vonzotta a világi elit tagjait, de számos egyházi méltóság is eljött erre az alkalomra. 12-én Trefort Ágoston tekintette meg a leányaival, de a Budapesten lévő mágnás családok közül is számosan jöttek el megnézni a tárlatot.⁴¹ Az első napokban József főherceg és felesége, Klotild főhercegnő ugyancsak tiszteletét tette a termekben, ahol hosszabb időt töltöttek, s mindent megnéztek – így azokat a tárgyakat is, amelyek a főherceget apjára, József nádorra emlékeztették. Mivel a közönségi delegáció éppen a fővárosban tartózkodott, a bécsi delegátusok szintén szaporították a látogatók számát.⁴² A megnyitót követő első vasárnapon ötszáz látogatója volt a termeknek, de ez a kezdeti fellendülés később, néhány napra, valamivel alábbhagyott, amit a rossz, borús idő számlájára írtak. Május 18-án csütörtökön viszont már ismét egész nap telve voltak a termek látogatókkal, délután szinte tolongás volt, ami valószínűleg annak is köszön-

³⁷ A gr. Károlyi Alajos palotájában. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 9. 497.

³⁸ A műtörténelmi kiállításban. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 24. 558.

³⁹ A műtörténelmi kiállítást. *Fővárosi Lapok*, 1876. június 15. 637–638.

⁴⁰ OSZKK, Fol. Hung. 1720, 4–5.

⁴¹ A műtörténelmi kiállítást. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 13. 515.

⁴² A műtörténelmi kiállítás. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 16. 525.

hető, hogy ezen a napon – a korábbi vasárnapival együtt – csak ötven krajcárt kellett fizetni a belépésért. Ferenc József látogatása is lendíthetett a holtponton, és sokat segített az is, hogy ekkorra már elkészült a tárlat vezetőjéül is szolgáló kiállítási katalógus. Ennek hiányát főleg azokon a napokon érezték meg a szervezők, amikor tömve voltak a termek, és abszurdnak tűnt ennyi embert egyszerre kalauzolni. A június eleje ugyancsak sikeres volt, ekkor naponta öt-hatszáz látogatót is összeszámláltak. Felmerült az is, hogy a palota kertjébe népzeneészeket hívnak – részben a hangulat, részben a látogatói létszám növelése érdekében, de ebből a tervből végül nem lett semmi. Végül összesen 18 400 látogatóról számolhattak be a lapok, amibe az uralkodó és a belga királyné látogatása is benne foglaltatott. Az érdeklődést mutatja, hogy még a zárást követően is, amikor már az elpakolás és csomagolás folyt, akadtak szemlélődők.⁴³

Az 1876-os kiállítás sikerét a király május 21-i megjelenése is garantálta, mely már önmagában nagy figyelmet és érdeklődést keltett a városban. A kétfogatú hintón, magyar tábornoki ruhában, báró Mondel Frigyes hadsegéddel együtt érkező Ferenc József az éljenző tömeg lelkes üdvözlése közepette Szapáry Antal, Haynald Lajos, Ipolyi Arnold és Schlauch Lőrinc, valamint gróf Szapáry Géza fiumei kormányzó, Ráth Károly főpolgármester, Thaisz Elek rendőrfőkapitány, és több előkelő főúr kíséretében lépett be a palota termébe. Itt a szervező Zichy grófné fogadta jeles arisztokrata hölgyek társaságában, akik között a Károlyi-palota szomszédságában építkező gróf Pálffy Pálné Károlyi Geraldine, herceg Odescalchi Gyuláné, gróf Erdődy Júlia, gróf Esterházy Pálné, gróf Zichy Sarolta és Margit kisasszonyok is üdvözölték a királyt. Ferenc József a következő szavakat intézte a szervezés élén álló grófnénak: „Örülök, hogy megnézhetem e kiállítást, melynek létrehozásában kegyed oly sokat fáradozott.” Az uralkodó élénk érdeklődéssel szemlélve a kiállítást, egy órát töltött a termekben, ahol a kalauzolás és a beszélgetés, mint kiemelték, mindvégig magyar nyelven folyt. A legtöbb időt az egyházi műkincsek megismerésére fordította, de az Esterházyak gyűjteménye is sokáig lekötötte a figyelmét. A látogatás a – méltóságából is adódó – gesztuson túlmenően őszinte érdeklődésnek látszott a részéről, mert amikor Szapáry Antal azt súgta a királyt kalauzoló Bubics apátnak, hogy „csak a legérdekesebbet mutassa”, őfelsége a figyelmeztetést meghallva azt felelte, hogy „óh nem, én nem fáradok el, mindent akarok látni, mert igen érdekel”. Néhány kiállított tárgynál kedveskedő kijelentést is tett. Amikor meglátta Magyarország legrégibb térképét, amelyen állítólag a térkép készítője az Adriai-tengert néhány hullámos vonallal jelezte, egy szellemes megszólalásra ragadtatta magát: „A rajzoló nagyon természetesen akarta a tengert ábrázolni.” Hasonlóan humoros

⁴³ A műtörténeti kiállítás anyagi eredménye. *Fővárosi Lapok*, 1876. június 18. 647.

volt Apafi Mihály erdélyi fejedelem velencei tükre előtt is, amikor azt mondta, hogy „nagyon drágának kellett akkor a tükörnek lennie, ha egy Apaffinak is csak egy ilyen kicsi volt”.⁴⁴

A kiállítás bezárásaként a kiállítási bizottság június 10-i ülésén több időpont is felmerült: tervezték június 19-ére és 20-ára, de szóba jött a június 11-i vasárnap is. Ez utóbbit azért vetették el, mert még június 10-e körül is sokan látogatták a rendezvényt. A tárlat végül június 15-én, csütörtökön, Úrnapján zárt be, délután 6 órakor, de így is jóval meghaladta az eredetileg tervezett két-három hetes időtartamot. A zárás későbbi – június 20-i – időpontját azért vetették el, mert a szervezők nem akartak visszaélni a kiállítók türelmével, nehogy mindez egy esetleges későbbi, hasonló jellegű rendezvény rovására menjen. Attól féltek ugyanis, hogy a hosszabb nyitva tartás elriasztaná a kiállítókat attól, hogy más alkalommal is küldjenek tárgyakat.

A műkincsek visszaküldésére és becsomagolására külön bizottság alakult, melynek tagjai Pulszky Ferenc, Bubits Zsigmond, Rómer Flóris, gróf Festetics Vilmos, báró Radvánszky Béla, gróf Khuen-Héderváry Károly, valamint Perlaky Elek és Telepy Károly voltak. A pakolásra Gyurkovics pesti szállítmányüzlet-tulajdonostól egy embert fogadtak, akinek a Nemzeti Múzeum régiségtárának két alkalmazottja is segített. Minderre négy napot szántak. Az első kettőn a nagyobb gyűjtemények (Esterházy-, esztergomi primási gyűjtemény, József főherceg tárgyai) kerültek becsomagolásra, majd pedig a kisebbek, amelyeket június 19-től kezdődően küldtek vagy adtak vissza. Az esetleg visszamaradt tárgyak őrzésére pedig a palota ezüstkamráját jelölték ki.⁴⁵

A bizottság tagjai fontosnak érezték, hogy a kiállított tárgyak tulajdonosainak egyszersmind köszönőlevelet is írjanak, megköszönve mindazt a segítséget, amellyel hozzájárultak a kiállítás sikeréhez és eredményességéhez. Egyúttal arról is értesítették őket benne, hogy mikortól vehetik át a kiállításra küldött tárgyaikat. Erre egy fogalmazványt készítettek,⁴⁶ de valószínűleg nemcsak ezúton fejezte ki háláját a bizottság. A Nyitrai Piarista Gimnázium őrizetében fennmaradt egy másik olyan, július 31-én kelt levél is, amelyben a két szervező, Zichy Pál Ferencné és Trefort miniszter a köszönetük mellett a rendezvény bevételéről és hasznairól is tájékoztatta az intézmény vezetőjét. Úgy látták, hogy a jótékony célon kívül a kiállított műkincsek fejlesztették az ifjúság ízlését, a szaktudósoknak pedig alkalmuk nyílt a tárgyak alaposabb tanulmányozására.⁴⁷

⁴⁴ A műtörténelmi kiállításnak. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 23. 553.

⁴⁵ OSZKK, Fol. Hung. 1720, 1.

⁴⁶ OSZKK, Fol. Hung. 1720, 8.

⁴⁷ Csász, 1879. 701.

A bizottság 1876. augusztus 3-án kelt kimutatása szerint a kiállítás bevétele 15 923 forint, 67 krajcár volt,⁴⁸ az egy évvel később készült végszámadás szerint pedig 15 928 forint, 65 krajcárt tett ki.⁴⁹ A bevételeket a dunai és tiszai, valamint a fővárosi, erdélyi és horvátországi árvízkárosultak megsegítésére fordították.⁵⁰

⁴⁸ OSZKK, Fol. Hung. 1720, 49.

⁴⁹ A gróf Zichy Pálné. *Fővárosi Lapok*, 1877. június 2. 610. – A múlt évben rendezett műtörténelmi kiállítás. *A Hon*, 1877. május 31. [2].

⁵⁰ A műtörténelmi kiállítás. *Vasárnapi Ujság*, 1876. augusztus 13. 524. – A gr. Zichy Pálné. *Fővárosi Lapok*, 1876. augusztus 10. 853.

LAJTAI L. LÁSZLÓ

A KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEM ETNIKAI VONATKOZÁSAINAK ÁTÉRTÉKELŐDÉSE A DUALIZMUS KORI MAGYAR KÖZÉPISKOLAI TÖRTÉNELEMTANKÖNYVEKBEN

Egy korábbi írásomban azt vizsgáltam, hogy a dualista korszak magyar történelem-tankönyveiből mennyiben olvasható ki a nemzet fogalmi megragadása, továbbá milyen jellegzetes kulcskérdések köré szerveződött lapjaikon az azzal kapcsolatba hozható elbeszélés.¹ A rövid áttekintés során kiderült, hogy ebben a periódusban különösen nagy hangsúly helyeződött a nemzetfelfogás *politikai* aspektusaira, ami nyilvánvalóan összhangban lévőknek látszott azzal, hogy a korszak hivatalos hazai közösség- és államideológiájának centrumában az egységes politikai nemzet ideálja, illetve célképzete állt. A mostani írásomban arra a kérdésre igyekszem válaszokat találni, hogy milyen szempontból mutat kontinuitást és mely pontokon, valamint nagyjából milyen kronológiával változik meg a hazai középiskolai történelemtankönyvekből kiolvasható elbeszélés szerkezete, amennyiben a magyar nemzetfogalomnak nem a politikai, hanem a szorosabban vett *etnikai* jellemzőire összpontosítunk.² A permanencia és változás trendjeinek jobb kimutathatósága természetesen hosszabb időtartamú kitekintést igényel, ezért a közvetlen és távolabbi előzményeket is szükséges érintenem, miközben az összehasonlítás fókusza alapvetően a „hosszú 19. század” második felének időtartamára irányul. A felmerülő problémák kutatásának összetettsége, szerteágazódása és mély időbeli beágyazottsága miatt az alábbiakban természetesen csak jelezni tudom azok szövevényes alakulástörténetét, a vizsgálatot pedig alapvetően a *korai* magyar történelem, azaz az államalapítás előtti

¹ LAJTAI L. László: A politikai nemzetfogalom érvényre juttatása és a dualizmus kori történelemtankönyvek tartalmi áthangolódása. In: *VERITAS Évkönyv 2018*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2019. 65–78. (A továbbiakban: LAJTAI, 2019.)

² Itt csak jelezni tudom, hogy a nemzet- és nacionalizmuselméletek egyik jelentős, ám korántsem fősodratú irányzata, az ún. *etnoszimbolizmus* az, amely a hangsúlyozottan *modern* politikai-társadalmi-kulturális jelenségeként felfogott nemzet kialakulását és tartósságát a hosszú időtartamú etnikai beágyazottság és annak szimbólumrendszere vizsgálatán keresztül értelmezi. Az *etnicitás*-nak ugyan többféle tudományos megközelítése létezik, az etnoszimbolisták érdeklődése viszont elsősorban a közös kultúra és (valós vagy vélt) eredet *érzetének* tanulmányozására irányul. Vö. SMITH, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, Blackwell, 1986. – Uő.: *Ethno-symbolism and Nationalism. A Cultural Approach*. Abingdon, Routledge, 2009.

történesek, különösen a tágan értett etnogenezissel kapcsolatos kérdések tárgyalására korlátozom.

A hagyományos, a 13. század vége óta írásbelileg kanonizálódó, hun–magyar *etnikai kontinuitásra*, de legalábbis szoros rokonságra épülő *eredetnarratíva*³ lényegében már a 18. század második felében elkezdett megkérdőjeleződni. A legkülönbözőbb típusba sorolható források megszorodása a 18. század második felétől, a kritikai történetírás kibontakozása idejétől érzékelhetően elbizonytalanították a hun–(avar–)magyar *népazonosság*on nyugvó évszázados eredettörténet immár dokumentumalapú megszilárdításán fáradozó történetírókat. Egyfelől sokkal szélesebb idő- és térbeli horizontra helyeződött a tágan értett eredetkérdés (Kína mellékétől Lappföldön át a Kaukázusig),⁴ másfelől épp az őstörténeti elbeszélés egy hosszú évszázadokra feledésbe merült hazai változatának közzétételével⁵ új „frontvonalak” is nyíltak, amennyiben hatásos kútfőigazolást adtak a hagyományos magyar eredetnarratíva megkérdőjelezőinek a kezébe. Leegyszerűsítve: egyfelől pusztán a 18. század közepén előkerült (és évtizedekig vitatott hitelességű)⁶ Névtelen Jegyző-féle gesta szövegéből önmagában igazolhatatlanná vált a hun–magyar etnikai folytonosság, másfelől a (később „nemzetiségek”-ként számontartott) nem magyar ajkú hazai népesség szószólójaként fellépő korai értelmiségiek saját (potenciális) nemzeti közösségük – a magyarokhoz képest legalábbis – *őslakó* státuszát olvashatták és olvasták is ki a gestának az Árpád hadaival szembeszegülőkre vonatkozó részeiből.⁷ Az anonymusi alapszöveg ezáltal tehát kétségkívül felgyorsította a kora újkortól kimu-

³ KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford. BOLLÓK János. In: ANONYMUS – KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. (Millenniumi Magyar Történelem. Források.) Budapest, Osiris, 87–173. Genezisének átfogó elemzését ld. SZÜCS Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. I.–II. rész. *Századok*, 1973/3. 569–643., *Századok*, 1973/4. 823–878.

⁴ HEGEDŰS József: *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Budapest, Akadémiai, 2003. *passim*. (A továbbiakban: HEGEDŰS, 2003.) – LAJTAI L. László: „Magyar nemzet vagyok”. *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Budapest, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2013. 406–409. (A továbbiakban: LAJTAI, 2013.)

⁵ A néhai Béla király ismeretlen kiletű jegyzője által összeállított *Gesta hungarorum* első kiadását BÉL Mátyás kommentárjával lásd: *Scriptores Rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Sclavonicarum Veteres ac Genuini, [...] et cum Amplissima Praefatione Matthiae Belii, [...] Cvrta et Studio Ioannis Georgii SCHWANDTNERI Avstriaci Stadelkirchensis*. Vindobona, I. P. Kravs, 1746. I. köt. 1–38.

⁶ CSAPODI Csaba: *Az Anonymus-kérdés története*. (Gyorsuló idő.) Budapest, Magvető, 1978.

⁷ ARATÓ Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei*. Budapest, Akadémiai, 1975. 88–100., 124–127. – NIEDERHAUSER Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 1995. 371–374., 576–581.

tatható hungarus-tudat (azaz a közös haza iránti ragaszkodás érzetének)⁸ kezdődő erodálódását, miközben egyúttal tartósan nehezítette az örökébe lépő „egy politikai nemzet” koncepciójára alapozni kívánó modern magyar nemzeti önkép etnikailag kontrasztív karakterének a tompítását. Az eredetkérdés körüli viták eszkalálódása⁹ miatt egy időre olyannyira érzékennyé vált a tematika, hogy az 1830-as és 1840-es években már szinte jobbnak látták azt nem is tárgyalni a hazai történelemnek szentelt tankönyvekben.¹⁰

A szabadságharc leverése utáni évtizedekben viszont ismét népszerűvé vált a hun–magyar etnikai kontinuitásra építő hagyományos magyar eredettörténet, amelynek elősegítésében feltehetőleg nem elhanyagolható szerepet játszott egyfelől az osztrák összbirodalom-építési törekvésekkel, másfelől a rivális hazai nemzetiségek eredetnarratíváival szembeni szimbolikus ellenállás. A „hunok visszatérése” mögött azonban kortárs tudománytörténeti okok is kimutathatóan felsejlenek. A francia romantikus történészgeneráció vezéralakjának, Augustin Thierrynek az öccse, a szintén történetíró Amédée Thierry (1797–1873) a francia történelem kezdeteit kutatva ugyanis éppen az 1850-es években avanszált Attila és a hunok történetének nemzetközileg elismert szaktekintélyévé.¹¹ A fiatalabb Thierry nagymonográfiáját az 1850-es évek magyar tudományossága kitörő ovációval fogadta, második kiadása – a szerzői előszó szerint, amelyben név szerint is köszönetet mond több magyar

⁸ Vö. TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Budapest, Akadémiai, 1969. – MISKOLCZY Ambrus: A hungarus-tudat a 19. században. *Limes*, 2009/4., 71–96.

⁹ Ebben magyar részről a 19. század első felében komoly szerepet játszott a kortársai által „tüzes magyar”-ként aposztrofált pesti egyetemi tanár és múzeumi helyettes igazgató Horvát István (1784–1846) a szinte parttalanán terebélyesedő őstörténeti eszmefuttatásaival.

¹⁰ LAJTAI, 2013. 428–430.

¹¹ A francia tudományos akadémia (Institut) tagja első változatban a *Revue des Deux Mondes* hasábjain adta közre folytatásokban 1852-ben Attila és utódai történetét, amelyet 1856-ban két kötetben, közel ezer oldal terjedelemben önállóan is kiadott. Az első, részleges magyar fordítás még a folyóiratbeli közlések alapján készült Szabó Károly tollából, aki egy évvel a harmadik francia edíció megjelenése után fordította le a kibővített monográfiát (az Attila-mondák kivételével, amelyet egy évvel korábban már önállóan megjelentetett). A hazai közönség Thierry munkájáról a korban Szabó Károly fordításai mellett Csengery Antalnak a Pesti Naplóban az 1850-es évek közepén közölt kivonatai és Boross Mihály összefoglalása alapján tájékozódhatott még. Vö. THIERRY, Amédée: *Histoire d'Attila et de ses successeurs jusqu'à l'établissement des Hongrois en Europe suivie des légendes et traditions* I–II. köt., Paris, Didier, 1856. – THIERRY Amadé: *Attila, történeti kor- és jellemrajz*. Ford. SZABÓ Károly, Pest, Geibel Armin, 1855. – Uő.: *Attila-mondák*. Ford. SZABÓ Károly, Pest, Pfeifer Ferdinánd, 1864. – Uő.: *Attila és fiaj és utódai történelme* I–II., Ford. SZABÓ Károly, Pest, Ráth Mór, 1865. – [BOROSS Mihály]: *Attila a hun király. Történeti kép az ötödik századból*. Pest, Lampel Róbert, 1864. Vö. továbbá R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860*. Budapest, Akadémiai, 1973. II. köt. 407–408.

közreműködőjének és fordítójának – a Magyar Tudományos Akadémia szakmai pártfogásával jelent meg, amely őt 1858-ban tiszteleti tagjává is választotta. Mindennek fényében tehát a legkevésbé sem meglepő, hogy az 1850-es és 1860-as évek hazai történelemtankönyveiben (újra) alaptézissé vált a magyarság belső-ázsiai őshazája és a magyar nyelv és etnosz azonossága, de legalábbis közeli rokonsága a késő római történelemből ismert hunokkal. Mindezt még tovább látszott erősíteni a korszak szenzációs nyelvészeti felfedezése, nevezetesen hogy a behisztuni és mezopotámiai ékírások megfejtésével felszínre hozott titokzatos ősi nyelvet az orientalisták a térség történelmében szokatlan szókincese és szerkezeti analógiák nyomán a „szkíta” (a nemzetközi tudományos életben ekkortól már inkább turáninak, illetve altajinak elnevezett)¹² nyelvcsalád őseként azonosították be. A magyar nyelv és etnosz kapcsolatba hozása az (1869-től immár) *sumer* néven elhíresült, a legősibb írásos nyomot maga után hagyó nyelvvel és civilizációval újra kellő tudományos presztízszt¹³ biztosított tehát a reformkor idején népszerűségét tekintve már elhalványulni látszó hun–magyar rokonságtézisnek is.

Mindezek figyelembevételével válik érthetőbbé, hogy a felvázolt bonyolult tudománytörténeti együttállás egyes korabeli tankönyvszerzők munkájában miképpen nyerhetett pedagógiai hasznosítható – még ha kétségkívül túlonúl nyakatekertnek is bizonyuló – megformálást, ahogy azt az alábbi sorok is érzékletesen tanúsítják. „A magyar nemzet, nyelve után következtetve – az áltaji vagy turáni nyelvcsaládnak tagja, melyet a régiek közönségesen *scytha* néven említettek vala. De e messzeterjedő nyelvcsalád több ágra oszlik, [...] a jobban értesült nyelvészektől kétségtelenné tette, hogy nemzetünk eredete azon családban keresendő, melyet külföldiek *ugor* vagy *urali finnek* (Thierry Amédée: *Histoire d’Attila et ses successeurs*. Szabó Károly fordítása szerint. 1. füz. 5. l.), hazai történetíróink *hun–scytha*, vagy *hun magyar* néven neveznek. [...] Herodot *scythái urali ugor* népek lehettek (Csengery

¹² Bár a *turáni* terminus már a század első felében is feltűnt (Julius Klaproth, majd Christian Karl Josias von Bunsen írásaiban), elterjedése egyértelműen a német-brit orientalista Max Müller (1823–1900) nevéhez fűződik, aki Eurázsia nyelveinek és népeinek „turáni”, „sémi” és „árja” nyelvcsaládokra osztását egyúttal evolucionista társadalomfejlődési modellel párosította. HEGEDŰS, 2003. 110. A hazai olvasók mindenesetre már a reformkorban is találkozhattak vele (igaz, még nem nyelvészeti értelemben) az alábbi történetfilozófiai alapozású publicisztikában: PULSZKY Ferenc: *Iran és Turan. Athenaeum*, 1839. Második félév, 18. 273–279.

¹³ A kérdésről a hazai művelt közvéleményt nem kisebb hitelű írástudók tájékoztatták, mint az elsősorban politikusként és közgazdászként közismert (Thierry kapcsán is már említett) CSENGERY Antal: *Nyugotázsia őstörténetei az ékíratok világánál. Budapesti Szemle*, 1858/9–10. 319–347. – Uő.: *A scythák nemzetisége. Akadémiai előadás. Budapesti Szemle*, 1859/20. 243–263. – A legelső hazai hírvívője pedig nem más volt, mint az akkor már elsősorban nyelvészettel foglalkozó HUNFALVY Pál: *Bábel tornya (Az ékírat és a magyar nyelvészet). Budapesti Szemle*, 1857/3. 424–444.

Antal «Budapesti Szemle» VI. k. 20. füz.), és a perzsa ékiratok tudós fejtegetői azt állítják, hogy az azokon talált turáni nyelv az urali finn, vagy ugor rokona vala, és így az ugor népcsalád multját az őskori Perzsiában találónak föl, mint oly népét, mely az ékirás feltalálása által Ázsia őskori míveltségének kifejtésére lényeges befolyással volt. (Hunfalvy Pál «Budap. Szemle» III. k. 129. l., hol Gosche szavaira hivatkozik. Az ékiratok legkitünőbb megfejtői különben: Oppert, Norris, Rawlinson stb.).¹⁴

A magyar eredetkérdés újabb, gyökeres fordulata azonban nem sokat váratott magára, tekintettel az annak kulcsalakjaként fellépő Hunfalvy Pál 1860-as és 1870-es években megjelent, paradigmateremtőnek bizonyuló írásaira. A köztudatban leginkább megrögzült 1880-as évekbeli „ugor–török háború”¹⁵ mellett és *előtt* Hunfalvy ugyanis jó néhány egyéb közleményével terelte szívós kitartással új mederbe az alábbi, egymással számos ponton átfedésben lévő kérdéskörök tudományos megítélését. Így a magyar *nyelv* és *etnosz*¹⁶ eredete mellett a hun–magyar rokonság, az azzal immanensen érintkező „székelykérdés”, azaz a székelység hun maradványnép tézise, sőt még a román etnogenezis tárgyában¹⁷ is sikerült elérnie az addigi hazai tudományos közmegegyezés többé-kevésbé gyökeres felülvizsgálatát. Lényeges aláhúzni, hogy Hunfalvy minden egyéb lehetséges kritériummal (közös biológiai jegek, életmód, vallás, társadalmi és politikai szerveződés) szemben a *nyelvet* tette az

¹⁴ RIBÁRY Ferenc: *Magyarország oknyomozó történelme. A lyceumok és középtanodák felsőbb osztályai számára.* Pest, Heckenast Gusztáv, 1868. 4., 6–7. Az 1869-től a világtörténelem egyetemi magántanáraként is működő Ribáry nemcsak az ókori népek történetének volt specialistája (a hükszoszokról és a pelasg-kérdésről is publikált egy-egy kismonográfiát), de a még napjainkban is nyelvtörténeti kakukktojásnak számító baszk nyelv szerkezete is élénken foglalkoztatta.

¹⁵ MUNKÁCSI Bernát: *Emlébeszéd Hunfalvy Pál rendes és igazgató tag fölött.* (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékeszédék 15. köt. 11. sz.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1912. 74–87. – PUSZTAY János: Az ugor–török háború. In: Uő.: *Az „ugor–török háború” után.* (Gyorsuló idő) Budapest, Magvető, 1977. 92–107.

¹⁶ Hunfalvy világos fogalmi és terminológiai tisztasággal tett különbséget *nép*, azaz ’politikai értelemben vett közösség’ és *nemzet*, azaz ’etnikai-kulturális közösség’ között, mely utóbbi legfőbb kritériumának a nyelvet tekintette. Vö. például: „A magyar nyelvben két szó felel meg a görög *ethnosznak*, *nép* és *nemzet*. A nép tágabb jelentésű a nemzetnél. Magyarország népe magában foglalja az ország összes lakosságát, de ez annyi nemzetre oszlik, a hány nyelv uralkodik az országban. [...] A *nép* fogalmában az ország, a tartomány, a föld a fő ismertető; azért a *népség* is ezekre vonatkozik; továbbá *népes*, *népesség* a lakosság sűrűségét fejezi ki. Nálunk a latin *natio* inkább a nép értelmében járt [...]” Fontos azt is kiemelni, hogy Hunfalvy számára az etnicitás vizsgálatában a fizikai antropológia szempontjai másodrangúak. „A mint én felfogom a népet és nemzetet, abban az *anthropologicus* vagy inkább *zoologicus* leírások igen keveset nyomnak. Nem az agy idomai, nem a hajnak növése, nem a bőrnek színe teszi az embert, a népet, hanem a nyelv és a társadalmi lét.” HUNFALVY Pál: *Magyarország ethnographiája.* Budapest, M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1876. VI, 47–48. (A továbbiakban: HUNFALVY, 1876.)

¹⁷ LAJTAI L. László: Nemzeti eredetkérdések és historiográfiai viták. Hunfalvy Pál és a Századok. *Századok*, 2016/5. 1147–1174. (különösen: 1164–1172.)

etnogenezis felderítésének a legszilárdabb alapjává.¹⁸ Ebből a világos módszertani alapállásból fordult szembe határozottan minden olyan, akár fél évezrednél is régibb nemzeti hagyománnyal, amelynek állításai nem nyertek *nyelvtörténeti* értelemben is biztos megalapozást és nem minősültek ezáltal *pozitív* (tudományosan igazolt) *tény*-nek.¹⁹ A Hunfalvy képviselte módszertani kritika markáns és szenvtelen következetességű alkalmazása egyúttal a hazai krónikásgyökerű nemzeti hagyományok többrendű korabeli megrendüléséhez is hozzájárult. Mindennek részletesebb kibontására itt nincs most lehetőség, annyit azonban feltétlenül szükséges jelezni, hogy Hunfalvy Pál tudományos munkásságának szempontjából az utókor által legjelentősebbnek ítélt eredménye, nevezetesen a finnugrisztika hazai intézményesítéséhez²⁰ képest a maga korában sokkal nagyobb port vert fel *mítoszalanító* tevékenysége, azaz a hunhagyomány és a székelység hagyományos eredetmagyarázatának a megkérdőjelezése. A hun–magyar rokonság *forrásalapú* elvetését (pontosabban a Nibelungmondakörből származó krónikás átvételének bizonygatását), és a székelység ehhez kapcsolódó hun eredetének cáfolatát etnosztörténeti monográfiájában fejtette ki először bővebben,²¹ majd a kibontakozó parázs vita hamarosan az első hazai történész-

¹⁸ „A nemzet lesz nyelve, hite és társadalmi szerkezete által. E három közt a nyelv az első; ez a nemzetnek születése, és ha szabad így mondani, életének fája is.” HUNFALVY, 1876. 48.

¹⁹ „A nyelvek tanúsága többet ér [...] a történelmi emlékek és emlékezések tanúságánál, mert oly korból való lehet, a melybe semmi történelem föl nem ér; azután mert olyanokról szólhat, mit a történelem föl sem jegyzett, vagy emlékezetébe nem fogadott; végre mert csalhatatlan, holott a történelmi emlékek és emlékezések az emberek hajlamai és önkénye által sokképen meghamisulhatnak. Egyébiránt a nyelvek az emberi szellem történeteiben a legelső és legnyomósabb *tények*, azok magok egy történelem [...]” HUNFALVY Pál: A magyarok eredete. *Budapesti Szemle*, 1864/61. 5. (Kiemelés tőlem – L. L.)

²⁰ Hunfalvy elsősorban a más népcsoportok mellett az obi-ugorok nyelvét és kultúráját is az 1840-es években az európai tudományosság számára mintegy résztvevő megfigyelőként feltáró Reguly Antal hagyatékának részleges feldolgozásával vált (későbbi szakszóval) finnugristává, majd lett a hesseni születésű és Göttingenben összehasonlító nyelvgtörténetben és orientalisztikában iskolázott fiatal Budenz József mellett legfőbb előmozdítója az indogermán összehasonlító nyelvészet mintájára intézményesülő hazai (akkori elnevezéssel még) *altaji* összehasonlító nyelvtudomány-nak. „Finnpártisága” tehát voltaképp retrospektíve, az immár intézményesült finnugrisztika századvégi önlegitimációja, illetve annak számos megkérdőjelezője szemszögéből vált pro és kontra dicsőségként vagy botránykőként értelmezendővé. Vö. DOMOKOS Péter: *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*. 2. átdolg kiad. Budapest, Universitas, 1998. 107–129. – SÁNDOR Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Budapest, Typotex, 2011. 416–420.

²¹ HUNFALVY, 1876. 283–303.

szaklap, a *Századok* hasábjain folytatódott Szabó Károly²² és Hunfalvy²³ között, és zárult lényegében az utóbbi győzelmével.²⁴

Mindezek ismeretében válik érthetőbbé, hogy az 1880-as évektől megjelenő középiskolai történelemtankönyvek jelentős része miért prezentálta szilárd tudományos tényként Hunfalvy Pál és Budenz József nyelvészeti kutatásainak eredményét,²⁵ illetve, hogy a későbbiekben egyes hazai középiskolai szerzők miért tartották fontosnak reflektálni arra a módszertani dilemmára a történelemtankönyvükben, hogy a nyelvészeti kutatások eredményei miért előrébb valók a szóbeliségben és a korai

²² Akadémikus (1871-től a II. osztály rendes tagja) és az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárnoka, az 1872-ben alapított kolozsvári egyetem történelemprofesszora, majd dékánja és rektora. Szabó – aki még az 1840-es évek elején a késmárki jogakadémián hallgatta Hunfalvy Pál magyar nyelvű előadásait, és akivel egyébként haláláig jó viszonyt ápolott – az 1850-es években TELEKI József munkatársaként és nagymonográfiája (*Hunyadiak kora Magyarországon*. I–IV., X. köt. Pest, Emich, 1852–1857.) sajtó alá rendezőjeként kezdett forráskritikába és -publikálásba. A hazai történelem kezdeteire vonatkozó görög és latin nyelvű források magyarra fordítása és kommentálása mellett, ahogy már szó volt róla, ő lett Amédée Thierry Attila- és huntárgyű munkáinak legjelentősebb hazai tolmácsolója, de Anonymus gestáját is ő fordította magyarra a korban.

²³ Ennek előzményeként Hunfalvy – Nagy Jánostól és Deák Farkastól megszólítva – szintén önállóan kiadott dolgozatban tette közzé bővebben érveit, amelyben kifejtettekkét két szakkérdés erejéig szállt vitába Szabó Károly. Vö. NAGY János: *A székelyek scythá-hún eredetűsége és az ellenvélemények*. Kolozsvár, Stein János, 1879. – DEÁK Farkas: A „Székelyek Scythá-Hun eredetűsége és az ellenvélemények.” Irta: Dr. Nagy János. Kolozsvárt, 1879. *Erdélyi Figyelő*, 1. (1879. október 12.) 6. sz. 41–42. – HUNFALVY Pál: *A székelyek. Felelet a székelyek scythá-hún eredetűségére*. Budapest, Franklin-társulat, 1880. – SZABÓ Károly: A »székely« nemzeti névről. *Századok*, 1880/5. 404–410. – Uő.: A magyarországi székely telepekről. *Századok*, 1880/6. 490–499. – HUNFALVY Pál: A székely kérdéshez. I–II. közlemény. *Századok*, 1881/2. 97–114., *Századok* 1881/3. 193–206.

²⁴ „Hunfalvy jelentősége nem abban fogható meg, hogy tagadta a hun származást – hiszen előtte ezt megtették már mások is –, és nem is abban, hogy vadonatúj megoldással próbálkozott. Fontosságát az adja, hogy elsőként alkalmazta a kora színvonalán álló forráskritikát [...]. Másrészt [...] a székelykérdésre irányította a figyelmet, és olyan vitát indított el, ami ugyan több mindent tisztázott, a hullámai azonban még napjainkban sem ültek el egészen.” KORDÉ Zoltán: A székelykérdés rövid története. In: *Székelyföld története*. I–III. Szerk. BENKŐ Elek – EGYED Ákos. Budapest, MTA BTK–Erdélyi Múzeum-Egyesület–Haáz Rezső Múzeum, 2016. I. köt. 110–111.

²⁵ Vö. például: „A magyarok a finn-ugor nyelvcsalád egyik ága. Valamennyi finn-ugor nyelvben egyformán hívják a test főrészeit, szintűgy a napot, a holdat, a vizet, tüzet s egyéb természeti tárgyakat és természeti tűneményeket, továbbá a háznépnek, a családnak tagjait, a hetes számrendszer elemeit stb.” MANGOLD Lajos: *A magyarok története a középiskolák alsó osztályai és polgári iskolák használatára*. Budapest, Franklin-társulat, 1883. 6. Az „ugor–török háború” idején és még azt követően is a tankönyvek egy része azonban mindkét álláspontját ismertette. Némelyeket a vita olyannyira elbizonytalanított, hogy azt explicitté is tették: „A két iskola harcza hosszú és tanúságos vitákat idézett elő, de vitáik nem hogy elsimították volna az ellentéteket, még inkább élesítették, s így még távol állunk attól, hogy megnyugodva, kételyek nélkül csatlakozhassunk akár az egyikhez, akár a másikhoz.” KIRÁLY Pál: *Magyarország története a középiskolák felső osztályainak használatára*. Bevezetéssel ellátta SZILÁGYI Sándor. Budapest, Lampel Róbert, 1897. 39. (A továbbiakban: KIRÁLY, 1897.)

írási forrásokban megőrződött eredethagyományánál.²⁶ Sőt, olyan tankönyv is született a korban, amely részletesen bemutatta, hogy a hun–magyar rokonság utólagos, ráadásul nem is magyar eredetű²⁷ krónikás invenció, következésképp a székelyek addig kétségbe nem vont közvetlen hun maradványnép státusát sem tartotta problematikusnak a középkorolás korosztály előtt megkérdőjelezni.²⁸

A századfordulót követően mindazonáltal egyre többen kezdték el relativizálni Hunfalvy és (közvetett) tanítványainak²⁹ téziseit. Erre vélhetően kevésbé lehet meg-

²⁶ „A mai tudomány [...] biztosabb alapokra törekedik, mint a minők a mondák, középkori írók szójátékai, vagy sokszor irányzatos véleményei. Ily alapok: a *nyelv*, a szóban forgó nép történetéből kivilágló *nemzeti jelleg*, kiválóan azonban az első. [...] Bizonyos, hogy nyelvünk [...] az *ural-altaji nyelvcsaládhoz* tartozik. [...] Úgy látszik, hogy nyelvünkben több van az ugorból, mint a törökből; [...]” VARGA Ottó: *A magyarok oknyomozó története. A középkorolás VIII. osztálya számára*. 3. kiad. Budapest, Franklin, 1896. 9–10. – „A hagyománynak azonban sok történelmi tény ellene mond; benne nem bízhatunk; ezért más módon igyekeztek [ti. a nyelvtudósok] a magyarok eredetére és őshazájára fényt deríteni. Elkezdték tanulmányozni a magyarral rokon nyelveket; az úgynevezett *összehasonlító nyelvészet* által elért eredmények szerint a magyarok a finn-ugor és a török-tatár népek rokonai.” VASZARY Kolos: *Történelem a középkorolás III. osztálya számára. Az új középkorolai tanterv szerint*. 4. átdolg. kiad. Budapest, Lampel Róbert, 1901. 9. – „[...] a tudományos kutatás krónikáinknak csupán mondákon és nemzeti hagyományokon alapuló értesítéseire nem támaszkodhatik; [...] Az *etnografia* a magyar népet az *ural-altaji* népek közé sorozza [...] főleg Hunfalvy és Budenz, arra a csaknem biztos eredményre jutottak, hogy a magyar nép az *ural-altaji nyelvtörzshöz finn-ugor ágából való*.” JÁSZAI Rezső: *Magyarország oknyomozó története. A középkorolás VIII. osztálya számára*. Budapest, Lampel Róbert, 1904. 6. (A továbbiakban: JÁSZAI, 1904.)

²⁷ A problematikára már kitér, jöllehet nem részletezi (ám a vonatkozó magyar nyelvű szakirodalmat lábjegyzetben közli) Mangold Lajos: „A hunok nemzetiségéről nyelvészeink nem értenek egyet. [...] Testvérmemzetről, avagy atyafiságról azonban közöttük és a mi őseink között nem lehet szó, még akkor sem, ha a hun-magyar mondakör hazai termék volna; pedig nem az, hanem külföldi, német eredetű monda.” MANGOLD Lajos: *A magyarok oknyomozó történelme. A középkorolás VIII. osztálya számára*. 2. jav. kiad. Budapest, Franklin-társulat, 1887. 10. (A továbbiakban: MANGOLD, 1887.)

²⁸ „A nemzeti hagyományt tolmácsoló hazai krónikások több tudakossággal, mint szerencsével, bibliai és mondai elemek segítségével döntik el a kérdést. [...] *Kézain* kezdve a többi krónika egy népnek tekinti a hun és a magyart [...]. Ezzel a fölfogással függ össze a *székelyek* hun eredetéről és *Csaba* királyfíróról szóló monda, amelyeket azonban a tudományos kutatás ép oly kevésbé igazolt, mint a hunok és magyarok rokonságát vagy éppen e két nemzet azonosságát. [...] az összes jelek, főleg a monda germán [...] elemei arra vallanak, hogy a magyar hun monda csakis a mai Magyarország területén, még pedig Pannoniában, a kel[eti]. gótok földjén fejlődhetett ki, s a hun-magyar rokonság hite népünkél csak mai hazájában való letelepedése után verhetett gyökeret. Hogy a magyarok nem igen tudhattak a hun-magyar rokonságról vagy éppen azonosságról, igazolja az is, hogy a hun-magyar rokonságnak semmiféle korábbi magyar forrásban nincsen nyoma [...].” UJHÁZY László: *A magyar nemzet oknyomozó történelme. Középkorolás VIII. osztálya számára*. Budapest, Szent-István társulat, 1906. 10–11. (A továbbiakban: UJHÁZY, 1906.)

²⁹ Hunfalvy Pálnak a szó szűk értelmében nem voltak ugyanis tanítványai, mivel a szabadságharc leverése után – 1848–1849-es aktivitása miatt – nem kaphatott, és 1867 után sem szerzett már katedrát, hanem maradt az akadémia főkönyvtárnoka, amelynek tisztségét 1851 óta viselte.

győző magyarázat, hogy a nyelvész-etnológus már egy évtizede távozott az élők sorából,³⁰ sokkal inkább a változóban lévő közhangulat nyomhatott erőteljesebben latba, amely a történetírás és -oktatás nemzeti identitást és patriotizmust keltő és erősítő pedagógiai szerepének a törvényhozók által is felkarolt felismerését és előmozdítását eredményezte, és többek között a századfordulón születő új középiskolai és elemi népiskolai tantervekben is világosan tetten érhető. Jellemző példa erre Szádeczky Lajos tankönyve, aki műve előszavában nem is mulasztotta el felhívni a figyelmet arra, hogy „a történettanításnak nemcsak az ismeretek terjesztése, de a hazafiság ápolása is feladata”. Bár ő sem rejtette véka alá, hogy „a magyarok őstörténete homályos, mondák ködébe s idegen történetírók bizonytalan följegyzéseibe van burkolva”, azonban ez nem akadályozta az alábbi határozott állásfoglalásban: „A magyarok őshazája [...] az Altai hegyláncz tájékán kereshető. [...] Itt lakott a török népcsaládnak azon ága, mely ujgur vagy *ugur*-nak nevezte magát s melyet az idegen népek hunnu vagy *hunn* néven neveztek.”³¹

Az újabb tankönyvek többsége mindenesetre a finn(ugor) és török(tatár) nyelveredet és etnikai rokonság tételéről egyaránt említést tett, jellemzően a kettőt egymással kombinálva. Némelyek ugyanakkor azt a következtetést sem haboztak a magyar etnogenezis komplikáltságából levonni, hogy a magyarság már a honfoglalás *előtti* időkben is *népkeverék*nek számított, sőt *eleve* népkeverékként jött létre,³² amelynek

³⁰ További kutatást igényel annak tisztázása, hogy mennyiben segíthette Hunfalvy Pál nézeteinek beépülését a tankönyvekbe, hogy az 1872-ben megalakuló Országos Köznevelési Tanács is tagjai sorában tudta őt, mégpedig a gimnáziumi szakosztály elnökeként (az 1870-es évek közepén újjászervezett Tanácsban pedig öccsét, a szintén neves tudós Hunfalvy Jánost választották a földleírasi és természetrajzi szak tagjai közé). Vö. VASS Vilmos: Az Országos Köznevelési Tanács tantervi munkálatai a XIX. században. Az Országos Köznevelési Tanács megalakulása, működésének kezdeti szakasza (1872–1874). *Magyar Pedagógia*, 1996/3. 234., 236. – CSIBI Norbert – DÉVÉNYI Anna: Egy miniszteri tanácsadó testület műhelytitkai. In: *Sed intelligere. Tanulmányok a 65 éves Gyarmati György tiszteletére*. Szerk. BÁNKUTI Gábor – SLACHTA Krisztina – VONYÓ József. Pécs, Kriterion, 2016. 150–151.

³¹ SZÁDECZKY Lajos: *Magyarország története*. Első rész. *A legrégibb időtől a mohácsi vészig. A legújabb tanítási terv szerint a középiskolák III. osztálya számára*. Budapest, Lampel Róbert, 1901. iii., 20–21.

³² A megállapítás feltehetőleg Vámbéry Ármin nézeteire vezethető vissza, aki írásaiban a magyarság eredendő etnikai heterogenitása mellett érvelt. Nemcsak az ugor–török háborút kirobbantó monográfiájában fogalmazott úgy, hogy „a magyarban vegyülék népet látok”, de ehhez későbbi megnyilvánulásaiban is ragaszkodott. Miközben következetesen tagadta, hogy a nyelv döntő tényezőnek számítana az etnikai eredet meghatározásában („a nyelv semmi esetre nem mondható azon tükörnek, melyből a nemzeti élet legkorábbi kezdetét megláthatnók”) fontos jelezni, hogy az *alapvető* heterogenitást nemcsak a magyar etnogenezis, hanem a magyar nyelv sajátosságának is tekintette. VÁMBÉRY Ármin: *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Budapest, M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1882. vi., 13., 219. Tételszerűen kifejtve ld. „[...] mai nyelvünk az ugorból és a törökből alakult keverék-nyelv, olyan keverék-nyelv, a milyen talán kevés van a világon, [...] A hol

eredeti etnikai vonásai nemcsak rég eltűntek, de immár tudományosan sem rekonstruálhatók.³³ Ez utóbbi, mindinkább meggyökeresedő történelemtankönyv-írói közvélekedés annál is inkább elgondolkodtató, mert a korábbi, romantikus korszak szerzői még kifejezetten amellett érveltek, hogy a keleti népből nyugati polgárosult nemzetté lett magyarság a civilizációs vívmányok elsajátítása *ellenére* sem veszített eredetiségéből.³⁴

Az etnikai keveredés kibontakozásának a magyar történelemben megmutatkozó jelentősége mindenesetre a honfoglalással és az államalapítás korszakával veszi igazán kezdetét. Ennek hangsúlyozása sejtésem szerint szintén legalább annyira kapcsolatba hozható a politikai nemzet koncepciójának fokozatosan hivatalos állásponttá szilárdulásával, mint a kortárs történetírás kritikai eredményeinek a tankönyvek szintjén is érződő hatásával. Ez utóbbiak háttérében szintén Hunfalvy Pál munkássága körvonalazódik, aki a hazai krónikáshagyomány (köztük az anonymusi gesta) hitelének elvetésével a honfoglalás legfontosabb és lényegében egyedülálló hazai alapnarrációját kérdőjelezte meg a maga teljességében.³⁵ Ezáltal egyfelől a magyar

keverék-nyelv van, ott már csak magától érthető, hogy keverék-népnek is kell lennie, és remélem, nem fogom aristokratikus érzületüket megsérteni, ha azt mondom, hogy az a szép faj, a melyet jelenleg a magyar nép nevén ismerünk, a föld kerekiségének legeslegtarkább nép-keverékéhez tartozik.” VÁMBÉRY Ármin: A magyar nemzet keletkezése. *Akadémiai Értesítő*, 1894/6. 324.

³³ Erre a (valószínűleg) legkorábbi példaként lásd: „A származási vita annyiban meddő, mivel sokszoros összevegyülés következtében nemzetünk eredeti jellegéből kivetkőzött és jelenleg Európának indogermán eredetű népeire hasonlít leginkább.” MANGOLD, 1887. 15. – „*A régi magyarok faji jellegeiről* azonban egykorú, *hiteles* adataink egyáltalában nincsenek; hireink oly időből valók, a midőn őseink már más népekkel összekeveredtek. Ez a faji vegyülés azután évszázadokon át folytatódott, úgy hogy az ősmagyar nép ethnosza teljesen elmosódott. (A mai magyarokat faji jellegük és külsejük szerint az indogermán népekhez kell számítani.)” Uő.: *A magyarok oknyomozó történelme. A középiskolák VIII. osztálya számára*. 4. jav. kiad. Budapest, Franklin, 1903. 19. – „Bizonyos, hogy az ázsiai magyar népnek megvolt a maga faji jellege, de ezt a hosszas vándorlás, az idegen népekkel való folytonos érintkezés és vérkeveredés következtében úgy elvesztette, hogy annak ősi jellegét ma már meg nem határozhatjuk.” JÁSZAI, 1904. 12–13. – „[...] egybehangzó tudósaink véleménye arra nézve is, hogy a magyar keverék nép. Nyelvünk szókincse ugyanis *finn-ugor* és *török-tatár* elemek vegyüléke, s ami áll a nyelvről, ugyanaz áll a nemzettest keletkezéséről is.” UJHÁZY, 1906. 12.

³⁴ Vö. például az egyik kiegészítés előtt íródott tankönyv jellegzetes gondolatmenetével: „Ős jellemük, nyelvük, viseletük, szokásaik, ha szelidültek, és alkalmazkodtak is az eurpai polgárisultsághoz, de *eredetiségükből ki nem vetkőzve tovább is fennmaradtak*. Az ázsiai elem szerencsésen kibékült az eurpai elemekkel a nélkül azonban, hogy természetét egészen megtagadta volna.” BOCSOR István: *Magyarország történelme különös tekintettel a jogfejlésre. Főtanodai, s magányhasználatul*. Pápa, Magda L., 1861. I. köt. 149–150. (A továbbiakban: BOCSOR. 1861.) (Kiemelés tőlem: L. L.)

³⁵ Forráskritikai alapon természetesen korábban is kétségbe vonták a Névtelen Jegyző munkájának a hitelességét, azonban ezt főként külföldi, illetve nem magyar tudósok tették (a 19. század közepén pl. Ernst Dümmler, Max Büdinger, Eduard Robert Rösler), olykor bántó hangnemű kritikájukat Anonymus hitelének a hazai védelmezői ezért jellemzően a magyar nemzet elleni támadás kontex-

honfoglalás hitelesen rekonstruálható eseménytörténete, ha nem is „tabula rasa”-vá, de a korabeli külföldi források szegényessége miatt jelentős mértékben nyitott kérdéssé vált. Másfelől pedig, sőt ideológiai szempontból az eddigieknél is fontosabb következményként, azelőtt is megnyílt az út, hogy az etnikai értelemben vett magyarság, ha nem is őslakóvá léphessen elő európai hazájában, de semmi esetre sem minősülhetett azontúl „utolsóként érkezett” birtokfoglalónak az országot aktuálisan benépesítő másjaku népek őseihez képest, ahogy azt az addigi hazai közfelfogás is nyíltan vagy hallgatólagosan tudni vélte és (főleg ellenérdekelt oldalról) hirdette is fennhangon. Mindennek konzekvenciáját Hunfalvy lényegében az etnosztörténeti monográfiája summázataként, mintegy tételszerűen is levonta és kvázi klasszikus megállapítássá formálta: „Magyarországnak a népe sokféle ugyan: de egyik sem dicsekedhetik avval, hogy e földnek szülöttje, tehát *autochton*, volna. Mindnyája, kivétel nélkül, jövevény. [...] *a magyarok legrégibb lakosai e honnak*. Szinte ezer éve, hogy neve Magyarország: illy hosszú folyásu más történelmet nem találunk e földön, a miólta Klio emlékezni bír.”³⁶

Ennek fényében válik jobban érthetővé, hogy miért alakul ki a Magyarország-történeti tankönyvekben nagyjából a századforduló időszakától kezdve az az általánossá váló szokás, amely mindinkább teret engedett az államalapítás előtti események *kettős* tárgyalásának: 1) ahogy a (megcáfolandó vagy tiszteletre méltó) hagyomány tartja, illetve 2) ahogy arról a tudományos kutatások fényében napjainkban gondolkodunk.³⁷

tusában értelmezték. A hazai Anonymus-kutatók energiáit hagyományosan a gesta keletkezésének (ill. írója személyének) a beazonosíthatatlansága kötötte le, amelynek folyamán az 1860-as években ráadásul többen is a lehető legkorábbi, azaz az I. Béla kori datálás, és így a műnek a honfoglalás korára is többé-kevésbé releváns forrásértéke mellett érveltek (Szabó Károly, Vass József, Toldy Ferenc). Hunfalvy radikális kritikáját azonban mindezek ellenére is elismeréssel fogadta a hazai történészszakma. Vö. SALAMON Ferenc: A magyar hadtörténethez a vezérek korában. *Századok*, 1876/9. 699–700. – K.: Hunfalvy Pál »Magyarország Ethnographiája« ismertetése. *Századok*, 1876/9. 734–739. – PAULER Gyula: A magyarok megtelepedéséről. *Századok*, 1877/5. 373–376.

³⁶ HUNFALVY, 1876. 531–532.

³⁷ Az Anonymus-féle elbeszélés további tantermi népszerűsítését mindenesetre nagyban előmozdította annak kartográfiai hasznosítása (*Magyarország a honfoglalás korában, a Névtelen Jegyző elbeszélése szerint*), amely térképmelléklet leközlésére lényegében minden oktatási szinten és iskolatípusban találni példát az új évszázad tankönyveiben. Vö. pl. DÉNES Károly – PACSÉRI Károly: *Magyarország története szemléltető képekkel és három történeti térképpel az elemi iskolák V. és VI. osztálya számára*. Temesvár, Polatsek-féle könyvkereskedés, 1907. – SEBESTYÉN Gyula: *A magyar nemzet története. Polgári leányiskolák számára*. 2. átdolg. kiad. Budapest, Franklin, 1900. – BARÓTI Lajos – CSÁNKI Dezső: *A magyar nemzet története tekintettel a világtörténet főbb eseményeire. Polgári leányiskolák III. osztálya számára*. 8. átdolg. kiad. Budapest, Lampel R., 1910. – MANGOLD Lajos: *A magyarok története a középiskolák harmadik és negyedik osztálya számára*. 6. átdolg. és bőv. kiad. Budapest, Franklin-társulat, 1900. – Uő.: *A magyarok oknyomozó történelme. A középis-*

A fentebbiekből kifolyólag tehát, amíg az 1880-as évekig lényegében nem található olyan Magyarország-történeti tankönyvet, amely ne a *hódító* magyarok és a jelenben az országban élő nemzetiségek *meghódított* vagy *meghódolt* őseinek fegyveres összeütközéseként beszélne el a *honfoglalást*, addig a századfordulón és azt követően szinte azonnal kanonizálódott ennek „ellennarratívája”. Nevezetesen annak hangsúlyozása, hogy a jelenlegi nemzetiségi néptömegek a magyarok megjelenése és államalapítása *után* behívott telepesként (nyugati hospesek) vagy (az oszmán terjeszkedés elől) menekültként befogadott népként (szerbek), illetve tudatosan betelepített népcsoportokként (németek, rutének), esetleg észrevétlenül beszivárgó sokaságként (románok) költöztek az ország területére. Noha a szlávok magyarok előtti hazai jelenlétét egyetlen tankönyvszerző sem vitatta ezután sem, figyelmet érdemel, hogy a századfordulón és az új évszázad kezdeti éveiben még a két, korábban magától értetődően autochtonnak tekintett hazai szláv populáció, a szlovákság és szlovének *közvetlen kapcsolata*, és ezáltal népi-territoriális kontinuitása a korai szláv lakossággal is megkérdőjeleződött³⁸ többeknél.³⁹

A késői dualizmus korának Magyarország-történeti tankönyvei mindazonáltal kifejezetten *pozitív* fejleményként nyugtázták, hogy a magyar etnikum eredendően a

kolák VIII. osztálya számára. 4. jav. kiad. Budapest, Franklin-társulat, 1903. (A továbbiakban: MANGOLD, 1903.)

³⁸ Az e vonatkozásban átmenetet képviselő nézetek sem tűntek el azonban teljesen. Vö. például: „[...] a *tótok* (vagy szlovákok). Ivadéka a honfoglaláskor már itt lakó szlávoknak és későbbi cseh (huszita) és morva bevándorlóknak; [...]” MANGOLD, 1903. 389. illetve: „Ezen nemzetiségek közül a *tótok* részint azon szlávok ivadéka, akik a honfoglaló magyaroknak meghódoltak; részint azon cseheknek és morváknak utódai, akik a huszita háborúk korában jöttek be az országba és itt telepedtek le.” JÁSZAI, 1904. 233.

³⁹ „A németek már az első Árpádok alatt költöztek be, tömegesebben II. Géza király alatt, a ki a szlovát telepíté be a Szepességbe és Erdélybe. A *tótok* Csehországból szivárogtak be hazánk északnyugati részeibe.” BARÓTI Lajos–CSÁNKI Dezső: *Magyarország története. Középkorok alsó osztályai és polgári fiúiskolák számára*. Budapest, Lampel Róbert, 1891. 183. – „A szlávok, azaz ó-szlovének, vagy helyesebben *a)* e néptörzsnek a délszlávokhoz tartozó töredéke, mely szórvaosan terjedt el a régi Pannoniában, a nélkül azonban, hogy az ország őslakói közé volna számítható, mert nagyobbára az avarokkal költözködött be kelet és dél felől. E szlávok a népességnek igazi megtelepült részeit képezték, községeket alapítottak és békés foglalkozásoknak éltek. Időjárással egészen magyarok lettek.” KIRÁLY, 1897. 98. – „*Csehek* is szivárogtak be a szomszédos Morva- és Csehországból s a lakatlan Kárpát-hegységben annyira elterjedtek, hogy a németekkel keverve egészen Kassa vidékéig ők lakták az országot. A mai *tótok* ezeknek a bevándorlóknak utódai.” SZIGETHY Lajos: *Magyarok története. Első rész. A mohácsi veszedelemig. Középkorok III. osztálya számára*. Budapest, Singer és Wolfner, 1900. 54. – „Azok a bennlakók, akik a honfoglaló magyarokhoz csatlakoztak s őket az új haza elfoglalásában megsegítették, birtokuk megtartása mellett a magyarokkal egyenlő jogokat élveztek és velük hamarosan egybe is olvadtak. Így esett, hogy az avar maradékok, a dunántúli szlovének és a Garam-Morva közének szlovén lakossága elmagyarosodott. (Lábjegyzet: A Dunántúl vendjei és a Felföld tótjai későbbi bevándorlók.)” UJHÁZY, 1906. 25.

honfoglalás és az államalapítás folyamán és következtében befogadott legkülönbözőbb eredetű népekből/nemzetiségekből anyagilag, szellemileg vagy demográfiaileg (azokat részben magába olvasztva, részben békésen megtűrve népi különállásukban) gazdagodott.⁴⁰ A honfoglalás és a vele szorosan összefüggő államalapítás korának értelmezése abban a tekintetben is vízválasztónak tekinthető, hogy szokás szerint ehhez kapcsolódóan tértek rá a 19. század végi és 20. század eleji hazai történelem-tankönyvek nemzettörténeti elbeszélésük kifejezetten *politikai* aspektusaira. A magyar nemzet, majd állam etnikai vonatkozásainál márpedig számukra sokkal fontosabb volt – és az idő haladtával egyre hangsúlyosabb kifejtést nyert – azok politikai karaktere.⁴¹

Rövid áttekintő írásomban, amely számos ponton inkább problémafelvetés csak, a dualizmus kori hazai történelem-tankönyveknek kifejezetten a gimnáziumi használatra készült szegmensét vizsgáltam a korai magyar történelem etnikai vonatkozásaira fókuszálva. Az érettségít adó és a felsőfokú tanulmányokra felkészítő, tehát jellemzően a társadalom elit, felső középosztályi és általában mobilisabb rétegeinek utánpótlása céljából fenntartott tanintézetek számára íródott textusokból kirajzolódó kép és az egyes résztémák tendenciái természetesen nem tekinthetők automatikusan érvényesnek a más, alsóbb szintű és presztízssú kvalifikációra képesítő iskola-típusokban használatos tankönyvekre jellemzőkkel, így az ez utóbbiakból leszűrhető következtetések megfogalmazásához természetesen önálló vizsgálatra volna szükség.⁴² A középiskola szerepét érintően megfogalmazódó társadalmi igények terén bekövetkező változások, amelyek a századfordulón születő új tantervben és tantervi utasításokban is világos elvárásként nyertek teret, mindenesetre abba az irányba mutattak, hogy a felnövekvő új generációkat a szikár és sokszor ellentmondásos ténye-

⁴⁰ Ezzel kapcsolatban a kiegyezés előtti tankönyvek némelyike ellenben nemcsak szkeptikus volt még, de azt adott esetben kifejezetten kárhoztatta is. Vö. például: „Vallás és pap hozták elő minél többféle idegenek befogadását; szerencsétlenségére a magyarnak, ki e sokféleséget értelmi túlsúlyával vagy erővel *soha sem bírta vagy nem akarja egybeolvasztani*. István [I. Szent István] nem gyanítja jó szándokában, hogy utána 8 század múlva is mételet okádjon az általa elhintett mérges maszlag.” BOCSOR, 1861. I. köt. 58. (Kiemelés tőlem: L. L.)

⁴¹ Ezekről összefoglalóan lásd LAJTAI, 2019.

⁴² Annyi azonban felületes áttekintés után is valószínűsíthető, hogy az elemi népiskolák számára íródott tankönyvekben kevés kivétellel sem a hun–magyar néprokonság, sem a hagyományos eredetmondák nem kérdőjeleződnek meg. Jókai Mór az általa írott pedagógiai breviáriumban például még versbe is szedte a sok évszázados etnogenealógiai bölcsességet: „Első vala a hun, azután az avar, / Amazok elmúltak, megmaradt a magyar.” JÓKAI MÓR: *Magyarország története a népiskolák számára*, Budapest, Révai testvérek, 1884. 1.

ket közlő ismeretadáson túl érzelmileg is erőteljesebben motiválják,⁴³ ezért a kortárs tudományos igazságok mellett az évszázados nemzeti hagyományok továbbörökítésének szándéka is egyenrangú fontosságra tett szert bennük. Mindenesetre a magyar etnikum eredete és rokonsága, valamint – velük szoros összefüggésben – az őshaza (-hazák) helyének beazonosítása, úgy tűnt, hogy továbbra is csaknem annyi kérdést vetnek fel, mint amennyi bizonyossággal szolgálhatnak, így pedagógiai célzatú felhasználásuk ambivalensnek mutatkozott, akár „tisztán” a tudomány tényei felől, akár kettős olvasatban tárgyalták őket. Nem meglepő tehát, hogy ez a kérdéskör a kortárs ideológiai elvárásoktól függetlenül is érzékelhetően kevesebb figyelemben részesült az újabb történelemtankönyvek lapjain, különösen azzal összevetve amennyit azok szerzői – egyre fokozódó mértékben – a magyar nemzet és állam politikai kvalitásainak szenteltek.

⁴³ A Kármán Mór-féle 1879-es középiskolai tantervhez készített utasításokban a történelem tanítására vonatkozóan még úgy fogalmaztak, hogy „be kell vezetni az ifjút e fokon a történet tudományos tanulmányozásába is az által, hogy megismertetik vele érdemlegesen a hazai történelem irodalmát, és figyelmeztetik őt a főbb kontrovers kérdésekre”. Utasítások a gymnasiumi tanítás tervéhez. In: KLAMARIK János: *A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása törvényeink, szabályzataink, utasításaink s a fennálló gyakorlat alapján*. Budapest, Eggenberger-féle kereskedés (Hoffmann és Molnár), 1881. 32. Két évtizeddel később viszont már szó sincs „kontrovers kérdésekről”, helyettük az érzelmi motiváció és az erkölcsi nevelés szempontjai kerültek előtérbe: „azok a tények, amelyeket a történet közöl, – azok az ítéletek, amelyeket alkot, – azok az igazságok, amelyeket megállapít, – azok a tanulságok, amelyeket mindezekből levon, nemcsak az értelmet, hanem az érzelmeket is foglalkoztatják és megragadják az embert egész erkölcsi mivoltában.” *A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások*. Budapest, Hivatalos Közlöny Kiadóhivatala, é. n. [1903.] 165.

ANKA LÁSZLÓ

„BORZASZTÓ MUNKÁBAN VAGYOK.” APPONYI ALBERT AZ 1905-ÖS VÁLASZTÁSI KAMPÁNYBAN

BELPOLITIKAI KONTEXTUS

Bánffy Dezső báró, Széll Kálmán és Khuen-Héderváry Károly gróf miniszterelnöksége idején, a századforduló éveiben vált gyakorlattá a hatvanhetes kormánnyal szemben az, hogy a negyvennyolcas ellenzék, amely a korabeli választójogi szabályozás miatt képtelen volt országgyűlési választások folyamán megszerezni a képviselőházi többséget, obstrukcióval bénította meg a parlament törvényalkotói munkáját. Az aktuálisan szükséges törvények (például a költségvetés) elfogadásának elmaradása miatt, mert a korábbi törvények hatálya lejárt, úgynevezett *ex lex* állapot keletkezett, melybe az éppen regnáló kormányfő belebukott, mert a rendelkezésére álló képviselőházi többség ellenére sem volt képes akaratát érvényre juttatni az országgyűlésben. A bukott kormányelnököt váltó új miniszterelnököktől várták, hogy erre a problémára megtalálják az orvosságot. A több frakcióból álló negyvennyolcas ellenzék – illetve néhány katolikus néppárti hatvanhetes ellenzéki – soraiban annyira hatékony kormánybuktató fegyverré vált az obstrukció, hogy az 1867-es kiegyezés értelmében tíz esztendőnként elfogadásra kerülő törvények egy részének elfogadása évekig váratott magára. Ez elsősorban a Monarchia közös hadseregének fejlesztésére, létszámnövelésére volt döntő hatással.

A hatvanhetes kiegyezés feltételrendszeréhez ragaszkodó Ferenc József császár és király, valamint a képviselőházban a többséggel rendelkező, de azt érvényesíteni nem tudó és megalázó helyzetbe kerülő Szabadelvű Párt 1903 őszén Tisza István grófot állította a kabinet élére, hogy az országgyűlést visszaterelje a normális törvényalkotási munka mezejére. Tisza kinevezése azt jelentette, hogy a korábbi (Széll- és Khuen-Héderváry-féle) megegyezési kísérletek után, most az erős kéz politikája kap lehetőséget a törvényhozásban az obstrukció felszámolására.

Tisza István hosszas és eredménytelen tárgyalások, taktikázások után valóban erős kézzel – törvénytelen módon – akarta 1904 őszén megoldani a helyzetet. November 18-án házszabályellenesen zajlott le az úgynevezett zsebkendőszavazás, mellyel a szabadelvű többség határozati formában új házszabályt fogadott el. Ennek törvénytelen keresztülvitele megindította a kormánypárt bomlását és az ellenzéki frakciók összefogásának folyamatát. December 13-án pedig megtörtént az ellenzéki

képviselők bútorrombolása a képviselőházi ülésteremben, hogy így tiltakozzanak a törvénytelenül elfogadott házszabályok ellen. Ezután Tisza kieszközölte az uralkodónál, hogy oszlassa fel a képviselőházat és új választásokat írjon ki.

A dualizmus korát a hatvanhetes-negyvennyolcas szembenállás jellemezte. Az ellenzéki obstrukció miatt a helyzet oda vezetett, hogy 1904 végén már csak törvénytelen módon lehetett annak véget vetni, hogy a kisebbség megakadályozza a többséget a törvényalkotó munkában. Ezzel tulajdonképpen maga az ellenzék állította elő az *ex lex* helyzetet. Tisza pedig egy új választás megtartásában látta erre a megoldást, bízván abban, hogy a választópolgárok elutasítják az ellenzék magatartását és a Szabadelvű Pártnak szavaznak ismét bizalmat. Mint tudjuk, elképzelése nem vált valóra, pártja vereséget szenvedett az 1905. január 26. és február 4. között lezajlott választások során, mivel Tisza István rosszul mérte fel a helyzetet és rossz taktikai tervben gondolkodott.

Ideológiai szempontból ez a választás volt a legkiélezettebb a két tábor között, mert a Tisza-ellenesek úgy vélték, a hatvanhetes kiegyezési rendszer megbukott, ha már csak törvénytelen módon tudja a többség megvédeni. Ez adott okot arra, hogy azon politikai erők, amelyek a hatvanhetes ellenzéki mezőben nem tudtak sikert aratni, többséget szerezni korábban, átáramlottak a negyvennyolcas táborba (Apponyi Albert gróf és a Nemzeti Párt), vagy ha meg is maradtak hatvanhetesnek, megosztották ezt a táborot, illetve magát a kormánypártot szalámizták le (íjf. Andrássy Gyula gróf és a disszidensek).¹

„ÉN AZ ESZKÖZT NEM HELYEZEM A CZÉL FÖLÉ.” – APPONYI KAMPÁNYÁNAK FŐ ELEME

Apponyi Albert és politikai formációja, a Nemzeti Párt 1899 elején, amikor eldőlt Bánffy bukása és Széll Kálmán hatalomra jutása, csatlakozott a kormányzó Szabadelvű Párthoz, miáltal véget ért hosszú, hatvanhetes ellenzéki pályafutása.² Amikor azonban Széllnek elő kellett terjeszteni a gróf számára a múltja miatt kényes témájú

¹ CSAPÓ Csaba: A miniszterelnök. Válság után Széll-csend, Széll-csend után válság. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. BERTÉNYI Iván, íjf. Budapest, Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány–Széll Kálmán Alapítvány, 2015. (a továbbiakban: BERTÉNYI, 2015.) 219–231. – GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története. 1867–1918*. II. köt. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934. (a továbbiakban: GRATZ, 1934.) 5–63. – PÖLÖSKEI Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 2001. 70–140. – VERMES Gábor: *Tisza István*. Budapest, Osiris, 2001. 80–128.

² SCHWARCZWÖLDER Ádám: A király válaszüton. Ferenc József és a Bánffy-kormány válsága. *Levéltári Közlemények* LXXXVII. (2016), 73–74.

törvénytervezeteket, Apponyi hosszú taktikázásba kezdett és saját javaslatokkal állt elő, amivel megosztólag hatott a kormánypártra.³ Nem volt hajlandó elfogadni, hogy a kiegyezési feltételek a rendszer „érinthesetlen szent tehenei”, melyeken nem lehet változtatni.⁴

Próbálkozásait folytatta Széll bukása után is, mígnem Tisza István kiűtötte a képviselőház elnöki székéből 1903 őszén, majd a Szabadelvű Párt elhagyására készítette 1904-ben. Apponyi ekkor kísérletet tett rá, hogy újra életet leheljen a Nemzeti Pártba. Amikor azonban 1904 novemberében–decemberében az események radikálisan felgyorsultak az obstrukció, a zsebkendőszavazás és a képviselőházi bútorrombolás hatására, valamint kiírták az országgyűlési választást, Apponyinak is dönteni kellett a hogyan tovább kérdésében.

Döntött és nemzeti párti híveivel egyetemben belépett a Függetlenségi és 48-as Pártba. A választóknak a kampány során országszerte elmondta miért cselekedett így. „Megmagyarázta Apponyi, hogy miért rendült meg hite a 67-es alapban és miért lépett be a 48-as pártba. Most már nem hiszi, ugymond, hogy a 67-es alapon ejtett csorbát helyre lehessen hozni, se a 67-es alapon maradók véleményét tovább nem oszthatja.”⁵

Január 4-én, a Nemzeti Párt értekezletén részletesen megindokolta döntésének erkölcsi mozgatórugóját: „[...] a 67-es kiegyezés kötelező nemcsak a nemzetre, de a koronára is. Ma azonban az egyik szerződő fél részéről szerződésszegéssel állunk szemben és így a 67-es kiegyezést nem tartja azon biztos alapnak, a melyen a nemzet fejlődése és előrehaladása, remélhető volna. Egyedül a tiszta perszonál-unió nyújthat biztosítékot a nemzet jövő fejlődésére és ezért a 67-es alapról ma le kell térni.”⁶ Döntéséről pedig nyílt levélben tájékoztatta jászberényi választókerületének szavazóit. „Az 1867. évi kiegyezés [...] erkölcsi hatályosságát elvesztette, nem lehet alapja többé a király és nemzet közt szükséges bizalomnak. Az utolsó események veszélyeztetik azt az elvet is, melyhez a nemzet 1867-ben feltétlenül ragaszkodott és melyet a király a maga teljességében elfogadott: a jogfolytonosság elvét. Ezek az események kiderítik a hatalomnak azt az elszánt akaratát, hogy nemzeti életünk a maga

³ ANKA László: Széll és az ellenzék. In: BERTÉNYI, 2015. 305–307., 312–314. – Az Apponyit 1901-ben képviselőházi elnökké kineveztető Széll nem rejtette véka alá csalódottságát, „nem is fogok én soha többé az életben Apponyival politikát csinálni”, mondta a miniszterelnök. Idézi: SCHWARCZWÖLDER Ádám: Az 1901-es összeférhetetlenségi törvény megszületésének körülményei. In: *Kutató Füzetek* 20. Szerk. BENE Krisztián et al., Pécs, PTE, 2013. 214.

⁴ ANKA László: A harminc évig kormányzó Szabadelvű Párt. In: „*Indivisibiliter ac Inseparabiliter*”, „*Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul*”: A kiegyezés 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásai. Szerk. SZAKÁL Imre. Beregszász–Ungvár, Rik-U, 2018. 54–80.

⁵ A választási mozgalom. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 9. 1–2.

⁶ Az ellenzéki fuzió. A nemzeti párt értekezlete. *Magyar Nemzet*, 1905. január 5. 5.

csonkaságából soha ki ne nőhessen. Ez az akarat épp oly kérlelhetetlen a 67-es alapon belül elérhető komoly és valóságos nemzeti térfoglalással szemben, mint azzal, amely ezen a kereten kívül keres érvényesülést. A nemzet küzdelme pedig létföltételei teljességének kivívásáért a 67-es intézmények alapján nehezebb, mint a tisztán függetlenségi alapon, mert amott lépten-nyomon idegen befolyással kell küzdenie, a lelkesedés teljes elszántságát pedig önönmagától ki nem fejtheti. [...] Mivel én abból kiábrándultam, csak kettő között volt választásom: vagy lemondani a nemzeti élet teljességének követeléséről, vagy félretenni az 1867. évi kiegyezéshez való ragaszkodásomat. Én az eszközt nem helyezem a cél fölé és azért az utóbbit választottam.”⁷

A Függetlenségi és 48-as Pártban tárt karokkal fogadták az új eszmetársakat. Érzékelték, hogy a közvélemény (a „közhangulat” – amint akkoriban nevezték) pozitívan értékeli Apponyiék csatlakozását. A gróf rendelkezett egyfajta relatív országos népszerűséggel az 1889-es Nagy Véderővita óta,⁸ a függetlenségek remélték, ezt kamatoztathatják. A pártfüzió gyümölcse volt az is, hogy tucatnyi választókerületben nem kellett egymás ellen indulniuk a hatvanhetes és negyvennyolcas ellenzéki erőknek.

A relatív országos népszerűség tesztelésére kiváló lehetőséget adott a küszöbön álló választás. A Szabadelvű Párthoz kötődő *Borsszem Jankó* tollnoka örült is volna, ha Apponyi nem tud részt venni a kampányban. Véleményét így juttatta kifejezésre: „Szokatlan dolog, hogy élő embernek szobrot emeljenek. De Apponyi Albertnél kivételt kell tennünk. A nagy politikus, a páratlan szónok, aki külföldön is annyi dicsőséget szerzett hazájának, megérdemli ezt a kivételes kitüntetést. Olyan piedestálra emeljük Apponyi Albertet, amelyet még Apponyi Albert sem bir elhagyni.”⁹ – Vagyis ne tudjon a kampányban közreműködni.

Ifj. Andrássy Gyula gróf már az 1890-es esztendő derekán, a hatvanhetes kiegyezésről írt opuszában felhívta a figyelmet arra, hogy Apponyi közjogi ellenzékiisége veszélyt jelent a kiegyezésre és ez a veszedelem komolyabb, mint a kormányképtelen, hatalomra soha nem jutó negyvennyolcas kihívás.¹⁰ Arra is figyelmeztetett, hogy Apponyi logikai alapon egyszer eljuthat oda, hogy a negyvennyolcasok útjára lép. Azt pedig a kortársak is érzékelték, hogy a századforduló után a gróf el is mozgult a függetlenségi politika irányába.¹¹

⁷ Apponyi választóihoz. Uo. 1905. január 5. 5.

⁸ ANKA László: Apponyi Albert és az 1889-es Nagy Véderővita. In: *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*. I. köt. Szerk. ANKA László – HOLLÓSI Gábor – TÓTH Eszter Zsófia – UJVÁRY Gábor. Budapest, Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet, 2016. 303.

⁹ Szobrot Apponyinak! *Borsszem Jankó*, 1905, január 8. 3.

¹⁰ Gróf ANDRÁSSY Gyula: *Az 1867-iki kiegyezésről*. Budapest, Franklin, 1896.

¹¹ „Sokkal több megértés volt benne a függetlenségi párt politikája iránt, amely felé, bár egyelőre még távol tartotta magát tőle, folyton közelebb jutott. [...] Híveivel együtt végleg a függetlenségi pártba lépett be, ami addigi politikai pályájának elkerülhetetlen következménye volt.” GRATZ, 1934. 45., 56.

Azonban arról sem feledkezhettünk meg, amikor Apponyinak a táborváltását szemléljük, hogy az előrehozott választások a Nemzeti Pártot felkészületlen állapotban találták. Egy választási megmérettetésre 1905 elején ez az alakulat nem állt készen. A Szabadelvű Pártot 18-an hagyták ott, Apponyi agrárius társai megosztottak voltak, Zselénszky Róberttel együtt jelentős részük Tisza mellé állt. Apponyinak – ha túl akarta élni politikai értelemben az előrehozott országgyűlési választást – szüksége volt egy erős pártra. Az ellenzéki térfélen pedig a Függetlenségi és 48-as Párt volt a legerősebb és legnépszerűbb, amelynek különböző frakciói egyesültek is, hogy ne egymással szemben kelljen megosztani a szavazatokat.

„IGAZÁN EMBERFÖLÖTTI MUNKÁT VÉGZETT.” – KAMPÁNYKÖRUTAK

„Apponyi fáradhatatlan az agitációban. Mióta a politikai zavar elkövetkezett, beutazta ugyszólván az egész országot, s mindenütt beszédet mondott, hogy fölvilágossítsa a népet az ellenzék mostani küzdelmének nagy jelentőségéről. Marosvásárhelyen huszonötezer ember gyűlt össze egész Erdélyből Apponyi látására s minden állomáson a magyar népnek nagy tömegei gyűltek össze hogy lássák és üdvözljék őt. Most is Apponyinak minden napja le van foglalva; minden nap máshol lesz s az ország más-más vidékén és más-más ellenzéki kerületben fog beszédet mondani.”¹² Mit jelentett az, hogy „minden napja le van foglalva”? „Holnap nagy körutat kezd meg. Vasárnap délelőtt Andrássy programbeszédén vesz részt, délután Szebeny Antal dr. támogatására a Krisztinavárosba megy, ahol hosszabb beszédet mond. Este Iglóra utazik Günther Antal támogatására, ahonnan hétfőn este tér vissza Budapestre. Kedden reggel negyed nyolc órakor Kossuth Ferencsel Jászberénybe megy, hogy ott délben programbeszédjét elmondja. Este visszajön Budapestre. Szerdán reggel Békés-Csabára utazik, utközben azonban Szolnokon kiszáll, hogy Nagy Emilt, a szövetkezett ellenzék jelöltjét támogassa. Békésre Barabás Béla érdekében megy. Este visszajön Budapestre, s csütörtökön Esztergomba utazik a függetlenségi párti Kmetty Károly egyetemi tanár támogatására. Még aznap visszatér Budapestre, s pénteken Temesvárra megy, a honnan Kisbecskerekre Steiner Ferenc támogatására utazik. A hét hátralévő részét Torontál vármegyében tölti.”¹³ Egy héttel később ismét

¹² A választási mozgalom. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 10. 3.

¹³ Apponyi Albert gróf körútja. Uo. 1905. január 15. 4.

visszatért a Délvidékre. „Tegnap lent járt Nagybecskerekén. [...] Délelőtt Muzslár telepes községet látogatta meg. [...] Innen Telepes közégbe ment.”¹⁴

Apponyi országjárása és munkabírása a *Borsszem Jankó* publicistájának figyelmét sem kerülte el. „Apponyi Albert gróf ur bámulatos agitáczióális tehetségéről egész legendákat írnak a lapok. Azt is írják, hogy az utóbbi három hét alatt csupán egyetlen egyszer aludt. Bizonyára akkor, a midőn Sággy Gyula ur programbeszédét kellett volna végig hallgatnia.”¹⁵ A maliciózus kijelentés egyáltalán nem fedte a valóságot, Sággy kortesgyűlésén pedig a gróf kétszer is szónokolt, nem szundított.

Kétségtelen tény, hogy rengeteget utazott és agitált, de mindeközben még arra is tudott időt szakítani, hogy egyéb közéleti ügyekkel foglalkozzon. A napi sajtó is megírta, hogy az elnöklétével működő Budapesti Poliklinikai Egyesület januárban adománygyűjtő hangversenyt rendezett a Vigadóban.¹⁶

Hogy pontosan mekkora feladatot vállalt magára Apponyi? Ezt a függetlenségi párti napilap, a *Magyarország* dicsérő soraiból tudjuk. „Igázán emberfölkötti munkát végzett, a választókerületekben három hét alatt, kétszázhatvanhárom nyilvános beszédet mondott, úgy hogy egész idő alatt csak háromszor feküdt ágyban, a többi éjszakát mind uton töltötte. Ilyen mozgékonytságot és tevékenységet csak még Kossuth Lajos fejtett ki 1848–49-ben.”¹⁷

A gróf képes volt németül is beszélni népgyűléseken,¹⁸ de előfordult, hogy szlovákul is megszólalt, ha a helyzet ezt megkívánta. Románul nem tudott, ilyen anyanyelvű hallgatóinak helybeli kortesek fordították le szavait.¹⁹

A sok beszéd (263?!) még a napi sajtó munkatársait is megzavarta, előfordult, hogy tévesen idézték, vagy az egy rendezvényen elhangzott beszédeket a szerkesztőség a nyomdai előkészületek során összekeverte. Ezeket utólag javították és a hibákról is számot adtak.²⁰

Valóban képes volt 263 beszédet mondani három hét alatt? Nem lehetetlen, ha minden egyes felszólalását beleszámoljuk. Annál is inkább, mert a választókkal az országot járva különböző keretek között találkozott.

¹⁴ Apponyi Nagybecskerekén. *Magyarország*, 1905. január 28. 6.

¹⁵ Apró hírek – Apponyi Albert. *Borsszem Jankó*, 1905. február 5. 6.

¹⁶ A Poliklinika művészestje. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 8. 14.

¹⁷ A válság – Az ország hangulata. *Magyarország*, 1905. január 29. 2.

¹⁸ Apponyi Aradon. Uo. 1905. január 25. 9.

¹⁹ Apponyi Temesvárott. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 21. 5–6.

²⁰ „Mai számunkban az Apponyi Albert gróf jászberényi programbeszédéről szóló tudósításunkban nyomdai tévedés összezavarta az események sorrendjét [...]” Apponyi programbeszéde. Uo. 1905. január 19. 3. – „Némely lap tévesen közölte Apponyi Albert grófnak a jászberényi banketen mondott pohárköszöntőjét [...]” Apponyi pohárköszöntője. Uo. – Apponyi Albert gróf jászberényi pohárköszöntője. *Magyarország*, 1905. január 19. 5.

A gróf szimpatizánsai egyszerűen kiálltak a vasútállomásokra, ha tudták, hogy az érkező, majd tovarobogó vonaton az utasok között ott ül Apponyi is: „[...] minden állomáson a magyar népnek nagy tömegei várták, a kik összegyűltek, hogy lássák és üdvözljék őt”²¹ – mikor vonata Erdély felé zakatolt. Amikor megérkezett egy-egy célállomásra, a rá várakozó helyiek üdvözlésére reagálni kellett. „Az esti gyorsvonattal Budapestről Szatmárra érkezett Apponyi Albert gróf, a kit a vasutnál nagy lelkes tömeg várt. [...] Az üdvözlésre Apponyi felelt.”²²

A célállomáson azonban nem csupán az adott település/választókerület vele szimpatizáló választói fogadták, hanem máshonnan is érkeztek üdvözlésére és azért, hogy saját közösségükbe meghívják. „Apponyi Albert gróf ma reggel Temesvárra érkezett, hol a vasútnál a közélet számos kitűnősége várta. Megérkezve, azonnal fogadta a lovrini, orcifalvai, mokrini, pécskai, csákovai, kisbecskereki választók küldöttségeit, kik mindnyájan meghívták Apponyit népgyűléseikre.”²³ Az ilyen jellegű megkeresésekre is reagálnia kellett.

Előfordult, hogy egy gyűlésen Apponyi kétszer emelkedett szólásra.²⁴ Mindig főszereplője volt azon rendezvényeknek, melyeken megjelent korteskedni, e pozíciót legfeljebb a nevesebb helyi képviselőjelöltekkel osztotta meg, akikért kampányolt, vagy olyan országos hírű politikusokkal, mint ifj. Andrássy Gyula gróf, vagy Kossuth Ferenc, akiknek elment a kampánygyűléseikre és akik maguk is rutinos, kitűnő szónokok voltak. E főszerepből eredően, Apponyinak kellett elmondani egy-egy gyűlésen a legfőbb beszédet, az úgynevezett „beszámolót”. „Azután Apponyi egy óráig tartó nagyszabású beszédben fejtette ki a függetlenségi eszme jelentőségét.”²⁵ Amennyiben e beszédre zárt helyen került sor, megtörtént, hogy a kívül rekedt tömeghez egy második beszédet is kellett intézni az adott épület – a helyi vigadó, kaszinó, szálloda, városháza – erkélyéről.²⁶

Előfordult, hogy a főszerep szétoszlott több politikus között és Apponyi csak egyike volt a fellépő rétoroknak. „Szebeny Antal dr. vasárnap délután négy órakor

²¹ A választási mozgalom. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 10. 3. – „Utközben Gyomán több száz földműves gazda várta, [...] üdvözölte Apponyit, ki meleg szavakkal mondott köszönetet.” Választási mozgalmak. Apponyi Csabán. *Magyarország*, 1905. január 20. 2.

²² A szatmári ellenzék. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 25. 7. – Apponyi Albert gróf Szolnokon. *Magyarország*, 1905. január 19. 9.

²³ Apponyi Temesvárott. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 21. 5.

²⁴ A választási mozgalom. Somorján. *Pesti Napló*, 1905. január 14. 4. – „Elsőnek Szalay, utána Vándy pártelnök, majd Apponyi intézett néhány szót a néphez. Ezután Barabás Béla beszélt, majd ismételt Apponyi szólalt föl, összetartásra buzdítva a választópolgárokat.” Választási mozgalmak. Apponyi Csabán. *Magyarország*, 1905. január 20. 2.

²⁵ Apponyi a Délvidéken. *Pesti Napló*, 1905. január 24. 4.

²⁶ Apponyi és Kossuth Jászberényben. *Magyarország*, 1905. január 18. 10.

elmondandó programbeszéde alkalmával megválasztása érdekében fölszólalnak: Apponyi Albert gróf, Batthyány Tivadar gróf, Zichy Aladár gróf és Hock János.”²⁷

Általában ebéd, bankett, lakoma, vagy valamilyen fogadás is társult a gyűlésekhez, melyeken Apponyinak pohárköszöntőt kellett mondani.²⁸ Egy-egy kampányrendezvény után kikísérték a vasútállomásra, ahol búcsúzásképpen még egyszer szólni kellett a kíséretében lévőkhöz.

Egy nap alatt képes volt több települést is felkeresni és mindegyik helyen szólni az egybegyűltekhez: „Tegnap Mercifalvát, Orcifalvát, Vingát, Mehalát, Szakálházát, Kisbecskereket, Ujszentandrást és Ujbesenyőt járta be Apponyi nagy kíséretével s minden községben, – többnyire mindenütt a szabad ég alatt – mondott gyújtó hatású beszédet.”²⁹

Amikor saját választókerületébe ment kampányolni,³⁰ majd onnan Budapestre akart visszatérni, szintén feltartóztatták a köztes állomások némelyikén a hívei.³¹

A Függetlenségi és 48-as Pártba folyamatosan léptek be az új szimpatizánsok, akiket illő módon üdvözölték a párt potentátjai, köztük az új potentát – Apponyi.³² De talán azokat a beszédeket is a kétszázhatvanhárom közé lehet sorolni, amelyek az ellenzéki pártok összefogásának napjaiban, január elején hangzottak el.³³

Apponyit kimerítette a kampány, a téli időjárás rettenetesen hideg volt a sajtótudósítások szerint, nem egy szabad ég alatt tartott népgyűlés idején havazott. Szimpatizánsai féltették is a grófot. „Nagykárolyban Adler függetlenségi pártelnök üdvözölte és kérte a nép nevében, hogy ne beszéljen, kimélje magát az óriási hidegben. Apponyi gróf erre azt felelte, hogy még van ereje, ha talán több nem is, de annyi igen, amennyi három napra elég lesz.”³⁴

²⁷ A választás. *Magyar Nemzet*, 1905. január 13. 2.

²⁸ Apponyi és Kossuth Jászberényben. *Magyarország*, 1905. január 18. 11.

²⁹ Apponyi a Délvidéken. *Pesti Napló*, 1905. január 24. 4.

³⁰ „Az Apponyit és Kossuthot vivő vonat fél kilenczkor ért Hatvanba, ahol Apponyit a jászberényi választók 25 tagu küldöttsége várta, [...] amely küldöttséghez csatlakozott [...] a szolnoki függetlenségi párt küldöttsége is. [...] Az éljenzés lecsillapodtával Apponyi válaszolt.” Apponyi és Kossuth Jászberényben. *Magyarország*, 1905. január 18. 10.

³¹ „Apponyi és Kossuth este visszautaztak Budapestre. A hatvani pályaudvaron a kiszálló képviselőket mintegy 200 tagból álló küldöttsége várta a gyöngyöspatai függetlenségi választóknak. [...] Mind a ketten szíves szavakban köszönték meg az üdvözlést és lelkesedésre buzdították a függetlenségi választókat.” Az ellenzéki vezeték Jászberényben. *Pesti Napló*, 1905. január 18. 4.

³² „Elek Gusztáv nyugalmazott ezredes ma belépett a függetlenségi pártba. [...] Az új párttag már ma este megjelent a függetlenségi pártkörben, a hol lelkes éljenzéssel fogadták. Apponyi Albert gróf és Batthyány Tivadar gróf fogadták Eleket.” *Budapesti Hírlap*, 1905. január 15. 4.

³³ A fuzió. *Magyar Nemzet*, 1905. január 5. 6.

³⁴ Apponyi és Károlyi István gróf Szatmáron. *Magyarország*, 1905. január 26. 4.

Nem csupán személyes megjelenésekből állt a kampány Apponyi számára, hanem táviratok, levelek írásából is. Ezekben vagy arról számolt be egy-egy választókerület megszólított közönségéhez, hogy mikor keresi fel kerületüket/városukat,³⁵ vagy a helyi képviselő-jelöltek mellett agitált.³⁶ Saját választókerületéhez, Jászberényhez nyílt levelet is intézett.³⁷ Mindezek tartalma részben, vagy egészben megjelent az országos sajtóban.

„JÓFORMÁN AZ EGÉSZ FALU HERCZEG-PÁRTI.” – APPONYI ESETE A GLOGOVÁCIÁKKAL

Az 1905-ös képviselőházi választások alkalmával a Szabadelvű Párt az akkor már híres író, Herczeg Ferencet indította a délvidéki pécskai választókerületben, hogy ennek mandátumát – melyet csak egy esztendővel korábban szerzett meg egy időközi választáson – megőrizze saját maga és pártja számára. Herczeg sok szabadelvű jelölt-társával ellentétben meg tudta védeni pozícióját,³⁸ de egy pillanatra megijedt, mikor hírét vette, hogy Apponyi a választókerületbe látogat, hogy kihívója, Dessewffy Aurél gróf mellett kampányoljon.

A később írófejedelemnek titulált szabadelvű jelölt így emlékezett vissza évtizedekkel később írt memoárjában a látogatásra: „Hideg futott végig rajtam, mikor hírül hozták, hogy gróf Apponyi Albert, aki országos szónoki körútján Aradon is megfordult, Dessewffy [Aurél] gróffal, Justh Gyulával, Barabás Bélával és a megyebeli nagybirtokosokkal, meglátogatta a közeli Glogovácot. És ami különösen ijesztő volt: a svábok küldöttségileg hívták meg az urakat és odáig voltak Apponyi gróf gyönyörű német szónoklatától. Glogovácon az esperesnél ebédeltek, ugyanannál az esperesnél, aki az én pártgyűléseimet meg szokta áldani. Feketekávéjánál – ezt a káplán jegyezte fel számomra – a következő tanulságos párbeszéd folyt le Apponyi gróf és az öreg esperes között:

³⁵ „[...] felolvasták Apponyi Albert gróf táviratát, a melyben jelenti, hogy csütörtökön a kora reggeli vonattal Esztergomba utazik.” Esztergom. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 15. 6.

³⁶ „A szövetkezett ellenzék vezérlő-bizottsága a legmelegebben ajánlja minden ellenzéki ungvári választónak Moskovitz Iván jelöltségét, aki az alkotmány védőinek sorába lépett. A vezérlő-bizottság nevében Apponyi Albert.” Ungvár. *Magyarország*, 1905. január 21. 5.

³⁷ Apponyi jelölése Jászberényben. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 10. 5. – Apponyi választóihoz. *Magyar Nemzet*, 1905. január 5. 5.

³⁸ *Sturm-féle országgyűlési almanach. 1905–1910.* Szerk. FABRO Henrik – UJLAKI József. Budapest, Pesti Lloyd-Társulat, 1905. 280.

A gróf: Mit gondol, főtisztelendő úr, hány szavazatot fog bevinni Pécskára?

Az esperes: Úgy számítom, hogy 20–30 kivételével valamennyit.

A gróf: Az a 20–30 Herczegé?

Az esperes: Nem, kérem, azok azt mondják, ők szocialisták.

A gróf: Akkor Herczegnek egyáltalában nem lesz szavazata?

Az esperes: De lesz, kegyelmes uram, jóformán az egész falu Herczeg-párti.

A gróf: Ezt nem értem. Talán a főtisztelendő úr is Herczeg-párti?

Az esperes: Igenis, kegyelmes uram.

A gróf: Na de engedje meg, hiszen önök hívtak ide! Hát akkor miért hívtak?

Az esperes: A mi népünk még nem hallotta szónokolni a kegyelmes urat és mivel tudják, milyen gyönyörűen tetszik beszélni – Való igaz: a glogováciak azért hívták meg gróf Apponyit, mert művészi élvezetben óhajtottak részesülni.”³⁹

Eszerint a kormánypárti glogováci választók és vezető kortesük, a helybéli esperes-plébános azért hívták meg a kampánykörút miatt a vidéküket meglátogató Apponyit, mert olyan híres rétornak tartották, akit érdemes meghallgatni annak ellenére is, hogy ideológiai, politikai értelemben nem azonosultak vele és az általa támogatott Dessewffy-re sem szavaztak, hanem kitartottak a Szabadelvű Párt jelölte, Herczeg mellett, akit újra bejuttattak a képviselőházba.⁴⁰

A korabeli sajtó pontosan megörökítette Apponyinak azt a napját, mely folyamán valóban felkereste a svábok lakta települést. A *Pesti Napló* egy cikkben belül kétszer is megemlíti a glogováci utat. „Ma reggel Aradra utazott Apponyi, hol délelőtt a Szabadság-téren mintegy tizenötezer főnyi tömeg előtt mondott beszédet. Ma délután két órakor a pécskai kerületbe, Glogovácra ment a társaság, hol Apponyi szintén beszélt gróf Dessewffy Aurél disszidens jelölt mellett. Este visszautazott gróf Apponyi a fővárosba. [...] Apponyi a délutáni vonattal Glogovácra indult gróf Dessewffy Aurél támogatására s este érkezett Budapestre.”⁴¹ Arról azonban utalás szintjén sem esett szó, hogy Apponyit úgy megtréfálták a glogováciak, amint arról utólag Herczeg beszámolt. Lehetséges, hogy az írófejedeleme később kelt irományában csak kizí-

³⁹ HERCZEG Ferenc emlékezései: *A gótikus ház*. Budapest, Singer és Wolfner, 1939. 254–255.

⁴⁰ „Pécskán biztosra vettük, hogy Tisza elsöpörte a bútorrombolókat és hajnalig cigányzene mellett ünnepeltük a magasabb igazság győzelmét. Csak reggel tudtuk meg, hogy a szabadelvű párt a választáson cserepekre tört, valósággal megsemmisült. [...] A szabadelvű párt megbukott. Az országban olyan örömrivalgással fogadták ezt a fordulatot, mint egykor talán Budavár felszabadulását a török járom alól. Nem tréfálok: voltak tiszteletreméltó magyarok, akik könnyekben olvadtak fel a boldogító hír hallatára, hogy Tisza István kisebbségben maradt. Mert most már nincs semmi baja a magyarnak. Valami nagyszerű honfi-optimizmus dagasztotta a kebleket, sok ember komolyan meg volt róla győződve, hogy fölvirradt Magyarország aranykora.” Uo. 257–258.

⁴¹ Apponyi a Délvidéken. *Pesti Napló*, 1905. január 24. 4.

nezte a glogováci látogatást. A korabeli sajtóból azt is lehet tudni, hogy a gróf és a kíséretében tartózkodók Aradon ebédeltek, nem a sváb faluban.

Annál inkább tréfás/kellemetlen helyzetbe került Apponyi régi választókerületében, Jászberényben.

„MAJDNEM MEGRONTOTTA AZ ÜNNEPLÉST A JÁSZBERÉNYI IDŐ.” – AZ ELKÉSETT SZIMPATIZÁNSOK

Huszonnegyedik esztendeje képviselte Apponyi Jászberény városát az országgyűlésben, mikor az uralkodó a parlament feloszlatásáról és új választások kiírásáról döntött. E huszonnégy év alatt a gróf minden választáson csak ebben az egy kerületben mérettette meg magát, miközben a korban szokás volt egyszerre több választókerületben is fellépni (vagy a jelölésre való felkérést elfogadni). Amennyiben egy jelölt több kerület mandátumát is megszerezte, dönthetett arról, melyiket tartsa meg. Az is előfordult, hogy a jelölt előre nyilatkozott, hogy a kerületek közül, ha többen is nyer párhuzamosan, akkor melyiknek a képviselőtét vállalja és melyikről mond le. Apponyi is cselekedett így korábban,⁴² mielőtt Jászberényben jelöltette volna magát 1881-ben. Akkor szerezte meg először a Jászság fővárosának mandátumát és sikerrel őrizte meg a következő választásokon (1884, 1887, 1892, 1896, 1901). Nem volt két egyforma választás a városban.⁴³ Előfordult, hogy Apponyinak nem akadt kihívója és tét nélkül nyert, de olyan eset is akadt (az 1896-os választásokon), hogy kortesei csak

⁴² Az 1878-as képviselőházi választások alkalmával egy levelében tett is erről említést: „Bobrón nincs, nem is lesz ellenjelöltem, de ha még akadna is, megválasztatásom mathematicailag bizonyos, és én becsületszavammal vagyok lekötve hogy ottani mandátumomat tartsam meg. Ennek dacára a szeniczi jelöltséget is elfogadtam, és lelkem örömeire szolgálna hasonló cselekvés által a B[jékés]. Csabai ellenzéket ha lehet diadalra – mindenesetre tisztességes küzdelemre vezetni. Csupán azt kérdezem: miután így a vezetőknek Szeniczen és Csabán is tiszta bort öntöttem, hogy megválasztásom esetére a mandátumot meg nem tarthatom, célszerűnek tartják-e a zászló kibontását és komoly fölléptetésemet? A szenicziek belenyugodtak, ha Önök Csabán hasonló véleményben vannak, rendelkezésükre állok – még pedig igen nagy örömmel.” Apponyi Albert gróf levele ismeretlen főjegyzőhöz, 1878. július 25. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK), Levelestár, I. n.

⁴³ CSEH Géza: Országgyűlési és önkormányzati pártharcok Jászberényben a millenniumtól az első világháború kitöréséig. In: *Zounok. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár évkönyve* 5. Szerk. BOTKA János. Szolnok, 1990. 97–124. – Uő.: Országgyűlési választási mozgalmak Jászberényben a kiegyezéstől a millenniumig. In: *Zounok. A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve* 3. Szerk. BOTKA János. Szolnok, 1988. 87–122. – ÉRSEK Attila: Apponyi Albert részvétele az országgyűlési választásokon. In: *Jászsági Évkönyv 2011*. Szerk. PETHŐ László. Jászberény, Jászsági Évkönyv Alapítvány, 2011. 44–55.

csalással tudták számára megőrizni a mandátumát,⁴⁴ illetve 1901-ben is komoly küzdelem folyt a választókerületben ellene. Bathó János jászberényi királyi közjegyző volt a gróf fő kortese 1881-től egészen a haláláig, 1924-ig.⁴⁵

Természetesnek tűnt tehát, hogy Apponyi az előrehozott képviselőházi választások alkalmával számíthatott a jászok támogatására és a jelöltségre. Az év elején a sajtó hírül is adhatta, „ma régi választókerülete, Jászberény, újra lelkesedéssel képviselőjelöltnek kiáltotta ki.”⁴⁶ Az addig a hatvanhetes Apponyit támogató helyi erők villámgyorsan megalapították a Függetlenségi és 48-as Párt helyi szervezetét, melynek Bathó János lett az elnöke, aki a lokális történekekről rögtön tájékoztatta Kossuth Ferencet.⁴⁷

Néhány napig számítani lehetett arra, hogy ezen a választáson is lesz kihívója a városban, mégpedig egy szocialista/szociáldemokrata.⁴⁸ E hír végül nem bizonyult igaznak, Apponyira a két korábbi választással ellentétben nem leselkedett a képviselőházból való kibukás veszedelme. Bár az utolsó pillanatban mégis felbukkant egy szocialista jelölt, de beadványát érvénytelennek nyilvánították, így Apponyi szerezte meg a mandátumot.⁴⁹

A mindenhol ünnepélyes fogadtatásban részesült gróf január 18-án látogatta meg Jászberényt Kossuth Ferenc társaságában. „Benn a jászság székhelyén, Jászberényben azonban majdnem megrontotta az ünneplést a jászberényi idő. Jászberényben ugyanis az órák, nem tudni, mi okból, 35 perccel később járnak, mint a vasuti óra, s így mikor Apponyi és Kossuth megérkezett, az ünnepi szónokon és a rezes bandán kívül alig volt valaki az állomáson.”⁵⁰ Ez a szituáció nyilván kényelmetlen helyzetbe

⁴⁴ ANKA László: Apponyi Albert képviselővé választása 1896-ban. *Századvég*, 2017/1. 23–35. – RUSZOLY József: *A választási bíráskodás Magyarországon. 1848–1948*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 270–271.

⁴⁵ Apponyi és Bathó kapcsolatáról, a jászberényi politikáról, a gróf kerületért való lobbitevékenységéről, az egyes választások szervezési háttéréről sokat elárul kettejük levelezése. Ld. *Apponyi Albert válogatott levelezése*. Szerk. ANKA László. Budapest, Magyar Napló–VERITAS Történetkutató Intézet, 2016. (a továbbiakban: ANKA, 2016.) 61–94.

⁴⁶ A választási mozgalom. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 9. 2.

⁴⁷ „Nagyságos Kossuth Ferenc urnak, Budapest. A mai napon megalakult jászberényi függetlenségi párt egyhangú lelkesedéssel kiáltá ki Apponyi Albert grófot képviselőjelöltjéül. Egyben Nagyságodat, a függetlenségi eszme lángelkű harcosát, kipróbált bajnokát, vezérét, honfiui igaz lelkesedéssel üdvözlí. Bathó pártelnök.” Apponyi jelölése Jászberényben. Uo. 1905. január 10. 4.

⁴⁸ „A szociáldemokraták fővárosi középponti bizottsága Apponyinak hír szerint ellenjelöltet állít. Az egész városban nincs szocialista s így a különben hiteles forrásból érkezett hírt csak kétkedéssel fogadják.” Jászberényben. Uo. 1905. január 17. 6.

⁴⁹ „Saly szocziálista részéről beadott ajánlat szabálytalan lévén, Apponyi Albert gróf függetlenségi egyhangulag megválasztott képviselőnek jelentetett ki.” Jászberény. *Magyar Nemzet*, 1905. január 27. 3.

⁵⁰ Apponyi programbeszéde. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 18. 5.

hozta Apponyit Kossuth előtt, de lehetett sejteni, hogy miközben minden általa felkeresett városban tömegek várták zászlókkal az állomáson és hosszú kocsisor kíséretében vonult be az adott helység centrumába, éppen saját választókerületében nem szabadna ilyen 'bakinak' megtörténni, mert a sajtó útján híre mehet az ügynek (így maradt fenn az utókor számára is) és nevetséges helyzetbe hozhatja Apponyit. Ráadásul éppen a gróffal szimpatizáló *Budapesti Hírlap* kürtölte szét e hírt. A helyszínen mindenki pókerarcot öltött és megtörtént a tömegmentes üdvözlés. „Bathó János, az Apponyi-párt elnöke elmondotta csinos kis üdvözlő beszédét, s a társaság fogatokon megindult a város felé; utközben találkoztak csak az Apponyi és Kossuth elé siető jászberényiek hosszú kocsisorával.”⁵¹

„ALKALMILAG ELMONDOM KIKET TÁMOGATTAM.” – KAMPÁNYFINANSZÍROZÁS

A választásokon való elinduláshoz és a győzelemhez nem csak körbe kellett utazni az országot, hanem pénzt is kellett szerezni. Voltak Apponyi környezetében olyanok, akik abból indultak ki, hogy amelyik politikai szereplőnek, pártnak több a pénze, az fogja a választásokat megnyerni. Az agráriusok előbb említett egyik vezéralakja, Dessewffy Aurél gróf erről így nyilatkozott Károlyi Sándor grófhhoz, az agráriusok másik vezéralakjához intézett levelében: „A választások eredménye nézetem szerint az lesz, hogy a pártok úgy fognak felvonulni, hogy az arány ugyanaz lesz, mint eddig volt (Tiszának 10 millió koronája van erre).”⁵² Dessewffy azért előlegezte meg a Szabadelvű Párt számára a győzelmet, mert információi szerint Tisza István miniszterelnöknek, a szabadelvű pártvezérnek 10 millió korona állt a rendelkezésére, hogy azt pártja jelöltjei korteskedésre fordíthassák. A választások eredményének ismeretében azonban látható, hogy a pénz ezúttal egyáltalán nem volt elég a kormánypárt győzelméhez.

Az ellenzéki pártok választási költségvetéséről nincsenek információink, de az tudható, hogy maga Apponyi is szerzett pénzt a kampány finanszírozására, csak-hogy nem éppen eredeti szándéka szerint. Az 1890-es esztendőк folyamán adósságokba keveredett és többek között barátja, Károlyi Sándor segítette ki pénzzel szorult helyzetében. Apponyi a következő években felparcelláztatta és áruba bocsátotta a Békés vármegyei Csorvás község körül fekvő birtokait, így tudta rendezni

⁵¹ Uo.

⁵² Dessewffy Aurél gróf levele Károlyi Sándor grófhhoz, 1904. december 22. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 389, Károlyi (II.) Sándor, 4. t. No. 8. 428.

tartozását Károlyi felé, éppen az 1905-ös választási kampány idején.⁵³ A régi, jó barát azonban nem fogadta el a számára járó pénzt, hanem felhatalmazta Apponyit arra, hogy a korteskedésre fordítsa. „E szerint feljogosítva érzem magamat 36 ezer forintot + az ennek megfelelő kamat politikai célokra felhasználni, 20 ezer forintot (+az ennek megfelelő kamat) pedig valamivel később mint gondoltam köszönettel fogok neked megtéríteni.”⁵⁴ A 20 000 forintot és kamatait azonban Károlyi szintén felajánlotta a választási kampányra. „Csak most köszönhetem meg utolsó leveledet a melyben az egész tartozásomat politikai célokra felajánlod. 1898 októberében, mikor az első 36.000 f[orin]t. után kamatot fizettem, adtál nekem újabb 20.000 ft. kölcsönt, melyről csak egy látogatójegyen adtam elismervényt. Ez a tartozás – miután azóta kamatot nem fizettem – ma az én számításom szerint (4% kamattal) körülb. 70.000 ftot tesz ki. Eñyi tehát a Te áldozatod politikai célokra, amelyért ezennel köszönetet mondok. Megemlítem hogy ebből eddig 35.000 forintot adtam ki, marad tehát további eshetőségekre 40.000 ft. Majd alkalmilag elmondom kiket támogattam – nagyobbrészt sikeresen, csupa neked megfelelő embert.”⁵⁵ A két gróf levelezése azonban már nem folytatódott, így nem tudható, kiknek a korteskedését támogatta Apponyi Károlyi pénzével. Az sem ismert, hogy Apponyi saját vagyonából áldozott-e a választásokra, de életútjából sejthető, hogy igen, mert az 1890-es évektől nyomon követhető birtokainak folyamatos zsugorodása és valószínűsíthető, hogy ennek háttérében vagyona politikai célokra fordítása állhat.⁵⁶ Bár semmilyen forrással nem tudjuk alátámasztani, elképzelhető, hogy Apponyi az 1904-es amerikai egyesült államokbeli utazása során is gyűjtött adományokat választási célra.

„MINKET IS MEGLEPETT EZ AZ EREDMÉNY.” – ÖSSZEGZÉS

A folyamatos kampányolástól kimerült Apponyi január végén elutazott néhány napra Éberhardra, hogy kipihenje magát.⁵⁷ A vágyott kikapcsolódásból és feltöltődésből azonban semmi sem lett, mert otthon azzal szembesült, hogy míg távol volt, az influ-

⁵³ Apponyi Albert gróf levele Károlyi Sándor grófhhoz, 1905. január 12. In: ANKA, 2016. 222.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Apponyi Albert gróf levele Károlyi Sándor grófhhoz, 1905. január 30. Uo. 223.

⁵⁶ ANKA László: Gróf Apponyi Albert magánvagyon (1893–1933). In: *XIII. Országos Grastyán Konferencia előadásai*. Szerk. CZEFERNER Dóra – MIKÓ Alexandra. Pécs, PTE Grastyán Endre Szakkollégiuma, 2015. 17–27.

⁵⁷ A válság. – A függetlenségi pártkörben. *Magyarország*, 1905. január 28. 1.

enzaszegzonban mindenki lebetegedett, kicsi gyermekei éppen úgy, mint a személyzet tagjai, akiknek a kicsik gondját kellett volna viselni a grófné mellett.⁵⁸

A *Borsszem Jankó* szerint egyszer aludt, a *Magyarország* tudósítója pedig azt állította, hogy három hét alatt csupán három alkalommal aludt ágyban. Kijelentésük túlzásnak tűnik, de a korabeli sajtó sem fogalmazott egyértelműen, amikor olyan híradásokat tettek, hogy „este visszautazott Budapestre” és nem világos, hogy az ilyen megjegyzések alatt mire gondoljunk.

Az évtizedek óta köztudott volt politikai körökben, hogy Apponyi nyugodt természetű ember és szervezete jó alvási természettel rendelkezik. Másfél évtizeddel korábban a korszak egyik meghatározó naplóíró szürke eminenciása, a grófot személyesen is ismerő Thallóczy Lajos történész-politikus is fontosnak tartotta feljegyezni: „Nagyon jól alszik.”⁵⁹

Apponyi a politikával töltött évtizedek folyamán tökéletesen megszokta az ingázó életmódot. Ötvenegy esztendőig aggregény volt, a budapesti politikai színtér és a Pozsony mellett fekvő éberhardi kastélya között gyakran ingázott, főleg, hogy idős, beteg édesapját ápolni tudja. Ez az oda-vissza utazó életmód oly mértékben jellemezte, hogy emlékirataiban is fontosnak tartotta megjegyezni. Viszont az a szokása, hogy vasúti kocsiban is tudott aludni és kipihenten ébredt, lehetővé tette azt, hogy az 1905-ös választások alkalmával a függetlenségek meghatározó kampányarca legyen, aki képes arra, hogy az országot keresztül-kasul beutazza.

Az 1905-ös téli választásokat a hatvanhetes és negyvennyolcas ellenzék összefogása, illetve Tisza István miniszterelnök rossz helyzetértékelése miatt a harminc éve kormányzó Szabadelvű Párt elveszítette. A leválthatatlannak tűnő kormánypárt veresége a győzteseket is meglepte, köztük Apponyit is, aki Károlynak levélben árulta el, milyen váratlanul érte a győzelem. „A választások eredménye hihetetlen meglepetés, de a nemzetnek becsületére válik. La corde sensible [feszítő erő] a magyar embernél a jogfolytonosság és a bécsi befolyás, most a közönség megértette hogy az előbbin sérelem esett a második javára és akkor egyszerre reá nem lehetett ismerni az országra. Corrupt kerületek, családi kerületek, pressionált kerületek, rendre fellázadtak és lerázták az igát. [...] A Tisza-gárda teljesen kipusztult.”⁶⁰ Valójában mire számítottak Apponyi és ellenzéki társai? Ezt is kifejtette barátjának. „Új rendje keletkezik a dolgoknak. Hogy ez az új rend milyen legyen arról most gondol-

⁵⁸ „Házamban egy valóságos influenza járvány tört ki, mely mind a három gyermekemet elővette és – bár aggodalomra nincs ok – annál kevésbé engedi hogy 1–2 nap előtt innen elmenjek mert a nőcseléd is nagy részben beteg és így nőm teljesen magára van hagyatva.” Apponyi Albert gróf levele Darányi Ignáchoz, 1905. február 11. In: ANKA, 2016. 116.

⁵⁹ Thallóczy Lajos naplója. 1889. decemberi bejegyzés. OSZKK, Quart. Hung. 2459. I. köt. f119–120.

⁶⁰ Apponyi Albert gróf levele Károlyi Sándor grófhhoz, 1905. január 30. In: ANKA, 2016. 223.

kozunk, hiszen minket is meglepett ez az eredmény, legfőlebb azt vártuk hogy az ellenzék megtartja posícióit vagy esetleg 20–65 mandátumot nyer. Azzal a helyzettel hogy a szabadelvű párt kisebbségbe jön gondolatban sem foglalkozott senki, csak 3 nap óta látjuk magunk előtt és szinte el vagyunk tőle kábulva.”⁶¹ Levele folytatásából kiderül, miként gondolkodtak valójában a dualizmus idején a képviselőválasztási esélyekről az ellenzéki térfélen. „Most is még 20–25 kerületünk lett volna a melyre nem akadt jelölt és a melyből 10–15 emberünk biztosan bejött volna. De az emberek nem bíztak a közhangulat erejében és nem mertek saját pénzükön kétes kerületekre vállalkozni. Ki is hitte volna hogy p. o. Tatán egy obscurus kis journalista vagy ügyvéd Eszterházy Ferenczet megverje? Ilyen eset pedig több volt. 203 jelöltünk közül bejött (-illetőleg még bejön) 165–168, tehát csak 15% bukott meg, ez is hihetetlen propositio [ítélet], eddig 30% szokott bukni a függetlenségi jelöltekből.”⁶²

Két héttel korábban még egész másként fogalmazott, csak abban bízott, hogy több ellenzéki képviselő jut be az országgyűlésbe, mint korábban, de nem gondolt arra, hogy győztesen kerülhetnek ki a választásokból, ahogy korábbi tapasztalatok alapján sem volt ennek esélye. „Kilátásaim elég jók, ha valami rendkívüli dolog nem történik, kell hogy megszorodva jöjjünk ki a választásokból és ez Tisza bukását jelenti.”⁶³ Hogy eredetileg nem gondolkodtak, nem reménykedtek a győzelemben, annak hátterében a korszakra jellemző nyílt, cenzusos választójog állt, mely éppen arra volt hivatott, hogy mindenkor biztosítsa a hatvanhetes kormánypárt számára a kabinet-alakításhoz szükséges képviselőházi többséget.⁶⁴

Főszereplőnk a meglepetését és hitetlenségét a nyilvánossággal is megosztotta. „Az ellenzék győzelme felülmúlt minden várakozást. A vidék hangulatát én magam láttam, de nem mertem hinni neki, mert azt is láttam, hogy a hivatalos presszióval miként feküsznek rá a választóközönségre. És hogy a mi kis választóközönségünk emancipálni tudta magát ez alól a nyomás alól, az csakugyan meglepő.”⁶⁵

Természetesen Apponyi a korteskedés időszakában is érezte, hogy fontos szerep jutott neki, de nem tudta felmérni, hogy személyes fellépésének mekkora ereje van. Hogy e kérdés mennyire foglalkoztatta, az látszik a Cegléden, Kossuth Ferenc mel-

⁶¹ Uo. 223–224.

⁶² Uo. 224.

⁶³ Apponyi Albert gróf levele Károlyi Sándor grófhhoz, 1905. január 12. Uo. 222.

⁶⁴ Az 1905-öst megelőző 1901-es választások történetére ld. SCHWARCZWÖLDER Ádám: Az országgyűlési képviselőválasztások feletti bíráskodás kérdése és az 1901-es „tiszta” választások. In: *VERITAS Évkönyv 2016*. Szerk. UJVÁRY GÁBOR. Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2017. 47–61.

⁶⁵ A válság. – A függetlenségi pártkörben. *Magyarország*, 1905. január 28. 1.

lett mondott beszédéből is: „Én nem tudom, majd a jövő fogja megmutatni, hogy mennyi erőt nyert a függetlenségi zászló az én csatlakozásommal.”⁶⁶

A sajtó segítségével nyomon követhető, hogy az Apponyi által meglátogatott kerületek közül melyikben nyert, vagy veszített az általa támogatott jelölt. Nyertek Aradon, Budapest Ferencváros-Kőbánya kerületében, Cegléden, Esztergomban, Iglón, Kisbecskereken, Lovrinban, Marosvásárhelyen mind a kettő kerületben, Nagybecskereken, Somorján, Szatmáron, Szolnokon, Újszentannán.⁶⁷ Nagykároly mandátumát a függetlenségi Károlyi István („Pista gróf”) nyerte el. Ugyancsak megszerezte az ellenzék a budapest-terézvárosi kerület mandátumát.⁶⁸ (Itt Apponyi Vázsonyi Vilmos érdekében agitált, aki nem a függetlenségek színeiben indult, de fontosnak tartotta a gróf, hogy Vázsonyi legyőzze a szabadelvű jelöltet. Más kerületekben is előfordult, hogy a gróf nem negyvennyolcas mellett kampányolt, mivel azok nem állítottak minden kerületben jelöltet, hanem más ellenzéki párt jelöltjét támogatta.) Ipolyszalka kerületet is elhozta a függetlenségi jelölt.⁶⁹ Miskolc is fontos volt az ellenzéknek, mert Tisza István e város egyik kerületében is indult. Apponyi és Kossuth együtt kampányoltak itt a függetlenségi jelöltek érdekében és győztek, mind a kettő mandátumot a függetlenségi jelöltek nyerték.⁷⁰

Vesztettek az Apponyi által támogatott jelöltek Budapest-Belvárosban, Budapest-Krisztinavárosban, Békéscsabán, Edelényben, Orcifalván, Pécskán, Temesváron, Zsolnán.⁷¹

A nagy energiával végigvitt korteskedés pozicionális elismerése majdnem azonnal meg is lett, mert más nevekkel párhuzamosan felmerült, hogy Apponyi lesz a képviselőház következő elnöke. „Házelnöknek gróf Apponyi Albertet, Darányi Ignácot, Gulner Gyulát és Thaly Kálmánt emlegetik, de ez mind korai kombináció.”⁷² A jutalom nem a házelnöki, hanem a vallás- és közoktatásügyi minisztériumi bársonyszék elfoglalása lett, azonban több mint egy esztendővel később.

⁶⁶ Kossuth és Apponyi Cegléden. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 25. 6.

⁶⁷ Megválasztott képviselők. *Magyarország*, 1905. január 28. 5. – Megválasztott képviselők. Uo. 1905. január 29. 6. – Választások. Uo. 1905. január 31. 5. – Választási hírek. Uo. 1905. február 8. 4. – Ballagít egyhangulag megválasztották. Uo. 1905. február 15. 4.

⁶⁸ A függetlenségi pártkörben. Uo. 1905. január 28. 1.

⁶⁹ Ipolyszalka. Uo. 1905. január 28. 6.

⁷⁰ Kossuth és Apponyi Miskolczon. Uo. 1905. január 29. 5. – A választások. Uo. 1905. január 2. 6.

⁷¹ Apponyi Zsolnán. *Pesti Napló*, 1905. január 11. 3. – Zsolna. *Magyarország*, 1905. január 28. 6. – Megválasztott képviselők. Uo. 1905. január 31. 8. – Az edelényi választás. Uo. 1905. február 16. 4.

⁷² A függetlenségi pártban. *Pesti Napló*, 1905. január 29. 4.

KÖZÖS ÜGYEK – KÖZÖS FELELŐSSÉG?

A magyar békeküldöttség vezetőjeként 1920. január 16-án Apponyi Albert híres trianoni védőbeszédében, más fontos szempontok mellett, az alábbiak miatt is tartotta igazságtalannak a Magyarországot sújtó békefeltételeket: „Önök kimondották egykori ellenségeiknek, a Központi Hatalmaknak bűnösségét és elhatározták, hogy a háború következményeit a felelősökre hárítják. Legyen így; de akkor, azt hiszem, hogy a fokozat megállapításánál a bűnösség fokával arányban kellene eljárni, és mivel Magyarországot sújtják a legszigorúbb és létét leginkább veszélyeztető feltételekkel, úgy azt lehetne hinni, hogy éppen ő az, aki az összes nemzetek közül a legbűnösebb. [...] ezt az ítéletet nem lehet kimondani oly nemzet fölött, amely abban a pillanatban, amidőn a háború kitört, nem bírt teljes függetlenséggel és legfeljebb csak befolyást gyakorolhatott az Osztrák–Magyar Monarchia ügyeire és amely nemzet ezt, [...] fel is használta arra, hogy helytelenítse azokat a lépéseket, amelyeknek a háborút elő kellett idézniük.”¹ A Nemzetgyűlésben, 1920. május 26-án, a békeszerződés aláírása mellett érvelve pedig Apponyi úgy nyilatkozott, hogy szerinte a békeszerződés az antanthatalmak megkövesedett, idejétmúlt koncepciójából (Apponyi szavaival „fossil leletből”) indult ki, miszerint Magyarországot meg kell gyengíteni, ez a fajta mentalitás azonban a múltbéli viszonyokat tükrözi, egy olyan időben alakult ki a győztesekben hazánkról, „midőn Magyarország nem volt abban a helyzetben, hogy a maga szavát egyáltalán hallassa”.²

Persze Apponyin kívül is találunk olyan személyeket, akik 1914 előtt fontos, 1918 után pedig legalábbis mérsékelt politikai szerepet játszottak. Általánosságban megállapítható, hogy – Apponyihoz hasonlóan – az egykori Monarchia végső soron sikertelennek nyilvánuló közös kül- és hadügyi politikáját illető kérdések kapcsán ők is a magyar kormány és/vagy az országgyűlés csekély, vagy éppenséggel nem létező befolyását emelték ki. Nem feltétlenül, vagy nem pusztán emiatt, de a magyarság kollektív történelmi emlékezetében is mintha inkább az rögzült volna az elmúlt évszázad során, hogy a Monarchia közös ügyeit „valakik” a magyarok feje fölött intézték, ergo a történelmi Magyarország kvázi belesodródott a világháború örvé-

¹ A teljes beszédet ld. Gróf APPONYI Albert: *Emlékirataim*. S. a. r. KOVÁCS Attila Zoltán – SOÓS Viktor Attila. Budapest, Helikon, 2016. Az idézet: 453–454. (A továbbiakban: APPONYI, 2016.)

² *Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. III. köt. Budapest, 1920. 86.

nyébe, amely a mélybe húzta. Magyarazatként mindez persze egyszerűbb, és így a felelősség kérdése sem annyira fajsúlyos.

Az elmúlt néhány évben számos konferencia, interjú, tv- és rádióműsor, monográfia, tanulmánykötet és publicisztika tárgyalta az első világháborút, az összeomlást és a trianoni békediktátumhoz vezető utat. Ugyanakkor a közvetlen előzmények felvázolása során meglátásom szerint fokozottan indokolt lenne elmerengeni azon a kérdésen is, hogy hatott-e, és ha igen, milyen mértékben a magyar politika (egyes személyek, a kormányok és/vagy az országgyűlés) az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai helyzetének, illetve hadereje ütőképességének alakulására, hiszen 1914 nyarára egyrészt több évtizedes diplomáciai alkudozásfolyamat nyomán kialakult a nagyhatalmakat – köztük a Monarchiát, benne Magyarországot – tömörítő két szövetségi rendszer, másrészt a nagyhatalmak folyamatos haderőfejlesztésében a Monarchia jelentős lemaradása miatt 1914 nyarán a dualista állam számára kedvezőtlen erőviszonyok között indult meg a „Nagy Háború”.

Inkább problémafelvető és makrosíkú, mintsem minden aprólékos részletében kiforrott írásomban tehát azt kívánom körüljárni, hogy a magyar politikának milyen fórumai és lehetőségei voltak (vagy lettek volna) a Monarchia közös ügyeinek befolyásolására, valamint a véderő kapcsán felmerülő ellentéteket igyekszem bemutatni. Aki azonban kicsit is jártas a dualista korszak történetében, hamar beláthatja, hogy sem az összetett problémakör, sem a konkrét kérdés nem válaszolható meg feketén-fehéren és „szürkeségének” is rengeteg árnyalata van, attól függően, hogy a történész a sok-sok tényezőből melyiknek tulajdonít nagyobb vagy csekélyebb jelentőséget. „A divergens nézőpontok és ellentétes érvek alapján különösen nehéz Magyarország helyzetéről és szerepéről tárgyilagos véleményt formálni” – írta a felvetett problémát is érintve Hanák Péter egyik alapműnek számító, 1971-es írásában,³ tanulmányának gondolatmenete Magyarország és a Monarchia viszonyát azonban *elsősorban* a függetlenség kérdésére fűzi fel. Hanák számos örökérvényű igazságra világított rá, de emellett – véleményem szerint – vannak árnyalásra szoruló megállapításai is.

³ HANÁK Péter: Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? *Századok*, 1971/5. 903–931., 903. (A továbbiakban: HANÁK, 1971.) „A magyar közgondolkodásban a kiegyezés megítélése [...] nem egyszerűen a történeti kutatás tárgya, hanem a világnézet alkotó-eleme volt.” SOMOGYI Éva: A dualizmus megítélésének változásai az osztrák történetírásban. In: *A kiegyezés*. Szerk. CIEGER András. Budapest, Osiris, 2004. 470. (A továbbiakban: SOMOGYI, 2004., illetve CIEGER, 2004.)

BIRODALOM, MAGYARORSZÁG ÉS KÖZÖS ÜGYEK – DEÁKI ÉS KOSSUTHI ALTERNATÍVÁBAN

Az 1867-es kiegyezés kapcsán még napjainkban is velünk él a „végül Kossuth Lajosnak vagy Deák Ferencnek lett-e igaza?” kérdés, amelyre véleményem szerint sokan rávágnák, hogy persze Kossuthnak, aki az összeomlást már 1867-ben megjósolta. Igaz, hogy Kossuth „Kasszandra levele” csak egy volt az exkormányzó akkoriban viszonylag sűrű „jövőképei” közül, és pár éven belülre várta a dualista birodalom bukását,⁴ de ez igazából mindegy is, mert a Magyarországra vonatkozó lényegyet tekintve, meglátásom szerint, Kossuth és Deák ugyanazt mondták és mindkettőjüknek igaza lett: ha a Habsburgok birodalma megszűnik nagyhatalomnak lenni (ami tulajdonképpen egyenlő az összeomlással), azzal a magyarság rosszul fog járni. Deák ezért egyensúlyba akarta hozni Magyarország lehető legnagyobb autonómiáját a Magyarország érdekeit is szolgáló *közös birodalom* nagyhatalmi státuszának megőrzésével, míg Kossuth úgy gondolta, hogy ha már Ausztria úgyis bukik, inkább Magyarország is az „összeomlasztók” győztes oldalán legyen, de a konzekvenciákat leszűrve azután Kossuth is egy másik potenciális nagyhatalomnak számító birodalomban, a Dunai Szövetségben (vagy Dunai Konföderációban) látta volna Magyarországot, a románokkal, szerbekkel, horvátokkal stb. *közös* államszövetségben. Az aktuális erőviszonyokkal és 1848–1849 tapasztalataival számolva ugyanis mindkét nagyformátumú államférfi számára világossá vált, hogy a történelmi Magyarország lakosságának 45–46%-át kitevő magyarság önerőből nem képes úgy kivívni a teljes nemzeti függetlenséget, hogy közben megőrizze kizárólagos politikai hatalmát a Szent István-i határok között.

Az 1867-es kiegyezéshez vezető politikai folyamat részleteinek ismertetésére itt és most nincs lehetőség, a téma szakirodalmi feldolgozottsága amúgy is kiváló.⁵ Kossuth a „Kasszandra-levéiben” – többek között – azt a vádat fogalmazta meg, hogy az 1848-as és 1861-es álláspontjához képest békülékenyebb Deák 1864–1865-re „átértelmezte” saját korábbi nézeteit és egyrészt kiemelt jelentőséget kezdett tulajdonítani a *Pragmatica Sanction*nak, illetve másként magyarázta a benne foglaltakat.⁶

⁴ A „Kasszandra-levelet” teljes terjedelmében, jegyzetekkel ellátva ld. CIEGER, 2004. 187–193.

⁵ A 19. század végétől napjainkig számos kiváló kötet – visszaemlékezések, biográfiák, monográfiák, tanulmánykötetek, szintézisek – született a kiegyezés témakörében. (Ld. CIEGER András: A kiegyezés válogatott történeti bibliográfiája. In: CIEGER, 2004. 629–639.) Írásomban alapvetően KATUS László gondolatmenetét követem: KATUS László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. 3. kiad. Pécs, Kronosz, 2012. 287–299. (A továbbiakban: KATUS, 2012.)

⁶ Kossuth vádja – miszerint 1848-ban is ugyanaz állt a *Pragmatica Sancti*oban mint 1867-ben, akkor mégis másként értelmezték, hiszen a Batthyány-kormány önálló külpolitikai lépéseket tett és saját magyar hadsereg szervezésébe fogott – áttételesen persze a kiegyezés másik vezéralakjának, Eö-

Ha másban nem is feltétlenül, ebben igazat adhatunk a volt kormányzónak, viszont a kiegyezés nyilván azért volt *kiegyenlítés*, azaz kompromisszum, mert a szintén békülékenyebb hangot megütő Ferenc József is, és természetesen Deák is engedett a „saját ’48-ából”, Deák politikusi zsenije pedig pont abban rejlett, hogy ennek szükségességéről és várható, kölcsönösen pozitív hatásairól az uralkodót, illetve a magyar és az osztrák-német liberális politikai elit többségét is meggyőzte.

A Magyarországon 1723-ban törvénybe iktatott *Pragmatica Sanctio* – többek között – a Habsburgok örökös tartományai és Magyarország közös védelmi kötelezettségét mondta ki.⁷ Deák és elvarárait ebből a passzusból vezették le az 1867-es államjogi kiegyezést, tehát a dualista Monarchiában a Magyar Szent Korona Országai, valamint a Birodalmi Tanácsban Képviselt Királyságok és Országok (Ciszlajtánia) között a gyakran hallható, téves *három* helyett igazság szerint csak *egy* közös ügy volt: a *védelem* kötelező közössége. Deák magyarázata szerint ez két dolgot foglalt magában: békeidőben a külpolitikát, háborúban pedig a hadsereget. A két terület finanszírozását persze ugyancsak közösen kellett biztosítani (egy előre meghatározott arányban), de ezt leszámítva pénzügyeit tekintve Magyarország és Ciszlajtánia is önálló volt. Idáig mindezt persze lehetett volna úgy értelmezni, ahogy 1848 nyarán tette a Batthyány-kormány, ezt Ferenc József és az osztrák-német liberálisok viszont sosem nyelték volna le. Deák és támogatói tehát a közös kül- és hadügyek *gyakorlati intézési módzatait* tekintve kerestek olyan megoldást, ami a magyar közjog és a történelmi alkotmány, illetve az összbirodalom nagyhatalmi érdekei, s így Ferenc József szempontjából is elfogadható.⁸ Az 1867. évi kiegyezési törvényekben (1867. évi VII.–XII. törvénycikkek, különösen a XII. tc. a magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek *elintézésének módjáról*. – kiemelés tőlem: Sch. Á.) alapvetően ez a koncepció valósult meg a három közös minisztériummal és a delegációkkal. Utóbbi testületek életre hívásával úgy sikerült – igaz, áttételes – parlamentáris kontrollt biztosítani a három közös miniszter fölött, hogy nem jött létre a magyar országgyűlés „felett” egy összbirodalmi törvényalkotó fórum.⁹ A közös minisztériumokon, vala-

vós Józsefnek is szólt, aki ugyancsak Kossuth miniszterháza volt 1848-ban.

⁷ Az 1723. évi törvénycikkek Előbeszédében („[...] hogy szomszéd örökös országainkkal az egység a külső erőszak ellenében is minden esetre állandósuljon [...]”), valamint az I. tc.-ben („[...] s a szomszéd örökös országokkal és tartományokkal minden eshetőségre, és a külső erőszak ellenében is megállapítandó egységre [...]”) is olvashatunk erről.

⁸ Deák Ferenc elhíresült húsvéti cikkét (1865. április 16.), valamint 1865. májusi *Programját* ld. CIEGER, 2004. 26–37. Ld. továbbá: KATUS, 2012. 292–295.

⁹ A delegációkba a Reichsrat és a magyar országgyűlés évente 60–60 főt választott meg saját berkeiből, ezek a testületek évente felváltva Bécsben, illetve Budapesten üléseztek. Határozataikat egyszerű szótöbbséggel hozták. (Amennyiben a körülmények megkívánták – például 1878-ban

mint a közös uralkodón kívül Magyarország és Ciszlajtánia között a külön törvényben rendezett vám- és kereskedelmi szövetség további kapcsolatot jelentett, fontos azonban hangsúlyozni, hogy Deák és hívei ezt nem valamilyen államjogi előzményből, hanem a jól felfogott gazdasági-pénzügyi érdekekből vezették le: „Vannak még más nagy fontosságú közügyek, melyeknek közössége nem foly ugyan a Pragmatica Sanctióból, de amelyek, részint a helyzetről fogva, politikai tekintetből, részint a két fél érdekeinek találkozásánál fogva, célszerűbben intéztethetnek el közös egyetértéssel, mint szorosan elkülönözve.”¹⁰

Kossuth a „Kasszandra-levélben” (és utána több megnyilatkozásában, gyakorlatilag élete végéig) bírálta a dualizmus közösügyes rendszerét, itthoni hívei pedig Kossuth érveit ismételve hangoztatták a következő fél évszázadban, hogy a Monarchiában Magyarország sorsa „tartományi és gyarmati lét”, és a ’67-es oldal által bizonygatott önálló államiság a gyakorlatban csak annyit jelent, „hogy nem élünk ázsiai despotizmus alatt.”¹¹ Csakhogy az 1860-as években a Kossuth által kínált alternatíva sem tűnt jobbnak, sőt... Az 1862 tavaszán napvilágot látott *Dunai Szövetség tervezetében* Kossuth a leendő államszövetségben a magyarok és a többi nemzet (potenciálisan a románok, a szerbek és a horvátok) között ugyanazokat sorolta volna a közös ügyek közé, amelyek aztán a dualista Monarchiában is közösek lettek. „1.) Közösen érdeklő ügyek lennének: a szövetségi terület oltalma, a külpolitika, a külképviselet, a kereskedelmi rendszer, oda értve a kereskedelmi törvényhozást, a vám, a fő közlekedési vonalak, a pénz, a súlyok és a mértékek. 2.) Mindent, ami a szárazföldi és tengeri haderőre, a várakra s hadi kikötőkre vonatkozik, a szövetségi hatóság fogná szabályozni. 3.) A szövetség egyes államainak a küludvaroknál nem volnának külön képviselőik, a szövetségi diplomácia egy és közös lesz.”¹² A tervezet szövege

a boszniai okkupáció miatt – évente több alkalommal is összehívhatók voltak). A magyar és a ciszlajtán delegáció tehát ugyanabban a városban, de külön-külön ülésezett. A közös miniszterek mindkét delegációban előadták az ügyeket, a delegációk egymással csak írásban érintkeztek és alapvetően külön-külön szavaztak a közös költségvetésről is. Együttes ülést csak akkor tartottak, amikor írásban nem sikerült összhangba hozni nézeteiket, de ezen a közös ülésen nem lehetett tanácskozást tartani, kizárólag szavazni (a magyar delegáció üléseinek nyelve a magyar, míg a ciszlajtáné a német volt). (1867. évi XII. tc., 28–39. §.) Látható tehát, hogy a magyar fél úgy igyekezett a közös miniszterek parlamentáris ellenőrzését biztosítani, hogy még csak látszatra se legyen közös, birodalmi törvényhozás, amely csorbítaná a magyar országgyűlés függetlenségét.

¹⁰ 1867. évi XII. tc., 52. §. A vám- és kereskedelmi szövetségen kívül ilyen ügynek számított még például a jegybank kérdése és a Habsburg Birodalom fennálló államadósságai.

¹¹ MOCSÁRY Lajos: *A közügyi rendszer zárszámadása*. Budapest, Franklin, 1902. 39.

¹² A Dunai Szövetség tervezetét – amelyen Kossuth aláírása 1862. május 1-i dátummal szerepelt – május 18-án Helfy Ignác jelentette meg (olaszul) a *L'Alleanza* című lapban. Az általam idézett változat a *Kossuth Lajos iratai* VI. kötetében (magyarul) közreadott szöveg, amely elérhető online: <http://mek.niif.hu/04800/04882/html/szabadku0178.html> (2021. február 11.). A Dunai Szövetség

alapján tehát a Dunai Szövetségben a közös ügyekben a végrehajtó hatalmat gyakorló szövetségi tanácson (közös kormány?) túlmenően lett volna valamiféle tagállamok közötti alapszerződés (közös alkotmány?), valamint a „közösén érdeklő” ügyekre vonatkozóan egy közös törvényhozó testület (szövetségi hatóság) is – ilyenek az Osztrák–Magyar Monarchiában nem voltak.¹³ Emellett a tervezet olyan gazdaság-politikai ügyeket emelt volna államjogi kérdéssé, amelyek a Monarchiában nem számítottak annak. A közép-európai hatalmi viszonyok ilyen radikális átalakítása ráadásul egyik nagyhatalomnak sem állt érdekében. A kossuthi tervezet legnagyobb veszélye viszont az volt, miszerint semmi sem garantálta, hogy a Dunai Szövetségen belül az elvileg szövetkezett, de a magyarsággal nem éppen kebelbaráti viszonyban lévő népek nem tömörülnek-e majd egységbe a magyarok rovására.¹⁴ Alig 13-14 év telt el ugyanis a délvidéki és erdélyi keserves emlékü fegyveres konfliktusok óta, így 1862-ben hiába ígérte Kossuth, hogy „a jó egyetértés a magyarok és románok közt, ami az én leghőbb vágyam, jólétet és szabadságot biztosítana mindkét népnek”.¹⁵

A Dunai Szövetség tervezetének fogadtatása – még Kossuth emigráns, illetve hazai hívei között is – igencsak kedvezőtlen volt, sőt inkább a Béccsel való kiegyezés zászlaja alá terelte a politikai elit többségét, akik Deák álláspontját tartották a kisebbik rossznak. A legplasztikusabban a ’48–49-es huszárcapitány, majd a fegyverletétel után 1851-ig kényszersorozott Podmaniczky Frigyes festette le a hangulatot sokat, de legtöbbször tévesen idézett naplójában. 1862. június 11-én „Pesten töltöttem néhány napot a lóversenyek alkalmából, de megvallva az igazat, nem valék képes mulatni, mert összes politikai pártunk rendkívül le van verve Kossuth Lajos manifestuma miatt, [...] s megvallom nem ok nélkül, mert az efféle kiáltványok útján

tervezetének Klapka-féle francia, illetve a *L'Alleanza* olasz szövegváltozatának magyar fordításait egybeveti: PAJKOSSY Gábor: Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai. *Századok*, 2002/4. 937–957. (A továbbiakban: PAJKOSSY 2002.)

¹³ A magyar kiegyezési törvény (1867. évi XII. tc.) és lajtántúli „párja”, a Reichsrat által 1868 decemberében elfogadott *Delegationsgesetz* együtt értelemszerűen nem alkottak közös birodalmi alkotmányt. Az egyéb fontos törvényeiket (például szabadalmak, jövedéki adók) is összehangolták a felek, de ettől azok még csak Ciszlajtániában vagy csak Magyarországon bírtak hatállyal. Közös állampolgárság sem volt a dualista államban. Összetettebb kérdés viszont, hogy a Monarchiában a három közös minisztert (opcionálisan kiegészülve a két miniszterelnökkel) tekinthetjük-e *közös kormánynak*? Tény, miszerint a közös miniszterek „birodalmi kormánynak [...] tekintették magukat, feladatuknak látták, hogy a birodalom formálásának kérdéseivel foglalkozzanak”, hogy Ciszlajtánia és Magyarország mellett a harmadik hatalmi tényező, a *birodalom* érdekeit képviselik. SOMOGYI Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában*. Budapest, MTA TTI, 1996. 52. (A továbbiakban: SOMOGYI, 1996.)

¹⁴ Ez a veszély elméletileg a Monarchiában is fennállhatott volna, viszont a magyar politikai vezetők minden erejükkel azon voltak, hogy megakadályozzák a dualizmus trializmussá (vagy föderatív államszövetségé) alakítását, erőfeszítéseiket pedig végül egészen 1918 őszéig siker koronázta.

¹⁵ Idézi: PAJKOSSY, 2002. 953.

tereltetnek az emberek a bécsi Reichsrath környékébe, mert ha már Reichsrathba kell minden áron mennem,¹⁶ csak inkább megyek Bécsbe a németek, mint Belgrádba a rácok közé. Egyedüli szerencsénk most az, hogy a Kaiserstadtban¹⁷ ki van adva a »Wir können warten«¹⁸ jelszó, s így a magyar kérdés nyugszik; szerencsének mondom ezt, mert nálunk alig várják az országgyűlést – hogy kibékülhessenek.¹⁹ Az ellenszél láttán Kossuth egyrészt mentegetőzött, miszerint a „manifesztum” csak egy tervezet, ráadásul nem is teljesen az övé, hiszen a megjelent szövegváltozatot ugyan látta és jóváhagyta, de nem ő, hanem a mazziniánus újságíró Marco Antonio Canini öntötte formába, hogy magával vihesse a szerbekkel és románokkal szolgáló tárgyalási alapul balkáni útjára, maga a koncepció pedig Klapka Györgytől származik. A tervezetet leközlő Helfy Ignác pedig szerinte indiszkréciót követett el.²⁰ Másrészt *Fölvilágosítások a Dunai Konföderáció projektumához* címmel újabb írást közölt, melyben tovább magyarázta az egyes pontokat, kevés sikerrel. Későbbi, 1880 körüli soraiban pedig Kossuth már úgy érvelt, hogy a Dunai Konföderáció létrehozásának ugyanúgy a közös „külvédelem” lett volna az apropója, amiből a *Pragmatica Sanctio* alapján Deák is levezette az államjogi kiegyezést.²¹ Csakhogy éppenséggel ez is azt mutatja, hogy ugyanabból a közös védelmi kötelezettségből/szükségből kiindulva a deáki koncepció a dualista Monarchiában lényegesen nagyobb mozgásteret biztosított Magyarországnak, mint amekkora vélhetően a Dunai Konföderációban rendelkezésére állt volna.

¹⁶ Értsd: valamilyen birodalmi szintű törvényhozásba.

¹⁷ Bécsben.

¹⁸ Tudunk várni.

¹⁹ PODMANICZKY Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1887*. III. köt. Budapest, Grill Károly, 1888. 143–144.

²⁰ PAJKOSSY, 2002. 938–940.

²¹ Magyarországhoz hasonlóan „Roumaniat és Szerbiát függetleneknek óhajtom [...]. De ha ma függetlenekké lennének is, függetlenségüket saját erejükkel fel nem tarthatnák. Kisebb nemzetek csak úgy biztosíthatják a nagy agglomerationalis hatalmak általi absorbtio veszélye ellen magukat, ha külvédelem végett, de csakis evégett szövetkeznek. Nekem hát ily alapon egy Dunai Confederatio régi kedvenc eszmém.” (Idézi: PAJKOSSY, 2002. 957.) Kossuth gondolatmenete szinte teljesen egybeesik a kiegyezés magyar részről Deák mellett legfontosabb alakja, id. Andrássy Gyula okfejtésével. „Oly államok [...], melyeknek véd- vagy pénzerejük gyöngébb, mint a környező államoké, másokkal egyesülnek a célból, hogy közös véderejük elégséges legyen, és ezt úgy szervezik, amint a célnak megfelelően szükséges. [Ez] egyik fő oka volt a Pragmatica Sanctio keletkezésének.” *Gróf ANDRÁSSY Gyula beszédei*. II. köt. Kiadta LEDERER Béla. Budapest, Franklin, 1893. 13–14. (A továbbiakban: ANDRÁSSY, 1893.)

KÖZÖS ÜGYEK, MAGYAR BEFOLYÁS

Milyen módon és mekkora mértékben érvényesülhetett tehát a Monarchia közös ügyeiben a magyar törvényhozás és a kormányok befolyása? A prominens '67-es politikusok érvei között éppen az volt az egyik legfontosabb, hogy Magyarország a kiegyezéssel beleszólást kaphat a nagyhatalmi politikába. Eötvös József szerint „a kiegyezés által Magyarország éppen állami létének legfontosabb ágaira oly befolyást nyer, minőt eddig soha nem gyakorolt”.²² Andrássy Gyula miniszterelnök pedig azt emelte ki, hogy „Magyarországnak mindig voltak közös ügyei az összes monarchiával; a különbség csak az, hogy 1867 előtt mások intézték ezeket nálunk nélkül és ellenünk, most pedig mi intézzük közösen azokkal, akiket illet. Ha valakinek jobban tetszik az előbbi állapot, ez ízlés dolga.”²³

Teljesen osztom ifj. Bertényi Iván véleményét, miszerint a kiegyezés után „a magyar kormányfőnek a birodalom külpolitikájába is beleszólása volt, tehát Magyarország maga is alakíthatta annak a nagyhatalomnak a politikáját, amely őt védte. Ha azt nézzük, hogy az Európai Uniónak vagy a NATO-nak milyen csekély jelentőségű tagjai vagyunk, vagy ha szembenézünk az 1920-ban függetlenné, de egyúttal gyengévé vált Magyarország nemzetközi kiszolgáltatottságával, akkor magyar szempontból az [...] Osztrák–Magyar Monarchiának nevezett államalakulatot az elmúlt fél évezred talán legszerencsésebb államalakulatának nevezhetjük. A Monarchiában széles körű tényleges önállósággal bírtunk – nagyobb, mint az 1940-es évektől a rendszerváltozásig! –, és bár a költségeknek csak valamivel több, mint 30%-át kellett megfizetnünk, egy európai nagyhatalom egyenjogú feleként, ha úgy tetszik, a jogok 50%-ával rendelkezünk.”²⁴ Szekfü Gyula (a dualista korszak szülötte) „Deák kiegyezését újkori történetünk egyik legszerencsésebb alkotásának” tartotta,²⁵ míg a kiegyezést személyesen megélő történész (a Szemere-kormány egykori kultuszminisztere), Horváth Mihály szerint „alkotmányunk negyedfélszáz év óta sosem nyugodott biztosabb alapon, szabadságunk sosem bírt annyi biztosítékkal, ennyi szabadsággal és függetlenséggel, [...amennyi] bennünket, kisszámú és éppen nem

²² EÖTVÖS József művei. *Arcképek és programok*. Szerk. FENYŐ István et al. Budapest, Helikon, 1975. 729.

²³ ANDRÁSSY, 1893. 13.

²⁴ Ifj. BERTÉNYI Iván: Liberális bankár vagy konzervatív politikus? Széll Kálmán politikai arcképe korának eszméáramlatai között. In: *Törvény, jog igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. Uő. Budapest, MCC – Széll Kálmán Alapítvány, 2015. 17. (A továbbiakban: BERTÉNYI, 2015.)

²⁵ SZEKFÜ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Kir. M. Egyetemi Nyomda, 1934. 190. „Valósággal: négyszáz éves közjogi történetünknek 67 a tetőpontja”, a kiegyezés biztosította Magyarországnak azt a hatáskört, „hogy a közös ügyeket Ausztriával együtt mint egyenjogú fél paritás alapján intézze”. Uo. 194.

kedvező viszonyok közt létező népet okszerűleg megillelhet”.²⁶ A kiegyezésnek természetesen másféle, kritikus magyar történész olvasata is keletkezett, elég, ha csak Bibó István zsákutcaelméletére²⁷ vagy a marxista értelmezésekre gondolunk. Érdekes viszont, hogy több jeles, külföldi, 20. századi történész még a kiegyezést pozitívan szemlélő magyar történészeknél is jelentősebb magyar sikerként értékelte 1867-et. Robert A. Kann szerint a kiegyezés az osztrák-németek szempontjából „tragikus alku” volt, amely „bizonyos fokig” az egész birodalomban magyar vezető szerepet eredményezett, a francia Jaques Droz pedig egyenesen a Bécs fölötti „magyar gyámságról” írt. Ha következtetéseiket kritikusan fogadjuk is, tény, hogy a jeles osztrák történészek, Joseph Redlich, Viktor Bibl, Georg Franz és Hugo Hantsch is hasonló értékelést adott, utóbbi szerint a Ciszlajtániánál „szilárdabb politikai konzisztenciájú” Magyarország nagyobb súllyal bírt a Monarchiában, és különösen a külpolitikában. Erich Zöllner pedig úgy vélekedett, hogy a kiegyezés az osztrák tartományokat „Öfelsége többi országaivá”, Ciszlajtániává „degradálta”, ezzel válságba sodorta az Ausztria-fogalmat.²⁸

Mivel a Monarchiában minimum három hatalmi központ (Ciszlajtánia, Magyarország, valamint a rendszerint *összbirodalmi* érdekeket képviselő uralkodó és a közös miniszterek) folyamatos érdekegyeztetéséről, egymásnak feszüléséről és együttműködéséről beszélhetünk, magától értetődik, hogy a kül- és katonapolitika tekintetében olyan törekvés, ami *kizárólag* magyar érdek lett volna, nem valósulhatott meg, viszont olyan sem, ami bármelyik, akár a magyar fél érdekeivel szögesen ellenkezett volna. Tehát komolyabb diplomáciai akcióra, főleg háborúra úgy nem kerülhetett sor, hogy ne legyen mindhárom hatalmi tényező közös platformon. Valójában ez a felállás az uralkodó mellett a két miniszterelnöknek – akik a közös politikáért is felelősséget vállaltak saját parlamentjeikben – szintén vétőjogot biztosított, a Monarchia döntéshozatali rendszere azonban sokkal inkább a kompromisszumokra épült, mint-hogy ezzel az írásban le sem fektetett lehetőséggel bármelyik miniszterelnök nyilvánosan élt volna.²⁹

Hanák Péter szerint viszont „normális esetben” a közös ügyekben általában az uralkodó és az adott közös miniszter megbeszélése alapján, abszolutisztikusan zajlott a döntéshozás, a közös minisztertanácsok legfeljebb „konzultatívak” voltak.

²⁶ Horváth Mihály levele a szegedi „szabadelvű-kör”-hez. *Szegedi Híradó*, 1868. április 19. [1.]

²⁷ Ezzel kapcsolatban összefoglalóan ld. GERGELY András: Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rendszeréről. In: CIEGER, 2004. 360–371. V. ö.: GERŐ András: A fogalmak foglya. Bibó István a XIX. század második felének magyar történelméről. In: Uo. 371–384.

²⁸ Az említett történészek véleményét részletesebben bemutatja és elemzi: HANÁK, 1971. 903–905. – SOMOGYI, 2004. 470–476, különösen 473–474.

²⁹ BERTÉNYI, 2015. 16.

„Rendkívüli esetekben” pedig (ebbe a kategóriába sorolta Hanák például a világháború, de az egyes belpolitikai válságok időszakát is) ugyan az uralkodó – közös miniszter(ek) – két miniszterelnök koordinátarendszerben, a közös minisztertanácsokon zajlott az érdemi vita, de szerinte „csak ritkábban kompromisszummal”, többnyire inkább „a kormányok vagy miniszterek bukása, belső válságok útján” rendeződtek az ellentétek. Meglátásom szerint viszont pár sorral arrébb Hanák önmagát cáfolja meg, amikor elismeri, hogy a közös kormányzat „csak a két országos kormány egyetértésével, együttműködésével tudta ténylegesen érvényesíteni” határozatait, hiszen a végrehajtás a közös ügyek terén is a magyar és a ciszlajtán kormányok kezében összpontosult.³⁰ Ehhez társult, hogy minden egyes közös ügyekre szánt összeget csak a két országos kormány folyósíthatott, minden közös kiadással el kellett számolni a magyar országgyűlés és a Reichsrat felé, és bár a közös költségvetést valóban a delegációk hagyták előzetesen jóvá, mivel törvényt ezek a testületek nem alkothattak, a közös kiadásokat is a két törvényhozás cikkelyezte be.³¹ Ez a gyakorlatban pedig valóban azt jelentette, hogy még pár kilométernyi vasutat sem lehetett építeni a megszállt, kvázi közös tartomány Boszniában a két kormány beleegyezése nélkül. Rendkívüli esetben egyes személyek lemondása/lemondatása pedig természetesen része lehetett egy közös ügyeket érintő válsághelyzet kezelésének – viszont a válságkezelés végcélja általában éppen valamilyen kompromisszumos megoldás elérése volt. Ferenc Józseffel és a közös miniszterekkel ettől függetlenül hangsúlyosan kell számolnunk a közösügyes döntéshozatalban, ugyanis – a kiegyezés logikáját követve – az 1867-es törvények különösen a nagyhatalmi státusz tekintetében fontos kül- és hadügyek területén hagytak széles mozgásteret az uralkodónak, illetve a nevében intézkedő közös minisztereknek.³²

³⁰ HANÁK, 1971. 924.

³¹ 1867. évi XII. tc., 41–43. §. A közösügyi zárszámadások után mutatkozó, vagy a költségvetésben nem szereplő, rendkívüli közös kiadásokat (például 1878-ban a boszniai okkupáció miatt keletkezett pluszköltséget) mindig külön törvényben szavazta meg az országgyűlés.

³² Az 1867. évi XII. tc. 8. §-a ugyanakkor rögzítette, hogy a külügyminiszter a diplomáciát és a nemzetközi szerződéseket „mindkét fél minisztériumával [értsd: kormányával] egyetértésben és azok beleegyezése mellett” köteles intézni. Ferenc József viszont azt hangsúlyozta, hogy a külpolitika „csak az összbirodalom külpolitikája lehet”, a közös miniszterek kinevezése pedig „a korona joga”. Idézi: SOMOGYI, 1996. 99.

KÜLPOLITIKA

A magyar érdekérvényesítés kapcsán szükséges hangsúlyozni egy fontos különbséget a parlament és a kabinet között. Amíg a közös haderő tekintetében a törvényhozásnak voltak olyan jogosítványai (a véderőtörvény megújítási kényszere, évenkénti törvény az újoncozásról, a közös költségvetések megszavazása), a közjogi ellenzéknek pedig lehetősége (obstrukció), amelyek az országgyűlést helyezték kulcspozícióba, addig a Monarchia közös külpolitikájára inkább a mindenkori magyar miniszterelnök tudott befolyást gyakorolni – már csak azért is, mert egy állam külpolitikai orientációja persze alapulhat széleskörű nemzeti konszenzuson (sőt, nyilván jó ha ez így van), de ellenkező esetben parlamentáris viszonyok között a kormányok – parlamenti többségükre támaszkodva – alapvetően nem az ellenzék, hanem a saját szájízuk szerint alakítják a külpolitikát. Ugyanakkor az országgyűlésben a miniszterelnököt a közös ügyekben, így külpolitikai kérdésekben is lehetett interpellálni,³³ és erre számos alkalommal akadt példa a korszakban.³⁴ A delegációban pedig a magyar honatyák (értelemszerűen az ellenzékiek is) közvetlenül hallgathatták a közös külügyminiszter beszámolóját és – ha úgy gondolták – nyíltan bírálhatták az általa képviselt irányvonalat, sőt *elvileg* le is szavazhatták volna. Azt, hogy egy ilyen forgatókönyv a *gyakorlatban* mit eredményezett volna a közös ügyek menetében vagy egy közös miniszter állására vonatkozóan (a közös miniszterek kinevezéséről és felmentéséről egyedül az uralkodó döntött), azért nem tudjuk, mert ilyenre a korszak egésze alatt nem került sor. A mindenkori országgyűlési pártarányoknak megfelelően összeállított magyar delegációkban szinte mindig a '67-es kormánytöbbség érvényesült, amelynek értelemszerűen nem állt érdekében a közös ügyek menetét megakasztani, Ferenc József bizonyosra vehető rosszallását kiváltani. 1906–1910 között pedig ugyan a '48-as függetlenségek alkottak többséget a magyar delegációkban – még ha a koalíciós kormányban nem is –, de a korábbi ellenzéki vezetők Ferenc Józseffel

³³ Ilyenkor a miniszterelnök rendszerint egyeztetette válaszát a közös külügyminiszterrel. Agenor Goluchowski külügyminiszter viszont pont arról panaszkodott Kállay Béni közös pénzügyminiszternek 1902 júniusában, hogy Széll Kálmán a hozzá intézett külpolitikai tárgyú interpellációkra anélkül felel, hogy őt megkérdezné, és „ez így nem lehet tovább”. Széllnél, nyíltan viszont nem emelt panaszt. Thallóczy Lajos naplójefeljegyzése. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSZKK), Quart. Hung. 2459. V. köt. f69.

³⁴ Izgalmas kutatási projekt tárgyát képezhetné a korszak magyar országgyűlési képviselői külpolitikai tájékozottságának felmérése. Az általános vélekedés szerint a nemzetközi politika kérdései csak ritkán és felszínesen, a prominensebb problémák (például a közjogi viták) „árnyékában” merültek fel a magyar parlamentben. A Magyarország sorsát is alapvetően befolyásoló szövetségi szerződéseket a magyar országgyűlés külön nem ratifikálta, azok részleteit a képviselők többsége valószínűleg nem ismerte.

kötött 1906. áprilisi alkuja alapján a közös ügyekben ők sem gördítettek akadályokat a közös kormányzat elé (cserébe a hadügyi vezetés sem forszírozta a hadsereg létszámának növelését).

„Miniszterbuktató” delegációra tehát a korszakban nem volt példa,³⁵ viszont a külföld felé is fontosak voltak a gördülékeny delegációs ülésszakok, hiszen ezek a Monarchia nagyhatalmi státuszának szempontjából roppant fontos tényezőket is hivatva voltak reprezentálni (főként a többi nagyhatalom, de különösen a legfőbb szövetséges, Németország számára): a dualista birodalom működőképességét, a központi vezetés erejét, a Monarchia külügyeinek és haderejének egységét. Számos kortárs szubjektív forrásban (naplókban, levelezésekben) olvashatunk arról, hogy a közös miniszterek gyakorta feszültek voltak a delegációs üléseket megelőzően, hiszen egy „zajos”, erősen bíráló hangvétellű delegáció is kellemetlen lehetett számukra és magyarázkodásra kényszerítette őket. Különösen a magyar közös miniszterek számára volt fontos a „hátország”, azaz a magyar delegációk határozott támogatása.³⁶

A cseppet sem elhanyagolható informális érdekérvényesítő csatornákon és fórumokon³⁷ túlmenően a korszak magyar miniszterelnökei számára a *közös minisztertanácsok*³⁸ alkalmával nyílt az egyik legfontosabb lehetőség a közös ügyek befolyásolására. A másik komoly lehetőséget a közös minisztériumokban dolgozó magyar személyek jelentették, hiszen a magyar kormány (különösen Andrássy) nyomására

³⁵ A magyar belpolitikai viszonyok változása ugyanakkor legalább két külügyminiszternek is a székébe került. 1895-ben Gustav Kálnoky Bánffy Dezső magyar miniszterelnökkel kialakult konfliktusa miatt volt kénytelen távozni posztjáról, 1906-ban Agenor Gofuchowski pedig azért, mert túl látványosan exponálta magát az 1905–1906-os magyar politikai válság során.

³⁶ Az íratlan szabály értelmében a három közös miniszter közül az egyik szinte mindig magyar volt. Kállay Béni közös pénzügyminiszter bizalmasa, Thallóczy Lajos naplójeljegyzéseiben például többször olvashatunk Kállay idegességéről a delegációs ülések előtt és alatt. (Például 1902 májusában: „[Kállay] félt nagyon [...], a közös miniszterek folyton félnek, s a végén jönnek rá, hogy nem volt miért”. OSZKK, Quart. Hung. 2459. V. köt., f69.) 1878-ban pedig Andrássy Gyula számára volt létfontosságú, hogy – ha nehézségek árán is, de – a magyar delegáció támogassa külpolitikai terveit. WERTHEIMER Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. III. köt. Budapest, MTA, 1913. 203–250., különösen: 209–210., 204–215., 246–249. (A továbbiakban: WERTHEIMER, 1913.)

³⁷ „Ahogy az idő előrehaladt, egyre gyakoribb lett, hogy az egész Monarchiát érintő ügyek nem a közös minisztertanácsokon kerültek megvitatásra és eldöntésre, hanem a közös miniszterek és miniszterelnökök, esetleg a szakminiszterek informális, bizalmas megbeszélésein, s csak akkor kerültek a közös minisztertanács vagy az uralkodó [...] elé, ha ők már megegyezésre jutottak.” KATUS, 2012. 303.

³⁸ Általában a három közös miniszter mellett a két miniszterelnök, illetve a tárgyalat ügytől függően egyes reszortminiszterek vettek részt a tanácskozásokon, gyakran az uralkodó elnöklete alatt. A közös minisztertanács ügy- és hatáskörére, illetve a résztvevőkre részletesebben ld. SOMOGYI, 1996. 67–73., 82–110. A két miniszterelnök a tanácskozás egyenrangú résztvevőjének számított, egyetértésük hiányában – amint arra már utaltam – komolyabb ügyekben nem lehetett döntést hozni.

a kiegyezési paritás szellemében már 1867–1868-tól elkezdtek feltölteni magyarokkal a közös kormánysszervek apparátusát, a vezető pozíciókat is beleértve.³⁹ Igaz, 1914-ig Andrássy volt az egyetlen magyar külügyminiszter,⁴⁰ emiatt azonban, a kimondatlan szabály értelmében a külügyminisztériumban legalább az egyik osztályfőnöki (*Sektionschef* – a magyar minisztériumi szisztémában államtitkári pozíciónak felelt meg) pozíciót rendszerint magyar töltötte be, illetve olykor párhuzamosan több magyar osztályfőnök is volt. (Orczy Béla báró, ifj. Szőgyény-Marich László gróf, Cziráky Béla gróf, Dóczy Lajos báró,⁴¹ Szécsen Miklós gróf, Mérey Kajetán, Müller László báró).⁴² A közös pénzügyminisztériumot pedig Bécsben gyakran „magyar minisztériumnak” is nevezték, 1880–1912 között ugyanis végig magyar miniszterek álltak az élén, 1880–1882 között Szláv József, 1882–1903 között Kállay Béni, majd Burián István gróf (Burián később, 1915–1916-ban külügyminiszter is volt). Elsősorban Kállayt kell kiemelni. Magyar ügyekben Ferenc József egyik fontos tanácsadója volt, de emellett – miután a közös pénzügyminiszter egyúttal Bosznia-Hercegovina kormányzója is volt – a Monarchia Balkán-politikájának kialakításában is fontos szerepet játszott ő és bizalmasa, Thallóczy Lajos (aki 1916-ban a megszállt Szerbia polgári kormányzója lett). A közös hadügyminiszter viszont a korszak során sosem volt magyar.

A közös minisztériumok magyar osztályfőnökeire már csak abból a gyakorlati szempontból is szükség volt, hogy miután a magyar delegációk plenáris ülései magyar nyelven zajlottak, a magyarul nem tudó minisztereket az osztályfőnökök képviselhették (a bizottsági üléseken lehetett használni a németet). Ez a körülmény már Orczy Béla osztályfőnöki kinevezésében is fontos szerepet játszott 1868-ban.⁴³ Orczy feladata volt, hogy – amint Beust külügyminiszter megfogalmazta – „politikánkat a magyar delegáció kebelében képviselje”. Ehhez igencsak széles jogkört kapott a külügyminisztériumban, betekinthezett a teljes diplomáciai levelezésbe, és ő lett a keleti

³⁹ Uo., 26–32.

⁴⁰ Az 1912–1915 közötti külügyminiszter, Leopold von Berchtold gróf, felesége (Károlyi Ferdinanda grófnő) és birtokai révén „félíg” szintén magyarnak számított.

⁴¹ Születési nevén Baruch Dux, 1872-ben magyarosította nevét Dóczira, 1900-ban kapott magyar bárósága után használta Dóczyként. A soproni zsidó plebejusból osztályfőnöki rangba magát saját tehetsége révén felküzdő, megkérdőjelezhetetlenül magyar érzelmű, íróként is ismert Dóczy változatos életútjáról ld. SOMOGYI Éva: Egy magyar hivatalnok a bécsi külügyminisztérium szolgálatában. Báró Dóczy Lajos. In: Uő.: *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*. Budapest, L'Harmattan, 2006. 120–136. (A továbbiakban: SOMOGYI, 2006.)

⁴² A közelmúltban Somogyi Éva kifejezetten a külügyminisztérium „magyarjainak” szentelt egy alapos, több évtizedes kutatásain alapuló kötetet. SOMOGYI Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914*. Budapest, MTA TTI, 2017. (A továbbiakban: SOMOGYI, 2017.)

⁴³ SOMOGYI, 1996. 91.

ügyek referense.⁴⁴ Másik példaként a Gołuchowski-érában (1895–1907) 1902-es nyugállományba vonulásáig előbb Dóczy Lajos (aki 1896–1902 között a sajtóosztály vezetője volt) játszott fontos szerepet,⁴⁵ utána pedig Mérey Kajetán.

Természetesen ezekben a pozíciókban a fennálló közjogi rendszerhez és a dinasztiahoz abszolút hű hivatalnokokat találunk, de amint Somogyi Éva megjegyezte, 1867 után „már nem kellett, mert nem lehetett eldönteni, hogy valaki a *birodalmi*, vagy a *magyar* érdek képviselője-e. A kétféle lojalitás nem zárta ki egymást, jól megfér egymás mellett.”⁴⁶ A korszak kezdetén, a magyar politikai életben „edződött” és jobbra Andrassy vagy Deák indítványozására a közös apparátusba került emberek,⁴⁷ valamint a korszak második felében vezető pozícióba jutott magyarok között látható egy cezúra. Szécsen Miklós, Mérey Kajetán, Müller László ugyanis már a Ballhausplatz⁴⁸ „saját nevelései” voltak, a Theresianumban, a konzuli akadémián és a külügyi szolgálatban szocializálódtak, nem pedig a Lloyd-klubban, ergo a magyar politikához, a magyar vezető politikusokhoz is másféle kapcsolat fűzte őket.⁴⁹ Mégis azt látjuk, hogy a magyar miniszterelnökök „természetes” szövetségesüknek tekintették őket, akik persze a külügyminisztériumot is képviselték a magyar politikában, de a magyar politikai érdekeket is a Ballhausplatzon. „Jól kiérdemelt előléptetéséhez ezen az úton is őszintén gratulálva, örömmel használok fel ezt az alkalmat arra, hogy biztosítsam Méltóságodat legmelegebb rokonszenvemről s arról, hogy Méltóságodat készséggel fogom támogatni minden irányban, – amire egyébként máris alkalmam nyílt, [...] éppen az újabb külügyi kinevezések ötletéből Méltóságod személyét illetőleg is bizonyos megjegyzések tétettek s nekem sikerült Méltóságod mellett hangulatot csinálni, – amit mindenkor készséggel megteendek” – írta Széll Kálmán miniszterelnök az osztályfőnökké kinevezett Mérey Kajetánnak.⁵⁰ Tisza István pedig a nehéz, közjogi vitákkal terhelt 1904-es esztendő elején írta Méreynek: „köztünk legalább teljes legyen az összetartás”⁵¹ – hiszen Mérey, a *ma-*

⁴⁴ Uo. 31. Orczy szerepére ld. továbbá: SOMOGYI, 2017. 74., 81–82.

⁴⁵ Közelebb állt a miniszterhez, mint bárki más a minisztériumban, nemigen akadt, „akinek véleményére jobban hallgatott, mint a sajtóosztály vezetőjére”. SOMOGYI 2006. 132.

⁴⁶ SOMOGYI, 1996. 30.

⁴⁷ Például Orczy (aki 1848-ban a forradalom pártján állt, 1865-től Deák köréhez tartozott az országgyűlésben és fontos szerepet vitt a kiegyezési törvényt előkészítő bizottságban), ifj. Szogyény-Marich László, Cziráky Béla, vagy Andrassy „mindenese”, Dóczy Lajos.

⁴⁸ Az egykori birodalmi kancellária bécsi, ballhausplatzi épületében működött a külügyminisztérium.

⁴⁹ SOMOGYI, 2017. 88.

⁵⁰ Széll Kálmán levele Mérey Kajetánnak, Budapest, 1901. december 9. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Sonderbestände, Nachlaß Kajetan Mérey von Kapos-Mérey, Karton 16., Briefe an Mérey.

⁵¹ Tisza István 1904. június 18-i levelét Méreyhez idézi: SOMOGYI, 1996. 81.

gyar osztályfőnök feladata volt, hogy a külügyminisztert, a közös minisztertanácsok elnökét, magyar ügyekben befolyásolja. Az a magyar osztályfőnök Mérey, aki 1861-ben Bécsben született, 1931-ben ott is halt meg, tartósan sohasem élt Magyarországon, ifjú- és felnőttkorában tanult meg rendesen magyarul, és ha hihetünk Thallóczynek, nem is beszélt hibátlanul a nyelvet.⁵²

A diplomáciai kar nemzetiségi megoszlásában a korszakban végbement változás is egyértelműen jelzi a magyar fél pozíciójának fokozatos erősödését. Amíg 1888-ban a Monarchia 28 külképviseletéből mindössze 6-nak az élén állt magyar honos vezető (21,5%), addig 1914-ben a 32 külsországi misszió élén 15 esetben magyar állampolgárságú diplomata állt (46,7%).⁵³ Persze egy magyar (nagy)követ is felette-sei (az uralkodó, a külügyminiszter) politikáját képviselte állomáshelyén, de egyrészt mégiscsak Magyarországot *is* reprezentálta a diplomáciai vérkeringésben, másrészt közvetlenül is kapcsolatban állhattak magyar politikusokkal, lehetett beágyazottságuk a magyar politikai életben (informálisan vagy akár formálisan, sokan például a főrendi ház tagjai voltak). Ilyenek voltak például a Monarchia legfontosabb partnere-nél, a Német Birodalomban szolgáló követek, Berlinben ugyanis 1871-től egészen 1914-ig magyar volt a nagykövet: Károlyi Alajos gróf,⁵⁴ Széchenyi Imre gróf, majd 1892–1914 között, 22 évig ifj. Szögyény-Marich László gróf.⁵⁵ Az első világháborút megelőző hetekben-hónapokban Szögyényin kívül magyar volt továbbá a Monarchia

⁵² Thallóczy Lajos – aki egyértelműen „magyar érzelműnek” tartotta Méreyt – 1901. november 30-i naplóbejegyzése szerint Gołuchowski külügyminisztertől tudta, hogy Mérey azért húzódozott osztályfőnöki kinevezésétől, „mert röstelli, hogy nem tud eléggé magyarul”. (OSZKK, Quart. Hung. 2459. V. köt. f30.) Thallóczy később saját tapasztalata alapján is megerősítette, hogy Mérey „bizony rosszul tud magyarul, [...] igen kedves ember azonban egyébként”. (Uo. f63.) A régi, Árpád-kori magyar nemességére büszke kaposmérői Mérey családnak egyébként Somogyban voltak birtokai, Kajetán apja a közös pénzügyminisztériumban volt tisztviselő. Mérey pályafutásáról és magyar identitásáról ld. SOMOGYI Éva: Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon. A Monarchia és/vagy a nemzet szolgálatában? *Aetas*, 2001/3–4., 128–129.

⁵³ SOMOGYI, 2017. 202. Az 1910-es évek fordulóján ugrott meg jelentős mértékben a magyar (nagy) követek aránya. A korszak vezető magyar diplomatái többségükben természetesen a régi, nagy nevű, lojális arisztokrata családokból kerültek ki.

⁵⁴ Károlyit Andrássy 1878-ban Londonba helyeztette át, és vélhetően fontos volt a külügyminiszter számára, hogy az üresen hagyott berlini pozíciót továbbra is magyar arisztokrata töltsse be. WERTHEIMER, 1913. 221–222.

⁵⁵ Szögyény Deák-párti országgyűlési képviselő, majd külügyminisztériumi osztályvezető volt. A Ballhausplatzról „hazatérve”, 1890–1892 között a magyar kormányban őfelsége személye körüli miniszterként szolgált, ezután lett követ. A berlini évek során szoros baráti viszony alakult ki II. Vilmos császár és közte. A nyaranta általában hosszasan csóri birtokán időző Szögyény véleményét olykor magyar belpolitikai ügyekben is kikérte Ferenc József. Gołuchowskival többször is ellentétesen vélekedett diplomáciai kérdésekben és olykor feszült volt közöttük a viszony, Szögyény azonban kirobbanthatatlan volt állásából, II. Vilmos mellett ugyanis a magyar kormányok is elégedettek voltak berlini működésével.

szeptérvári (Szapáry Frigyes gróf), párizsi (Szécsen Miklós gróf), római (Mérey Kajetán) és isztambuli (Pallavicini János örgróf) nagykövete is.⁵⁶ A nagyhatalmak Bécsbe küldött diplomatái pedig természetesen igyekeztek a budapesti eseményekről is beszámolni, azokat szemmel tartani.

Nem lehet tehát azt állítani, hogy Magyarország nem volt jelen a Ballhausplatzon és a külképviseleteken, illetve, hogy a magyar politikusoknak ne lett volna lehetőségük a külügyek befolyásolására. Éltek-e vele? Szükség volt-e egyáltalán erőteljes érdekérvényesítésre? Ez persze az adott helyzet függvénye volt. Mindjárt a kiegyezést követő években Andrássy Gyula – még magyar miniszterelnökként – nagyon határozottan és sikeresen alapozta meg Bécsben a magyar érdekek figyelembevételének fontosságát Ferenc Józsefnél és Beust külügyminiszternél. Andrássy – aki Eötvös József szerint Isten ajándéka volt a magyarság számára – történelmi jelentősége tehát nemcsak a dualista rendszer magyarországi alapjainak megteremtésében, hanem az európai nagyhatalmi erőviszonyok Magyarország számára kedvező alakítása tekintetében is tetten érhető. Andrássy akarata érvényesült a Monarchia Balkánpolitikájában; ha nem is kizárólag neki tulajdonítható, de Andrássy szerepe kiemelt volt abban, hogy 1870-ben a porosz–francia háború során a Monarchia nem támadta hátba Poroszországot francia szövetségben; 1871-ben ugyancsak kiemelt szerepet játszott a cseh trialista kísérlet megghiúsításában, megértette Ferenc Józseffel, hogy a magyarok számára *csak* a dualizmus fogadható el. 1871–1879 közötti külügyminiszersége során pedig Andrássy fektette le a Monarchia magyar érdekeknek megfelelő, alapjaiban németbarát és oroszellenes külpolitikai irányvonalát – még ha ballhausplatzi utódai igyekeztek is békés viszonyt ápolni az oroszokkal. Andrássy értette meg a cári birodalom irányába alapvetően nem ellenséges Ferenc Józseffel és az osztrákokkal, hogy a szláv-kérdés miatt, illetve a Balkánon elkerülhetetlen a Monarchia és Oroszország összeütközése, ő alapozta meg a kettős szövetséget Bismarck-

⁵⁶ *Magyarország tiszti cím- és névtára 1914.* Budapest, M. Kir. Statisztikai Hivatal, 1914. 621–624. Chilében, Argentínában, Braziliában, Mexikóban, Japánban, Dániában, Svédországban, Görögországban, Bajorországban és Sziámban volt még magyar honos követ. Értelemszerűen a Monarchia minden külképviseletén kellett legyen legalább egy magyarul tudó alkalmazott. Lehetett például magyar jog szerinti házasságot kötni (1895-től) a külképviseleteken, de még a Monarchia tiencsini gyarmati (koncessziós) területén is, piros–fehér–zöld szalagot viselő anyakönyvvezető előtt. A magyar állampolgárok bárhol jártak is a világban, egy nagyhatalom diplomáciai testületére számíthattak. Magyar állami ünnepeken nemcsak a bécsi közös intézményeket, de a Monarchia külképviseleteit is magyar nemzeti színek díszítették. A bécsi konzuli akadémián a nem magyarajkú növendékeknek kötelező volt a magyar nyelv, a magyar közjog és történelem tanulása.

kal, 1878 tavaszán pedig a berlini kongresszus mintegy 30 évre meghatározta a Monarchia balkáni pozícióit.⁵⁷

A külügyi irányvonal tehát „a vezetésben és a döntésekben megmutatkozó abszolutisztikus vonások ellenére tartalmát tekintve képviselte és megvalósította a magyar kormányok álláspontját”.⁵⁸ A későbbi években komolyabb kenyértörésre tehát ezért sem került sor a külügyi, illetve a magyar vezetés között. A szövetségi szálak lazítása igazán komoly formában nem merült fel, de azért a Ballhausplatzon a századfordulótól egyre aggasztóbbnak találták a német fölényt, II. Vilmos vakmerő külpolitikai lépéseit, a legkevésbé sem kívántak ugyanis háborúba sodródni afrikai német szavannákért vagy pár óceániai szigetért. A bécsi politikát a Schönerer-féle nagynémet nacionalizmus is aggasztotta, hiszen az egyenesen a Német Birodalomhoz való csatlakozást propagálta. Ezek a körülmények Budapesten viszont alig rezonáltak, a ’67-es vezetőréteg teljesen elkötelezett volt a – magyar érdekeknek megfelelő – német szövetség mellett. Olykor a ’48-as ellenzékiek „kacérkodtak” erőteljesen a francia orientáció gondolatával a delegációkban, azonban a magyar kormányok ezt rendre leszerelték. A kapcsolat nem tekinthető egyoldalúnak, Berlinben is tudták, hogy a Monarchián belül a magyarokra mindenképpen lehet számítani. Amikor 1897-ben II. Vilmos kifejezetten, mint magyar királyt látogatta meg Ferenc Józsefet Budapesten, számos gesztust tett a nemzeti büszkeségre oly érzékeny magyaroknak, pohárköszöntőjén még évtizedek múltán is áradoztak.

Az éppen Berlinben, Szögyénynél tartózkodó Thallóczy Lajos jegyzett fel naplójába egy érdekes esetet 1899. december végén, amikor Bécsben éppen üléseztek a delegációk. „A dec. 27-i osztrák delegációban Gregr⁵⁹ bevonta a német császár személyét is a vitába, a magyarban pedig Ugron Gábor franciáskodott. Az első ügy volt a fontosabb, mert Gołuchowski nem felelt rá [...]. A német lapok különben is

⁵⁷ Elsősorban az Andrássy-éra, de alapvetően a Monarchia teljes diplomáciatörténete kapcsán alapmű DIÓSZEGI István (németül is megjelent) nagymonográfiája: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1998. Oroszellenességben Andrássy és a magyarok tovább is mentek volna. 1878 februárjában Andrássy, Tisza Kálmán és a magyar kormány tagjai az orosz–török háborúba való beavatkozás, Oroszország megtámadása mellett szólaltak fel a közös minisztertanácsban, az uralkodó, az osztrák kormánytagok és a katonai vezetés azonban ellenezte azt. Mint arra már utaltam, háborúra úgy nem kerülhetett sor, hogy ne legyen minden résztvevő közös platformon, így a hadüzenet elmaradt. Hasonlóan alakultak az események 1887–1888 fordulóján is, a magyar kormány (a hazai közvélemény támogatásával) akkor is a háború mellett kardoskodott, ami ugyan ezúttal is elmaradt, de azt elérték, hogy Gustav Kálnoky külügyminiszter kénytelen legyen szakítani az oroszokkal szemben addig folytatott békülékenyebb politikájával. KATUS, 2012. 604–607. – DIÓSZEGI István: *A nagyhatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. Budapest, MTA TTI, 1994. 170–174., 194–195.

⁵⁸ HANÁK, 1971. 925.

⁵⁹ Eduard Grégr (1827–1907), az ifjúcsehek egyik vezére.

fölötte kényesek s érzékenyek ez irányban, Vilmos császár pedig oly sajátságos egyéniség, aki ezt okvetlen zokon veszi.” Szögyénynek magyarázkodnia kellett Bernhard von Bülow német külügyminiszter (későbbi kancellár) előtt, majd egy sürgőnyt küldött Bécsbe, amelyben „egész őszintén fel van tárva a németek neheztelése s az a kívánság, hogy a német császár személyének a vitába vonása ellen tiltakozni kell”. A Ballhausplatz azonban sokáig nem reagált semmit, Budapesten a magyar kormány viszont igen. A napilapok lehozták „Széll Kálmán erélyes dementiáját [cáfolatát] Ugronra vonatkozólag. Bülow erre dec. 31-én egy levelet írt Szögyénynek, melynek az a tartalma, hogy a német kormány sosem kételkedett a magyarok hűségében, [...] s talán még sok is volt s fölösleges Ugront cáfolni, kinek fellépése értékét a német kormány úgysis ismeri. Mindemellett e dementi csak növeli azt a nagyrabecsülést, melyet Bülow Széll Kálmán személye iránt eddig is érzett. Szögyényt e levél annál kellemetlenebbül érintette, mert Bécsből eddig semmiféle communiqué sem jelent meg, s ő nem csak Magyarországot, de Ausztriát is képviseli. E levelet nem is fogja Gólurowskinak megemlíteni.”⁶⁰

Fentiek alapján tehát kijelenthető, hogy a Monarchia külügyeit egyértelműen nem a magyar kormányok (illetve a vezető '67-es politikusok) feje fölött intézték, sőt, a korszak során a külpolitikai irányvonal kialakításában kifejezetten hangsúlyos volt a magyar vezetők szerepe, a magyar szempont. A Monarchia külpolitikája a magyar kormányok külpolitikája *is* volt, a hármas szövetséget,⁶¹ a németbarát, az elsősorban a Balkán felé aktív, oroszellenes irányvonalat alapvetően támogatták, más alternatívákat pedig igazán nem is kerestek.

A KÖZÖS HADSEREG

A közös, császári és (*magyar*) királyi (1889-ig kaiserlich-königlich, utána kaiserlich und königlich, azaz k. u. k.) hadsereg értelemszerűen a Magyar Királyság érdekeit *is* szolgálta, hazánk területi integritását *is* védte bármilyen külső ellenség vagy belföldi lázadás (például a horvátországi felkelés 1883-ban) ellen. Egy erős, egységes had-

⁶⁰ OSZKK, Quart. Hung. 2459. I. köt. f550–554. Berlinben az első világháború későbbi legendás tábornoka, ekkor még II. Vilmos szárnysegédje, August von Mackensen is meglátogatta Thallóczyt. „Persze ez is a magyarokat dicsérte. Különös ez a nagy bizalom mibennünk, ezek minket többre tartanak, vajon szerencse ez miránk nézve?” Uo. f555.

⁶¹ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az orosz expanziótól tartó Románia bevonása a hármas szövetségbe (1883) magyar nemzeti szempontból meglehetősen ambivalens volt, a későbbiek során Budapesten és Bukarestben is gyakran kellett önkormányzati alkalmaznia a kormányoknak a „magasabb” szempontok miatt.

sereg a Monarchia nagyhatalmi létének (amely a magyarság érdekeinek is megfelelt, mint láttuk, ez volt a kiegyezés egyik alapmotívuma) legfontosabb alkotóeleme volt. Ezzel *elvileg* a magyar politikai elitnek (beleértve az ellenzékiet is), sőt minden józanul gondolkodónak is tisztában kellett lennie. A közös hadsereg intézményét mégis erős támadások érték magyar részről, a véderő kérdése, különösen a századfordulótól, a magyar belpolitika egyik legneuralgikusabb pontjának számított.

A hadügyi kérdésekben a magyar országgyűlésnek sokkal erősebb jogosítványai voltak, mint a külügyek kapcsán. A kiegyezési törvényben egyrészt szerepelt „a magyar hadsereg, mint az egész hadsereg kiegészítő része” passzus, amit így is, úgy is lehetett értelmezni: a.) van önálló magyar hadsereg a közös hadseregen belül; b.) nincs önálló magyar hadsereg, beolvad a nagy egészbe. Másrészt kimondta a törvény, hogy a hadsereg vezérlete, vezénylete és belső szervezete *kizárólag* uralkodói felségjog⁶² – tehát a felállított hadsereggel legfőbb hadúrként Ferenc József tulajdonképpen szabadon rendelkezett. Ahhoz azonban, hogy létrejöjjön, felálljon a hadsereg, újoncok és persze pénz kellett, amit viszont csakis az országgyűlés szavazhatott meg.⁶³ Az első, 1868-ban elfogadott és tízévente újraalkotandó, a 20 év feletti férfiak általános és személyes hadkötelezettségét kimondó véderőtörvény értelmében a közös hadsereg hadi létszámát 800 000, békelétszámát 272 000 főben állapították meg. A szolgálati időt három évben, az évi újonclétszámot pedig 95 400 főben határozták meg, ebből Magyarországra évi 40 000 katona kiállítása jutott.⁶⁴ Az adott évi újoncjutalék kiállításáról viszont minden év elején külön törvénnyel rendelkeztek, amelynek hiányában (potenciálisan ellenzéki obstrukció idején) *elvileg* törvénytelen volt sorozni. A közös költségvetést (melynek túlnyomó része természetesen a közös hadsereg kiadásait takarta) ugyan a delegációk fogadták el első körben, de utána azt a magyar országgyűlés is mindig törvénybe iktatta – obstrukcióval természetesen ezt is lehetett blokkolni.

⁶² Az 1867. évi XII. tc. 11. §-a teljes egészében: „Ő Felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán mindaz, ami az egész hadseregnek, és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletére és belső szervezetre vonatkozik, Ő Felsége által intézendőnek ismertetik el.”

⁶³ 1867. évi XII. tc. 12. §. Hanák Péter úgy értelmezte ezt a felosztást, hogy a parlamentek „csupán az embert és a pénzt szavazhatták meg, a lényeges döntések az uralkodó és a hadügyi vezetők között, katonásan rövid úton születtek”. HANÁK, 1971. 925. Meglátásom szerint viszont a haderő kapcsán a pénz és az emberanyag a két legfontosabb tényező, a századforduló után a hadvezetés komolyabb fejlesztési tervei az országgyűlési ellenzék ellenállása miatt nemhogy „katonásan rövid úton”, de évtizedes, kinkeserves küzdelem után valósultak csak meg.

⁶⁴ BALLA Tibor: A dualizmus korának hadtörténete (1867–1914). In: *Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919*. Szerk. HERMANN Róbert. Budapest, Zrínyi, 2015. 213. (A továbbiakban: BALLA, 2015.)

A magyar fél – főként Andrássy Gyula – kitartó győzködésének köszönhetően az igazán ütőképes haderő, a közös hadsereg mellett 1868-ban felállították a magyar *Honvédséget* és ciszlajtán párját, a *Landwehrt*, amelyet a két kormányban egy-egy honvédelmi miniszter felügyelt (a legfőbb parancsnok természetesen a honvédségekénél is Ferenc József volt). A Magyar Királyi Honvédség hadilétszámát 85 000, békelétszámát 11 500 főben határozták meg, tüzérséggel és műszaki alakulatokkal 1913-ig nem rendelkezett, feladata pusztán a belső rend védelme, háborúban a közös hadsereg támogatása volt.⁶⁵ Az osztrákok és a felső katonai vezetés nem igazán szerte a honvédségeket, némi joggal az amúgy is korlátozott erőforrások további felesleges forgácsolásának tekintették, de ez volt az ára annak, hogy 1868-ban a magyar fél feladja a közös hadsereggel kapcsolatos további igényeit, és az megőrizhesse egységes, dinasztikus, nemzetek feletti jellegét. „A két Landwehr nemzeti mázt kap, míg a főszereg egységes marad” – jelentette ki Franz von Kuhn közös hadügyminiszter 1868-ban.⁶⁶

Összevetve a többi nagyhatalommal, a Monarchia hadereje az első világháború előestéjén elmaradottnak számított. 1913-ban a Monarchiában 128 lakosra jutott egy kiállított katona, ez az arány Németországban 98, Franciaországban 65 fő volt.⁶⁷ A közös hadsereg költségvetése 1869-ben 171 millió osztrák–magyar koronát (K), a századforduló éveiben mintegy 300 milliót, 1913-ban 910 millió K-t tett ki.⁶⁸ Az emelkedő abszolút érték ellenére azonban a Monarchia hadseregére a többi nagyhataloméhoz képest arányaiban jóval kevesebb pénz jutott. Az egy lakosra eső hadikiadások a Monarchiában 1906-ban 9,6 K-ra rúgtak, ez az érték Németországban 22; Oroszországban 9,8; Olaszországban 11,6; Franciaországban 23,8; Nagy-Britanniában 36 K-t tett ki. Az egyre feszültebbé váló légkör és a fokozódó fegyverkezési verseny hatására 1914-re Oroszországot leszámítva az összes nagyhatalom jelentősen emelt katonai kiadásain: Monarchia 14 K/lakos, Németo. 43,7; Franciao. 39; Nagy-Britannia 38,4; Oroszo. 10,7 K.⁶⁹ Igen komoly volt a lemaradás a tüzérség terén,⁷⁰ a haditengerészet

⁶⁵ KATUS, 2012. 308–309.

⁶⁶ Idézi: SOMOGYI, 1996. 134.

⁶⁷ BALLA, 2015. 232.

⁶⁸ KATUS, 2012. 310. A (kizárólag Magyarország által finanszírozott) Honvédség költségvetése az 1869-es 12 millió K-ról 1913-ra 111 millióra emelkedett, a növekedési arány tehát nagyobb volt, mint a közös hadseregé.

⁶⁹ LIGETI Dávid: A preventív háború apostola. Franz Conrad von Hötzendorf tábornok a Monarchia vezérkarának élén (1906–1911). In: *VERITAS Évkönyv 2018*. Szerk. Ujváry Gábor, Budapest, Magyar Napló–VERITAS, 2019. 87. (A továbbiakban: LIGETI, 2019.)

⁷⁰ A Monarchia összes tüzérségi lövegeinek száma 1914-ben 2 842-re rúgott, ez a szám Németországban 9 400, Oroszországban 6 100, a kis Szerbiában 828 volt. BALLA, 2015. 227–228.

pedig – a fokozódó fejlesztési ütem ellenére – az elsődleges rivális olasz flottával sem igazán tudta felvenni a versenyt.⁷¹

Ha az összbirodalmi szintről csak Magyarországra szűkítjük a statisztikát, akkor azt látjuk, hogy 1913-ban Magyarország a GDP-jének mindössze 4,7%-át fordította katonai kiadásokra, ami napjainkban soknak is tűnhet, akkor viszont egész Európában a legalacsonyabb arány volt.⁷² Érdemes visszautalni arra, hogy a kvóta értelmében a közös hadsereg kiadásainak csak mintegy harmadát fizette Magyarország, ráadásul – legalábbis az 1890-es évektől – a hadsereg és a haditengerészet megrendeléseiből is részesült, nagyjából a kvóta arányában.⁷³ A kiegyezést követő évek átlagában a kvóta arányában a közös hadseregre, valamint a Honvédségre fordított katonai kiadások *összesen* évi 64 millió K-val terhelték a magyar költségvetést. Ez az érték a századforduló körüli évek átlagában 100 milliót, a világháborút megelőző három év átlagában pedig 277 milliót tett ki.⁷⁴ Az állami bevételek azonban a katonai kiadások üteménél is gyorsabban növekedtek, így a haderő valójában egyre kevésbé terhelte a magyar államháztartást.⁷⁵

Miután a dualista korszakot, különösen annak második felét igen intenzív gazdasági fejlődés, valamint demográfiai növekedés jellemezte, nem túlzás kijelenteni, hogy Magyarország az erőforrásaiból áldozhatott volna többet is a haderőre. Ezt a katonai vezetés és persze Ferenc József többször határozottan kérte, de sokan még a kiegyezéshez hű '67-es politikai táborban is csak bizonyos feltételek árán lettek volna hajlandók az évi újoncjutalék megemelésére és a magasabb katonai költségvetésre igent mondani – nem is beszélve a '48-as ellenzékiekről, akik vissza-visszatérő obstrukcióval élve 1902–1912 között meggátolták a hadsereg számottevő fejlesztését. De ha tudták, hogy magyar érdek is az erős hadsereg, akkor ezek az egyébként komoly államférfiak (például ifj. Andrássy Gyula vagy Apponyi Albert) miért üzték ezt a hazardjátékot a hadseregfejlesztés blokkolásával? Mit kapott a korszakban

⁷¹ A flottáról ld. KRÁMLI Mihály: *A császári és királyi haditengerészet és Magyarország*. Pécs, Pro Pannonia, 2004. A magyar politika és a haditengerészet viszonyára: 58–67.

⁷² KATUS, 2012. 310.

⁷³ A Reichsrat sem szívesen adott pénzt a haderőre, a ciszlajtán honatyák szemét viszont általában pont az szúrta, hogy szerintük a magyarok túl keveset áldoznak a hadseregre, ezért egyrészt ők sem akartak többet, másrészt a Reichsrat – és általánosságban a ciszlajtán politika is – élesen ellenezte, hogy a közös hadseregben bármilyen magyaroknak tetsző reform bevezetésre kerüljön. Az 1890-es évek közepétől szinte teljesen fragmentált, kormányválságból kormányválságba evickélő ciszlajtániai politikai életben gyakorlatilag a magyar fél térnyerésének megakadályozása volt az egyetlen olyan hívószó, ami úgy-ahogy egységfrontba tömöríthette a pártokat. Ld. például a *Los von Ungarn* irányszót 1906-tól. KATUS, 2012. 565.

⁷⁴ Uo. 310.

⁷⁵ A katonai kiadások aránya a költségvetésből a kiegyezéskori 19%-ról a századfordulóra 10%-ra csökkent, majd a fokozódó fegyverkezés hatására az 1910-es évekre 14–15%-ra növekedett. Uo.

Magyarország a GDP-je 3–5%-áért, avagy mi volt a magyar politikai elit és a közvélemény baja a közös hadsereggel?

Az 1867-es átalakulás a hadseregben sokáig legfeljebb papíron hozott változásokat, a gyakorlatban nem lett „dualistásítva”. A hadseregben az összbírodalom legerősebb (és talán utolsó) mentsvárát látó Ferenc József olykor csak hallgatólagos, máskor tüntető támogatásával a közös haderő megőrizte abszolutista-dinasztikus jellegét, külön joghatóság volt, tulajdonképpen állam az államban, emellett jelvényeiben, szemléletében is az 1867 előtti időket idézte. „Az egész közjogi rendszerrel, a külügygel, a pénzügygel ellentétben a hadsereg nem a dualizmus terméke, hanem a régi vágású abszolutizmus, illetve a neoabszolutizmus maradványa volt, [...] szöges ellentétben állt a magyar állameszmével [...]. Amíg a dualista Magyarország nem volt jelen a hadseregben, addig a hadsereg állandóan és szembetűnően jelen volt a dualista Magyarországon.”⁷⁶ A német vezényleti nyelvű, Habsburg színeket és jelképeket használó, zömében idegen tisztekkel az országban állomásozó közös hadsereg a magyar lakosság nagy részének szemében még mindig a szabadságharcot földbe tipró megszálló volt, de minimum idegennek érezte azt. A másik oldalon a közös tisztek is gyakran dölyfösen, kihívóan, a nemzeti érzületet direkt bántva viselkedtek a lakossággal szemben – például megsértették a nemzeti trikolorot vagy a Himnuszt, de ide sorolható Hentzi tábornok (vagy horvát területen Jelačić) emlékének ápolása.⁷⁷

A korszak egyik legnagyobb botránya volt, amikor 1880 novemberében Bartha Miklós a kolozsvári *Ellenzék* című lapban megírta, hogy Edmund Dienstl főhadnagy (aki egyébként egy szombathelyi katonacsalád sarja volt) a tartalékos tiszti tanfolyamon résztvevőket magyar kutyáknak nevezte, és kvázi leendő rebellisként kezelte. Dienstl kihívta párbajra Barthát. Az újságíró viszont nem állt ki, erre Dienstl egyik bajtársával az *Ellenzék* szerkesztőségébe berontva éles kardokkal félholtra kaszabolta, Bartha arca örökre sebhelyes, jobb keze béna maradt. Az eset országos felháborodást váltott ki, de igazán komoly következménye nem lett a tisztekre nézve.⁷⁸ A hasonló eseteket sajnos hosszasan lehetne sorolni. A kormány, az országgyűlés és a helyi hatóságok az önkényeskedésekért nem tudtak elégtételt szerezni, sokszor a törvényben biztosított befolyásukat sem tudták érvényesíteni.⁷⁹ A hadügy terén

⁷⁶ HANÁK, 1971: 926.

⁷⁷ Például a Hentzi sírját megkoszorúzó és hősi halála okán öt példaképként beállító Janszky Lajos „afférjára” ld. GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora*. I. köt. Reprint. Budapest, Akadémiai, 1992. 245. (A továbbiakban: GRATZ, 1992.) A felháborodott magyar közvélemény nevében Tisza Kálmán kormányfő is panaszt emelt – Ferenc József viszont inkább kitüntette tisztjét.

⁷⁸ HAJDU Tibor: *Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest, MTA TTI, 1999. 79–80. (A továbbiakban: HAJDU, 1999.)

⁷⁹ HANÁK, 1971. 926.

a delegációk még annyira sem láthatták el ellenőrző funkciójukat, mint a külügyek esetében, hiszen legfeljebb a közös hadügyminisztert lehetett volna számonkérni. Amíg azonban a külpolitika irányításában fontos volt a közös külügyminiszterek szerepe, addig a Monarchia katonapolitikáját elsősorban nem a közös hadügyminiszterek irányították, feladatuk „csak” a közös haderő anyagi szükségleteiről való gondoskodás és a logisztika volt. A hadsereg főfelügyelője, a vezérkari főnök és a Katonai Kancellária vezetője mind fontosabb szerepet játszottak a közös hadügyminiszternél, ők viszont egyedül a legfőbb hadúrnak, Ferenc Józsefnek tartoztak elszámolással.⁸⁰

A hosszú békeidőszak alatt azért persze történt némi közeledés. A közös hadsereg 1883 januárjától érvényes új szervezete már jobban kielégítette a magyar politikusok és a társadalom igényeit. Ettől kezdve Magyarország területén szinte kivétel nélkül csak magyarországi sorozású ezredek állomásoztak, a jelentős méreteket öltő kaszárnyaépítési programnak köszönhetően pedig egyre kevesebb volt a polgári lakosság-nál történő elszállásolás, ezzel a konfliktusok is csökkentek. A hadsereg társadalmi megbecsültsége ugyan nagyon lassan, de stabilan növekedni kezdett, kölcsönösen enyhültek az ellenérzések.⁸¹

A megbecsültségtől sem vált azonban a közös hadsereg „magyarabbá” – a legfőbb probléma márpedig továbbra is ez volt vele. Láthattuk, hogy a külügyek kapcsán a vezető pozíciókban és a külsőségek terén is érvényesült a *részleges* magyar jelleg, a közös hadseregben viszont szinte egyáltalán nem. A közös hadügyminiszter a korszakban sosem volt magyar, bár a minisztérium felső tisztviselői körében találunk *magyarországiakat*, magyar nemzeti szemüvegen keresztül nézve ők szinte láthatatlanok voltak. Nem jelentett vigaszt, hogy a nemzeteket nem, csakis „néptörzseket” ismerő közös haderő osztrák, cseh, vagy akár lengyel jellegű sem volt és talán az osztrákokat leszámítva a birodalom többi népe sem érezte sajátjának. A magyar államjogi felfogás szerint a magyarság a Monarchiában történelmi jogon „államalkotó nemzet” volt, kiemelkedve a többi közül. Vezetői számára viszont pont az volt

⁸⁰ Ferenc József legfelsőbb hadúri jogaiból eredő feladatait az Öfelsége Katonai Kancelláriája (*Militärkanzlei Seiner Majestät*) látta el, ennek vezetője tett javaslatot a tiszti kinevezésekre, irányította a katonai diplomáciát, és ő (nem a közös hadügyminiszter) tartotta a kapcsolatot a katonaság nevében a magyar és a ciszlajtán kormányal, közvetített a katonai hatóságok felé. A hivatal élén mindig az uralkodó legbensőbb bizalmi emberei álltak, 1889-től egészen Ferenc József elhunytáig Arthur von Bolfras báró. A hadsereg főfelügyelője (*Generalispektor*) egészen 1895-ben bekövetkezett haláláig a tekintélyes Albrecht főherceg volt, a vezérkari főnökkel együtt a hadsereg fejlesztése, szervezése, a haditervek kidolgozása képezte a feladatát. A vezérkari főnök tisztségét pedig 1881–1906 között Ferenc József másik fontos bizalmasa, a vele egyidős Friedrich von Beck-Rzikowski gróf töltötte be. KATUS, 2012. 308.

⁸¹ BALLA, 2015. 242–243. – HAJDU, 1999. 98–112.

a lényeg, hogy a közös hadsereg egységesen nemzetek feletti maradjon. A katonák nem a „hazára”, hanem az uralkodóra esküdtek és a jelképek, szertartások is az 1867 előtről örökölt dinasztikus jelleget őrizték.

Valahol persze érthető, hogy a magyarok kimutatott elégedetlensége a hadsereg „magyartalan” jellegével szemben a felső katonai vezetés körében is bizalmatlanságot gerjesztett. Amíg a világháború előtti években a közös hadsereg sorállományának mintegy 23%-a, addig a hivatásos tiszteknek csak mintegy 9-10%-a, a tábornoki karnak 4,5%-a volt magyar nemzetiségű.⁸² Ezt az arányt csak részben kozmetikázza, hogy sok magyar tiszt szívesebben választotta az erejét nézve ugyan gyengébb, magyarországi népszerűségét tekintve viszont vonzóbb Honvédség sorait, a magyarok szemében ugyanis inkább ez a magyar vezényleti nyelvű, magyaros jelképeket használó fegyveres erő volt a *nemzeti* hadsereg.

A véderőtörvény megújítása és az az igény, hogy határozatlan időre szóljon, valamint a közös hadsereg újonclétszámának felemelése 1888–1889-ben vezetett először obstrukcióhoz és heves utcai tüntetésekhez, ami hozzájárult Tisza Kálmán addig megdönthetetlennek hitt állásának megingásához, de akkor a hadsereg eredeti igényeinek jelentős csökkentésével sikerült kompromisszumot kötni: a Magyarországra eső évi újoncjutalékot a következő tíz évre 44 000 főben állapították meg. Már ekkor feltűnő volt, hogy a kormánypárt egy része is asszisztált az ellenzéknek, míg Tisza István már ekkor élesen szembeszállt ezzel a szerinte a magyarok számára öngyilkos politikával. A következő véderőtörvényt 1898-ban kellett volna beterjeszteni, de az egyébként is viharos parlamenti helyzetben, a Bánffy Dezső bukását hozó obstrukció közben erre gondolni sem lehetett. Hosszas vergődés után a Széll-kormány végül 1902–1903 fordulóján vállalta, hogy a jelentős létszámemelést előirányzó új véderőtörvényt napirendre tűzi – és 1903 júniusára bele is bukott a javaslat miatt indított ellenzéki obstrukcióba.⁸³

A közjogi ellenzék, de a kormánypárt egy része is, a közös hadsereg *magyarországi sorozású ezredeinél* „nemzeti vívmányokat” szeretett volna kicsikarni Ferenc

⁸² A magyar hivatásos tisztek aránya viszont 1895-től (7,5%) ha lassan is, de folyamatosan emelkedett. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a közös hadsereg magyar tartalékos tisztjeinek aránya azonosítást mutatott a sorállománnyal (1910-ben 23,75%). A forrásokat jelentő különböző statisztikai kiadványok (például a *Militär-Statistisches Jahrbuch*-ok, a *Magyar Statisztikai Évkönyvek*, illetve a bécsi helyi akadémia növendékeire vonatkozó összeírások) adatai között adódnak ellentmondások. Erről a problémáról, illetve bővebben a tisztikar nemzetiségi megoszlásáról ld. DEÁK István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*. Budapest, Gondolat, 1993. 224–232. (A továbbiakban: DEÁK, 1993.) – HAJDU, 1999. 154–179.

⁸³ A véderővitákra és az általuk generált politikai válságokra ld. HAJDU, 1999. 113–130. – DEÁK, 1993. 92–96. – BALLA, 2015. 236–242. – GRATZ, 1992. I. 244–251., II. 5–26., 103–120.

Józsefből azért cserébe, hogy a közös hadsereg létszámának és költségvetésének megemelését tartalmazó törvényjavaslatokat átengedjék a parlamenten. A Szabad-
elvű Párt igényei főként a szimbolika (címer, zászlók stb.) terén mozogtak, az ellen-
zékiek viszont ezeken túlmenően a magyarországi ezredekben a német helyett a *ma-
gyar vezényleti nyelv*⁸⁴ bevezetését követelték. Ezek a kívánalmak egyrészt a magyar
lakosság jelentős többségének óhajával is találkoztak, másrészt összefonódtak a dua-
lista korszak másik feloldhatatlan problémakörével, a nemzetiségi kérdéssel. A leg-
világosabban Apponyi Albert írta le emlékirataiban, hogy a magyarországi ezredek
magyar vezényleti nyelve elsősorban a nem magyar anyanyelvű szlovák, román,
ruszin stb. újoncok magyar nemzeti integrációja miatt lett volna igazán fontos.⁸⁵

A hadsereg nemzetek feletti egységét bármi áron megőrizni akaró Ferenc József-
ben nem volt meg a szándék a magyar követelések minimális teljesítésére sem, de
még ha meg is lett volna, világos volt, hogy akkor a csehek, a lengyelek stb. lettek
volna a következők, ez pedig beláthatatlan következményekhez vezetett volna
a seregben. A frontvonalak tehát megmerevedtek, sem a közjogi ellenzék, sem Ferenc
József nem volt hajlandó engedni, így obstrukció obstrukciót, kormányválság kor-
mányválságot követett. Közvetve tehát a véderő kérdése hajszolta bele a magyar poli-
tikát az 1905–1906-os válságba is. Hosszú évekig esély sem mutatkozott a közös
hadsereg érdemi fejlesztésére. Nem segített az sem, hogy a Becket követő új ve-
zérkari főnök, Franz Conrad von Hötzendorf nem zárkózott el teljesen a magyar
politikuskor érveitől, próbálta megérteni, átlátni a belpolitikai helyzetet, ennek ér-
dekében intenzív magyartanulásba kezdett, igyekezetét pedig értelemszerűen ked-
vezően fogadta a magyar közvélemény.⁸⁶ Conrad tehát tisztában volt Magyarországgal

⁸⁴ A mintegy 80–100 parancsszónak és válasznak németül kellett elhangzania, ezeket minden ka-
tonának értenie kellett. Ezen túlmenően viszont a szabályzat arra kötelezte a tiszteket, hogy a le-
gényességgel az anyanyelvükön érintkezzenek, addig nem léphettek feljebb a ranglétrán, amíg
legalább minimálisan nem sajátították el beosztott katonáik nyelvét. KATUS, 2012. 312.

⁸⁵ „[A] nemzeti jellegű hadsereg követelését épp ebből az indokból állítottam föl elsősorban, mert
a katonai szolgálat benyomásai alkotják a leghatályosabb állampolgári nevelőeszközt; sehol és soha
az államhatalom nem hatja annyira át az egész életet, annak úgyszólván minden percét, mint
a katonai szolgálat éveiben, melynek benyomásai, mint a legfőbb hatalomról nyert benyomások, kiirt-
hatatlanul belevésődnek az ifjú lelkekbe. Ha tehát az a kép, amelyet akkor az államhatalomról nyer,
nem magyar, se nyelvben, se jelvényben, se szellemben, akkor nemcsak, hogy elvész a magyar állam-
polgári tudat kifejlesztésének leghatalmasabb eszköze, hanem azáltal, hogy az a hatalom, melyet az
ifjú katona mint ellenállhatatlan erőt érez, nem a magyar állam hatalma, hanem másvalami, hitelét
veszti benne minden egyéb mód, mely ezt a hatalmat hirdeti és vele elfogadtatni akarja. Hiába mondja
neki tanító, jegyző, főszolgabíró, alispán és főispán, hogy a magyar állam főhatalom, melynek föltét-
len hűséggel, engedelmességgel és odaadással tartozik: a katonai szolgálatban [...] más hatalom nevé-
ben követelik meg ugyanezt, mégpedig nagyobb és félelmesebb erővel.” APPONYI, 2016. 319.

⁸⁶ Ld. például *Pesti Napló*, 1907. április 5. 9. Beszédes ugyanakkor Ferenc Ferdinánd trónörökös reak-
ciója, aki mikor megtudta, hogy a vezérkari főnök magyarórákat vesz, (felesége szerint) úgy nyilat-

súlyával, szerette volna, ha a viszony szilárd és rendezett, sőt azt is helyesen ismerte fel, hogy amíg az országgyűlés fukar a közös hadsereggel szemben, addig sokkal szívesebben áldozna pénzt a Honvédségre, így annak átalakítása és fejlesztése mellett érvelt.⁸⁷ Ettől függetlenül csak 1912-ben, a házelnöki pozícióból tudta Tisza István az obstrukciót ellehetetleníteni és az új véderőtörvényt elfogadtatni.⁸⁸ 1913-tól gyors ütemben indult meg a közös hadsereg fejlesztése és létszámának felduzzasztása, 1914 nyarára azonban ezek a folyamatok még korántsem érték be. Az 1913-as módosítások következtében már a Honvédség is rendelkezhetett tüzérséggel – ezekre az alakulatokra viszonylag gyorsan jutott legénység és pénz is, ami szintén azt erősíti, hogy megfelelő szándék esetén erőforrás lett volna a közös haderőre is.

Igaz, hogy 1914 nyarán egy nem várt esemény, Ferenc Ferdinánd meggyilkolása szolgáltatta a *casus bellit*, de a megelőző évek tapasztalatai és a feszült nemzetközi légkör alapján egy nagy háború lehetősége alapvetően a levegőben lógott. Tisza István nemcsak ezt látta, hanem azt is, hogy a magyarság számára az majd élet-halál harc lesz. Ezért sem akarta a háborút, mint ahogy az országban sokan mások sem. Az, hogy a kedvezőtlen katonai erőviszonyok és a szerencsétlen geopolitikai helyzet (Németországot és a Monarchiát az antant kettő – vagy még több – frontos háborúra tudta kényszeríteni) ellenére a Monarchia beleugrott a háborúba, elsősorban nem a magyar vezetők felelőssége. Azokban a diplomáciai, valamint a hadsereg ütőképességét negatívan befolyásoló folyamatokban viszont, amelyek 1914-re a kedvezőtlen körülményekhez vezettek, már tagadhatatlan a *részleges* magyar felelősség. Tulajdonképpen nem tagadta Apponyi Albert sem, amikor 1920. január 16-i *védőbeszédében* azt mondta, hogy „legfeljebb csak befolyást” gyakorolhatott Magyarország a Monarchia „ügyeire”. Jogosan vitatta, miszerint ez a befolyás akkora lett volna, hogy az a roppant súlyos békefeltételeket igazolja. Apponyi 10-20 évvel korábbi politikájával szemben azonban az idő inkább Tisza Istvánt igazolta, miszerint talán a – magyar szempontból ugyan nem szimpatikus – közös hadsereg fejlesztése lett volna a kisebbik rossz. Természetesen nem jelenthető ki, hogy ha már a századfordulótól pénzt és újoncot nem sajnálva megkezdődhetett volna a Monarchia haderejének jelentősebb, a többi nagyhataloméhoz hasonló fejlesztése, akkor meg lehetett volna menteni – bármilyen formában – a Monarchiát és benne a történelmi Magyaror-

kozott, hogy „tanuljon inkább kínaiul Conrad, mint ezt a nők-nők nyelvet”. CONRAD, Gina Gräfin von Hötzenorf: *Mein Leben mit Conrad von Hötzenorf*. Leipzig, Grethlein&Co., 1935. 189–190.

⁸⁷ LIGETI, 2019. 88.

⁸⁸ Az 1912. évi XXX. tc. értelmében a szolgálati idő háromról két évre csökkent, a közös haderőbe kiállítandó, Magyarországra eső újonclétszámot viszont jelentősen megemelték, 68 000 főre. (A Honvédség évi újonclétszáma is megduplázódott 25 000 főre.)

szágot, sőt, valószínűbb, hogy nem. Az viszont bizonyos, hogy az esélyek jobbak lettek volna, legalábbis ahhoz, hogy ne teljes összeomlással, hanem „csak” vereséggel záruljon le Magyarország számára a háború.

LIGETI DÁVID

ÚTON A HÁBORÚBA. FRANZ CONRAD VON HÖTZENDORF TÁBORNOK AZ OSZTRÁK–MAGYAR VEZÉRKAR ÉLÉN (1912. DECEMBER 12. – 1914. JÚLIUS 28.)

„Aki a világháború tanulmányozását csak 1914
első mozgósítási napjaival kezdi, az soha nem fogja
megérteni az események világos összefüggéseit.”¹

(Conrad)

1912. december 12-én I. Ferenc József másodszor nevezte ki Franz Conrad von Hötzendorf gyalogsági tábornokot a Monarchia Összes Fegyveres Erői Vezérkarának főnökévé. Conrad szinte napra pontosan egy évvel azután tölthette be ismét ezt a beosztást, hogy 1911. december 2-án leváltották abból. Intézetünk 2018. évi Évkönyvében áttekintettem a tábornok első vezérkari főnökségének (1906–1911) történetét.² Ebben a tanulmányban második hivatali működésének az első világháború kirobbanásáig terjedő időszakát mutatom be.

A KEZDETI HETEK

A Vezérkar régi-új főnöke ismét nagy elánnal vetette bele magát a munkába, ekkor már valamivel jobb feltételek közepette, mint azt 1906-ban tehette. Politikai vonalon most igen jó kapcsolatot ápolt a külügyminiszterrel, Leopold von Berchtolddal:³ nyoma sem volt az 1906 és 1911 között az előző tárcavezetővel, Alois Lexa von Aehrenthallal vívott vég nélküli csörtéknek. Miután Tisza István az obstrukciót letörve keresztülverte a magyar országgyűlésen a véderőtörvényt, végre sikerült megemelni az újonclétszámot, így a még évtizedekkel korábban befagyott 103 000 főnyi

¹ CONRAD, Feldmarschall [*Franz Conrad von Hötzendorf*]: *Aus meiner Dienstzeit (1906–1918). Die Zeit der Annexikrise*. I. köt. Wien–Berlin–Leipzig–München, Rikola, 1921. 179. (A továbbiakban: CONRAD, 1921. I.)

² LIGETI Dávid: A preventív háború apostola. Franz Conrad von Hötzendorf tábornok a Monarchia Vezérkarának élén (1906–1911). In: *VERITAS Évkönyv 2018*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Magyar Napló – VERITAS, 2019. 79–94.

³ DORNIK, Wolfram: *Des Kaisers Falke. Wirken und Nach-Wirken von Franz Conrad von Hötzendorf*. Innsbruck–Wien–Bozen, Studien, 2013. 98. (A továbbiakban: DORNIK, 2013.)

éves kontingenst sikerült 159 000 katonára feltornászni.⁴ Ebből Magyarországra 68 000 újonc jutott. Ezt a létszámot egészen 1924-ig sikerült – volna – garantálni. Ez az érték azonban még mindig jelentősen elmaradt a Német, illetve az Orosz Birodalom számainál: előbbinél 300 000, utóbbinál pedig 455 000 újoncot soroztak be évente.⁵ Még beszédesebb azonban, ha az abszolút számok helyett a lakossághoz arányosítjuk a haderők méretét. 1913-ban a Monarchiában 128 lakosra jutott egy kiállított katona, ez az arány Németországban 98, Franciaországban 65 fő volt.⁶

Conrad – folytatva első ciklusának „politikáját” – tovább kardoskodott a Monarchia fegyverkezésének gyorsítása, valamint hadipotenciáljának emelése mellett, és „ezen véleményének, bár csekély eredménnyel, rendszeresen hangot is adott”.⁷ A Monarchia ezen a területen a többi európai nagyhatalommal összevetve, a versenyben meglehetősen lemaradt. Ez azonban nem a haderő vezetésének, vagy akár a Vezérkar főnökének hibája volt, sokkal inkább a kettős Monarchia parlamentjeit terhelte a felelősség. A katonai kiadások Magyarországon 1913-ban a GDP 4,7%-át tették ki, és ez az érték a legalacsonyabb volt Európában.⁸ Ausztria-Magyarország hadereje így messze elmaradt az igényektől és a ténylegesen elérhető színvonaltól, így a világháború kezdetekor sem számban, sem anyagi felszereltségben nem képviselte azt a szintet, amelynek elérésére a Monarchiának adottságai révén lehetősége nyílt volna. Általában ugyanis egy ország lakosságának legalább 10%-át lehet katonai szolgálatra alkalmasnak tekinteni. Ausztria-Magyarország esetében 1900-ban a 10%-os kihasználtság 4,7 millió katonát jelentett volna, ám ez a szám valójában csak a 8%-ot érte el. Így háború esetén a Monarchia „csupán” 3,7 millió katonára számíthatott, vagyis a lehetőségekhez képest 1 millió katonával kevesebb állt rendelkezésére.⁹

Az 1910-es években a katonaaanyag kedvező mennyiségi változása mellett szintén javulás volt tapasztalható a fegyverzet terén, megkezdődött a 30,5 cm-es Škoda mozsarak tömegtermelése, és 1912 végén szolgálatba állt az első osztrák–magyar

⁴ URBAŃSKI, August: *Conrad von Hötzendorf. Soldat und Mensch*. Graz–Leipzig–Wien, Ulrich Mosers, 1938. 131. (A továbbiakban: URBAŃSKI, 1938.)

⁵ BALLA Tibor: A militarista birodalom mítosza. Az osztrák–magyar haderő az első világháború előestéjén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2014/3. 640–641.

⁶ SCHWARCZWÖLDER Ádám: Közös ügyek – közös felelősség? *Somogy*, 2020/3. 56. (A továbbiakban: SCHWARCZWÖLDER, 2020.)

⁷ Conrad ironikusan így utalt minderre 1907-ben: „a Monarchiának nem is kellene delegációt küldenie a második hágai lefegyverzési konferenciára, mivel már amúgy is az állandó lefegyverzés állapotában leledzik.” DEÁK István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*. Budapest, Gondolat, 1993. 103.

⁸ SCHWARCZWÖLDER, 2020. 55.

⁹ KOCIS András: *A k. u. k. hadsereg az első világháborúban. (Tények, vélemények)*. Budapest, ELTE, 2001. (PhD disszertáció, kéziratban). 26.

dreadnought, a VIRIBUS UNITIS. A Monarchia, ha későn is, de beszállt a nagyhatalmak fegyverkezési versenyébe. A haderő számára igen pozitív eseménynek számított, hogy tekintettel a forrongó Balkánra, Conrad sikerrel harcolta ki a Monarchia négy déli hadtestének, vagyis a VII. (Temesvár), a XIII. (Zágráb), valamint a két boszniai (a XV. és a XVI.) hadtest békelétszámának felemelését.¹⁰

HÁBORÚ A BALKÁNON

Mindezen pozitívumok azonban alig enyhítették az első Balkán-háború következményeit, és az ezzel kapcsolatos félelmeket. Conrad a háború előtt úgy vélte, hogy a törökök szét fogják zúzni a szerb–bolgár–montenegrói–görög szövetséget,¹¹ és reális esélye van annak, hogy az oszmán haderő Boszniát fenyegetse. Ebben az esetben nem tartotta kizártnak, hogy a Monarchia Szerbia *mellett* szálljon hadba. Az események azonban nem igazolták Conrad várakozásait: 1912. október 8. és december 3. között a balkáni szövetség csapatai megalázó vereségeket mértek az oszmán egységekre, és ezalatt a két hónap alatt gyakorlatilag kifüstölték azokat európai állásaik zöméből. 1913 így lényegében a balkáni hatalmak hirtelen megerősödésének „kezelésével” telt a Monarchia számára, vagy ahogy a Condról készült egyik biográfia fogalmazott: „hadvezéri tudásának (Feldherrnkunst) kellett pótolnia azt, amit a haderő létszámban és eszközben nélkülözött”.¹² Miközben a Balkánon dörögtek a fegyverek, Európa is egyre inkább a háború felé sodródott. 1913. január közepén Ferenc József rá is kérdezett a Vezérkar főnökénél: amennyiben a dualista állam háborút indítana Szerbia ellen, az nem vezetne világháborúhoz, amelyben a fő ellenség Oroszország lenne?¹³ Számunkra ez nem tűnik meglepő kérdésnek, de abban az időben még igen ritkán használták a „világháború” szót. A dualista államnak azonban reagálnia kellett arra az új helyzetre, hogy déli határainál egy ellenséges és jelentősen megerősödő Szerbia körvonalai rajzolódtak ki.

1913. január 20-án Conrad fontos emlékiratot állított össze az uralkodó számára, amelyben összefoglalta a Monarchia aktuális katonapolitikai agendáját. Ebben felhívta a figyelmet arra a veszélyre, amelyet Szerbia és Montenegró megerősödése hordoz magában – elsősorban pedig a délszláv katonai fenyegetésre, az egyre fokozódó nemzetiségi agitációra, valamint arra a veszélyre utalt, hogy a Monarchia elve-

¹⁰ ZEINAR, Hubert: *Geschichte des österreichischen Generalstabes*. Wien, Böhlau, 2006. 483.

¹¹ SAPOSNYIKOV, Borisz: *A hadsereg agya*. I–III. kötet. Budapest, Honvédelmi Minisztérium, 1970. II. 256skk. (A továbbiakban: SAPOSNYIKOV, 1970.)

¹² URBAŃSKI, 1938. 132.

¹³ DORNIK, 2013. 100.

szítheti maritim voltát. Conrad azt javasolta, hogy március 1-jén kezdjék meg a mobilizációt és a hónap közepén támadják meg a két balkáni államot.¹⁴

1913 márciusában a Monarchia ismét a háború szélére sodródott, az úgynevezett Szkutari-válság idején. Nevezett várost (ma: Shkodra, Albánia) 1912 októbere óta a törökök sikeresen védelmezték a szerb–montenegrói csapatokkal szemben. Az I. Balkán-háborút lezáró londoni egyezményben a várost az újonnan létrehozott Albánia részeként ismerték el, de a montenegrói haderő április 23-án bevonult a városba, amelyet csak a nagyhatalmak nyomására – és a Monarchia közvetlen háborús fenyegetésére – adott fel.¹⁵ Conrad ugyanis preventív háborút szorgalmazott a két szerb királyság ellen, mivel megengedhetetlennek tartotta, hogy – Szkutari megszerzésével – a szerbek kijussanak az Adriához. A Monarchia nagyhatalmi érdekeit ismét súlyosan veszélyeztette a két délszláv állam akciója. Conrad ekkor egy kiegészítő haditervet dolgozott ki, amelynek célja Montenegró megszállása volt.¹⁶ Ám mind a Monarchia uralkodója, mind Ferenc Ferdinánd trónörökös a békésebb megoldás híve volt, és szárazföldi intervenció helyett egy demonstratív flottafelvonulással bírták jobb belátásra Belgrádot és Cetinjét. A helyzetre jellemző, hogy a dualista állam politikai vezetése úgy hitte, ez a megoldás a szárazföldi haderőnem vezetését is kielégítette, de mind Conrad, mind a boszniai kormányzó, Oskar Potiorek tábornok nagy dühöngött. Ráadásul az osztrák–magyar Vezérkar főnöke arra gyanakodott, hogy Németország, Oroszország és Nagy-Britannia a Monarchia rovására készülnek megállapodást kötni, és ezért azt javasolta, hogy ne habozzanak akár *egyedül is* megvédeni a dualista állam érdekeit.¹⁷ Egy május 8-i beszélgetésen Berchtold rá is kérdezett Conradnál, hogy „milyen pozitív hatása lett volna annak, ha leverjük Montenegrót?” A válasz így hangzott: „Legalább morális siker és presztízsnyeréség!”¹⁸ Mindennek megfelelően a Szkutari-válságban a gyalogsági tábornok ismét az elvesztett lehetőséget látta.¹⁹

A vezérkari főnök hangulata 1913 első felében igen komor volt. Legsúlyosabb aggodalma Szerbia miatt alakult ki, hiszen az az első Balkán-háborúban megduplázta területét, amely hadseregének erősödését is magával vonta. Az idő a központi hatal-

¹⁴ CONRAD, Feldmarschall [Franz Conrad von Hötzendorf]: *Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918. 1913 und das erste Halbjahr 1914.* Wien, Rikola, 1922. III. köt. 12–16. (A továbbiakban: CONRAD, 1922. III.)

¹⁵ *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs.* Szerk. SZIJJ Jolán – RAVASZ István. Budapest, PETIT REAL, 2000. 639. (A továbbiakban: SZIJJ–RAVASZ, 2000.)

¹⁶ SONDHAUS, Lawrence: *Franz Conrad von Hötzendorf. Architekt der Apokalypse.* Wien–Graz, Neuer Wissenschaftlicher, 2003. 131. (A továbbiakban: SONDHAUS, 2003.)

¹⁷ SAPOSNYIKOV, 1970. II. 349.

¹⁸ CONRAD, 1922. III. 312.

¹⁹ FISCHER, Fritz: *Krieg der Illusionen.* Düsseldorf, Droste, 1970. 301. (A továbbiakban: FISCHER, 1970.)

mak ellen dolgozott. A Conradot érő nagy stressz hatására arcán szünet nélküli rángások jelentkeztek, amelyek élete végéig elkísérték.²⁰

A REDL-AFFÉR ÁRNYÉKÁBAN

A balkáni válságot azonban hamarosan egy a haderőn belüli krízis tette zárójelbe: a Redl-affér. A világtörténelemben is szinte példátlan botrány alapvetően rengette meg a dualista állam haderejét és személy szerint a Vezérkar főnökét is. Mint ismeretes, Alfred Redl ezredes, aki a Monarchia kémelhárítását vezette, 1901 óta a cári Oroszország javára kémkedett, jelentős információkat szolgáltatva Szentpétervár számára. Amikor 1913. május 24-én Conrad értesült az árulásról, éktelen haragra gerjedt. Parancsba adta, hogy Redlnek biztosítsák az öngyilkosság lehetőségét, amit meg is adtak az ezredes számára.²¹ Annak ellenére, hogy a haderő becsületét ezzel a lépéssel sikerült valamennyire megőrizni, Ferenc József nem tartotta ezt a megoldást erkölcsileg elfogadhatónak, mivel így – katolikus megfontolások mentén – Redlt gyakorlatilag a kárhozatba taszították. Jóllehet az eset jelentése utáni audiencián Őfelsége Katonai Irodájának vezetője, Arthur von Bolfras kérte Conradot, hogy „az ég szerelmére, Conrad ne említse Őfelségének, hogy öngyilkosság történt!”²² a Vezérkar főnöke mégis megtette. Bolfras azonban elsősorban nem a haderő reputációjára volt tekintettel, hanem sokkal inkább a Rudolf trónörökösré való reminiscenciától óvta volna a császárt.

Ferenc Ferdinánd trónörökös jóval pragmatikusabb okok miatt vonta kérdőre a Vezérkar főnökét. Conrad ugyanis sikertelenül próbálta eltussolni az ügyet, a nyilvánosság számára Redl öngyilkosságát homoszexualitásával igyekezett magyarázni. Viszont egyre több pletyka és hír terjedt el arról, hogy kémkedési ügyről van szó. A helyzet kínosságát fokozta, hogy az ezredes fényűző élete sem keltett gyanút korábban. A trónörökös június 5-én alaposan megmosta a tábornok fejét, a mintegy

²⁰ SONDHAUS, 2003. 132. Érdekességként említjük, hogy hasonló tünetek jelentkeztek Conrad utódjánál, Arznl is: ő egyik szemével pislogott folyamatosan.

²¹ GLAISE-HORSTENAU, Edmund: *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*. Band I. K. u. k. Generalstabsoffizier und Historiker. Eingeleitet und herausgegeben von BROUCEK, Peter. Wien–Köln–Graz, Hermann Böhlau Nachf., 1980. 266. (A továbbiakban: GLAISE-HORSTENAU, 1980.) Conrad döntését Bardolff is hevesen támadta és durva hibának nevezte: „Egy ilyen gazfickót az állami erőszakszervezetnek (Staatsgewalt) kellett volna elpusztítania”. BARDOLFF, Carl Freiherr von: *Soldat im alten Österreich. Erinnerungen aus meinem Leben*. Jena, Dietrich, 1938. 149. (A továbbiakban: BARDOLFF, 1938.)

²² CONRAD, Gina Gräfin von Hötendorf: *Mein Leben mit Conrad von Hötendorf*. Leipzig, Grethlein&Co., 1935. 107–108. (A továbbiakban: CONRAD, 1935.)

háromnegyed órás dresszúrát Conradnak ráadásul vigyázzállásban kellett végighallgatnia.²³ Redl kémtevékenysége súlyos kockázatokat hordozott a hadműveleti terveket érintően, különösen pedig az úgynevezett B-lépcső stratégiai tartalmát érintően. Mindez világossá tette a cári vezérkar számára, hogy Conrad milyen megfontolások mentén igyekszik felszámolni a Monarchia haderejének számbeli hátrányát.

A Redl-affér legsúlyosabb következménye azonban a hadsereg alkalmasságába vetett hit megrendülése volt. Az a tény, hogy a dualista állam legerősebb riválisa sikerrel szervezte be a kémelhárítást (!) irányító törzstisztet, miközben ráadásul az extravagáns életet élt, önmagában súlyos fricska volt. A botrányba belebukott Conrad hű tanítványa, August Urbański is, akit Ferenc Ferdinánd személyes utasítására mentettek fel a hírszerzését felelős Nyilvántartási Iroda (Evidenzbüro) éléről. Mindennek fényében nem meglepő, hogy Redl nevének említése is élete végéig dührohamot váltott ki a vezérkari főnökből, ezért környezete számára lényegében tabuvá vált az áruló ezredesre való utalás.²⁴ Az orosz felderítés volumenét jól jellemző adat, hogy az 1870-es évektől „a Bécsbe akkreditált orosz katonai attasék zöme kénytelen volt elhagyni beosztását, abból kifolyólag, hogy leleplezték kémtevékenységüket”.²⁵ Ennek ellenére a cári titkosszolgálat hatékony működését egy másik, kevésbé ismert botrány is igazolta. Az Ohrana a boszniai szerb származású Čedomil Jandrić főhadnagyot szervezte be, aki feladatul azt kapta, hogy a 30,5 cm-es mósár tesztjeiről küldjön adatokat.²⁶ A tiszt 1914. április 8-án bukott le, és bár számos párhuzam mutatkozott a Redl-üggyel, ezúttal Conrad nem kényszerítette öngyilkosságba a delikvenst. Az ügy külön pikantériáját jelentette, hogy a főhadnagy Conrad egyik fiának, Kurtnek volt hadiiskolás évfolyamtársa; Jandrić végül húsz év börtönbüntetést kapott.²⁷

ÚJABB KONFLIKTUS FERENC FERDINÁND DAL

1913 júniusában ismét elérhető közelségbe került a fegyveres konfliktus, ezúttal a második Balkán-háború miatt. Bulgária ugyanis nem volt hajlandó kiüríteni a londoni egyezményben Szerbiának és Görögországnak ítélt macedóniai területeket, így háborúba keveredett azokkal, valamint az Oszmán Birodalommal és Romániával.

²³ DORNIK, 2013. 111.

²⁴ CONRAD, 1935. 109.

²⁵ SAPOSNYIKOV, 1970. III. 505.

²⁶ SONDHAUS, 2003. 137.

²⁷ Saposnyikov erre az ügyre utalva rögzítette, hogy az egyik orosz katonai attasét, Zankevics ezredest hazaküldték a főhadnaggal való kapcsolattartói funkciója miatt. SAPOSNYIKOV, 1970. III. 505.

Szófia ezek után gyors vereséget szenvedett, és Conrad számára egy még erősebb Szerbia víziója jelent meg. Ezt a helyzetet ismét preventív háborúval akarta megelőzni; Berchtold külügyminiszternek kifejtette, hogy amennyiben a diplomáciai helyzet erre lehetőséget ad, akkor „neki kell veselkedni a feladatnak”.²⁸ Ám a Monarchia nem kapott egyértelműen pozitív választ Németországtól arra a kérdésre, hogy egy orosz–osztrák–magyar konfliktus esetén számíthat-e német támogatásra? A vezérkari főnök az 1913. évi júniusi krízis idején jól foglalta össze a dunai birodalom helyzetét: „Már csak Németország vazallus állama vagyunk, amely nem képes önállóan véghezvinni egy akciót?”²⁹ Conradnak egyébként megint igaza volt, és ezt a helyzetet az első világháború évei messzemenően megerősítették, egyben tanúsították.

A második Balkán-háború során a zágrábi rendőrség egy Conrad elleni merénylet kitervelőit fogta el. Az eset körülményei ismét a dualista állam gyengeségét demonstrálták: egy dalmát diák, aki a szerbek oldalán önkéntesként harcolt az első Balkán-háborúban, magányosan, revolverrel tett volna pontot a tábornok karrierjére.³⁰ Végül még a fogságból is elengedték, azzal a kikötéssel, hogy emigrálnia kell a Monarchiából.

1913 augusztusának közepén fontos változásra került sor a császári és királyi haderő életében: a Legfelsőbb Hadúr, Ferenc József, a trónörököszt az összes fegyveres erők hadsereg-főfelügyelőjévé nevezte ki, egyben hivatalosan is deklarálták az addig *de facto* módon kezelt döntést, miszerint háború esetén a főherceg fogja átvenni a főparancsnokságot,³¹ amit a császár hajlott kora indokolt. Ráadásul Ferenc Ferdinánd nem elégedett volna meg egyfajta protokolláris vezetői szereppel, hanem aktívan kívánta irányítani a Monarchia haderejét. A trónörökös még 1909 elején Conradnak egyik heves vitájuk során meg is fogalmazta: „Ha hadseregparancsnok leszek, azt teszek majd, amit akarok, és jaj annak, aki valami mást tenne! Ezeket agyon fogom lövetni!”³² Az uralkodó ezen elhatározása minden korábbinál hevesebb vitákat generált Ferenc Ferdinánd és Conrad között, amelyek az ősz folyamán két botrányban öltöttek testet.

Conrad ugyanis az egyik hadgyakorlaton elmulasztotta a szeptember 14-i, vasárnapi misét, kiváltva ezzel a trónörökös haragját.³³ Ám a gyalogsági tábornok ezúttal sem került el a konfliktust, és kifejtette: azért van itt, hogy hadgyakorlatot vezessen,

²⁸ CONRAD, 1922. III. 353–354.

²⁹ SONDHAUS, 2003. 138.

³⁰ Uo. 139.

³¹ Uo. 140.

³² CONRAD, 1921. I. 158.

³³ GLAISE-HORSTENAU, 1980. 266. A szerző itt tévesen augusztusra datálja az esetet.

nem pedig azért, hogy misére menjen. A trónörökös válasza sem sok jóval kecsegtetett: „Tisztában vagyok a vallási nézeteivel, de ha templomba megyek, Önnek is jönnie kell velem!”³⁴ Conrad másnap igen elkeseredetten a következőket írta feleségének: „Túlságosan büszke és önálló természetem van ahhoz, hogy egy despota dühkitöréseit és szeszélyeit elviseljem.”³⁵ Josef Redlich Reichsrat-képviselő feljegyzése szerint „a helyzet tarthatatlan. Ahogy a főherceg korábban Conradot az egekig magasztalta, most úgy gyűlöli”.³⁶

A viszály következő állomása sem váratott már sokáig magára, ezúttal ráadásul nemzetközi porondon került rá sor. A lipcsei csata 100. évfordulóján a Német Birodalom a népek csatája győztes államainak katonai és politikai vezetőit hívta meg a centenáriumi megemlékezésre. Az osztrák–magyar deputációt a trónörökös vezette, de Conrad is a küldöttséggel tartott. Kezdetben minden rendben haladt, de amikor II. Vilmos a helyszínre érkezett, a trónörökös éppen nem volt az osztrák–magyar delegációnál, ezért rangidősként Conrad elkezdte bemutatni a küldöttséget a német császárnak. Amikor Ferenc Ferdinánd értesült erről, éktelen haragra gerjedt, és így tromfolta le a vezérkari főnököt: „Ön a hadsereg-főparancsnok? Kikérem magamnak!”³⁷ Az incidensnek ráadásul a németek is tanúi voltak; a kiélezett helyzetben Helmuth von Moltke vezérkari főnök bírta maradásra Conradot, egyben némileg sikerült Ferenc Ferdinánd dühét is mérsékelnie. A trónörökös Katonai Irodájának főnöke, Carl Bardolff, a főherceg és a vezérkari főnök vitáját két világszemlélet csatájaként, vagyis a katolikus Habsburg és szabadszellemű, német romantikus Conrad közötti debattaként értékelte.³⁸

A gyalogsági tábornok ekkori szerepét és magatartását életművének egyik legnagyobb tisztelője, Borisz Mihajlovics Szaposznyikov szovjet tábornok a következőképpen értékelte: „Beosztásában »örökös harcot« folytatva Conrad annyira elmélyedt [...] hogy kész volt harcolni a harc kedvéért, de nem a célszerűségért. A presztízs beteges érzése áthatotta a vezérkari főnök egész lényét és ez az odaadó, hű szolga csak a Habsburgok előtt hajtott fejet, türelmesen elviselve a hiúságára mért sebeket. [...] Mindezek arról tanúskodnak, hogy energikus, állhatatos természetű emberrel van dolgunk, aki elég erős jellemmel rendelkezik, de ugyanakkor lobbanékony és makacs. Ez utóbbi vonásai annyira kifejlődtek, hogy időnként elhomályosították Conrad elméjét, ami saját érzéseinek rabjává tette. Egyszóval »forrófejű« volt, amely-

³⁴ CONRAD, 1922. III. 436.

³⁵ SONDHAUS, 2003. 141.

³⁶ Uo. 142.

³⁷ URBAŃSKI, 1938. 136.

³⁸ BARDOLFF, 1938. 150.

lyel Clausewitz szembehelyezte az igazi hadvezér »hidegfejűségét«.³⁹ Mindazonáltal az 1913. évi történések még inkább növelték az osztrák–magyar Vezérkar főnökének ázsióját, különösen II. Vilmosnál, aki a tábornokot Németország bizalmi emberének tekintette.⁴⁰

ÚTON SZARAJEVOIG

E viták hatására a gyalogsági tábornok első ízben hosszú pályafutása alatt életkorára hivatkozva kérte nyugdíjazását, amelyet azonban nem fogadtak el. Conrad október 21-én – hasonlóan az 1913. október 3-i minisztertanácsi ülésen tett javaslatához⁴¹ – ismét a háború mellett tört lándzsát Ferenc Józsefnél. Ennek oka az volt, hogy a szerbek nem ürítették ki Albániát. A tábornok többször hangsúlyozta, hogy „most kedvező az alkalom. A háborúkat azok vesztik el, akik elszalasztják ezeket az alkalmakat.”⁴² A Vezérkar főnöke emellett a Monarchia déli részén állomásozó hadtestek létszámának további emelését is szorgalmazta, tekintettel a rossz vasúti kapcsolatokra és csekély szállítási kapacitásokra,⁴³ ezzel természetesen a háború előkészítését biztosítva.

Belgrád azonban végül meghátrált, így elkerülte a háborút. Ebben jelentős szerepe volt annak, hogy a Német Császárság egyértelműen kiállt a Monarchia mellett, és a kulisszák mögött belgrádi bevonulásra biztatta a dualista államot.⁴⁴ Miután azonban a szerbek visszakoztak, Bécs–Budapest ismét lemondott a háború lehetőségéről. A világháború után papírra vetett gondolataiban Conrad ezt az időszakot jelölte meg az olyan utolsó periódusnak, amikor a dualista állam relatíve kedvező körülmények mellett indíthatott volna háborút. Az osztrák–magyar Vezérkar főnökének igazát egy október 9-i orosz feljegyzés is megerősítette, amelyet Szergej Dimitrijevic Szazonov külügyminiszternek küldtek el Párizsból: „Ausztriának ezt a politikáját itt kizárólag a rá jellemző következtelenséggel magyarázzák; ezt az államot olyannak tekintik, amely teljesen elvesztette azon képességét, hogy helyesen tudja mérlegelni saját érdekeit, és politikáját ezekkel összeegyeztesse.”⁴⁵

³⁹ SAPOSNYIKOV, 1970. I. 198.

⁴⁰ Uo. II. 196.

⁴¹ *Die Protokolle des gemeinsamen ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1908–1914*. Bearbeitet von Anatol SCHMIED-KOWARZIK. Budapest, Akadémiai, 2011. 608. Conrad a Monarchia két legsúlyosabb problémájának nevezte Szerbiát és Montenegrót.

⁴² Uo. 610.

⁴³ Uo. 615.

⁴⁴ SONDHAUS, 2003. 143.

⁴⁵ SAPOSNYIKOV, 1970. II. 408.

1913 minden szempontból Conrad békebeli vezérkari főnöki működésének legkritikusabb időszaka volt. Az évet lényegében konstans külpolitikai krízis kísérte, amelynek csúcspontját a Szkutari-válság képezte. A Monarchia geopolitikai helyzete hónapról hónapra drámaian romlott. Ám az év hátralevő része sem volt nyugodtabb, főleg miután egyre világosabbá vált, hogy háború esetén Románia támogatására sem lehet számítani. Conrad így már Bukarest ellen javasolt preventív háborút, miután Szerbia már-már kikerült célkeresztjéből.⁴⁶ Ezen a ponton érdemes idéznünk Saposnyikov kritikáját, amellyel Conrad preventív háborút alkalmazni kívánó politikáját jellemezte: „Conrad amikor oly lelkesen kitartott az Olaszország és Szerbia elleni preventív háború mellett, igyekezett elhessegetni magától az európai háború gondolatát. [...] Fentebb már megcáfoltuk azt a lehetőséget, hogy 1910-ben és 1911-ben Európa két nagyhatalma között háború törjön ki más államok beavatkozása nélkül. Mindkét vezérkari főnök [ti. Conrad és Moltke] elfogult képet festegetett, ami nemcsak a hadügyre hatott károsan, hanem a politikára is.”⁴⁷ A gyalogsági tábornok Szerbia jövőjét vagy a Monarchia tartományaként, vagy pedig a Bajor Szabadállamhoz hasonló státusú államban képzelte el, egyben felismerte azt a veszélyt is, hogy a Balkán-háborúk után területét megduplázó balkáni ország hamarosan már 20 hadosztály kiállítására lesz képes.⁴⁸

Conrad vezérkari főnökségének második évére belefáradt a sorozatos kudarcokba, de még inkább abba, hogy állandóan keresztetvették terveit, így az 1914. évi császári hadgyakorlat után lemondását tervezte.⁴⁹ A Boszniában megrendezett hadgyakorlat után azonban más, egyben drámai fordulatot vett a vezérkari főnök pályája.

A Monarchia és Európa történelmére végzetes hatást gyakorló hadgyakorlat terveit még 1914 januárjában dolgozta ki Conrad és Bardolff ezredes. A boszniai hadgyakorlaton a hét évvel korábban annektált tartományból rekrutált XV. és XVI. hadtest vett részt, és ez csak előjátékát képezte volna a Délnyugat-Magyarországon megrendezendő császári hadgyakorlatnak, ahol a IV., V. és XIII. hadtest a Galíciára irányuló orosz csapás elhárítását, valamint az osztrák–magyar ellentámadást gyakorolták volna.⁵⁰ Mindezt azonban már keresztülhúzta a háború. Redlichhel folytatott, 1914. áprilisi beszélgetése során a vezérkari főnök igen pesszimistán festette le a dualista állam helyzetét, és kifejtette, hogy „a Monarchia sorsa eldőlt”, egyben az uralkodó és a trónörökös felelősségét is hosszan taglalta.⁵¹

⁴⁶ SONDHAUS, 2003. 143.

⁴⁷ SAPOSNYIKOV, 1970. II. 198.

⁴⁸ FISCHER, 1970. 571.

⁴⁹ CONRAD, 1935. 109.

⁵⁰ SONDHAUS, 2003. 144.

⁵¹ Uo. 145.

Conrad május 12-én találkozott utoljára Moltkéval, ahol azonban továbbra sem pótolták azt a hiányosságot, hogy a hadműveleti terveket pontosan ismertessék egymással. A német vezérkari főnök kifejtette, hogy hat héten belül le kívánja győzni Franciaországot, vagyis először nyugaton szeretné a döntést kicsikarni. Homályban maradt a keleti front helyzete, ahol Conrad bizonytalan ígéretet kapott egy német támadást érintően, amely a Siedlec–Lublin iránnyal a kongresszusi Lengyelország területén lévő orosz erők bekerítését tűzte ki célul.⁵² Mindazonáltal érzékelhető volt, hogy Moltke elbizonytalanodott abban: végre lehet-e hajtani a Schlieffen-tervet eredményesen. Jól látszott továbbá az is, hogy a keleti front helyzete alapvetően a Monarchia haderejétől függ.⁵³

Conrad 1914. június 24-én vonattal Szarajevóba érkezett, ahol egészen 27-ig tartózkodott. A trónörökös e nap estéjén találkozott utoljára.⁵⁴ Másnap Ferenc Ferdinándot és feleségét, Chotek Zsófiát a szerb Fekete Kéz terrorszervezet meggyilkolta a házaspár 14. házassági évfordulóján.

A JÚLIUSI VÁLSÁG

„A háborút emberek vezetik. Aki meg akarja érteni a háborút, mindennek előtt az embert kell megértenie annak fizikai és lelki reakcióival együtt.”

(Conrad)⁵⁵

A gyalogsági tábornok június 28-án 14 óra tájban érkezett Zágrábba, és itt értesült a merényletről Rhemen tábornok révén. A generális még folytatta tervezett útját Károlyvárosba, ekkora már azonban táviratok egész garmadáját kapta Potiorektól, valamint a hadügyminisztertől, Alexander von Krobatintól is. A preventív háború apostolának politikája most olyan gyúanyagot kapott, amelyet még soha. Mindennek fényében nem meglepő, hogy a trónörökös meggyilkolását Szerbia hadüzeneteként értelmezte: „A szarajevói gyilkosság az utolsó láncszem. Ez nem egyetlen fanatikus tette volt, ez Szerbia hadüzenete Ausztria-Magyarországnak.”⁵⁶ A kibontakozó válság néhány hét alatt lángba borította Európát, amelyben meghatározó szerepe volt az osztrák–magyar vezérkari főnök fatalizmusának. Ez azonban valamennyire

⁵² CONRAD, 1922. III. 667–673.

⁵³ DORNIK, 2013. 122.

⁵⁴ CONRAD, 1922. III. 702–703.

⁵⁵ URBAŃSKI, 1938. 60.

⁵⁶ CONRAD, Feldmarschall [Franz von Hötzendorf]: *Aus meiner Dienstzeit, 1906–1918. 24. Juni bis 30. September 1914.* IV. köt. 16–17.

a Monarchia összes vezetőjére igaz volt, Ferenc József is – aki máskülönben tényleg a békés megoldást kereste – ezt mondta a krízis során: „Ha már a Monarchiának tönkre kell mennie, legalább becsületben menjen tönkre!”⁵⁷ Az eseményeket még drámaibban értékelte a gyalogsági tábornok, aki megállapította, hogy az osztrák–magyar haderő még egy mozgósítást nem visel el háború nélkül.⁵⁸

A történészek számára mindig is kulcskérdésnek számított, hogy Conrad felelősségét feltárják a júliusi válság során. Tény, hogy Conrad kezdettől fogva az agresszió pártján állt, és állandóan a háború hátterének kialakítását várta el a diplomáciától. Itt kell azonban megjegyeznünk, hogy számos más ország katonai vezetői is hasonlóképpen cselekedtek: különösen igaz ez az orosz vezérkari főnökre, Januskevicsre, valamint a francia Joffre-ra. 1914 nyarán azért növekedett meg a tábornokok szerepe, mert a mozgósítás időben való elrendelése és végrehajtása az egész háború kimenetelét döntően befolyásolhatta. Conrad csak abban az esetben akadályozhatta volna meg a háborút, ha negatív, vagy legalábbis szkeptikus véleményt adott volna annak várható kimeneteléről.⁵⁹ Emellett számot kell vetnünk azzal, hogy ha a Szerbia elleni háborút akár 100%-os mértékben Conrad számlájára írnánk (amely egyébként abszurd következtetés lenne), még akkor sem tehető felelőssé a tábornok a német hadüzenetekért, tekintettel arra, hogy a háború globalizálódása messze túlmutatott Európa ötödik legnagyobb haderejének vezérkari főnökén. Ebből a szempontból nézve túlzóan megalapozatlan Franz Conrad von Hötzendorfot „az Armageddon egyik legfőbb előkészítőjének”, vagy „az Apokalipszis építésének”⁶⁰ nevezni, ahogy azt a recens angolszász szakirodalom tette.

Ferenc Ferdinánd halála a hadvezetés menetében is döntő hatást gyakorolt, mivel személyében a Monarchia csapatainak potenciális főparancsnokát is elvesztette. Ferenc József nem akarta a haderő irányítását egy nem Habsburg generális kezébe adni, így aztán Frigyes főhercegre esett a választás, aki 1907 óta a k. k. Landwehr parancsnoki tisztét töltötte be.⁶¹

A vezérkari főnök július 2-án így írt Urbańskinak: „Hidd el, hogy helyzetem a legkevésbé irigylésre méltó itt, a bécsi forgatagban. Valójában nyugalomra vágyom. [...] Isten tudja, mit hoz még ez a nyár, de a bosznia-hercegovinai jelentések egyre

⁵⁷ ARZ, Arthur von Straussenburg: I. Ferenc József és a világháború. *Magyar Katonai Közlöny*, 1930. 649.

⁵⁸ CONRAD, 1922. III. 463.

⁵⁹ HÖBELT, Lothar: *Stehen oder fallen?* Wien, Böhlau, 2015. 11.

⁶⁰ ZEHNDER, R. D.: *Habsburg Preparations for Armageddon. Conrad von Hötzendorf and the General Staff, 1906–1914*. PhD-disszertáció, Kansas State University, 1987. (kéziratban), ill. SONDHAUS, 2003.

⁶¹ BALLA Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredesek, gyalogsági és lovassági tábornokok és tábornagyok*. Budapest, Argumentum, 2010. 129.

nyugtalanítóbbak.”⁶² Ugyanezen a napon Conrad Bardolff-fal is érdekes beszélgetést folytatott, amelyet utóbbi megörökített. A vezérkari főnök megkérdezte: „Hogyan viselkedett a főherceg? – Mint egy katona. – Ez el is várható egy császári fenségtől.” Rövid szünet után a gyalogsági tábornok már a hadgyakorlat sikeréről érdeklődött...⁶³

Másnap került sor a meggyilkolt trónörökös és hitvesének temetésére. A korábbi hadügyminiszter, Auffenberg tábornok ekkor hosszas beszélgetést folytatott Conraddal, aki kifejtette neki, hogy „nem szabad elszalasztani az alkalmat a háborúra Szerbiával – a hadsereg gyengesége ellenére sem”.⁶⁴

A júliusi válság során a Német Birodalom a korábbi krízisektől eltérően most nem lépett fel mérséklően a Monarchiával szemben. II. Vilmos intencióját a német politika magára kötelező érvényű maximájaként elfogadta, miszerint „az élet és becsület kérdésében nem lehet másoknak tanácsot adni”.⁶⁵ Mindennek nyomán 1914. július 23-án este hat órakor a Monarchia diplomáciai jegyzéket intézett Szerbiához, amelyben követelte a dualista állammal szembeni propaganda beszüntetését, a szarajevói merényletben érintett személyek elleni vizsgálat lefolytatását, valamint azt is, hogy a nyomozásban szerb területen is részt vehessenek a császári és királyi szervek.⁶⁶ Miután a 48 órás határidőre nem kapott kielégítő választ, a kettős monarchia megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Belgráddal.

A júliusi válság során feltétlenül említenünk kell a Putnik-affért. A szerb vezérkari főnök ugyanis Stájerországban tartózkodott gyógykezelésen, és csak az osztrák–magyar jegyzék elutasítását követően indult haza Belgrádba. Budapesten azonban Tersztyánszky Károly lovassági tábornok feltartóztatta, majd internálta a szerb generálist.⁶⁷ Conrad ekkor utasította a budapesti hadtestparancsnokot a tábornok elengedésére, de miután hírért vette, hogy a szerbek is több monarchiabeli polgárt visszatartottak, megerősítette Tersztyánszky korábbi döntését. Ekkor azonban maga Ferenc József intézkedett, és utasítására különvonattal hazaengedték a szerb vezérkari főnököt.⁶⁸

⁶² URBAŃSKI, 1938. 215.

⁶³ BARDOLFF, 1938. 183. Ferenc Ferdinánd Katonai Irodájának vezetője igen pozitívan értékelte Conrad hozzáállását, ekképp fogalmazva: „Ez nála sem kedélytelenség, sem póz nem volt, csak katonadolog (Soldatenart) és hadvezetői kötelesség.”

⁶⁴ AUFFENBERG, Moritz von Komarów: *Aus Österreich-Ungarns Teilnahme am Weltkrieg*. Wien, Ullstein, 1920. 256.

⁶⁵ SAPOSNYIKOV, 1970. III. 139.

⁶⁶ SZIJJ–RAVASZ, 2000. 315.

⁶⁷ Uo. 560.

⁶⁸ Az uralkodó ezen döntése valószínűleg nem lepte meg különösebben a vezérkari főnököt, aki az uralkodót „a világ elsőszámú úriemberének” tartotta. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Nachlass Conrad B/1450 Nr. 124. 28.

Július 27-én este 8 órakor Conrad sorsdöntő fontosságú beszélgetést folytatott Berchtold külügyminiszterrel a hadüzenet kérdéséről. Továbbra is bizonytalan volt ugyanis az Orosz Birodalom magatartása, de számos nyugtalanító hír érkezett az eurázsiai impérium nyugati végeiről, ahol már a részleges mozgósítás bevezetése *előtt* igen komoly előkészületek történetek a hadsereg háborúra való felkészítésére.⁶⁹ A vezérkari főnök legfőbb célja az oroszok semlegesítése volt, de ha ez nem lehetséges, akkor mindent meg kívánt tenni annak érdekében, hogy minél előbb tisztázzák Pétervár hadba lépésének idejét. A gyalogsági tábornok „minden idegszálával arra törekedett, hogy Szerbiát olyan helyzetben intézze el, amelyben őt senki sem zavarja”.⁷⁰ Ám Conrad nem tudhatta, hogy ugyanezen a napon – még az osztrák–magyar jegyzékre visszaküldött szerb válasz vétele előtt – II. Miklós orosz cár a következőket táviratozta Belgrádba I. Péter királynak: „Mindent el kell követni olyan kiút megtalálásáért, amely Szerbia méltóságának csorbítása nélkül lehetőséget nyújt a háború borzalmainak megelőzésére. [...] Ha ez őszinte óhajunk ellenére nem sikerülne, Felséged bízhat abban, hogy Oroszország semmi esetre sem marad közömbös Szerbia sorsa iránt.”⁷¹

A válság során a cári birodalom offenzív magatartása vitathatatlan. Ennek főbb jellemzőit Moltke egy július 28-i feljegyzésében így foglalta össze II. Vilmosnak: „Már több mint öt év óta Szerbia az oka az európai bonyodalmaknak, amely súlyos teherként lebeg a népek politikai és gazdasági élete fölött. Ausztria mostanáig a gyengeséget súroló türelemmel viselte az állami létének aláaknázására irányuló állandó provokációkat azon nép részéről, amely a saját országában végrehajtott királygyilkosságról áttért a szomszéd király meggyilkolására. Ausztria csak a legutóbbi szörnyű gázott után folyamodott a végső eszközökhöz, hogy tüzes vassal kiégesse Európa testéből az állandó mérgezéssel fenyegető kelevényt. [...] Az osztrák–szerb konfliktus teljesen helyi jellegű, kijelenthetjük, hogy abban Európában senki sem érdekelt és amely egyáltalán nem veszélyeztetné Európa békéjét, ha nem avatkozna be Oroszország. Ez a körülmény kölcsönzött a konfliktusnak éles jellegét.”⁷² A császári és királyi haderő vezető beosztású tábornokai a békét megőrizni szándékozó orosz akciókat hiteltelennek vélték.⁷³

⁶⁹ Saposnyikov szerint július 27-én a cári csapatok vezetői annyira biztosak voltak a háború kitörésében, hogy a mozgósítások alkalmával intézkedéseket hoztak „a teljes harckészültség elérése érdekében”. SAPOSNYIKOV, 1970. III. 152–153.

⁷⁰ Uo. III. 146.

⁷¹ Uo. 149.

⁷² Uo. 154–155.

⁷³ Arz tábornok megjegyezte például, hogy amikor II. Miklós a Monarchia szerbiai hadüzenetét követően a „világbéke megőrzése érdekében” megkereste Berlint, ezzel egy időben már maga is részleges mozgósítást rendelt el. ARZ, Arthur von Straussenburg: *Kampf und Sturz der Kaiserreiche*. Wien–Leipzig, Günther, 1935. 23.

A júliusi 28-i osztrák–magyar hadüzenetet követően már nem volt visszaút. Franz Conrad von Hötzendorf tényleges irányítása mellett az Osztrák–Magyar Monarchia számára megkezdődött az első világháború.

1914 kritikus nyara új teret és távlatokat nyitott meg a hadsereg tábornoki kara számára is, és amint az lenni szokott, a háború egyesek számára a bukást, mások részére pedig a felemelkedést biztosította. Conrad pályája most került a herkulési válaszfut elé: boszniai harci tapasztalatai, valamint a béke idején befutott, szinte szédítő karrierje ellenére most hadvezérként kellett bizonyítania.

A „TISZA VAGY KÁROLYI”-PROBLÉMA A SZÁZ ÉVVEL EZELŐTTI MAGYAR REFORMÁTUS GONDOLKODÁSBAN

A magyar történeti gondolkodás Trianon-szindrómája a „Hogyan kerülhetett sor az 1918–1921-ben történetekre?” problémaköre körül forog. Jelen tanulmány a „Tisza versus Károlyi”-problémakör száz évvel ezelőtti magyar református olvasatait igyekszik feltárni. Alapvetően három kérdést jár körbe: 1.) A református emlékirók miben adtak igazat Tisza Istvánnak Károlyi Mihállyal szemben? 2.) Ugyanakkor milyen hibákat róttak a terhére? 3.) A „Tisza versus Károlyi”-vita református szemüvegen át nézve milyen társadalmi közegbe ágyazódott?

Az elemzés alapját három szöveg adja: 1.) Szilády Áron (1837–1922) kiskunhalasi lelkész 1918. október 27-i prédikációja, amelyet akkori káplánja és későbbi utóda, Ván Benjámin (1892–1985) 1955-ben összegzett és kommentált korabeli jegyzetei alapján.¹ 2.) Egy autentikus, in situ keletkezett folyóiratcikk Ravasz Lászlótól (1882–1975) 1918 novemberéből.² 3.) Egy védekező emlékirat, amely 1920 augusztusára került ki Baltazár Dezső (1871–1936) tolla alól.³

A magyar országgyűlés többségi pártjának vezetője a közhiedelemmel ellentétben nem 1918. október 17-én, hanem már két héttel korábban, a református zsinat október 3-i ülésén kimondta nevezetes mondatát: „Ezt a háborút elvesztettük.” A tisztességes béke kiküzdéséig azonban Tisza szerint nyolc hónap kemény ellenállásra van szükség.⁴ Baltazár visszaemlékezései teljesen helytállónak tekinthetők. A tiszántúli püspök szerint ugyanis a volt kétszeres miniszterelnök beszédét azzal kezdte, hogy bejelentését azért nem tartja vissza, mert azt hallgatói a holnapi napilapokból úgyis megtudnák. Juhász-Nagy Sándor debreceni ügyvéd és presbiter beszámolója tökéletesen alátámasztja utóbbi információt. Az 1924-től tiszántúli világi főjegyző és ilyen minőségében főgondnokhelyettes (egyébként Baltazár Dezső korábbi elkeseredett

¹ VÁN Benjámin: *Szilády Áron élete*. Kiskunhalas, Kiskunhalasi Református Egyházközség–Szilády Áron Társaság–Thorma János Múzeum, 2012. (a továbbiakban: VÁN, 2012.) 5–6., 101–102.

² RAVASZ László: *Hogyan állunk? Az Út*, IV./9–10. (1918. november–december), 179–185. Újraközölte HATOS Pál: „Született szocialista?” Ravasz Lászlónak, az erdélyi egyházkerület főjegyzőjének helyzetértékelése 1918 őszén. *Pro Minoritate*, 2017 tavasz, (a továbbiakban: RAVASZ, 1918/2017.) 73–80.

³ BALTAZÁR Dezső: *Próbáltatások idejéből*. Debrecen, Méliusz, 1920. (A továbbiakban: BALTAZÁR, 1920.)

⁴ Uo. 86–87.

ellenfele) szerint IV. Károly és II. Vilmos megelőző békeajánlatai nyomán Tisza 1918. október 5-én Burián Istvánnál már Wekerle Sándor, Apponyi Albert gróf és ifj. Andrássy Gyula jelenlétében úgy fogadta el a wilsoni pontokat, hogy ugyanebben az időben ugyanezért Károlyi Mihályt hevesen támadta. Ennek nyomán bontakozott ki a két politikus között az országgyűlésben az 1918. október 16–17-i úgynevezett pacifizmusvita.⁵

Baltazár Dezsőben – állítása szerint – jó darabig élt a remény, hogy a veszített háború hadisarca ellenére is a Tisza István-i biztatás szerint küzdhető ki a területi integritást és a gazdasági egységet is megőrző tisztességes béke. Amikor tehát 1918. október 16-án IV. Károly *Völkermanifestjére* válaszul az országgyűlésben Wekerle Sándor miniszterelnök bejelentette a perszónáluniót és a magyar állami függetlenséget, Baltazár ezt a mondatot írta naplójába: „Nagy nap. Istenem, tedd sok-sok boldogság kútfejévé!” A tiszántúli református püspök általános örömet, nagy lelki gyönyörűségek fellángolását s még a háború vesztesének gyászán keresztül is szívvárványos mosolyt várt a magyar nemzettől. Ekkor azonban – saját bevallása szerint – nem tudott hova lenni a csodálkozástól. „[...] jött valami érthetetlen, céltalan izgatás, rátámadás a nemzeti eszmére, az alkotmányra, a királyra. Belekiáltott a boldog kilátások derűjébe a vörös nemzetköziség, beleordított a rendes úton érvényesülni nem tudók hatalmi tébolya. Nekik nem kellett a függetlenség, nem kellett az integritás, nem a történelmi jogok, alkotmány, nemzeti vívmány, igazságdiadal.”⁶

A tiszántúli püspök itt egyértelműen Károlyi Mihály 1918. október 16-i, Tiszát provokáló beszédére utal. „Igenis, a désarmemen-t [lefegyverzést] a maga teljességében el kell fogadni.” – hangzott a Tisza István-i tétel gyökeres tagadása Károlyi szájából. A 48-as függetlenségi vezér szerint „most [...] azok [értsd: Wekerle és Tisza] mondják [...] remegő térdekkel, reszkető ajakkal e [pacifista] nézeteket azoknak [...], [kik amikor] [...] ijeszteni akartak [minket],⁷ nem féltünk a terrortól és a megfélemlítéstől. [...] Itt az óra, ütött a leszámolás órája!” – vonta le konklúzióját Károlyi.⁸

Károlyi párthívei közül Juhász-Nagy Sándor már a Wekerle-beszéd alatti bekiabálásában kizárta a Munkapárttal való nemzeti koncentrációt,⁹ és a forrónak gondolt vasat az eszmeileg a Károlyi-féle függetlenségek és a polgári radikálisok között ingázó Fényes László azonnal tovább is ütötte. 1918. október 16-i beszédében a háború

⁵ JUHÁSZ NAGY Sándor: *A magyar októberi forradalom története. 1918. okt. 31.–1919. márc. 21.* Budapest, Cserépfalvi, 1945. (a továbbiakban: JUHÁSZ NAGY, 1945.) 138–139.

⁶ BALTAZÁR 1920. 86–87.

⁷ A szövegben természetesen: „minket” – Bakó József bekiabálása szerint börtönrel és akasztófával is.

⁸ *Az 1910. évi június 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója.* XLI. köt. Budapest, 1918. (a továbbiakban: KN 1910, XLI.) 278–279.

⁹ Uo. 275.

elvesztése miatt, valamint „a magyarság százezreinek földben való rothadása” (sic!), vagyis a mérhetetlen véráldozatok miatt felelősségre vonást követelt.¹⁰ Ezt a gondolatot továbbvivő október 22-i beszédébe Andrics Tivadar be is kiabálta: „[Ez már] Bolsevikizmus!”¹¹

Tisza István októberi országgyűlési beszédeit az ellentábor már azokban a napokban a „zavarodottság beszédei”-ként aposztrofálta. Valójában Tisza nagyon is világosan határozta meg az ekkor már miniszterelnökségre törő Károlyi Mihály előtt az egyedül követhető politikai irányvonalat. A háború olyan értelemben változtatta meg a magyarság kárára a hatalmi erőviszonyokat, hogy sem Szerbiát, sem Romániát nem sikerült a háború előtti helyzetükhöz képest meggyengítenie. A kialakuló helyzetnek azonban kétségtelen pozitívuma az, hogy a háború előtt leginkább fenyegetően fellépő Oroszország átmenetileg kiesett a nagyhatalmak közül. Hatalmi vákuumhelyzet keletkezett tehát, amiben mindent meg kell tenni, hogy a Magyarországra nehezedő erő minél kisebb legyen. Ehhez kell az okos diplomáciát és az okosan határozott fegyveres kitartást is maga mellé állítania. Tisza ezen a helyen megvetőleg nyilatkozott a wilsoni Népszövetségről: amíg az valós formában fel nem áll, és hatékonyan meg nem tudja akadályozni bármely fegyveres szövetség fenntartását, addig nyugodtan teljesíthetjük a Németországgal szemben fennálló szövetségesi kötelezettségeinket. A magyar nemzet saját állami épületéből csakis kényszerhelyzetben és csakis annyit romboljon le, amennyi elkerülhetetlenül szükséges, hiszen ellenkező esetben saját ellenségeit segítené. Fernbach Károly bekiabálása szerint nemcsak az erőszaknak lehet engedni, amivel Tisza koncepcióját „igazságtalan ügy”-ként kárhoztatta. Erre is reagált Tisza, amikor kimondta: az ellenzék még önös politikai érdekből se hitesse el, hogy akik a háború ügye mellett kitartottak, azokat nem a magyarság létfenntartási érdeke vezette. Ezzel ugyanis csakis azt érhetik el, hogy az antanthatalmak a Duna-völgy dolgainak rendezését ne a magyarságra alapítva, hanem a magyarság ellenében végezzék el.¹²

Nem igaz tehát Juhász-Nagy Sándor állítása, miszerint Tisza ugyanazért támadta volna Károlyit, amit titokban maga is elfogadott, hanem alapvető nézetkülönbség állt fenn közöttük. Nevezetesen, hogy az ellenségeskedés beszüntetése egyenlő-e a teljes önfeladással és teljes önkiszolgáltatással az ellenség kénye-kedvére, avagy sem. Ennek nyomán igazat adhatunk Baltazár ítéletének, miszerint ezeknek a Tiszát támadó embereknek hatalom kellett, nekik maguknak, maguk hasznára. Ezt pedig csak romokon, a jog, rend, alkotmány, a haza romjain keresztül érhatték el. Károlyi

¹⁰ Uo. 285.

¹¹ Uo. 413.

¹² BALTAZÁR, 1920. 87–108.

Mihályék megbontották a magyar lélek itthoni békességét, bölcsességét, megbontották a magyar lélek harctéri hűségét, vitézségét, becsülete, hite egészségét.¹³ A tiszántúli püspök ezzel elsősorban abbeli visszatetszésének adott hangot, hogy Károlyiék összefogtak az ateista szociáldemokratákkal és polgári radikálisokkal. A tiszántúli püspök sorainak őszinteségét ezeken a helyeken nincs okunk megkérdőjelezni. Rátér ugyanis harctéri látogatásainak és prédikációinak ismertetésére. Mindezzel a függetlenségi Jánosi Zoltán debreceni lelkész és Juhász-Nagy Sándor presbiter tevékenysége ellen fordul,¹⁴ akik az ateista és hergelő „forradalmiságot” importálták a református egyházba. A Baltazár-párt azt is nehezményezte, hogy Jánosi és Juhász-Nagy inspirálására a debreceni presbitérium 33 tagja a grémium 1918. november 25-i ülése elé vitte Baltazár „ellenforradalmi kiráypárti agitáció”-ját, és többségi, elítélő határozatot fogantatosítottak ellene. Körlevélakciót is indítottak, amelynek célja a püspök egyházpolitikai izolációja volt a tiszántúli református gyülekezetek körében.¹⁵ Jánosi Zoltán akciója nyomán az ország különböző pontjain megjelenő sajtótermékek éles hangú cikkekben vetették Baltazár szemére „legitimizmus”-át (értsd: ellenforradalmiságát), a teológusoknak a világháborúban katonai szolgálatra jelentkezését, „párt-politizálás”-át, „anyagiasság”-át.¹⁶

Baltazár ellenfelei utóbbi állításaikkal több dologra is utaltak. 1.) A tiszántúli püspök az 1913-as nyírbátori időközi választáson munkapárti képviselőjelöltséget fogadott el. Csakhogy éppen a helyi református gazdatársadalom nem szavazott rá. A függetlenségi érzelmű választók úgy érezték, az ő megosztásuknak kísérletét honorálta Tisza István azzal, hogy Ferenc Józsefnél Baltazár Dezső számára eszközölte ki a főrendiházi tagságot. Ezzel az aktussal ugyanis a tiszántúli püspök szégyenteljes bukása ellenére is a politika fősodrában maradhatott.¹⁷ 2.) A katolikusok azzal vádolták Baltazárt, hogy tevőlegesen akadályozta autonómiaterveik megvalósulását azzal, hogy kevesellte a protestánsok kompenzációját a katolikus alapok és alapítványok egyházi tulajdonba juttatásáért. Ennek kapcsán kellett annak a tőkésí-

¹³ Uo. 87.

¹⁴ Jánosi Zoltán és Juhász-Nagy Sándor az 1911-es tiszántúli püspökválasztás alkalmával Baltazár leghatékonyabb kortesei közé számítottak. Jánosi ezért meg is kapta a debreceni munkáskörzeti lelkézséget, hogy azután az 1912-es Tiszával való „kéznyújtás” elkeseredett ellenségekké tegye a három embert. HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Budapest, Jaffa, 2016. (a továbbiakban: HATOS, 2016.) 77.

¹⁵ BARÁTH Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás ...”. *A Tiszántúli Református Egyházke-rület története Baltazár Dezső püspök tevékenységének tükrében (1911–1920)*. Sárospatak, Hernád, 2014. (a továbbiakban: BARÁTH, 2014.) 161–162.

¹⁶ *A magyar protestantizmus 1918–1948. Tanulmányok*. Szerk. LENDVAI L. Ferenc. Budapest, Kossuth, 1988. 36–37.

¹⁷ BARÁTH, 2014. 116–118.

tett földmegváltási alapnak az értékét egyről kétmilliárd koronára emelni, amelyet egyébként soha nem sikerült létrehozni, sem alacsonyabb, sem magasabb keretösszeggel.¹⁸ 3.) Azt azért sikerült kieszközölni, hogy a dunamelléki és a tiszántúli püspökök tisztségéhez az állami földbirtokokból átengedett középirtokot rendeljenek. 4.) A tiszántúli püspöknek tulajdonították annak a rendkívüli püspöki drágasági államsegélynek a kieszközölését, melynek léte Petri Elek dunamelléki püspök jelentése nyomán került napvilágra. A közvélemény az intézkedést nagy felháborodással vette tudomásul, mivel az az egyre mélyülő anyagi válsághelyzetben a református püspököket (is) kivonta a nemzeti áldozathozatal közösségéből.¹⁹ 5.) Széles körben terjedt a híresztelés, miszerint Baltazár a református lelkipásztorokat olyan értelemben instruálta volna, miszerint az államsegélyes kongruaösszegek megállapításánál az egyházi földbevételeket igyekezzenek irreálisan alacsonyra értékelteni.²⁰

Mindennek formája nyomán Baltazár Dezső a „Vádolj azzal, amit te akarsz tenni!” kommunista taktikáját látta és láttatta abban, hogy ellenfelei őt „álszent haszonlelés”-e érzékeltetésével „első számú háborús uszító”-ként ítélték el. Baltazár természetes módon vallotta meg, hogy ezt a minősítést Tisza István elkötelezett, a Munkapártba is belépett híveként kapta.²¹

Juhász-Nagy Sándor nagyívűen kitért Baltazár felvetésének megválaszolása elől, miszerint 1.) ő is hazug módon eltagadta az alapvető nézetkülönbséget a fegyverletétel Tisza- és Károlyi-féle verziója között; 2.) az alapvetően egyháza érdekét védő tiszántúli püspök ellen ő is a legaljasabb, bolsevik típusú propagandát üzte. Jánosi és Juhász-Nagy egyháziassága egyébként mindvégig kérdésen kívül maradt. Ráadásul Juhász-Nagy szilárdan meg is tudta őrizni Kovács J. István pesti teológiai tanár, majd dunamelléki egyházkerületi főjegyző (ilyen minőségében püspökhelyettes) barátságát és szövetségét.²² Ennek nyomán Jánosi Zoltánt később mindössze áthelyezéssel büntették, a kommun fogságát is elszenvető Juhász-Nagy iránt pedig külföldi emigrációból való hazatérte után nagy egyházi bizalom nyilvánult meg. A volt igazságügy-miniszter így művében mindössze két rövid egyházi vonatkozásra terjeszkedett ki: az 1918. október 23-i Baltazár-afférnak egy saját szemléletű leírására, valamint egy rövid utalásra a magyarországi protestánsok közös, 22-es bizottságának külügyi

¹⁸ ANKA László: Apponyi Albert 1917-es törvénytervezete a katolikus autonómiáról. *Egyháztörténeti Szemle*, 2018/3. 29.

¹⁹ Sz. n. [Bilkey Pap István]: Elég volt! *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1919. 43–44.

²⁰ SZIKSZAI Béni: *Ahogy én láttam. Feljegyzések a 20. századi magyar ébredéstörténetről*. Budapest, Koinónia, 2015. (a továbbiakban: SZIKSZAI, 2015.) 17.

²¹ BALTAZÁR, 1920. 87–108.

²² KOVÁCS J. István: *Egy élet prédikációja. Önéletrajz*. h. n. [Budapest], Szenci Győzőné Kovács Zsuzsanna, é. n. [2005.] (a továbbiakban: KOVÁCS, 2005.) 252–253., 418.

ténykedésére. Baltazár 1920. augusztusi vádjaival szembeni védekezését csak indirekt módon itt-ott elejtett megjegyzéseiből következtethetjük ki. A későbbi tiszántúli világi főjegyző szerint szakadákszerű különbség volt gondolkodásmód szempontjából a dualista politikai osztály református tagjai és a református köznép között. Bár Tisza a református egyház ügyeiben igazán példátlan buzgósággal és önzetlenséggel dolgozott, a kor mindhárom nagy kihívását, a nemzeti függetlenségi, a szociális, valamint a nemzetiségi kérdést is kizárólag az erő útján tartotta kezelhetőnek. Változtatlanul fenn akarta tartani a dualizmust, nem tűrt változtatást az ország feudális és antiszociális berendezésén, valamint az általános választójog végsőkéig való ellenzésével és akadályozásával a szavazati jog olyan formáját kívánta megőrizni, amellyel a szabad vadászterületté degradált nemzetiségi körzetek voksei által a kormány egyszerre törhet a nemzetiségek és a magyar függetlenségi mozgalom egyidejű elnyomására. Mindezzel pedig a gyakorlatban vetette meg a keresztyéni szeretetre, valamint a kálvini elvekből eredő demokráciára alapuló államrendet. Erőszakos rendszere szorította a magyarországi munkásmozgalmat és a radikális értelmiséget az érdekeresés titkos (sic!) útjaira. Sajnos Juhász-Nagy ezen a helyen nem megy bele részletesen, mit tudott ő az akkori magyarországi parlamenten kívüli politikai balszél titkos külföldi akcióiról, és hogyan kapcsolódtak ezekbe Károlyi háború előtti útjai. Az azonban a függetlenségi berkeken belül is élénk vitát váltott ki, hogy az egyesült államokbeli magyar emigránsok adományaiából a Szociáldemokrata Párt kvótászerű részesedést kapott. Ezen túlmenően a függetlenségi körökön túl is közismertté vált Apponyi 1914-es Károlyi-ellenes nyilatkozata, ahol a volt kultuszminiszter elítélt mindenféle, az illegalitásba hajló konspirációt, és szigorúan ragaszkodott a törvényes formák elvéhez.²³

A kialakuló helyzetet ifj. Andrássy Gyula, (később a Monarchia utolsó, tulajdonképpen már csak névleges külügyminisztere) is úgy értékelte, hogy a világháború kitörése a nemzetet polgárháború-szerű hangulatban, Juhász-Nagy szabatosabbnak vélt kifejezése szerint lappangó forradalmi állapotban találta. Juhász-Nagy Sándor szerint még a végnapokban is Tisza István hatása vélelmezhető abban, ahogy Baltazár Dezső az uralkodói pár október 23-i debreceni fogadásának forgatókönyvét kidolgozta. Bár ennek a királyi felség melletti demonstratív kiállásként kellett volna szolgálnia, mélységes szervilizmusával olyannyira a végletekig feszítette a már amúgy is felajzott hangulatot, hogy azt Szász Károly – Tisza meggyőződéses híve – is kénytelen volt helyteleníteni. Juhász-Nagy – amellett, hogy az októberi forradalom kitörésének felelősségét teljesen a Tisza–Baltazár-klikkre hárítja – Hock János

²³ LIGETI Dávid: „Párisba járt a Károlyi Misi”. Gróf Károlyi Mihály nyugati útjai a világháború előestéjén. *Trianoni Szemle*, 2017/3–4. (a továbbiakban: LIGETI, 2017.) 59.

szarkasztikus megjegyzésével élve az akkor uralkodó „etikai magaslatok”-ra is utalást tesz. Az akkori józsefvárosi plébános szerint ugyanis a forradalmat az a két liter egri bikavér idézte elő, melyet Meskó Zoltán²⁴ honfibújában megivott.²⁵ A Károlyi- emlékiratokba is bekerült az állítás, miszerint a lármás botrányba fakadó ülésre, melyet később – igaztalanul – a forradalom kitöréséért is felelőssé tettek, „Meskó Zoltán [...] mint általában ittasan jött”. Az érintett személy fia, a piarista paptanár Meskó Lajos szerint ezzel a megjegyzéssel a kommunisták cinkosává vált Károlyi éppen akkor tolta hazug módon a felelősséget apjára, amikor az a „tettetársak” börtönében sínylődve nem védekezhett ellene.²⁶ Állítása szerint ugyanakkor apja is önkritikusan nyilatkozott akkori szerepével kapcsolatban: „Ha tudom akkor, hogy löporral töltötték meg a termet titkos árulók, akkor nem csiholom ezt a szikrát.”²⁷

Nem véletlen tehát, hogy Bodoky Richárd a „nagyobb felelősség” elve²⁸ szerint utasítja vissza a Juhász-Nagy-féle értékelést: „A régi puritán Házban, ott a Múzeumkert mellett még [...] kicsit ódivatú és maradi magyarok ültek [...] [akik] tudtak a honatyák felelősségéről, s óvakodtak attól, hogy azt mondhassa róluk valaki, nem tisztelik saját erkölcsi törvényeiket. [...] [Ezzel szemben] a fényes gótikus Házban [...] ijesztő emberi gyengeségek, bűnök dáridója folyik. [...] Mintha mióta az örült Lucheni ott a genfi tó partján [...] leszúrta Erzsébet királynét, átok ülne a magyar közéleten. [...] Apák és fiak őrségváltás[ának] napjait éljük. [...] Andrássy Gyula [...] nem bizonyult nagynevű apja méltó fiának. [...] Apponyi Albert az ékesen szóló demagóg sajátos etikai érzéketlenségé[vel] és elvi bizonytalanságá[val] alapjában kleri-

²⁴ Meskó Zoltán (1883–1959) változatos politikai karrier futott be. Az olasz frontról hazatért katonatisztet 1917 tavaszán a keceli választókerületben függetlenségi párti programmal választották országgyűlési képviselővé. Sajátos módon a „lövészárók hangja”-ként nem az oroszországi példát, hanem az „árdrágító és lógós zsidók” üzenetét vitte a Tisztelt Ház falai közé. Az első között követelte a háborús vagyonok megadóztatását. A Függetlenségi Párt feloszlása után Bizony Ákossal tartott. 1918-ban egy ideig szülővárosa, Baja főispánja volt, majd a várost megszálló szerbek fogságába került. Innen kiszabadulva Szegedre ment, részt vett a nemzeti hadsereg szervezési munkálataiban. A Friedrich-kormányban előbb kigazdaügyi, majd földművelésügyi államtitkár volt. 1920-tól Nagyatádi Szabó István mellett a Kiszgazdapárt egyik legfontosabb szervezője, 1920–1921-ben a Belügyminisztérium politikai államtitkára lett. UDVARVÖLGYI Zsolt: *Meskó Zoltán: egy politikusi pályakép*. PhD-értekezés kézírata. Miskolci Egyetem BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola. Miskolc, 2008. (a továbbiakban: UDVARVÖLGYI, 2008.) 9–11., 105–109.

²⁵ JUHÁSZ NAGY, 1945. 11., 53–55., 110., 117., 122., 189–190., 397.

²⁶ 1945 januárjában a budapesti népbíróság első fokon öt, másodfokon tizenöt év börtönre ítélte Meskót az alábbi vádpontokban: 1.) A Nyilaskeresztes Párt 1932-es megalapításával a nyilasság atyja. 2.) Háborús bűnös a Szovjetunióval szembeni hadba lépés miatt az, aki egyedülként [sic!] szólalt fel a lépés ellen a magyar országgyűlésben. UDVARVÖLGYI, 2008. 119–121.

²⁷ Uo. 108.

²⁸ Utalás *János evangéliuma* 19. rész 11. versére: „Semmi hatalmad sem volna rajtam, ha felülről nem adatott volna néked: [de] nagyobb bűne van azért annak, a ki a te kezébe adott engem.”

kális ultramontán politikát folytat. [...] Kossuth Ferenc az óriás apa fénylő árnyékába vesző jelentéktelen fia, [akinek legnagyobb tragédiája, hogy] nem született vezetőnek. [S] Tisza Kálmán fia, Tisza István. A vezető politikusok között az egyetlen [...], aki nemcsak rossz közérzettel, bizonytalan sejtelmektől gyötörve gyanítja a veszélyt, de a helyzet elemzéséből meg is állapítja a mibenlétét. [...] S talán éppen ennek következtében maga is útjában áll a sebek gyógyításának. Fél. Ilyen körülmények között minden gyors változtatást katasztrofálisan kockázatosnak tart, s először rendet akar teremteni. A rend érdekében az erőszaktól sem riad vissza, s így – a gyűlöletet is vállalva – magára zúdíttja azoknak a haragját, akik a szabadsággal visszaélve *sokkal súlyosabb felelősséggel* [kiemelés tőlem – KKÁ] terhelik magukat. Ellenzékben gyönyörködtek saját hangjukban, mentelmi jog védelme alatt berendezést törtek, párbajoztak, obstruáltak. Kormányon erőszakoskodtak, éveket vesztegettek el meddő közjogi vitákkal, vezényleti nyelv és *Gott erhalte*-botrányokkal, mintha a nemzet néhány nagy halottjának hazahozatala fontosabb lenne, mint a kivándorolt millióké, végül felszították a horvátországi horvát-szerb koalíció indulatait, hogy saját maguk sírját ássák meg vele. Budapest páratlan *külső* [kiemelés tőlem – KKÁ] felvirágzása ugyan még ideig-óráig elkápráztatja a szemet, de ez csak a nagyobb részében zsidó és német polgárság gyarapodását mutatja, s milyen kegyetlen mohóság áll néha emögött!”²⁹

A későbbi ifjabb Bethesda-lelkész tényleírásait ezen a helyen Juhász-Nagy Sándor könyve vezeti.³⁰ Értékkitéletét azonban az határozza meg, hogy apja, idősebb Biberauer Richárd és Baltazár Dezső között a tiszántúli diakóniaügy³¹ felépítése érdekében termékeny munkakapcsolat és kölcsönös személyes megbecsülés bontakozott ki. Ezt a már-már barátnak is tekinthető kapcsolatot a budapesti bethánista körök „Mit működik együtt egy »hitetlen«-nel?” jelszó alatt kifejezett rosszallással illeték. Bár a Filadelfia Diakonisszaegylet vezető lelkésze korántsem érezte a tiszántúli püspököt „rokon lélek”-nek, „hitben testvér”-nek, de nem is tartotta hitetlen embernek. Baltazár jellemgyengesegeit akkor még elnyomta az általa viselt méltóság hatalmas tekintélye. Idősebb Biberauer Richárd így egy olyan embert tisztelhetett benne, aki a történelmi egyházat szereti, annak fennmaradásáért és gyarapodásáért küzd. Mint ilyen, Baltazár egyáltalán nem volt „bérenc”, vagyis idegen, külső erők fizetett eszköze, sem a zsidóké, sem a szabadkőműveseké, sem a szocialistáké.³² A tiszán-

²⁹ BODOKY Richárd: *Gyanútlanok. Családtörténeti töredékek (1870–1918)*. (Jövevények és vándorok). Budapest, Luther, 2018. (a továbbiakban: BODOKY, 2018.) 150–154.

³⁰ JUHÁSZ NAGY, 1945. 286–289.

³¹ A diakonissza irodalmi megformálására lásd Zsuzsanna testvér alakját Szabó Magda *Abigél* című regényében.

³² A tiszántúli püspök szerint a jezsuita központi lapok kis, vidéki szennylapok álhíreit vették át, hogy azután „stratégiával”, s „tervszerűen” terjesszék tovább azokat. BALTAZÁR, 1920. 183.

túli püspök nem volt ellensége az evangéliumnak sem. Sőt, „színből vagy szívből”³³ az evangélium hirdetésére is képes volt. A történelmi egyház pedig – nézzen ki akár milyen száraznak és tüskésnek – magában hordozza az evangélium paraszát, amelyet a Lélek fuvallata lobogó tűzzé gerjeszthet fel.³⁴

A Juhász-Nagy ellen felhozott egyházellenes izgatásvádat a későbbi fejlemények is zárójelbe tették. Hiszen maga Baltazár is nyilván utalt arra, hogy 1918 novemberében az egyházi közéletbe bedobott vádak hangoztatását egyre inkább a budapesti „lelki munkások” [értsd: rosszul fizetett segédlelkészek, hitoktatók, belmissziói egyesületek társadalmi munkában dolgozó „szolgáló testvér”-ei] vették át, akik egyre inkább az *Új Reformáció* folyóirat köré csoportosultak.³⁵ Ezzel szemben az a Juhász-Nagy, aki 1912–1919 között debreceni presbiterként Baltazár Dezső ellenlábasa volt, 1924 után főgondnokhelyettesként folyamatosan közeledhetett püspökéhez. Ennek jele az az 1929-es Baltazár-féle alkotmánytervezet is, amely szociális alapon komoly népvédelmi intézkedéseket is tervbe vett, illetve, hogy a püspök azon elégedetlen, az önálló Kiszegedapárt helyreállítását szorgalmazó körökhöz közeledett, akiknek egyik legfontosabb debreceni prominensévé éppen a tiszántúli egyházkerületi főjegyző lépett elő.³⁶

A szociális alapú népvédelem pontján a református közvélemény mindenképpen jogosnak érezte Juhász-Nagy Sándornak Tisza Istvánnal szemben megfogalmazott kritikáját. Árulkodik erről a Bodoky-féle védelem is, de még inkább a Szilassy Aladárral szemben kibontakozó egyháztársadalmi megbecsülés. Szilassy Aladár az 1880-as években kapcsolódott be a református egyháztársadalmi életbe. A sikeres ügyvéd, bíró, majd 1909-től a közigazgatási bíróság másodelnöke (ilyen minőségben a főrendi ház tagja) kiváló, evangelizáló erejű, világi [értsd: lelkészi képesítéssel nem rendelkező] munkásnak bizonyult. Szilassy Tisza István valódi ellentétpárjaként válhatott az „igazi magyar úr” példaképévé a magyar reformátusság előtt. Pruzsinszky Pál szerint Szilassy 1.) nem volt fukar; 2.) barátságos érintkezésben állt azokkal,

³³ Utalás a *Korinthusbeliekhez írt II. levél* 5. része 12. versére, valamint a *Filippibliekhez írt levél* 1. rész 18. versére.

³⁴ A bibliai kép utalás *Mózes II. könyvének* 3. részére; *Mózes V. könyvének* 33. rész 16. versére, valamint *Mikeás próféta könyvének* 7. részére (itt különösen a 4. versre). Adatok a kérdésre: BODOKY, 2018. 226., 248–250., 254–255., 258. Magam teljes mértékben helytállónak ítélem Bodoky Richárd Baltazár Dezsővel kapcsolatos értéktételeit.

³⁵ BALTAZÁR, 1920. 120., 178. Vö. KOVÁCS Kálmán Árpád: Egyházak. In: *Hódmezővásárhely története*. III/1. köt. Szerk. MAKÓ Imre – MARJANUCZ László. Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2019. (a továbbiakban: KOVÁCS, 2019.) 728–731.

³⁶ *Horthy Miklós titkos iratai*. Szerk. SZINAI Miklós – SZÜCS László. Budapest, Kossuth–Magyar Országos Levéltár, 1962. 272–285. – BALTAZÁR Dezső: Pártalakulások alapjai. *Pesti Napló*, 1929. júl. 21. 4. – KOVÁCS, 2005. 419.

akiket 3.) *Krisztushoz* [kiemelés az eredeti szövegben] akart vezetni, hogy 4.) munka, *erkölcsben megtisztult* [kiemelés tőlem – KKÁ] generációt adjon hazájának. 5.) Hajlandó volt ki nem taposott útra lépni. A nemesi eredetű, hagyományos magyar úri politizálás eszköztárán túlmenően a krisztusi szeretet felől is meg tudta közelíteni a magyar élet társadalmi válságjelenségeit. Amidőn például egyik előadásában (a számolatlanul sok közül) a *munkáskérdés* került szóba, rámutatott a *szeretettel áthatott munkálkodás* [kiemelés az eredeti szövegben] felséges mivoltára. A munka a szeretettel együtt áldás, különválasztásuk ellenben sok baj oka. „Korunkban – úgy mond – a szeretet és munka különválása élesebb mint valaha.”³⁷ Ebből táplálkozik a kíméletlenség a kizsákmányolásban, másrésről a kíméletlenség a megtorlásban. Minél jobban megközelítjük a munkának és a szeretetnek az egyesítését, annál biztosabb fundamentumon áll a társadalom. Ezen jellemvonásokkal és bölcsességgel Szilassy Aladár azon hitbeli érzékenység okán rendelkezett, amely – sajnálatos módon – Tisza Istvánból nagyon is hiányzott. Ahogy Pruzsinszky Pál fogalmazott: Szilassy azért akarta és tudta az „ora et labora” igazi eszményét mások szívébe plántálni, mert benne magában is megvolt az az „egy szükséges dolog”.³⁸ Utóbbi szakasz utalás a nevezetes bethániai párbeszédre Jézus és Márta között,³⁹ amely a hívő, alázatos odafigyelés elsődlegességét, sőt kizárólagosságát fejezi ki a szorgalmas törekvéssel, a magát és mást is törő igyekvéssel szemben. Előbbi lehet ugyanis csak Istentől áldott és ezért örökkévaló módon eredményes.⁴⁰ A sorok között olvasva a pesti teológiai akadémiai tanár arra is nyilvánvaló utalást tesz, hogy Tisza jelleme minden puritánsága ellenére is magánéletében boldogtalannak volt tekinthető. Ebből kifolyólag – Szilassyval ellentétben – igen kevés érzékkel bírt a szexuális tisztaság iránt.⁴¹

Ván Benjámin visszaemlékezése szerint 1918 októberében Magyarország rohamosan sodródott a háború végéhez. A napi események olvasása, a szájakon át érkező hírek még az agg Szilády Áront is állandó izgalomban tartották. Különös előérzettel szólt többször is Károlyi Mihály gróf szerepléséről, akinek a szándékától és örült

³⁷ Pruzsinszky Pál idézi Szilassy Aladár *Az amerikai evangélikus* (sic! Értsd: evangéliumi) *ifjúsági egyesületek szervezete és munkája* című, egyelőre nem azonosított előadásából.

³⁸ PRUZSINSZKY Pál: *Szilassy Aladár. Visszatekintés negyvenéves egyháztársadalmi munkásságára*. Budapest, Dunamelléki Egyházkerület–Budapesti Református Egyház, é. n. [1922.] 35–37.

³⁹ „Uram, nincs-e arra gondod, hogy az én testvérem magamra hagyott engem, hogy szolgáljak? Mondjad azért néki, hogy segítsen nekem. Felelvén pedig, monda néki Jézus: Márta, Márta, szorgalmas vagy és sokra igyekezel, de egy a szükséges dolog, és Mária a jobb részt választotta, mely el nem vétetik ötöle.” *Lukács evangéliuma* 10. rész 38–42. versek.

⁴⁰ Utalás a református himnusznek is tekintett 90. *zsoltár* záró- (17.) versére, valamint a salamoni zarándokének 127. *zsoltár* kezdő (1–2.) verseire.

⁴¹ Vö. ANKA László: Gróf Tisza István társadalmi háttérének és magánélete. *Valóság*, 2015/12. (a továbbiakban: ANKA, 2015.) 23–25.

gondolataitól féltette legjobban a nemzetet. Az agg kiskunhalasi lelkész az ellenzéki vezért hitvány, becstelen és örült embernek nevezte. Örültségét a mindent odadobni képes dicsőségvágy, esztelenség és erőtlenség adja. Föl sem tudja fogni, a háború akárhogy való befejezéséről üvöltő cikkek uszítást és lázítást jelentenek. Meg sem tudja fontolni, mit jelent ebben az ítéletidőben felelőtlenül szórni a parazsat, a gyűjtőszikrákat, amikor a nemzetiségek, majd a nemzetközi szervezetek robbanásra kész erői fonják a magyarságot körül. Ha ilyen ember kaparintja kezébe az ország kormányát, a magyar nemzet a kibontakozás bármiféle lehetőségét nélkülöző katasztrófába zuhan.⁴²

Szilády mindezzel tanúbizonyságát adta, hogy alaposan és értőn követi a politikai eseményeket, Tisza István látásmódja szerint értékelve azokat. Juhász-Nagy határozottan tagadja Károlyi gyengeelméjűségének vádját.⁴³ Az ellenzéki vezér legfőbb tulajdonságainak a magyar hazafiságot, nép- és emberszeretetet tartotta. Ezekből a tulajdonságokból következett nála – úgymond – az eszmékben való prófétai hit. A tiszántúli világi főjegyzőhelyettes különösen Károlyi próféciaára való hajlamát tartotta megdöbbenőnek, hiszen az elkövetkezendőkről szóló jövőndölései a legtöbb esetben beváltak. Az is elgondolkoztató, hogy leginkább a sötét eseményeket sejtette meg előre. Valósággal a magyar élet Kasszandrája volt. Környezetének módja volt megfigyelni jóslásait 1913-tól, a szentpétervári utazás tervétől kezdve.⁴⁴ Mindezt Juhász-Nagy Sándor a „második vereség”, vagyis a II. világháborús összeomlás visszatekintő szemléletében írta. Sziládynak mindez 27 évvel korábban a saját fejre bajt idéző örült csóvadobálásnak tetszett. Ez a kifejezés Tisza István 1918. június 19-i képviselőházi beszédére utal vissza, amelynek lényege, hogy a hazafiatlan kishitűség hirdetése nem hozhatja el a békét, ellenben a nagy lelkierővel kitartó és négy év minden szenvedését elhordozó nemzet és a frontokon harcoló vitéz katonák ki fogják azt vívni.⁴⁵ Az agg lelkész-tudós annak ellenére a volt miniszterelnöknek adott igazat, hogy vezérszónokként nem sikerült cicerói módon nevetségessé tennie a „magyar Catilinát”-t és társait, sőt, az őszi fejlemények éppen hogy Tiszát látszottak megcsúfolni. Szilády a „nemzetközi szervezetek” kitétel alatt egyaránt érthette az internacionalizmusukkal kérkedő bolsevikokat és wilsoni Népszövetséget. Előbbi terjeszkedő

⁴² VÁN, 2012. 122., 129.

⁴³ Mint láttuk, az „örültség” Sziládynál sokkal inkább etikai, mint értelmi kategória.

⁴⁴ JUHÁSZ NAGY, 1945. 530. Vö. DOLMÁNYOS István: Károlyi Mihály és a „szentpétervári út”. *Történelmi Szemle*, 1963. 167–193. Károlyi legsikerültebb próféciaját az 1914-es delegációs tárgyalások során mondta el. „[...] Nekünk még a győzelmes háború sem érdekünk. Nemcsak bennünket, hanem egész Európát évtizedekre vetné vissza egy ilyen háború, és [...] Európa elveszítené azt a vezető szerepet, melyet a világon visz.” Idézi Hajdu Tibor nyomán: LIGETI, 2017. 57.

⁴⁵ KN 1910, XXXIX. 384–398. Vö. SZÁSZ Károly: *Tisza István. Élet- és jellemrajzi vázlat*. Budapest, Athenaeum, 1920. (a továbbiakban: SZÁSZ, 1920.) 55–56.

veszélyére éppen a június 19-i beszéd hívta fel a figyelmet, utóbbi valós béketeremtő képességére a nagyhatalmak érdekellentéteit kiválóan ismerő Tisza éppen október 17-én tett gúnyosan dehonesztáló megjegyzést. A kiskunhalasi lelkész ennek ellenére Károlyi 1918. október 16-i „Ütött a leszámolás órája!” felkiáltását prófétai módon értette meg. A gondolat ugyanis Hóseás prófétának Izrael Kr. e. 722-es, az asszírok által végrehajtott fogságba vitelét megelőző döbbenetes erejű igehirdetését idézi: „Elérkeztek a számadásnak napjai; elérkeztek a megtorlásnak napjai; megtudja majd Izráel! Bolond a próféta, örült a léleknek embere a te vétked sokasága miatt és mert akkora a gyűlölség.”⁴⁶ A nevezett szakasz folytatása Izrael három szégyenét sorolja föl, mint amelyek megalapozták a bukáshoz és totális összezavarodottsághoz vezető gyűlölséget: a Szodomáéhoz hasonló gibeai szégyent,⁴⁷ a Baál-Peór szégyenét,⁴⁸ valamint Gilgál szégyenét. Utóbbi hely utalás a Saul király által engedetlenül bemutatott áldozatra,⁴⁹ amelynek azután – az aranyborjú egyiptomi jellegű kultuszával megspékelve – I. Jeroboám király is a követője lett.⁵⁰ Első az elfajzott szexualitás képe, a második az oly gyakorivá vált vegyesházasságoké, amelyek különösen a református ifjak hitét és erkölcsét rontották meg, a harmadik pedig a prófétai erőt megrontó szimoniákus államkultuszé. Utóbbi jellemzőit Szikszai Béni – kommunizmus kori visszatekintésében ugyan, de nem elbeszélt és tapasztalati alap nélkül – az alábbiképpen foglalja össze: „Megszavazza a védővámokat, a hadi hitelt, a hadüzenetet, a sorkatona-állítást. Mindent, minden meggondolás nélkül, vagy éppen annak ellenére. [...] Ha nincs is hatalmának középkori »dicsőségében« az államhatalom mellett, [...] az állam nem fukarkodik elismerésben. Egymás után születnek a kormányfőtanácsos, méltóságos papok, sőt a valóságos belső titkos tanácsos »kegyelmes« püspökök is. [...] Alapjában véve nincs [már] különbség a református és római katolikus egyház között. [...] Kiszolgáló egyház! Kiszolgálja a cselédei szemrevaló lányával első nászéjszakát ellakó földesurat éppúgy, mint a proletár izzadmányból tőkét halmozó nagyiparost. Amíg a »mi« kenyerünkért imádkozik, erkölcsi tekintélyével támogatja az arató munkásokat kiuzsorázó földesurat.⁵¹ De teheti másként? Mikor fizetése annyi, mint egy miniszteré?! A pap és a jegyző fegyvertársak, akik

⁴⁶ *Hóseás próféta könyve* 9. rész 7–12., 14–15. versek.

⁴⁷ *Birák könyve* 19. rész 22–26. versek.

⁴⁸ *Mózes IV. könyve* 19. rész 1–3. versek.

⁴⁹ *Sámuel II. könyve* 13. rész 7–14. versei.

⁵⁰ *Királyok I. könyve* 13. rész 26–33. versek.

⁵¹ A „derestörvény” újabb értékelésére ld. ANKA László: Miért „derestörvény” az 1907-es „cseléd-törvény”? In: *VERITAS Évkönyv 2017*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2018. 97–112.

csak a nőn és a kártyán vesznek össze. Áll az írás kijelentése: »Ha lopót látsz, mellé adod magad, és ha paráznákat, társalkodol velük.«⁵²

A *ius primae noctis* Szikszai valószínűleg Lesznai Annának a *Nyugat* 1910-es évfolyamában megjelent „Uri jogon” című verse okán hozza szóba. E tanulságot a kortárs közvélemény nem a Nemzeti Kaszinó egyetlen zsidó tagja, zempléni Moscovitz Gejza extravaganciájának, illetve a körtvélyesi uradalom utálatos sajátságának tulajdonította, hanem válogatás nélkül rávetítette az egész mágnástársadalomra.⁵³ Meggyőződésem szerint, ha Tisza István nem is, idősebb Szilassy Aladár mindenképpen ellenpéldája volt ennek a bántó és teljességében bizonynyal igaztalan általánosításnak.

Tudjuk, hogy Sziládyt mélyen megbántotta a helyi lányok erkölcsének megromlása, ami a pécsi 52. ezred kiskunhalasi áthelyezésének idején alakult ki. Szilády nagyon erőteljesen aláhúzza, hogy baranyai bakák rontották meg az úri és iparoscsaládok hadiözvegyeit és pártában maradottjait,⁵⁴ de a baj a majmolás és a kíváncsiság okán hamarosan a gazda- és az alsóbb néposztálybeli családokba is utat talált. Nem véletlenül prédikált a jelenség ellen, kiemelve a régi asszonyok feddhetetlenségét, hűségét, férjük melletti áldozatos kitartását a szenvedések idején. Az agg lelkész a jó lelkipogozó éleslátásával kárhoztatta, hogy kora asszonyai még csak nem is a halálba rohanók iránti szájalomból és részvétből dobják oda esztelenül a testüket, hanem a maguk torkos indulatainak telhetetlen élvezetére. Megrázó, mindenkit megragadó beszédét a hallgató közönség nagy ijedelmére az alábbi felkiáltással zárta: „Tisztességes családok, mocskos életű, cégéres jeleseivé váltatok!”⁵⁵

Az átélt és fokozódó lelki sokkok hatására Sziládyt nagy erővel kezdték el foglalkoztatni a prófétai ítéletmondások. 1918 októberének utolsó vasárnapján (27-én), környezete minden kérése ellenére is maga ment föl a szószékre. Hatalmas prédikációjával fegyelemre, rendre intette a népet a várható események elkövetkezése esetére. Textusa ez volt: „Megesküdött a seregeknek Ura, mondván: úgy léssen, mint elgondolám, úgy megy végbe, mint elvégezém. Ez az elvégzett tanács az egész föld felől és ez amaz felemelt kéz minden népek fölött. Mert a seregek Ura végezte, és ki teszi azt erőtelenné? Az Ő keze fel van emelve, ki fordítja el azt?”⁵⁶

⁵² Utóbbi idézet utalás a *Zsoltárok könyve* 50. rész 16. versére. SZIKSZAI, 2015. 16–17.

⁵³ HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság*. Budapest, Jaffa, 2018. 33.

⁵⁴ A baranyai (főleg ormánsági) református eklézsiáknak az 1880-as évektől nyilvánvaló erkölcsi süllyedésére ld. SCHWARCZWÖLDER Ádám: A magyarpeterdi református eklézsia története az 1880-as években. In: *7. Országos interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai*. Szerk.: RAB Virág – SCHWARCZWÖLDER Ádám – VARGA Mónika. Pécs, 2009. 286–298.

⁵⁵ VÁN, 2012. 112–113.

⁵⁶ *Ézsaiás próféta könyve* 14. rész 24., 26–27. versek.

A csupa tűzzé vált vénember elemi erővel rázza öntudatra a megfáradt s megfásult népet. A történetekben az isteni elvégzett szándék testesülését láttatta, s a háború kimenetelében az emberiség gögjének megaláztatását. Ismeretlen erők szabadulnak rá a világra, amik szintén nem lehetnek mások, mint a fölemelt kezű Isten lángostorai. Ezen értelmét veszített küzdelem sebei, ha megtanítanák az embervilágot az Isten előtti hódolatra, bármi véget ér a küzdelem, nyeresége lenne az elbizakodott, az egy mást fölfalni, megsemmisíteni akaró emberiségnek,⁵⁷ mert a későbbi nemzedék nem a küzdelmek végén, a kimerültség ájult állapotában vezekelne, hanem a küzdelmeket, a harcokat meg se kezdené Isten tanácsa nélkül. A háború végső eredménye csak az lehet, hogy a véget meglátó emberiség az Istenhez húzódik, és a Mindenható ostora alatt alázattal meghajtja magát.⁵⁸

Környezete szerint Szilády Áronnak ez s az ezekhez hasonló prédikációi lobogó fáklyaként világítottak bele a sötétségbe, erőt és bizalmat adtak mindenkinek. Márpedig erre szükség is volt, mivel az elveszített háború nyomán minden elveszettnek látszott. Előtortek a nyers emberi indulatok, a fejetlenség, a bizonytalanság és a félelem. Az agg kiskunhalasi prédikátor úgy volt képes lelket önteni a csüggedőkbe, hogy talán az ő szíve vérzett a legjobban. Amikor Tisza István meggyilkolásának hírért vette, az irtózatossá váló fájdalom alatt íróasztalára borulva zokogott. Hozzá berohanó fiatal káplánja sokáig szólani sem mert hozzá, hanem vele együtt sírt. Végül Sziládyból megtörtén, szaggatottan, időnként még fel-felfakadó könnyek között szakadtak ki a szavak: „Végeztek vele a nyomorultak, de végeztek szerencsétlen országunkkal is. Nincs hozzá fogható erő, amelyik az irtózatossá zuhanástól meg tudna menteni. A háborúért tették felelőssé amikor éppen ő tett meg mindent a háború elkerülésére. Az alvilági erők élére állt ez a nyomorult Károlyi, hogy azt is tönkretegyék, ami még menthető volna.” A merénylet, valamint a Tisza-ravatal újsághírei ingerülten kifakadásra késztették: „Meghagyom, hogy halálom esetén, ha akárki hozna a koporsómra koszorút, egyenesen dobod a szemébe!”⁵⁹ Nézd! Ez az aljas Károlyi Tisza Istvánra »kegyeletből« koszorút küldött. Megölte, vagy legalább is az aljas gazembereket a meggyilkolásához hozzásegítette, s most, hogy port hintsen a világ szemébe, megkoszorúzza az »ellenfelét«, hogy az aljasok szertelensége még nagyobb legyen!”⁶⁰

Az egyre fenyegetőbbé váló helyzetben Ravasz László 1918. november 20-a körül jelentette meg *Az Út* elnevezésű erdélyi református lelkipásztori-lelkigondozói lap-

⁵⁷ Utalás a *Galáciabeliekhez írt levél* 5. rész 15. versére.

⁵⁸ A lejegyzett prédikációsöveg ezen a helyen a *Jelenések könyve* 16. rész 7., valamint a 19. rész 1–4. verseire való utalást tartalmaz.

⁵⁹ Utalás arra, hogy az özvegy grófné, Degenfeld-Schomburg Ilona a temetés előtt a szemétre dobatta a Károlyi Mihály által küldött koszorút. ANKA, 2015. 25.

⁶⁰ VÁN, 2012. 130.

ban „Hogyan állunk?” című cikkét, amelyben – reményei szerint – a kibontakozás programjával állt volna elő. Ez az írás koncentrikus körökben az erdélyi / református / lelkészi állású magyarokhoz szóló imperatívuszok sorával fogalmazott meg jövőbe mutató programot. Hogy a felszólítások egy része naiv és illuzórikus volt, az ma már nyilvánvaló. A cikk ezen alapállása nyomán több megfontolandó politikai állítást is tesz. Kierződik belőle még az a kincstári optimizmus, hogy a rend helyreállítása és a nemzeti egység megteremtése érdekében mindenkinek támogatnia kell az új hatalmat, a felálló kormányban pedig az olyan jó magyarok, mint Károlyi Mihály és Batthyány Tivadar, és olyan eszes emberek, mint Jászi Oszkár ellensúlyozni fogják az egyre inkább balra tolódó szociáldemokratákat, és a „minél rosszabb, annál jobb” elven már akkor bomlasztó bolsevik gondolkodásúakat. Ezzel – Baltazár Dezsőhöz hasonlóan – legszívesebben visszalopta volna Tisza István szellemét a magyar politikába. Ezt a szándékát kétszer is elárulja: 1.) Amikor azon sajnálkozik, hogy „nemzetünk kipróbált vezérei” már nem láthatóak az újabb átalakulás élén. 2.) Amikor élesen elválasztja az antant előtti fegyverletételt a 26 megyére igényt támasztó román, a tízre aspiráló cseh, valamint az újabban (sic!) négyre deklarált osztrák igényektől. Előbbi megjegyzése kapcsán Ravasz nem is tudja megállni azt a lapos oldalvágást, hogy 1914 nyarán olyan volt a helyzet, hogy ha Tisza a szarajevói merénylet után egyezkedni próbált volna Szerbiával, akkor a Károlyi-csoport forradalmat csinált volna, és maga jelentkezett volna be a háború megvívásához szükséges hatalomért Ferenc Józsefnél. Az erdélyi egyházkerületi lelkészi főjegyző ezzel arra utalt, hogy 1918. október 16-i beszédében Károlyi Mihály azt az Apponyi Albertet tolta maga elé, szinte ajánlva őt a miniszterelnöki kinevezésre, aki a Szerbiához intézett hadüzenetet a teátrális „Hát végre!” felkiáltással nyugtázta a magyar országgyűlésben, és akit ezért Károlyi a későbbiekben is csak annyiban kárhoztatott, hogy egyetértését nem kötötte bizonyos koncessziók megadásához.⁶¹ Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy az 1918. október 22-i vitanapon Andrics Tivadar „Tessék az egész országgyűlést felelősségre vonni! Az egész ház egyhangúlag helyeselte a háborút!” bekiabálást intézett. Erre válaszul dobta (ágyai) Kun Béla az ellenkező padsorokba: „Károlyi itthon sem volt!”⁶² Hódmezővásárhely függetlenségi képviselője arról a tényről természetesen igyekezett elfeledkezni, hogy Károlyi már második, nevezetes amerikai útjáról való kalandos hazatérte közben ellentmondásos és a maga személyét is több ízben hiteltelenítő nyilatkozatokat adott közre.⁶³ Az ellenzéki vezér 1916-ban, a Bru-

⁶¹ ANKA László: Az ellentmondások mezején. Apponyi Albert és az első világháború. In: *VERITAS Évkönyv 2015*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2016. (a továbbiakban: ANKA, 2016.) 81–82.

⁶² KN 1910, XLI. 276., 285., 413.

⁶³ LIGETI, 2017. 61–62.

szilov-offenzíva, majd a román betörés kapcsán is uszító hangnemben firtatta Tisza személyes felelősségét.⁶⁴

Az erdélyi egyházkerületi lelkészi főjegyző helyzetértékelésében bizonyára tetten érhető az a politikai hozzáállás is, amely miatt az 1910-es években a „munkapártiak Aranyszájú szent Lászlójá”-nak nevezték,⁶⁵ cikkében ugyanakkor többször kárhoztatja a központból származó valós információk hiányát. A megnehezedett közlekedés miatt az amúgy is nehezen terjedő központi lapokat így az üresség és semmitmondás rossz szájízével tették le az országszélek olvasói. Ravasz ennek ellenére is zseniálisan képes észrevenni a „hogyan sülyedhettünk odáig, hogy bolsevik módra ment haza a hadsereg?!” tényét. A hiteltelen központi sikerpropaganda és az ország valós helyzete elborzasztó kontrasztot mutatott. Nem véletlenül írta naplójába Ferencz József kolozsvári unitárius püspök a város román megszállásakor, 1918 karácsonyán éppolyan sommás, mint amilyen elkeseredett ítéletét: „Íme ide jutottunk a mi »dicsőséges forradalmunkkal«! Maholnap népköztársaság sem lesz!”⁶⁶

A református teológiai tanár szerint az új helyzetben a pap úgy helyezkedjék el az udvarház és a nép között, hogy egyiknek se legyen exponense a másiknál, hanem álljon mind a kettő fölött. A nemes gondolkozású (sic!) református patrónusok, vidéki birtokosok legyenek nevelői és vezetői a népnek. A közép- és felső nemesség helyezkedjék el a kis- és a nagygazdák között. Ne legyenek többé kat’exochen politikusok, vagyis a politikusi szerepkör kisajátítói. Legyenek az ország első gazdái, a mezőgazdasági társadalom vezetői. Ha csak gazdák lesznek, ezzel újra elfoglalhatják ezt az elvesztett országot. Így kerülnek majd újra egymás mellé a falu értelmisége, a pap és a falu „burzsoá”-ja, a nagy- és kispapok. Ezen túlmenően a modern élet két mérlegkarja a mező és a gyár. Valósuljon meg az agrikulturális és az ipari demokrácia, és hozza el az ország új egyensúlyát. A pap legyen a mérleg nyelve: az érzékeny mutató, amely a nehézkedési viszonyokat jelzi. Erő, szervezettség, és a falu szocializmusa egyensúlyban fogja tartani a város szocializmusát.⁶⁷ Ravasz tehát minden Károlyi-kritikája mellett is szakított a Bánffy Dezső és Tisza István-féle hatalomgyakorlás egyházpolitikai módszereivel.

⁶⁴ ANKA, 2015. 87. – LIGETI, 2017. 62–63. – LIGETI Dávid: „Ausztriának nemcsak magtára, hanem kaszánya is vagyunk!” A Bruszilov-offenzíva magyarországi következményei 1916-ban. In: *VERITAS Évkönyv 2016*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2017. 142–143.

⁶⁵ HATOS, 2016. 54–55., 91.

⁶⁶ *Trianon arcai. Naplók, visszaemlékezések, levelek*. Szerk. KUNT Gergely – L. BALOGH Béni – SCHMIDT Anikó. Budapest, Libri, 2018. 34–35.

⁶⁷ RAVASZ, 1918/2017, 73–80.

Egy erdélyi vezető lelkész képes volt belátni azt, amit a magát nemzetinek nevező, az események hordalékaként felszínre vetett politikai szennyhab nem. Hogy a helyzetnek az elérhető maximális kármentés irányába való megoldása érdekében Károlyi Mihálynak kezdettől fogva fel kellett volna vállalnia a fegyveres önvédelem szükségességét, valamint a kereszt(y)én(y)szociális/agrár/gondolat önszerveződését, hogy azután az új tömegmozgalom segítségével megszabaduljon a városi (értsd: budapesti) puccsista politizálástól, és kiszabadítsa kormányát az internacionalista erők fogságából. Ez a politika jelentette volna úgy az úri, mint a szociálrevolucionáris irányzattól való eltávolodást. A kérdésre, hogy Károlyi miért nem volt képes erre, Lázár Andor, a Területvédő Liga akkori egyik alapítója, későbbi igazságügy-miniszter Bánffy Miklós akkori országgyűlési képviselővel, későbbi külügyminiszterrel teljesen meggyező véleményének ad hangot. Korai testi hibáiból adódó kóros feltűnésvágy, kényszeres teljesítésvágy, arisztokratikus kurucosság, önhibáztató, túlkompenzáló történelmi tudat.⁶⁸ Bár Ravasz László Tisza Istvánt – Károlyi Mihállyal szemben – a magyarság pozitív történelmi esszenciájának láttatta,⁶⁹ más református szerzőktől tudjuk, hogy az ő személyisége sem volt mentes a traumáktól. 1711 tapasztalatából és a román etnikai tömb közelsége okán fejlesztette ki sajátos kálvinista labancságát. Bár hangsúlyos volt lényének magas szintű közéleti etikuma, úrias merevségét és szeretetlen, már-már kegyetlenségbe hajló keménységét méltán illették kritikával. Virágnyelven azt sem hallgatták el, hogy magánéleti rendetlenség és boldogtalanság jellemezték.

Károlyi lényének etikai értelemben veendő örölete és Tiszáénak egészségtelen ridegsége az általános hitvesztés tragikumába ágyazódik bele. A világháború pokla és szenvedései végső soron azt eredményezték, hogy a magyarság belső degenerációja teljes körű erkölcsi hanyatlásként került a felszínre. A református gondolkodás szerint tehát alapvetően a kormányzók gyűlöletes bolondsága és a kormányzottak frivol megromlása együtt vezettek a nemzet totális bukásához.

⁶⁸ BÁNFFY Miklós: Emlékeimből (1932). In: Uő.: *Egy erdélyi gróf emlékiratai*. Budapest, Helikon, 2013. 57–75. – LÁZÁR Andor: *Visszaemlékezéseim* (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 7.) Budapest, k. n. [Ráday Gyűjtemény], 1995. 58.

⁶⁹ R.[avasz] L.[ászló]: Tisza István. *Protestáns Szemle*, 1918. 238. A „köbe vésendő” sorokat idézi Szász, 1920. 69.

A NEMZETISÉGEK ÖNRENDELKEZÉSÉNEK ELŐKÉSZÍTÉSÉVEL MEGBÍZOTT MINISZTER. A KÁROLYI-KORMÁNYZAT NEMZETISÉGI MINISZTÉRIUMA

Az első világháború harmadik évében, 1917-ben az antanthatalmak közép-európai hadicéljai közt a Habsburg-monarchia belső átalakításának, föderalizálásának célját fokozatosan a dunai térség radikális átrendezésének – a nemzeti kisállamok kialakítását szorgalmazó törekvéseknek – a nagyhatalmi mérlegelése, majd támogatása váltotta fel. Ausztria-Magyarország sorsát végérvényesen az a fordulat döntötte el, amely az Egyesült Államok politikáját Robert Lansing államtitkár és Woodrow Wilson elnök 1918. júniusi állásfoglalása alapján – a francia és a brit álláspontot követve – a Monarchia felszámolását megkerülhetetlennek tartotta a világháború eredményes befejezése és a tartós béke megteremtése érdekében.¹

Az egyetemes békevágyat a kor legdivatosabb ideológiája, a Woodrow Wilson amerikai elnök nevéből képzett wilsonizmus és a gondolatkört a világ számára jelképező 14 pont testesítette meg. Mindenki mást tartott fontosnak a wilsoni programból. A Monarchia szlávjai a nemzeti önrendelkezés és az önálló állami lét jelszavát skandálták, a központi hatalmaknak a titkos diplomácia eltörlését, a népek szövetségét és a győzelem nélküli békét látszott ígérni.

A wilsoni pacifizmus voltaképpen a liberalizmus kiteljesedése lett volna. Az Osztrák–Magyar Monarchia két felében a nemzetiségi különválási törekvések felerősödése jelezte a régi világ végének közeledtét. A belső – kulturális autonómiákra épülő vagy föderációs, illetve konföderációs – megoldási lehetőségek esélyét nemcsak az érintett birodalmak belső etnikai-nemzetiségi viszályai csökkentették, de maguk a győztesek sem kívánták a megegyezéssel békét.

Tény, hogy Wilson 1918 januárjában inkább csak a világháború utáni világrend általános elveit, nem pedig az amerikai békecélokat, még kevésbé a tételes határvál-

¹ Az amerikai álláspont módosulásának okairól és jelentőségéről, valamint T. G. Masaryknak, a kül- földi Csehszlovák Nemzeti Tanács elnökének 1918. tavaszi washingtoni tárgyalásairól és azok összefüggéseiről ld. részletesen KOVTUN, Jiří: *Masarykův triumf. Příběh konce velké války*. Praha, Odeon, 1991. 342–367. – ÁDÁM Magda: Egy amerikai terv Közép-Európáról, 1918. *História*, 1987/4. 16–20. – A csehszlovák emigráns Nemzeti Tanács és kormány nagyhatalmi támogatottságának összefüggéseiről ld. SZARKA László: Egy XX. századi államalapító emlékiratai. In: T. G. Masaryk: *A világforradalom 1914–1918*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990. 429–465.

tozásokat kívánta meghirdetni beszédében. Wilson 1918 tavaszáig reménykedett abban, hogy a dunai térségben sikerül olyan föderációs megoldást kialakítani, amely az itt élő nemzetek autonómiáját képes lesz egybehangolni a regionális együttműködés multinacionális kereteinek fenntartásával.²

A wilsonizmus azzal együtt, hogy a nemzeti önrendelkezés ideálisan elképzelt demokratikus világrendjét vizionálta, az utolsó háborús évek és a békekonferencia gyakorlatában a radikalizálódott nemzet- és államépítő nacionalizmusok területi igényeit erősítette fel. A wilsonizmus lényegi elemeként kezelt nemzeti önrendelkezési elv a valóságban inkább csak a békecélok indoklását, legitimálását szolgálta. Alkalmazásának mérlegét Bibó István a következőképp vonta meg az 1918–1920-ban kialakult nemzetállami Közép-Európára vonatkozóan: „Az új rendezés tehát *saját alapelveihez viszonyítva* lényegesen diszharmonikusabb volt, mint a régi monarchikus-feudális legitimitás rendszere a maga virágkorában. Ezért töltötték ki a két világháború közötti időszakot az önrendelkezési jog helyes vagy helytelen alkalmazása körüli végláthatatlan rekriminációk s a minden változtatást elutasító status quo hatalmak és az örökös dinamizmust hirdető határrevíziós hatalmak terméketlen vitái. Az e problémákból származó indulatok feszítőereje lényeges tényező volt azoknak a hisztérikus mozgalmaknak a létrejövetelében, melyek többek között Hitlert hatalomra juttatták, aki először úgy lépett fel, mint az önrendelkezési elv elmaradt alkalmazásának számonkérője, utóbb pedig, mint mindennemű önrendelkezési jog sírásója.”³

Bibó István még érdekesebben fogalmazza meg az önrendelkezés fogalmi kereteit, hiszen ez a fogalom pontosan soha nem került megfogalmazásra a „győztesek” részéről. Így a győztes és vesztes fél egyaránt saját helyzetéből kiindulva értelmezte azt és töltötte meg politikai gyakorlattal. „Az önrendelkezés lényegében az embercsoportoknak nemzetekké alakulására, nemzetállam alakítására irányuló jogát mondja ki, ezzel kapcsolatos igényeit és követeléseit szítja fel, amivel indítást és tápot ad a nacionalizmus haladást gátló, agresszív, elnyomó és háborúkeltő ideológiája számára [...]”⁴

Jászi Oszkár 1918 nyarán a „feudalista Európával” szemben „pánamerikanizmust” hirdetett Wilson szellemében: „Minél szélesebb körű gazdasági forgalom és szellemi

² UNTERBERGER, Betty Miller: Self-Determination - The wilsonian response: principles and practice. Encyclopedia of the American Foreign Relations. <http://www.americanforeignrelations.com/O-W/Self-Determination-The-wilsonian-response-principles-and-practice.html#ixzz4tQhBQcsC>

³ BIBÓ István: A nemzetközi államközösség és bénultságának orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás. In: Uő.: *Válogatott művek*. IV. kötet. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 330–333.

⁴ Uo.

érintkezés, minél teljesebb kölcsönös megértés és érdekszolidaritás; annál inkább megéri Pán-Amerika eszméje.” Wilson népszövetségi koncepciója mellé Jászi a Dunai Egyesült Államok gondolatát helyezte. Olyan szövetségi birodalom megteremtésében látta 1918 tavaszán a kiutat, amely hasonlított volna az Egyesült Államokra. Ez a Kossuthig visszanyúló, az adott helyzetben azonban teljességgel irreális elképzelés, amint azt Hatos Pál meggyőzően kifejti, a Német- és Oroszország közti kisnemzeti térben olyan lehetőségeket biztosíthatott volna, mint Amerika esetében, például a szabadkereskedelem érvényesülését, a béke helyreállítását, a nemzetek egyenjogúságát.⁵

Majd jött a csalódás. Hatos Pál szavaival szólva, „az igazság fanatizmusa nem győzte le az előítéletek fanatizmusát”.⁶ 1918 őszén a tömegek békevágya mögött ott parázslott a bosszú érzése. A gond abból eredt, hogy a nacionalizmust elsősorban érzelmi ügyként fogták fel. Ezért tévedtek Kossuthtól kezdve Tiszáig és Jásziig a legkülönbözőbb árnyalatú magyar liberálisok, akik azt hitték, hogy a polgárosodás sikere és az industrializmus, valamint a Kárpát-medence népességének gazdasági egymásrautaltsága bármilyen konstrukcióban erősebb lehet a nemzetiségek kifelé tartó erejénél és az önálló állami lét igényével szemben.

1. A KÁROLYI-KORMÁNY FELFOGÁSA A NEMZETEK ÖNRENDELKEZÉSÉRŐL

A Károlyi-kormány a Monarchia világháborús veresége nyomán létrejött, de nemzetközi jogilag el nem ismert, katonailag és külpolitikailag kiszolgáltatott helyzetben lévő, független Magyarországot próbálta meg elfogadtatni a győztes nagyhatalmakkal és a szomszédokkal.

A soknemzetiségű Magyarország nem magyar többségű régióit a régi és új szomszéd államok a háború alatti titkos megállapodások, ígérek alapján immár a magukénak tartották. 1919. január elejéig Jászi irányította a magyar külpolitikát. Tisztában volt azzal, hogy az antant a szövetséges csehszlovák, jugoszláv, román nemzeteket támogatja. A *Magyar kálvária – magyar föltámadás* című visszaemlékezésében a Károlyi-kormány kül- és nemzetiségpolitikai vesszőfutasát vizsgálva a nemzetiségekkel szembeni magyar kudarcról így írt: „A magyar közvélemény egy tekintélyes része azt várta, hogy a Jászi-féle nemzetiségi politika meg fogja oldani a háború által

⁵ JÁSZI Oszkár: A Monarchia jövője, a dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Budapest, Új Magyarország Rt., 1918. – Vö. HATOS Pál: Hogyan lett vége? Az összeomlás és forradalom Magyarországon 1918 őszén. *Kommentár*, 2017/ 5–6. 11–33. (A továbbiakban: HATOS, 2017.)

⁶ HATOS, 2017. 17.

végletekig elmergesedett nemzetiségi problémákat is. Én magam ezt az illúziót sosem osztottam.”⁷ Ugyanakkor ez a Jászitól idézett „önigazoló” szöveg teljesen ellentétben áll azzal a Jászival, aki az 1918. október 31-én megalakult Károlyi-kormányban „a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezésének előkészítésével megbízott” miniszter lett. A Jászi-életműhöz kapcsolódóan a szakirodalom kiemeli, hogy ő a tényleges területi integritásról „hamar” lemondott, és csak a gazdasági kapcsolatok fenntartására, illetve (a békekonferenciáig) a területi egység megőrzésére törekedett. Provizorikus, úgynevezett „keleti Svájcot”, azaz szövetségi állammá átalakított Magyarországot akart, ahol pedig erre nem volt mód, ott a plebiszcitumokkal megvalósítandó önrendelkezést tekintette kívánatosnak. Jászi maga ezt utólag így fogalmazta meg: „egy percre sem hittem abban, hogy területi integritást a szó geográfiai értelmében meg fogjuk tudni védelmezni: viszont meg voltunk róla győződve hogy a magyar pacifista és antimilitarista kormánnyal és elsősorban Károlyival szemben [...] messzemenő jó indulatot fognak tanúsítani, alkalmazni fogják a plebiszcitumnak általunk annyiszor hangsúlyozott elvét, s ha veszteni fogunk is területeket, sikerülni fog lojális és liberális kereskedelmi szerződésekkel a lekapcsolt részek zavartalan forgalmát az anyaországgal biztosítani [...]”⁸

Jórészt valóban ez a forgatókönyv dominált. Ha viszont jobban megnézzük ezt a békekonferencia megnyitásáig terjedő harmadfél hónapos időszakot, illetve a Jászi körüli személyek visszaemlékezéseit és munkáikat, akkor egy teljesen más Jászi rajzolódik ki. Egy olyan miniszter képe, aki a területi integritásról a békekonferencia előtt semmilyen körülmények között sem kívánt lemondani, és a „nemzetiségi önrendelkezés” alatt egy a magyar kormány által biztosított, ám az önálló erdélyi román, felvidéki szlovák vagy rutén állami léttel nem azonos alternatívát kívánt felajánlani. Domokos László – ha lehet mondani, Jászi jobb keze – a következőképpen foglalta össze a minisztérium által megfogalmazott „korlátozott nemzetiségi önrendelkezést”: „Az a politika irány, amely a forradalom utáni Magyarország vezetésére vállalkozott, már évtizedek óta nyíltan hangoztatta, hogy a magyar állam területén élő idegen ajkú nemzeteket teljes joggal megilleti nyelvük és autonóm igazgatás iránti igényük elismerése. Nem Wilson találta ki a népek önrendelkezési jogát [...]”⁹ Tehát a nemzetiségeket a kulturális, gazdasági, nyelvi és a területi autonómia illeti meg, ám mindez a történelmi Magyarország keretein belül. Supka Géza öt évvel később írt visszaemlékezése is hasonló felfogáson nyugszik. „Mert micsoda szerény, aggodal-

⁷ JÁSZI Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Budapest, Magyar Hírlap Könyvek, 1989. 70. (A továbbiakban: JÁSZI, 1989.)

⁸ Uo. 184.

⁹ DOMOKOS László: *Kis káté a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogáról*. Budapest, Lantos, 1919. 25. (A továbbiakban: DOMOKOS, 1919.)

masan átgondolt, minden tisztessen hazafias szempontot méltányoló program a miénk, amely jó, becsületes, anyanyelven működő közigazgatást és közoktatást, egyházat és kultúrát követel a nemzetiségi tömegek számára a történelmi magyar állam integrálásának csorbíthatatlan fenntartásával és az igazi magyar kultúra természetes hegemóniájának megszilárdításával.”¹⁰

Maga Jászi is ezt az elképzelést vallotta. A kulturális autonómia kereteit átlépve, imígyen meghaladva 1912-es minimális programját, hol a kevert nemzetiségi területekre (Erdély), hol a kompakt, viszonylag jól megrajzolható nyelvhatárral rendelkező területekre (Felvidék, Kárpátalja) gondolt ki, tervezett meg és ajánlott fel egyre nagyobb jogokat felkínáló területi autonómiát. Károlyi Mihállyal 1918 októbere előtt közösen folytatott puhatolózó tárgyalásaik a nemzetiségi vezetőkkel szintén e talajon álltak. A Nemzetiségi Minisztérium *Kis kátéja* is megfogalmazta, hogy a Károlyi-kormányzat mit értett a magyarországi nemzetiségek önrendelkezésén. „Miről van szó? Arról, hogy tótok, románok, rutének és szerbek maguk igazgassák azoknak a területeknek közigazgatási berendezését, amelyet eddig is ők laktak. A magyar népkormány önként ajánlja fel e nemzetek javára a legteljesebb autonómiát. Válaszszak meg ők maguk előljáróikat. Ők határozzanak a fölött, hogy iskoláikban milyen nyelven akarnak tanítani, hogy jövedelmeikből mennyit kívánnak igazgatásra, kultúrára, politizálásra fordítani. Nem mi adjuk nekik a hazai területet s ők nem rabolják azt el [...]. A jogot, hogy a magyar államterületen élő összes nemzetek háborítatlanul és szabadon igazgathassák saját politikai és gazdasági szervezeteiket, nevezzük a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogának.”¹¹

Ugyanakkor, megtapasztalva a román, szlovák elutasítást, maga Jászi is jól tudta, hogy a felkínált svájci típusú nemzetiségi kantonizáció megvalósítására minimális az esély. Hiába gondolta utóbb emlékiratában Károlyi Mihály, hogy a Jászi által elképzelt „keleti Svájc”, a nemzetiségi autonómiák konföderációs Magyarországa lett volna az egyedüli megoldás.¹² Ezt a Jászi-doktrínát Domokos is igazolja művében.

Maga Jászi 1918. őszi miniszteri programját következőképpen formulázta meg: „Azt ajánlanám, hogy mai vármegyei keretek mellőzésével járásokat, vagy még kisebb egységeket véve alapul, lehetőleg kompakt és lehetőleg homogén nemzeti blokkokat létesítsünk, amelyek svájci minta szerint képezzék ki a maguk szerveit és ezeket a szerveket egy nagyobb egységbe foglaljuk mindazokra az ügyekre nézve, amelyeket közös egyetértéssel döntünk el. Ott, ahol jelentékeny nemzeti minor-

¹⁰ SUPKA Géza: Sibylla könyvei. In: BÚZA Barna – DÉNES Lajos – FÉNYES László – NAGY Vince – RUPERT Rezső – SUPKA Géza – SZÁSZ Zoltán – VÁMBÉRY Rusztem: *Öt év múltán. A Károlyi-korszak előzményei és céljai*. Budapest, k. n., 1923. 135–180., 146.

¹¹ DOMOKOS, 1919. 25.

¹² KÁROLYI Mihály: *Egy egész világ ellen*. Wien, Bécsi Magyar Kiadó, 1923. 383.

tások fognak képződni a homogén telepterületen belül: nem marad más hátra, mint hogy kölcsönösen garantálni fogjuk ezeknek a minorításoknak védelmét. [...] Ez a provizórikus megoldási tervzet, amely Erdélynek a békekötésig való igazgatását lett volna hivatva biztosítani, [...] de ez az alapja [a] további közigazgatási átalakításnak is.”¹³ E gondolatok tükröződnek vissza a rutén, a szlovák és a német nemzetiségi néptörvényekben, amelyeknek alapját ez az idea, a békekonferencia döntéséig terjedő provizórikus belső megállapodás képezte. A néptörvények közül azonban egyedül a ruszka-krajnai autonómia lépett rövid időre a megvalósulás útjára.

A békekonferenciára készülve, a pacifizmus alapelveire hivatkozva, tárgyalásokat szorgalmaztak a fegyveres konfliktus helyett.¹⁴ Jászi elismeri, hogy ő és Károlyi vakon hittek az antant közvéleményének demokratizmusában és pacifizmusában, és mindenekelőtt Wilson nemzetek fölötti politikájában.¹⁵

A dualista Monarchiát szétfeszítő és napok alatt belülről is felrobbantó olasz, csehszlovák, lengyel, délszláv, nagyromán függetlenségi megnyilatkozások az általanossá lett nacionalista lelkesedés a dualizmus vezető nemzetei ellen pozicionálta az új nemzetállamok törekvéseit. Bécsben és Budapesten október 29–30-án, egymással versenyezve felmondták a dualista államformát. A magyarországi forradalom így az utolsó volt a sorban: Bécs, Prága, Zágráb és Ljubljana forradalma után következett. Tisza október 28-án keserűen írta egy hívének, hogy a wilsoni javaslatok elfogadásával, semmilyen más alternatívát nem látva, pár napos külügyminisztersége idején „az országot Andrászyék [...] felelőségérzet teljes hiányával beledobták a káoszba.”¹⁶ Jászi már az Astoriában a diadal napján is azt mondta feleségének: „Legfeljebb két hónapot adok az egésznek.”¹⁷ Pesszimizmusa indokolt volt. Hiába sikerült szinte maradéktalanul törvénybe foglalni nagy ívű elképzeléseit az ország föderális átalakítására, a folyton fogyatkozó Magyarország 1919 márciusára legalábbis papíron jobban hasonlított egy szövetségi államra, mint egy központosított nemzetállamra. A kiszemelt partnerek kíméletlen nyersséggel nyilvánították ki, hogy nem akarnak a „keleti Svájcban” élni, hanem olyan nemzetállamban, ahol ők és csak ők az urak.

¹³ DOMOKOS, 1919. 26.

¹⁴ A Károlyi-kormány pacifizmusának jellegéről, okairól, támogatottságáról ld. SZARKA László: *A multiethnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzeti-ségi politikájában, 1918–1992*. Pozsony, Kalligram, 2016. 65.

¹⁵ JÁSZI, 1989. 70–71.

¹⁶ Tisza István Réz Mihálynak, 1918. október 28-án. Idézi VERMES Gábor: *Tisza István*. Budapest, Osiris, 2001. 474.

¹⁷ HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság*. Budapest, Jaffa, 2018. 146.

2. A „MAGYARORSZÁGON ÉLŐ NEMZETISÉGEK ÖNRENDELKEZÉSÉNEK ELŐKÉSZÍTÉSÉVEL MEGBÍZOTT MINISZTERIUM” FELÉPÍTÉSE ÉS SZERKEZETE

Az őszirózsás forradalommal hatalomra került Károlyi-kormányban Jászi Oszkár az 1918. november 2-i minisztertanács határozata alapján kezdte el szervezni minisztériumát. A miniszter, illetve a hivatala átvette a Miniszterelnökség ügyköréből a Magyarországon élő nemzetiségek ügyeinek intézését. Az iratanyag megelégnült a nemzetiségi mozgalmakkal, a nemzetiségi vezetőkkel folytatott tárgyalásokkal és a tárgyalások előkészítésével, a nemzetiségi vidékekről érkezett helyzetjelentésekkel, a szomszéd államok hadseregének előnyomulásáról tett jelentésekkel, a nemzetiségi kérdés megoldására vonatkozó különböző javaslatokkal, a nemzetiségi önrendelkezési jogának megvalósítását célzó törvények előkészítésével kapcsolatosan. A miniszter (illetve hivatala) a Miniszterelnökséggel szorosan együttműködve fejtette ki tevékenységét. Az 1919. január 18-án alakult Berinkey-kormány nem töltötte be ezt a miniszteri állást, maga Berinkey látta el a teendőket, és ezzel a nemzetiségi minisztérium hivatala a miniszterelnökség részévé vált.

Az iratok között fennmaradt egy „Memorandum”, amely a minisztérium megszervezéséről, személyzeti szükségleteiről és ügybeosztásáról tartalmaz érdemi információt: ennek a szervező munkának volt az egyik útmutatója. Az iratot az 1919. évi iratok közé sorolták, amely azt jelzi, hogy a későbbiekben is többször erre az „alapító okmányra” támaszkodtak a tárca ügyrendjének, személyi változtatásainak kérdéseiben.

A „memorandumot” készítő Felszeghy Béla irányítása alatt álló Elnöki, illetve a tényleges munkát végző Előkészítő Osztály a korabeli magyar minisztériumok szerkezeti mintájához képest meglehetősen embrionális jellegű volt. A minisztérium három osztályra és egy osztályon kívüli egységre épült. Az osztályok ügyei a miniszter felülvizsgálata alá tartoztak, persze voltak kivételek, mert az egyes ügyek kiadására az egyes osztályok vezetői is kaphattak felhatalmazást. Az Elnöki Osztály alá tartoztak az elnöki ügyek (a miniszter közvetlen utasításai), a személyi ügyek, a nemzetiségpolitikai szempontból a miniszter véleményezésére átengedett egyéb személyi ügyek (főispáni és egyéb kinevezések a nemzetiségi vidékeken). Az Elnöki Osztály kevés számú irata között egyetlen irat sem akad, amely a nemzetiségi vidékekre való kormánybiztosi, népbiztosi, főispáni vagy egyéb fontosabb kinevezések előkészítésébe, a döntéshozatal mechanizmusába engedne betekintést. Az ilyen irányú kérelmek az ügyiratok felzetén található lakonikus „időközben megtörtént” formulával intézik el ezt a kérdéskört.

Ennek az osztálynak a feladati közé tartozott a miniszteri fogadások előkészítése,¹⁸ a fogadások rendjén felmerült anyagok és felvetett eszmék további feldolgozásra való kiadása. De ide tartozott a minisztertanácsi hozzájárulást igénylő ügyek előkészítése, illetve a minisztertanácsi tervezetek eljuttatása a miniszterhez. Ez az osztály végezte a minisztériumi munka anyagának célszerű beosztását és felügyelte az irodát, az irattárat és általában a kezelőszemélyzetet. Az elnöki osztály vezetője Felszeghy Béla, a miniszterségtől berendelt miniszteri titkár volt. Mellette két-három miniszteriális fiatalabb tisztviselő volt, valamint két gyors- és gépíró és egy nyilvántartó személy.

Az Előkészítő Osztály szakcsoportokra oszlott, öt ügyosztályra. Az elsőnek a törvényelőkészítés, illetve a kormányrendeletekben szabályozást igénylő ügyek előkészítése, azok nyilvántartása volt a feladata. Ennek a vezetését Somló Bódogra kívánta bízni Jászi, hogy közösen végezzék annak feladatait.¹⁹ A további ügyosztályok pedig Magyarország nagyobb földrajzi egységei szerint tagolódtak: erdélyi, felvidéki, délvidéki ügyosztályok. Az erdélyi ügyek közé tartoztak a magyarországi németiség, a szászság, a románág ügyei. Ennek irányítója Jekel Péter miniszteri tanácsos, aki ezen ügyeket ismerő miniszteriális tisztviselőkkel dolgozott együtt.²⁰ Az erdélyi románág, valamint az alapítványai ügyeit Pokoly Lajos belügyminiszteri osztálytanácsosra bízták.²¹ A Felvidék ügyeivel (a szlovákság és ruténság) Szabó Oreszt belügyminiszteri osztálytanácsost és Marsovszky Ivor miniszterelnökségi miniszteri tanácsost bízták meg.²² A délvidéki ügyeket és a délszláv ügyeket Barakovich László, Uzetty Ferenc és csekély részben Braun Róbert vitte. Végül a vegyes ügyosztály főként statisztikai ügyekkel, térképkészítéssel foglalkozott. Ennek ügyviteléhez egy statisztikust az Országos Statisztikai Hivatalból, s egy miniszteri tisztviselőt

¹⁸ Ezt a funkciót minden bizonnyal maga Felszeghy látta el, bár Csécsy Imre, Jászi magántitkára is tetemes részt vállalt a miniszteri fogadások, tárgyalások előkészítésében.

¹⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Miniszterelnökség, (a továbbiakban: ME), fond K40, a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési joga előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszter (a továbbiakban: K40), 1918-IX-365. – Somló Bódog (1873–1920), jogász, egyetemi tanár. Csak november első heteiben szerepel névjegye a minisztérium ügyiratain; egyebek közt valószínűleg az ő kézírásában maradt fenn az egyetlen hivatalosnak tekinthető magyarországi kantontervezet is. Később a Kolozsvárott székelő Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács-csal való kapcsolatok felelőse. Erről és november végi rezignációjának okairól ld. KERTÉSZ Jenő: A tíz év előtti Erdély napjai. *Korunk*, 1929/2. 171–179.

²⁰ Jekel erdélyi szakcsoportjának előadói Domokos László és Veress Endre főgimnáziumi igazgatók lettek.

²¹ Pokoly Lajos neve nem szerepel a minisztérium alkalmazottainak másik névsorában: MNL OL, K 40, 1918-I-437.

²² A felvidéki ügyekben Domokos László és Podhradszky György dolgozták fel a beadványokat, a rutén tárgyú ügyiratokkal pedig Sztripszky Hiador foglalkozott.

a vallás- és közoktatásügyi minisztériumból kívántak bevonni.²³ Az egész II. osztály vezetője (egyes adminisztratív ügyek kiadási jogával megbízva) Jekel Péter miniszteri tanácsos, osztálytitkár pedig Domokos pénzügyi titkár volt.²⁴ A minisztérium harmadik egysége – az osztályokon kívüli osztály – a miniszter magántitkára, Csécsy Imre osztálya volt. Kizárólag a miniszter magánlevelezésével és egyéb, a miniszter által rábízott ügyekkel foglalkozott.

A „Nemzetiségi minisztérium” hivatalsszervezete és az iratok többsége is 18 önálló egységbe lett besorolva. A hivatalsszervezet a következőképpen épült fel:

- I. Személyi ügyek
- II. Katonai ügyek
- III. Segélyezési ügyek
- IV. Kormánybiztosokra vonatkozó ügyek
- V. Élelmezési ügyek
- VI. Cseh nemzetiségi ügyek
- VII. Tót nemzetiségi ügyek
- VIII. Szerb nemzetiségi ügyek
- IX. Román nemzetiségi ügyek
- X. Rutén nemzetiségi ügyek
- XI. Szlovén nemzetiségi ügyek
- XII. Vend nemzetiségi ügyek
- XIII. Német nemzetiségi ügyek
- XIV. Sajtó ügyek
- XV. Minisztertanácsai előterjesztések és kivonatok
- XVI. Horvát nemzetiségi ügyek²⁵
- XVII. Üdvözlő feliratok²⁶
- XVIII. Vegyes ügyek²⁷

Maradtak fent iratok arra nézve, hogy a minisztérium tisztviselői és alkalmazottai a rendkívüli viszonyok között nem tudják feladataikat ellátni a megszabott hivatali idő alatt, ezért legtöbbjük a délutáni vagy esti órákban volt kénytelen azokat befé-

²³ Szekeres János mellett Braun Róbert, Novák Jenő neve szerepel az ehhez a szakcsoporthoz tartozó aktákon. Kovács Alajos pedig az aradi magyar–román tárgyalásokon szerepelt.

²⁴ Jekel Péter és Domokos László hatalmas munkabírása fogta össze az előkészítő osztály 1918. november–decemberében végzett hatalmas adminisztrációját. Domokos emellett a tárca álláspontját összegző könyvecskét, a *Kis káté a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési jogáról* című kiadványt is megírta.

²⁵ Eredetileg: üdvözlő feliratok. Tollal áthúzva és javítva.

²⁶ Eredetileg: vegyes ügyek. Tollal áthúzva és javítva.

²⁷ Kézírtos kiegészítés.

jezni.²⁸ Ennek okán rendkívüli juttatást érdemeltek, hiszen „a nemzetiségi ügyekkel való jártasság csakis alapos szaktanulmány folytán érhető el, amelynek már a megszerzése is értékelendő, továbbá, hogy az országban mindenütt jelentkező nemzeti-ségi kérdések elintézése nagy munkásságot ró a minisztériumra: nem lenne igazságos dolog elzárkózni az elől, hogy a beosztott tisztviselők és egyéb alkalmazottak a teljesített rendkívüli munkálataikért megfelelő méltányos munkadíjban részesülhessenek”.²⁹

A minisztérium megszervezésénél 1918 őszén az alábbi személyek nyertek beosztást és fejtettek ki rendkívüli munkásságot:

Dr. Jekel Péter miniszteri tanácsos	1918. nov. 1-től
Dr. Felszeghy Béla miniszteri titkár	1918. nov. 1-től
Dr. Domokos László pénzügyi titkár	1918. nov. 1-től
Dr. Barakovich László min. s. fogalm.	1918. nov. 15-től
Dr. Novák Jenő min. segédfogalmazó	1918. nov. 15-től
Uzetty Ferenc főgimnáziumi tanár	1918. nov. 15-től
dr. Stripszky Hiador nemzeti múzeumi őr	1918. nov. 15-től
dr. Braun Róbert székesfővárosi főkönyvtáros	1918. nov. 1-től
dr. Veres Endre főgimnáziumi igazgató	1918. nov. 15-től
dr. Szekeres János miniszteri fogalmazó	1918. nov. 1-től
Hajdú József irodatiszt	1918. nov. 1-től
Kampits Antal irodai segéd	1918. nov. 15-től
Csáki Károly irodaszolga	1918. nov. 1-től
Peremenszki Pál napibéres irodaszolga	1918. nov. 1-től

A szóban levő munkadíjátalány mérvét az alábbi módon állapították meg:

- V. fiz. osztályba tartozó tisztviselő havi 500 korona
- VI. fiz. osztályba tartozó tisztviselő havi 500 korona
- VII. fiz. osztályba tartozó tisztviselő havi 500 korona
- VIII. fiz. osztályba tartozó tisztviselő havi 400 korona
- IX. fiz. osztályba tartozó tisztviselő havi 400 korona

²⁸ A minisztérium pénzügyi tervezetének alapvetését jelentő belső feljegyzés tárgymegjelölése: „A Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési joga előkészítésével megbízott miniszter mellé beosztott személyzet javadalmazásainak, valamint az egyéb hivatali szükségletekre felmerült költségeknek a házi pénztárnál leendő folyósítása tárgyában.” A tervezetet kiadás előtt a pénzügyminisztériumi számvevőség központi csoportja fel- és ellenjegyezte.

²⁹ A Nemzetiségi Minisztérium személyzetének a rendkívüli munkaidőben teljesítendő szolgálataiért járó havi rendkívüli munkaátalány folyósítása. MNL OL, K 40, 1918-I-437.

- X. fiz. osztályba tartozó tisztviselő havi 300 korona
- XI. fiz. osztályba tartozó tisztviselő havi 300 korona

A tervezet ezt követően a Magyar Központi Állampénztárhoz intézett átirat és a Kazár Adolf miniszterelnökségi segédhivatali főigazgatóhoz címzett értesítés fogalmazványával folytatódik. A házi pénztárba folyósított összegről a bejegyzés a tárcanaplóban és a miniszterelnökségi főkönyvben (a 190. lap 1. sz. tétele alatt) egyaránt szerepelt. Ez alapján az alábbi „rendkívüli juttatást” kapták az előbb felsorolt személyek. „Dr. Jekel Péter miniszteri tanácsosnak 500 korona, Dr. Felszeghy Béla miniszteri titkárnak 500 korona, Dr. Domokos László pénzügyi titkárnak 400 korona, Dr. Barakovich László miniszteri segédfogalmazónak 300 korona, dr. Novák Jenő fizetés nélküli miniszteri segédfogalmazónak 300 korona, Uzetty Ferenc VII. fizetési osztályba osztott budapesti állami főgimnáziumi tanárnak havi 500 korona, Dr. Sztripszky Hiador nemzeti múzeumi örnek /VIII. fizetési osztály/ 400 korona, Dr. Braun Róbert székesfővárosi főkönyvtáros úrnak 500 korona, Dr. Veres Endre gimnáziumi igazgatónak 500 korona, dr. Szekeres János miniszteri fogalmazónak 400 korona, Hajdú József miniszterelnökségi irodatisztnek 300 korona. Csáki Károly miniszterelnökségi hivatalszolgának 150 korona, Peremenszki Pál miniszterelnökségi segédszolgának 150 korona, bármikor megszüntethető vagy összegében megváltoztatható havi rendkívüli munkadíjátalanyt állapítottam meg.”³⁰

3. A MINISZTERIUM PROPAGANDATEVÉKENYSÉGE

Sokan úgy ismerik Jászi miniszterségét, mint amely csak a nemzetiségi vezetőkkel folytatott tárgyalások előkészítését és lebonyolítását szolgálta. A minisztérium azonban komoly tevékenységet folytatott az önálló magyar külpolitikai irányvonal kialakítása és ennek alárendelten a hazai és külföldi propaganda terén is, különösen az elszakadni kívánó területek és nemzetiségek vonatkozásában. Hiányosan ugyan, de fennmaradtak a minisztérium propagandatevékenységéről és programjáról is iratok.

Az országos, minden területre kiterjedő propagandát az Országos Propaganda Bizottság koordinálta. A szervezet november 12-én alakult meg. Gyakorlati célja az volt, hogy gyors és hatásos, a magyar haza melletti agitációs röpiratanyagokat küldjön szét az ország minden községébe. Meg kívánta teremteni a nemzetiségek és az ellenforradalmi mozgalmak megfigyelését és (ha szükséges) azok ellenében az ellenagitáció kifejtésének lehetőségét.

³⁰ Uo.

A szervezet hivatala a Propaganda Iroda volt. Az alábbi feladatokat látta el:

„I. Országos nyilvántartást készítünk, amely minden község helyi viszonyait nyilvántartja és helyi értesüléseink, valamint megtett intézkedéseink feljegyzésére szolgál.

II. Országos agitációt indítottunk olyan társadalmi munka érdekében, amelyhez minden hasznavehető embert önkéntes segítőtársul igénybe vehetünk és felhasználhatunk.

III. Összeköttetést teremtünk a megyei és helyi hatóságokkal, hogy az észlelt zavarokat az irodának is jelentsék, s rendszeres időközönként információkkal szolgáljanak.

IV. Azonnali katonai akciót kezdünk, mely a hazatérő katonákat a falvak rendjének megóvására kéri fel és kitanítja őket a rendbontók megfélemezésére. A munkát a pályaudvarokon már megkezdettük.

V. A veszélyeztetett vidékre, helyi kinyomatásra röpiratszövegeket küldöttünk, s ezek költségünkön való elkészítését és terjesztését megfelelő ellenőrzés mellett elrendeltük.

VI. Bizonyos vidékekre részben mi küldöttünk agitátorokat, részben más szervezetek kiküldötteit láttuk és látjuk el agitációs anyaggal.

VII. Megkezdettük az események által nyújtott aktuális agitációs anyag (például Wilson üzenete, Ferenc Ferdinánd szerepe a cseh-tót mozgalomban, a kormány földreformjának ismertetése stb.) készítését. Ezt az olcsó és rapid módot a pillanatnyi hangulathullámzások kiaknázására használjuk.

VIII. A fővárosban a pályaudvari szolgálat mellett megkezdettük a köztársasági propagandát plakátok útján, amelynek folytatását a közeli napok eseményeihez szabjuk.

IX. Országos nyilvántartásunk elkészültével nyomban megindítjuk a tájékoztató röpiratok sorozatát, amelyek 4 oldalas kis füzetekben, nyugodt népies hangon, tanulságosan magyarázzák a nehéz időkben tanúsítandó magatartást.”³¹

³¹ A 9-es pontban említett 4 oldalas füzetek esetében 20-nak a témájáról pontos képet is kapunk a dokumentumokból. Az alábbi húszt volt előkészületben, melyek részben meg is valósultak: 1. A forradalom tízparancsolata! 2. Mi a köztársaság? 3. Ahol boldog a nép! (Amerika, Franciaország, Svájc stb. köztársaságok ismertetése.) 4. A Habsburgok bűnei. (Amit eddig nem volt szabad megírni. A történelem rejtett igazságai.) 5. Tíz hold föld minden földművesnek. (A földbirtokpolitika népies ismertetése.) 6. A magyar nép üdvözlí a szlovákokat, románokat, horvátokat stb. (Nemzeti-ségi röpiratok.) 7. Az új Eldorádó! (Milyen élet lesz Magyarországon a háború után.) 8. Most már az asszonyok is törvényhozók! (Mit vár az ország az asszonyoktól. Hogy kell viselkednie a nőknek.) 9. Hogyan értük el a békét? (A népkormány küzdelmeinek története népiesen.) 10. A biblia és a királyok. (Egy katolikus pap összeállítása a királyság ellen.) 11. Az Egyház és a köztársaság. (A jó katolikusok is bizhatnak a köztársaságban.) 12. Az iparos jólétet szerez. (Mit jelent a köztár-

A propagandajellegű agitáció mellett céljuknak tekintették a középosztály megszervezését, a hírlapokon keresztül indított szervező- és gyűjtőpropagandán keresztül. A sajtón kívül még írói előadások és republikánus szavalóestek rendezését tervezték.³² Programjuk végén kérték, hogy a megadott célok keretein belül és konkrét észrevételekkel, javaslatokkal nyújtsanak számukra segítséget.

Az országban elég hamar megindult a magyar integritás megőrzését és a nemzetiiségek belső elválasztását célzó plebiszcitum elvének alkalmazása melletti propaganda. A népszavazás kérdése egyébiránt a felvidéki régióban konkrét előkészületek formájában is megjelent. A Jászi vezette minisztérium és az Országos Propaganda Bizottság által egyaránt támogatott (aranyosmaróti születésű) Gragger Róbert – a berlini Humboldt Egyetem professzora, az 1916-ban életre hívott berlini Magyar Tanácsok vezetője – 1918. november 17-én Körmöcbányáról levélben kereste meg a Nemzetiségi Minisztériumot, s felajánlotta, hogy háromnyelvű – magyar, szlovák és német – aláírási íveken egymillió tiltakozó aláírást gyűjt össze a cseheknek a magyarországi szlovákokkal kapcsolatos terveivel szemben. Gragger a beadványában kiemeli (amire egyébként később a keleti szlovák vezetők is építkezni fognak), hogy „a Tót Nemzeti Tanács nem képviseli a tót nép vágyait. A tótok túlnyomó többsége még ma sem akar más államhoz csatlakozni.”³³ Az aláírásgyűjtés „szervezeti” hátterét a körmöcbányai Magyar Nemzeti Tanács adta, amely feladatot vállalt az akció megszervezésében is. Célja volt, hogy az akciójával megszólítsa egész Felső-Magyarország lakosságát. „Egy millió tiltakozó aláírást akarunk küldeni egy albumba kötve a békekonferencia asztalára.”³⁴ Maga a gyűjtés nem hivatalos úton történt, hanem megbízható személyek végezték, akik a vidéki népség felvilágosítására is törekedtek.

saság az ipar szempontjából.) 13. A kereskedő és a köztársaság. (Az új rend gazdasági hatása.) 14. A tanító nem lesz többé a nemzet napszámosa. (Tájékoztató a néptanítók részére.) 15. Lateinerek. (Mit várhat az intelligencia a köztársaságtól?) 16. Egy új hivatal a köztisztviselők részére. (Rövid agitációs kiképzés a propaganda-tevékenységben tisztviselők részére.) 17. Diákok, dolgozatosok! (Hogyan segíthet minden diák Magyarország kiépítésében?) 18. Védekezés a tolvajok ellen. (Mindenki jelentse fel, ha valakinél lopott holmit talál.) 19. A köztársaság kis kátéi. 20. Dolgozatosok a község házában! (Törekedjete a községben fontos munkákat végezni és engedelmeskedjete a nép javát akaró közigazgatási embereknek stb. stb. stb.) 1918. november 12. Az Országos Propaganda Bizottság működési terveze. MNL OL, K26, 1918-XLI-6397.

³² „A 48-as szabadságharc rövid, olcsó, őszinte története. A francia forradalom feldolgozása propaganda céljaira. A háború merész felfogású rövid története, antimilitarista és antidinasztikus tendenciával.” Uo.

³³ Gragger Róbert, körmöcbányai egyetemi tanár javaslata Jászi Oszkár nemzetiségi miniszterhez Magyarország integritását támogató felső-magyarországi aláírásgyűjtő akcióra. MNL OL, K40, 1918-VII-305.

³⁴ A körmöcbányai Magyar Nemzeti Tanács körlevele az aláírásgyűjtő akció megszervezése tárgyában. MNL OL, K40, 1918-VII-719.

Plasztikusan ábrázolták, „milyen gazdasági veszedelmet jelentene számukra a kihasználó kapitalista cseh uralom, mennyire fenyegetné nyelvüket is a csehek erőszakossága. Elmondanák, hogy az új szabad Magyarországon mennyivel jobb sors vár rájuk.” Az aláírt íveket a körmöcbányai polgármesternek kellett beküldeni, ezeken szerepelt a családtagok neve, életkora, neme és foglalkozása. Az alig másfél hónapig tartó akció során Gragger december 21-i levele szerint mindössze negyedmillió aláírást sikerült összegyűjteni.³⁵ Az akció végül nem járt sikerrel, annak ellenére, hogy az aláírásgyűjtés költsége összesen 6900 korona volt.³⁶

Ez a sikertelensége ellenére is impozáns aláírásgyűjtés mindazonáltal fontos szerepet játszott Jászi plebiszcitum-elképzeléseinek megfogalmazásában.³⁷ A magyar, illetve a német többségű területek lakóinak népszavazásához fűződő magyar kormányzati elképzelések kezdettől fogva előkerültek a magyar béke-előkészületek politikai követeléselei közt. A végleges magyar békejegyzékben Apponyi Albert is az egyik leghatásosabb érvként hozta fel ezt a békeszerződés-tervezetekben elcsatlósra ítélt magyar többségű területek megmentésére.³⁸

Az Országos Propaganda Bizottság mellett más szervezetek is igyekeztek tanácsokkal és általuk sikeresnek gondolt programokkal akciókat lebonyolítani a történelmi magyar állam érdekében. Még Jászi Oszkárnak is megpróbálták emlékiratokkal felhívni a figyelmét a sikeres propaganda szükségességére, ugyanakkor annak megszervezésére is igyekeztek programot adni.

A Felvidék esetében, az aláírásgyűjtés mellett, egyes szervezetek igyekeztek a propagandára hangsúlyt fektetni. E szervezetek megvizsgálták a csehszlovák agitációk céljait, az általuk elérhető eredményeket, és azok egyes elemeire ellenagitációt dolgoztak ki. Ebben a szellemben írt memorandumot a Régi Galileisták Szabad Szerve-

³⁵ A Gragger-féle akció iratait ld. a 2. sz. mellékletben. – Gragger egyetemi és hungarológiai pályájáról ld. UJVÁRY Gábor: Kultúrpolitikus, diplomata és tudományos menedzser. Hetvenöt esztendeje hunyt el Gragger Róbert. *Európai Utas*, 2001/3. 68–72.

³⁶ 1919. január 10. Gragger Róbert egyetemi tanár Károlyi Mihály miniszterelnökhöz megküldött elszámolása az aláírásgyűjtő akció költségeiről. MNL OL, K40, 1919-VII-138.

³⁷ „A magyar népkormány előre elfogadja a békekonferencia illetékességét egy olyan határozat szempontjából, hogy a hazai területen élő szlovákok és románok, szerbek és rutének népszavazás útján maguk határozhassák meg azt a jogukat, melyik államterülethez kívánnak csatlakozni.” DOMOKOS, 1919. 32.

³⁸ Apponyi 1920. január 16-i beszédében a népszavazással kapcsolatosan a következő kijelentést tette: „[...] követeljük a népszavazást hazánk azon részeire vonatkozólag, amelyeket tőlünk most elszakítani akarnak. Kijelentem, hogy előre is alávétjük magunkat e népszavazás eredményének, bármi legyen is az. Természetesen követeljük, hogy a népszavazás olyan körülmények között tartassék meg, hogy annak szabadsága biztosítva legyen.” http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/duna_taji_dilemmak/pages/006_fuggelek.htm (Letöltve: 2020. 01. 15.)

zete Jászi Oszkár nemzetiségi miniszternek a szlovák propaganda megszervezésének tárgyában. A szervezet segítséget kívánt nyújtani a hazai nemzetiségekkel való megbékélésben, egyben felvilágosítani őket a Károlyi-kormány nyújtotta új társadalmi lehetőségekről és a harmonikus együttélésről. A régi Galileisták nagyszabású és sürgős agitációt tartottak szükségesnek. Úgy gondolták, hogy a csehszlovák aspirációk elleni védekezésnek akkor van esélye, ha annak először megfelelő „atmoszférát” teremtenek. Ennek feltételei szerintük a következők: „1. Érvényt kell szerezni a fegyverszüneti szerződés 17. paragrafusának, mely szerint a felvidéken a magyar kormánynak felelős közigazgatás dolgozik. 2. Ezen közigazgatás csak a közrend és közéletbiztosítását tarthatja szem előtt, s ezirányban a Tót Nemzeti Tanáccsal egyetértésben jár el. 3. A felvidéket entente katonaság lehetőleg meg ne szállja, de semmi esetre sem szállja meg cseh vagy más szláv katonaság. 4. A közrendet tót nemzetőrség biztosítsa, melyet a magyar kormány fizet. Magyar vagy német nemzetőrség vagy sorkatonaság csak a fontos vasúti gócpontokat és a magyar vagy német többségi városokat és falvakat védelmezze. 5. A politikai és társadalmi közélet és főleg a kölcsönös agitáció szabadságát biztosítani kell, de sem a magyar, sem a cseh unió javára politikai, gazdasági és társadalmi terrort tūrni nem szabad. 6. A nép kielégítő közéletbiztosítását biztosítani kell.”³⁹ A felsorolt hat ponttal kívánták megteremteni azt a légkört, amelyre érdemben fel lehetne építeni a kormánynak a plebiszcitum elvét és akár a felvidéki szlovák lakosságot célzó ellenagitációját, amelynek törekednie kell korábbi hibák jóvátételére.

Fontosnak gondolták megismertetni a szlovákokat a magyar forradalom jelentőségével, ám ennél is fontosabbnak, hogy a kívánt reformokat minél hamarabb meg kell valósítani. Szerintük ugyanilyen sürgős „a földreform, szociális adópolitika, az elemi iskolákba, a közigazgatásba, és a törvénykezésbe a tót nyelvnek nyomban való törvényes bevezetése. Tót középiskolák, és gazdasági iskolák szervezése, a magyarországi egyetemeken a tót nyelvnek és művelődéstörténetnek tanszéket kell állítani, s egy tót egyetem felépítését már a közel jövőre meg kell ígérni. Külön tót evangélikus püspökséget kell felállítani és végül a népszerűtlen közigazgatási tisztviselőket, tanítókat és papokat ki kell cserélni.”⁴⁰

A felvidéki propagandaakciónak három réteghez kell szólnia. A szlovák köznéphez, a szlovák értelmiséghez és a régi vármegyei magyar értelmiséghez és dzsentrihez. A nép, vagyis a parasztság körében helyi embereket kell megbízni, akik faluról falura járnak. A plakátok és röpiratok fogalmazása egyszerű, rövid és népies legyen,

³⁹ 1918. november 28. A Régi Galileisták Szabad Szervezetének emlékirata Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter részére a szlovák propaganda megszervezése tárgyában. MNL OL, K40, 1918-VII-239.

⁴⁰ Uo.

hogy megértsék. Nem elegendő a helyi emberek bevonása, a vidék népszerű tanítóit, papjait és az ifjúságot is „fegyverbe” kell állítani, ki kell oktatni, hogy reájuk bízott feladatokat ellássák. A szlovák értelmiség körében máshogy kell eljárni. Elsősorban Jászinak a nemzetiségi kérdéstről írt 1912-es könyvét és írásait érdemes terjeszteni köreikben, de különösen fontos a Dunai Egyesült Államok politikai tervezetének megismertetése is. Azokat a szlovákokat, akik idegenkednek a csehszlovák uniótól, bizalmi és hivatali állásokba kívánták helyezni.

Láthattuk, hogy sokan sokféleképpen kívánták a propagandával kapcsolatos irányelveket megragadni és irányítani. Láttuk, hogy mindennek az irányítója, bár Jászhoz érkeztek a kérelmek és kérvények, az Országos Propaganda Bizottság volt, ott végezték el a feladatokat. A Bizottság kiküldöttei a vármegyékben a rend és biztonság megőrzését és ezzel párhuzamosan a zavargások csillapítását végezték. A sztrákolókat igyekeztek munkára bírni, csillapították a csehszlovák ellenagitációt és röpiratokat terjesztettek a magyar ügy védelmében. A kiküldöttek száma összesen 290 fő volt.⁴¹

1918. december 18-áig, amikor is Varjas Sándor, a Propaganda Bizottság ügyvezető alelnöke beszámolt Károlyi Mihálynak a bizottság tevékenységéről, a kibocsátott nyomtatványok példányszáma 8 778 000 darab volt.⁴² Ez a példányszám 49 röpiratot, füzetet jelentett. A röpiratok magyar, szlovák, cseh, német és román nyelven kerültek kiadásra, s főként a forradalom jelentőségét, a megváltozott viszonyokat ismertették az ország népességével. A nemzetiségeket igyekeztek meggyőzni, hogy új világ jött létre a forradalommal, és arról, hogy érdemes a közös haza mellé állniuk. A szomszédos új nemzetállamok „összetartozást” sugalmazó propagandája, vagyis a „széthúzás” helyett az „összetartozást” hirdették.

Végezetül Varjas az utolsó pontban a kiadásokat is ismerteti a miniszterelnökkel. Összes kiadásuk 613 056 korona volt, ebből vidéki agitációra 256 089 korona jutott, a katonák közti agitációra 32 576 korona és nyomtatványköltségekre 171 454 korona. A többi összeg írói tiszteletdíjakra, irodai kiadásokra ment el.

⁴¹ Varjas Sándornak, az Országos Propaganda Bizottság ügyvezető alelnökének beszámolója Károlyi Mihály miniszterelnök részére a Bizottság tevékenységéről. MNL OL, K26, 1918-XLI-6397.

⁴² Uo.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az első világháború utolsó éveiben megjelent wilsonizmus, a nemzetek önrendelkezésének elve, hamar elterjedt a későbbi győztes nagyhatalmak, a győztesként kikerülő kis nemzetek, ugyanakkor a vesztes országok politikusai, értelmiségei és nemzetiségei körében is. A vesztes háború után megszületett első magyar népköztársaság, a Károlyi-kormány és annak a nemzetiségi ügyekért felelős minisztere, Jászi Oszkár az ország integritásának és függetlenségének biztosítására törekedett. Ezeknek a megtartása érdekében a „nemzetek önrendelkezésének eszményét” állították csatasorba. Jászi nem kívánt lemondani a területi integritásról, különösen nem még a békekonferencia előtt. Úgy vélte, az elengedett területeket „fait accompli” helyzetként fogják értelmezni a békétárgyalások során, és nem lehet majd érvényesíteni a magyar fél számára a népszavazás jogát. A kész helyzet elkerülése érdekében fogalmazta meg a magyar értelmezésű „korlátozott nemzetiségi önrendelkezést”.

1918 októberének végén és novemberének elején az adott körülményekhez képest hamar megszerveződött a Magyarországon élő nemzetiségek önrendelkezésének koordinálásával megbízott minisztérium. A minisztérium komoly tevékenységet folytatott a hazai és külföldi propaganda terén is, különösen az elszakadni kívánó területek és nemzetiségek vonatkozásában. Az országban elég hamar megindította a magyar integritás megőrzése és a nemzetiségek belső elválasztását célzó plebiszcitum elvének alkalmazása melletti propagandaakcióit. Jászi nemzetiségi politikájában azonban igyekezett több más eszközt is rendszerbe állítani és mobilizálni. Ezek közül az egyik legfontosabbként a Nemzetiségi Minisztérium kezdettől fogva felkarolta és bátorította a területek hovatartozásáról döntő regionális plebiszcitumok szervezését.

A torzójában is impozáns Gragger-féle aláírásgyűjtési akció fontos szerepet játszott Jászi plebiszcitum-elképzeléseinek megfogalmazásában. A magyar, illetve a német többségű területek lakóinak népszavazásához fűződő elképzelések kezdettől fogva fontos szerepet játszottak a magyar kormány béke-előkészületei során. A végleges magyar békejegyzékben Apponyi Albert is az egyik leghatásosabb érvként hozta fel e gondolatot a békeszerződés-tervezetekben elcsatolásra ítélt magyar többségű területek megmentésére.

RÉFI ATTILA

CSÉCSI NAGY IMRE ALTÁBORNAGY ÉVSZÁZADOS ÉLETÚTJA (1868–1967) – II. RÉSZ. HALÁLRA ÍTÉLVE A NAGYVÁRADI ÖSSZEESKÜVÉSI PERBEN¹

BEVEZETÉS

A háborús vereség, majd az azt követő forradalmak, illetve a történelmi Magyarország fokozatos széthullása nyomán döbbenet és bénultság uralkodott el a magyarság jelentős részén. Ez alól az immár nyugállományú ezredesként Nagyváradon élő Csécsi Nagy Imre sem volt kivétel. Minderről érzékletesen tanúskodnak 1921 végén papírra vetett sorai:

„Mikor a proletárdiktatúra megkezdette garázdálkodását, minden jobbérzésű embert a keserűség és szégyenérzet fogott el.

Mi katonák, akik hosszú éveket becsületes küzdelemben a fronton töltöttünk, s akik tudtuk, hogy mi volt a magyar katona a hosszú háború első éveiben, mi éreztük leginkább megszegyenítve magunkat, az által a tudat által, hogy nem tudtunk eléggé résen lenni [...].

Károlyiban hajlandók voltunk valami megszabadító félélt látni, akit a sora arra predesztinált, hogy összetörje az osztrák jármot s ettől a glóriától elvakulva nem vettük észre benne a közönséges hazaárulót [...]. [...] első dolguk volt mindent megsemmisíteni, amitől tartaniok kellett. Meggyilkolták Magyarország legnagyobb hőseit: Tisza Istvánt, – nem akartak katonát látni s mindjárt nyugdíjazták is az összes magasabb rangú – tehát tapasztaltabb és megbízhatóbb tiszteket. [...] Mikor aztán [...] a köztársaságból proletárdiktatúra lett, – a vörös hadsereg hűségesen tolt a gaz népbiztosok szekerét. Akikre számítani lehetett volna – azok skartba voltak helyezve² s így történt meg az a szégyen, hogy egy maroknyi elvetemedett vörös gazember teljesen ráült a társadalom és az ország nyakára.

¹ Ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet az altábornagy leszármazottainak, különösen Illéssy Ádámnak, a hagyaték kezelőjének, hogy lehetővé tették számomra Csécsi Nagy Imre hagyatékának feldolgozását. Hálával tartozom továbbá Kiss Gábornak, a HM Hadtörténelmi Levéltár vezetőjének is segítségéért.

² Skartba helyez = félreállít, tétlenségre ítélt.

Nagy lelki fájdalommal eltelve – úgyszólván teljesen elzárkóztam a világ elől.”³

Fentiek alapján úgy tűnik, hogy a társasági, illetve közélettől ekkoriban távol tartotta magát, anyagi okokból ugyanakkor, nyugdíja mellett, dolgozni kényszerült. Mint egy későbbi bírósági kihallgatáson vallotta: „egy kis állást vállaltam, mert a nyugdíjból megélni nem lehetett.”⁴ Ez egyébként hivatali munka volt a Városházán, ahol egy irodában dolgozott.⁵

A SZERVEZKEDÉS

Nagyvárad és hősünk életében 1919 áprilisában sorsdöntő változás ment végbe. Az április 16-án megindított offenzíva révén ugyanis a román csapatok – március 22-étől – a tanács hatalom uralma alatt álló város közelébe értek.⁶ A fenyegető hír nyomán a rendőrfőkapitánynak és a korábbi polgári vezetésnek április 18-án sikerült magukhoz ragadni a kezdeményezést, a proletárdiktatúra helyi irányítói így menekülni kényszerültek. A románokkal szemben azonban nem tanúsítottak ellenállást, így azok április 20-án, Húsvét vasárnapján, zavartalanul birtokba vehették Szent László ősi városát.⁷

Csécsi Nagy némileg röstelkedve vallja be utóbb, hogy „még azt is meg kellett érnem, hogy magam is valami öröm-félét éreztem, mikor [...] az oláhok bevonultak Nagyváradra, ahonnan a vörös gazemberek hanyatt-homlok menekültek. Azért mondom, hogy csak öröm-félét éreztem, mert az távol állott tőlem, hogy valóban örültem volna.”⁸ Mindez természetesen a proletáruralom bukása feletti pillanatnyi megkönnyebbülésből fakadt és nem igazán a románok érkezésének szólt. Utóbbiak nagyváradi jelenlétét ugyanakkor ő és mások is csak átmeneti rossznak tekintették.⁹

³ Csécsi Nagy Imre hagyatéka, Telki (a továbbiakban: CsNI-hagyaték). A nagyváradi összeesküvési per. (Csécsi Nagy Imre visszaemlékezése a Bihari Szövetség történetirői szakosztálya számára, kézirat) Budapest, 1921. december 10. 1–2. (A továbbiakban: *Visszaemlékezés*.)

⁴ A nagyváradi monstre pör. A főtárgyalás harmadik napja. *Ellenzék*, 1920. február 6. 6. – A nyugilleménye egyébként évi 13475 korona volt. Ld. CsNI-hagyaték, A hadügyminisztérium 1918. évi 34.308/eln. 28/a. számú rendelete.

⁵ A kolozsvári tárgyalás második napja. *Nagyvárad*, 1920. február 6. 1. – Nagyváradiak a hadbírótság előtt. *Újság*, 1920. február 5. 2.

⁶ FLEISZ János: *Egy város átalakulása. Nagyvárad a két világháború között, 1919–1940*. Nagyvárad, Literator, 2005. 8. (A továbbiakban: FLEISZ, 2005.)

⁷ Uo. 9–11.

⁸ *Visszaemlékezés*, 2.

⁹ Uo. – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HIM HL) I. 89 VKF 1920. 31. d. 706/52. [Dr. BUDAY Gyula:] *A Cserey–Lukács összeesküvési per hiteles története*. Budapest, 1920. június (géptelt kézirat) 2. (A továbbiakban: BUDAY, 1920.) – FLEISZ, 2005. 14.

Az ebben való hitet csak fokozta, hogy a korabeli információáramlás korlátozott volta miatt, amit a megszállás ténye még inkább fokozott, számos, reményt keltő, de utóbb tévesnek bizonyuló hír érkezett és terjedt a városban. Így, amikor értesültek róla, hogy szeptember 27-én, az akkor már a Dunántúlon álló román haderő megkezdte fokozatos visszavonulását a magyar területekről, egész Nagyvárad abban a reményben volt, hogy a megszállók az immár teljesen kifosztott városból is kivonulnak. Csécsi Nagy visszaemlékezése szerint Budapestről is folyamatosan ezt alá támasztó hírek érkeztek. A valós viszonyok ismeretének teljes hiányára utal a nagy bizakodás abban is, hogy az ezredes által csak „magyar hadseregnek” nevezett Nemzeti Hadsereg támadólag fog fellépni a románokkal szemben.¹⁰

Előbbiekre alapozva sokakban eluralkodott ugyanakkor az a félelem is, hogy abban az időszakban, amikor a románok már kivonulnak, de a magyar csapatok esetleg még nem érkeznek be, a kommunisták ismét magukhoz ragadják a hatalmat. Csécsi Nagy szerint ugyanis ezek „Nagyváradon [...] rendszeres összejöveteleket tartottak – tanácskozával arról, hogy miképp rendezzék be ismét a proletár uralmat”.¹¹

A kommunisták miatti veszélyérzet, valamint az említett téves és illuzórikus híresztelések arra sarkallták a még életerős ezredest, hogy katonai és hazafiúi kötelességéből fakadóan tenni próbáljon valamit és minden eshetőségre készüljön fel a város érdekében: „[...] aggodalomtól vezéreltetve s azért, mert az aktív tisztek közül látszólag senki sem akart a fenyegető bajok elleni rendszabályokkal foglalkozni – én mint nyugdíjas tiszt akartam valami szervezetet létesíteni, melynek egyik célja lett volna a várva-várt magyar hadseregnek kezet nyújtani, hogy egy erőteljes lökéssel az oláhokat Erdély határain túl is visszavessük s az össze-rabolt [...] dolgok elvitelét megakadályozzuk; másik célja pedig lett volna az esetleg újból jelentkező kommunizmust még csírájában elfojtani.”¹²

Elképzelésének megvalósítása érdekében megpróbált társakat szerezni a Nagyváradon élő tisztek, valamint a fontosabb polgári személyek, tisztségviselők köréből. Eleinte azonban kevés sikerrel járt, miután Birtha Sándor¹³ alezredes, majd Reviczky László¹⁴ ezredes részéről is érdektelenségbe ütközött.¹⁵

¹⁰ *Visszaemlékezés*, 2–3.

¹¹ Uo. 2.

¹² Uo. 2–3.

¹³ Birtha Sándor (1872–?) A háború idején a nagyváradai 4. honvéd gyalogezred tisztje. 1924-től címzetes tábornok.

¹⁴ Vitéz revisnyei Reviczky László (1864–1934) címzetes altábornagy. Az I. világháborúban a budapesti 1. honvéd gyalogezred parancsnoka volt.

¹⁵ *Visszaemlékezés*, 3.

Kitartását azonban végül siker koronázta, és Cserey Vilmos¹⁶ huszár alezredes személyében megfelelő partnerre talált, miután utóbbi maga is hasonló tervet szőtt. Sőt, mint Csécsi Nagynak elmondta, már egyeztetett is egy Ruttkay nevű százados-sal, aki, állítása szerint, a Fővezérség megbízásából járt Nagyváradon és egy szervezkedés vezetésére keresett alkalmas személyt. Ezt Cserey el is vállalta, azzal a feltétellel, hogy erre írásbeli utasítást kap. Ruttkay ennek megküldésére ígéretet is tett.¹⁷ Mint Csécsi Nagy írja: „Cserey [...] azon tudatban volt, hogy a szervezkedés vezetésére megbízatást fog kapni, de mégis – amint én megkezdtem az én munkámat, a legnagyobb készséggel azonnal mellém állott, hogy együtt dolgozzunk a haza javára.”¹⁸

Elhatározták, hogy közösen folytatják a szervezkedést. Elsőként Szunyogh Albert¹⁹ őrnagyot próbálták bevonni, ez „[...] azonban kijelentette, hogy családi viszonyaira való tekintettel ő semmiben sem vehet részt”. Ezt követően viszont beindult az ügy és Csécsi Nagy leírása alapján számosan csatlakoztak. Így Millye Lajos és Frankó Géza²⁰ alezredesek, Lőrinczy, Mocsáry, Galinszky és Berényi századosok, továbbá Borbély Károly törvényszéki aljegyző és Dénes Imre, a váradi premontreiek szentmártoni (ma: Sânmartin, Románia) intézője, végül Baudiss Viktor százados és Osváth Zoltán is. Előbbiekkel főleg Csécsi Nagy tartotta a kapcsolatot. Cserey feladata inkább a vidékiek beszerzése volt, minek érdekében állandó érintkezést tartott fenn a járasszékhelyekkel.²¹

1919 november 17-én Nagyváradra érkezett Halsey E. Yates amerikai ezredes, kíséretében Csapó Lóránttal,²² a Nemzeti Hadsereg főhadnagyával. Megjelenésük

¹⁶ Vitéz nagyjait Cserey Vilmos (1869–1947) a bécsiújhelyi Katonai Akadémia elvégzését követően a cs. és kir. 1., majd a cs. és kir. 13. huszárezredben szolgált. 1924-től címzetes tábornok, 1936-tól a Vitézi Rend tagja.

¹⁷ *Visszaemlékezés*, 4. – Cserey Ruttkayval való találkozására meglehetősen gyanús körülmények között került sor. Október vége felé Cserey két egykori katonatársa jelezte az alezredesnek, hogy egy vasutas beszélni szeretne vele. Cserey fogadta is a lakásán. Ez a vasutasnak öltözött személy azt állította magáról, hogy ő Ruttkay százados, egyúttal szervezkedésre kérte fel Csereyt. Utóbbi maga sem bízott egészen a századosban, ezért is kért hivatalos megbízólevelet. Az állítólagos százados azonban ezt követően soha többé nem bukkant fel. A nagyváradiak pöre. *Keleti Újság*, 1920. február 5. 3.

¹⁸ *Visszaemlékezés*, 4.

¹⁹ Vitéz szunyoghi Szunyogh Albert (1882–1947) a debreceni 2. honvéd huszárezred tisztje volt. Utóbb az örkénytábori m. kir. Lovaglótanár-képző és Hajtóiskola első parancsnoka, 1935-től címzetes tábornok.

²⁰ Frankó (1925-től vitéz Fraknóváry) Géza (1872–1962) a nagyváradi 4. honvéd gyalogezred korábbi alezredese, utóbb címzetes tábornok.

²¹ *Visszaemlékezés*, 3–4.

²² Dr. Ecsedi Csapó Lóránt Pál (1897–?). A bécsiújhelyi Katonai Akadémia elvégzését követően a cs. és kir. 7. huszárezredben, majd a Nemzeti Hadseregben szolgált. Utóbb jogi végzettséget szerzett és 1924-től ügyvédként tevékenykedett.

nyomán ismét csak téves híresztelések kaptak szárnyra. Elterjedt, hogy a nagyváradi csendőrség megszervezésére jöttek. Egy másik verzió szerint viszont az összes megszállt területek Maros vonalig történő átadását jöttek intézni. A valóságban azonban Yates, bármiféle érdemi tevékenység nélkül, továbbutazott Bukarestbe.²³ Csapó szintén csak pár napig maradt, és utóbb, Yates-től különválva, Budapestre utazott vissza. Későbbi vallomása szerint ekkoriban a román csapatok és a magyar kormány közötti összekötő tisztként működött. Ezenfelül élelmezési ügyekben is el kellett járnia, ezért jött Nagyváradra, ahol Gheorghe Mărdărescu tábornoknak adott át ezzel kapcsolatos iratokat.²⁴ Hivatalos megbízatásai mellett ugyanakkor valószínűleg hírszerzői tevékenységet is folytatott a Fővezérség számára. Mindezekre való alkalmasságát – többek között – annak köszönhetette, hogy aradi születése révén jól beszélt románul.²⁵

Az ifjú tiszt egyébként, meglepő módon, nagyváradi tartózkodása alatt végig huszárviseletben parádézott, miáltal nagy feltűnést keltett, és látványa már önmagában felhevítette a megszállt városban a magyar nemzeti érzületet.²⁶

Csécsi Nagy, állítólag az újságokból értesülve otlétéről, maga is felkereste a szál-lásán Csapót, és mint írja: „felkértem, hogy a fővezérségnél jelentse, miszerint mi a szervezkedéssel készen vagyunk, s ha a magyar hadsereg jön, várom tőlük a parancsokat. Arra nézve minden intézkedés megtörtént, hogy szükség esetén a menekülő oláhok útja már Fugyivásárhelynél és Félixfürdőnél elállassék s így az igen nagy mennyiségben felhalmozott rablott holminak elszállítása megakadályoztassék.” Haszonló tartalmú jelentést egyébként már korábban is küldött két alkalommal a Fővezérséghez, mégpedig Sárffy Gyula tartalékos tüzér főhadnagy, illetve egy bizonyos Csokonay százados által.²⁷

Cserey, ott-tartózkodása harmadik napján, szintén látogatást tett a Széchenyi Szállodában tartózkodó főhadnagynál, és Csécsi Nagy szerint hosszú, a Fővezérséghez továbbítandó, írásos jelentést adott át neki a nagyváradi helyzetről és a román erők elhelyezkedéséről, valamint közölte, hogy a főispáni vagy kormánybiztosi tiszt-

²³ BUDAY, 1920. 2–3. – *Visszaemlékezés*, 4. – Megkezdődött az összeesküvés pör tárgyalása. *Nagyváradi*, 1920. július 18. 2.

²⁴ A nagyváradi monstre pör. A csütörtöki tárgyalás. *Ellenzék*, 1920. február 7. 6. – A nagyváradiak pöre. *Keleti Újság*, 1920. február 6. 4. – A Cserey–Lukács-pör vádlottai a hadbírótság előtt. A második és harmadik nap. *Nagyváradi Napló*, 1920. július 20. 4.

²⁵ KOSZTA István: S ha Erdélyt elveszik? – „én haza akarok menni Erdélybe”. *Trianoni Szemle*, 2020. (Megjelenésre váró kézirat) Számozatlan 5–6. (A továbbiakban: KOSZTA, 2020.)

²⁶ BUDAY, 1920. 2–3.

²⁷ *Visszaemlékezés*, 4. – A Cserey–Lukács-pör vádlottai a hadbírótság előtt. A második és harmadik nap. *Nagyváradi Napló*, 1920. július 20. 2.

ségre Örley György²⁸ közjegyzőt, a polgármesterire pedig Lukács Ödön²⁹ polgármester-helyettest tartja leginkább alkalmasnak.³⁰

Utóbbi Csécsi Nagy és Cserey, még november elején, személyesen is felkeresték és tájékoztatták a szervezkedés előkészületeiről, illetve arról, hogy tervük megvalósulása esetén a polgármesteri teendőket rá kívánják bízni.³¹

Decemberben újra megerősödtek azok a híresztelések, miszerint a város hamarosan felszabadul a román iga alól. Még pontos dátumokat is tudni véltek a magyar csapatok bevonulásáról. Ezzel együtt ugyanakkor jelentősen fokozódott a román titkosszolgálat aktivitása is. Agent provocateur-ök próbálták a tekintélyesebb és magyar nemzeti érzésükről ismert személyek bizalmába férkőzni, magukat a Nemzeti Hadsereg tisztjeinek kiadva, illetve különböző magyar szervezetek igazolványait vagy prominens magyarok ajánlással ellátott névjegyeit felmutatva, majd a kiszemelteket fegyveres lázadásra buzdították a „sötét nemzet” ellen.³²

A felfokozott hangulatú helyzetben Csécsi Nagy egyeztetni kívánt Csereyvel. Tudták azonban, hogy állandó megfigyelés alatt állnak, így Jankovich Tihamér³³ járásbíró irodájába beszéltek meg egy találkozót, ahová természetesen majd külön-külön érkeznek meg. Az ezredes véletlenül összefutott Szunyogh őrnaggyal is, akit szintén megkért, hogy legyen jelen a megbeszélésen. Ugyanis, a korábbi elutasító válasz ellenére, még bízott az őrnagy együttműködésében. A találkozóra egyik délután került sor.³⁴ Itt Csécsi Nagy és Cserey a következőkben állapodtak meg:

Ha a magyar hadsereg közeledik, tőlük fognak utasításokat kérni és kapni. Ekkor egyúttal Lőrinczy Attila százados Fugyivásárhelynél, Dénes Imre premontrei jószágigazgató pedig Félixfürdőnél foglalnak állást, „hogyrészt a románok elvonulását s a rablott holmik elszállítását zavarják, illetve lehetetlenné tegyék; másrészt pedig hogy a városnak az említett helységekből való esetleges bombázását megakadályozzák”.

²⁸ Dr. Örley György (1872–1943) jogász, nagyvárad közjegyző, tartalékos huszárfőhadnagy. Magyarországra települését követően nagykanizsai közjegyző és kormányfőtanácsos.

²⁹ Dr. Lukács Ödön (1878–?) jogász, nagyvárad főjegyző, majd polgármester-helyettes. Magyarországra települését követően pénzügyminiszteri tanácsos, utóbb belügyminisztériumi osztályfőnök, a Városok Szövetségének ügyvezető elnöke.

³⁰ *Visszaemlékezés*, 4., 8. – Megkezdődött az összeesküvés pör tárgyalása. *Nagyvárad*, 1920. július 18. 3.

³¹ *Visszaemlékezés*, 4–5. – Megkezdődött az összeesküvés pör tárgyalása. *Nagyvárad*, 1920. július 18. 2–3.

³² BUDAY, 1920. 4–5. – *Visszaemlékezés*, 5.

³³ Dr. Jankovich Tihamér (1866–1922) jogász, nagyvárad járásbíró. Áttelepülését követően a budapesti királyi törvényszék alelnöke.

³⁴ *Visszaemlékezés*, 5–6.

Felkészültek arra az esetre is, „ha a románok a magyar csapatok közvetlen nyomása nélkül – valami pánik következtében, vagy esetleg entente rendeletre hagynák el a várost”. Számításaik szerint ez esetben a magyar hadseregnek két-három nap kellene, míg beérkezik. Ez idő alatt viszont biztosítani kell a rendet, nehogy a kommunisták újból kezükbe vegyék a hatalmat.

Ennek megakadályozására a következőket határozták el Csécsi Nagy visszaemlékezése szerint: „A románok kivonulásakor azonnal a városházára megyünk s a városban dobosokkal kihirdettetem, hogy mindazok, akik a városban a rendfenntartás munkájában részt akarnak venni, ha esetleg fegyverük van azzal – azonnal jöjjenek a városházára s a nagy tanácssteremben jelentkezzenek Andaházy³⁵ alezredesnél, ki őket számba veszi és igazolvánnyal látja el.

Ezzel egyidejűleg a rendőrség, tűzoltóság és pénzügyőrség – mint a polgárőrség zöme a városház udvarán összevonatik s a minden bizonnyal gyors egymásutánban érkező önkéntes polgárőrökkel megerősítve, azonnal beosztatnának járőrökbe és megszálló csapatokba.

Az egész polgárőrség parancsnoka Frankó alezredes lett volna, aki a város forgalmasabb utcáin azonnal megindította volna a járőrmeneteket s a beérkező polgárőrök számához képest összeállította volna azon csapatokat, amelyek a város fontosabb pontjainak megszállása s a város zavartalan életének biztosítása céljából szükségesnek mutatkoztak.”³⁶

Ennek érdekében biztosítani tervezték a legfontosabb objektumokat is, így

- a nagy vasúti állomást a Baudiss százados vezette 300 emberrel, akik egyúttal a Bihar felé vezető hegyi utat is vigyázták volna,
- a velencei³⁷ állomást 50 emberrel,
- az össi-i³⁸ állomást 50 emberrel,
- a városi vízművet 20 emberrel,
- a városi villamosművet 20 emberrel,
- a Főpostát 20 emberrel,
- a Megyeházát 10 emberrel,
- az ügyészségi fogházat 20 emberrel,
- az Osztrák–Magyar Bankot 10 emberrel.

³⁵ Andaházi és dubravai Andaházy Jenő (1873–1956) a cs. és kir. 37. gyalogezred korábbi alezredese, utóbb ezredes.

³⁶ *Visszaemlékezés*, 6–7.

³⁷ Nagyvárád egyik történelmi városrésze.

³⁸ Szintén Nagyvárád egyik városrésze.

Ezenfelül a Körös négy hídját 10–10 fő biztosította volna. A városházánál állomásozó, fennmaradó rész a polgárőrség tartalékát képezte volna, s ezek révén tervezték váltani, megfelelő időközönként, a járőröket és az őrségeket. A polgárőrséget a hadapródiskolában működésbe helyezni tervezett konyha révén kívánták élelmezni. A szükséges pénzmennyiséget pedig, elképzelésük szerint, a bankok előlegezték volna meg. Végül intézkedést terveztek a rendőrségen nyilvántartott kommunisták azonnali letartóztatására is.

A katonai parancsnokságot Nagyváradi és Bihar megye területén Csécsi Nagy vette volna át, Cserey pedig a térparancsnokságot.³⁹ Utóbbi feladata lett volna a rögtönítélő bíróság felállítása is.⁴⁰

Szunyogh előbbiekkal kapcsolatban kijelentette, hogy tekintettel családi viszonyaira – itt valószínűleg beteg és ágyhoz kötött feleségére gondolt –, semmiben sem vesz részt. Majd el is távozott, ott hagyva a többieket. Az eközben a hivatalos ügyeit intéző Jankovichot a fentiekbe ugyanakkor nem avatták be.⁴¹

Közben, december 15-én éjjel 1-kor, vonattal ismét Nagyváradra érkezett Csapó főhadnagy. Megérkezése után azonban kiderült, hogy a románok nem jelöltek ki számára lakást. A szállodákat végigjárta, de szobát nem kapott. Így az éjszaka közepén Örley Györgyhez ment, aki apja jó barátja, egyben távoli rokona volt.⁴² Örley vonakodva, de elszállásolta és Csapó három napig nála időzött. A nagy társasági életet folytató Örleynél ez idő alatt sok vendég megfordult. Így december 18-án, pénteken, egy délutáni kávézás során, Cserey és Szunyogh is megjelentek, és természetesen az ott tartózkodó főhadnaggyal is találkoztak.⁴³

A LETARTÓZTATÁS

December 20-án, szombaton, Cserey és Jankovich tarokkpartira voltak hivatalosak Csécsi Nagyhoz. Még ezt megelőzően azonban az Elite Kávéházban tartózkodó Csereynek különös találkozásban volt része. 15 óra felé odament hozzá egy kucsmát viselő, ötven év körüli őszes szakállú férfi és azt mondta, hogy beszélni akar vele. Az

³⁹ Erőditett helyen vagy nagyobb katonai állomáson a helyőrségi szolgálat elosztását, az őrségek felügyeletét, az elszállásolási ügyek intézését, valamint ünnepélyek esetén a rendfenntartás irányítását végző tiszt.

⁴⁰ *Visszaemlékezés*, 6–8.

⁴¹ Uo. 7–8. – A Cserey–Lukács-pör vádlottai a hadbíróság előtt. A második és harmadik nap. *Nagyváradai Napló*, 1920. július 20. 3., 6.

⁴² A Cserey–Lukács-pör vádlottai a hadbíróság előtt. A második és harmadik nap. *Nagyváradai Napló*, 1920. július 20. 4.

⁴³ Uo. 5. – Az összeesküvés pör tárgyalása. *Nagyvárad*, 1920. július 20. 2., július 21. 1.

alezredes fizetett és kiment a gazdálkodónak kinéző emberrel a kávéházból az utcára, ahol az közölte vele, hogy egy megbízólevelet szeretne átadni. Majd Cserey kezébe nyomott valamit, amit az zsebre vágott. Rövid ideig együtt mentek a színház irányába. Eközben az idegen elmondta, hogy Karcagon járt, ahol egy repülőtiszt bízta rá a küldeményt. Ezt követően azonban gyorsan elkészönt, majd elsietett.⁴⁴

Cserey, rövid időre betért a Royal Kávéházba, majd 16-17 óra felé Csécsihez ment. Ott elmondta, hogy egy ismeretlen embertől megkapta azt a megbízólevelet, amelynek leküldését Ruttkay százados útján kérte. A megbízólevél feliratú csomag két összehajtott vászondarabot tartalmazott. A kisebb méretű volt a megbízólevél, a másik, nagyobb méretű pedig egy részletes útmutatás volt a szervezés mikéntjére vonatkozóan.⁴⁵ Jóllehet a levél Csereyt bízta meg a vezetéssel, az alezredes, Csécsi leírása szerint, kijelentette, hogy „azért minden marad a régiben”, vagyis nem szándékozik átvenni Csécsitől a vezetést.

Az írógéppel a vászonra írt útmutatás végén állt, hogy Örleynek kormánybiztossá történő kinevezésére javaslatot tettek, utána azonban a következő kérdés volt: „Ki az említett Luk.?” E két utóbbi megjegyzés alapját nyilván Csereynek Csapó útján elküldött jelentése képezte, melyben megemlítette, hogy főispáni vagy kormánybiztosi kinevezésre Örleyt tartaná legalkalmasabbnak, míg a polgármesterséget Lukács venné át. Az utolsó kérdésből azonban látszott, hogy Lukácsról nem tudták, kicsoda.⁴⁶

Miközben az írásokat nézegették, megérkezett Jankovich is, akit azonban nem kívántak beavatni a fejleményekbe. Így Csécsi gyorsan mindent a tárcájába rejtett, majd az egészet zsebre tette. Cserey és Jankovich nyolc körül távoztak, az írások pedig Csécsinél maradtak.

Utóbbihoz, visszaemlékezése szerint, éjfél tájban „vagy 16 román rontott be egy tisztt és egy detektív vezetésével. Egyenesen az éjjeliszekrényhez mentek s a detektív kivette tárcámból az ott lévő iratokat; azután felkutatták az egész lakást s miután a két íráson semmi gyanúsát nem találtak, összeszedtek egy csomó reájuk nézve teljesen közömbös levelet, különféle írásokat és reggel felé eltávoztak – visszahagy-

⁴⁴ A nagyváradai összeesküvés a hadbírótság előtt A főtárgyalás második napja, *Ellenzék*, 1920. február 5. 8. – Nagyváradiai a hadbírótság előtt. *Újság*, 1920. február 5. 2.

⁴⁵ *Visszaemlékezés*, 8. – A nagyváradai összeesküvés a hadbírótság előtt. A főtárgyalás második napja. *Ellenzék*, 1920. február 5. 7. – A nagyváradiai pöre. *Keleti Újság*, 1920. február 5. 4. – A Cserey–Lukács-pör vádlottai a hadbírótság előtt. A második és harmadik nap. *Nagyváradai Napló*, 1920. július 20. 1. – Nagyváradiai a hadbírótság előtt. *Újság*, 1920. február 5. 2.

⁴⁶ *Visszaemlékezés*, 8.

ván egy hat főből álló őrséget azon utasítással, hogy senkit sem be, sem ki nem szabad bocsájtani.⁴⁷

Ugyanezen éjszaka, három óra felé, Csereynél szintén házkutatást tartottak, majdnála is őrséget hagytak.⁴⁸

Pár nappal később széles körű letartóztatások vették kezdetüket az egész városban. Így december 22-én a *Tiszántúl* folyóirat egész szerkesztőségét elvitték a rendőrök, propagandaanyagokat keresve rajtuk. Majd a nagyváradai magyar elit jelentős részét begyűjtötték és a Pannónia Szálloda erre a célra előkészített helyiségeibe vitték. Itt működött ugyanis akkoriban a hírhedt román titkosszolgálat, a Siguranța nagyváradai központja. Bekísérték többek között dr. Buday Gyula egyetemi tanárt, dr. Cziffra Kálmán volt bihari főispánt, dr. Krüger Aladár ügyvédet, Lukács Géza tábornokot, a nagyváradai 4. honvéd gyalogezred egykori ezredesét, Niedermann Antal postaigazgatót, Lukács Ödönt, Haltenberger Vilmos gyárost, Örleyt és Szunyoghot is, valamint rajtuk kívül bírákat, ügyvédeket, tanárokat, földbirtokosokat, római katolikus papokat és vasúti hivatalnokokat is. A folyamatosan zajló kihallgatások nyomán egyeseket elbocsátottak, másokat viszont behoztak.⁴⁹

Birtha alezredest először nem tartóztatták le. Kihallgatták ugyan a Pannóniában a Siguranța emberei, de ezt követően elengedték. Január 12-én azonban végül őt is őrizetbe vették.⁵⁰

A prominens polgárok mellett, mindenféle mondvacsinált ürüggyel, számos egyszerű lakost is elfogtak. Ráadásul, míg az előkelőbb társadalmi állásúakat fizikailag nem bántották, utóbbiakkal szemben gyakran súlyos testi kényszert is alkalmaztak és nemegyszer halálra is kínozták őket.⁵¹

A románok által elhurcoltak száma utólag aligha rekonstruálható pontosan. Erre vonatkozóan ugyanakkor több számadat is rendelkezésükre áll. Így például Huszár Károly miniszterelnök már 1920. január 2-án kapott egy levelet, mely szerint Nagyváradon húszan vannak tartóztatva.⁵² Ezzel szemben, a Szolnok vármegyei katonai parancsnokság által a Fővezérségre küldött levél szerint, egy a megszállt területekről visszatért magyar arisztokrata január 15-i jelentése alapján, Nagyváradon 35 embert

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ *Visszaemlékezés*, 8–9. – Nagyváradiaiak a hadbírótság előtt. *Újság*, 1920. február 5. 2.

⁴⁹ *Visszaemlékezés*, 9–10. – BUDAY, 1920. 5. – Budapesten elfogták az erdélyi magyarok árulóját. *Budapesti Hírlap*, 1927. június 14. 9.

⁵⁰ *Visszaemlékezés*, 10. – A Cserey–Lukács-pör vádlottai a hadbírótság előtt. A második és harmadik nap. *Nagyváradai Napló*, 1920. július 20. 6.

⁵¹ *Visszaemlékezés*, 11. – BUDAY, 1920. 7–8. – Budapesten elfogták az erdélyi magyarok árulóját. *Budapesti Hírlap*, 1927. június 14. 9.

⁵² A Cserey–Lukács-pör vádlottai a hadbírótság előtt. A második és harmadik nap. *Nagyváradai Napló*, 1920. július 20. 6.

tartóztattak le. Ugyanakkor, egy utólag a jelentéshez fűzött széljegyzet szerint, ezek egy része azóta szabadlábra került.⁵³ Egy január 21-i jelentés viszont már mintegy 170 letartóztatást említ.⁵⁴ Az egyes leírások alapján, melyek tömeges letartóztatásokra engednek következtetni, utóbbi könnyen elképzelhetőnek tűnik. A kezdeti alacsonyabb számadatok nyilvánvalóan csak a név szerint is ismert, prominens személyekre vonatkoztak. A legtöbb esetben ugyanakkor végül nem került sor bírósági eljárásra, és az őrizetbe vettek zömét, ha meggyötörve és esetenként megkínózva is, de elengedték.

Magát Csécsi Nagyot 23-án vitték át a Pannóniába.⁵⁵ Kihallgatására így emlékszik: „Herbay román alezredes, a »siguranta« főnöke mindjárt kihallgatott arra nézve, hogy miképp jutottak hozzám az iratok – előre bocsájtva, hogy ők már mindent tudnak.

Én azon véleményben, hogy talán Csereynek így segíthetek, őt egészen ki akartam kapcsolni a dologból; – azt vallottam, hogy az írásokat 20-án késő este énhozzám hozták azzal, hogy Csereynek kézbesítem és hogy azokról Cserey nem tud semmit sem. Azután faggattak, hogy mennyire van a szervezkedés ügye, mire én azt igyekeztem velük elhitetni, hogy ez az írás éjjel érkezett hozzám s ha még akartunk volna is valamit annak értelmében tenni, nem lett volna meg a lehetősége. Ekkor azt kérdezte Herbay, hogy miről tanácskoztunk, mikor Csereyvel Lukácsnál voltunk és később Jankovichnál, ahol Szunyogh is jelen volt. Mindkét esetben pontos idejét tudta, miből nyilvánvaló volt, hogy engem is, Csereyt is, már régóta állandóan figyeltettek; tudták minden lépésünket. Én természetesen azt állítottam, hogy csak véletlenül találkoztunk többen Lukácsnál és Jankovichnál is; egyiknél sem volt semmi különös dolgom. [...]

Mikor Herbay látta, hogy nem akarok vallani, 24-én azzal állott elő, hogy hiába tagadok, mert már a legjobb barátom is elárult. A legjobb barát alatt csak Csereyt érthettem, őfelőle pedig biztosnak érezvén magamat, nevetve feleltem, hogy engem senki sem árulhatott el, mert nincs mit elárulni.

Erre Herbay egy írást tett elém, amelyen Birta Sándor alezredes bejelenti, hogy én ekkor meg ekkor felszólítottam őt szervezkedésre, de ő azt visszautasította s kijelentette, hogy ő semmiféle szervezkedésben részt nem vesz.

Éreztem, hogy míg az elém tett írást, melyben Birta saját kezeírását határozottan felismertem, – olvastam – mélyen elpirultam. Kezdett meginni a hitem társaim

⁵³ HIM HL I. 89 VKF 1920. 29. d. 221/52. 552. A Fővezérség II. csoportjának. Szolnok, 1920. január hó 16-án.

⁵⁴ Ld. PERCZEL Olivér: Bihar megye román megszállása, 1919–1920. *Új Nézőpont*, 2019/4. 93–109. Itt: 98.

⁵⁵ *Visszaemlékezés*, 9.

állhatatosságában. Bár Birthát visszautasító válasza után egyáltalán nem tartottam társamnak. Hirtelen átgondolva a dolgot, a következőket mondtam Herbaynak: »Itt egy nagy tévedés van, én Birthát annak idején csak arra hívtam fel, hogy a még mindég fenyegető kommunizmus ellen szervezkedjünk, másra soha nem is gondoltam; úgy látszik, Birtha engem teljesen félre-értett.« Megmutatta azután Herbay Cserey vallomását is, melyben leírja, hogy mikép kapta meg a budapesti írásokat és mikép adta át azokat nekem. Így tehát kénytelen voltam Cserey teljes kikapcsolását célzó első vallomásomat visszavonni s azt erősítgetni, hogy kizárólag az esetleg újonnan fellépni akaró kommunizmussal szemben ohajtottunk volna valamit tenni, de tényleg[esen] nem tettünk semmit.

Beszélhettem most már, amit akartam; a szervezkedés vádja reám volt sütvé [...]»⁵⁶

A ROMÁNOK BÖRTÖNÉBEN

A kihallgatások végeztével 1920. január 1-jén végül 12 főt szállítottak át a Pannónia Szállodából a térparancsnokságra. Itt két szobában helyezték el őket, az egyikben volt Csécsi Nagy, Örley, Niedermann postaigazgató, Krüger ügyvéd, Follmann, a *Tiszántúl* felelős szerkesztője és Simay volt jegyző, a másik szobában pedig Cserey, Szunyogh, Buday, Lukács, valamint Perlhimovszky százados és Dula József vasúti tisztviselő. A két szoba közvetlen szomszédságában volt a kínzókamra, ahol reggeltől késő éjjelig folyt a városból behurcoltak botozása. Csécsi Nagyékkel szemben tettlegességre ugyanakkor most sem került sor. Esetükben megelégedtek a lelki terror alkalmazásával, hiszen pszichésen elég megterhelő volt számukra a megkínzottak üvöltését és az ezt élvező katonák röhögését hallgatniuk egész nap.⁵⁷

Január 12-én Csécsi Nagyt, Csereyt és Lukácsot kihallgatásra vitték Atanasie Negulescu alezredes elé, aki a román 20. és 21. gyalogoshadosztályból álló, a Tisza és az Erdélyi-középhegység közti térség megszállását biztosító, úgynevezett Tiszacsoport (Grupul Tisa) vezérkari főnöke volt. Lukácsot aznap késő este hozták vissza, Csécsit és Csereyt viszont csak másnap, január 13-án délután.

Hamarosan, fél hat körül, közölték a fogvatartottakkal, hogy átszállítják őket Kolozsvárra. Ekkora Follmant már elengedték. Másokat viszont időközben bevittek, így Jankovichot is, aki Csécsi Nagy, Cserey és Szunyogh nála tett látogatása miatt vált gyanússá. Birtha alezredest szintén letartóztatták január 12-én, miután Weisz

⁵⁶ Uo. 9–11.

⁵⁷ BUDAY, 1920. 5–8. – *Visszaemlékezés*, 11.

Ivánnál, egy nagyváradai kocsigyárosnál megtalálták a névjegyét, melynek hátoldallára írva, őt politikailag megbízhatónak igazolta.⁵⁸

Este a fogvatartottakat különvonattal Kolozsvárra szállították, majd bokáig érő sárban a Fellegvárba hajtották őket. Itt, kettesével, a börtöncellákban kerültek elhelyezésre.⁵⁹

Szintén ezen a napon vitték Kolozsvárra Csapó főhadnagyot is. Utóbbit, bár tudott a letartóztatásokról, a vele állandó összeköttetésben álló Negulescu alezredesnek mégis sikerült telefon útján Nagyváradra csálni. Ide Csapó, a nemzetközi postát hozva, január 12-én meg is érkezett, azonban már a pályaudvaron letartóztatták. Azzal gyanúsították ugyanis, hogy ő tartotta fenn az összeköttetést a nagyváradai szervezkedés tagjai és a Fővezérség között, és hogy ő hozta Budapestről a Csereynek szóló megbízólevelet.⁶⁰

Másnap dél körül a rabokat átkísérték az ügyészség börtönébe, és mindenkit külön cellába helyeztek. Egyedül Csapó maradt a Fellegvárban.⁶¹

A foglyokat időként a haditörvényszékre vitték kihallgatásra, Csécsi Nagyot három ízben is.⁶²

Végül nyolcan kerültek vádlottként a bíróság elé Csécsi Nagy, Cserey, Szunyogh, Birta, Lukács, Örley, Jankovich és Csapó. A vád ellenük, mivel Csapó kivételével valamennyiüket román alattvalónak tekintették, hazaárulás és a román állam ellen irányuló összeesküvés volt, Csapó ellen pedig kémkedés.⁶³

A PER

A VI. hadtest parancsnokságának hadbíróága február 3-án kezdte meg a per tárgyalását Ionescu Fotoche ezredes elnökletével. A vádat két ügyész, Fabius százados és Vintilă Petala hadnagy, Nicolae Petala hadosztálytábornok fia képviselte.⁶⁴

A vád lényege a következő volt: Horthy Miklós főhadiszállásáról származó, az összes, román fennhatóság alá került területre kiterjedő összeesküvés nyomaira bukkantak. Ez természetszerűleg érintette Bihar megyét is, ahol a vádlottak a Horthyéktól

⁵⁸ BUDAY, 1920. 9. – *Visszaemlékezés*, 12. – A Cserey–Lukács-pör vádlottai a hadbíróság előtt. A második és harmadik nap. *Nagyváradai Napló*, 1920. július 20. 6.

⁵⁹ BUDAY, 1920. 10. – *Visszaemlékezés*, 12–13.

⁶⁰ *Visszaemlékezés*, 18. – A Cserey–Lukács-pör vádlottai a hadbíróság előtt. A második és harmadik nap. *Nagyváradai Napló*, 1920. július 20. 5.

⁶¹ BUDAY, 1920. 11. – *Visszaemlékezés*, 13., 18.

⁶² BUDAY, 1920. 12. – *Visszaemlékezés*, 14.

⁶³ *Visszaemlékezés*, 15.

⁶⁴ BUDAY, 1920. 1. – *Visszaemlékezés*, 29–30.

kapott instrukciók alapján arra szövetkeztek, hogy egy 700–1000 főből álló fehér gárdát szerveznek, mellyel, abban az esetben, ha Horthy hadereje támadást indít, hátba támadják a románokat. Ily módon lefegyverzik a kisebb őrségeket, majd nagyobb egységeket támadnak meg és pánikot idéznek elő az erdélyi román alakulatoknál. E célból egyúttal folyamatosan figyelemmel kísérték a román csapatok eloszlását és erőit. A bihari és nagyváradai csapatok parancsnoka Lukács Géza ny. tábornok, a nagyváradai helyőrség parancsnoka Csécsi Nagy, a nagyváradai térparancsnok pedig Cserey lett volna. Magát az összeesküvést Cserey és Csécsi Nagy intézték, akik pontosan kidolgozott tervekkel rendelkeztek a teendőkre nézve. A polgári közigazgatás fejéül Lukács Ödön, kormánybiztosul Örley, a statáriális bíróság elnökéül pedig Jankovich volt kiszemelve. Az összekötő tiszt, aki a rendelkezéseket közvetítette, Csapó főhadnagy volt. A szervezetet Magyarországról pénzelték, és a szükséges összeget, 150 000, más források szerint egyenesen 150 millió koronát, Dula József hozta szardíniásdobozokban Nagyváradra. Végül Birtha mint Csécsi, Szunyogh pedig mint Cserey segítője szerepelt.⁶⁵

A vádirat, mint látható, a valóság és a fantázia elegyének tekinthető, mely nem nélkülözi az ellentmondásokat sem. Ez azonban a románokat a legkevésbé sem zavarta. Különös ugyanis, hogy az állítólagos főparancsnokot, Lukács Gézát, pár nap fogvatartás után még Nagyváradon elengedték, a tárgyalásra pedig be sem idézték. Ugyanígy Dula József ellen sem emeltek hivatalosan vádat.⁶⁶ Ennek oka nyilván az volt, hogy velük kapcsolatosan a legkisebb bizonyítékkal sem rendelkeztek.

Másrészt a konkrét személyek talán nem is igazán számítottak a románoknak. Utóbbiak alapvető célja valószínű inkább az volt, hogy a magyar irredentizmus rémképét vázolják fel és azt a nagypolitika szintjére emeljék. Ezáltal pedig tovább erősítsék pozícióikat az éppen akkor zajló béketárgyalásokon.⁶⁷ Ennek érdekében egy hatalmas – egész Erdélyre, a Partiumra és a Bánságra kiterjedő – Magyarországról szervezett és támogatott összeesküvés vádját fogalmazták meg.

Előbbi alapját a Tisza-csoport parancsnokának, Traian Mosoiu tábornoknak 1919. december 23-i keltezésű összefoglaló jelentése képezte.⁶⁸ E szerint a román területeken alattomos szervezkedés és kémtevékenység zajlik, de ezeket sikeresen felfe-

⁶⁵ BUDAY, 1920. 6–7., 13. – A nagyváradai összeesküvés a hadbírótság előtt. A főtárgyalás első napja. *Ellenzék*, 1920. február 4. 5. – A nagyváradiaiak pöre a kolozsvári hadbírótság előtt. *Keleti Újság*, 1920. február 4. 3. – Megkezdődött a Csécsy–Cserey-pör tárgyalása. *Nagyvárad Esti Lap*, 1920. július 18. 1.

⁶⁶ BUDAY, 1920. 7., 34.

⁶⁷ BUDAY, 1920. 1–2., 37–38. és BORSI-KÁLMÁN Béla: *Ifj. Niamessny Mihály és a temesvári Levente-per (1919–1920)*. [Budapest], Helikon, 2010. 123., 174–176. (A továbbiakban: BORSI-KÁLMÁN, 2010.)

⁶⁸ KOSZTA, 2020. számozatlan 6. 29. lj.

dezték nemcsak Nagyváradon, hanem Kolozsváron, Temesváron és Nagyszebenben is.⁶⁹

Ennek megfelelően, 1919 végétől, de főleg 1920 januárjától, a nagyváradi mellett széles körű letartóztatások vették kezdetüket a román kézbe került magyar területek egyéb részein is. A vélt vagy valós szervezkedéseket, melyek mindegyike – a román narratíva szerint – egy Nagy-Romániát behálózó, kiterjedt összeesküvés egy-egy ága volt, taktikai okokból mégsem központosították egy perbe.⁷⁰ Inkább különválasztva, a „magyar veszély” vízióját folyamatosan napirenden tartva, gondos egymásutáni-ságban megrendezett, nagyszámú per formájában tárgyalták. Ezzel egyúttal, a béke-tárgyalásokon történő előnyszerzés mellett, természetesen a magyarok megfélemlítése és bármiféle akciótól való elrettentése is fontos céljuk volt.⁷¹

Mindezen perek közül Csécsi Nagyéké volt időrendben az első, egyúttal itt nyert először megfogalmazást a magyar irredentizmus vádja is, amit megingathatatlan tényként kezeltek. Így hiába védekeztek a vádlottak és ügyvédek azzal, hogy szervezkedésük célja egyedül a „bolsevik” veszedelem kitörésének megakadályozására való felkészülés volt, arra az esetre, ha a román csapatok valami oknál fogva elhagyták volna Nagyváradot. Ezt az érvelést nem fogadták el, és a bíróság a tárgyalás – monstre hosszúságú – negyedik ülésnapjának végén, amely áthúzódott egészen a következő nap reggelére, február 7-ére, a következő döntést hozta: Csécsi Nagyot, Csereyt, Szunyoghot, Jankovichot és Csapót egyhangúlag, Birthát és Lukácsot pedig szótöbbséggel halálra, Örleyt, szintén szótöbbséggel, tizenöt évi kényszermunkára ítélte.⁷²

A tudósítások szerint a vádlottak az ítéletet nyugodtan fogadták.⁷³ Csécsi Nagy utóbb a következőképp emlékszik: „Magamban [...] elgondoltam, hogy mennyivel jobb és szebb lett volna a harctéren elesni, hol százszor álltam szemben a halállal, mint most esetleg az oláh pribékek kezétől elpusztulni.

Mindazonáltal sorsommal teljesen ki voltam békülve s a legkisebb zúgolódást sem éreztem magamban a végzet ellen.”⁷⁴

Az ítélet óriási megdöbbenést keltett Erdélyben és Csonka-Magyarországon. A kormány, valamint a különféle társadalmi szervezetek azonnal mentőakciót indítottak a bajbajutottak kiszabadítására. Előbb a külügyminisztérium kérte fel Jean

⁶⁹ Megkezdődött az összeesküvés pör tárgyalása. *Nagyvárad*, 1920. július 18. 1.

⁷⁰ Ld. Petala ügyész vádbeszédét. Idézi: BORSI-KÁLMÁN, 2010. 137.

⁷¹ Uo. 112., 136–137., 175.

⁷² Várad vádlottjai a kolozsvári hadbírósnak előtt. *Nagyvárad*, 1940. október 15. 5., Román hadbírák előtt... Uo. 1940. október 16. 3.

⁷³ Halálos ítéletek a hadbírósnak. Uo. 1920. február 8. 3.

⁷⁴ *Visszaemlékezés*, 17.

César Graziani tábornokot, a budapesti francia katonai misszió vezetőjét, aki egyúttal a Szövetséges Katonai Misszió rangban legidősebb tagja volt, hogy lépjen közbe az elítéltek érdekében, majd február 12-én Pekár Gyula államtitkár vezetésével egy küldöttség személyesen is felkereste. A tábornok, egy későbbi tudósítás szerint, ezt követően egyenesen I. Ferdinánd román királyhoz fordult.⁷⁵ Bukarestből egy hét múlva értesítést is kapott, miszerint a király perújrafelvételt rendelt el.⁷⁶

Március 16-án a bukaresti legfelsőbb katonai törvényszék, melyhez a vádlottak védői fellebbezést nyújtottak be, hivatalosan is megsemmisítette az ítéletet és új tárgyalást rendelt el.⁷⁷

A vádlottak őrizetét természetesen továbbra is fenntartották, és áprilisban előbb Nagyszebenbe, majd május 25-én Nagyváradra szállították őket. Itt az ügyészségi fogházban, közös szobában kerültek elhelyezésre és a korábbiaknál lényegesen jobb körülményeket biztosítottak számukra. Május 29-e és július 11-e között azonban ismét elhúzódó kihallgatásokra került sor.⁷⁸

Végül 1920. július 17-én, szombat reggel kezdetét vette Nagyváradon, a királyi törvényszék esküdtszéki termében az újabb tárgyalás. Ezt ezúttal a városban állomásozó II. vadászhadtest hadbírósa folytatta le Stănescu ezredes elnökletével, a vádat pedig Stefanescu százados, katonai ügyész képviselte. Nagy érdeklődéstől kísérve, kerek egy hétig zajlott a vádlottak és a tanúk kihallgatása, majd azt követően a vádbeszéd, illetve a védőbeszéd megvitatása, míg végül július 24-én sor került az újabb ítélethozatalra. Az ítélet, az immár elsőrendű vádlottá előlépett Csécsi Nagy, továbbá Cserey, Csapó és Jankovich esetében ezúttal is halál, míg Lukách és Szunyogh esetében tíz, illetve öt esztendei kényszermunka volt. BIRTHA és ÖRLEY viszont felmentésre került. Utóbbiakat másnap délben szabadon is engedték, a többiek pedig ismét fellebbezést nyújtottak be.⁷⁹

⁷⁵ Budapesten elfogták az erdélyi magyarok árulóját. *Budapesti Hírlap*, 1927. június 14. 9–10. – Graziani tábornok az erdélyi mártírokért. *Pesti Napló*, 1920. február 13. 5., Románok újabb erőszakosságai. Új tárgyalás a kolozsvári halálra ítélt magyarok perében. *Uo.* 1920. február 20. 5. – Graziani az erdélyi magyarokért. *Reggeli Hírlap*, 1920. február 13. 1.

⁷⁶ A kolozsvári hét halálos ítélet. A román király elrendelte a nagyváradai halálraítéltek perének újrafelvételét. *Az Est*, 1920. február 20. 3.

⁷⁷ BUDAY, 1920. 38. – *Visszaemlékezés*, 19. – Román hadbírák előtt... *Nagyvárad*, 1940. október 16. 3. – Új vizsgálat a halálraítéltek nagyváradai tisztek ügyében. *Szeged és Vidéke*, 1920. március 29. 1.

⁷⁸ *Visszaemlékezés*, 21., 25.

⁷⁹ Megkezdődött az összeesküvés pör tárgyalása. *Nagyvárad*, 1920. július 18. 1–3., A katonai ügyész vádbeszéde a nagy perben. *Uo.* 1920. július 23. 3–4., Elhangzottak a védőbeszéd. *Uo.* 1920. július 24. 3–4., Ítélet az összeesküvés perben. *Uo.* 1920. július 25. 1–2.

ÚJRA SZABADON

A fellebbezés nyomán az ügyet szeptember 29–30-án ismét a bukaresti legfelsőbb katonai törvényszék tárgyalta, amely végül az ítéletet jogerősen megsemmisítette és elrendelte a vádlottak szabadon bocsátását. Sajátos módon azonban az ártatlanságukat nem mondta ki. A felmentő ítélet indoklása szerint ugyanis bebizonyosodott a vádlottak bűnössége annyiban, hogy a román hatóságok tudta nélkül szervezkedtek, ennek célja azonban nem volt államellenes, bűnükért pedig a vizsgálati fogság letöltésével már megbűnhődtek.⁸⁰

A felmentés és az ügy végleges lezárása valószínűleg ismét nemzetközi nyomásra, egyes tudósítások szerint, egyenesen a Népszövetség közbenjárására következett be.⁸¹

Kilenc és fél hónap fogság után, október 4-én este léphetett ki Csécsi Nagy, társai-val egyetemben, immár szabadon a fogház épületéből. Ezt követően repatriálási, vagyis hazatelepülési engedélyért folyamodott, amit néhány heti huzavona után meg is kapott.⁸²

Miután családja és ingóságai számára sikerült három vasúti vagon szereznie, 1920. október 30-án, számos akkori honfitársunkhoz hasonlóan, ő is elindult a maradék Magyarországra, ahol életének egy újabb, jó ideig nyugalmasabb és békésebb szakasza vette kezdetét.⁸³ A reményt a visszatérésre azonban nem adta fel. Ez egyértelműen kitűnik visszaemlékezésének következő soraiból, melyek egyúttal tökéletesen visszatükrözik a magyarság akkori hangulatát, az elfogadhatatlan dacos tagadását:

„Igen jó érzés volt, mikor a határállomáson megpillantottam a mi derék kakastollas csendőreinket, de azért fájdalmas gondolat volt, hogy ily módon kellett Nagyváradot elhagynom, ahova »többé soha visszatérnem nem szabad«. Erre nézve ugyanis kötelező nyilatkozatot kellett aláírnom. [...]

E nyilatkozat által azonban – ha elérkezik az ideje – egyáltalában nem érzem magamat kötve. [...] a nyilatkozat a Romániába való vissza nem térésről szólt. Azt, [visszont] hogy Nagyvárad vagy Erdély Romániához tartozik – sohasem ismerem el.”⁸⁴

⁸⁰ Nagyváradon ünnepelték Csécsyt és társait. *Friss Újság*, 1920. október 10. 4. – Lukács Ödön és társainak felmentése hivatalosan is megérkezett. *Nagyvárad Friss Újság*, 1920. október 3. 1. – Bukarestben felmentették a halálraítélt nagyváradai magyarokat. *Világ*, 1920. október 3. 1.

⁸¹ A nagyvárad halálraítélt ügye. *Magyarország*, 1920. szeptember 8. 2. – Elfogták Budapesten az 1919. évi nagyvárad „hazaárulási per” inszenázóját. *Brassói Lapok*, 1927. június 19. 5.

⁸² *Visszaemlékezés*, 35–37. – Csécsi Nagy Imrét túszként visszatartották a románok. *Pesti Napló*, 1920. október 29. 3. – A kétszer halálraítélt nagyvárad ezredes Budapesten. *Új Barázda*, 1920. november 3. 3.

⁸³ *Visszaemlékezés*, 37.

⁸⁴ Uo.

„A GYŐZTES PROLETÁRFORRADALOM MEG FOGJA BOSSZULNI HALÁLUNKAT!”¹ – A SALLAI-FÜRST-PER²

1. BEVEZETÉS: A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG BEVEZETÉSÉRE IRÁNYULÓ KÍSÉRLETEK A GAZDASÁGI VÁLSÁG IDŐSZAKÁBAN³

A moszkvai központi vezetés 1931-ben vizsgálatot indított a Kommunisták Magyarországi Pártjával (továbbiakban: KMP)⁴ szemben, mert a proletárdiktatúra bukását követő valamennyi agitációs tevékenységük kudarcba fulladt a magyar hatóságok fellépése miatt.⁵ Ezen eljárás eredményeképpen döntést hoztak a magyar központi bizottság és a titkárság átszervezéséről: Fürst Sándort⁶ és Kiss Sándort nevezték ki a párt élére,⁷ míg Sallai Imrét⁸ és Karikás Frigyes⁹ azzal a feladattal bízták meg,

¹ *Két akasztófa*. Párizs, 1932. 1.

² *Munkásmozgalom-történeti lexikon*. Szerk. VASS Henrik – BASSA Endre – BETLEN Oszkár – KABOS Ernő – FARKAS Sándor – VÉRTES Róbert. Budapest, Kossuth, 1972. 505. (A továbbiakban: VASS et. al. szerk., 1972.)

³ ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2010. 109. – ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945*. Debrecen, Csokonai, 2006. 114–139.

⁴ *A magyar forradalmi munkásmozgalom története*. Budapest, Kossuth, 1979. 135. – *A szocialista forradalomért*. Szerk. BAKÓ Ágnes. Budapest, Kossuth, 1975. 778. (A továbbiakban: BAKÓ szerk., 1975.) – VASS et. al. szerk., 1972. 273.

⁵ A Tanácsköztársaság óta számos kommunista szervezkedést leplezett le a rendőrség. A híresebb esetek közé sorolhatóak például az Andics Erzsébet, Rudas Béla, Demény Pál, Gerő Ernő, Stromfeld Aurél, Rákosi Mátyás, Szántó Zoltán, valamint Révai Józseffel szemben indított büntetőeljárások. Budapest Főváros Levéltára, a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai, HU-BFL-9170-1921 – HU-BFL-2687-1922 – HU-BFL-VII.5.c – 4174-1923 – HU-BFL-VII.5.c-5506-1927 – HU-BFL-VII.5.c-0398-1931. – Vö. DRÓCSA Izabella: Egy elfeledett politikai bűncselekmény: a Rákosi-Vági per. In: *Tavaszi Szél 2017*. Szerk. KERESZTES Gábor. Budapest, DOSZ, 2017. 192–202. (A továbbiakban: DRÓCSA, 2017.) – DRÓCSA Izabella: „Kommunista slágerpör:” a Gerő Ernő és társai ellen lefolytatott büntetőeljárás (1922). *Jogtörténeti Szemle*, 2019/2. 47–56.

⁶ VASS et. al. szerk., 1972. 168–169. – BAKÓ szerk., 1975. 171–172.

⁷ BALLA Aladárné: *Sallai Imre és Fürst Sándor élete és mártírhalála*. Budapest, Szikra, 1955. 157. (A továbbiakban: BALLA, 1955.)

⁸ VASS et. al. szerk., 1972. 504–505. – BAKÓ szerk., 1975. 580–581.

⁹ VASS et. al. szerk., 1972. 248. – BAKÓ szerk., 1975. 303–305. – A magyarországi adatgyűjtésre azért Sallai Imrét és Karikás Frigyes kérték fel, mert számos nemzetközi kapcsolattal rendelkeztek. Elfogták a magyarországi kommunisták teljes vezérkarát. *Az Est*, 1932. július 23. 1.

hogy gyűjtsenek információkat a magyar gazdasági és társadalmi viszonyokról.¹⁰ A szovjet koncepció szerint ugyanis a gazdasági válság időszakában e problémák elemzésével lehetett volna növelni az elégedetlenséget a munkások körében.¹¹

2. A TÖRTÉNETI TÉNYÁLLÁS ÉS A BÜNTETŐELJÁRÁS MEGINDÍTÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI¹²

A fenti utasításoknak megfelelően egy újabb kommunista szervezkedés indult el, melynek a történeti tényállása a következő volt: Fürst Sándor 1931 tavasza óta állandó kapcsolatot tartott fenn Koszper Lajossal és feleségével, akik rendelkezésre bocsátották a lakásukat a KMP tagjai számára. Ezt követően a házaspár a VIII. kerületi Thék Endre utca 32. szám alatt egy ingatlant bérelt ki a bolsevik mozgalom számára, amiből a tagok egy irodát alakítottak ki,¹³ létrehozva ezzel a párt titkárságát. A tagok itt szerkesztették a *Kommün* és az *Ifjú Proletár*¹⁴ címet viselő újságokat, valamint állandó összeköttetésben voltak a moszkvai központi bizottsággal, ami utasításokat és a működéshez szükséges anyagi eszközöket¹⁵ küldött a KMP számára.¹⁶ Emellett a kommunisták felvették a kapcsolatot a Kommunista Ifjómunkások Magyarországi Szövetségének (továbbiakban: KIMSZ)¹⁷ vezetőjével, Kilián Györggyel¹⁸ is annak érdekében, hogy a lenini ideológiát minél szélesebb körben terjesszék a fiatalok között.¹⁹ A mozgalom jövőbeni tervei között szerepelt továbbá egy budapesti sztrájk megrendezése is, melynek időpontját 1932 augusztusára tűzték ki.²⁰

A magyar hatóságok csak ebben az évben értesültek a szervezkedésről, melynek leleplezése érdekében Hetényi Imre főkapitány-helyettes²¹ arra utasította Sombor-

¹⁰ BALLA, 1955. 159.

¹¹ Uo. 157.

¹² A büntetőeljárás kezdeti szakaszáról nagyon kevés levéltári forrás áll rendelkezésre, ezért ennek rekonstruálása több sajtótermék egymással egyező tudósításai alapján lehetséges.

¹³ Az iroda fenntartásának költségeit a moszkvai vezetés finanszírozta. HU-BFL-VII.18.d-03/0363-1932, 7. – BALLA, 1955. 222.

¹⁴ Gerő Ernő az általa vezetett 1922-es kommunista szervezkedésben ugyanezzel a címmel jelentette meg a kommunista újságokat. HU-BFL-VII.5.c-15845-1922., 485. – BALLA, 1955. 222.

¹⁵ A külföldről érkezett anyagi eszközök kezelése Sallai Imre hatáskörébe tartozott. Uo.

¹⁶ Uo. 8.

¹⁷ VASS et. al. szerk., 1972. 269.

¹⁸ Uo. 256. – BAKÓ szerk., 1975. 326–327.

¹⁹ BALLA, 1955. 209.

²⁰ Elfogták a magyarországi kommunisták teljes vezérkarát. *Az Est*, 1932. július 23. 2.

²¹ HETÉNYI Imre: *Amikor a rend őre voltam*. Budapest, Pantheon, 1941.

Schweinitzer József rendőrtanácsost²² és Hain Péter detektívfelügyelőt,²³ hogy a nyomozást titokban folytassák tovább.²⁴ A rendőrség ezen utasításnak eleget téve számos fényképet készített a Thék Endre utcai titkárságról, valamint a detektívek áruházában több alkalommal is bejutottak a titkárságra, ahol további bizonyítékokat gyűjtöttek.²⁵ A párttagokat végül tetten érést követően, 1932 júliusában tartóztatták le.²⁶ Az őrizetbe vételt követő házkutatás során a rendőrség számos olyan dokumentumot foglalt le, amelyek alapján megismerhetővé vált a mozgalom működése: Moszkvából érkezett utasításokat, pénzügyi elszámolásokat, kéziratokat, illetve olyan speciális tintákat találtak, amelyeket csak erre irányuló, különleges eljárással lehetett láthatóvá tenni. E bizonyítékok értékelését követően a nyomozó hatóság tudomására jutott a mozgalom azon tevékenysége is, mely szerint hamis útleveleket bocsátottak ki, amelyet a párttagok szükség esetén fel is használtak.²⁷ A meghamisított dokumentumok mellett utazásaik során más személyek úti okmányait is felhasználták, akiket a rendőrség szintén előzetes letartóztatás alá helyezett.²⁸ Mindezek alapján megállapítható: a KMP tagjai tevékenységükkel nem csupán a fennálló alkotmányos rendet akarták megdönteni, hanem megvalósították a Csemegi-kódex²⁹ 391. §-ban szabályozott közokirat-hamisítás³⁰ büntetétét is.³¹

A gyanúsítottak az őrizetbe vételt követően azonnal beismerő vallomást tettek. Sallai Imre és Karikás Frigyes elmondása szerint nem önkéntesen, hanem a moszkvai kommunista vezetés utasítására tértek vissza Magyarországra. Illegális politikai működésük célja a Tanácsköztársaság restaurálására irányult, amelyet a következőképpen szándékoztak megszervezni: először a bolsevik ideológia népszerűsítése céljából röplapokat készítettek, amiket elsősorban a munkások, a katonák és a rendőrök

²² KOVÁCS Tamás: *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb, Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról 1932–1943.* Budapest, Gondolat, 2009.

²³ *Magyar Életrajzi Lexikon*, <https://bit.ly/2F29EO3>

²⁴ Elfogták a magyarországi kommunisták teljes vezérkarát. *Az Est*, 1932. július 23. 2.

²⁵ *Az Est* és a *Népszava* értesülései szerint egy detektív vízszelölőnek, míg egy másik koldusnak adta ki magát, hogy bejusson a kommunisták által fenntartott irodahelyiségbe. Uo.

²⁶ A főkapitányság hivatalos jelentése a bolsevisták budapesti titkos pártirodájából. *Népszava*, 1932. július 23. 3.

²⁷ Uo.

²⁸ Elfogták a magyarországi kommunisták teljes vezérkarát. *Az Est*, 1932. július 23. 3.

²⁹ *A magyar büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878:5. tcz.) és teljes anyaggyűjteménye. I–II. köt.* Szerk. Löw Tóbiás. Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1880.

³⁰ ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog kézikönyve. 5. köt. Okirathamítás, bélyeghamisítás, védjegybitorlás, csalárd és vétkes bukás.* Budapest, Athenaeum, 1929. 25–58.

³¹ Az 1926-ban tartott Rákosi–Vági-per elsőfokú ítéletében Rákosi Mátyással szemben azért állapította meg a bíróság az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvény 2. §-a szerinti államfelforgatás minősített esetét, mert az alapeset elkövetésével egy időben hamis útlevelet használt, amikor átlépte a magyar határt. DRÓCSA, 2017. 193., 198.

körében kezdtek el terjeszteni.³² Miután a kommunizmus széles körben elterjedt ezekben a társadalmi csoportokban, felhívták volna őket arra, hogy fegyveres támadást intézzenek a magyar állammal szemben.

A rendőrség a nyomozati szakasz lezárulását követően, 1932 júliusában a letartóztatott személyeket és a bizonyítékokat átadta az ügyészségnek,³³ ahol Széchy István, a vád képviselője külön tárgyalást kezdeményezett a Sallai–Fürest-ügyben tekintettel arra, hogy a belügyminiszter az 1931 szeptemberében elkövetett biatorbágyi merényletet³⁴ követően Zsitvay Tibor igazságügyi miniszter³⁵ a 10 479/1931. sz. I. M. rendeletével (továbbiakban: statáriumrendelet)³⁶ kiterjesztette a statárium alkalmazásának lehetőségét.³⁷ Így a hatóságok büntetőjogi védelméről szóló 1914. évi XVI. törvénybe ütköző cselekmények,³⁸ valamint a Csemegi-kódex számos törvényi tényállásának megvalósulása esetén lehetőség nyílt a rögtönítélő bíróság összehívására. Ez utóbbi

³² A gyanúsítottak beismerő vallomásait *Az Est* hozta nyilvánosságra, azonban vitatnám ennek a hírnak a valóságtartalmát abból a szempontból, hogy a kommunisták a magyar társadalom mely rétegeit szólították meg a bolsevik ideológia terjesztésének céljából. Gerő Ernőnek egyik 1922-es cikkéből az olvasható, hogy a KMP tagjainak a „forradalmasítás” érdekében elsősorban az üzemekbe, az ott lévő szakszervezetekbe, valamint a Szociáldemokrata Pártba kell beépülni. A katonaságot és a rendőrséget egyszer sem említette meg. GERŐ ERNŐ: A szakszervezeti és pártszervezeti munka, Politikatörténeti Intézet Levéltára, PIL-VI.-858. fond, Gerő Ernő iratai 2. ö.e., 6.

³³ Elfogták a magyarországi kommunisták teljes vezérkarát. *Az Est*, 1932. július 23. 3. – Még nem döntöttek a letartóztatott bolsevisták ügyében. *Népszava*, 1932. július 28. 3.

³⁴ A biatorbágyi viaduktnál történt vonatrobbanás több mint 20 ember halálát okozta, emellett súlyos anyagi károk is okozott. A merénylet elkövetőjét, Matuska Szilveszter a bíróság többrendbeli emberölés, illetve emberölés kísérlete miatt halálra ítélte, majd Horthy Miklós kormányzó kegyelemben részesítette. MNL Pest Megyei Levéltár, VII.1-b-897, 898, 899. d.-11571-1931. – Vö. VARGYAI Gyula: *A biatorbágyi merénylet, merénylet a merénylet ellen*. Budapest, Paktum, 2002. – NEMES Dezső: *A biatorbágyi merénylet és ami mögötte van...* Budapest, Kossuth, 1981.

³⁵ BÖLÖNY József – HUBAI László: *Magyarország kormányai, 1848–1992*. Budapest, Akadémiai, 1992. 90. – Az igazságügyi miniszter *Az Est*nek adott interjújában a következőképpen reagált a kommunista szimpátiatüntetésekkel kapcsolatban: „ebbe a palotába nem jöhet be semmiféle uccai láрма, politikai célzat és jogosulatlan befolyás.” Zsitvay igazságügyminiszter nyilatkozata a lefoglalt kommunisták ügyéről. *Az Est*, 1932. július 27. 1.

³⁶ *Magyarországi Rendeletek Tára* 1931. Budapest, Fővárosi Nyomda Rt, 1932. 1257.

³⁷ TÓTH J. Zoltán: A magyarországi rögtönbíráskodásra (statáriumra) vonatkozó anyagi jogi és eljárásjogi szabályozás a XX. században. In: *Hadtudomány*, 2010. 217. (A továbbiakban: TÓTH, 2010.) – MEZEY Barna: A kivételes hatalom jogi természete. *Jogtörténeti Szemle*, 2015/4. 25–34. – SZÉCHY István: *A statárium*. Budapest, Országos Központi Községi Nyomda, 1932. – ZÖLDY Miklós: *Kivételes büntető hatalom*, Budapest, Stephaneum, 1942. – DOMOKOS József: *Kivételes hatalom és rögtönbíráskodás a Horthy-uralom alatt*, Budapest, Athenaeum, 1946. 9–27. (A továbbiakban: DOMOKOS, 1946.)

³⁸ ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog kézikönyve. 7. köt. Felségsértés, királysértés, hűtlenség, lázadás, hatóságok büntetőjogi védelme*. Budapest, Athenaeum, 1930. 91–139.

bűncselekmények a 175–176. §-ban szabályozott magánosok elleni erőszak,³⁹ a 279. § szerinti szándékos emberölés⁴⁰ és a 315. §-ban pönalizált közegészség veszélyeztetésének halált okozó esetei,⁴¹ illetve a 434–438. §-ban pönalizált vasúti pályákon és hajókon megvalósult közveszélyes tevékenységek voltak.⁴² E rendelet hatálya alá került továbbá az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvény (továbbiakban: Átv.) 1–2. §-ban meghatározott államfelforgatás alap- és minősített esetei is.⁴³

Az ügyészség a vádlottaknak a Markó utcai fogházba szállításakor⁴⁴ hozta meg végző döntését a statáriális eljárással kapcsolatban: tekintettel arra, hogy Sallai Imre és Fürst Sándor voltak a mozgalom vezetői,⁴⁵ valamint ők készítették elő az augusztusi fővárosi tüntetést is, Széchy kizárólag velük szemben indítványozta a rögtönítélő bírói fórum megalakulását⁴⁶ az Átv. 1. § (1) bekezdésben szabályozott államfelforgatás büntetettének vádjával.⁴⁷ A vádirat további indokolása szerint a felelősségre vonás ily súlyos formája azért is indokolt, mert a vádlottak kifejezetten a Komintern utasításait követve tértek vissza Magyarországra. Tevékenységi körükbe tartozott a kommunista ideológia terjesztése, valamint a munkásokkal kapcsolatos adatgyűjtés, melyek alapján jelentéseket küldtek Moszkvába a magyar gazdasági és társadalmi viszonyokról.⁴⁸

³⁹ ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog kézikönyve. 8. köt. Izgatás, magánosok elleni erőszak, választójog büntetőjogi védelme, vallás elleni bűncselekmények*. Budapest, Athenaeum, 1931. 77–94.

⁴⁰ A rendelet kiemelte a szándékos emberölés kategóriáján belül a lőfegyverrel elkövetett gyilkosság esetét is. *Magyarországi Rendeletek Tára* 1932. 1257. – ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog kézikönyve. 2. köt. Az ember élete elleni bűncselekmények és a párviadal*, Budapest, Athenaeum, 1928. 13–24.

⁴¹ ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog kézikönyve. 3. köt. A testi sértés és a közegészségügyi bűntettek és vétségek*, Budapest, Athenaeum, 1928. 87–98.

⁴² *Magyarországi Rendeletek Tára* 1932. 1257. – TÓTH, 2010. 217.

⁴³ DRÓCSA Izabella: Az államellenes bűncselekmények szabályozása Magyarországon, különös tekintettel az 1921. évi III. törvényben meghatározott államfelforgatás büntetettére. *Jogtörténeti Szemle*, 2016/4. 64–68. – DRÓCSA Izabella: Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvénycikk elhelyezése a XX. századi magyar büntetőjogi rendszerben. *Iustum Aequum Salutare.*, 2017/2. 219–226. – ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog kézikönyve. 4. köt. Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvény*. Budapest, Athenaeum, 1929. 29–66. – A rendelet e bűncselekmények kísérleti szakaszait is büntette. *Magyarországi Rendeletek Tára* 1932. 1257. – TÓTH, 2010., 217.

⁴⁴ A statáriális ügyész a főkapitányságon tárgyal a kommunisták sorsáról. *Az Est*, 1932. július 26. 1.

⁴⁵ HU-BFL-VII.18.d-03/0363-1932, 8.

⁴⁶ *Az Est* további híradása szerint Karikás Frigyes azért nem állították rögtönítélő bíróság elé, mert a mozgalom tevékenysége alatt hosszú ideig külföldön tartózkodott. Megvan a döntés – statárium! *Az Est*, 1932. július 29. 2. – Statárium és gyorsított eljárás vár három letartóztatott kommunistára. *Az Est*, 1932. július 28. 3.

⁴⁷ HU-BFL-VII.18.d-03/0363-1932, 1. – Megvan a döntés – statárium! *Az Est*, 1932. július 29. 2.

⁴⁸ Statáriális tárgyalás. *Az Est*, 1932. július 30. 2.

Ezzel egy időben a többi párttaggal szembeni büntetőeljárást rendes bíróság elé utalta, mivel velük szemben a nyomozás kiegészítése vált szükségessé.⁴⁹ Tehát összeségében megállapítható, hogy a tanulmány tárgyát képező bűncselekményt a vádhatóság több külön büntetőeljárásra bontotta szét, így a köztudatban a Sallai–Fürost-per elnevezés csak a rögtönítélő bíróság előtti eljárásra vonatkozatható.

A törvényszék, helyt adva Széchy ügyész vádiratának, 1932. július 29-re tűzte ki az első tárgyalási napot. Lengyel Zoltán és Szöke András védőügyvédek az idézés⁵⁰ kézhezvételét követően levélben kérték Zsitvay igazságügyi minisztert, hogy ne adjon engedélyt a bíróságnak a gyorsított eljárás lefolytatásához.⁵¹ Érvelésükben először az ügyészség azon gyakorlatára hívták fel a figyelmet, mely szerint az új statáriumrendelet hatálybalépését követően a vádhatóság számtalan alkalommal tett kísérletet kommunista aktivisták ellen a rögtönítélő bírói fórum összehívására, azonban ezek a vádemelések végül elutasításra kerültek. Ezt azért tartották fontos körülménynek, mert álláspontjuk szerint jelen ügy történeti tényállása semmiben sem különbözik a korábban megvalósult politikai deliktumok körülményeitől, tehát a per ily módon való folytatása indokolatlan. Véleményük szerint a törvényszéknek az 1932-ben elkövetett bűntett miatt kell ítéletet hoznia, így a vádlottak a Tanácsköztársaság ideje alatt kifejtett tevékenysége nem képezheti a vád tárgyát. Azonban, ha helyt adnak az ügyész indítványának, akkor az a közvélemény számára azt a látszatot keltheti, hogy a bíróság visszaható hatállyal szándékozik megbüntetni a vádlottakat. Kifejtették továbbá, a Sallai és Füst által működtetett mozgalom egy békés szervezkedés volt, így nem valósult meg az az erőszakos elkövetési mód, ami az államfelforgatás törvényi tényállásának megállapításához szükséges. Felhívásukat végül az alábbiakkal zárták: „[...] felemeljük tiltakozó szavunkat, hogy a vádlottak politikai meggyőződésükért [...] rögtönítélő bíróság elé kerüljenek!”⁵² Az igazságügyi miniszter elutasította a védők kérelmét.

⁴⁹ A Sallai–Füst-féle összeesküvés eredményként került sor Kilián György és társai, valamint Berger Lipót és társai ellen lefolytatott büntetőeljárásokra. Karikás Frigyes ügyét elkülönítették, őt ugyanis a Tanácsköztársaság ideje alatt elkövetett ún. tiszolci merényletek miatt, emberölés vádjával a miskolci törvényszék elé állították, amely gyorsított eljárásban tárgyalta az ügyet. Emellett két szombathelyi gyilkosság miatt is eljárást indítottak vele szemben. Megvan a döntés – statárium! *Az Est*, 1932. július 29. 2. – Statárium és gyorsított eljárás vár három letartóztatott kommunistára. *Az Est*, 1932. július 28. 3. – HU-BFL-VII.18.d-03/0363-1932, 31, 52.

⁵⁰ PIL-VI-686. fond-Sallai Imre és Füst Sándor-78 ö.e., 188.

⁵¹ A statárium ítelt. *Népszava*, 1932. július 30. 1.

⁵² PIL-VI-686. fond-Sallai Imre és Füst Sándor-78 ö.e., 188.

2.1. A statáriális eljárás jogszerűségének kérdése⁵³

A Horthy-korszakban két törvény tette lehetővé azt, hogy a kivételes hatalomról szóló törvény 12. § (4) bekezdésben lévő feltételek teljesülése esetén a törvényszék elnöke összehívja a statáriális bíróságot.⁵⁴ Az egyik a rögtönbíráskodás alá vonható bűncselekmények körének kiterjesztéséről szóló 1920. évi XXXVIII. törvény 1. §-a,⁵⁵ a másik pedig az Átv. 13. §-a,⁵⁶ amelyek az 1912. évi LXIII. törvényben meghatározott deliktumok mellett tovább bővítették a különös bíróság hatáskörébe tartozó bűncselekmények körét.⁵⁷ Tehát megállapítható: a két világháború közötti időszakban a törvényhozás elfogadta azokat a jogszabályokat, melyek nyomán megteremtette a statárium jogszerű elrendelésének az alapjait.⁵⁸

⁵³ Sajtóértesülések szerint számos bel- és külföldi szimpátiatüntetést tartottak a Sallai–Fürst-üggyel összefüggésben, tiltakozva a rögtöntélő bíróság összehívása ellen. Sztrájkot hirdetett többek között az Emberi Jogok Európai Ligája, a Bécsi Halálbüntetés Elleni Liga, a Magyarországi Szociáldemokrata Jogászok Szervezete. Zsitvay igazságügy-miniszter nyilatkozata a lefoglalt kommunisták ügyéről. *Az Est*, 1932. július 27. 1. – A főkapitányság hivatalos jelentése a bolsevisták budapesti titkos pártirodájából. *Népszava*, 1932. július 23. 3. – A bolsevista gyanúsítottak közül tizenháromat letartóztattak. *Népszava*, 1932. július 26. 3. – Szerdán döntenek, statáriális bíróság elé kerülnek-e a bolsevisták. *Népszava*, 1932. július 27. 4.

⁵⁴ A törvényszék elnökének ezen hatáskörét a 9 550/1915. sz. I. M. E. rendelet 27. §-a állapította meg.

⁵⁵ Tóth J. Zoltán: A rögtönbíráskodás története Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare*, 2017/4. 161. – Uő.: Rögtönbíráskodásra vonatkozó jogi szabályozás a Horthy-korszakban. *Hadtudomány*, 2010/4. 122–131.

⁵⁶ ANGYAL, 1929. 144.

⁵⁷ Az első világháborút követően a különleges jogrend fenntartása érdekében a nemzetgyűlés több törvényt is elfogadott, melyek közül kettő foglalkozott a rögtönbíráskodást szabályozó rendeletek hatályának kérdésével. Az egyik a háború esetére szóló kivételes hatalom meghosszabbításáról szóló 1920. évi VI. törvény 1. §-a, amely az 1912. évi LXIII. törvényben engedélyezett kivételes hatalom időtartamát a trianoni békeszerződés hatályba lépésétől számított egy évvel meghosszabbította. Tehát 1921. július 26. és 1922. július 25-e között az 1914 és 1918 között kihirdetett statárium alatt hozott rendeletek hatályban maradtak. A 2. § azonban lehetővé tette a kormány számára azon jogszabályok hatályban tartását, kiegészítését és módosítását, amelyek olyan viszonyokat szabályoztak, amik a háború végét követően sem álltak helyre megfelelően. A másik, 1922 augusztusában hatályba lépett, az 1922/1923. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló 1922. évi XVII. törvény, melynek 6. § (1) és (2) bek. ismételten megerősítette a szükségesnek tartott rendeletek további alkalmazásának lehetőségét azzal a megszorítással, hogy e törvény hatályba lépését követő négy hónapon belül azokat a jogszabályokat, amelyeket feltehetőleg hat hónapról hosszabb ideig kell alkalmazni, törvényjavaslat formájában nyújtsák be a nemzetgyűléshez. Ellenkező esetben e rendelkezések ipso iure hatályukat veszítik. Figyelembe véve az e törvényekben megállapított határidőket, az alábbi állapítható meg: a költségvetés elfogadását követően a fenti rendeleteket 1923 februárjáig lehetett hatályban tartani, tehát a statárium ezen időpontot követően automatikusan megszűnt. Tóth J. Zoltán: Rendkívüli büntetőjog és halálbüntetés az 1910-es évek Magyarországon, *Themis*, 2007. 49–62. – DOMOKOS, 1946. 9., 22., 24., 25. – HU-BFL-VII.5.c-15845-1922., 498.

⁵⁸ A Horthy-korszakban a különleges jogrend megszűnését követően a kormány az 29 307/1923, 30

A különleges jogrendet megalapozó jogszabályok érvényességének kérdése mellett fontos megvizsgálni, vajon a rendőrség és az ügyészség a gyanúsítottak letartóztatását követően helyesen alkalmazta-e a statárium eljárásjogi szabályait tartalmazó 9 550/1915. sz. I. M. E. rendeletben foglaltakat. A 35. § (1) bekezdése szerint a rögtönítélő eljárásban kizárt volt a rendőrség által fogatosított nyomozati szakasz lefolytatása és a vádemelés. Ehhez igazodva a 30. § (3) bekezdése kizárta ezen eljárás alkalmazását, amennyiben a terhelttel szemben rendes büntetőeljárást indítottak. Ennek oka a 30. § (1) bekezdésében keresendő, amely kijelentette: a terhelt tetten érés vagy a bűnösség kétséget kizáró volta esetén állítható e bíróság elé. Tehát azon, a statáriumrendelet hatálya alá tartozó deliktumok esetében, ahol nyomozás elrendelése válik szükségessé, vagy a rendőrség már elkezdte ezeket a munkálatokat, ott nincs helye a gyorsított eljárásnak. A 33. § az őrizetbe vételt követő intézkedésekkel kapcsolatban az alábbiakat szabályozta: a rendőrségnek a letartóztatott személyt azonnal át kell adnia az ügyészségnek, aki felhívja a bírói fórum elnökét a tanács összehívására.⁵⁹

Látható, hogy a rendelet a tárgyalás időtartamán kívül⁶⁰ nem állapított meg pontos időhatárokat. Ebben a perben azonban a nyomozó hatóság és az ügyészség olyan hosszasan vizsgálta a rögtönítélő eljárás alkalmazásának lehetőségét, hogy az felveti a jogszerűség problémáját. Sallai Imrét és Fürst Sándort 1932. július 13-án, míg a KMP többi tagját július 15-én helyezték előzetes letartóztatás alá.⁶¹ Ebben az esetben megvalósult az a jogszabályi feltétel, mely szerint a rendőrség a tetten érés pillanatában fogatosítsa ezt a kényszerintézkedést,⁶² viszont Széchy István ügyész csak július 25-én intézkedett a gyanúsítottak további fogva tartásával kapcsolatban, és kezdte el az egyeztetéseket a statáriális bíróság felállítása érdekében. Ez alatt a tizenöt napos időintervallum alatt a nyomozó hatóság házkutatást rendelt el, valamint kihallgatta a gyanúsítottakat. Így megállapítható: a rendőrség lefolytatta a nyomozást, vagyis e bírói fórum összehívása szembement a rendelet 35. §-ának rendelkezésével.⁶³

004/1923 és az 135/1924, 10 479/1931. sz. I. M. E. rendeletek útján vezette be a statáriumot. TÖTH, 2010. 216–217.

⁵⁹ DOMOKOS, 1946. 14.

⁶⁰ A rendelet 35. § (5) bek. alapján a tárgyalás hossza az ítélethozatalt is beleértve maximum háromszor huszonnégy óra. Amennyiben látható, hogy a bíróság nem fog tudni ennyi időn belül döntést hozni, az ügyész az eljárást rendes bíróság elé utalja. DOMOKOS, 1946. 15.

⁶¹ DOMOKOS, 1946. 40–41. – BALLA, 1955. 222.

⁶² Elfogták a magyarországi kommunisták teljes vezérkarát. *Az Est*, 1932. július 23. 2.

⁶³ DOMOKOS, 1946. 44. – Elfogták a magyarországi kommunisták teljes vezérkarát. *Az Est*, 1932. július 23. 2.

3. SALLAI IMRE ÉS FÜRST SÁNDOR A RÖGTÖNÍTÉLŐ BÍRÓSÁG ELŐTT⁶⁴

A rögtönítelő bíróság a tárgyalást Töreky Géza⁶⁵ elnök vezetésével⁶⁶ 1932. július 29-én a Budapesti Kir. Törvényszék esküdtszéki termében tartotta.⁶⁷ Sallai Imrét Lengyel Zoltán és Molnár René, Fürst Sándort pedig Szőke Sándor és Tímár Mihály ügyvédek⁶⁸ képviselték. A vádhatóság részéről Széchy István ügyész jelent meg. A kommunista mozgalom további terheltjeit, valamint Sombor-Schweinitzer József rendőrtanácsost és Hain Péter detektívfelügyelőt a bíróság tanúként hallgatta ki. A bizonyítási eljárásban sor került a vádlottak elmeorvosi vizsgálatáról készült szakvélemény ismertetésére is, amelyet Németh Ödön orvosszakértő végzett el.⁶⁹

Az ülés megnyitását követően az ügyész a Bünvádi perrendtartásról szóló 1896. évi XXXIII. törvény (továbbiakban: Bp.) 293 § (4) bekezdésére hivatkozva kérelmezte a zárt tárgyalás elrendelését.⁷⁰ Ezt követően Lengyel a 305. § alapján arra hivatkozott, hogy az idézés és a bíróság megalakulása közötti rövid idő miatt nem tudták a per iratait megfelelően áttanulmányozni.⁷¹ Szőke pedig a 60. §-ra alapozva indítványozta a tárgyalás elhalasztását, mert álláspontja szerint a védői jogokat az ügyészség korlátozta, ezért az eljárás ezen szakasza nem lett megfelelően előkészítve. Így összességében egy nap haladékot kértek a bíróságtól, amit az ügyész

⁶⁴ Mivel *Az Est* napilap részletesen beszámolt a rögtönítelő eljárásról a Népszava kemény kritikát fogalmazott meg az újság riportereivel kapcsolatban. Arról azonban a szerkesztőség nem nyilatkozott elmarasztalóan, hogy ők is beszámoltak az eseményekről. Reakciójuk a következő volt: „Elta-karjuk szemünket a statárium borzalma elől, de kavarog a gyomrunk, amikor azokra az olcsó szen-zációvadászokra gondolunk, akiknek az emberi élet is csak alkalom arra, hogy [...] edzék magukat a mob tapsai számára!” Gondok – Gondolatok rovat. *Népszava*, 1932. július 29. 5.

⁶⁵ ZINNER Tibor: Dr. Töreky Géza, a mindenkori hatalom öre? In: *A Kúria és elnökei*. II. köt. Szerk. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga. Budapest, HVG-Orac, 2015. 57–109.

⁶⁶ Statáriális tárgyalás. *Az Est*, 1932. július 30. 2. – A rögtönítelő bíróságnak öt tagja volt. Ld. Statáriális úton kivégezték Sallait és Fürstöt. *Népszava*, 1932. július 30. 1.

⁶⁷ Statáriális tárgyalás. *Az Est*, 1932. július 30. 1. – *Az Est* tévedésből július 30-át adta meg a tárgyalás napjaként.

⁶⁸ Moszkva Nemzetközi Vörös Segély elnevezéssel egy olyan szervezetet hozott létre, amely finanszírozta a vád alá helyezett bolsevikok védelmi költségeit, gondosan ügyelve arra, hogy a kor legneve-sebb ügyvédeit bízta meg a képviselői jogával. DOMOKOS József: *Emlékezik egy kommunista védő-ügyvéd*. Budapest, Gondolat, 1979. 48. – Statáriális úton kivégezték Sallait és Fürstöt. *Népszava*, 1932. július 30. 2.

⁶⁹ PIL-VI-686. f.-*Sallai-Fürst*-78 ö.e., 192. – A sajtó értesülése szerint az elmeorvosi szakértői vizs-gálatban Minich Ödön is részt vett, neve azonban a tárgyalási jegyzőkönyvben nem volt feltün-tetve. Statáriális tárgyalás. *Az Est*, 1932. július 30. 2.

⁷⁰ PIL-VI-686. f.-*Sallai-Fürst*-78 ö.e., 192.

⁷¹ DOMOKOS, 1946. 51. – Statáriális úton kivégezték Sallait és Fürstöt. *Népszava*, 1932. július 30. 1.

a 9550/1915. sz. I. M. E. rendelet 35. §-ára hivatkozva megvétózott.⁷² Töreky elnök az ügyvédek kérelmét végzéssel elutasította. Indokolása szerint a terheltek az ügyvédek már az előző napon kijelölték, vagyis már volt lehetőségük az érdemi kommunikációra.⁷³ A bíróság ezen döntéseivel kapcsolatban Balla Aladárné a Sallai–Fürst-perről készült, marxista ideológiával erősen átítatott könyvében az alábbi véleményt fejtette ki: „Töreky törvénytelen eljárására [...] még nem volt példa a modern joggyakorlatban.”⁷⁴

Az eljárást a vádlottak kihallgatásával folytatták. Először Sallai Imre tett beismerő vallomást,⁷⁵ bűnösségét azonban következetesen tagadta arra hivatkozva, hogy meggyőződéses kommunista, így tevékenységével csak politikai meggyőződését szándékozott kifejezésre juttatni.⁷⁶ Védekezésekor előadta: ő csupán a párt működéséhez szükséges technikai feladatokat látta el, de a mozgalmon belül semmilyen vezetői szerepet nem töltött be. Vagyis a titkárság kizárólag adminisztrációs szervként működött, ahol a terheltek „technikai kiküldöttek” voltak.⁷⁷ További állítása szerint még az általuk előállított röpcédulák tartalmát is Moszkvából határozták meg, az erre vonatkozó utasításokat pedig meg sem nézte, hanem azonnal a nyomdába továbbította őket. Cáfolta továbbá a kémkedés vádját is: meglátása szerint jelentéseket nem készített, csupán a mások által összegzett adatokat továbbította külföldre. A saját neve alatt pedig cikkeket sem publikált az illegális lapokban, és elmondása szerint nem volt hatásköre az elszámolások ellenőrzése sem. Kizárólag csak a KIMSZ-szel való kapcsolattartást ismerte el.⁷⁸ Vallomásának zárásaként kijelentette, hogy nem állt szándékukban az állami és társadalmi rendet felforgatni, csak meg akarták győzni a munkásosztályt a bolsevik ideológia szükségességéről, ami szerinte más országokban a véleménynyilvánítási szabadság oltalma alá tartozik.⁷⁹

Sallai kihallgatásának érdekessége, hogy Töreky elnök felszólította a terhelteket a Tanácsköztársaság alatt kifejtett tevékenységének részletes ismertetésére,⁸⁰ holott ez nem képezte a vád részét. Emellett a bíróság a saját erkölcsi álláspontjának többször is hangot adott a tárgyalás során. Például amikor a vádlott úgy fogalmazott, hogy hazaérkezett Magyarországra, az elnök közbeszólt azzal a felkiáltással, hogy

⁷² PIL-VI-686. f.-Sallai-Fürst-78 ö.e., 193.

⁷³ Uo. 194. – Statáriális tárgyalás. *Az Est*, 1932. július 30. 2. – *Két akasztófa*, 1932. 13–14.

⁷⁴ BALLA, 1955. 240.

⁷⁵ *Két akasztófa*, 1932. 14–17.

⁷⁶ PIL-VI-686. f.-Sallai, Fürst-78 ö.e., 194. – BALLA, 1955. 242.

⁷⁷ Uo. 200., 205., 207.

⁷⁸ Uo. 202.

⁷⁹ Statáriális tárgyalás. *Az Est*, 1932. július 30. 2–3. – BALLA, 1955. 243.

⁸⁰ PIL-VI-686. f.-Sallai, Fürst-78 ö.e., 194.

„[...] Magyarország nem hazája Önnek”.⁸¹ Később az alábbi kérdést intézte a gyanúsítottához: „Köti magát egyáltalán valami Magyarországhoz? [...] valami jóindulatú érzés?”⁸² A bíróság ezen ellenséges magatartása feltehetőleg annak a körülménynek volt köszönhető, mely szerint Sallai vallomása során olyan kijelentéseket tett, amikkel lényegében a bolsevik ideológiát szándékozott népszerűsíteni.⁸³

Fürst Sándor⁸⁴ vádlott, társához hasonlóan, ártatlannak vallotta magát, azonban ő bizonyos kérdésekre megtagadta a válaszadást, s a rendőrségen tett korábbi beismerő vallomását visszavonta, arra hivatkozva, hogy az előzetes letartóztatást követően a nyomozók bántalmazták.⁸⁵ Ezen kijelentését Sallai és a többi tanú is igyekezett alátámasztani. Kilián például az alábbiakat mondta vallomásában: „Valósággal kikötöttek, háromszor megtalpaltak, egyszer deresre húztak, bottal, seprőnyéllel bántalmaztak!”⁸⁶ A rendőri kényszer alkalmazását Lengyel védő is megpróbálta bebizonyítani, ugyanis a tárgyaláson bemutatott egy véres inget, amelyet állítása szerint Sallai Imre viselt a rendőrségen.⁸⁷ Ezzel párhuzamosan azt az álláspontját is kifejtette, hogy azért kellett 15 napot várni az előzetes letartóztatás és az ügyészség intézkedéséig, hogy a terheltek sérülései begyógyuljanak. Ezzel szemben Sombor-Schweinitzer rendőrtanácsos vallomásában azt állította, hogy a vádlottak sosem említették neki az állítólagos brutalitásokat.⁸⁸ Töreky végül nem értékelte ezt a bizonyítékot, mert a bírói tanács részéről kétségek támadtak a ruhadarab hitelességével kapcsolatban.⁸⁹

A tanúvallomásokat követően Németh Ödön orvos szakértői véleményének ismertetésére került sor, amelyben kizárta a kóros elmeállapot fennállását, sőt kijelentette: a vádlottak „kiváló értelmi képességű egyének”. Ezen következtetését egyrészt abból vonta le, hogy a terheltek pontosan emlékeztek a Tanácsköztársaság időszakára, másrészt pedig az általuk elkövetett deliktum kivitelezése hosszú időt vett igénybe, amelyhez számos intézkedést kellett következetesen véghezvinni.⁹⁰

⁸¹ Uo. 198.

⁸² Statáriális tárgyalás. *Az Est*, 1932. július 30. 2–3.

⁸³ PIL-VI-686. f.-Sallai, Fürst-78 ö.e., 215.

⁸⁴ *Két akasztófa*, 1932. 17.

⁸⁵ Statáriális tárgyalás. *Az Est*, 1932. július 30. 4.

⁸⁶ Statáriális úton kivégezték Sallait és Fürstöt. *Népszava*, 1932. július 30. 3.

⁸⁷ *Két akasztófa*, 1932. 18.

⁸⁸ Statáriális úton kivégezték Sallait és Fürstöt. *Népszava*, 1932. július 30. 4., uo. 18–20. – Bár a kommunisták ellen indított politikai perek tárgyalásakor a terheltek sok esetben alaptalanul, rendőri kényszerre hivatkozva visszavonták vallomásaikat, bizonyos esetekben fény derült rá, hogy a nyomozók valóban bántalmazták a gyanúsítottakat. A Gerő Ernő és társai ellen indított büntetőeljárásban a vádlottakat egy hangszigetelt szobában hallgatták ki, hogy ne hallatszódjanak ki az ütések a teremből. VARGA KRISZTIÁN: *Ellenség a baloldalon*. Budapest, Jaffa, 2015. 235.

⁸⁹ *Két akasztófa*, 1932. 18.

⁹⁰ PIL-VI-686. f.-Sallai, Fürst-78 ö.e., 246.

A bizonyítási eljárás lezárulását követően került sor a perbeszédre, melynek során először Széchy István ügyész kapott szót. Bevezetőjét azzal a megállapítással kezdte, mely szerint békés viszonyok között e bűncselekmény nem minősülne ennyire súlyosnak, azonban jelenleg a magyar társadalom válságban van. Így a terheltek által elkövetett bűntettet is másképpen kell elbírálni. Emellett beszédében jelentős hangsúlyt fektetett a vádlottaknak a Tanácsköztársaság ideje alatt kifejtett tevékenységére. További érvelése elsősorban annak bizonyítására irányult, hogy Sallai és Fürst tevékenysége a vezetői minőséget valósította meg a mozgalmon belül. Állítását az alábbi információkra alapozta: a bizonyítékokból kiderült, a két vádlott tartotta a külföldi kommunista szervezetekkel a kapcsolatot, majd az onnan kapott utasításokat egy rövid tanácskozást követően továbbították a megfelelő személyekhez vagy szervekhez. Emellett a bolsevik sajtó számára is ők adták tovább a propagandacikkeket.

Azon ügyvédi feltevésekre, amelyek annak alátámasztására irányultak, hogy ez a büntetőügy nem tartozik az 1931-es statáriumrendelet hatálya alá, a következő választ adta: a jogszabály nevesítette az Átv. 1. § (1), (2) bekezdését és a 2. § szerinti minősített eseteket is.⁹¹ Tehát a deliktum mindenképpen a rögtönítelő bíróság elé került volna, jelenleg csupán a vezetői minőség fennállása és a cselekmény súlyossága volt az eldöntendő kérdés.

Az államfelforgatás bűncselekményének megtorlását azért látta indokoltnak, mert annak sikere súlyos problémát okozott volna a társadalom számára, tekintettel arra, hogy az alkotmányos rendet a terror eszközével akarták megdönteni, az így kialakított proletárdiktatúrában pedig csupán a lakosság 2 %-a töltött volna be vezető szerepet az állam irányításában. Gondolatainak zárásaként végül a legsúlyosabb szankció kiszabását kérte a statáriális fórumtól.⁹²

Az ügyészt követően a védőbeszédre került sor, amelyet Lengyel Zoltán és Szőke Sándor ügyvédek adtak elő. Érdemes megemlíteni, hogy a védői taktika arra irányult, hogy először érzelmi alapon hassanak a bíróságra, míg a jogi érvek csak ezt követően kerültek kihangsúlyozásra. Ennek a feladatnak eleget téve először Lengyel emelkedett szólásra, aki bevezetésében azokat a statáriális precedenseket hozta elő, ahol a statáriális bíróság hatáskörhiányra hivatkozva megszüntette az eljárást, és rendes bírói útra tették át a büntetőügy további elbírálását.⁹³

⁹¹ Uo. 247.

⁹² Uo. 248.

⁹³ Az 1920-as években két hasonló büntetőeljárásra került sor, ahol a fenti végzést hozta a rögtönítelő bíróság: az egyik Rákosi és társainak statáriális pere 1925-ben, majd Szántó Zoltán és társai ügye 1927-ből. Lengyel Zoltán mind a két eljárásban érintett volt, ugyanis védői feladatokat látott el. Uo. 249. – HU-BFL-VII.5.c-5506-1927, 1. – SZÁNTÓ Zoltán: *Egy per – ötven év távlatából*. Budapest,

További meglátása szerint a tavaly bevezetett rendelet óta számos hasonló bűncselekményre került sor, azok mégsem kerültek a rögtönítélő fórum elé. Emellett kifejtette, a súlyos megtorlásoknak nincs semmi értelme, hiszen a III. Internacionálé folyamatosan azon dolgozik, hogy Magyarországon proletárdiktatúra legyen: e szerint kommunista mozgalmak voltak, vannak, és lesznek is.⁹⁴ Jogi álláspontja szerint a rendtörvényben a vezető fogalmát rosszul definiálta a jogalkotó, ugyanis Sallai Imre csupán felsőbb utasításokat hajtott végre, míg a fontos bolsevik szervezetek Bécsben és Moszkvában voltak jelen. Ebből fakadóan Magyarországon nincsenek komoly szervezkedések, csupán „kísérletező kommunista mozgalmak”. Ennek okát abban látta, hogy „[...] semmiféle ország nincs úgy beoltva a kommunizmus ellen, mert egyszer már keresztülment [rajta] és [...] sokkal nagyobb mérvben immunisnak tekinthető”.⁹⁵

Beszéde további részében a szociáldemokráciát éltette, kifejtve: a „nemzetköziség” ideológiája nem képezheti a vád tárgyát, hiszen azt a balközép politikai ideológia is fontosnak tartotta. Ezen meglátása miatt az elnök rendreutasította, arra hivatkozva, hogy igen nagymértékben eltért a tárgyalandó témától.⁹⁶ Lengyel ignorálta Töreky elnök kérését, és azzal folytatta, hogy a politikai szervezkedések oka a társadalmi elégedetlenség. Ezért a gazdasági válság okozta problémákat kellene elsőként megoldani, nem pedig büntetőeljárásokat indítani.⁹⁷

Ezen szubjektív megállapításait követően tért rá védeence, Sallai Imre ártatlanságát alátámasztó érvei ismertetésére. Védőbeszédének kiindulópontja a következő volt: a vádlott nem követett el bűncselekményt, csak egy politikai szervezetben vett részt. Ezt követően az államfelforgatás erőszakos elkövetési módjának hiányát emelte ki, meglátása szerint ugyanis ezen az alapon bárkit, aki kommunistának vallja magát, ki kellene végezni.⁹⁸ Beszédének zárásaként kifejtette azon véleményét, mely szerint a történelem dolga a bolsevizmus ügyét megoldani. Így Magyarország csak „kommunista mártírokat” hoz létre.⁹⁹

Szőke Sándor védőbeszédében már sokkal inkább jogi érvekkel igyekezett alátámasztani a rögtönítélő bíróság hatáskörének hiányát. Elsőként azt a magyarázatot

Magvető, 1978. 55. – Szántó Zoltán és társainak bűnügyét rendes eljárásra utalta a statáriális bíróság. *Az Est*, 1927. április 14. 7. – Szántóék ügyét a rögtönítélő bíróság a rendes bírósághoz utalta. *Népszava*, 1927. április 13. 1–2. – HU-BFL-VII.5.c-8771-1925, 254. – Rákosi Mátyásékát rendes bírósághoz utalták. *Az Est*, 1925. november 17. 3.

⁹⁴ PIL-VI-686. f.-Sallai, *Fürst*-78 ö.e., 250.

⁹⁵ Uo. 252.

⁹⁶ Uo. 253.

⁹⁷ Uo. 254.

⁹⁸ Uo. 254–255.

⁹⁹ Uo. 256.

adta elő, mely szerint vétségek nem kerülhetnek a rendelet hatálya alá.¹⁰⁰ Az ügyvéd ezen álláspontja a büntetőjog általános részi dogmatikája alapján megcáfолható, hiszen a Csemegi-kódex a bűncselekmények trichotóm felosztását tartalmazta, mely szerint a deliktumoknak három csoportja volt: a büntett, a vétség és a kihágás.¹⁰¹ A statáriumrendelet ezzel összhangban a rögtönbíráskodás hatálya alá vont törvényi tényállásoknál következetesen a bűncselekmény kifejezést használta, ami alatt szabály szerint a vétségeket is érteni kellett.¹⁰²

Ezt követően a védő a korábbiakban már összefoglalt kifogásokat adta elő a bíróságnak: szerinte a statáriális eljárást szabályozó 9550/1915. sz. I. M. E. rendeletben foglaltakat megszorítóan kellett volna az ügyészségnek értelmezni, tekintettel arra, hogy ezekben az eljárásokban emberi életek felett is döntést hoz a bíróság.¹⁰³ Ebből kiindulva kritizálta a kéthetes időtartamú előzetes letartóztatást,¹⁰⁴ az alakszerű nyomozati szakasz lefolytatását. Hozzátette: a 10.479/1931. sz. I. M. rendelet, a kivételes hatalomról szóló törvény és a honvédség katonai bűnvádi perrendtartásáról szóló 1912. évi XXXIII. törvény (továbbiakban: Hkbp.)¹⁰⁵ szerint statárium elrendelésének akkor van helye, ha az a rend helyreállítása szempontjából feltétlenül szükséges. Tehát míg egy párt nem követ el bűncselekményt, csak titkos agitációt folytat, ezeket a jogszabályokat nem lehet alkalmazni.¹⁰⁶ Ezen kijelentés tekintetében is fontos közbevetni egy korrekciót: a Hkbp. 435. § (2) bekezdése a rögtönítélő bíróság kihirdetésével kapcsolatban valóban kritériumként határozta meg az ügyvéd által elmondottakat. Azonban a statáriumrendelet és a kivételes hatalomról szóló törvény 12. §-a nem tartalmazott ilyen kitételt. Ez utóbbi 1. §-a pedig a rendkívüli jogrend jogalapjaként a háborút vagy az azt fenyegető veszélyt határozta meg.

Szőke abban is kritizálta az ügyészi eljárást, hogy elfeledkezett a statáriumrendelet azon részéről, mely a Csemegi-kódex 69. §-át tartalmazta. E szerint ugyanis

¹⁰⁰ Uo. 259.

¹⁰¹ *Magyar Jogtörténet*. Szerk. MEZEY Barna. Budapest, Osiris, 2007. 330. – A bűncselekmények súlya szerint a büntettek és a vétségek a Csemegi-kódexben, míg a kihágások a kihágási büntetőtörvénykönyvről szóló 1879. évi XL. törvényben voltak szabályozva.

¹⁰² *Magyarországi Rendeletek Tára* 1932. 1257.

¹⁰³ PIL-VI-686. f.-Sallai, Fürst-78 ö.e., 260.

¹⁰⁴ Uo. 259.

¹⁰⁵ CZIÁKY Ferenc: *A magyar katonai büntető és fegyelmi jog ezeréves története*. Budapest, Dunántúl Nyomda, 1924. 161. – DOLESCHALL Alfréd: *Katonai büntetőjog*. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia, 1916. 4. – KARDOS Sándor: *A magyar katonai büntetőjog múltja és jelene*. <https://bit.ly/3d839sy> – KARDOS Sándor: Az 1912. évi XXXIII. t.c. A magyar király honvédség katonai bűnvádi perrendtartásáról. *Studia Iurisprudentiae Doctorandorum Miskolciensium*, 2003/3. 173–190. – CSÓKA Ferenc: Az 1912. évi XXXII. és XXXIII. törvénycikkek keletkezésének története, 1911–1912. *Katonai jogi és hadijogi szemle*, 2013/1. 5–37.

¹⁰⁶ PIL-VI-686. f.-Sallai, Fürst-78 ö.e., 261.

a jogszabály hatálya a részesekre is kiterjedt, ezért az a megoldás, hogy a többi tettes ügyét rendes bírói úton folytatják le, és csak a két vádlott került e bírói fórum elé, elfogadhatatlan.¹⁰⁷ Az ügyvédi érvelés ezen része is okkal kritizálható, hiszen az Átv. hatálya alá tartozó elkövetők mindegyike önálló tettes volt, így a részesség ezen törvényi tényállások tekintetében teljes mértékben kizárható.¹⁰⁸ Emellett a tettenérés kritériuma sem valósult meg valamennyi vádlottal szemben, hiszen a rendőrség július 13. és 15. között tartóztatta le az összes tagot.

Eljárási problémaként sérelmezte a többi vádlott tanúként való kihallgatását oly módon, hogy nem figyelmeztették őket arra a körülményre, mely szerint terheltként mentesülnek az igazmondási kötelezettség alól.¹⁰⁹ A Bp. 208. §-a szerint valóban mentesültek a vallomástétel alól azok a tanúk, akik ezáltal saját magukra vagy hozzátartozójukra nézve valamilyen kárt vagy szégyent hárítanak. Tehát e tekintetben csak részlegesen fogadható el az ügyvédi érvelés, mert ezeket a terheltet tanúként igazmondási kötelezettség terhelte abban az esetben, ha a vádlottakkal vagy a KMP működésével kapcsolatban tettek fel kérdéseket. A mentesülés csak a saját magukról adott információk esetében állt fenn, ahol az elnöknek a válaszadás előtt figyelmeztetnie kellett a tanút. Tekintettel azonban arra, hogy a statáriális bírói tanács kizárólag Sallai és Fürst tevékenységére koncentrált, ez a helyzet nem következett be.

Fürst Sándor védelmében a következőt adta elő: a terhelt kizárólag „szellemi agitációt” valósított meg, ami azon államokban, ahol legálisan működhetnek a kommunista pártok, teljes mértékben elfogadott.¹¹⁰ Ezzel kapcsolatban a következő megállapítást tette: „ilyen szellemi agitációt [...] akár szimpatikus, akár nem [...], halállal büntetni nem lehet.” Szerinte a vád nem tudott konkrét bizonyítékot felmutatni amellett, hogy Fürst Sándornak bármilyen szerepe is lett volna a Tanácsköztársaság időszakában.¹¹¹

Zárásképpen arra kérte a bírói fórumot, hogy rendes bírósági útra tegyék át az ügyet, ahogyan ez már az 1920-as években több alkalommal is megtörtént. Mondandójának nyomatékosítása végett újszövetségi idézeteket is előadott a tanács előtt: „Uraim, ítéljenek, hogy meg ne ítéltessenek!”¹¹²

¹⁰⁷ Uo. 260.

¹⁰⁸ ANGYAL, 1929. 39.

¹⁰⁹ PIL-VI-686. f.-Sallai, Fürst-78 ö.e., 266.

¹¹⁰ Uo. 262.

¹¹¹ Uo. 263.

¹¹² Uo. 267–268.

4. AZ ÍTÉLET

A statáriális bírói fórum a B.VVX. 8593/3/1932. számú ítéletében helyt adott az ügyész álláspontjának, így megállapította Sallai Imre és Fürst Sándor büntetőjogi felelősségét az Átv. 1. § (1) bekezdése alapján.¹¹³ Az indokolás szerint a bírói tanács a történeti tényállást a tárgyaláson elhangzott tanúvallomások és a rendelkezésre álló iratok alapján állapította meg.¹¹⁴ A bizonyítékok értékelését követően a bírák a következő álláspontra helyezkedtek: tekintettel arra, hogy a vádlottakhoz jelentős mennyiségű anyagi támogatás, valamint számos információ érkezett külföldről és belföldről egyaránt, amelyeket továbbítottak az illetékes kommunista szervekhez, megállapítható, hogy a KMP vezetői pozícióját töltötték be, így a bűnösség kétséget kizáróan fennáll.¹¹⁵ Az indokolás további része nagy hangsúlyt fektetett az elkövetőknek a Tanácsköztársaság alatt kifejtett tevékenységére, amit meglátásom szerint súlyosbító körülményként értékelt a bíróság, bár ez kifejezetten nem szerepel a levéltári forrásban.¹¹⁶

A 9550/1915. I. M. E. rendelet a büntetés kiszabása tekintetében nem adott tág mérlegelési lehetőséget a bíróság számára: a 38. § (3) bekezdése szerint ugyanis a bűnösség megállapítása esetén kötelező volt a legsúlyosabb szankció, a halálbüntetés kiszabása.¹¹⁷ A rögtönítélő fórum ennek deklarálását követően a terhelteket a Bp. 481. §-a alapján a bűnügyi költségek megtérítésére is kötelezte.¹¹⁸ A védők kegyelmi kérvényt nyújtottak be az ítélet kihirdetését követően, ezért a bíróság tagjai kegyelmi tanácsot hoztak létre, ami elutasította a szankció enyhítésére vonatkozó indítványt.¹¹⁹ A kivégzést még aznap, 1932. július 29-én végrehajtották.¹²⁰ Az 1945 után megjelent szakirodalom szerint Sallai utolsó szavai ezek voltak: „Éljen a proletárforradalom! Éljen a KMP!”¹²¹

¹¹³ HU-BFL-VII.18.d-03/0363-1932, 6.

¹¹⁴ Uo. 7. – A bíróság ítéletet még aznap, 1932. július 29-én meghozta.

¹¹⁵ Uo. 8.

¹¹⁶ Uo. 6–7.

¹¹⁷ Uo. 8. – BALLA, 1955. 248.

¹¹⁸ HU-BFL-VII.18.d-03/0363-1932, 6. – *Két akasztófa*, 1932. 23.

¹¹⁹ BALLA, 1955. 248. – DOMOKOS, 1946. 57.

¹²⁰ A halálbüntetést Sallai Imre esetében 16 óra 46 perckor, Fürst Sándornál pedig 17 óra 4 perckor hajtották végre. HU-BFL-VII.18.d-03/0363-1932, 10. – *Két akasztófa*, 1932. 24–25.

¹²¹ BALLA, 1955. 253. – Ezt a kijelentést kellő forráskritikával kell kezelni, egy másik műben Sallai már elméletileg más kijelentéseket tett a kivégzése előtt: „A győztes proletárforradalom meg fogja boszszulni halálunkat!”. *Két akasztófa*, 1932. 1.

5. A SALLAI-FÜRST-ÜGY UTÓÉLETE

A tanulmány tárgyát képező büntetőeljárás továbbélését a következő eset is alátámasztja: egy 1961-es belügyminiszteri feljegyzés szerint a hatóságok tudomására jutott, hogy 1931-ben a KMP-vel szembeni rendőrségi nyomozás feltehetően Strubert Géza tanár bejelentése alapján indult el. Ezért őt és feleségét kihallgatták, majd pedig a férfit a BHÖ¹²² 86. pontjának f) alpontja alapján népellenes büntett¹²³ elkövetésével vádolták meg. Azonban az időmúlásra való tekintettel a kommunista vezetés végül eltekintett a felelősségre vonástól.¹²⁴ Ezen ügy politikai kiindulópontja, hogy a diktatúra időszaka alatt Sallai Imrét és Fürst Sándort a kommunista vezetés nemzeti hősként kezelte, akik „[...] mint a proletariátus osztályharcának a rettenthetetlen katonái estek el, ajkukon a Magyar Tanácsköztársasággal”.¹²⁵ Ebből fakadóan alakult ki az a nézet 1945 után, mely szerint a párttagok a magyar igazságszolgáltatás áldozatai voltak, hiszen ártatlanul, kizárólag bolsevik meggyőződésük miatt végezték ki őket.¹²⁶ Elismerendő, hogy az ellenük hozott ítélet precedensértékűnek tekinthető, hiszen a Horthy-korszakban ez a politikai per volt az egyetlen, ahol a törvényszék a leg súlyosabb szankciót alkalmazta a KMP vezetőivel szemben. Ennek oka azonban az elkövetett bűncselekmény súlyossága mellett a gazdasági válságot kísérő politikai radikalizmus megerősödésében és a statárium szigorításában található meg.¹²⁷

¹²² Sz. N. A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállításának (BHÖ) jelentősége (könyvismertetés). *Rendőrségi Szemle*, 1953/2. 187–191.

¹²³ ZINNER Tibor: Adalékok a háborús és népellenes bűncselekményeket „elkövetők” felelősségre vonásához (avagy miért kell a semmisségi törvény). *Büntetőjogi tanulmányok*, 2000/2. 41–60.

¹²⁴ PIL-VI-686. f.-Sallai, Fürst-78 ö.e., 279–280.

¹²⁵ *Két akasztófa*, 1932. 4–5.

¹²⁶ DRÓCSA Izabella: A politikai bűncselekmények és a rendtörvény. A kommunista mozgalmakkal szembeni büntetőperek a két világháború között. *Rubicon*, 2019/9–10. 97.

¹²⁷ Uo. 100.

A JÓZSEF NÁDOR MŰSZAKI ÉS GAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM MEZŐGAZDASÁGI OSZTÁLYÁNAK HALLGATÓI 1934–1944

A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár a Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetséggel közösen 2017 óta folytat kutatásokat a „Trianon a magyar felsőoktatásban” című program keretében. A kutatómunka célja, hogy bemutassa a békediktátumnak a magyar felsőoktatás szervezetére, két világháború közötti fejlődésére, a felsőoktatás-politika alakulására gyakorolt közvetlen és közvetett hatását. A tudományos munkákban eddig alig használt forrásokra – különösen az egyes intézményekben fennmaradt hallgatói nyilvántartásokra – támaszkodva egzakt statisztikai adatok alapján kívánja vizsgálni továbbá a numerus clausus rendelkezés tényleges megvalósítását/megvalósulását, a társadalmi viszonyokat alakító, befolyásoló szerepét. Az elmúlt esztendő adatgyűjtő és elemző munkájának eredményeit a szakmai és a történelem iránt érdeklődő szélesebb közönség konferenciák, valamint az ott elhangzott előadások szerkesztett változatát tartalmazó, a tudományos tanácskozássokat követő esztendőkből megjelent kiadványokból ismerhette meg.¹

A két világháború közötti időszak egyik kiemelkedő jelentőségű felsőoktatási intézménye a Magyar királyi József Műegyetem, amely az 1934. évi X. törvénycikk elfogadása után József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (JNMGE) néven folytatta tevékenységét. Az új egyetem öt kara a műszaki tudományok mellett felsőfokú közgazdasági, kereskedelmi, közigazgatási, állatorvosi és mezőgazdasági, valamint erdészeti és bányászati ismereteket oktatott.²

¹ Az Intézet 2017 és 2019 között három konferenciát rendezett „Trianon és a magyar felsőoktatás” címmel. A tanácskozáson elhangzott előadások szerkesztett változatban a VERITAS Könyvek sorozatának 15., 16. és 19. köteteként jelentek meg 2018-ban, 2019-ben és 2020-ban.

² Az új egyetem szervezete az 1934. évi X. törvénycikk szerint: „A Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem öt tudománykara tagozódik, karonként két-két osztállyal. A karok és az osztályok a következők: 1. mérnöki és építészmérnöki kar, a) mérnöki, b) építészmérnöki osztállyal; 2. gépész- és vegyészmérnöki kar, a) gépészmérnöki, b) vegyészmérnöki osztállyal; 3. bánya-, kohó- és erdőmérnöki kar, a) bánya- és kohómérnöki, b) erdőmérnöki osztállyal; 4. mezőgazdasági és állatorvosi kar, a) mezőgazdasági, b) állatorvosi osztállyal; 5. közgazdaságtudományi kar, a) közgazdasági és kereskedelmi, b) közigazgatási osztállyal.” Az 1934. évi X. törvénycikk a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szervezéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93400010.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1934> Letöltés: 2020. 11. 15.

Az általános politikai helyzet alakulása, ennek a felsőoktatás-politikára gyakorolt hatása természetesen befolyásolta az egyesítés eredményeként az ország legnagyobb egyetemévé vált intézmény működését. A korszak vizsgálata során megkerülhetetlen képzőhely két világháború közötti történetének kevésbé ismert eseményeiről, sajátosságairól több tanulmány olvasható a kutatási program keretében megjelent kötetekben.³ Jelen írás a Mezőgazdasági Osztályra 1934–1944 között beiratkozott egyetemisták közösségének jellemzésére vállalkozik a róluk rögzített anyakönyvi bejegyzések statisztikai elemzése alapján.

MEZŐGAZDASÁGI OSZTÁLY A JÓZSEF NÁDOR MŰSZAKI ÉS GAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEMEN

Az egyetemi szintű mezőgazdasági felsőoktatás első intézménye az 1920-ban alakult Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kar Mezőgazdasági Szakosztálya volt. Hosszú út vezetett a Gazdasági Egyesület 1844-ben *Emlékirat Magyarország törvényhozójához, a honi mezőgazdaság ügyében* című, „középponti gazdaképző intézet” felállítását szorgalmazó javaslatától az 1920. évi XXXI. törvény hatályba lépéséig. A két esemény között eltelt évtizedekben a gazdaságtársadalom és a kultúrpolitika képviselői számos tervet dolgoztak ki a gazdasági felsőoktatás intézményi kereteinek kialakítására. A 20. század második évtizedének végére a gazdasági érdekképviselők összefogásának, részben anyagi támogatásának köszönhetően elérték, hogy IV. Károly egyik utolsó uralkodói intézkedéseként engedélyt adott a közgazdasági egyetem megalapítására.

A négy szakcsoportból álló új egyetem nehéz körülmények között kezdte meg működését. A nevében „tudományegyetemi” kart a budapesti egyetem nem fogadta be szervezetébe, az oktatás tárgyi feltételeit nagy nehézségek árán sikerült biztosítani. Az első évek tapasztalatai alapján a tanulmányi- és vizsgarend is változott. A minden egyetemtől független, kezdetektől bizonytalan sorsú iskola fennmaradására két lehetőség mutatkozott: tényleges egyetemmé történő kiépítése vagy csatlá-

³ BATALKA Krisztina: A felvételi korlátozás kérdései a Műegyetemen 1918–1920-ban. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás I.* Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2018. 87–103. – Uő.: „Úgy vettünk részt a verekezésben, hogy megverték bennünket.” A numerus clausus törvény módosításával összefüggő megmozdulások és fegyelmi ügyek a Műegyetemen. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás II.* Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2019. 119–147. – LIGETI Dávid: A numerus clausus és Trianon következményei a Műegyetem építész-mérnöki hallgatói anyakönyveinek tükrében (1910–1948). In: *Trianon és a magyar felsőoktatás II.* 257–265.

kozása egy másik felsőoktatási intézményhez. A Kar vezetése 1928-ban még az önállóságért küzdött, de a harmincas évek elején egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a politikai akarat a gazdasági felsőoktatás minden területét egységes szervezetben kívánja összefogni, így Teleki Pál dékánként megkezdte az egyeztetést a Műegyetem vezetésével az esetleges fúzió lehetőségéről. A közel öt évig tartó előkészítő folyamat eredményeként született meg a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem szervezéséről szóló törvénycikk.

A törvény indoklása a felsőoktatás-politika irányítóinak korábban érzékeltetett elképzeléseit, szándékait egyértelműen megfogalmazta: „A Közgazdaságtudományi Kar felállításával sajátos helyzet állott elő a hazai közgazdasági képzés terén. [...] A kar ideiglenes helyzetének megszüntetésén kívül, ami szintén fontos szempont volt, a múlt, a fejlődés iránya mind a mellett szólt, hogy a kar a műegyetemmel egyesíttessék. A történelmi és tradicionális érveken kívül ezt a meggondolást helyezték előtérbe még egyéb okok is, elsősorban egy modern követelmény indokolta ezt, amit racionalizálásnak nevezünk. A racionalizálás az idő, a pénz, a munkaerő és anyag minél észszerűbb és gazdaságosabb kihasználását jelenti. A racionalizálás elsősorban a gazdasági élet követelménye, de egyben a szellemi életé is. A kultúrpolitikában is vizsgálni kell, hogy a kitűzött cél nem volna-e kevesebb erőfeszítéssel és kevesebb pénzáldozattal elérhető? [...] A mezőgazdasági képzésnek a műegyetemen való elhelyezése pedig indokát találja nemcsak abban, hogy eddig is a közgazdaságtudományi kar kebelében volt, mely kar a műegyetemre vonatik egybe, hanem abban az oktatás javára szolgáló körülményben is, hogy a műegyetemen e szak körébe vágó természettudományi és műszaki tanszékek vannak. A mezőgazdasági képzésnek a műegyetemen való elhelyezését a külföldi példák is támogatják. Így pl. már évtizedek óta kiváló sikerrel működik a zürichi műegyetemen a mezőgazdasági és az erdészeti osztály, a müncheni műegyetemen a mezőgazdasági osztály és legutóbb kapcsolattott be a drezdai műegyetem szervezetébe a tharandti erdészeti akadémia. [...] a József Nádor Műegyetem az alkalmazott gazdasági tudományok művelését, ezen tudományok továbbfejlesztésére irányuló törekvéseket, a felsőfokú gazdasági képzést szerves egészben foglalja össze. A javaslat specializálás helyett az eddig önállóan működött rokonirányú főiskolák egyesítésével szintézisre törekszik és azt kívánja elérni, hogy ezek a főiskolák fejlődésüket ne a különmaradásban, hanem a fentiekben megindokolt egyesülésben keressék és találják meg.”⁴

⁴ Az 1934. évi X. törvénycikk indoklása a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szervezéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93400010.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1934> Letöltés: 2020. 11. 15.

1934 tavaszán, a Műegyetemet átalakító jogszabály országgyűlési vitájának időszakában az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) irodalmi és tanügyi szakosztályának gyűlése is állást foglalt a készülő átszervezéssel kapcsolatban. Az OMGE elnöke, gróf Somssich László⁵ hozzászólásában összefoglalta az elmúlt esztendő mezőgazdasági felsőoktatással kapcsolatos elképzeléseit és kifejtette véleményét a készülő összevonásról: „Somssich László gróf helyteleníti, hogy a Műegyetem átszervezéséről szóló törvényjavaslathoz előzetesen nem kérték ki az elsősorban érdekelt gazdaközönség érdekképviselőinek véleményét. Majd a törvényjavaslat előzményeit ismerteti. Még Bethlen István gróf kormányzása idejében közismert volt az a szándék, amely meg akarta szüntetni a budapesti egyetemi mezőgazdasági oktatást és a debreceni egyetemen, illetve Pallagpusztát ahhoz kapcsolva akart mezőgazdasági szakosztályt létesíteni. E terv ellen természetesen a magyar gazdaközönség összessége tiltakozott, mert egyrészt szükség van az ország keleti részén gyakorlati oktatást nyújtó akadémiára, másrészt a tervezet megszüntette volna azokat az értékes kapcsolatokat, amelyek az egyetemi mezőgazdasági oktatást a főváros kultúrintézményeivel összefűzik és a különleges tudományágak művelését is lehetővé teszik, mivel azt biztosítják, hogy minden részlettárgyat hivatott előadó adjon elő. [...] Károlyi Gyula gróf kormánya idejében, amikor a takarékoság volt a vezérlő eszme, a Közgazdasági Egyetem fennmaradása bizonytalanná vált. Ezért nem maradt hátra más választás és az összes érdekelt körében az a vélemény alakult ki, hogy elő kell mozdítani a közgazdasági egyetemi kar fúzióját a Műegyetemmel, hogy az intézmény valamilyen formában átmentessék a jövőre, amikor kedvezőbb lesz a helyzet önálló egyetem létesítésére. A gazdasági testületek vezetői ezt a nézetüket is fejtették ki a Karafiáth kultuszminiszter által összehívott értekezleten. Ez volt a helyzet, amikor a jelenlegi közoktatásügyi miniszter vette át a tárcát. Szóló nyár előtt érdeklődött a kérdésről, mire a kultuszminiszter kijelentette, hogy a kérdést nyáron előkészítik és ősszel ismertetik az érdekeltekkel. Mégis a javaslatot most hirtelen az országgyűlés elé terjesztették az ismert szöveggel, anélkül, hogy ahhoz az érdekeltek hozzászólhattak volna. A maga részéről sem tartja ideális megoldásnak a javaslatot, ezért fenn kell tartani az OMGE eredeti állásfoglalását; önálló mezőgazdasági egyetem létesítését jobb időkben.”⁶

⁵ Gr. Somssich László (1874–1956) földbirtokos, 1918-tól az OMGE elnöke. A pozsonyi jogakadémiát és a magyaróvári gazdasági akadémiát is elvégezte. A Horthy-korszakban az ország egyik legtekintélyesebb agráriusa. A magyar béke delegáció munkájában mezőgazdasági főmegbízottként vett részt. *Országgyűlési Almanach az 1935–40. évi országgyűlésről*. Szerk. HAEFFLER István. Budapest, Magyar Távirati Iroda Rt., 1940. 69–70. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_Almanach_1935-1940/?pg=68&layout=s&query=somssich Letöltés: 2020. 11. 15.

⁶ Az OMGE Közleményei. Az irodalmi és tanügyi szakosztály gyűlése (1934. április 5.). *Köztelek*, 1934/31–32. 318. (A továbbiakban: *Köztelek* 1934.)

A szakosztály ülésén Éber Ernő⁷ a mezőgazdasági képzés jövőjével kapcsolatos aggályait is megfogalmazta: „A közoktatásügyi miniszternek a képviselőház elé terjesztett és a képviselőház által általánosságban elfogadott törvényjavaslata a M. kir. József Nádor műszaki és gazdaságtudományi egyetem szervezéséről a legfelső mezőgazdasági szakoktatás ügyét nyugvópontra hozza, ha nem is abban az elgondolásban, amely a gazdatársadalmat évtizedek óta ennél a kérdésnél vezette. Az 1894. évi országos gazdasági kongresszuson hozott határozat önálló gazdasági egyetemet kívánt és az volt álláspontja mindig és ezután is a gazdaérdekeltségnek. [...] Kétségtelen tehát, hogy a közoktatásügyi miniszter által benyújtott törvényjavaslat nem fedti a gazdatársadalom álláspontját ebben a kérdésben [...]. A műegyetem nagy erőtűsüllye miatt bizonyos tekintetben tartani lehet attól, hogy a közös egyetemben egyesített mezőgazdasági és állatorvosi kar fejlesztéséhez szükséges intézkedések és anyagi eszközök nem fognak kellőképpen ezeknek osztályrészlül jutni. Az egyesítés megokolásául felhozott racionalizálás, ha anyagi okokból történik, kényszerítő körülmény lehet, amely előtt meg kell hajolni, azonban ha az intézkedések a tudomány racionalizálására is vonatkoznak, ez bizonyos visszaesést jelent a specializálódással szemben és hátrányokat a tudományos kutatásoknál és oktatásnál egyaránt. Ha tehát a törvényjavaslat nem teljesíti is most a gazdaközönség évtizedes, jól megokolt kívánságát, mégis legalább megnyugtató, hogy a gazdasági és a tudományos életben jól bevált, annyit támadott és többször megszüntetésre ítélt közgazdaságtudományi kart megtartja és átmenti a jövőre úgy, hogy ez a megoldás csak átmeneti és lehetőséget nyújt kedvezőbb viszonyok közepette az önálló mezőgazdasági és közgazdasági egyetem megalkotására.”⁸

Az olyan nagyon áhított önállóságra még várni kellett, az egyetemi szintű mezőgazdasági képzés az 1934/35-ös tanévtől a JNMGE Mezőgazdasági és Állatorvostudományi Karán folytatódott. A kar központi hivatalai az Állatorvosi Osztály főépületében kaptak elhelyezést. A mezőgazdasági órák többségét továbbra is az osztály Eszterházy és Szerb utcai termeiben tartották, de a hallgatók a tananyag egy részét az állatorvosi telephelyen és a Műegyetemen tartott előadások keretében sajátíthatták el. A gyakorlati képzés fő helyszíne a pátyi tangazdaság volt, ahol a profesz-

⁷ Éber Ernő (1874–1968), állattenyésztő, agrárpolitikus, gazdaságtörténész. 1895-ben szerzett diplomát a magyaróvári Gazdasági Akadémián. 1899-ban az Erdélyi Gazdasági Egylet segédtitkára lett Kolozsváron, ahol a Tudományegyetemen jogi diplomát is szerzett. 1924-ben megindította és 1939-ig szerkesztette az Állattenyésztők Lapját. Nevéhez fűződik az iskolatej-akció. 1952-től a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tudományos munkatársa volt. Magyar Életrajzi Lexikon. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> Letöltés: 2020. 11. 23.

⁸ *Köztelek* 1934. 318.

szorok félnapos kirándulások, illetve egész napos gyakorlatok keretében mutatták be diákjaiknak a mezőgazdasági üzemek mindennapos tennivalóit.

A MEZŐGAZDASÁGI OSZTÁLY HALLGATÓI

A beiratkozott hallgatók személyes és tanulmányi adatait az egyetemi anyakönyvek köteteiből ismerhetjük meg. A Közgazdaságtudományi Karon 1920–1934 között vezetett anyakönyvi (származási) lapok – amelyekkel a mezőgazdasági szakosztály hallgatói is találkoztak – formájukban és adattartalmukban is a budapesti tudományegyetem korabeli hallgatói nyilvántartásaihoz hasonlítottak. Az egyetemistáknak minden félév elején saját kezűleg kellett kitölteni a nyomtatványt, amelynek első része a diákok személyére, míg a második fele az aktuális félévben látogatott egyetemi órákra vonatkozó adatokat tartalmazta.

Az 1920-as évek adatlapjain a következő rovatok szerepeltek: a hallgató neve; előneve, rangja/címe; születési ideje; születési helye a megye megjelölésével; vallása; anyanyelve; katonai szolgálat esetleges teljesítése, a felvétel alapjául szolgáló okmányok felsorolása, az apa/gyám neve, polgári állása; lakóhelye. A tanulmányokra vonatkozóan a beiratkozás tanéve/féléve, szak, rendes/rendkívüli hallgató, esetleges ösztöndíj, felvett tárgyak, azok előadó tanárainak adatai kerültek feljegyzésre.

Az 1934-től használt anyakönyvekben egy hallgató összes személyes és tanulmányi adata egy helyen található. Az első beiratkozás alkalmával került bejegyzésre a kötetbe az új egyetemi polgár neve, születési helye (megyével), születési ideje, vallása, az érettségi érdemjegye, valamint a bizonyítványt kibocsátó középiskola neve/típusa. A későbbiek során ide vezették be az esetleges névváltoztatást, vagy az intézmény elhagyására utaló megjegyzést. A tanulmányokkal kapcsolatban a nyomtatvány félévenként összesítette az elvégzett tárgyak megnevezését, az oktató tanárok nevét, valamint a tanulmányi előírások teljesítése esetén az érdemjegyet (esetlegesen az ismétlés szükségességére utaló bejegyzést). A képzés befejezését a szigorlatok, a végbizonyítvány, illetve a mezőgazdasági oklevél adatainak kitöltése bizonyítja.⁹

A két időszakot összevetve egyértelmű, hogy a műegyetemi korszak forrásai alapján a mezőgazdasági osztály hallgatóinak csoportját, társadalmi hátterüket a közgazdaságtudományi kar időszakához viszonyítva kevesebb szempont alapján lehet bemutatni. Különösen az apa/gyám foglalkozására utaló adatok hiányoznak,

⁹ A kutatómunka során feldolgozott adatok a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági Osztályának anyakönyveiben találhatók. A kötetek őrzési helye és jelzete: Szent István Egyetem Kosáry Domokos Könyvtár és Levéltár, 2/a állag 1–4. kötet.

ezek ugyanis a képzési területre vonatkozóan, illetve a többi felsőoktatási intézménnyel való összevetésben is fontos összehasonlítási alapul szolgálhattak volna. A törzskönyvi bejegyzések feldolgozásával statisztikai elemzés készülhet az éves beiratkozások számának változásáról, a diákok nemi és felekezeti számarányának alakulásáról. A születési helyek megmutathatják, hogy az ország mely részein volt jelentősége, értéke az egyetemi szintű mezőgazdasági képzésnek, a felvételhez szükséges iskolai adatok pedig érzékeltethetik, hogy a hallgatók milyen aránya készülhetett arra, hogy tanulmányai befejezése után élete – gyakorlati vagy elméleti területen – az agráriumhoz kapcsolódjon.

A HALLGATÓI LÉTSZÁM ALAKULÁSA

A vizsgált évtizedben a hallgatói létszám alakulását alapvetően a felsőoktatás-politikai elképzelések határozták meg, ugyanakkor az időszak második felében az ország életét egyéb területen is befolyásoló események itt is éreztették hatásukat. Általánosságban megállapítható, hogy a Mezőgazdasági Osztályra 1934–1944 között első alkalommal beiratkozó hallgatók létszáma – az első és utolsó évek kivételével – kissémértékű, de folyamatos növekedést mutat, amelyet az adatokat megjelenítő grafikon is jól érzékeltet:

A tanévek elején a vallás- és közoktatásügyi miniszter leiratban értesítette az egyetemet az egyes karok/osztályok I. évfolyamaira felvehető diákok számáról. A mezőgazdasági osztály esetében az első műegyetemi esztendőben (1934/35.) engedélyezett 60 főről az 1944/45-ös tanévre 150 főre emelkedett a keretszám. A két időpont között három tanévben 80 fő (1936/37.; 1937/38.; 1938/39.), négy szorgalmi időszakban 100 fő (1935/36.; 1939/40.; 1940/41.; 1941/42.) lehetett az új egyetemisták száma. Két alkalommal az eredetileg megállapított számot egy új rendelettel megemelte a miniszter (1938/39.: 80-ról 90-re; 1941/42.: 100-ról 120-ra). 1942/43-ban maradt az előző esztendőben megnövelt szám, míg az 1943/44-es tanévben az először meghatározott 140 fő helyett csak 100 diák iratkozhatott be az egyetemi képzésre.¹⁰

A rendelkezésekben szereplő számokat a törzskönyvi adatokkal összevetve a következő sajátosságokra figyelhetünk fel. Az első két tanévben az engedélyeztethez viszonyítva jóval alacsonyabb az új hallgatók száma. Ezt a helyzetet az 1934 szeptemberében megjelent, mezőgazdasági osztályra való felvételt szabályozó miniszteri rendelet eredményezte, amelynek értelmében azok jelentkezhetek az egyetemi képzésre, akik valamelyik gazdasági akadémián két félévet eltöltöttek és sikeres alapvizsgát tettek. Az egyetem az akadémiákat előnyös helyzetbe juttató és az egyetemi autonómiát alapjaiban sértő rendelkezés ellen hivatalos úton tiltakozott. A minisztériumokkal folytatott két évig tartó tárgyalások eredményeként az 1936/37-es tanévtől ez az előképzettséget kívánó feltétel kikerült a felvételi szabályozásból. Az új tanrend bevezetésének hatását mutatja, hogy 1936-ban jelentősen megnövekedett a beiratkozások száma.

Az 1944-es tanév kivételével a korszak további tanévei esetében ugyanakkor megállapítható, hogy kezdetben csak kisebb számban, de az utolsó két teljes évben jelentősebb mértékben meghaladta az I. éves hallgatók létszáma az engedélyezett keretet. Ennek oka feltehetően abban keresendő, hogy a visszatért területek ifjúsága számára is lehetőséget kívántak biztosítani az egyetemi oktatásba való bekapcsolódásra.

¹⁰ Az adatok a JMNGE egyetemi tanácsának tanévenkénti I. rendes tanácsüléseinek jegyzőkönyveiben találhatók: 1934. november 28. 12. – 1935. október 30. 21–22. – 1936. október 30. 12. – 1937. október 26. 8. – 1938. november 10. 8. – 1939. november 9. 18. – 1940. november 14. 22. – 1941. október 23. 34. – 1942. október 9. 10. – 1943. október 14. 7. – 1944. november 9. 9. Magyar királyi József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem jegyzőkönyvei (1934–1949) HU BMEL 4/a., 4/b. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/egyetemi_jegyzokonyvek_bme_jozsefnador_jkv/ Letöltés: 2020. 11. 25.

A HALLGATÓK NEMEK ÉS FELEKEZETEK SZERINTI ARÁNYA

A műegyetemi hallgatók nemi és felekezeti megoszlását a felvételi feltételeket megállapító jogszabályok alapvetően meghatározták. A nők felsőoktatási tanulmányi lehetőségeit átfogóan elsőként a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1927. évi 63.000 számú rendelete szabályozta.¹¹ Az egyetemi szintű mezőgazdasági képzésnek akkor szervezeti keretet biztosító közgazdaságtudományi kar szakosztályairól a jogszabály 7. §-a rendelkezett a következők szerint: „a) a mezőgazdasági, b) kereskedelmi szakosztályokra a nők minden korlátozás nélkül felvehetők.” Az egyetemes közgazdasági és közigazgatási, valamint a külügyi szakosztályra nők egyáltalán nem iratkozhattak be, míg a kereskedelmi iskolai tanárképzőre az ott megállapított korlátozásokkal voltak csak felvehetők.¹² A Műegyetem mérnöki, gépészmérnöki és vegyészmérnöki osztályára szintén nem kerülhettek be rendes hallgatóként. Az építészti osztályra a felvehetők létszámának 5%-áig iratkozhattak be nők abban az esetben, ha a mindenkori létszámot a férfi jelentkezők nem töltötték be, a közgazdasági osztályra ugyanakkor az engedélyezett létszám keretein belül korlátozás nélkül jelentkezhettek.¹³

A két felsőoktatási intézmény 1934. évi egyesítése után a felvételi szabályokat is egységes rendszerbe kellett foglalni, természetesen a jogszabályok által meghatározott keretek figyelembevételével. Az 1935-ben kiadott felvételi szabályzat alapvetően az 1927. évi rendelet alapján határozta meg a nők felvételét a JNMGE szakosztályaira. A jelentkezők erről a felvételtől és beiratkozásról tájékoztató egyetemi hirdetményből egyértelműen értesülhettek. Az 1936/37-es tanévre szóló felhívásban azok az osztályok szerepelnek, amelyekbe nem, vagy csak meghatározott esetben/százalékban iratkozhattak be nők: „Nők a mérnöki, gépészmérnöki, bánya- és kohómérnöki, erdőmérnöki, valamint a közigazgatási osztályba rendes hallgatóul nem vehetők fel, az építészmérnöki és a vegyészmérnöki osztályba pedig csak akkor, ha a felvehető hallgatók létszámát a férfiak nem töltik be, a felvehetők létszámának 5%-áig.”¹⁴ Az 1927. évi rendelkezésnél az új szabályozás megengedőbb volt a ve-

¹¹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1927. évi 63.000 számú rendelete a nőknek a tudományegyetemekre, a műegyetemre és az egyetemi közgazdaságtudományi karra való felvételének szabályozásáról. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1927/?pg=2269&layout=s&qquery=63.000%20vkm Letöltés: 2020. 11. 10. (A továbbiakban: 63.000/1927. V. K. M.)

¹² 63.000/1927. V. K. M. 7.§ a) – e).

¹³ 63.000/1927. V. K. M. 6. §.

¹⁴ A m. kir. József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanácsülési jegyzőkönyvei. HU BMEL 4/a 1935-1936. 1936. június 22. 352–353. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BME_ET_1935-1936/?pg=352&layout=s Letöltés: 2020. 11. 10.

gyézmérnöki osztály esetében,¹⁵ míg a hagyományos mérnöki képzéseket folytató soproni kar egyetemi szinten is zárva maradt a hölgyek előtt.

Az előzőek alapján az egyetemi szintű agrárképzés első intézményei biztosították a nők beiratkozásának lehetőségét, de jelentősebb számú hallgatónő megjelenésére bizonyosan nem számítottak. A törzskönyvi bejegyzések szerint az 1934–1944 között a mezőgazdasági osztályra beiratkozott 1076 hallgató 12%-a (126 fő) volt nő, mellettük 950 férfi (a diákok 88%-a) vett részt a szemináriumi órákon, előadásokon, gyakorlatokon.

A közgazdaságtudományi karra, valamint a műegyetemre jelentkező hallgatók esetében a felekezeti arányok alakulását is erősen befolyásolták egyes jogszabályok, illetve azok esetleges módosításai. Az 1920. évi XXV. törvénycikk – a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályairól szóló úgynevezett „*numerus clausus*” törvény – 3. §-a beiratkozási engedélyhez kötötte a felsorolt intézményekben folyó képzésben való részvételt. Az engedély megadásakor az illetékes tanári karnak a nemzethűség és erkölcsi megbízhatóság, valamint a jelentkezők szellemi képességei mellett arra is figyelemmel kellett lennie, „*hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség arányszámát, de legalább kitegye annak kilenctized részét*”.¹⁶

Az 1920. évi jogszabályt módosító 1928. évi XIV. tc. arra utasította az intézmények képviselőit, hogy az engedélyek megadásánál a népfaj vagy nemzetiség arányszámának figyelembevétele helyett egyéb szempontokat érvényesítsenek: „*első-sorban a hadiárvak és a harctéri szolgálatot teljesítettek és a közalkalmazottak gyermekei, továbbá a különböző foglalkozási ágakhoz (mezőgazdasághoz, iparhoz, kereskedelemhez, szabad foglalkozásokhoz stb.) tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának és jelentőségének megfelelő arányban jussanak a főiskolákra és a fölvettek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel*”.¹⁷

¹⁵ A nőknek a vegyész-mérnöki osztályba való beiratkozását Szily Kálmán VKM államtitkár engedélyezte 1935. szeptember 2-i leiratában. Kiss Márton: A Műegyetemre való bejutás feltételei és ennek változásai 1945-ig. In: *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században. Az MFLSZ 2010. évi vándorgyűlése*. Szerk. KISSNÉ BOGNÁR Krisztina – MOLNÁR László – OSVÁTH Zsolt. Budapest, Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2010. 80–92., 92.

¹⁶ 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályairól. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000025.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1920> Letöltés: 2020. 11. 11.

¹⁷ 1928. évi XIV. törvénycikk a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályairól szóló 1920. évi XXV.

A korszak újabb, egyetemi felvételi feltételeket is érintő jogszabálya az 1939. évi IV. törvénycikk, az úgynevezett „második zsidótörvény” volt. A törvény első paragrafusa részletesen meghatározta, hogy a rendelkezés alkalmazásakor kit kell zsidónak tekinteni, a hetedik paragrafus pedig pontosan megadta a felvehető hallgatók arányszámát is: „Az egyetemek és a főiskolák első évfolyamára zsidót csak olyan arányban lehet felvenni, hogy a zsidó hallgatók (növendékek) száma az egyetem vagy a főiskola illető karára (osztályára) felvett összes hallgatók (növendékek) számának hat százalékát, a József nádor műszaki és gazdaságtudományi egyetem közgazdasági karának közgazdasági és kereskedelmi osztályán a hallgatók számának tizenkét százalékát ne haladja meg.”¹⁸

A mezőgazdasági osztályra 1934–1944 között beiratkozott 1076 hallgatóból 970 fő (90%) esetében rögzítették az anyakönyvekben a különböző felekezeteket azonosító megnevezéseket. Az egyes vallási csoportokhoz tartozó hallgatók számát részletezi az alábbi táblázat:

Felekezet	Hallgatók száma
Római katolikus	605
Református	179
Evangélikus	98
Izraelita	37
Görög keleti	26
Görög katolikus	14
Unitárius	4
Baptista	3
Mohamedán	2
Izraelita/református	2
Összesen:	970

törvénycikk módosításáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92800014.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1928> Letöltés: 2020. 11. 11.

¹⁸ 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1939> Letöltés: 2020. 11. 11.

A számok alapján egyértelműen megállapítható, hogy a legnépesebb csoportot – társadalmi számarányukat megközelítve – a 62%-ot kitevő római katolikusok alkották. A második helyre – jelentősen kisebb nagyságrenddel – a reformátusok kerültek az ismert adatok 18%-ával. Őket a 10%-ot képviselő evangélikusok követik. Ez utóbbi csoport százalékos aránya kis mértékben felülreprezentált a teljes népességen belüli adatokhoz viszonyítva.¹⁹ A 37 izraelita vallású hallgató 3,8%-ot jelentő létszáma alacsonyabb az 1939-es törvény által engedélyezett 6%-nál. (Ez az adat akkor sem változik számottevően, amennyiben a táblázat utolsó sorában feltüntetett református felekezetbe áttért izraelita hallgatókat is eredeti vallási közösségükhöz soroljuk.) A felsorolásban még feltüntetett egyházak képviselői statisztikai szempontból nem számottevőek, a mohamedán vallás megjelenése pedig két Törökországból érkezett hallgató jelenlétével magyarázható.

A négy legnépesebb felekezet tanévenkénti megoszlását tartalmazó alábbi táblázat alapján a tanévek közötti változások is nyomon követhetőek:

Tanév	Evangélikus	Izraelita	Református	Római katolikus
1934	3	2	5	16
1935	2	1	3	13
1936	6	2	10	27
1937	10	5	21	43
1938	9	7	12	56
1939	16	4	15	67
1940	12	–	20	63
1941	9	2	25	72
1942	10	4	24	94
1943	12	8	27	99
1944	9	2	17	55
Összesen:	98	37	179	605

¹⁹ Az 1920-as népszámlálási adatok alapján a reformátusok aránya 20,9%, míg az evangélikusoké 6,2% volt a teljes népességen belül. KOVÁCS Benedek – LAJTAI Mátyás: Magyarország vallási viszonyai a népszámlálások és egyéb lakossági adatfelvételek tükrében. *Statisztikai Szemle*, 2020/6. 573–598., 588. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/2020/2020_06/2020_06_573.pdf Letöltés: 2020. 11. 12.

Az első esztendőekben a korábban ismertetett beiratkozási szabályok miatt az új hallgatók létszáma nagyon alacsony volt. A római katolikusok már ebben az időszakban is abszolút többséget jelentettek, míg a másik három felekezet nagyságrendileg hasonló számokkal képviseltette magát. A beiratkozások számának 1936-tól meginduló folyamatos növekedésével párhuzamosan, kisebb megingásokkal, átlagosan 10 fővel nőtt a római katolikusok száma. A reformátusoknál is megfigyelhető növekedés, itt azonban visszaesés és két esztendő kivételével csupán 3–5 fős bővülés tapasztalható. Az evangélikusok közösségét – egy kiugró év kivételével – átlagosan 10 új hallgató gyarapította. A négy felekezet közül összlétszámot és éves megoszlást tekintve is az izraeliták állnak a sor végén. A vizsgált évtizedben hét alkalommal 5 főnél nem volt több az új beiratkozások száma, két esetben igen csekély mértékű emelkedés tapasztalható (1938: 7 fő, 1943: 8 fő). A mélypontot az 1940-es tanév jelentette, ekkor egyetlen, a felekezethez tartozó hallgatót sem jegyezték be a törzskönyvbe.

Az izraelita hallgatók számának 1939–1944 közötti alakulását az 1939. évi IV. tc. bizonyosan befolyásolta. A törvényt, illetve annak végrehajtási rendeleteit életbelépésük időpontja alapján már az 1939/1940-es tanévre történő beiratkozások esetében is alkalmazni kellett. Az egyetemnek erre a kötelezettségére az egyetemi tanács 1939. november 9-i ülésének jegyzőkönyvében egyértelmű bejegyzés található. Az 1939/40-es tanév I. rendes ülésén a vallás- és közoktatásügyi minisztertől érkezett rendeletek és leiratok között ismertették a tanács tagjaival a 33.800/1939. IV. szám alatt érkezett iratot, amely felszólította az egyetem vezetését, hogy a felvételre és beiratkozásra vonatkozó egyetemi hirdetményekben a jelentkezők figyelmét nyomatékosan hívják fel a július 25-én kiadott, 7300/1939. M. E. rendeletben foglalt feltételekre. A leirat röviden ismerteti a rendelkezés legfontosabb elemeit is. A felső hatóság rendelkezésének tudomásulvételéről és végrehajtásáról a jegyzőkönyv szűkszavú bejegyzése tudósít: „A szükséges intézkedéseket megtettük. Tudomásul szolgál.”²⁰

A törvény által megállapított, a mezőgazdasági osztályra is érvényes 6%-os arány alapján felvehető hallgatók pontos létszámának számítási módját a végrehajtási rendelet 3. §-a határozta meg. Az (1) bekezdés szerint: „Az egyetem vagy főiskola első évfolyamára felvehető zsidó hallgatók számának megállapításánál az *egyetem illető karára* vagy a főiskolára *a közvetlenül megelőző félévben beiratkozott összes hallgatók* (2. §.) számát [...] kell alapul venni. Ennek a számnak az alapján kell az egyetem vagy főiskola mindegyik karára vonatkozóan külön-külön megállapítani, hogy *valamennyi évfolyamot egybeszámítva összesen hány zsidó hallgatót lehet felvenni úgy,*

²⁰ A m. kir. József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanácsülési jegyzőkönyvei. HU BMEL 4/a 1939–1940. 1939. november 9. 19. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BME_ET_1939-1940/?pg=19&layout=s Letöltés: 2020. 11. 15.

hogy azok száma az illető karra felvett hallgatók számának hat százalékát [...] ne haladja meg” [kiemelés – KBK].²¹ A rendelkezés értelmében a mezőgazdasági képzésre jelentkezők lehetőségeit tehát befolyásolta az is, hogy a kar másik osztályára, az állatorvosira hányan kívántak bejutni. A (2) bekezdés a matematikai feladványt azzal az elemmel bonyolította, hogy azok számát is figyelembe vette, akik korábbi tanulmányaik alapján iratkoztak be a karra. Az ő számukkal az összlétszámot csökkenteni kellett. Az I. évfolyamra való felvételt azonban a felsőbb évesek száma meg is akadályozhatta: „Ha ugyanazon az egyetemi karon vagy főiskolán végzett megelőző tanulmányok alapján beiratkozott zsidó hallgatók száma eléri vagy meghaladja az illető karra felvehető összes zsidó hallgatók számát, zsidó hallgatót az első évfolyamra mindaddig felvenni nem lehet, amíg a megelőző tanulmányok alapján beiratkozott zsidó hallgatók száma az illető karra felvehető összes zsidó hallgatók megállapított száma alá nem száll [kiemelés – KBK].”²²

A jogszabályok életbelépését követő esztendőben talán a végrehajtási rendelet imént idézett szakaszának alapján nem iratkozott be új hallgató. Az utolsó háborús tanévek adatai ugyanakkor nagyságrendjükben azonosak az 1936–1939 közötti időszakéval. Ez a viszonylagos állandóság arra is utalhat, hogy az egyetem nagyobb „tekintélyű” képzéseivel szemben az izraelita jelentkezők alapvetően és folyamatosan kisebb érdeklődéssel fordultak az agrártudományokat képviselő mezőgazdasági osztály felé.

A NÖVENDÉKEK SZÁRMAZÁSI HELY SZERINTI MEGOSZLÁSA

Az 1934–1944 között beiratkozott 1076 hallgató törzskönyvi adatait áttekintve 995 esetben (92%) volt lehetőség a születési hely meghatározására. 31 diák a történelmi Magyarország határain kívül látta meg a napvilágot. A külföldi származási helyek között szerepel Bécs, Graz, Párizs, Bukarest, Pilsen, valamint görög, török, lengyel, bolgár, albán települések is. Az adatok alapján a vizsgált tíz esztendőben 1 albán, 2 török, 3 lengyel, 3 görög és 9 bolgár diák is bekapcsolódott az osztályon folyó képzésbe.

964 hallgató beazonosíthatóan a történelmi Magyarország megyéiből érkezett az egyetemre.²³ A két világháború között tanulmányokat folytató diákok jelentős száma

²¹ A m. kir. minisztérium 1939. évi 7.300. M. E. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.-c. 7. §-ának végrehajtásáról. Magyarországi rendeletek tára 1939. I. kötet, 1161. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1939/?pg=1308&layout=s Letöltés: 2020. 11. 15. (A továbbiakban: 7300/1939 M. E.)

²² 7300/1939 M. E. 1162.

²³ A települések közigazgatási besorolása a *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Szerk. LELKES György. Baja, Talma, 1998. című kiadvány felhasználásával készült.

még a Monarchia fennállásának éveiben született, így természetesen a Trianon után elszakított területek települései is szerepelnek a nyilvántartásokban. A következő táblázat azokat a közigazgatási egységeket sorolja fel, ahonnan tíz főnél többen iratkoztak be a mezőgazdasági osztályra:

Település	Hallgatói létszám
Budapest	297
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye	86
Békés megye	45
Jász-Nagykun-Szolnok megye	36
Bács-Bodrog megye	34
Zala megye	27
Heves megye	26
Fejér megye	26
Veszprém megye	23
Vas megye	21
Baranya megye	20
Borsod megye	19
Somogy megye	18
Szatmár megye	16
Hajdú megye	16
Csongrád megye	15
Csanád megye	15
Nógrád megye	15
Tolna megye	14
Arad megye	11
Komárom megye	10

A származási helyek alapján a főváros jelentősége megkérdőjelezhetetlen, hiszen az anyakönyvekben Budapest 297 alkalommal szerepel, ez az összes hallgató közel 28%-át jelenti. A táblázatot vizsgálva feltűnő ugyanakkor, hogy a dualista korszak jelentősebb – többségében már az új országhatáron kívülre került – városai közül egy sem szerepel a felsorolásban. Ezek mindegyike tíznél kevesebb diákkal képviselteti magát a statisztikában a következők szerint: Győr: 8; Pécs, Nagyvárad: 7; Kolozsvár: 6; Pozsony, Újvidék, Kassa, Arad: 5.

A megyék sorából kiemelkedik Pest-Pilis-Solt-Kiskun 86 fővel. A 20–50 közötti hallgatót küldő 9 megyéből álló csoportot három, a mezőgazdasági ágazat szempontjából meghatározó terület vezeti: Békés, Jász-Nagykun-Szolnok és Bács-Bodrog. A Bács-Bodrog megyeiek harmada már a trianoni határon túlról érkezett a buda-

pesti egyetemre, mivel az előző iskolai tanulmányaikat rögzítő bejegyzések alapján jugoszláviai intézményekben (gimnázium, felsőkereskedelmi iskola, gazdasági tanítóképző) szerezték meg a beiratkozáshoz szükséges végzettségüket. Figyelemre méltó még az a tény, hogy a további hat megyéből öt a Dunántúlon található,²⁴ ebben a kategóriában az ország nagy tájegységei közül csupán az észak-keleti régióhoz tartozó Heves megye jelenik meg.

A táblázat második felében szereplő tíz megyéből 10 és 20 fő közötti diák tanult a vizsgált esztendőben a mezőgazdasági osztályon. Ezek közül négy az előző csoporthoz hasonlóan az ország déli régiójához köthető.²⁵ Az elszakított területeket Szatmár és Arad megye képviseli, míg a csoportot két-két észak-nyugati (Komárom, Nógrád) és észak-keleti (Borsod, Hajdú) közigazgatási egység teszi teljessé.

A HALLGATÓK ISKOLAI VÉGZETTSÉGE

A felvételi rendelkezések és ezeknek megfelelően a beiratkozás előtt megjelentetett hirdetések természetesen az egyetemi tanulmányokhoz szükséges iskolai végzettséget is feltüntették. Az egyetemi tanács 1935. június 22-én tartott 1935/36. évi IV. rendes ülésén elfogadta az 1936/37-es tanévre szóló, a Budapesti Közlönyben és a napi sajtóban majd megjelenő, a következő tanévre való felvételtől és beiratkozásról tájékoztató hirdetés szövegét. Az 1241-1936. iktatószámú ügyirat a jegyzőkönyv mellékletében olvasható. A felhívás szerint a mezőgazdasági osztályra való felvételi kérvényhez az előző tanulmányok igazolására a következő dokumentumok benyújtását kívánták meg a jelentkezőktől: „A rendes hallgatóként való felvétel engedélyezése céljából beadandó folyamodványhoz a következő eredeti okmányok csatolandók: [...], b) középiskolai érettségi bizonyítvány [...] a mezőgazdasági osztályba való felvétel esetén középiskolai, vagy felsőkereskedelmi iskolai, vagy felsőmezőgazdasági iskolai érettségi bizonyítvány, vagy középfokú gazdasági tanintézet mezőgazdasági képesítő bizonyítványa; más hazai egyetemről beiratkozni kívánók részéről távozási bizonyítvány.”²⁶

A szabályozás alapján a mezőgazdasági osztályra nemcsak az általános ismereteket nyújtó középiskolákban érettségizett, hanem a gyakorlati középiskolákban végzettséget szerzett diákok is jelentkezhettek. A gyakorlati irányú középiskolák felada-

²⁴ Baranya, Fejér, Vas, Veszprém, Zala,

²⁵ Csanád, Csongrád, Somogy, Tolna

²⁶ A m. kir. József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanácsülési jegyzőkönyvei. HU BMEL 4/a 1935–1936. 1936. június 22. 351–352. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BME_ET_1935-1936/?pg=351&layout=s Letöltés: 2020. 11. 16.

táról és szervezetéről az 1938. évi XIII. törvénycikk rendelkezett. Ennek III. része foglalkozott a gazdasági középiskolákkal, amelyek közé a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi ismereteket oktató iskolák tartoztak. Ezen oktatási intézmények feladatát a rendelkezés a következőképpen fogalmazta meg: „A gazdasági középiskola feladata, hogy a tanulót vallásos alapon és nemzeti szellemben erkölcsös polgárrá nevelje, gyakorlati irányú és gazdasági szellemű műveltséghez és az iskola különleges szakirányának megfelelő szaktudáshoz juttassa s ezzel felsőbb szaktanulmányokra is képessé tegye. Fiúk és leányok számára külön-külön épületben elhelyezett és külön igazgatás alatt álló gazdasági középiskolát kell fenntartani.”²⁷

A felsőbb szaktanulmányokhoz szükséges megfelelő szaktudást elsősorban a mezőgazdasági középiskolákban lehetett megszerezni. A mezőgazdasági képzési rendszerben 1943-ban 11 középiskola működött (kilenc fiú és kettő leány). A vallás- és közoktatásügyi miniszter fennhatósága alá tartozó iskolák többsége állami fenntartású volt, de a római katolikus és a református egyház is működtetett ilyen intézményeket.²⁸

Az egyetemi beiratkozáskor rögzített adatok között a felvétel alapjául szolgáló iskolai végzettség is megtalálható. A középiskolai tanulmányok helyét többségében pontos megnevezéssel tüntették fel, esetenként azonban csak az iskola típusa, vagy neve szerepel a nyomtatványokban. Az 1076 beiratkozásból 954 esetben lehetett meghatározni az érettségit adó intézmény jellegét. A mezőgazdasági osztály hallgatóinak megközelítőleg 60%-a az általános képzést nyújtó gimnáziumokból érkezett. Kereskedelmi szakoktatásban tanult a jelentkezők 15%-a, míg a beiratkozottak 24%-a mezőgazdasági szakképző iskolában szerezte meg középfokú ismereteit. A hallgatói létszámok alapján ez utóbbi iskolák között a Budapest, Orosháza, Gyöngyös, Békéscsaba, Szarvas, Kecskemét sorrend állítható fel.

²⁷ 1938. évi XIII. törvénycikk a gyakorlati irányú középiskoláról. 32. §, 33. § (1). <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93800013.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1938> Letöltés: 2020. 11. 16.

²⁸ Fiú mezőgazdasági középiskolák: Állami – Bácsalmás, Berettyóújfalú, Békéscsaba, Kecskemét, Orosháza. Római katolikus – Gyöngyös; Református – Csurgó, Szeghalom; Községi – Budapest székesfővárosi. Leányiskolák: Kiskunfélegyháza – Constantinum; Sopron – Vicentianum. *Mezőgazdasági szakoktatásunk kialakulása, fejlődése és mai helyzete*. Összeállította CSIKI László gazdasági akadémiai rendes tanár, műegyetemi előadó. Budapest, 1943. 158.

ÖSSZEGZÉS

A hallgatói törzskönyvek adatai alapján megállapítható, hogy a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági Osztályán tanuló hallgatók létszáma a vizsgált korszakban, kismértékben ugyan, de folyamatosan emelkedett. Az egyetemisták döntő többsége Budapestről, illetve az ország mezőgazdasági szempontból meghatározó régióiból érkezett, vallását tekintve a római katolikus felekezethez tartozott. A hallgatók nagy része még gimnáziumban szerzett középiskolai végzettséget, de iskolai előképzettségük szerint jelentős azon jelentkezők száma, akik szakképző iskolákból érkeztek és ott megszerzett ismereteiket a felsőfokú szakoktatásban kívánták továbbfejleszteni.

HOLLÓSI GÁBOR

TÖRVÉNYHOZÁSI TEENDŐK AZ 1938 ÉS 1941 KÖZÖTTI TERÜLETGYARAPODÁSAINK KAPCSÁN

BEVEZETŐ

A '30-as évek vége és a '40-es évek eleje – a második világháború árnyékában, majd alatt – Magyarország nagy területi gyarapodásainak az időszaka. A trianoni országhoz előbb a Felvidék vékony, déli sávját (1938), majd a kárpátaljai területeket (1939), később Erdély egy részét (1940), végül pedig a délvidéki területeket (1941) csatolták vissza.¹ A két évtizedig idegen uralom alatt álló országrészek újbóli integrációja természetesen nem volt problémamentes, a magyar országgyűlés által megalkotott, úgynevezett inkorporációs törvények,² valamint az azokat kísérő novellák³ jelzik ezt. Az alábbiakban e törvényeket vesszük számba, rámutatva a területek visszaszerzése következtében felmerült számos közigazgatási feladatra.

¹ A területgyarapodásokhoz összességében ld. GULYÁS László: *A Horthy-korszak külpolitikája*, 4., 5. és 6. köt. Máriabesnyő, Attraktor, 2016, 2018 és 2019.

² 1938. évi XXXIV. törvénycikk a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal egyesítéséről (a továbbiakban: 1938: XXXIV. tc.). – 1939. évi VI. törvénycikk a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről (a továbbiakban: 1939: VI. tc.). – 1940. évi XXVI. törvénycikk a román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi országrésznek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről (a továbbiakban: 1940: XXVI. tc.). – 1941. évi XX. törvénycikk a visszafoglalt délvidéki területeknek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről (a továbbiakban: 1941: XX. tc.). A törvények letölthetők: <https://net.jogtar.hu>

³ 1939. évi V. törvénycikk a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területek képviselőinek az 1939. évi június hava 10. napjára egybehívott országgyűlés képviselőházába meghívásáról (a továbbiakban: 1939: V. tc.). – 1940. évi XI. törvénycikk a felvidéki és kárpátaljai területek visszacsatolásával kapcsolatos nemzetközi vonatkozású kérdések szabályzásáról (a továbbiakban: 1940: XI. tc.). – 1942. évi XXI. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról szóló 1926. évi XXII. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről, valamint a visszacsatolt területekkel kapcsolatban a felsőház szervezetére vonatkozóan szükséges átmeneti rendelkezésekről (a továbbiakban: 1942: XXI. tc.) A törvények letölthetők: <https://net.jogtar.hu>

SZAKRALITÁS ÉS SZENT KORONA SZIMBOLIKA

Mindenekelőtt arra térünk ki, hogy az isteni gondviselésnek hálát adnak az inkorporációs törvények preambulumai.⁴ Ez alól csak a legutolsó, a Délvidék visszaszerzését követően keletkezett törvény a kivétel, melyben a hálaadás meglehetősen visszatetszőnek tűnt volna a magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés⁵ (1940. december 12.) megszegése és Teleki Pál miniszterelnök öngyilkossága⁶ fényében.

A Szent Korona eszméről⁷ és a tan Horthy-korszakbeli értelmezéséről⁸ hosszasan lehetne értekezni, itt azonban csak annyit emelünk ki, hogy a két háború közötti időszakban a Szent Korona Magyarország területi integritását hatványozottan jelképezi. Nem véletlen tehát az, hogy a visszacsatolt területek a szóban forgó törvényekben – kivétel nélkül – a Magyar Szent Korona testébe tértek vissza.

Végül, az inkorporációs törvények – már az első cikkelyekben – tömören utalnak a területgyarapodások történeti háttérére. A Felvidék, illetve a keleti és az erdélyi országrészek esetében az első és a második bécsi döntésre (1938. november 2. és

⁴ A „preambulum” a jogszabályok élén álló, az egyes cikkelyeket megelőző, emelkedett, ünnepélyes hangú szöveg. Az elnevezés a latin praeambulus (elől járó) szóból ered, pontos magyar nyelvi megfelelője nincsen.

⁵ *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945*, V. köt. *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941*. Szerk. JUHÁSZ Gyula. Budapest, Akadémiai, 1982. 776–777.

⁶ Ld. ehhez: GECSÉNYI Lajos és mások: *Magyar Történelmi Archivum*. [18.] Teleki Pál öngyilkossága: 1941. (Válogatás a Magyar Országos Levéltár, illetve egyéb bel- és külföldi archivumok dokumentumaiból gyűjtőmappában.) Budapest, Archiv, [2007]. – ABLONCZY Balázs: *A miniszterelnök élete és halála: Teleki Pál (1879–1941)*. Budapest, Jaffa, 2018.

⁷ Ld. ECKHART Ferenc: *A Szentkorona-eszme története*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1941. – BÓDI Stefánia: *A Szent Korona-eszme különbségei* Eckhart Ferenc, Timon Ákos és Bartoniek Emma felfogásában. *Polgári Szemle*, 2015/1–3. polgariszemle.hu/archivum/77-2015-junius-11-evfolyam-1-3-szam

⁸ Ld. többek között: MOLNÁR Kálmán: *A szentkorona-tan kifejlődése és mai jelentősége*. Pécs, Dunántúli Egyetemi Nyomda, 1927. – TOMCSÁNYI Móric: *Magyarország közjoga*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942. 281–290. – Érdekességgént említjük meg a koronaeszmet továbbéltető királyság államformájával összefüggésben: RÁCZ János: *A kormányzót sértenetek nem kell féltenek jó lesz? Adalékok a kormányzósértési eljárásokhoz*. In: *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*, II. köt. Szerk. ANKA László – HOLLÓSI Gábor – TÓTH Eszter Zsófia – UJVÁRY Gábor. Budapest, Magyar Napló–VERITAS, 2016. 111–122.

1940. augusztus 30.),⁹ Kárpátalja és a Délvidék tekintetében¹⁰ pedig a magyar kormány „birtokbavételi intézkedésére” és a magyar honvédség „kötelezettségteljesítésére”.¹¹

KÉPVISELŐK MEGHÍVÁSA AZ ORSZÁGGYŰLÉSBE

Ezt a megoldást először – még ideiglenes jelleggel – a visszatért felvidéki területek kapcsán alkalmazta a törvényalkotó: a magyar országgyűlés képviselőházába – a miniszterelnök indítványára – a visszacsatolt területen korábban szenátorokká, nemzetgyűlési vagy tartománygyűlési képviselőkké választottak közül bármely személy a magyar országgyűlés két házának határozatával volt meghívható.¹² Hogy a két ház állományának arányát továbbra is biztosítsák, egyúttal felemelték az élethossziglan kinevezhető felsőházi tagok számát.¹³

Bár 1939 pünkösdjén Magyarországon országgyűlési választásokat tartottak, ezeken a visszacsatolt felvidéki területek lakosai nem szavazhattak. A választói névjegyzékeket ugyanis nem lehetett összeállítani a rendelkezésre álló rövid idő alatt, szintén időt igényelt a választókerületek kialakítása,¹⁴ nem is szólva arról, hogy közben visszatért Kárpátalja. Ezért 1939-ben egy kiegészítő törvény – novella – jelent meg, mely fenntartotta az országgyűlési képviselők meghívására vonatkozó korábbi rendelkezéseket. Igaz, ekkortól a magyar országgyűlésbe olyan személyt is meg lehetett hívni, akit korábban csak pótképviselővé választottak meg a csehszlovákiai magyar pártok lajstromain, továbbá maximálva lett a meghívható képviselők száma is.¹⁵

⁹ A bécsi döntésekhez ld. SALLAI Gergely: *Az első bécsi döntés*. Budapest, Osiris, 2002. – HAMERLI Petra: Olaszország szerepe az első bécsi döntésben és Kárpátalja visszacsatolásában. In: *Rés a falon. A Felvidék déli része és Kárpátalja visszatérése Magyarországhoz, 1938–1939*. Szerk. LIGETI Dávid. H. és k. n., 25–35. – L. BALOGH Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, Pro-Print Kvk., 2002.

¹⁰ Ld. ezekhez: Kárpátalja 1938–1941. *Magyar és ukrán történeti megközelítés*. Szerk. FEDINEC Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004. – A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió és kisebbség: magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004.

¹¹ 1938: XXXIV. tc., 1. §. – 1939: VI. tc., 1. §. – 1940: XXVI. tc., 1. §. – 1941: XX. tc., 1. §.

¹² 1938: XXXIV. tc., 2. §.

¹³ 1938: XXXIV. tc., 3. §.

¹⁴ Indokolás „a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területek képviselőinek az 1939. év június hava 10. napjára egybehívott országgyűlés képviselőházába meghívásáról” szóló törvényjavaslathoz. In: *Az 1939. évi június hó 10-ére összehívott országgyűlés képviselőházának irományai*, I. köt. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1939. 17.

¹⁵ 1939: V. tc., 1. §.

Az említett novella ugyan kötelezte a kormányt arra, hogy 1940. június 30-ig szervezze meg a választásokat,¹⁶ azokat nem tartották meg sem a kijelölt időpontig, sem pedig később, a háború alatt. Az újabb inkorporációs törvények azonban továbbbővíthették a Felvidékre vonatkozó szabályokat, minimális változtatásokkal. Például a magyar országgyűlésbe Kárpátalja őslakossága által választott nemzeti tanácsai tagok közül is meg lehetett hívni képviselőket.¹⁷ Erdély és Délvidék esetében pedig már nem volt feltétel az, hogy a meghívott képviselő korábban valamelyik állam népképviselői szervébe is meg legyen választva.¹⁸ Minden törvény a kibővített képviselőházi létszámhoz a felsőházi tagok számát is hozzáigazította.¹⁹

AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁG KÉRDÉSE

A visszacsatolások nyomán hamar felmerült az a probléma is, hogy az újból Magyarországhoz tartozó területek lakosai közül kiket kell magyar állampolgárnak tekinteni. Ez a kérdés természetesen kihatott az országgyűlési választások megtarthatóságára is.

Az első inkorporációs törvény az állampolgársággal még nem foglalkozott, csak a másodikban, Kárpátalját illetően jelentek meg az erre vonatkozó szabályok. Eszerint magyar állampolgárrá azok váltak, akiket a trianoni békediktátum automatikusan – tehát optálás nélkül – nyilvánított csehszlovák állampolgárnak. (A két háború közötti időszakban még Csehszlovákiához tartozott Kárpátalja.)²⁰ További feltétel volt azonban, hogy a jogosultnak már a visszacsatolást megelőző tíz évben is a visszacsatolt területen kellett laknia. Az állampolgárság megszerzése természetesen a feleségekre és a kiskorú gyermekekre is kiterjedt. A házasságon kívül született gyermek az anyja állampolgárságát követte, árva esetében pedig az atyja vagy – ha az már a trianoni diktátum után született – a nagyapja állampolgárságát vették figyelembe.²¹

Ezeket a szabályokat a későbbi inkorporációs törvények is továbbvitték kisebb módosításokkal. Fontosabb eltérés volt a visszatért erdélyi országrészek tekintetében

¹⁶ 1939: V. tc., 2. §.

¹⁷ 1939: VI. tc., 2. §.

¹⁸ 1940: XXVI. tc., 2. §. – 1941: XX. tc., 2. §.

¹⁹ 1938: XXXIV. tc., 3. §. – 1939: VI. tc., 3. §. – 1940: XXVI. tc., 2. §. – 1941: XX. tc., 2. §.

²⁰ Kárpátalja Szovjetunióhoz csatolásáról ld. VIDA István – ZSELICZKY Béla: Az 1945. június 29-ei szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátaljáról. *Külgügyi Szemle*, 2004/1. 232–260. – Az ezt megelőző állapothoz ld. Joó András: A nyugati hatalmak és a Szovjetunió viszonya Kárpátalja Magyarországhoz történt visszatérésének a kérdéséhez. In: *Rés a falon. A Felvidék déli része és Kárpátalja visszatérése Magyarországhoz, 1938–1939*. Szerk. LIGETI Dávid. H. és k. n., 2019. 3–13.

²¹ 1939: VI. tc., 5. §.

a tízéves helyben lakási szabály mellőzése. Továbbá – a második bécsi döntés nyomán – a törvény lehetővé tette, hogy a Romániánál maradó területen állandó lakhellyel rendelkező magyar nemzetiségű személyek is magyar állampolgárságot szerezhessenek optálás útján.²² A délvidéki területek visszacsatolásáról szóló törvény pedig kimondta, hogy a belügyminiszter megfoszthatja a megszerzett állampolgárságától azt, aki a magyar nemzet érdekei ellen súlyosan vétett az elszakíttóság ideje alatt.²³

A FELSŐHÁZ KIEGÉSZÍTÉSE

Említettük már, hogy amikor a visszacsatolt területekről az országgyűlési képviselőket meghívták, egyúttal mindig felemelték az élethossziglan kinevezhető felsőházi tagok számát. Csakhogy az országgyűlés felsőházát javarészt nem a kinevezett személyek, hanem a törvényhatóságok²⁴ küldöttei alkották.²⁵

Magyarország területgyarapodásainak következtében újabb törvényhatóságokat (például Bars és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék) szerveztek, míg másokat (például Szabolcs és Ung k.e.e. vármegyék) megszüntettek.²⁶ Jórészt emiatt, 1942-ben az országgyűlés a felsőházi törvényt módosította, melyben egyúttal a felsőházi póttagok választására vonatkozó szabályokat is megváltoztatta.²⁷

Témánk szempontjából azonban az a lényeges, hogy ekkortól a törvényhatósági bizottságok²⁸ által választandó felsőházi tagok számát újból meghatározták a területgyarapodások fényében. Kassa törvényhatósági jogú város például egy főt küldhe-

²² 1940: XXVI. tc., 4. §.

²³ 1941: XX. tc., 4. §.

²⁴ „Törvényhatóság” alatt értették a korban a vármegyéket és a törvényhatósági jogú városokat. A törvényhatósági jogú város ma a megyei jogú városnak feleltethető meg, ami nem keverendő össze a „megyei város” fogalmával, melyet a „rendezett tanácsú város” helyett a közigazgatás rendezéséről szóló 1929. évi XXX. törvénycikk vezetett be.

²⁵ Ld. 1926. évi XXII. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról (a továbbiakban: 1926: XXII. tc.), 18. §. Letölthető: <https://net.jogtar.hu> – A felsőházról ld. PÜSKI Levente: *A magyar felsőház története, 1927–1945*. Budapest, Napvilág, 2000.

²⁶ A trianoni békediktátum a 63 vármegyéből 33-at hagyott meg, de ezek közül is csak tíz maradt érintetlen. A határ mentén kisebb-nagyobb töredékek, „csonka” vármegyék keletkeztek. (Kírvó példa, hogy Ugocsa vármegyéből pusztán száz négyzetméternyi terület jutott hazánknak, a trianoni vonal túloldalára került Tiszapéterfalva határában.) Az egymással szomszédos megyetöredékeket az 1923. évi XXXV. törvénycikk összevonta, így 25-re apadt a trianoni Magyarország vármegyéinek száma. Az összevont vármegyéket egy vármegyének kellett tekinteni, és nevükben a k.e.e. (közigazgatásilag egyelőre egyesített) rövidítést fel kellett tüntetni. (Például „Csanád, Arad és Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék”, melynek Makó volt a székhelye.)

²⁷ Vö. az 1926: XXII. tc. 9. §-át az 1942: XXI. tc. 1. §-ával.

²⁸ A törvényhatósági bizottság a törvényhatóságnak volt az első és legfontosabb testületi szerve.

tett.²⁹ Azoknak a felsőházi tagoknak a megbízatása, akiket Komárom és Esztergom, Nógrád és Hont, valamint Borsod, Gömör és Kishont, továbbá Szatmár, Bereg és Ugocsa k.e.e. vármegyék részéről választottak meg, megszűnt az 1942. év végével. A Szabolcs és Ung volt k.e.e. vármegye által megválasztott felsőházi tagokat pedig úgy kellett tekinteni, mintha őket csak Szabolcs vármegye küldte volna ki.³⁰ Az új felsőházi tagok felét is öt év elteltével újra választás alá kellett (volna) bocsátani.³¹

A szabályozást bonyolította, hogy a megyerendszerbe a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság területét nem tagozták vissza.³² Ezért a törvény úgy rendelkezett, hogy innen az országgyűlés – mindkét házának határozatával és a miniszterelnök indítványára – három felsőházi tagot hív meg.³³

A TERÜLET-VISSZACSATOLÁSOKKAL KAPCSOLATOS KORMÁNY-FELHATALMAZÁSOK

Eddig csak az állampolgárság és az országgyűlés kiegészítésének kérdésével foglalkoztunk, fontos azonban tudnunk, hogy a területek bekebelezése kapcsán számos más, szintén jogszabályi rendezést igénylő feladat is volt. Az inkorporációs törvények ezeket úgy oldották meg, hogy felhatalmazták a kormányt a szükséges lépések megtételére.

A visszatért országrészeket ugyanis Magyarország jogrendszerébe újból be kellett illeszteni. E tekintetben a kormány olyan intézkedéseket is hozhatott, melyekre egyébként csak a törvényhozás lett volna jogosult.³⁴ Az ilyen rendeleteket természetesen be kellett mutatnia az országgyűlésnek.³⁵ Ha a kormány vagy az egyes miniszterek már korábban intézkedtek, azokat utólag jóváhagyottnak tekintették az inkorporációs törvények.³⁶ Rendelkezés hiányában viszont hatályban maradtak a visszacsatolás

²⁹ 1942: XXI. tc., 5. § (2).

³⁰ 1942: XXI. tc., 6. § (1), (2).

³¹ Vö. az 1942: XXI. tc., 7. §-át az 1926: XXII. tc. 7. §-ával.

³² Mivel Kárpátalja több részletben tért vissza a második bécsi döntéssel befejezőleg (1940. augusztus 30.), területén részben Kárpátaljai Kormányzói Biztosságot létesítettek, más részeit viszont vissztagozták a megyerendszerbe. Így például a Kormányzói Biztosságon belül Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség, de azon kívül Máramaros vármegye is létezett.

³³ 1942: XXI. tc., 8. § (1).

³⁴ 1938: XXXIV. tc., 4. §. – 1939: VI. tc., 7. §. – 1940: XXVI. tc., 3. §. – 1941: XX. tc., 3. §.

³⁵ 1938: XXXIV. tc., 4. §. – 1939: VI. tc., 7. §. – 1940: XXVI. tc., 9. §. – 1941: XX. tc., 8. §.

³⁶ 1938: XXXIV. tc., 6. §. – 1939: VI. tc., 8. §. – 1940: XXVI. tc., 11. §. – 1941: XX. tc., 9. §.

előtt érvényes jogszabályok, kivéve, ha az állami főhatalom változása következtében már nem voltak alkalmazhatók.³⁷

A törvényhozónak a területek visszacsatolásával és igazgatásával kapcsolatos kiadások fedezetéről is gondoskodnia kellett: még rendkívüli hitel felhasználására is felhatalmazta a kormányt ennek érdekében.³⁸ Külön érdekesség az első inkorporációs törvényben az a rendelkezés, mely kétmillió darab kétpengős ezüstérme veretésével kívánta megőrizni a Felvidék részleges visszatérését.³⁹

A visszacsatolásokkal összefüggő nemzetközi vonatkozású jogi, pénzügyi és gazdasági kérdésekről az országgyűlés eleinte „megfelejtkezett”, ezért a kormánynak a szükséges felhatalmazást külön törvény adta meg a felvidéki és a kárpátaljai területekre nézve utólag, 1940-ben. Ezzel jogosulttá vált a kormány arra, hogy az említett ügyekben megállapodásokat kössön az „érdekelt államokkal”. A megállapodásokat rendeleti úton hatályba is léptethette, de ha azok a törvényhozásra tartozó tárgyat érintettek, be kellett jelentenie az országgyűlésnek.⁴⁰ E rendelkezések Erdély és Délvidék esetében már beépültek az inkorporációs törvénybe.⁴¹

KÜLÖNLEGES TÁRGYKÖRÖK

Az általunk vizsgált jogszabályoknak olyan intézkedései is voltak, melyek teljesen egyedi és eseti jellegűnek tekinthetők az egyes visszatért országrészekkel kapcsolatban. Említettük már az ezüstérmék veretését a felvidéki területgyarapodás megőrzítésére – hasonlóan egyedi, de jellegében egészen más rendelkezése volt a Kárpátaljára vonatkozó törvénynek, hogy a miniszterelnöknek Kárpátalja önkormányzatáról törvényjavaslatot kell előterjesztenie.⁴²

A legtöbb különleges szabályt az erdélyi területek visszatérése kapcsán alkották. A belügyminiszter erről az országrészről vagy erre az országrészre bármely törvényhatósági és községi tisztviselőt áthelyezhetett, továbbá bármely tanárral és tanítóval a vallás- és közoktatásügyi miniszter is ugyanezt tehette.⁴³ Külön érdekesség az a törvényben foglalt felhatalmazás, mely szerint a keleti és erdélyi terület vasúti hálózatának az ország vasúti hálózatába való bekapcsolása céljából új vasútvonalakat

³⁷ 1938: XXXIV. tc., 4. §. – 1940: XXVI. tc., 10. §. – 1941: XX. tc., 10. §.

³⁸ 1938: XXXIV. tc., 4. §. – 1939: VI. tc., 7. §. – 1940: XXVI. tc., 8. §. – 1941: XX. tc., 6. §.

³⁹ 1938: XXXIV. tc., 5. §.

⁴⁰ 1940: XI. tc., 1. § (1), (2).

⁴¹ 1940: XXVI. tc., 5. §, 9. §. – 1941: XX. tc., 5. §, 8. §.

⁴² 1939: VI. tc., 6. §.

⁴³ 1940: XXVI. tc., 6. § (1), (2).

építtethet a kormány.⁴⁴ (Az úgynevezett „Göring-zsák” miatt Magyarország területébe Kolozsvár és Marosvásárhely között beékelődött Románia. Így a két várost összekötő vasútvonal – az észak-erdélyi vasúti fővonal – egy szakaszon Románia területén maradt. A vonalon korridorvonat áthaladását a román fél megtiltotta.)⁴⁵

Végül, az utolsó, a Délvidék inkorporációjáról szóló törvény felhatalmazta a kormányt, hogy rendeletben szabályozza az Önkormányzati Testületek Kárpótlási Vagyon (ÖTKV) vagyontárgyai tulajdonjogának kérdését.⁴⁶ (E vagyontömeget a trianoni határhúzás miatti vagyonmegosztás következtében sérelmet szenvedett önkormányzatok veszteségének kompenzálása céljából még egy 1929. évi törvény hozta létre. Az országhatár által megosztott önkormányzatok azon vagyontárgyait – beleértve a pénzügyi szolgáltatásokat is –, melyek a magyar felet illették meg a nemzetközi egyezmények szerint, az ÖTKV tulajdonának kellett tekinteni.)⁴⁷

ZÁRSZÓ

A fenti összefoglalásból látható, hogy a terület-visszacsatolásokkal összefüggésben mennyi jogalkotást igénylő kérdés volt. A törvényhozás eleinte talán még át sem tudta tekinteni ezeket, jól mutatja ezt az inkorporációs törvények szövegfejlődése, melyeknek elemzése ezért is érdekes. Például a felvidéki és a kárpátaljai területek visszacsatolásával kapcsolatos nemzetközi vonatkozású problémákkal csak utólag foglalkozott az országgyűlés, az elfogadott kiegészítés (novella) rendelkezéseit azonban az erdélyi és a délvidéki inkorporációs törvényekbe már beépítették. A törvény-szövegekben tehát folyamatos fejlődés figyelhető meg, az egyre növekvő „terület-visszaszerzési gyakorlattal” összefüggésben.

Fontos azonban megjegyezni, hogy az inkorporációs törvények a területgyarapodásoknak csak az egyik törvényhozási vonatkozását jelentik. Az ország területének és népességének növekedése miatt ugyanis más törvényeket is módosítani kellett, vagy kellett volna. Az előbbire a felsőházi törvény, az utóbbira a választási törvény lehet a példa.

⁴⁴ 1940: XXVI. tc., 7. §.

⁴⁵ Ld. ehhez: HORVÁTH Attila: Adalékok és megválaszolatlan kérdések a Szeretfalva–Déda vasútvonal építésének történetéhez. *Hadmérnök*, 2011/4. 41–48.

⁴⁶ 1941: XX. tc., 7. §.

⁴⁷ 1929. évi IV. törvénycikk a trianoni szerződés következtében megosztott önkormányzati testületek egyes vagyoni viszonyainak rendezéséről, 1. § (1). Letölthető: <https://net.jogtar.hu>

Végül, ha ki kellene emelnünk a felmerült problémák közül egyet, úgy gondoljuk, hogy az mindenképpen a magyar állampolgárság kérdése lenne. Ez határozta meg a választójogot is, tisztázása nélkül még a választói névjegyzékeket sem lehetett összeállítani.

JOÓ ANDRÁS

A BOSZPORUSZ PARTJAITÓL BUDAPESTEN ÁT
STOCKHOLMIG. MAGYAR POLITIKA, TÁRSASÁGI ÉLET
ÉS DIPLOMÁCIA ULLEIN-REVICZKY ANTALNÉ
(SZÜL. LOVICE LOUISA GRACE CUMBERBATCH) NAPLÓJÁ-
NAK TÜKRÉBEN (1941. JANUÁR – 1942. SZEPTEMBER)

IN MEDIAS RES

1946. március 28-án Ullein-Reviczky Antalné,¹ a jól ismert diplomata és emlékiró hitvese a nap eseményeit francia szólásmondással jellemezte naplóbejegyzésében: „*Le petit bonheur n’a pas d’histoire.*” Szavai jól fejezték ki angolul vezetett naplójában azt, hogy a hétköznapi apró örömeiből nem igazán marad meg semmi említésre méltó vagy a történelem szempontjából különösebben emlékezetes, a mondatot szó szerinti fordítással adva vissza: „A kis örömeknek nincs történelme.”² Ullein-Reviczkyék ekkoriban a Boszporusz partján, a festői szépségű Kandilliben, a feleség családjának régi otthonában éltek, a későbbi hazatérés egyre fogyatkozó reménye mellett töltve napjaikat. Az Ullein-Reviczky házaspár folyamatosan figyelemmel kísérte a Magyarországról befutó híreket. Viszonylag élénk társasági életet éltek, amely azonban elmaradt attól, amit régebben Budapesten nap mint nap a komoly, magas társaságbeli összejövetelek alkalmával vagy később Stockholmban, a semleges főváros élénk diplomáciai életében, követ házaspárként megszokhattak. Hosszú idő után, vízumszerzési nehézségeket, majd fárasztó hajútatót követően lelhettek viszonylagos nyugalomra Törökországban, ahol Ullein-Reviczky Antal, nem oly régen

¹ Született: Lovice Louisa Grace Cumberbatch (Kandilli, 1905. augusztus 12. – London, 1990. január 6.)

² Ullein-Reviczky Antal Levéltár, Magyarnándor-Kelecsény. (A magánlevéltári iratokra Ullein-Reviczky Lovice Mária jóváhagyásával hivatkozunk, aki apja hagyatékának kizárólagos birtokosa, a továbbiakban rövidítve: URA LT, Magyarnándor-Kelecsény, Mrs. Ullein-Reviczky naplója.) Az eredeti, kézzel írott naplójegyzetek jelentős hányadáról Ullein-Reviczky Lovice Mária folyamatosan igyekezett szövegű átiratokat készíteni és a tartalomhoz jelentősebb mennyiségű kiegészítő információt is rendelkezésre bocsátott. Az eddig rögzített átiratok segítségével készült a jelen tanulmány, az eredeti szöveggel való egybevetés lehetősége mellett. Lényeges itt még említeni, hogy az Ullein-Reviczky-hagyaték gondozására és a tudós diplomata emlékének ápolására hozta létre leánya az Ullein-Reviczky Antal Alapítványt 1992-ben, ld. az alapítványról bővebben: <https://ura-hungary.com/> (Letöltés: 2021. 03. 06.)

még a magyar háborús külpolitika és sajtóirányítás kulcsfigurája, papírra vethette oly gyakorta hivatkozott emlékirását.³

1946-ban, feltehetően már kellemes mediterrán tavasz kezdetén, március első napján Ullein-Reviczkyne postára is adta már Svájcba férje memoárjának első kéziratát.⁴ Néhány nappal utóbb a Boszporusz-parti metropolisz tekintélyes francia napilapja, a *Journal d'Orient*⁵ a szovjetek által elhurcolt Raoul Wallenberggről emlékezett meg. A korábbi stockholmi követ a következő napon már írást közölhetett a lapban. Az előző napi cikkhez fűzött rövidebb reagálásával együtt Ullein-Reviczky teljes terjedelmében közreadta azt a francia nyelvű levelet, amelyet 1944. április 8-án intézett Christian Günther svéd külügyminiszterhez, sürgetve Stockholmot, hogy – még időben – lépjenek fel a magyar zsidók érdekében.⁶ Wallenberg Ullein-Reviczky számára nem csupán egy nevet jelentett a sajtóból és nem is egyszeri, valamely nagyobb szabású protokollvacsorán szerzett futó ismeretséget. A Wallenberggel történt találkozások körülményeiről és idejéről egyedül Madame Ullein-Reviczky gondosan vezetett naplója biztosít számunkra bővebb felvilágosítást, ezzel nyújtva fontos adalékokat Wallenberg küldetésének a kései utókor előtt csupán lassan kirajzolódó, maig nehezen összerakható mozaikkockáihoz. Jóllehet első budapesti találkozásukkor, egy szűkebb körű ebéd alkalmával, a diplomatafeleség számára nem különösebben tűnt fel más Wallenbergben, mint annak megnyerő személyisége (*pretty charming*).

³ Uo. ld. Ullein-Reviczky Antalnén korábbi bejegyzéseit is: 1945. május 28., június 1–3., 19., július 14–30. (hajótól Stockholmból Isztambulba), augusztus 1–4. (belépés Törökországba, érkezés Isztambulba). Az 1941-es és 1942–43-as bejegyzések is tanúskodnak arról, hogy Ullein-Reviczkyék a legmagasabb társadalmi körökkel és a vezető politikai személyiségekkel, valamint szinte az összes Budapestre akkreditált diplomatával napi rendszerességgel érintkeztek, informálisan is, ebédek, vacsorák, brizspartik, délutáni teázások vagy kirándulások alkalmával.

⁴ Ullein-Reviczky emlékiratai (ULLEIN-REVICZKY, Antal: *Guerre allemande, paix russe. Le drame hongrois*. Neuchâtel, Editions de la Baconnière, 1947.) végül Svájcban jelentek meg a következő évben, ezután még hosszabb tárgyalások vezettek a kiadásig, a szöveget pedig elolvasta Sven Stelling-Michaud, genfi történészprofesszor (aki később előszót is írt). Ld. a kézirat sorsára a napló következő bejegyzéseit: 1946. március 5., április 3., 9–10., május 2., július 16., 20. (A továbbiakban csak más hivatkozások magyarázatánál, ill. kétértelműség elkerülése érdekében jelenik meg külön lábjegyzetben, egyébként a napok a főszövegben.)

⁵ A *Journal d'Orient* közönsége a törökországi elit, üzletemberek, külföldi tudósítók és diplomaták köréből került ki. Alapító szerkesztője Albert Karasu (Carasso) volt, a lap 1918 és 1971 között jelent meg.

⁶ Ld. rövidebb ismertetését: Joó András: Titkos diplomácia és nemzeti sorskérdések: Ullein-Reviczky Antal. In: *VERITAS Évkönyv 2019*. Szerk. FARKAS Judit Antónia – GALI Máté – SCHWARCZWÖLDER Ádám – UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló, 2020. 273. – Teljes angolra fordított szövege: *German War Russian Peace. The Hungarian Tragedy*. Ford. ULLEIN-REVICZKY Lovice Mária. Saint Helena (California), Helena History Press, 2014. 218–219.

Mindazonáltal igencsak érdekes az, hogy az említett ebédre éppen Balogh Józsefnek a lakásán került sor. Balogh a magyarországi anglofil és náciellenes személyek informális hálóját tekintve fontos személyiségnek ítéltető, akinek valószínűleg sok mindenről tudomása volt. Balogh később, 1944-ben a Gestapo áldozata lett (valószínűleg még Magyarországon), személye pedig más szempontokból kifolyólag is fontos lehetett, mint csupán a *Hungarian Quarterly* vagy a *Nouvelle Revue de Hongrie* folyóiratok ismert szerkesztőjeként.⁷

Ullein-Reviczky Stockholmban, későbbi állomáshelyén, több alkalommal találkozott még Wallenberggel, prominens svéd külügyi tisztviselők társaságában is. 1943. november 6-án Erik Boheman svéd külügyi államtitkár (a külügyminisztérium adminisztratív irányítója) és a stockholmi finn követ, Georg A. Gripenberg, valamint Wallenberg együtt költözték el ebédjüket a magyar követi házaspárnál (itt megjegyezhető: Finnország szempontjából, a háborúból való kilépést tekintve, Gripenberg kulcsfontosságú diplomata). A későbbiekben Ullein-Reviczkyék Wallenbergéknél koktélpartin is részt vettek.⁸ Az említetteknel azonban fontosabb, valamint szembe is tűnő, hogy 1944. július 7-én éppen Budapestre történő elutazásának az előestéjén, Wallenberg úgyszintén az akkor már disszidens (egyébként magyar állampolgárságától addigra megfosztott) követtel, valamint annak feleségével vacsorázott együtt. Nem lényegtelen, hogy szűkebb körű (úgynevezett *en famille*) dinérről volt szó, ahol a vendéglátók Wallenberg édesanyja és mostohaapja (Fredrik von Dardel) voltak, továbbá azon megjelent Wallenberg ismert magyar üzlettársa, Lauer Kálmán is.⁹ Wallenberg küldetésének előkészítésébe bekapcsolódtak az amerikaiak, és Herschel Johnson stockholmi amerikai követ jelezte Washington felé, hogy a World Refugee Board (az amerikai Háborús Menekültügyi Bizottság)¹⁰ mentőakcióiban a fiatal dip-

⁷ BERGER, Susanne – BIRSTEIN, Vadim: *Not a 'Nobody'. Choice of Raoul Wallenberg in 1944 Not Accidental*. The International Raoul Wallenberg Foundation, News, Raoul Wallenberg's fate (2012. március 20.), URL: <http://www.raoulwallenberg.net/news/not-a-nobody-choice-of-raoul-wallenberg-in-1944-not-accidental/> (Letöltés: 2020.02.10.) – URA LT, Magyarnándor-Kelecsény, Mrs. Ullein-Reviczky naplója, 1943. szeptember 18. – FRANK Tibor: A patrisztikától a politikáig: Balogh József 1893–1944. In: *A történelem szövedéke. Történelmi tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. NAGY Balázs. Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum–ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelmi Tanács, 2004. 397–401.

⁸ URA LT, Magyarnándor-Kelecsény, Mrs. Ullein-Reviczky naplója, 1943. november 6. (már Stockholmban), december 2.

⁹ Uo. 1944. június 6. – BERGER–BIRSTEIN, 2012. (A vacsorát illető kiegészítő információkat Ullein-Reviczky Lovice Mária adta.)

¹⁰ A szervezetet, amely szoros együttműködésben dolgozott az amerikai diplomáciai és hírszerző szervezetekkel, Rooseveltnél elnöki rendelete (*Executive Order 9417*) hozta létre 1944. január 22-én.

lomata segédkezni fog a magyar fővárosban, továbbá küldetése várhatóan egyáltalán nem merül majd ki jelentések küldözgetésében.¹¹

NÉHÁNY GONDOLAT A NAPLÓ FORRÁSÉRTÉKÉRŐL NŐTÖRTÉNETI ASPEKTUSBAN

Anélkül, hogy tartalmi szempontból, esetleg tágabb, politikai összefüggéseket illetően túl elhamarkodott következtetéseket vonnánk le a naplóbejegyzésekből kiindulva, megállapítható, hogy azok nagyon hasznos támpontokat nyújtanak, pusztán azáltal, hogy például a visszaemlékezésekre jellemző, elnagyolt időmeghatározással szemben, jóval pontosabbak. Ullein-Reviczkyné naplója a maga nemében egyedülálló, mivel sűrűn kommentálta az egymást követő napok eseményeit, azon időszakon keresztül, amidőn férje kiemelkedően fontos beosztásban tevékenykedett. A bejegyzések mindezen felül sajátos, egyéni látásmódot hordoznak: az előkelő családból való angol hölgy szemléletét, ami az anyanyelvén rögzített, olykor ironikus tónussal fogalmazott mondatain keresztül is megmutatkozik. Megfigyelései és egyesekkel kapcsolatos értéktétele szintén érdekesek, annál is inkább, mivel – mint ez a naplóból jól kitűnik – az Ullein-Reviczky házaspár a legmagasabb társadalmi körökben mozgott szinte minden nap, értve ez alatt a vezető politikai elit és a kormányzói család tagjait is.

A még manapság is jobbra férfiak által dominált, döntően – a politikatörténetben pedig különösképpen – férfias szemléletet képviselő történetírói szakma hajlamos halvány tónusokkal megrajzolni a történelem egyes pillanataiban feltűnő női szereplők arcélét még akkor is, ha az illető kétségtelenül jelentősebb befolyással is bír, közeli hozzátartozója egy adott történelmi személyiségnek. Sokszor értékes írásos emlékek – felettébb indokolatlanul – a feledés homályába hullanak, ráadásul a női magánhagyatékok ritkábban is jutnak el állami gyűjteményekbe.

A nőket nem tanácsos a „történelem függelékeként” kezelni, hiszen dacára – egyébként olykor csupán látszólagos – kívülállásuknak, időnként jobban ragadják meg a történelem lényegi pillanatait, az azokat körülvevő atmoszféráról nem is szólva. A mindennapi élet, a találkozások, a társaság és a szórakozás, melyekről egy női napló sok-sok részletet tartalmazhat, gyakran elárulnak olyasmit is, amit máshonnan aligha ismerhetünk meg.¹²

¹¹ MATZ, Johan: Sweden, the United States, and Raoul Wallenberg's Mission to Hungary in 1944. *Journal of Cold War Studies*, Vol. 14, No. 3, Summer 2012. 104., 108.

¹² PETŐ Andrea: Társadalmi nemek és a nők története. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagymányok, irányzatok, módszerek*. Szerk. BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris, 2006.

Egyes időszakok és kérdések szempontjából egykorú forrásaink hiányosak vagy elvesztek, az emlékiratok pedig gyakran torzítanak. A magyar háborús diplomácia és egyáltalán a Horthy-korszak utolsó évei tekintetében ez elég jellemző. Nézetünk szerint egyenesen „luxus” elfordulni akár a töredékesebb vagy „oral history” forrásoktól, azok tartalmának előzetes lebecsülése miatt.

A napló, bár narratívája szükségszerűen tömör és vázlatos, közvetlenül rögzíti egy adott nap eseményeit és benyomásait, amikor a tények ismerete még friss, az impressziók pedig élénkek, így az utólagos (nyilvánosságnak szánt) elbeszélésnél többet nyújt. A naplójegyzetek szerzőiről feltételezhetjük, hogy őszintébb hangvétellel szólnak hozzánk.¹³

A napló ugyanakkor nem képvisel „kiérlelt” narratívát,¹⁴ tehát például a kétértelmű félmondatok, halvány utalások, hiányos mondatok alig megoldható feladatok elé állítják a történezt. Szerencsés dolog így, ha az értelmezésnél olyan személy segídezhet, aki a naplóíró és annak személyi kapcsolatait – legalább részben – még ismeri. A felhasznált naplórészletek tartalmának magyarázatánál e sorok írója számíthatott Ullein-Reviczky Lovice Máriának, Ullein-Reviczky Antal egyetlen leányának segítségére, aki egy ideje maga is fontosnak ítélte már, hogy édesanyja naplójából az érdekes részeket az utókor számára megmentse. A naplójegyzeteket azonban Mrs. Ullein-Reviczky kizárólag a maga emlékezete végett vetette papírra, s azok érintetlenül pihentek egy lezárt dobozban, amíg a Wallenberg-kutatások támogatásához fel nem lapoztak néhány naplóoldalt, miáltal történetileg igen értékes tartalmukra is fény derült.

A kéziratos szöveg, az egyéni betűformálás ismerete igen sok problémát vet fel, amelynek legtöbbje közös erőfeszítések révén küszöbölhető ki, így ennek a jelentőségét előjáróban is hangsúlyoznunk kell. A napló birtokosa hosszabb ideje készít magyarázatokkal kiegészített átiratot. A teljes, hiánytalan és folyamatos szöveggéközléstől egyelőre sajnos el kellett tekinteni, mert a naplórészletek igen sokszor hordoznak túl sok nehezen felderíthető információt (pl. egyes személyek csupán becenevükön vagy félreérthető kontextusban tűnnek fel) teljes szövegükben. Így végül Ullein-Reviczkyné legérdekesebb bejegyzéseiből merítettünk tehát, két esztendő intervallumán belül, elsődlegesen politikatörténeti szempontok alapján. Alább, a naplóból származó idézeteknél az eredeti központosítást megtartottuk, az utólagos elha-

521–522. A nők cselekedeteinek és emlékeinek tudatos kimaradása, az objektivitás sérelmére, a történeti felejtés forrása lehet, erre mutat rá az idézett szerző, a híres angol író, Virginia Woolf szófordulatával: „a nőt a történelem függelékeként” kezelik. Ld. uo. 527.

¹³ GYÁNI GÁBOR: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000. 144., 148–149.

¹⁴ Uo. 144. – Ld. Gyáni Gábor fejtegetéseit a napló, mint forrás jelentőségéről, jellegzetességeiről.

gyásokat, kiegészítéseket és rövid magyarázó beszúrásainkat pedig szögletes zárójel használatával jeleztük. A jobbra erősebben interpretált naplórészleteknek a bemutatásán keresztül pillanthatunk be egy korszak kulisszatitkaiba. Elöljáróban szükséges megismerkednünk a naplót vezető személy származásával, amely a forrás értelmezését illetően egyáltalán nem közömbös.

A CUMBERBATCH CSALÁD

Lovice Louisa Grace Cumberbatch, az isztambuli brit konzul leánya, egy a Boszporusz vizein tett, diplomaták részére szervezett hajókirándulás során ismerkedett meg Ullein-Reviczky Antallal, amikor az karrierje során épp konstantinápolyi (ahogyan akkoriban a magyar külügyben megjelölték: sztambuli) beosztásba került. A hajó fedélzetén zajló exkluzív összejöveteleken Lovice Louisa Grace természetesen szülei társaságában vett részt. A kor társasági etikettjének megfelelően történt az ismerkedés, mindemellett a romantikát sem nélkülözte azon a kellemes holdvilágos estén, Európa és Ázsia határmezsgyéjén. 1929-ben össze is házasodtak.¹⁵

A Cumberbatch família előkelő és szerteágazó történelmi gyökerekkel rendelkezett, ez pedig tagjainak öntudatot és magabiztosságot adott. Nem arról volt egyszerűen tehát szó, hogy egy magyar diplomata házasságot kötött egy angol nővel, hanem olyan családba nősült be, amelynek kivételes respektje és ismertsége is volt a brit világbirodalom politikai-diplomáciai elitjében.

A Cumberbatchek családfájukat a normann I. (Hódító) Vilmos koráig vezetik vissza. A névnek több középkori változata élt (leggyakoribb: Comberbach), s az angliai Cheshire grófsághoz kötődött, azon belül pedig a Comberbatch községnévhez (Great Budworth).¹⁶ A család ágainak története a múlt homályába vész ugyan, de a XVII. századtól nyomon követhető a tagjainak pályája. Elsőként Abraham Carlton Cumberbatch volt az, aki komoly diplomáciai karriert futott be, 1845 májusában kinevezték konstantinápolyi főkonzullá.¹⁷ Féltestvére Robert William Cumberbatch¹⁸ szintén

¹⁵ Arckép: Ullein-Reviczky Lovice Mária (Varga Mária interjúja). *Demokrata*, 2000/35. 46.

¹⁶ MARSHALL, George William: *Collections for a Genealogical Account of the Family of Comberbach*. London, 1866. 5–6., 38–40. A család modern kori genealógiáját jól nyomon lehet követni, részletekre is kiterjedően, itt: <https://cumberbatch.one-name.net/index.php> (letöltve: 2021. 01. 24.), ld. pl. az alább említett Robert Williamról: <https://cumberbatch.one-name.net/getperson.php?personID=I649&tree=001>

¹⁷ Cumberbatch, Abraham Carlton (London, 1807. március 9. – Richmond-upon-Thames, 1875. október 24.)

¹⁸ Cumberbatch, Robert William (Tunbridge Wells, Kent, 1821. december 4. – Szmirna, 1876. március 29.)

diplomáciai pályára került, először konzulátusi titkárként az oszmán birodalom fővárosába, ahol feleségül vette az ottani (Pera) születésű Louisa Grace Hansont. Hansonek bankárok és kereskedők voltak, a feleség atyja a neves brit Levantei Társaság (*Levant Company*) tagja. Robert William tehetsége révén gyorsan haladt előre, 1858 januárjában Viktória királynő konzulnak nevezte ki az Azovi-tenger partján fekvő, dinamikus fejlődő orosz kikötővárosba, Bergyanszkba. 1864-ben a korábbinál még fontosabb posztra került Szmirnába (a mai Izmir), ahol legkisebb fia Cyril James,¹⁹ a naplóró Lovice Louisa Grace apja is született.²⁰ Henry Alfred Cumberbatch,²¹ Cyril James testvére felmenőihöz képest is fényes pályát futott be, tizennyolc évesen már a konstantinápolyi követség tanuló dragománja²² (*student dragoman*), ezután több balkáni államban szolgált, majd végül főkonzulként működött.

A család az akkori oszmán keleten mondhatni meggyökeresedett, az ottani jórészt görög, de inkább olasz eredetű, szintén évszázados, patinás családokkal (kik gyakorta már brit alattvalókká lettek) üzleti és rokoni kapcsolatba került. Az úgynevezett levantei családok tagjai többnyire fontos gazdasági szereplők voltak, a török birodalomban tartós szolgálatban álló brit tisztviselők pedig helyben jól beágyazódtak, biztosítva a keleti diplomáciában szükséges ismereteket, de egyúttal garantálva a brit korona iránti lojalitást is.²³ Henry Alfred dédunokája a mozivásznakról ismert, világhíres brit színész, Benedict Cumberbatch, a modern Sherlock Holmes alakítója és a fordulatos második világháborús filmdráma, a Kódjatszma (*Imitation Game*) főszereplője.²⁴

A család generációkon át szolgálta tehát a brit koronát. Cyril James Cumberbatch nyugalomba vonulásáig, 1894-től 1939-ig a konstantinápolyi főkonzulátuson dolgo-

¹⁹ Cyril James Cumberbatch (Szmirna (Izmir), 1873. március 2. – Isztambul, 1944. január 12.), a konstantinápolyi (később isztambuli) főkonzulátus fontos diplomatája, utóbb vezetője 1939-ig.

²⁰ LYMAN, Igor–KONSTANTINOVA, Victoria: British Consul in Berdyansk Cumberbatch, Great-Great-Grandfather of Modern Sherlock Holmes. *Scriptorium nostrum*, 2017., No. 2 (8). 196–197., 201. Online ld. itt: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/issue/view/12> (Letöltve: 2021. 01. 24.)

²¹ Cumberbatch, Henry Alfred (Bergyanszk, 1858. június 27. – Weymouth, Dorset, 1918. december 3.)

²² A (döntően levantei) dragománok tolmácsok és kijáróemberek voltak. A XIX. századtól a brit nagykövetség inkább született briteket hozott fiatalokként, akik elsajátították a török nyelvet és a helyi szokásokat, utóbb a gyökeret vert brit alattvaló családok tagjai töltötték be e tiszteket, ami a modern diplomáciával elhalványult.

²³ BERRIDGE, Geoff R.: *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the present. A study in the evolution of the resident embassy*. Leiden–Boston, Martinus Nijhoff, 2009. 52., 54., 58–61. – Ld. még LYMAN, Igor – KONSTANTINOVA, Victoria: *The Ukrainian South as Viewed by Consuls of the British Empire (Nineteenth - Early Twentieth Centuries). Volume 1: British Consuls in the Port City of Berdyansk*. Kijev, 2018. 274.

²⁴ LYMAN–KONSTANTINOVA, 2017. 198.

zott, egyre magasabb beosztásokban.²⁵ Cyril James még huszonévesen, pályafutása kezdetén vette feleségül Marie G. Casanovát (Canetti di Fieschi di Casanova, Marchesa Mariát) az egyik jelentős levantei család tagját, mely eredetileg Genovából származott, de tagjai századok óta éltek a Boszporusz partjainál és görögül beszéltek.²⁶ A többnyelvűség és a multikulturális szemlélet világukat teljesen áthatotta. Kandilliben két villa állt egymáshoz közel, a nagyobbikban, az úgynevezett Casanova-házban született Ullein-Reviczky hitvese és annak édesanyja is, akik ott laktak. A nagyobb „Château”-nak (kastélynak) is titulált épülettől lejjebb állt a tulajdonképpeni Cumberbatch-villa, egészen közel a Boszporusz partjához, utóbbit – szintén franciáisan – „La Maisonette” néven emlegették (mára sajnos elbontották). Mrs. Ullein-Reviczky igazi poliglott volt, az angol mellett tökéletesen beszélt és írt görögül (amely egyben a második anyanyelve volt), valamint franciául, továbbá jól társalgott olaszul és németül is (amit azonban nem mindig árult el), s valószínű, hogy törökül is elég jól tudott. Az Ullein-Reviczky családban a közös együttlétek alkalmával a francia nyelvet használták, Ullein-Reviczky Antal magyarul beszélt leányához, Lovice-hoz, míg utóbbi angolul beszélt az édesanyjával, aki idővel jól elsajátította természetesen a magyar társalgási nyelvet is.²⁷

Ullein-Reviczky Lovice Mária egy 2013 novemberében, a kelecsényi kastélyában prominens magyar meghívottak és több, hazánkba akkreditált nagykövet tiszteletére adott díszebéden maga is kitért anyai felmenőire, utalva arra, hogy az elmúlt évszázad elején a török birodalom köolajlelőhelyeinek kiaknázására alakult híres Turkish Oil Company részvényeiből nagyapjának lehetősége lett volna vásárolni, de a brit birodalom elkötelezett tisztviselője ezt végül elhárította. Az olajipari részvények jövedelmezőségéről lehetnek még kételyek 1912-ben, a történelem akkoriban gyülekező viharfelhőit is számításba véve. Mikor utóbb Cyril James Cumberbatch-nek feltették egyszer a kérdést, hogy döntését megbánta-e, így felelt: „Nem. Annyi jövedelmünk lett volna, mint Hollandiának és Belgiumnak együttesen, nem tudom mit kezdtünk volna vele.”²⁸ Az olaj ugyan hozhatott volna mesés összegeket, de öfélége diplomatájának pályáíve egészen másfelé vitt. 1929-ben pedig Cyril James leánya

²⁵ FRANK Tibor: Furfangos sajtófőnök és titokzatos diplomata. Ullein-Reviczky Antal (1894–1955). In: Uő.: *Britannia vonzásában*. Budapest, Gondolat, 2018. 187–188.

²⁶ Sok jelentős, idővel görög nyelvűvé vált család volt, olasz eredetük elhalványult, a XIX. századtól erősen anglofilekké vagy frankofilekké váltak. Ld. általánosságban is: *Levantine Heritage: The story of a community* – Recollections, URL: <http://www.levantineheritage.com/testi44.htm> (Letöltve: 2021. 01. 24.)

²⁷ A családtörténeti bekezdés jelentős részét Ullein-Reviczky Lovice Mária közlései alapján állítottam össze.

²⁸ Az írott beszéd a meghívottak neveivel Ullein-Reviczky Lovice Mária birtokában, illetve másolata a szerzőnél.

Magyarországhoz kötötte jövőjét és személyes sorsát, így átélte később választott hazájának egyik legnehezebb történelmi időszakát is.

1941

EGY VÉSZTERHES ESZTENDŐ KEZDETE

1941 *januárjában*,²⁹ még viszonylag távol Magyarország háborús részvételétől, de már közeledve a súlyos, utóbb tragikus kihatású döntések óráihoz, Budapesten sűrűn követték egymást a diplomáciai protokollvacsorák. Az év első nagyobb szabású diplomáciai estebédjére a Grand Hotel Hungária éttermében került sor január 19-én, ami úgyszólván a legrepresentatívabb hely volt (sajnos a Duna-korzó e pompás épülete már nem áll). Négy nappal később Ullein-Reviczkyék a szovjet követség vendégei voltak, az ottani vacsoraest – mint megtudhatjuk – „*dull*”, azaz lapos és unalmas volt. 1941. január 26-án a hétköznapi rutinjába villámcsapásként hasít a hír: Verebély Tibor sebészprofesszor telefonál, s közli, hogy a kórházban fekvő Gróf Csáky István külügyminiszter állapota válságosra fordult. „...órák kérdése...sírtam, annyira feldúlt! Antal egész napját ott töltötte, én délután mentem be a klinikára. Szörnyű! A mi drága főnökünk, aki oly sok jót tett velünk...percek kérdése.” Másnap (27-én) hajnalban – mint a naplóban hajszálpontosan feljegyzésre került – két perccel fél három előtt telefonhívás, mely közölte, hogy Csáky gróf nem sokkal azelőtt meghalt (2.20. a.m.).³⁰

Az elhunyt külügyminiszter temetésére január 30-án került sor, Ullein-Reviczky-nét az emlékirásáról igen ismert Újpétery Elemér felesége, Magda³¹ vitte haza gépkocsin az aznapi bejegyzés szerint, mely így zárul: „Sajnos Bárdossy az új külügy-

²⁹ A követhetőség miatt, ill. a félreértések elkerülése végett a hónapváltásoknál az új hónap nevét dőlt betűvel jelöltük.

³⁰ Az időmegjelölés nagyon pontos, a lapok némelyike részletes tudósítást közölt Csáky utolsó óráiról. Ld. Ullein-Reviczky említésével: A külügyminiszter betegsége és halála. *Nemzeti Újság*, 1941. január 29. 2. – A temetésről: Százvezrek gyászoló sorfala között kísérték utolsó útjára gróf Csáky Istvánt. *Függetlenség*, 1941. január 31. 1–2. – Az említett sebészprofesszor felsőházi tag volt, nevének írásmódja gyakran, így az Országgyűlési almanachban is: Verebély, az utolsó betű felett két ponttal, ami azonban többnyire elmarad.

³¹ Imrédy Magda, a korábbi miniszterelnök Imrédy Béla unokahúga, ismert és sikeres műkorcsolyázónő, 1932-ben magyar bajnok. Apja Imrédy Kálmán. Érzékeny természetű hölgy volt, aki a férjével szembeni (ki eleinte igen németbarát volt, de később változtatott nézetein) diplomata körökben tapasztalható elutasításra érzelmileg erősen reagált. Ld. róluk SZEGEDY-MASZÁK, 1996. II. köt. 113–114.

miniszter!” Azon a napon ez bizonyosan nem lehetett publikus, s még 31-én is olyan hírek keringtek, hogy akár Ullein-Reviczky lehet az új külügyminiszter, de felesége ezt rezignáltan kommentálta: „Sajnos, nem igaz.” Egy február elsejei vacsorán azonban a téma újból előkerült, a rákövetkező napon pedig Mrs. Ullein-Reviczky Gróf Orssich Nándoréknál vacsorázott, ahol a gróf megjegyezte, hogy Fütterer³² német légügyi attasé ebédjén állítólag elhangzott: „nem megengedhető, hogy Antal külügyminiszter legyen”. Orssichék³³ az Ullein-Reviczky házaspár szűkebb baráti körébe tartoztak, fiuk pedig, akit leginkább a becenevén (Pizek) említ a napló is, a sajtófőnök-diplomata feltétlen bizalmát élvezte. A következő napon (4-én) Balogh Józsefnél vacsorázott a házaspár, ahol Ullein-Reviczkyne volt egyúttal az est háziasszonya is; itt többek közt jelen volt Kornfeld Móric³⁴ és a felesége, a brazil követ és Esterházy Móric³⁵ volt miniszterelnök. E társaság meghatározó tagjai a Hitler Németországa melletti magyar elköteleződés következetes ellenzői voltak.

Februárban elhangzott még az is, hogy Ullein-Reviczkyt többek látták volna szívesen a magyar diplomácia irányítójának a szerepében, így (a Bárdossy február 4-i hivatalos kinevezése után egy nappal keletkezett bejegyzés szerint) Moór Oszkár,³⁶ a külügy vezető tisztviselője (akkor a nyilvántartási osztály élén) feltehetően mások nevében is jelezte: erős volt a sajtófőnököt támogatók „áramlata” (*strong current*). Még a hónap vége felé is (jegyezzük itt meg: elég változatos beállítottságú külügyek) kifejezésre juttatták, nem igazán elégedettek Bárdossyval (a név szerint említettek: Bartheldy Tibor, Újpétery Elemér, Vörnle János és még Ghyczy Jenő is).³⁷ Február 7-én, egy szombati napon Tosev budapesti bolgár követ díszebédjén Hóman Bálint azt mondta Ullein-Reviczkynek a napló szerint, hogy Csáky „Bárdossyt vagy Antalt” ajánlotta utódjaként a miniszterelnöknek. 11-én Hómanék vacsorát adtak az

³² Fütterer, Cuno Heribert, 1940–1944 között volt Budapesten légügyi attasé.

³³ Slavetichi Gróf Orssich (Ferdinánd) Nándor Róbert (Varasd, 1886. július 27 – ?), felesége slavetichi Orssich (szül. Egger) Marianne (Mandy), valamint Nándor Róbert első házasságából született fia, Gróf slavetichi Orssich (Ferdinánd) Nándor (Bécs, 1916. október 9. – Madrid, 2013. október 26.), ismert sportpilóta, utóbb repülőtiszt, a keleti fronton is szolgálatot teljesített. A harmincas évek budapesti társasági életében ismert volt. A Fanto olajipari társaságnál dolgozott, a háború után Spanyolországban élt, ahol idős korában 1997 és 2003 között a Szuverén Máltai Lovagrend nagykövete volt.

³⁴ Kornfeld Móric, báró (1882–1967) nagyiparos, bankár, felsőházi tag. Bethlen Istvánnal együtt alapította a Magyar Szemle Társaságot. Tagja volt a Magyar Nemzeti Bank Főtanácsának. 1944. március 21-én a Gestapo elfogta, s Németországba szállította. Az SS-nek a Weiss Manfréd családdal kötött megegyezése révén semleges területre távozhatt.

³⁵ Esterházy Móric, gróf (1881–1960) földbirtokos, országgyűlési képviselő, 1917-ben miniszterelnök. A két háború között a legitimista ellenzék tagja. Horthy Miklós belső tanácsadói közé tartozott.

³⁶ dr. Moór Oszkár miniszteri tanácsosi címmel és jelleggel felruházott miniszteri osztálytanácsos.

³⁷ Mrs. Ullein-Reviczky naplója, 1941. február 5. és február 21.

Országos Kaszinóban,³⁸ ahol Mrs. Ullein-Reviczky épp Bárdossy mellett ült (*my dining companion was Bárdossy*): „Watteau-ruha,³⁹ a vacsoránál Bárdossy, az új külügyminiszterünk asztaltársa voltam. Elsőre jó volt benyomásom, azután a második, hogy *très rusé*⁴⁰ és nem őszinte.”

1941. február 26-án Aleksandar Cincar-Marković jugoszláv külügyminiszter többnapos budapesti látogatásra érkezett, melynek során megtörtént a jugoszláv–magyar barátsági szerződés ratifikációs okmányainak kicserélése.⁴¹ A tárgyalásokkal és fogadásokkal sűrűn telített program keretében, 28-án díszbédet adtak a miniszterelnökségen a jugoszláv diplomácia vezetőjének tiszteletére, akinek görög feleségével Mrs. Ullein-Reviczky társalgott (görögül), és a délutáni protokolláris teán is részt vett, utóbb pedig – már március 1-jén, szombaton – férjével ott volt a hivatalos vendég pályaudvari búcsúztatásán is, aki éjfél előtt nem sokkal hagyta el a magyar fővárost.⁴²

Március 5-én, kedden Ullein-Reviczkyék Howard Travers⁴³ amerikai diplomata látta vendégül, másnap pedig (másokkal, így Edward – „Ted” – Howe újságíróval, a *Times* helyi tudósítójával például)⁴⁴ érdekes vendéget hívtak magukhoz ebédre, Basil Davidson⁴⁵ személyében. Ma már ismert, hogy Davidson 1939 végén a brit titkos hírszerző szolgálat (*Secret Intelligence Service*, SIS, azon belül a D-szekció) tisztjeként érkezett Budapestre. A sajtófőnök 1941. április elején, ugyancsak egy ket-tejük által közösen elköltött ebéd után, együtt szemlélte vele a Duna pesti oldalán Jugoszlávia ellen vonuló német alakulatokat. Davidson röviddel ezután Belgrád irányában elhagyta Magyarországot, s utóbb Isztambulban vezette egy darabig a hírszerzési és különleges műveleteket végző SOE-szervezetnek a magyar, illetve jugoszláv szekcióját.⁴⁶

³⁸ Épülete a mai Semmelweis utca 1–3. alatt található (Magyarok Világszövetsége).

³⁹ Elegáns, kissé historizáló, mélyen kivágott, derékban gazdagon csipkézett ruha volt, alul fodros nagy szoknyával (porcelánfigurák hölgyalakjain gyakorta látható).

⁴⁰ *très rusé*, francia = nagyon ravasz.

⁴¹ Ld. Cincar-Marković érkezéséről és az első két nap programjáról: Cincár-Markovics nyilatkozata útjáról. *Magyar Nemzet*, 1941. február 26. 4.

⁴² 1941. március 1-jei naplóbejegyzés. Vö. Cincár Markovics jugoszláv külügyminiszter szombaton éjjel elutazott Budapestről. *Ellenzék*, 1941. március 3. 8.

⁴³ Travers, Howard K. (1893–1976), a budapesti amerikai követség első titkára.

⁴⁴ Edward Howe-ról ld. az 1941. április 3-i bejegyzést és jegyzetünket.

⁴⁵ Davidson, Basil Risbidger (1914. november 9. – 2010. július 9.), újságíró, történész.

⁴⁶ Joó András: Világháborús intrikák: A magyar béketapogatózások és az isztambuli színtér fontos mozzanatai, 1942–1944. *Századok*, 2008/6. 1421–1464., 1422. – DAVIDSON, Basil: *Special Operations Europe: Scenes from the Anti-Nazi War*. Newton Abbot, Readers Union, 1981. 60. – Az SOE magyar ügyeit illetően koronatanúként kezelhető Pálóczi-Horváth György a kormánykörökből Ullein-Reviczkyt és Szegedy-Maszák Aladárt említi, mint Davidson szorosabb kapcsolatait. Ld.

Március 15-én, az ünnepi operaelőadáson a „Lakodalmas farsang”⁴⁷ szerepelt műsoron; a „darab borzalmas volt!” – olvasható a naplóban. Másnap mellbevágó hír érkezik: „az USA befagyasztotta az Amerikában lévő magyar pénzeszközöket!” John Flournoy Montgomery budapesti amerikai követ, az előző eseménnyel nem összefüggésben – hivatali küldetése lejártával – 1941. március 17-én elutazott Budapestről. Ullein-Reviczkyné jelen volt a követ búcsúztatásán a budaörsi reptéren. Az első magyar Budapest–Lisszabon utasszállító repülőút volt ez (különgépen, egy hosszabb megszakítással Milánóban és egy rövid leszállással Barcelonában).⁴⁸

FAIR PLAY FOR HUNGARY? – DAVIDSON TÁVOZIK, ESTERHÁZY VOLT MINISZTERELNÖK RÁDIÓSZÓZATHOZ GRATULÁL

Ezután az események mintegy felpörögtek a sorsdöntő évben. Március 27-én, egy csütörtöki napon Mrs. Ullein-Reviczky arra a hírre ébredt, hogy a jugoszláv kormányt megdöntötték, Cincar-Markovićot letartóztatták. Ekkor Hitler Sztójay Döme berlini követ útján közölte a német katonai erő átvonulási kérelmét és a déli irányú magyar területi igények kielégítését (ezt azzal rögzíti a napló, hogy a kérést Horthy ekkor „elutasította”). Horthy viszont másnap levelet intézett a Führerhez, s a kérést elfogadta. A fogadások, hivatalos ebédek sora ezekben a napokban is folytatódik, csupán az tűnik ki a március 30-án kelt bejegyzésből, hogy „Antal szörnyen aggódik a jugoszláv helyzet miatt”.⁴⁹ Ezután, *április* 1-jén: „A helyzet aggasztja Antit, a Németország szövetségeseként viselt háború eszméje kezd gyökeret verni [ti. a fejekben, J.A.]”.⁵⁰ A következő nap estéjén Ullein-Reviczky „halálsápadt” és nem hajlandó magyarázattal csillapítani felesége aggodalmát, aki végül egyedül ment el a Saronov⁵¹ szovjet és Jan Spišiak szlovák követek jelenlétével is kitüntetett esedékes

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), 3.2.5 O-8-028, „*Nilus*” objektumdosszié, 352. – SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszanéz...* Budapest, Európa-História, 1996. I. köt. 302.

⁴⁷ Helyesen: Farsangi lakodalom. Poldini Ede vígoperája, amelyet a kormányzó tiszteletére adtak elő.

⁴⁸ A bejegyzést vö. Montgomery budapesti amerikai követ különrepülőgépen eltávozott. *Ujság*, 1941. március 19. 3. – A repülőút részletei: Budapest–Lisszabon–Budapest 5400 kilométer. *Magyar Szárnyak*, 1941. április 15. (8. sz.) 12–13., ill. A Lisszabon–Budapest–Moszkvai repülőút terve. *Kárpáti Híradó*, 1941. április 6. (78. sz.) 5. – A különgép oda-vissza 26 óra alatt tette meg az utat.

⁴⁹ Ld. a naplóban: 1941. március 27–30.

⁵⁰ A használt kifejezés érdekesen árnyalt: *spectre of war as an ally of Germany begins to implant itself*. A „spectre” szó gondolatot, eszmét, de egyúttal kísértetet is jelent.

⁵¹ Saronov, Nyikolaj Ivanovics (1901–1980-as évek második fele) szovjet diplomata. 1939-ben a Szovjetunió varsói, majd ősztől 1941 júniusáig magyarországi követe. 1941 után távozott a Külügyi Népbiztosságról, a háború után pártfunkcionárius Ukrajnában.

dinére. Reggel érkezik a hír Teleki Pál öngyilkosságáról. A bejegyzés végén fontos időpont szerepel: „Antal este 9.30-kor látta őt a külügyminisztériumban.”⁵²

Április 4-ére vonatkozóan ugyan már minden programot lemondtak, de 3-án (Teleki halálhíre után is!) még közös ebédre került sor Davidsonnal, a korábban említett Edward (Ted) Howe⁵³ újságíróval, a *Times* budapesti tudósítójával és Earl Packer⁵⁴ konzullal, az amerikai követség első titkárával (akit rövidesen Drezdába helyeztek át).⁵⁵ Balogh József irathagyatékából ismert, hogy ekkor hozzá még Davidson egy későbbi partira is hivatalos volt, azonban ezt lemondták. Davidson már számolt azzal, hogy Magyarországot gyorsan el kell hagynia, és helyi kapcsolatai közül néhányaknak (pl. Váli Ferenc nemzetközi jogásznak) javasolta: távozzanak vele együtt külföldre, illetve valamiképp tartsák a kapcsolatot még.⁵⁶

Április 8-án Ullein-Reviczky miniszterelnöki sajtófőnök lett,⁵⁷ a következő napon elesett Szaloniki. 12-én szombaton Ullein-Reviczkyné maga javasolta férjének, hogy válaszul a BBC támadásaira rádiónyilatkozatot tesz, ha azt „Bárdossy megengedi”. A dolog gyorsan zöld utat kaphatott, mert a következő napon már el is lehetett próbálni az elkészült beszéd felolvasását, amelyre „Antal azt mondta, hogy O.K.”. 14-én este Ullein-Reviczky és felesége az MTI stúdiójához érkeztek, ahol elmondta a magyar politikát támogató védőbeszédét, melynek körülményeit naplójában így írta le: „Kicsiny, de kényelmes szoba. 6.50-kor a bemondó konferált fel. Hideg borzongás, az ájulás kerülgetett, de egy ismeretlen erő segített, hogy elmondjam beszédem – azután vége is...az ajtó nyílik és mindenki gratulál [...]”.

⁵² Az időpont-meghatározás pontosítja az Ullein-Reviczky emlékirataiban írtakat, mely szerint ő „kilenc óra tájban” (mielőtt eljött a külügyminisztériumból) benézett még Bárdossyhoz, akinél ott találta Telekit, itt még futó párbeszéd és rövid helyzetelemzés történt. A miniszterelnököt Ullein-Reviczky innen a kocsijáig kísérte. Ld. ULLEIN-REVICZKY Antal: *Német háború – orosz béke: Magyarország drámája*. Budapest, Európa–História, 1993. 86.

⁵³ Pálóczi-Horváth György (később Bobby Howardként az isztambuli magyar SOE-szekció tagja) szerint Ted How Basil Davidson beosztottja volt Budapesten, mint SOE-főhadnagy.

⁵⁴ Earl L. Packer, névváltozat: Packer, Earl Le Noir (Ogden, Utah, 1894. november 19. – 1993. december 26.), áthelyezéséről: *The American Foreign Service Journal*, Vol. 18. No. 4, April 1941. 214. A szakmai-hivatali folyóirat a követség első titkáráként jelöli meg.

⁵⁵ Ezt az időpontot Davidson visszaemlékezései is megerősítik, ld. a fentebb már említett hivatkozást: DAVIDSON, 1981. 60., továbbá a március 5-i bejegyzés tartalmát és a hozzáfűzött kiegészítést.

⁵⁶ Joó András: Árnyak a Teleki-ködben. A tragikus sorsú miniszterelnök politikai öröksége és a háborús kiütkezés későbbi mozzanatai (1941–1943). In: *VERITAS Évkönyv 2016*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Magyar Napló, 2017. 237–238.

⁵⁷ Az MTI Pro Domo híradása szerint: „Bárdossy László miniszterelnök és külügyminiszter Ullein-Reviczky Antal rendkívüli követet és meghatalmazott minisztert a magyar sajtónak mind belpolitikai, mind külpolitikai egységes irányításával sajtófőnöki minőségben megbízta.” Ld. MTI-archívum online, Híradás 1941. április 8., URL: <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (Letöltve: 2021. 01. 26.)

A rádióbeszéd az angol fair play eszmeiségének felidézésével indult, melyet „baráttal és ellenséggel szemben” egyaránt illik érvényesíteni, mint az angolsághoz tartozó „jó modor” (*good manners*) részét, emiatt a BBC adásaiban tapasztalható „angoltalan” (*un-English*) beállítottság – hangsúlyozta – „meglepte” Magyarországot. Majd ezután, felvezetve a magyar érvelést, így folytatta: „Jugoszlávia Magyarország barátja volt, de – és ez nagyon nagy *de*⁵⁸ – az a puccs előtti Jugoszlávia volt.” A beszéd részletesen lefektette a magyar álláspontot az új jugoszláv rezsim illegitimitásáról és az abból fakadó lépésekről, végül a nyomatékos „*Fair play for Hungary*” mondattal zárult. Az Egyesült Államok felé való további terjesztés végett a beszédet újra, külön is felvették még a Rádióban. Esterházy Mór másnap levélben gratulált a szerepléshez. A Képes Krónika magazin áprilisi száma illusztrált cikket hozott le a „Látogatás a nemzet ügyvédnőjénél” címmel.⁵⁹

ÁTMENETILEG A RÉGI KERÉKVÁGÁSBAN

Április második felében a tragikus és nyomasztó napok után a budapesti protokoll-események menete visszazökkenni látszott a megszokott kerékvágásba. 21-én Herbert von Karajan a berlini opera híres karnagya érkezett budapesti szereplésre, fellépéséhez Ullein-Reviczky személyesen gratulálhatott. A német követség másnapi fogadása igen unalmasnak tűnt, de naplóírónk méltatása szerint azért jól főztek. Végül április 24-én egy feszült, megrendült, de némi banalitást és ambivalenciát is tükröző bejegyzés: „Szent György napja. Görögország királya és kormánya elhagyni kényszerült Athént és Krétára ment!! A britek evakuálnak, a németek előrenyomulnak ...borzalmas, borzalmas. Hóman vacsorája. Mindenki gratulál nekem. Festetics Dosi [Domonkos] azt mondta Antalnak, hogy rádiószózatom bámulatos volt – ő a leginkább jóvágású férfi Magyarországon.”⁶⁰

⁵⁸ Dölttel szedve itt, az értelmezés kedvéért angolul: *and it is a very big but*.

⁵⁹ A beszéd teljes angol szövege megtalálható: URA LT, Magyarnándor-Kelecsény, *The English Speech of Mrs. Ullein-Reviczky in the Hungarian Radio on the Hungarian-Yugoslavian Question*. – Vö. Ullein-Reviczky Antalné angol nyelvű rádióválasza a londoni rádióknak. *Ujság*, 1941. április 16. 6. – A sajtó eddigi kutatásaink, ill. elérhető forrásaink szerint nem közölt teljes, magyarra fordított szöveget. Ld. továbbá: URA LT, Magyarnándor-Kelecsény, Esterházy autográf levele, 1941. április 15.

⁶⁰ Április 14-i bejegyzés. Szent György Görögország számára védőszent, egyben Anglia védőszentje is, továbbá az akkori görög király II. György volt, a brit uralkodó pedig VI. György. A németek április 27-én bevonultak Athénba. – Tolnai Gróf Festetics Domonkos (Bakófa, Vas vm., 1901. február 16. – ?), Festetics Samuel Imre fia, a Magyar Élet Pártja parlamenti képviselője.

Május 3-án (csak egyes személyeket említve itt) Mrs. Ullein-Reviczky Bárdossy feleségével⁶¹ és a kormányzó hitvesével, valamint Horthy Istvánné Edelsheim-Gyulai Ilonával találkozott, utóbbival együtt ebédeltek Perczel Juliska újságírónőnél, végül az amerikai konzulnál (Packer) volt teán. 6-án, miközben férjét hivatalos elfoglaltságai kötötték le, az egész estét az újonnan érkezett amerikai követ, Herbert C. Pell⁶² társaságában töltötte. 8-án koncertest a finn követségen József főherceg társaságában, akinek egész családjával Ullein-Reviczkyék baráti jó viszonyt ápoltak. Ekkor zajlott a Budapesti Nemzetközi Vásár, amelyet meglátogatott a milánói polgármester is, a Ritz Szállóban részére adott díszvacsorán Ullein-Reviczkyné Szendy Károly polgármester oldalán (*place of honour*) foglalhatott helyet.

Március 13-án Ullein-Reviczky Antal elutazott több mint egy hétre Németországba, 14-én érkezett meg Berlinbe kulturális megbeszélésekre.⁶³ Felesége programjában 15-én Sigray Antaléknál⁶⁴ az új amerikai követ tiszteletére adott díszebéd következett, ahol mások mellett Esterházy Mór és a felesége, az unokaöccsük, Károly, Chorin Ferenc és neje, továbbá Eugen Filotti⁶⁵ budapesti román követ is ott voltak. A hónap diplomáciai fogadásai közül érdekesnek számít még a Saronov szovjet követ által adott díszvacsora, amelyre Mrs. Ullein-Reviczky egyedül látogatott el és igen jól érezte magát (*it was really delightful*). Ezen a vacsorán ott volt Bethlen István és felesége,⁶⁶ valamint Pell követ is.

Június 2-án Ullein-Reviczky Antal Bárdossy kíséretében Rómába utazott, ahonnan 8-án érkeztek vissza Budapestre. Kisebbfajta diplomáciai „nagyüzem” volt ekkoriban, hiszen 10-én a miniszterelnök Ernst von Weizsäcker, a német birodalmi külügyminisztérium államtitkárát nagy hivatali vacsorán fogadta, amit naplóírónk

⁶¹ Belatiny-Braun Marietta, Gömbös Gyula második feleségének, Szilágyi Erzsébetnek a féltestvére.

⁶² Herbert Claiborne Pell Jr. (New York, 1884. február 16. – München, 1961. július 17.), jelentős amerikai politikus, diplomata, New York állam képviselője, az USA követe Portugáliában, majd Magyarországon. Tagja volt az Egyesült Nemzetek Háborús Bűnökét Vizsgáló Bizottságának. A Duna-parti Ritz szállodában rendezte be hivatalát és lakását.

⁶³ Szily Kálmán és Ullein-Reviczky Antal megkezdtek Berlinben a kulturális megbeszéléseket. *Nemzeti Újság*, 1941. május 15. 5.

⁶⁴ Gróf alsó- és felsősurányi Sigray Antal (Ivanc, 1879. május 12. – New York, 1947. december 26.), kiemelkedő legitimista politikus. 1939-től tagja a felsőháznak, ahol 1943. december 14-én fellépett Magyarország háborúból való kilépése mellett. A német megszállás után a mauthauseni koncentrációs táborba került.

⁶⁵ Eugen Filotti (Bukarest, 1896. július 28.? – Párizs, 1975. június 1.), tekintélyes román diplomata, író, publicista. Törökországi követ volt, majd később Görögországban és Bulgáriában képviselte követként hazáját. A második bécsi döntés után nevezték ki Budapestre. 1944-ben jelentős szerepe volt magyar zsidók mentésében. 1944 júliusában visszatért Bukarestbe.

⁶⁶ Gróf Bethlen Margit (Budapest, 1882. augusztus 6. – Budapest, 1970. június 7.), író, újságíró. Bethlen András politikus, miniszter lánya.

igen unalmasnak talált. Másnap Pell követ és felesége más exkluzív vendégek (pl. Zichy Edina grófnő és a bajor Wittelsbach-uralkodóház tagja, Elisabeth Marie Seefried grófnő, Augusztai királyi hercegasszony nővére)⁶⁷ társaságában ebédelt Ullein-Reviczkyéknél. Említhető még Giuseppe Bottai olasz oktatási miniszter látogatása, akinek két év múlva, a Duce bukása után, karrierje nagyon furcsa fordulatot vett.⁶⁸

ELSÖTÉTÍTÉS...

1941. június 22-én, a mozgalmas budapesti diplomáciai hétköznapiakat követő rövidebb vihar előtti csend után, a világtörténelem mennydörgő szavát ismét hallatta. A napló így szól:

„Orosz–német háború. Reggel 6.30-kor ébredtünk arra a hírre, hogy Németország harcot indított a bolsevikok ellen. Bármelyik percben [jöhet] telefon. A Margit-szigetre mentem és [ott] teázás a Picadillyben [mulató a Nagyszálló mellett, J.A.], ahol ott voltak Spišiákék Danicával [a szlovák követ lánya, J.A.]. ELSÖTÉTÍTÉS.”⁶⁹

23. Az elsötétítés ebben a hőségben rettenetes. Hallottam Churchillt előző este a bolsik mellett síkraszállni! Túlontúl rémisztő. Úgy gondolom, hogy Angliának folytatni kell a náciizmus elleni harcot, de ne segítsen a szovjeteknek.”

A következő napon Ullein-Reviczkyék vacsorát adtak a margitszigeti Palatinus Szállóban. Itt Bethlen is feltűnt. Festetics Domonkos, akit „főleg a politika érdekel”, ekkor nem nyerte el Mrs. Ullein-Reviczky tetszését⁷⁰ a megjelenésével, noha egyébként igen megnyerő (*charming*) volt, s azt is világossá tette: „Ő és a kormánypárt azt akarják, hogy Antal legyen a külügyminiszter, de Bárdossy magának akarja [ti. a tárcát, J. A.]”

Június 25-én a bejegyzés így szól: „Kánikula. Elsétáltam a Corvinig. Sehol nem találok arany szatént. Vágyódom az én Kandillim után. Igazán remélem, hogy legkésőbb július 14–15-én elindulhatunk. Isten segedelmével.”

Ezután ismét drámai napok következtek, a kassai bombázás és a Szovjetunió elleni hadbalépés, július 3-ig azonban nem található bejegyzés, ami elég szembeötlő, hiszen az ilyen horderejű események korábban mind említést nyertek.

⁶⁷ Elisabeth Marie Auguste, Seefried auf Buttenheim grófnő (München, 1874. január 8. – Gresten, Ausztria, 1957. március 4.) a Wittelsbach-házból való bajor hercegnő, Ferenc József császár és király unokája.

⁶⁸ A fasiszta mozgalom e vezéralakja utóbb a francia idegenlégió tagjaként harcolt a szövetségesek oldalán a normandiai partraszálláskor.

⁶⁹ Kapitálissal és piros tintával az eredeti szövegben kiemelve.

⁷⁰ *Dosie is not as handsome as I thought, but most charming. Mainly interested in politics.*

Július 5-től kisebb, két éjszakás balatonarácsi nyaralás következett, vasárnapi családi kiruccanással Balatonfüredre. Budapestről Balatonarácsig az út oda és vissza is körülbelül 2 óra 10 percet vett igénybe, ami mai sztenderdek szerint sem hosszú idő. A nyár nem volt ugyan eseménytelen, de Ullein-Reviczkynét ekkor az aggasztotta – a Balkánon épphogy csak lezajlott események miatt különösen –, hogy szokásos nyári útja a szüleihez, Kandillibe megvalósítható-e egyáltalán a háborús Európa akkori viszonyai közepette. Megnyugtató hír érkezik azonban július 21-én: indulnak a Budapest–Szófia hálókocsi járatok, a biztonságos utazásnak nincs különösebb akadálya. 25-én viszont felröppen a hír, hogy a Dardanellák vidékére is áterjedhet a háború, de végül másnap délután 3.40-kor, a MITROPA-hálókocsi⁷¹ utasaként Mrs. Ullein-Reviczky elindulhatott. Az utazás így is viszontagságos volt a nyári hőség mellett, a vonat másnap este 11-re ért Szófiába, ahol Jungerth-Arnóthy Mihály⁷² követ várta az utazókat.

Ezen a nyáron később maga a sajtófőnök is elhagyta Budapestet, s augusztus 9-én Kandillibe érkezett (feleségének születésnapját mindig ott töltötték együtt, kivéve 1943-ban, amikor kizárólag a feleség utazott, illetve a vészterhes 1944-ben, amikor mindketten a stockholmi követi állomáshelyen maradtak, utazás akkor nem is volt lehetséges).⁷³ Ullein-Reviczky már szeptember 1-jén visszautazott Magyarországra, de felesége és kislánya, Lovice csak október 7-én érkeztek vissza Budapestre. Az első nagyszabású esemény otthon Bogdan Filov bolgár miniszterelnök látogatása volt a hónap közepén. Naplóírónk Bárdossy díszvacsoráján finoman szólva sem volt elragadtatva a társaságtól (Filov nejétől különösen nem), az új német követet, Dietrich von Jagowot viszont rokonszenvesnek ítélte.⁷⁴

Novemberben két bejegyzést érdemes hangsúlyosan kiemelni. 1941. november 17. napjáról nemcsak azt tudhatjuk meg, hogy Lydia, a házvezetőnő betörte az egyik ablaküveget vagy épp nem működött a telefon, hanem azt is, hogy a rendszeres bridzsezéssel egybekötött teázásra Mrs. Ullein-Reviczky az időközben már Amerikában tevékenykedő Eckhardt Tibor itthon maradt feleségét⁷⁵ is meghívta – ezzel pedig

⁷¹ Az akkor negyedszázados német Közép-európai Háló- és Étkezőkocsi-társaság (*Mitteleuropäische Schlafwagen- und Speisewagen-Aktien-Gesellschaft*, MITROPA) több száz háló- és étkezőkocsit üzemeltetett a háború alatt, jellegzetes piros kocsijai voltak.

⁷² Jungerth-Arnóthy Mihály (Bácsordas, 1883. március 13. – Budapest, 1957. szeptember 11.), diplomata. 1933-tól 1935-ig ankarai, 1935-től 1939-ig moszkvai, 1939-től 1944-ig szófiai magyar követ. 1944. április 6. és október 15. között a külügyminiszter állandó helyettese.

⁷³ Ullein-Reviczky Lovice Mária közlése a szerzőnek.

⁷⁴ Október 15-én kelt bejegyzés.

⁷⁵ Podmaniczky Ilona (1896 – Denver, Colorado, 1981), Eckhardt Tibor második felesége. Eckhardt 1941 tavaszán ment Horthytól és Telekitől nyert bizalmas diplomáciai küldetéssel az Egyesült Államokba, akkor még azzal, hogy vissza fog térni. Erre azonban nem került sor. Felesége Magyaror-

férjét alaposan feldühítette. Ebben a bejegyzésben arra mutat rá Mrs. Ullein-Reviczky, hogy férje „nélkülözte az arányérzékét abban a tekintetben, miképpen kell ügyes trükkökkel semlegesíteni azt, hogy Magyarország náci hírében áll”. Ezen a teázáson ott volt Pell amerikai követ is egyébként, ami az előbbieket tekintetében sok mindenre magyarázatot adhat. Két nappal későbből pedig figyelemre méltó báró Vojnits Miklós⁷⁶ korábbi országgyűlési képviselő elejtett megjegyzése, mely szerint: „Bárdossynak le kell mondania, mivel az országban ismeretlen és Lukács Béla foglalja el a helyét!”⁷⁷ Mindez utal arra, hogy az esztendő őszén már erősebben érlelődtek bizonyos politikai változások.

Persze Bárdossy november végi berlini látogatásáról sem feledkezett meg a napló, amelyre természetesen a miniszterelnököt a sajtófőnöke is elkísérte (november 23-án délután 3.45-kor indultak útnak). Bárdossy az Antikomintern Paktum meghosszabbításáról szóló okmányt írta alá a német fővárosban.⁷⁸

December 2. „Pell kommunikét nyújtott át Bárdossynak a brit kormány részéről, melyben közlik velünk, ha nem szüntetjük be az ellenségeskedést a Szovjetunióval⁷⁹ szemben december 5-ig, Anglia hadat üzen nekünk. Pellt arra kértük, táviratozza vissza, hogy csapataink fokozatosan visszavonulnak és nem az arcvonalon vagyunk.” Ennek a napnak az estéjén Bárdossy a Lengyel Főkormányzóság élén álló Hans Frankot fogadta, az alkalom során Mrs. Ullein-Reviczky „rosszul volt”, ennek pedig a két nap múlva súlyosbodó megfázásán túl lehetett talán más oka is.

A kommunikében megjelölt napon (december 5-én) „Antal egész nap ide-oda rohangált Bárdossyval, mert a londoni rádió bemondta: az ultimátum holnap lejár. Grande nervosité...”⁸⁰ Majd ezután, december 6-án: „Szörnyű hír – Anglia hadat fog üzenni nekünk éjfél után. Ez mélyen fáj nekem.” 7-én pedig, az „éjféli hírekben (vasárnap)” Japán támadás az Egyesült Államok ellen (Pearl Harbor).

A december 11-i bejegyzés rögzíti, hogy Hitler és Mussolini beszédjeikben hadat üzentek az USA-nak. Ezután „Anti a miniszterelnökhöz rohant – rendkívüli minisztertanácsi ülés. [...] Antal este 10.15-kor jött haza vacsorázni. Nagyon feldúlt –

szágon maradt, az amerikaiak számára lényeges információs kapcsolatnak számított. (Kádár Lynn Katalin közlései nyomán.)

⁷⁶ Bajsai Vojnits Miklós báró (Szabadka, 1895. október 25. – Budapest, 1972. augusztus 10.)

⁷⁷ November 19-i bejegyzés, amely azonban Vojnits megjegyzését a megelőző napra vonatkozóan említi.

⁷⁸ A berlini esemény nagyszabású és igen protokolláris volt. A magyar delegáció november 28-án érkezett vissza Budapestre. Ld. Bárdossy nyilatkozott a berlini konferenciáról. *8 Órai Újság*, 1941. november 28. 1. – Vö. a napló aznapi bejegyzésével.

⁷⁹ Az eredetiben rövidítéssel: *U.S.S.R.*

⁸⁰ *Grande nervosité*, francia = nagy idegesség. A megelőző teljes angol mondat: *Antal was hopping about with Bárdossy all day as London radio said the ultimatum expires tomorrow.*

a legrosszabbra számíthatunk. A diplomáciai kapcsolatok megszakítása az USA-val. Pellt felszólították a távozásra.

12. Péntek. Magyarország hadat üzen az USA-nak!! Ez aztán tényleg felzaklat. Rettenetes hír...a náci csizma alatt arra kényszerültünk, hogy hadat üzenjünk Amerikának!”

A lesújtó nap estéjén végül Kállay Helénnel, Kállay Miklós majdani miniszterelnök feleségével moziba mentek, a „Mellékutca” (*Back Street*) című *amerikai* filmet nézték meg Charles Boyer főszereplésével, fél nyolcas kezdéssel a váci utcai Corso Filmszínházban (mai Pesti Színház). Antal későn ért haza, s a másnapi bejegyzés szerint le is akart köszönni hivataláról. A vészterhes év így ért lassan a végéhez.

1942

NÉHÁNY NAP A TÁTRÁBAN

Az évkezdés ismét gyakori társas összejövetele mellett érdekes eseménynek tekinthető, hogy Ullein-Reviczkyék január 23-án néhány napra elutaztak Szlovákiába, a Tátrába. A vonatút lassú és fárasztó volt, késéssel és várakozással a szlovák–magyar határon, majd egy fűtetlen vagonban való hosszú utazással. Így érkeztek a Csorba-tóhoz, ahol Gašpar Tido⁸¹ szlovák sajtófőnök köszöntötte őket. Tartózkodásuk során találkoztak Spišiak budapesti követtel, Talamo olasz követtel, valamint Prónay Györggyel,⁸² a felsőház prominens (erősen angolbarát) tagjával. A 24-i bejegyzés szerint a „fiatal Horthy-pár” (Horthy István és felesége Ilona) szintén ott időztek. Ilonával egyébként 28-án együtt is teáztak, többek, így például Andrássy Manó gróf társaságában. A téli üdülés végén, 31-én közös ebédre került sor Alexander Machhal (másnéven: Mach Sanyóval)⁸³ a szlovák állam belügyminiszterével. Gašpar Tido egyébként tavasszal (március végén) ellátogatott Budapestre. A magyar sajtó akkor fel is idézte korábbi tátrai „tanácskozásukat” és a kétoldalú viszony javítására tett későbbi erőfeszítéseiket (a sajtó terén egyébként igen rossz volt Budapest és Pozsony

⁸¹ Gašpar Tido (Nagyrákó, szlovákul: Rakovo, 1893. március 7. – Érsekújvár, 1972. május 10.), író, újságíró, a Tiso-féle Szlovákia egyik főideológusa, sajtó- és propagandafőnök, a szlovák törvényhozás tagja.

⁸² Tótprónai és blatniczai báró Prónay György (Tápiósáp, 1887. március 21. – Budapest, 1968. december 19.), miniszterelnökségi államtitkár Bethlen István kormányfősége idejében, 1934–1944 között felsőházi tag. A II. világháború idején, a németellenes, angolbarát csoportosuláshoz tartozott.

⁸³ Alexander (Šaňo) Mach Mederský (Tótmegyer, 1902. október 11. – Pozsony, 1980. október 15.) szlovák politikus, újságíró. Az első Szlovák Köztársaság belügyminisztere, kormányának alelnöke, a Hlinka-gárda főparancsnoka.

kapcsolata). A Revíziós Liga havi rendszerességgel megjelenő angol nyelvű folyóirata, a *Danubian Review* márciusi száma szintén külön megemlékezett a tátrai találkozóról.⁸⁴ Ujszászy István háború utáni (az ÁVH részére készített) feljegyzéseiben külön címszó szerepel: „Tido Gáspár és Ullein-Reviczky Antal kapcsolatai”. Állítólag ketten az angolszász hatalmak jóindulatát is meg kívánták volna nyerni Szlovákia vatikáni követségén keresztül. Ujszászy szerint a vezető szlovák politikusok csendben közeledtek és „bebiztosították magukat” Magyarország felé is, miközben magyarellenes külpolitikát vittek, de azért (pl. Tido) magyar oldalról ígért „megfelelő díjazás” mellett meggyőzhetőek voltak a szorosabb politikai együttműködés felől is.⁸⁵ Az év vége felé Ullein-Reviczky a magyar lapok főszerkesztői részére sajtófőnöki minőségében tartott rendszeres értekezleteinek egyikén utalt tátrai találkozójára a szlovák belügyminiszterrel, mégpedig pozitív beállítással, s tudjuk, hogy utóbb, 1943 augusztusában erősen szorgalmazta a szlovák–magyar együttműködést a szomszédos állam budapesti követe előtt.⁸⁶

„KRISTÓF TELEFONÁLT AZ ÉJJEL...” – MINISZTERI REMÉNYEK, NÉMET ELUTASÍTÁS

Az év kezdetén a helyzetet tekintve különösen figyelemre méltó gesztusként Herbert Pell, a távozni kényszerülő amerikai követ búcsúzásként aláírt fotóval kedveskedett Ullein-Reviczkyéknek (*január* 3.). 8-án Ullein-Reviczky a Budapesten tárgyaló Ribbentrop birodalmi külügyminiszterrel találkozott délelőtt 10 óra körül. A német vendég másnap hagyta el a fővárost. Ismert jövetelének célja: igen jelentős magyar erők kiküldésének óhaja a keleti frontra. 15-én Ciano olasz külügyminiszter vacsorázott Bárdossynál, aki hamarosan, 17-én Kolozsvárra utazott, ahová vele ment Ullein-Reviczky is.

⁸⁴ Budapest és Pozsony kölcsönös megértésre törekszik. *Magyar Nemzet*, 1942. március 21. 2. – Hungarian-Slovak Relations. *Danubian Review*, Vol. IX. No. 10. March, 1942. 15.

⁸⁵ *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései.* Szerk. HARASZTI György. Budapest, Corvina–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2007. 354–355. (A továbbiakban: UJSZÁSZY: *Vallomások*.)

⁸⁶ „...a háború szolgálatában”: *Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25.* Szerk. JOÓ András. Budapest, Napvilág Kiadó–Magyar Távirati Iroda, 2007. 86–87. – JÁNEK István: Magyar közeledési szándékok a szlovák vezetőkhez 1943–1944 folyamán. *Múltunk*, 2010/4. 107–147. 137., 139.

Február 16-án Kállay Kristóf kereste a sajtófőnököt, majd 19-én sor került Horthy István kormányzóhelyettesé váló megválasztására,⁸⁷ a jelenlévő Mrs. Ullein-Reviczky az eseményt rendkívül „felvillanyozó”⁸⁸ látványosságnak értékelte. Ez alkalommal szóba kerül, hogy Ullein-Reviczky miniszteri kinevezést nyerhet; másnap a feleség a kormányzói családhoz téra volt hivatalos, ott a kis Ullein-Reviczky Lovice a tizenhárom hónapos Horthy Istvánkával játszott, majd az aktuális bejegyzésben az is olvasható, hogy „Homonnay [Tivadar]⁸⁹ és [Fall Endre?]⁹⁰ beszélni fognak a Kormányzóval és a Kormányzóhelyetessel Bethlen kívánságát illetően”,⁹¹ hogy „csináljanak Antalból” propagandaminisztert. Február 22-én újabb, az előbbiekhöz kapcsolható érdekes naplórészlet, amely erős politikai előérzetet mutat: „Izgagtott vagyok a miniszteri kilátások miatt. Úgy érzem, hogy valami történni fog, noha Bárdossy féltékeny Antal népszerűségére.”

Február 26-án a korábbi sejtések konkretizálódtak:

„5.45 Antal azzal a hírrel érkezett vissza a külügyminisztériumból, hogy a kormányzó délután 6.30-ra magához rendelte! A „bonjour”-t vettem fel [*napközbeni formális ruha*, J.A.] és este 8.15-kor indultam. Rohantam a Gellértbe, hogy találkozzam vendégeinkkel, Antal késett! Kormányzónk közölte vele, hogy Bárdossy le fog mondani és új kormányt alakít meg, politikai nézeteiről kérdezte. Annyira izgatott vagyok.”

Március 2-án Ullein-Reviczky Horthy társaságában vacsorázott, a 6-án kelt bejegyzés pedig említi, hogy másnap 10.30-ra a kormányzóhelyettes kérette magához. Minden bizonnyal, szemben az előzetesen táplált nagy reményekkel, Horthy István „tétován beszélt”, s a feljegyzésben végül ennyi áll: „a németek közbeavatkoztak”.

A március 8-i bejegyzés tovább fűzi az előzőeket: „Homonnay [Tivadar] telefonált, hogy a miniszteri kinevezés ügyében valaki interveniált Antallal szemben. Mindenki számított erre. Telefonált Fall Endrének, aki 12.45-kor felkereste és tájé-

⁸⁷ A felsőház és a képviselőház együttes ülésen fogadja el az 1942: III. törvénycikket a kormányzóhelyettes megválasztásáról.

⁸⁸ Vagy más fordításban: fellelkesítő, az eredetiben: *most thrilling spectacle*.

⁸⁹ Szinte teljesen bizonyosan: Homonnay Tivadar (Kalocsa, 1888. május 3. – Budapest, 1964. június 30.), keresztényszocialista politikus, 1942. márciustól Budapest főpolgármestere, aki posztjáról a német megszállás elleni tiltakozásul lemondott (1944. március 23.). A naplóban azonban csak a vezetéknév szerepel, ami gyakran jelenti (főleg 1943-ban) Homonnay Tivadar fiát, Lászlót, aki Szófiában, majd Stockholmban teljesített diplomáciai szolgálatot, de itt nemigen lehet másról szó, mint Tivadarról.

⁹⁰ Fall Endre, a Revíziós Liga főtitkára. A kézírás, a tinta elmosódottsága miatt, itt nagyon nehezen kiolvasható, de más betűkombináció vagy név nem túl elképzelhető.

⁹¹ Az angol naplószövegben: *...will talk to the Regent and Vice Regent re. [regarding] Bethlen's wish to make Antal Cabinet Minister of Propaganda.*

koztatni fogják a pártot [Magyar Élet Pártja]. 5.15-kor ébredtünk. Anti felhívta Homonnayt, aki közölte vele, a helyzet jóra fordult!! [...] Később a Magyar Élet Pártja [fő]titkára⁹² telefonált, hogy Kállay holnap látni kívánja Antalt, a randevú [Kállay] Kristóf révén jön létre. Megint örülünk, de reszketünk. Kedden az új kormány bemutatkozik.”

Másnap, március 9-én (Kállay kinevezése előtt tehát egyetlen nappal), az utóbb közölt információ dacára, a már kijelölt új kormányfőről nem szerepel épp semmi, ellenben a következők: „Horthy Pista titkára kereste telefonon Antalt, aki addigra elment. Már csaknem délután 2 óra és semmi hír, csalódottság vesz rajtam erőt. Anti hazaért, egyelőre semmi egyértelmű. Ghyczy intrikál, hogy elnyerje az állást, Máriássy⁹³ és Sztójay! Lóczyékhoz⁹⁴ mentem bridzsezni.” A bridzsező társaságban – mint folytatta – ezután „előre gratulálnak nekem, meglehetősen rosszul vagyok ettől. Dosi azt mondta, hogy Antal külügyminiszter lesz, eldöntött kérdés! Festetics Dosi vitt haza. Antal közli, Bárdossy elfogadta, hogy külügyminiszter maradjon! A propagandatárca a következő reményünk.”

A fentebb áttekintett, február végi–március eleji bejegyzések azért tarthatnak számot a figyelmünkre, mivel Ullein-Reviczky, illetőleg Kállay Miklós emlékiratai az eseményeket hozzávetőleges (kissé pontatlan) időrendi tálalásban mutatják be, emiatt homályban marad például, hogy Bárdossy menesztése közelebből mikor is vált egészen szilárd és megmászhatatlan (majd mások felé nyíltan és egyértelműen közölt) döntéssé Horthynál, amit kész tényként kellett kezelni. Az események itt gyors, szinte pergő módon követik egymást. Ullein-Reviczky emlékirása rögzíti, hogy március elejének (vagy még február végének, amire viszont Kállay emlékirataiból lehet következtetni) egyik reggelén, ami – mint írta – „Budapesten azt jelenti, úgy tíz óra tájban”, bevezették őt Kállay szobájába az Országos Öntözésügyi Hivatalban. A látogatás célja nem más volt, mint hogy Kállay tudomására hozza Bárdossy menesztésének tényét és egyúttal azt is, a kormányzó „reá szándékozik bízni az új kormány megalakítását”. Ez a fentiek szerint leginkább a hónap első napjára esett volna. Bizonyosnak ítéhető emellett, hogy Horthy már fia kormányzóhelyettesévé történt megválasztása előtt meghozta a végső döntést. Ullein-Reviczky határozottan érvelt az elsöre erősen vonakodó Kállay verbális kitérő manővereivel szemben, hangsúlyozva, hogy Horthy a „fejébe vette” a kormányfői kinevezését. Így töltöttek együtt egy órát.⁹⁵ Kállay emlékirataiban mindemellett azt írja, hogy Ullein-Reviczky 1942

⁹² Kósa Lajos, a MÉP országos főtitkára.

⁹³ Márkus- és batizfalvi Máriássy Zoltán (1891–1963 [másutt: 1970]), diplomata, 1935–1941-ig ankarai, majd 1941 és 1943 között római követ.

⁹⁴ Minden bizonnyal ifj. Lóczy Lajos geológusról és feleségéről esik szó.

⁹⁵ ULLEIN-REVICZKY, 1993. 127.

„telén” kereste őt fel és elmondta, hogy az „előző napon Horthynál járt”, aki közölte vele, Bárdossyt „mindenképpen fel akarja menteni”. A napló és a visszaemlékezések alapján csaknem bizonyosan február 27-e volt az a nap, amikor az említett beszélgetés lezajlott. Kállay ezután következő (nagyon bizalmasan kezelt) első vizitje Horthynál valószínűleg már március 1-jén vagy másodikán megtörtént, mivel ezután még több nap eltelt, mire „beadta a derekát”. 10-én pedig új kormányfőként már hivatalba is lépett.⁹⁶

Bárdossy maradásának emlegetése az új kormány külügyminisztereként legfeljebb arra szolgált, hogy a menesztése kapcsán felmerülő spekulációkat tompítsa. Bizonyosnak látszik azonban, hogy Kállay kezdettől a saját új külpolitikai elgondolásait szorosan követő személyt szánt a külügyi tárca élére. Ullein-Reviczky kézenfekvőnek tűnt, személye így elvi megfontolás tárgya lett, viszont a külső körülmények ekkor teljesen lehetetlenné tették előtérbe helyezését. Több név felmerült (Apor Gábor, a tekintélyes szentszéki követ egészen bizonyosan, és sejtethően Ghyczy Jenő is), de Kállaynak jobb választása (Berlinre való tekintettel) nem lehetett, mint az, hogy a posztot üresen hagyja.⁹⁷

A budapesti német követ március 7-én jelentett Bárdossy (jegyezzük meg, csupán „diplomáciai”) betegségéről, egyben pedig Kállay valószínű kinevezéséről, s arról, hogy Ullein-Reviczky potenciális külügyminiszterjelölt. Ribbentrop úgyszólván Kállay hivatalba lépésével egyidejűleg kifejtette, hogy Ullein-Reviczkyt nem tűrik a külügy vezetőjeként és ezt a magyar kormánynak világosan az értésére kell adni. A vonatkozó német feljegyzés külön kitért Ullein-Reviczky feleségének a származására, valamint a Pell követtel való kapcsolatukra is, amelynek hírszerzési jelentőséget tulajdonítottak. Sztójay Berlinben még március 18-án is azt erősítgette a német külügy előtt, hogy Bárdossy mellett nincs egyéb jelölt, s ő maga hozakodott elő vele, hogy Ullein-Reviczky mögött komoly tényező nem is áll.⁹⁸

⁹⁶ KÁLLAY Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944*. Budapest, Európa–História, I. köt. 39–40., 44.

⁹⁷ Joó, 2020. 263–264. – MACARTNEY, Carlyle Aylmer: *October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929–1945*. Edinburgh, University Press, 1957. II. köt. 91. 2. lábjegyz. – FRANK Tibor: The „Anglo-Saxon” Orientation of Wartime Hungarian Foreign Policy: The Case of Antal Ullein-Reviczky. *Diplomacy and Statecraft*, 2015/4. 591–613., 600. Ld. még uo. 611 (56–59. jegyz.).

⁹⁸ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes, Serie E*. Szerk. KRÜGER-BULCKE, Ingrid–LEHMANN, Hans G. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1972. II. Nr. 15., 30., Jagow jelentése, 1942. március 7. – *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Szerk. RÁNKI György et al. Budapest, Kossuth, 1968. 652–653. Weizsäcker feljegyzése Ribbentropnak, 1942. március 13.

Március 10-én a napló az új kormány beiktatását rögzítve így folytatódott: „Krisztof telefonált az éjjel, hogy Kállay alatt a kormány ugyanaz marad! Férjecském⁹⁹ olyannyira feldúlt, hogy vérzik a szívem. Délután 4-kor teszik le az esküt, azután Kállay látni akarja, hogy megbeszéljék jövőendő együttműködésüket.” Még megtudhatjuk ezután a következőt is: „Homonnay [Tivadar] járt Horthy Pistánál, aki azt mondta neki, hogy Antal a jövő embere.”¹⁰⁰

A napló tanúsága szerint Ullein-Reviczky elkísérte Kállayt a Magyar Élet Pártja tagjai közé március 12-én, ahol a „fogadtatása jó volt”. Ezután pedig erős szavak következnek a távozó miniszterelnökről: „Antal felkereste a szkulikit [csúszómászót]¹⁰¹ a szanatóriumban. Ez egy *goujat sans pareil*,¹⁰² azon füstölög, hogy Kállay nem tud kormányt alakítani anélkül, hogy ő megígérné, csatlakozik, mint külügyminiszter.”

Bárdossy már a megelőző héten szanatóriumba vonult. De korábban, februárban is szembetűnő lehetett (lásd a fent ismertetett február 26-i, ill. a korábbi, 20-án és 22-én kelt bejegyzések tartalmát), hogy a kormányzóhelyettesé történt megválasztása után, a február 20-án megejtett protokolláris kihallgatást követően csupán egy nappal, Horthy István máris felkereste hivatalában Bárdossyt, amint erről rövid újsághír is tudósított.¹⁰³

Kállay március 15-én rádióbeszédet¹⁰⁴ mondott, oda pedig Ullein-Reviczky – feladataiból is adódóan – elkísérte a miniszterelnököt.¹⁰⁵ Este ünnepi operaelőadás volt, ahová az említett Orssichékkal mentek, s ahol Kállay Kristóf a menyasszonyával ugyancsak ott volt és jó benyomást tett, továbbá „Horthy Pista” „sok tapsot kapott” az operaesten, és Mrs. Ullein-Reviczkynek jó volt látnia Kállayékat is a díszpáholy-

⁹⁹ A szövegben angolul: *My Hubby*

¹⁰⁰ Az eredetiben francia kifejezés szerepel: *Antal est l'homme à venir*. Szó szerint: eljövőendő ember.

¹⁰¹ *σκούληκι*, fonetikusán: szkuliki, görög = csúszómászó, kukac. Itt bizonyos, hogy Bárdossyra gondol a naplóíró.

¹⁰² *goujat sans pareil*, francia = példátlan bugris/faragatlan alak.

¹⁰³ Ld. két napilapnak a sorok közt eléggé sokat is sejtető cikkeit Bárdossy távozásáról: Lemondott a gyengélkedő Bárdossy László. *Függetlenség*, 1942. március 11. 1. – Bárdossy László lemondott, Kállay Miklós, az új miniszterelnök és külügyminiszter letette az esküt (vezércikk). *Magyar Nemzet*, 1942. március 11. 1–3. – A kihallgatásra uo.: Bárdossy László első kihallgatása a kormányzóhelyettesnél, ill. Horthy István látogatása Bárdossynál, február 21. 5.

¹⁰⁴ A beszéd teljes szövegét ld. az *MTI jelentése*, 1942. március 15. (Gu/B 2), ill. A rend az alapfeltétele a hadrakelt sereg ütőképességének és Magyarország fennmaradásának: Kállay Miklós miniszterelnök rádiószózatot intézett a nemzethez. *Nemzeti Újság*, 1942. március 17. 3.

¹⁰⁵ A miniszterelnök 1 óra előtt érkezett a Rádió Sándor utcai székháza elé, Ullein-Reviczky Antal, továbbá fia és személyi titkára, Kállay Kristóf miniszteri fogalmazó kíséretében. A székház bejáratánál Náray Antal, az MTI és a Rádió elnöke fogadta. Ld. Beszélt a miniszterelnök. *Rádióélet*, 1942. március 20. 5.

ban. Másnap azonban Mrs. Ullein-Reviczky egy beszélgetőpartnerétől azt a fülest kapta, hogy Kállay „félre akarja állítani” a férjét, s nem óhajt belőle külügyminisztert csinálni. A török követségen 16-án fogadást tartottak, amire Mrs. Ullein-Reviczky nem ment el (a naplóban egyszerűen ennyi: *Didn't go to the Turks*), de másnap ezt igencsak megbánta, mivel „Bethlenék ott voltak”.¹⁰⁶

A JÖVŐ TARTALÉKA

Homonnay Tivadar március 20-án közölte Ullein-Reviczkyvel, hogy neki a kormányzó azt mondta, Antal számára a „jövő tőke[tartaléka]” és „nagyon nagyra értékeli őt” (*Regent told him Antal is his Capital¹⁰⁷ for the future and he thinks very highly of him*); most azonban „angol felesége miatt külügyminiszter nem lehet, a németek közbeléptek”. 23-án azután Kállay maga is megsúgta végre a sajtófőnökének (*told „en secret”¹⁰⁸ to Antal*), hogy a németek kifejezetten magát a kormányzót kérték Berlinből, hogy „Antalból ne csináljon külügyminisztert” (*the Germans asked the Regent personally from Berlin not to make Antal Foreign Minister!*). Az ekkor keserű pirulaként ható közlését Kállay enyhíteni kívánta, a legmagasabb hivatali rangot helyezve kilátásba, s pontosan meg is ismételve Horthy szófordulatát (*tőke a jövőre nézve*) – minthogy „felesége angol”.

Április 7-én Horthy személyesen fogadta Ullein-Reviczkyt, s a napló szerint ugyanaznap az épp Budapesten tartózkodó berlini japán nagykövet, Hirosi Osima báró (útban Ankara felé)¹⁰⁹ találkoztól kért a sajtófőnöktől. A kormányzói audiencia minden bizonnyal kapcsolatban volt a sajtófőnök közelgő zágrábi útjával, amelynek során a „független horvát állam újbóli megalakulásának” évfordulójára a horvát fővárosba utazó hivatalos magyar küldöttséget vezette Ullein-Reviczky, Horthy pedig egyidejű táviratot intézett Ante Pavelićhez.¹¹⁰ Április 14-én, alighogy visszatért Zágrábból, Robert de Dampierre¹¹¹ követtel (a Vichy-Franciaország budapesti képviselőjével) és József főherceggel ebédeltek a francia követségen, továbbá még ott

¹⁰⁶ *Was a fool not to go to the Turks, the Bethlens were there.*

¹⁰⁷ Az eredetiben aláhúzva.

¹⁰⁸ *en secret*, francia = titokban, bizalmasan.

¹⁰⁹ A délkelet európai úton lévő japán diplomatára vonatkozóan ld. Török csapatösszevonás a keleti határon. 8 *Órai Ujság*, 1942. március 27. 5. – A berlini Japánt nagykövet Budapesten. *Tolnai Világlapja*, 1942. április 15. 3.

¹¹⁰ Kormányzó Urunk és a horvát államfő táviratváltása. *Függetlenség*, 1942. április 14. 3. – A zágrábi útra ld. Mrs. Ullein-Reviczky április 8-i és 14-i bejegyzéseit.

¹¹¹ Dampierre, Robert de (1888–1974), jogász, diplomata, 1940-től követ Budapesten, később lemondott. A háború után is aktív diplomataként működött Franciaország képviselőjében.

volt Andorka Rudolf tábornok, aki Mrs. Ullein-Reviczkynek „végtelenül tetszett” (*whom I liked immensely*). Andorka fennmaradt naplójában az ebédről szintén szól, említve, hogy „Ullein szörnyen antinémét érzelemben beszélt”.¹¹² Aznap minisztertanácsai ülés volt, Ullein-Reviczky későn (10.30. pm) ért haza, Kállay – mint megtudhatjuk – megpendítette a propagandaminiszteri poszt lehetőségét.

Április vége azután két új miniszteri kinevezést hozott: Antal István nemzetvédelmi és propagandaminiszter, Lukács Béla pedig tárca nélküli miniszter lett. A kissé átalakult kormány miniszterei 21-én összeültek, majd vacsora következett a miniszterelnökségen, amelynek során úgy tűnt naplóíróknak, hogy „Antallal rosszul bántak” (*Terrible to see Antal badly treated*), az új propagandaminiszter pedig „tipikus hentes”.¹¹³

Május hónapban (11-én) jelentős (ún. „*at home*”)¹¹⁴ fogadásra került sor Ullein-Reviczkyék otthonában, középpontban József főherceg családjával. Igen jelentős előkelőségek és arisztokraták voltak a meghívottak, 66 fő jelent meg összesen, köztük Bethlen István felesége. Május 17-én, vasárnap Takách-Tolvay József¹¹⁵ gróffal együtt a Tűzharcos Szövetség budafoki gyűlésére autóztak ki, ahol Ullein-Reviczky beszédet mondott. 21-én nyomott hangulatú ebédet vettek részt a miniszterelnökségen, a másnapi bejegyzés szerint pedig Ghyczy Jenő „csalódott volt”, hogy Kállay egyszemélyben külügyminiszter marad továbbra is. Ullein-Reviczky közben Kolozsvárra utazott, ahol május 24-én (pünkösd vasárnapján) a Kolozsvári Tűzharcos Szövetség zászlajának felavatása¹¹⁶ alkalmából mondott beszédet, melyet rádióadás céljára fel is vettek. Felesége bejegyzése ennek kapcsán így szólt: „Ő az igazi külügyminiszter és propagandaminiszter.” Sokáig nem ültek el az Ullein-Reviczky miniszteri kinevezésével kapcsolatos híresztelések sem (aminek, mint másutt is, Homonnayék voltak a forrásai).¹¹⁷

¹¹² ANDORKA Rudolf: *A madridi követségtől Mauthausenig*. Budapest, Kossuth, 1978. 230. – Május hónap során egyébként Andorkával megint összefutottak Andrássy Manó gróf ebédjén. Vö. a május 9-én kelt bejegyzést a következővel: ANDORKA, 1978. 235.

¹¹³ 1942. április 17-i és 21-i bejegyzések.

¹¹⁴ Az „*at home*” parti egy jelentősebb otthoni koktélparti, könnyebb étekfogásokkal, de igen formális keretek között. A korabeli etikett szerint e nem túl hosszan tartó eseménynél a legelőkelőbb vendégek huzamosabb ott tartózkodása nagyon kitüntetőnek számított (jelen esetben a főhercegi család tagjait kell érteni ez alatt), valamint a jelenlévők száma is fontos. (Köszönet illeti Ullein-Reviczky Lovice Máriát a magyarázó információkért.)

¹¹⁵ Nagykürthi, kisjókai és köpösdi gróf Takách-Tolvay (1905-ig csak Takács) József, vitéz (Kis-Cell, 1876. október 26. – Budapest, 1945. január 2.), politikus, nyugalmazott magyar királyi altábornagy.

¹¹⁶ Ullein-Reviczky: Minden körülmények közt tartjuk a belső frontot! *8 Órai Újság*, 1942. május 26. 3.

¹¹⁷ Ld. még a napló május 27-i bejegyzését.

„MICKEY MOUSE” FUTÁRT ENGEDÉLYEZ A BOSZPORUSZHOZ

Az 1942. esztendő kora nyarán, bár társasági események bőven voltak, politikai tárgyú bejegyzésekkel ritkábban találkozhat a napló olvasója. *Június 7-én* Ghyczy Jenő informálta Ullein-Reviczkyt, hogy letartóztatták Miske-Gerstenberger Jenő sztabuli magyar főkonzul feleségét, aki az említett Davidson (vagyis az SOE) „zsoldjában állt” (*she was in Davidson’s pay*). A Mary Allison Walters néven született Miske-Gerstenberger Jenőné valójában elég homályos származású, eredetileg brit állampolgárságú hölgy volt, s ügyének kapcsán tartóztatták le Cserépfalvi Imre könyvkiadót, továbbá a későbbi jelentős parasztpárti politikust, Kovács Imrét is. Miskéné misszióját már Isztambulban lefűlelte a kémelhárítást végző 2. vkf. osztály.¹¹⁸ A magyar kormányból azonban a miniszterelnök és Keresztes-Fischer belügyminiszter, továbbá a velük egyetértő egyéb beavatottak, így maga Ullein-Reviczky feltétlenül, valamint az újonnan létesülő Államvédelmi Központ vezetője, Ujszászy István már számoltak egy törökországi titkos kapcsolati vonal kiépítésével 1942 nyarán. Kovács Imre egy 1963-ban írott cikke szerint a Margit körüti fegyház ügynevezett „angol negyedéből” indulhattak el a háborús béketapogatódzások és Ullein-Reviczky voltaképp „ráállt” volna az SOE-nak erre a felderített vonalára, ami – mint alább jól kitűnik – jócskán túldimenzionált megállapítás. Isztambulban más független utak is könnyedén vezethettek el angol és amerikai titkos diplomáciai szálak felvételét elősegítő személyek felé.¹¹⁹

1942. június 24-én kelt bejegyzésében említi Mrs. Ullein-Reviczky a Miskénére kiszabott halálos ítéletet, melyet utóbb hosszú börtönbüntetésre mérsékeltek. A Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnökének bírósága hozta meg az ítéletet. Néhány nap után (30-án) a napló említette Miskéné¹²⁰ (egyébként máig kevésbé ismert) oroszországi származását, s azt, hogy folyékonyan beszél az orosz nyelvet.

1942. július 5-én a következő sorok kerültek a naplóba: „Antal arról beszél, hogy elhagyja Budapestet és követ lesz Bernben. Elege van Kállay hálátlanságából, éppen úgy, mint nekem is!”

¹¹⁸ Ld. az ügyről SZELKE László: *A Gresham a náci ellen. Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai*. Budapest, Jaffa, 2016. 160–162. – A napló említi a Miskéné által hozott levelet, amiben „hála Istennek, nincsen semmi”. Ld. a levél teljes szövegét: SZELKE, 2016. 163–166.

¹¹⁹ JOÓ, 2008. 1429. – UJSZÁSZY: *Vallomások*. 275., 296. – KOVÁCS Imre: Kiugrási kísérletek a második világháborúban. I. Nyugat felé. *Új Látóhatár*, 1963/1. 100–101. – A lebukás helyzetértékelése és módszerei megváltoztatására készítette az isztambuli SOE-t, Davidsont leváltották. Vö. ÁBTL K-1629/1, Pálóczi-Horváth összegző visszaemlékezése, 13., ill. uo. 3.2.5 O-8-028, „*Nilus*” *objektumdokumentáció*, 117–118.

¹²⁰ Mary Allison Walters (Nyizsnyij Novgorod ?, 1894. február 14. ? – Anglia, 1970 után), később, 1943 őszén a magyar hatóságok kicserélték egy korábban Angliában elfogott magyar ügynökre.

Ullein-Reviczky valóban egyre többet kezdett foglalkozni a külföldre távozás, pontosabban leginkább valamely követi poszt betöltésének a gondolatával, hogy majd jobbra ott vehessen részt titkos tárgyalások lebonyolításában. Később, 1943 őszétől, stockholmi követi missziója alatt, minderle valóban sort is keríthetett. A titkos tárgyalási vonalak kiépítése azonban visszanyúlt 1942 nyarára, amikor – mint emlékirataiban fogalmazott – „szabadságom egy részét szokásom szerint angol anyósom Boszporusz-parti villájában töltöttem, Isztambul mellett. Nemcsak a villa lakói, hanem az oda látogató barátaink is a szövetségesek táborához tartoztak, és nem volt az az érzésem, hogy az ottlétem csökkenteni fogja a számukat.”¹²¹

A sajtófőnök felesége és kislánya július 20-án, az előző évhez hasonlóan, vonatra ültek Isztambul felé. Belgrádon keresztül utaztak, s Szófiában Jungerth-Arnóthy Mihály felesége Lili (Lilly) és a baráti jó ismerős (Homonnay László) felesége Homonnay Vilma, illetve utóbbi sógora várták őket az állomáson, ahonnan a követségre mentek.

Július 22-én indultak tovább, együtt a nemrég kinevezett isztambuli főkonzullal, Mihálkovics Jánossal, aki új állomáshelyére utazott.¹²² 23-án a kora reggeli órákban (6.50. am) érkeztek a neves Sirkeci¹²³ pályaudvarra Isztambul központjában, ahol Csiki Ferenc¹²⁴ kereskedelmi delegátus és bizonyos „Köves” várták (utóbbi aligha lehetett más, mint Kövess Lothár,¹²⁵ a neves első világháborús tábornok Kövess Hermann fia). Mindkettőjük igen aktív szerepet vitt bizalmas hírszerzői szálak működtetésében (leginkább titkos angolszász kapcsolatok közvetítése dolgában, de Kövess az amerikai OSS háborús hírszerzőszervezet hálózatának is tagja lett).¹²⁶

¹²¹ ULLEIN-REVICZKY, 1993. 160., 164.

¹²² dr. Mihálkovics János miniszteri tanácsost a minisztériumból 1942. július 25-ével helyezték át a sztambuli m. kir. főkonzulátushoz. *Külügyi Közlöny* 22, 1942/4. 17. Közvetlen elődje Miske-Gerstenberger Jenő.

¹²³ Régi és ismert, centrális fekvésű pályaudvar a történeti városrészben (az Aranyszarv-öböl közepén).

¹²⁴ Nagyajtai Csiki Ferenc (1889–1948?) lótenyésztési szakíró, miniszteri tanácsos a török földművelésügyi minisztériumban. 1925 körül telepedett le Törökországban. Kapcsolatban állt a lengyel emigráns kormány képviselőivel. Közvetlenül a világháború kitörése előtt nevezték ki kereskedelmi attasévá, utóbb közvetítő szerepet vitt, tartotta a kapcsolatot az 1943-ban Ullein-Reviczky által kiküldött személyekkel, különösen Váli Ferenc professzorral. A *Külügyi Közlöny* oldalain nem szerepel. Ld. említését: A török munkások lelkesedéséből három napig ingyen dolgoztak az izmiri magyar pavilon építkezésénél. *Esti Újság*, 1943. szeptember 18. 7.

¹²⁵ Kövesházi Kövess Lothár (1898 vagy 1900?–1959 után), 1941-ben a Magyar (Királyi) Folyam- és Tengerhajózási Rt. isztambuli képviselője. Az első világháború után Törökországban élt, egy amerikai olajtársaságnál szolgált.

¹²⁶ Csikire és Kövessre ld. Joó András: Fedőneve: Jázmin. Adalékok Hatz Ottó tevékenységének megítéléséhez. In: *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*. Szerk. ANKA László – HOLLÓSI Gábor – TÓTH Eszter Zsófia – UJVÁRY Gábor. VERITAS–Magyar Napló, Budapest, 2016. II. köt. 353–364. 358., 360. és 362.

A július 25-i bejegyzésben említést nyer bizonyos Bob Parker, az Egyesült Államok törökországi követségének sajtóattaséja. Az amerikai újságíró Robert Parker (akivel iménti személy azonosítható) részben titkosszolgálati hálózatokba illeszkedő alak volt és a balkáni irányú propaganda tartozott felelősségi körébe, az 1942 júniusában létrehozott Háborús Információs Hivatal (*Office of War Information*) helyi képviselőjeként.¹²⁷ Parker 27-én telefonált, másnapra meghívást kapott, de (a 28-án kelt bejegyzés szerint) telefonon lemondta a találkozót, végül azonban 31-én mégis járt személyesen Kandilliben.

Ullein-Reviczky csak a következő hónapban ment családja után. *Augusztus 7-én* szállt vonatra Budapesten (Szófiáig együtt utazott Újpétery Elemérrel),¹²⁸ majd Isztambulba érkezve a Bebek városnegyed felől hajón kelt át az ázsiai oldalon fekvő Kandillibe, 10-én. Alig egy hetet töltött csak ott, 16-án a magyar konzulátus épületéhez Csiki Ferenc autójával érkezett, ahonnan Miháلكovics főkonzul kísérte a központi pályaudvarra (Sirkeci), a vonata pedig az esti órákban gördült ki.

Pontosan nem tudható, hogy Ullein-Reviczky milyen kezdeményező és előkészítő lépéseket tett rövid, néhány napos tartózkodása során. A lehetőség mindenestre nyitva állt előtte arra, hogy különösebben sok idő elfecsérlése nélkül utat találjon angolszász kapcsolatfelvételi csatornákhöz. Csiki attasé mellett, akinek később szerepe volt az isztambuli rejtett vonalak fenntartásában, esetleg támaszkodni lehetett a Cumberbatch-villa egy-egy gyakoribb vendégére. Korábban, jóval a rövid isztambuli út előtt, még július 17-én – a napló tanúsága szerint – valamilyen komolyabb, helyzetelemző társalgás folyt le Kállay és Ullein-Reviczky közt a törökországi lehetőségekről, az aznapi bejegyzés ugyanis így szól: „Antal azt mondta nekem, hogy Mickey Mouse [Kállay Miklós] csak egy futárt engedélyez neki Isztambulba.” Mint tudjuk, később (már 1943-ban) nem is egyetlen kiküldött érkezett még Törökországba.

Az ősz folyamán Ullein-Reviczky Ankarába helyeztette a külügyminisztérium egyik fiatal munkatársát, Gáspár Ödönt,¹²⁹ sajtóattaséi és követségi titkári beosztás-

¹²⁷ *Handbook of Emergency War Agencies*. Washington, Office of War Information, 1943. 33. – FRILING, Tuvia: Istanbul 1942–1945. The Kollek–Avriel and Berman Ofner Networks. In: *Secret Intelligence and the Holocaust. Collected Essays from the Colloquium at the City University of New York Graduate Center*. Szerk. David BANKIER. New York–Jerusalem, Enigma Books–Yad Vashem, 2006. 107–148. 115., 132.

¹²⁸ ÚJPÉTERY Elemér: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában*. Budapest, Magvető, 1987. 192.

¹²⁹ Gáspár Ödön (Nagybecskerek, 1915. április 9. – Budapest, 2001. október 17.), jogász, diplomata. 1940 októberétől 1942 novemberéig Budapesten, a külügyben miniszteri segédtitkári beosztásban volt. 1942. évi november hó 15-ével került az ankarai m. kir. követséghez. A háború után, 1948. januárig még külügyi szolgálatban állt, majd emigrált. 1961-től az USA-ban élt, 1966-tól vezető beosztásban dolgozott a Szabad Európa Rádiónál.

tásba. Első Isztambulba vezető futárútján (amint azt számára Ullein-Reviczky pontosan meghagyta) Gáspárnak épp Robert Parkerrel kellett találkoznia, hogy közvetítse a magyar kormány kapitulációs szándékát egy esetleges balkáni partraszállás esetére. Érkezése után a magyar konzulátusról útja egyenesen Csiki irodájába vezetett, amely „véletlenül az amerikai kereskedelmi attasé irodája feletti emeleten volt”. Csiki közölte, hogy „valaki” a lentebbi irodában „vár már” rá, s ez nem más volt, mint a „hallgató, matter of fact ügynök benyomását” keltő Parker.¹³⁰

Néhány nappal férje visszautazása után, augusztus 21-én már egy gyakori vendég (bizonyos Kaloyanni) kora reggeli telefonja révén fut be a hír Horthy István tragikus haláláról az orosz fronton, ami nagyon lesújtóan hatott – egyebek mellett azért is, mert közeli barátokról volt szó. 26-án pedig Mrs. Ullein-Reviczkyhez eljut már Budapestről az a spekuláció is, mely szerint a kormányzóhelyettest „a németek ölték meg”.

Szeptember elején pedig újabb aggodalom: Budapestet szovjet légitámadás érte.¹³¹ A 8-án kelt bejegyzés szerint Szófiából telefonhívás jött, hogy a bombázás után „Antal jól van”. Majd 16-án hír jön magától Ullein-Reviczkytől is.

Mrs. Ullein-Reviczky szeptember 24-én kelt útra Isztambulból, 26-án reggel érkezett Szófiába, ahol egy éjszakát töltött. Egyébként az említett Csiki és Gáspár Ödön is együtt utazott vele Budapest felé.

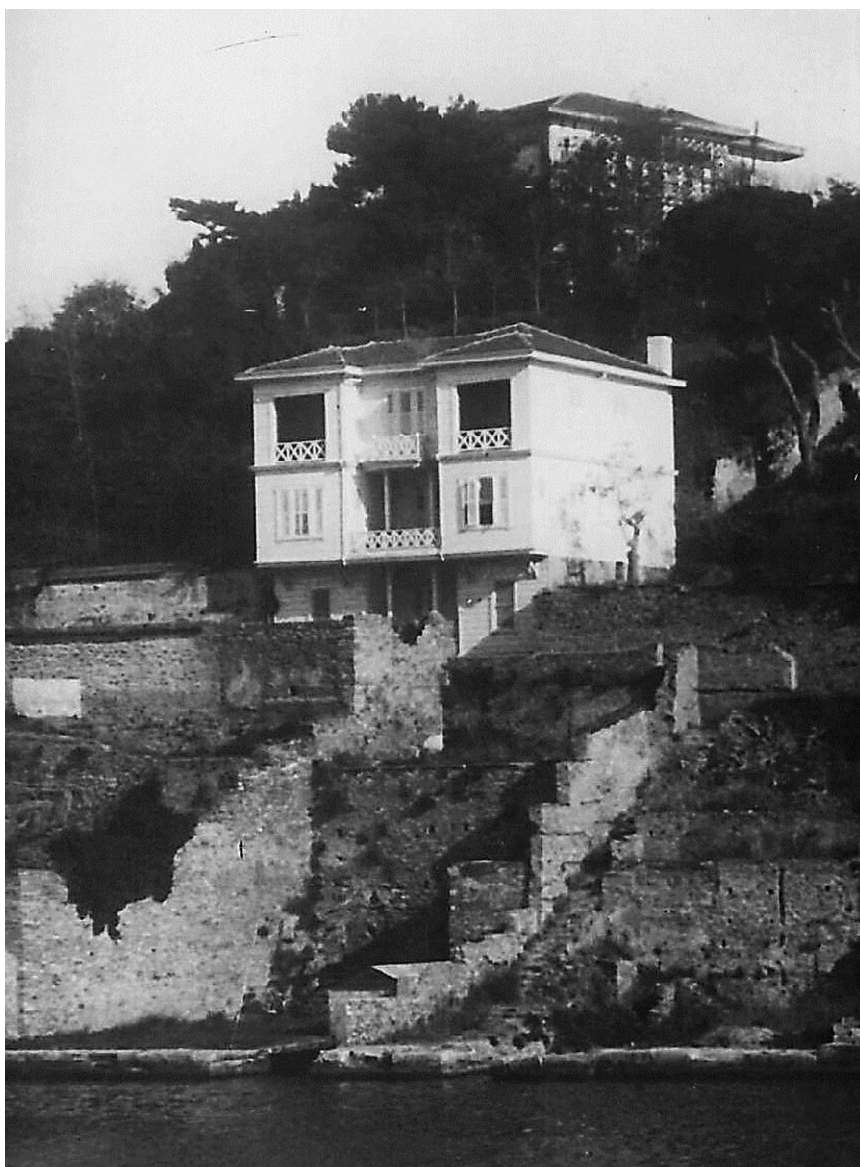
Lehetetlen kitérnünk az esztendő hátralévő részének a naplóban rögzített megannyi eseményére, melyek egy-egy apró részlettel tovább árnyalhatnák ezeknek a hónapoknak a történéseiről alkotott fogalmainkat éppúgy, mint ahogyan az akkori társasági kapcsolatokról formálható képet is. A napló tartalmának ismertetését érdemes lenne tovább folytatni, de a jelen keretek közt (melyeket már így is igencsak túlléptünk) ennyit lehetett bemutatni. Mindazonáltal sikerült demonstrálnunk azt, hogy egy korabeli elitársaságban mozgó úri hölgy naplójából merítve mennyire színesen, részletgazdagon és a jelen esetben igen pontosan is lehetséges láttatni az egymást követő eseményeket. A bejegyzések némelyikének segítségével a politikai folyamatokat, illetve azok hátterét közelebb hozhattuk, bepillantást nyerve a titkos diplomáciai erőfeszítések kezdeti kulisszatitkaiba is. Az utóbbiak tekintetében a napló további bejegyzései tartogathatnak még érdekes részleteket.

¹³⁰ GÁSPÁR Ödön: *Kényszerpályán a második Trianon felé: A Kállay-kormány különbéke kísérletei 1942–44. Előadás a sarasotai Kossuth Clubban 1997. december 6-án.* (kézirat) 6–7. (Az előadás gépelt szövegéért köszönet illeti Mrs. Edina Jennisont, szül. Gáspár Edinát, az itt hivatkozott szerző leányát.)

¹³¹ Budapestet 1942. szeptember 4-ről 5-re virradó éjszaka szovjet repülőgépek váratlan támadása érte. Ld. a magyar vezérkari jelentésnek és a moszkvai rádió adásának ismertetését: A honvéde-zérkar jelentése a pénteki légitámadásról. *Ellenzék*, 1942. szeptember 7. 1.

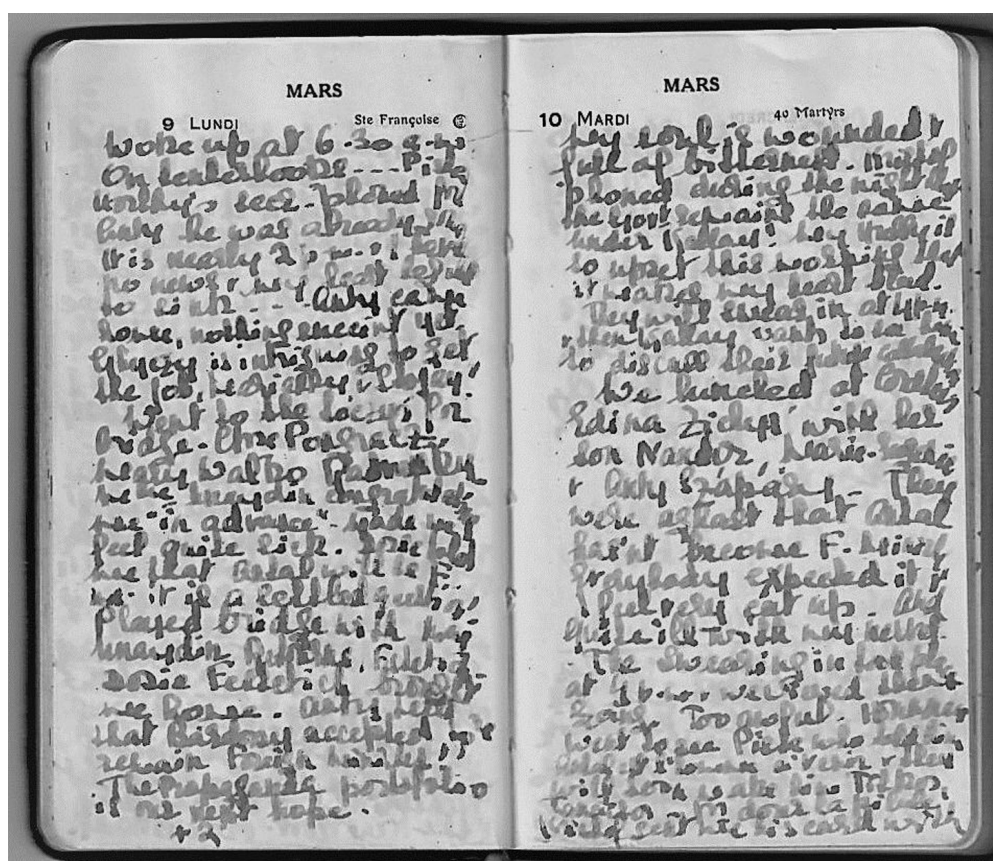
Lovice Louisa Grace Cumberbatch (Ullein-Reviczky Antalné) és apja Cyril James Cumberbatch brit diplomata Isztambulban, séta közben, a Grande Rue de Pera néven ismert hírneves történelmi utcán (ma: İstiklal Caddesi, Beyoğlu városrész). A kép az 1930-as években készült (ezt és az alábbi képeket is Ullein-Reviczky Lovice Mária szíves engedélyével közöljük, URA LT, Magyarnándor-Kelecsény).

A Boszporusz partján fekvő Kandilli az 1930-as évek végén: a kép közepén a „La Maisonette” néven ismert Cumberbatch-villa, ahol Ullein-Reviczkyék és a Cumberbatch család boldog nyári hónapokat töltöttek együtt. A magaslaton, a hozzá tartozó parkon belül a „Château” néven emlegetett Casanova-ház áll, ahol Lovice Louisa Grace Cumberbatch született 1905-ban. (URA LT, Magyarnándor-Kelecsény).

Ullein-Reviczky Antal budapesti fellépése alkalmából gratulál Herbert von Karajan operai karnagynak és állami dirigensnek (Staatskapellmeister), aki Beethoven Leonore-nyitányát vezényelte a Berlini Állami Opera előadását megelőzően (Richard Strauss egyfelvonásosa, az Elektra került színpadra). Baloldalt Otto von Erdmannsdorff német követ felesége (Erika von Erdmannsdorff) ül. (URA LT, Magyaránador-Kelecsény).

1942. március 9–10.: Ullein-Reviczky Antalné 1942. évi naplójának két, kézzel sűrűn teleírt lapja, amely az eredeti szöveg formai jellegzetességeit mutatja. (URA LT, Magyaránandor-Kelecsény).

OROSZNÉ TAKÁCS KATALIN – OROSZ LÁSZLÓ

A HAZAI NÉMETEK 1945 UTÁNI KÉNYSZERMIGRÁCIÓS FOLYAMATAIT TÁRGYALÓ VIZSGÁLATOK HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉSE

A magyarországi németek történetével (s ennek fontos epizódjaként kollektív büntetésük egyes állomásaival) kapcsolatosan öröndetes módon felpeszdzült a tudományos érdeklődés. A II. világháború után bekövetkezett, máig kiható és kitörölhetetlen nyomot hagyó események szélesebb történeti kontextusát – leginkább annak politikatörténeti vonulatait – a történész szakma meglehetősen részletesen feldolgozta és bemutatta már. Ezt akkor is bizvást kijelenthetjük, ha a hagyományosnak mondható esemény- és politikacentrikus megközelítéstől eltérő, a történettudomány peremterületéről csak jelentős késéssel előszüremkedő, ám újabban mind nagyobb hangsúlyt kapó társadalom- és művelődéstörténeti aspektusok terén bőven van még tennivaló. Így aztán a főbb kontúrok tisztázását követően egy új szemléletmód meggyökeresedése – mint az innováció kívánatos útja – látszik körvonalazódni, melynek elterjesztését egy ideje már olyan szakemberek tűzték zászlajukra (Tóth Ágnes neve feltétlenül kiemelendő e tekintetben), akik megkerülhetetlen forrásfeltáró és történetírói érdemeik mellett módszertani és teoretikus tekintetben is inspiráló módon hatnak kollégáikra.

A megújulás hirdetői a múlt apró mozaikdarabkákból történő rekonstruálásához és a mind teljesebb képalkotáshoz a (nagyobb vonalaiban már feltárt) *makroszint* irányából a (jóval kevésbé ismert, szinte kimeríthetetlen, ráadásul többnyire egyedi és a fősodortól sokszor eltérő) *mikroszint* felé fordulást, vagyis az „országos” helyett a „lokális” irányába történő elmozdulást szorgalmazzák. Az elűzés/kitelepítés témájában (a terminológia használatát illetően máig sem sikerült közös nevezőre jutni; különösen nem a magyartól eltérő német szóhasználathoz fűződő viszony terén!) eddig napvilágot látott részeredményeket, illetve a kevés nagyobb, összegző monográfia ismeretanyagát immár meghaladó új, országos dimenziójú szintézis megalkotása még a jövő feladata. Erre azonban nyilvánvalóan akkor érdemes majd sort keríteni, ha abban a szemléletmódbeli megújulás (a társadalomtörténeti szempontok figyelembevétele) mellett az egyre bővülő helytörténeti tudásbázis révén felszínre kerülő hazai német vonatkozások is érvényre juthatnak.

A témánk szempontjából legfontosabb alapkutatásokat és a belőlük született fontosabb munkákat a magyar szakirodalom nem pusztán a rendszerváltást követően,

az elmúlt három évtizedben termelte ki, hanem – ha politikailag korlátozottan is, de – már az államszocializmus korában is számos és sok tekintetben ma is hasznosítható szakmai eredmény született. Tudjuk persze, hogy a hazai „fasiszta német kisebbség”, Hitler „ötödik hadoszlopa” olyan ideológiailag/politikailag megbélyegzett múltat cipelt a hátán 1945 után, amely tabutémává tette nemcsak sorsának alakulását, de még a vele való tudományos foglalkozást is a szovjetek által megszállt Magyarországon.

E *tabusítás* a kommunizmus sztálinista periódusában a magyarországi németek teljes XX. századi történelmének vizsgálatára kiterjedt. Azaz a II. világháború alatt tanúsított magatartásuk (mely pusztán a Hűségmozgalom léte által is bizonyíthatóan nem egyszerűsíthető le a feltétlen náci szimpátiára), az ezt megelőző Horthy-korszakban megélt két évtizedük (mely egyoldalúan a fasiszálódás és a magyar hazával való fokozatos szembefordulás periódusaként lett interpretálva), végül pedig a háborús vereséget követő „kollektív büntetés” végrehajtása is – végeredményben tehát a „bűn és bűnhődés” teljes történelmi időszaka – a „nemkívánatos” kutatói témák közé sorolódott. Mindez a rákövetkező periódusban, nevezetesen az 1960/70-es évek fordulójától, a nyitás időszakától kezdve csupán annyiban módosult (enyhült), hogy az 1945 előtti hazai német tematika lassan, de szigorú kontroll alatt, s persze az uralgó politikai ideológiával nem szembemenő szóhasználat keretei közt megnyílt, így immár csak az elhurcolás/deportálás/jóvátételi munka/kitelepítés kérdéskör politikailag nemigen vállalható feltárását övezte továbbra is teljes zárlat.

A Kádár-korszak végső szakaszában – a 80-as évek elejétől – azonban ez a gát is átszakadt. Az érintett, mindeddig a kényszerű hallgatás és az átélt traumák okozta bizalmatlan bezárkózás állapotában megmaradt hazai német közösség érezhetően növekvő érdeklődése, valamint a kitelepített németek eddig kordában tartott s most feltörő emócióinak elementáris erejű nyomása folytán mind többen fordultak (többkevesebb szakszerűség és kutatói képzettség birtokában) a „Verschleppung” és a „Vertreibung” kibeszéletlen, igen kényes témája felé. A politika meghátrálni kényszerült, s a négy évtizede görgetett probléma feltárásához és átértelmezéséhez végül maga nyitotta meg a kaput: Aczél György a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége VI. kongresszusán, 1983-ban korszakzáró/nyitó beszédet tartott, melyben hibásnak nevezte és elutasította a „kollektív bűnösség” jegyében a hazai németek ellen foganatosított jogsértéseket.¹ Ez a témával foglalkozó szakembereknek éppúgy a startpisztoly elsütését jelentette, mint ahogy a kijelentést politikailag konzekvensen továbbgondolóknak is, akik ezt követően a közbeszéd megfelelő irányú

¹ EILER Ferenc: A magyarországi német kisebbség kronológiája 1945–2000. (D. n.) <http://adatbank.transindex.ro/regio/eiler/?nevmutato=Acz%C3%83%C2%A9l+Gy%C3%83%C2%B6rgy>.

formálása révén nyíltan ráléptek arra az útra, amely (immár a rendszerváltás első gesztusainak egyikeként) elvezet majd a német közösség politikai rehabilitációjához.

A jelzett folyamatokkal, a hazai németiség múltjának XX. századi szakaszára vonatkozó tudományos érdeklődés alakulásával, annak irányjaival, kérdésfelvetéseivel, kényszereivel illetve szabadságfokával kapcsolatban néhány remek historiográfiai profilú áttekintés segíti az eligazodást. Épp egy évtizeddel ezelőtt Tóth Ágnes vállalkozott rá, hogy a „tematikai fehér foltok” és a „módszertani hiányok” számbavétele révén tudatosítsa a magyarországi németiséget 1945 után sújtó szankciók kérdéskörével és a kisebbségi közösség további sorsával foglalkozó szaktudományban a már elért eredményeket, és ily módon feltárja a „mi híja még” kérdésén merengő kutatók számára a továbblépés lehetőségeit.² Ugyanő, a rendszerváltás utáni harmadik évtized vonatkozó szakirodalmát is beépítve, röviddel ezelőtt újabb helyzetjelentést állított össze a kutatás állásáról abban az általa szerkesztett monumentális forráskötetben, amely a magyarországi németek 1944 és 1953 közötti tragikus évtizedére vonatkozó mintegy 400 (eddig kiadatlan) dokumentumot tett közzé; a magyarországi részeredményeit publikálva ezáltal a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde és a budapesti MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete által vitt közös projektnek.³ A legutóbbi évtizedben más figyelemreméltó szakmunkák is születtek, melyek szűkebb vizsgálati körüket szélesebb historiográfiai kontextusba helyezték.⁴ Némileg korábról, az ezredforduló tájáról származik Spannenberger Norbert helyzetképe, mely – a szerző németül és magyarul egyaránt megjelentetett – Volksbund-kötetének⁵ bevezetőjében kísérelte meg, hogy a magyar és a német történetírás eredményeit számba vegye, témájából adódóan persze inkább az eredők (a II. világháború előtti és alatti időszak), mint a következmények (az 1945 utáni megtorlás) szakirodalmára koncentrálva. A magyar

² TÓTH ÁGNES: Mi híja még? A magyarországi németek kitelepítése a hazai történetírásban: tematikai fehér foltok, módszertani hiányok. In: *Jogfosztások Budaörsön (1944–1948)*. Szerk. GRÓSZ ANDRÁS. Budaörs, Budaörsi Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2010. 17–30. (A továbbiakban: TÓTH, 2010.)

³ *Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez 1944–1953 / Quellen zur Geschichte der Deutschen in Ungarn 1944–1953*. Szerk. TÓTH ÁGNES. Budapest, Argumentum, 2018. 5–12. (A továbbiakban: TÓTH szerk., 2018.)

⁴ MARCHUT RÉKA: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budapest–Budaörs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Magyar Történelmi Társulat–Budaörsi Passió Egyesület, 2014. 14–22. (A továbbiakban: MARCHUT, 2014.) – MÁRKUS BEÁTA: „Csak egy csepp német vér”. *A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Pécs, Kronosz, 2020. 16–21.

⁵ SPANNENBERGER, NORBERT: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler*. München, R. Oldenbourg, 2002. 1–12. – Uő.: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944*. Budapest, Lucidus, 2005. 19–29. (A továbbiakban: SPANNENBERGER, 2005.)

történetírás sajátosságos szempontrendszerével nemegyszer vitába szálló Gerhard Seewann a hazai németiséggel foglalkozó magyar és nemzetközi publikációk módszeres elemzése révén úgyszintén megpróbálkozott a rendszerváltást megelőzően született releváns szakirodalom szintetizálásával.⁶

*

A magyarországi (s természetesen az egész kelet-közép-európai) németiséget 1945 után elérő megtorló intézkedések, valamint a nyomukban meginduló kényszerszermigrációs folyamatok tudományos igényű feltárására a szovjet tömb államaira nehezedő tudománypolitikai nyomás ismeretében idehaza évtizedeken át gondolni sem lehetett. A német nemzetiség csupán olyan kontextusban (s kizárólag az 1945 előtti időszak történéseihez kapcsolódóan) került elő, ami a magyarság és persze az emberiség egésze ellen elkövetett történelmi bűneit súlykolta az ország – sok más tekintetben is folyamatos „agymosáson” áteső – polgárai számára, mégpedig az immáron új szellemiségű hivatalos történettudomány szemléletformáló általános történeti művein,⁷ illetve a Volksbund egész működését tendenciózus szemlélet birtokában megközelítő áltudományos kompilációkon⁸ keresztül.

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a német kisebbség elleni retorziók nem idehaza, illetve a szovjet blokk államaiban, hanem a német (nyugatnémet) szaktudomány köreiben érték el az ingerküszöböt. A bonni kormányzati prioritásokkal összhangban – sőt azoktól kimondottan ösztönözve – Theodor Schieder irányítása alatt már az ötvenes évek elejétől kibontakozott egy hatalmas erőket megmozgató és jól szervezett kutatómunka, melynek eredményeként megszületett az úgynevezett

⁶ SEEWANN, Gerhard: Das Ungarndeutschtum des Zwischenkriegszeit im Spiegel der internationalen Nachkriegsliteratur. *Südostdeutsches Archiv*, 1979/1980. 128–151. – SITZLER, Kathrin – SEEWANN, Gerhard: Nationalitätenpolitik und Geschichtsschreibung. Zur Reinterpretation der Geschichte der ungarndeutschen Minderheit in den Jahren 1938–1948. In: SEEWANN, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze*. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, 2000. 156–180. [Eredeti megjelenés: *Südosteuropa*, 1988/4. 142–170.] – SEEWANN, Gerhard: Zur ungarischen Geschichtsschreibung über die Vertreibung der Ungarndeutschen, 1980–1996. Einführung. In: TÖTH Ágnes: *Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischen Bevölkerungsaustausch*. München, Oldenbourg, 2001. 7–22.

⁷ MÓD Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Budapest, Szikra, 1945. – ANDICS Erzsébet: *Fasizmus és reakció Magyarországon*. Budapest, Szikra, 1945.

⁸ ARATÓ Endre: Der „Volksbund der Deutschen in Ungarn” – eine Fünfte Kolonne des Hitlerfaschismus. *Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas*, 1961. 289–296.

„bonni dokumentáció”⁹ A Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Jugoszlávia területéről elűzött/kitelepített németajkú népesség szenvedéstörténetét dokumentáló vállalkozás (hazánkat a sorozat második kötete¹⁰ tárgyalta) noha épp lebontani igyekezett az érintett államok oldaláról tapasztalható hallgatás falát a német polgári lakossággal szembeni embertelen eljárás drámai erejű bemutatása révén, mégis alapvetően a döntéshozó nagyhatalmak felelősségét ábrázolta. Márpedig ily módon akarva-akaratlanul asszisztált a Magyarországon mindvégig előszeregettel hangoztatott „Potsdam-legenda” fennmaradásához, tehermentesítvén ezzel a magyar kormányt a reá nehezedő erkölcsi felelősség alól. Nem véletlen, hogy a térségből, köztük hazánkból kitelepített németek történeti affinitású rétegei körében nem aratott osztatlan elismerést a hatalmas vállalkozás. Ezzel is magyarázható, hogy a magyarországi német származású – egykor a Volksbund belső intellektuális elitjéhez tartozó, amúgy elfogultsága ellenére remek történész szakember – Johann Weidlein hamar egy „ellendokumentáció” összeállításába kezdett,¹¹ mely a korabeli magyar kormányzat, a magyar társadalom és a németellenes magyar közhangulat felelősségét igyekezett kidomborítani.¹²

A historiográfiai szintézisek egyöntetűen korszakhatár gyanánt jelenítik meg a magyarországi németiség történeti kutatása szempontjából az 1960/70-es évek fordulóját, amikortól a hazai szaktudomány mozgástere is lényegesen megnőtt. A leverett forradalom után a rendszer ekkorra már konszolidálódott, amit nemcsak a belső elégedetlenség elfojtása, de a külkapcsolatoknak a politikai elit számára megnyugtató alakulása is elősegített: a hidegháború fojtogató légköre oldódott, a baloldali irányítás alá kerülő NSZK keleti nyitásban kezdett, a magyar–német kapcsolatok kedvezően alakultak. Egyre többször lehetett hallani a hazai németek „híd szerepéről”, és a felénk mutatott korábbi állandó nyugtalanságot mindinkább eltűntette a szomszédos államok kisebbségi magyarságáért érzett aggodás, ami aztán a társadalom szélesebb

⁹ BEER, Mathias: Im Spannungsfeld von Politik und Zeitgeschichte. Das Großforschungsprojekt „Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa”. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1998/3. 345–389.

¹⁰ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ostmittel-Europa. Band II. Das Schicksal der Deutschen in Ungarn.* Szerk. SCHIEDER, Theodor. Bonn, Bundesministerium für Vertriebene, 1956.

¹¹ WEIDLEIN, Johann: *Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950.* Schorndorf, 1958. – A kötet magyar nyelven csak a rendszerváltás után jelent meg, ld. WEIDLEIN, Johann: *A magyarországi németiség küzdelme fennmaradásáért 1930–1950.* Ford. WESNER, Franz. [Heidelberg], Suevia Pannonica, 1996.

¹² A témához KALTENECKER Krisztina: Szolidaritás és legalizált önkény. A „Bonni dokumentáció” Magyarország-képéről. *Kút. Az ELTE BTK Történelem-tudományok Doktori Iskola kiadványa*, 2003/1. 77–94. – Uő.: A magyar–német együttélés a Schieder–Weidlein történelemszövegeiben. In: *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században. Tanulmányok.* Szerk. EGRY Gábor – FEITL István. Budapest, Napvilág, 2005. 223–253.

köreit is nyitotta tette a saját kisebbségeink iránti empátia gondolatára. Ezzel párhuzamosan az állam részéről is enyhült a szaktudományra nehezedő ideológiai és politikai nyomás, így – a többi nemzetiséghez képest némi fáziskéséssel – a hazai németekre vonatkozóan is felpozícióba került a mindaddig mesterségesen fékezett tudományos érdeklődés. Világosan jelezte az új korszak beköszöntét a kutatások bázisát jelentő intézményi háló megszerveződése: rövid néhány év alatt feltucatnyi kisebbségkutató műhely jött létre,¹³ melyek közül az Állami Gorkij Könyvtár Nemzetiségi Kutató és Dokumentációs Központja különleges jelentőséggel bír. Ők adták ki ugyanis az első olyan bibliográfiai adatbázist, mely a hazai németekre vonatkozóan az 1945–1975 közötti időszakban született irodalmat gyűjtötte egybe.¹⁴

A hazai németekre irányuló történeti kutatások egyrészt a jelentősebb „német múlttal” rendelkező és emiatt nagyobb helyi forrásanyaggal rendelkező megyék levéltáraihoz (Baranya) köthetők, másrészt pedig az országos (nagybani) kontextus főbb esemény- és politikatörténeti vázának tudományos igényű rekonstruálására koncentráltak, ám – tisztelet a kivételnek – semmiképp sem a kánonnal szembefordulni, inkább csak tényanyaggal megtölteni, vagy legfeljebb árnyalni igyekeztek a korábbi két évtized politikai publicisztikája által sulykolt toposzokat. E vizsgálatok alapvetően Berlinnek Budapesthez illetve a német kisebbséghez való viszonyára, a magyar külpolitika (revíziós politika) és a nemzetiségpolitika összefüggéseire, a hazai német mozgalom intézményi kereteinek (Volksbildungsvereine, Volksbund) kiépülésére és működésére, valamint II. világháború alatti szerepvállalására irányultak (például SS-sorozások), nem pedig a minket most érdeklő 1945 utáni megtorlásokra, jóllehet e szankciók általános jogszabályi keretei iránti érdeklődés már ekkoriban is tetten érhető.¹⁵ A hazai németiség 1945 előtti helyzetével foglalkozó kutatás – főként annak két emblemikus alakja, Tilkovszky Loránt és Bellér Béla – eredményei a mondhatni „pozitivistá” szorgalommal feltárt hatalmas tényanyag folytán (a kötelező sallangok lehántása után) még ma is haszonnal forgathatók. Még akkor is így van ez, ha maguk az említett tudósok között sem volt feltétlen esélyegyenlőség. Tilkovszky külföldi (németországi) levéltári kutatásokat folytatva bizonyíthatta alapteóriáját, miszerint a hazai németiséget korlátozó kormányzati politika alapvetően a Berlin térségünkbeli expanziójával szembeni állandó defenzívával indokol-

¹³ FEHÉR István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990*. Budapest, Kossuth, 1993. 15–16. (A továbbiakban: FEHÉR, 1993.) – TÓTH, 2010. 18.

¹⁴ *Németek Magyarországon. Nemzetiségi dokumentáció*. Szerk. KÄFER István. Budapest, Állami Gorkij Könyvtár, 1983.

¹⁵ KOMANOVICS József: A hazai nemzetiségek helyzetét szabályozó rendelkezések és ezek végrehajtása a felszabadulást követő években (1945–1950). In: *Baranyai helytörténetírás 1978*. Szerk. SZITA László. Pécs, BaML, 1979. 559–568.

ható. Ezzel szemben a nevezett kisebbség iránt több empátiát mutató Bellérnek – aki szerint a hazai németek radikalizálódását és a hitleri Németország felé fordulását épp az emancipációs törekvéseiket zátonyra futtató hivatalos nemzetiségpolitika elleni védekezés indokolta – nem engedélyezték a nyugati archívumokhoz való hozzáférést, így ő csupán hazai forrásokra és az igen alaposan kiértékelt német nemzeti-ségi sajtóra alapozhatott.¹⁶

Nagyjából a 80-as évek elejéig tartott – e tekintetben is mérföldkő az említett Aczél-beszéd – a hazai németek történeti kutatásának iménti korszaka, mely a vizsgált kérdéskörök vitathatatlanul tudományos megalapozottságú közelítésmódja ellenére is a politikai/ideológiai elvárások fogságában telt. Tisztában volt ezzel a magyar történész-társadalom maga is, ám kitörni ebből, vagy akár csak kifelé bevallani mindezt, ekkor még lehetetlen volt. A látásmódja miatt Németországból sokat támadott Tilkovszky csak a 80-as évek végén, egy Budapesten tartott nemzetközi történész-konferencián vállalkozott az önkritikára. Szavai szerint a politika „a történetírás számára is meghatározó volt” és épp ezért „sajnos igen sokat veszített hiteléből”. Azt is hozzátette: „[...] tulajdonképpen meg is tudom érteni az izgatott, elkeseredett, vádló hangot a másik oldalról.”¹⁷ A szóban forgó „másik oldal” persze maga sem volt egységes; Spannenger három jól elkülöníthető csoportra bontotta a kitelepített hazai német elitet is magába foglaló ellentábort. Az első csoportot a retorziókban személyesen is érintett úgynevezett „Erlebnissgeneration” jelenti (köztük Paul Flach, Johann Weidlein, Anton Tafferner), akik bírálatainak hitelét metodikai hiányosságaik vagy épp leplezetlen emocionális elfogultságaik csökkentették ugyan, ám speciális ismereteik és „aprómunkájuk” folytán mások által alig figyelembe vett adatokkal gazdagították az összképet. A másodikat azok, akik (szemben az előzőekkel) nem tekintették belülről fakadó kötelességnek közösségük mentegetését, a felelősség relativizálását vagy akár áthárítását, s így tudományos igényességük nem kérdőjeleződött meg (Joachim Kühl [= Hans Beyer], Friedrich Spiegel-Schmidt, Matthias Annabring). A harmadik csoport pedig az újabb generációhoz tartozó, identitásukban már németországi német történészek tábora (Günther Schödl, Gernot Seide, Johann Böhm,

¹⁶ SPANNENBERGER, 2005. 23. – BELLÉR Béla: *A Volksbildungsverein-től a Volksbund-ig. A magyarországi németek története 1933–1938*. Budapest, Új Mandátum, 2002. 10–11. [Utóbbi mű még 1982-ben született, de hazai megjelenésére már csak Bellér halála után került sor, amit még a németre lefordított verzió is beelőzött: *Vom Volksbildungsverein zum Volksbund. Geschichte der Deutschen in Ungarn 1933–1938*. Speyer, Suevia Pannonica, 2000.]

¹⁷ 300 éves együttélés. *A magyarországi németek történetéből. Budapesti Nemzetközi Történészkonferencia (1987. március 5–6.) / 300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. Internationale Historikerkonferenz in Budapest (5–6. März 1987). I–II.* Szerk. HAMBACH Vendel. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988. II. 260. (A továbbiakban: *300 éves együttélés*, 1988.)

Gerhard Seewann), akik kompromittálódott pályatársaik felé is distanciát tartva, frissebb és korszerűbb szellemiséget kívántak behozni a kutatásba.¹⁸

Ebben a korszakban nemcsak a hazai, de a németországi szakirodalom sem tett hozzá érdemi eredményeket a kitelepítési tematikához. Az imént jelzett „másik oldal” ugyanis inkább az 1945 előtti események vonatkozásában publikált, így aztán a „bonni dokumentáció” valóban nagyszabású projektjének lezárulta után, egész a 80-as évekig, „a nyugatnémet történészek érdeklődése a német kisebbségek történelme iránt csaknem teljesen megszűnt”.¹⁹ Így részükről a magyarországi németek kitelepítését mindmáig nem kísérelte meg senki sem egy átfogó monográfia formájában feldolgozni. A hazai szakemberek között olyan is akad, aki még azt is kétségbe vonja, sor fog-e kerülni valaha is erre: a német történészeknek ugyanis más a perspektívájuk. „Az ő szemszögükből »Vertreibung«-kérdés létezik, függetlenül attól, hogy a kitelepítettek honnan jöttek Németországba. A magyar perspektíva a magyarországi németekből indul ki. [A]míg mi pl. a Budapest környéki németek kitelepítését vizsgáljuk, [addig] ők pl. a Württembergbe kitelepítetteket kutatják, akik között több országból érkezettek vannak.”²⁰ Más a nézőpont, s így mások a prioritások. A Magyarországról történő kitelepítések szisztematikus vizsgálatát aligha fogja más elvégezni helyettünk.

Az 1980-as évek kezdetétől, tehát jó egy évtizeddel a XX. századi hazai németkérdés érdemi kutatásának nyitánya után (mintegy újabb lépcsőfokaként a magyar történettudomány számára fokozatosan adagolt szabadságnak), a kitelepítés-témához is hozzá lehetett már nyúlni. Ennek első látványos gyümölcse 1982-ben ért be, amikor Balogh Sándor a népi demokratikus korszak külpolitikájának alapvetését adva a németek kitelepítését is tárgyalta, természetesen döntően a külpolitikai körülményekre fókuszálva.²¹ A munkában a németkérdés belpolitikai vonatkozásai csak alárendelt szerepet kaptak, de a németek eltávolításának ténye is (ahogyan a témában született első fecskék mindegyikében) csupán a II. világháborút követő magyarországi átalakulás periférikus szegmenseként, az események egyik mellékszálaként jelent meg, miközben az önfelmentő effektus működésének jeleként az intézkedések inkább a kényszerítő körülmények, a nagyhatalmi előírás és a külpolitikai mozgástér szűkössége perspektívájába helyeződtek. Szintén a kérdés nemzetközi dimenziói

¹⁸ SPANNENBERGER, 2005. 24–28.

¹⁹ TÓTH szerk., 2018. 6.

²⁰ MARCHUT, 2014. 17.

²¹ BALOGH Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947*. Budapest, Kossuth, 1982. 77–102.

kaptak hangsúlyt az Ideiglenes Nemzeti Kormány fegyverszüneti tárgyalásainak körülményeit feltáró vizsgálatban.²²

A 80-as évek végére az első monográfia is megszületett a hazai németek kitelepítéséről.²³ A munka némely hibája ellenére (leegyszerűsítő megállapítások, a komparatív szemlélet hiánya) számos erényt vonultat fel, hiszen amellett hogy szintetizálja a már publikált kutatások ismereteit, saját levéltári kutatásokat és a világháború utáni vidéki sajtótermékekből kinyert adatokat is hasznosít, ugyanakkor abszolút nívóra, hogy számos lokális eseménnyel illusztrálja a nagybani folyamatokat. Utóbbi téren nagy segítséget jelentett a helytörténeti kutatások néhány mélyfúrása: például Vas, Veszprém, Baranya, Somogy megye, a Hegyhát és a Dél-Dunántúl, vagy épp egyes németlakta községek vonatkozásában.²⁴ Jól kitapintható volt továbbá az a tendencia is, hogy az országos eseménytörténet mellett (mely azért a kutatások alapvető és általános irányát adta a németiségre vonatkozó kutatómunka érdemi beindulása óta) a 80-as évtized folyamán a kutatók figyelme a helyi és a regionális folyamatok felé fordult, így a megyei levéltárakban őrzött számos – nemzetiségtörténetileg is releváns – dokumentum került feltárássra. Az évtized legvégére – már Fehér monográfiája után – további értékes lokális vizsgálatok láttak napvilágot, egyebek mellett Somogy és a Délkelet-Dunántúl, Észak-Magyarország, továbbá Győr-Sopron, Bács-Bodrog és Békés-Csanád vonatkozásában.²⁵

²² KOROM Mihály: *Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet 1944–1945*. Budapest, Akadémiai, 1981.

²³ FEHÉR István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest, Akadémiai, 1988.

²⁴ ZIELBAUER György: Képek a Vas megyei nemzetiségiek közelmúltjáról (1945–1948). *Vasi szemle*, 1982/3. 421–438. – BESZTERI Béla: A nemzeti bizottságok tevékenysége Veszprém megyében (1945. április – 1949. január). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 3. Szerk. ÉRI István. Veszprém, 1965. 205–244. – KOMANOVICS József: *Telepítések Baranyában (kitelepítés, betelepítés, lakosságcsere) 1945–1948*. Kandidátusi disszertáció, 1969. – ZIELBAUER György: Észak-Somogy németisége XX. századi történetének néhány kérdése. *Somogy*, 1986/6. 87–94. – FÜZES Miklós: A német nemzetiségi mozgalom a baranyai Hegyháton 1934–1944. In: *A Dunántúl településtörténete V*. Szerk. FARKAS Gábor. Veszprém, VEAB, 1982. 230–234. – FEHÉR István: *Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944–1946*. Budapest, Akadémiai, 1972. – FÜZES Miklós: A népesség anyanyelv szerinti összetételét befolyásoló tényezők Délkelet-Dunántúlon 1941 és 1949 között. In: *Baranyai Helytörténetírás 1985–1986*. Szerk. SZITA László. Pécs, BaML, 1986. 715–773. – BOGNÁR Tibor: A hazai németiségre vonatkozó rendelkezések végrehajtása Szulokon 1945 és 1949 között. In: *Somogy Megye Múltjából 17*. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, SML, 1986. 409–418. – ZIELBAUER György: *Elek község története (1920–1949)*. Egyetemi doktori értekezés. 1969.

²⁵ BOGNÁR Tibor: Nemzethűségi vizsgálatok a Somogy megyei németek körében, 1945–1946. In: *Somogy Megye Múltjából 19*. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, SML, 1988. 309–328. – BOGNÁR Tibor: A német lakosság elleni jogfosztó és korlátozó intézkedések Somogy megyében 1946–1949. In: *Somogy Megye Múltjából 20*. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, SML, 1989. 353–362. – FÜZES Miklós: *Forgószél. Ki- és betelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között*. Pécs, BaML, 1990. – ZIELBAUER György: Észak-Magyarország németisége 1940–1950 között. *Borsodi szemle*, 1989/1.

1989/90 emblematikus változásai – melyek a nagypolitika terén korszakhatárt jelöltek ki s a német lakosság „kollektív” bűneit illető sommás ítéletek jogi relevanciáját is levetkezték – a hazai németiségre irányuló történeti kutatások terén valójában nem jelentettek fordulópontot. A sokáig tabuként kezelt elűzés/kitelepítés-tematika mind nagyobb szabadságfokkal történő tudományos kutatása már évek óta zajlott, így hát a rendszerváltás időszakában végrehajtott politikai rehabilitáció demonstratív megnyilvánulásai²⁶ csupán megerősítették és legitimálták ezt a folyamatot. Az ideológiai gátak immár végleg elháruló problémája, a korszak amúgy is kitapintható társadalmi pezsgése és a jogfosztások elszenvedői iránti egyre növekvő empátia persze jótékonyan hatott a tudományos munkára; a kényszerszermigrációs tematika konjunktúrája azonban törvényszerűen és hamar (a 90-es évek második felében) tovaszállt. Mindazonáltal jogosnak tűnik, hogy a szűkebb témánkra vonatkozó historiográfia kapcsán, elkerülendő a túlzott leegyszerűsítést, ne pusztán 1990 előtti illetve utáni korszakról beszéljünk, hanem egy a rendszerváltozást megelőző és az azt követő pár évet egyaránt magába foglaló dekádnak – mint sajátos és elkülönült korszak – létezését is konstatáljuk. Ennek legfontosabb hozadéka nem a (kétségtől számos új eredményt felmutató) történeti publikációk sokasága volt, hanem az, hogy a mindeddig csupán a történész berkekre korlátozódó szaktudományos diskurzus kikerült az ekkor igen élénk társadalmi nyilvánosság közegébe, egy a korábbiakhoz képest alapvetően megváltozott, nyitott és jótékony kontextusba. A korszak emlékezetpolitikai kezdeményezései a németiséget fél évszázaddal korábban elérő drámai retorziók kapcsán, a számtalan megemlékezés és emlékműavatás,²⁷ a régóta várt bocsánatkérés a magyar állam nevében (Tabajdi Csaba), a felfokozott sajtóérdeklődés, valamint a kapcsolódó számos kulturális esemény, így például a Mezőgazdasági

31–39. – BALOGH Sándor – ZIELBAUER György: A magyarországi németiség második világháború utáni történetének Győr-Sopron megyei vonatkozásai. *Győri Tanulmányok*, 1988/9. 7–17. – TÓTH Ágnes: *Telepítések Csonka Bács-Bodrog vármegyében 1945–1948*. Kecskemét, BKML, 1989. – ERDMANN Gyula: *Deportálás, kényszerszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*. BéML, Gyula, 1990.

²⁶ 35/1990. és 36/1990. sz. országgyűlési határozatok „a magyarországi német kisebbség kollektív sérelmeinek orvoslásáról”, illetve „a Szovjetunióba kollektív munkára elhurcolt, valamint a Szovjetunió bíróságai által elítélt, és időközben bűncselekmény hiányában rehabilitált magyar állampolgárok sérelmeinek orvoslásáról”.

²⁷ BOROS Géza: Emlékezet és felejtés. Kitelepítési emlékművek Magyarországon (1989–2004). *Regió*, 2005/2. 93–110. – SCHELL Csilla: „Pro memoria” – Denkmäler als Erinnerung an die Vertreibung in Ungarn seit der Wende. *Jahrbuch für Europäische Ethnologie – Ungarn*, 2013. 213–230. – MÁRKUS Beáta – TÓTH Ágnes: A németek elhurcolásának és kitelepítésének magyarországi emlékhelyei (1952–2015). In: *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika*. Szerk. FILEP Tamás Gusztáv. Budapest, Kalligram, 2018. 142–171.

Múzeumban megrendezett kiállítás a kollektív büntetés áldozatairól, mind-mind a múltfeldolgozást („*Vergangenheitsbewältigung*”) szolgálták.

A közgondolkodás alakításában bekövetkezett vitathatatlan sikerek mellett ugyanakkor maga a szaktudomány is jelentős eredményeket könyvelhetett el. A szovjet blokk összeomlását nem sokkal megelőző – politikai és szakmai tekintetben egyaránt nagy jelentőségű – történész-konferenciát²⁸ a kitelepítés 50 éves évfordulójára időzítve egy újabb – igaz, már jóval kevesebb érdemi hozadékot felmutatni tudó – nemzetközi tanácskozás követte. A köztársasági elnök védnöksége alatt, az MTA elnöke fölvezetőjével megnyitott konferencián²⁹ a minket most közelebbről érdeklő témát Korom Mihály és Balogh Sándor foglalta össze, ám ők – szemléletmódjuk tekintetében kevésbé tükrözve a megújulást – „nem, vagy csak részben támaszkodtak az utolsó évtized kutatási eredményeire”.³⁰ A szakmában sokakat hiányérzettel töltött el (bár a tudomány világában ez inkább további motivációt szokott jelenteni), hogy a résztvevők sem a Potsdam-legenda kérdésében, sem pedig az elűzés/kitelepítés terminológiája, vagyis az eltérő német és magyar fogalomhasználat kapcsán nem tudtak közös nevezőre jutni.

Tematikailag azonban egyértelműen színesedett a kényszmigrációval foglalkozó hazai szakirodalom ebben az átmeneti korszakban. Folytatva a 80-as években már kibontakozó és gyümölcsözőnek bizonyuló tendenciát – a lokális folyamatok alaposabb megismerését, a centrum és a periféria közötti kölcsönhatások számbavételét – további vizsgálatok tisztáztak némely helyi német közösséget ért atrocitásokat és büntetőszankciókat.³¹ Ezek révén az országos összkép (ld. a kitelepítések település-

²⁸ 300 éves együttélés, 1988.

²⁹ *Beitrag der Ungarndeutschen zum Aufbau der gemeinsamen Heimat. Wissenschaftliche Tagung anlässlich des 50. Jahrestages der Vertreibung / A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéséhez. Tudományos tanácskozás az elűzés 50. évfordulóján.* Szerk. ZIELBAUER György. Budapest, Országos Német Önkormányzat, 1996.

³⁰ TÓTH, 2010. 24.

³¹ BOGNÁR Tibor: Törvényesség és törvénytelenység a hazai németek elleni eljárásban a háború előtti és utáni jogalkotás tükrében. In: *Somogy Megye Múltjából 21.* Szerk. KANYAR József. Kaposvár, SML, 1990. 263–282. – Uő.: Adatok a Somogy megyei németlakta települések 1945–1950 közötti helyzetéhez. In: *Somogy Megye Múltjából 22.* Szerk. SZILI Ferenc. Kaposvár, SML, 1991. 221–238. – TÓTH Ágnes: *Telepítések Csonka Bács-Bodrog vármegyében 1945–1948.* Kecskemét, BKML, 1989. – FÜZES Miklós: *Forgószél. Ki- és betelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között.* Pécs, BaML, 1990. – Uő.: Völgyégi forgószél. Népességviszonyok változásai a régióban. In: *A Völgyesség két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián.* Szerk. SZITA László. Bonyhád, MTA PAB, 1991. 33–45. – TILKOVSKY Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989.* Budapest, Kossuth, 1989. – ZIELBAUER György: *Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből 1945–1949.* Budapest, Akadémiai, 1989. – Uő.: *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955.* Szombathely, Pannon Műhely. 1990.

szinten sok tekintetben igen különböző lefolyását, illetve a szakaszolás és a számszerűsítés problémáját) érdemben gazdagodott.

Új, a korábbiakban egyáltalán nem kutatott téma is megjelent ebben a korszakban: még a 80-as évek első felének fölülről engedélyezett tematikai nyitása és a lassan fölengedő szorítás növekvő mozgástere közepette sem lehetett szó arról, hogy a „Verschleppung”, az elhurcolások kérdésköréhez hozzányúlhasson a hazai történettudomány. Az évtized legvégére azonban ez is megváltozott, így az első kutatási eredmények a szovjet hadsereg általi kényszermunkára kiszállítás, a „rabszolgaszerzés” hazai német vonatkozásairól már a rendszerváltozás évében napvilágot láttak.³² Megkönnyítette e folyamatot, hogy az eseményekben érintettek részéről az évtizedeken át hordozott félelem, az elfojtás és bezárkózás természetes attitűdje lassan ugyan, de feloldódott, és a szovjet csapatok kivonulása után meg is szűnt. Egyre több lehetőség nyílt személyes beszélgetésekre, interjúkra, illetve a forrásfeltárás egyéb módozataira (féltve őrzött családi levelezések megnyitására, egyéni élettörténetek megismerésére). Az *oral history* beépült a témára vonatkozó kutatások eszköztárába, jóllehet a segítségével kinyert ismeretanyag metodikailag nem épp szakszerű – olykor kimondottan dilettáns – hasznosítását rendre felpanaszolja a szakemberek. A jóvátételi munkára hurcoltaktól származó visszaemlékezések és a Németországba kitelepítettek hányattatásait (egyénekét vagy akár egész faluközösségeket) felidéző dokumentumgyűjtemények teljesen új szint hoztak a rideg számok és tények világába. E tekintetben érdemes röviden utalni a vonatkozó adatok gazdag tárházát a magával ragadó emocionalitással ötvöző, műfajilag nehezen definiálható *Heimatsbuchokra*. Ezek – igen eltérő „történeti” képzettséggel bíró lokálpatrióták változó színvonalú munkái gyanánt – az egyes települések múltját a kolonizációtól a kitelepítésig tekintik át, miközben az elűzetés lelki traumájának érzelmi egyoldalúságával, illetve az új (németországi) közegben a régi haza csoportképző és identitásörző motivációival egyfajta kimerevített, retrospektív visszatükrözését adják az átélt eseményeknek.³³

A 90-es évek első fele, amellet hogy a potsdami döntéssel igazán nem magyarázható (hisz azt hónapokkal megelőző) elhurcolások kérdését a kutatások súlyponti

³² ERDMANN Gyula: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*. Gyula, BéML, 1990. – *Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung (Dokumentarband) / Magyarországi németek elhurcolása 1944/45. A kollektív büntetés első állomása (Dokumentumkötet)*. Szerk. ZIELBAUER György. Budapest, Verband der Ungarndeutschen, 1990. (A továbbiakban: ZIELBAUER szerk., 1990.) – FÜZES Miklós: *Modern rabszolgaság. „Malenkij robot”. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban 1945–1949*. Budapest, Formatív, 1990. – Uő.: *A rabszolgaszerzés*. In: ZIELBAUER szerk., 1990. 85–110.

³³ OROSZNÉ TAKÁCS Katalin: *Die zur Erinnerung gewordene Heimat, Heimatsbücher der vertriebenen Ungarndeutschen*. PhD-értekezés. Budapest, 2008. – *Das Heimatbuch. Geschichte, Methodik, Wirkung*. Szerk. BEER, Mathias. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011.

kérdésévé emelte, számos más téren is a szakmai munka érdemi elmélyülését hozta. Újabb szintézis született például a kitelepítés témájában,³⁴ mely szemléletmódját és módszertanát tekintve jelentősen meghaladta a főntebb már tárgyalt első (Fehér-féle) összefoglalást. Tóth Ágnes máig alapvető könyvének innovációja – túl azon, hogy végre nem kizárólag a politikatörténetre koncentrált – főként az volt, hogy a Magyarországon belül (és Európán belül máshol is) zajló többlépcsős népességmozgás és telepítési folyamat részeként tárgyalta a németek kitelepítését, a nemzetközi kontextusba helyezés pedig nem a történelmi felelősség áthárítását célozta, hanem a régóta hiányzó összehasonlító, komparatív szemlélet behozását a hazai vizsgálatokba. Mind ez a Potsdam-legenda meghaladása előtt nyitotta meg az utat, előkészítve és ösztönözve a magyar kormány és a magyar társadalom saját felelősségének vizsgálatát. Hasonló felfogásmód az országos áttekintés mellett nemsokára a regionális szintű vizsgálatokban is teret kapott,³⁵ és úgyszintén e motiváció – vagyis a kétségkívül meglévő *kényszerek* mellett a mindeddig elsikkadni hagyott belső társadalmi *igények*, voltaképp tehát a bűnbakképzési mechanizmus bemutatása – vezérelte ama sajtószemelvény összeállítását is, mely a II. világháborút követő évek hazai hírlapjaiból ad válogatást a németek kitelepítését előkészítő illetve annak jogosságát igazoló propaganda bemutatásával.³⁶ Egyes kutatók saját munkásságuk szintetizálására és korábbi felfogásmódjuk revideálására törekedve – a legújabb kutatási eredményeket adaptálva – értékes áttekintésekkel gazdagították a hazai németiség történetére vonatkozó irodalmat.³⁷ A magyarországi publikációk mellett a 90-es évek közepétől számos olyan németországi projekt eredménye is napvilágot látott, amelyek a szűkebb hazánk és tágabb térségünk németajkú népessége iránt érdeklődő kutatók számára – bibliográfiai segédlet, forráskiadás, vagy épp a kényszermigrációs folyamat bemutatása formájában – nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak.³⁸

³⁴ TÓTH Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, BKML, 1993.

³⁵ FEHÉR István: *A soknemzetiségű Baranya a 20. században*. Pécs, Pro Pannónia, 1996.

³⁶ ZIELBAUER György: *A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948*. Budapest, Országos Német Önkormányzat, 1996.

³⁷ TILKOVSKY Loránt: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből*. Pécs, JPTE TK, 1997. – Uő.: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai, 1998.

³⁸ *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas, I–II*. Szerk. SEEWANN, Gerhard–DIPPOLD, Péter. München, Oldenbourg, 1997. – *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch*. Szerk. SEEWANN, Gerhard – SPANNENBERGER, Norbert. München, Oldenbourg, 1999. – *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1995*. Szerk. SEEWANN, Gerhard. München, Oldenbourg, 1997. – *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938–1948*. Szerk. PLASCHKA, Richard–HASSELSTEINER, Horst – SUPPAN, Arnold – M. DRABEK, Anna. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1997.

A kitelepítési téma iránt a rendszerváltozás időszakában még olyannyira kitapintható konjunktúra lassú elülése, illetve az 50 éves évfordulóra szervezett konferenciának épp az igazán kardinális problémák feloldása terén mutatkozó sikertelensége végleg lezárta az átmenet korszakát a kutatásban. A 90-es évek második fele a megoldatlanul maradt kérdések újszerű megközelítésével, s mind a szemlélet, mind a munkamódszer tekintetében az érdemi innováció felé fordulással voltaképp átvezetett a szakterülettel foglalkozó vizsgálatok új korszakába, ahol a hatás–ellenhatás-mechanizmus mindkét pólusa – így a kommunista történetírás szőnyeg alá söprési törekvése, illetve a sokáig elfojtott sérelmekre építkező emocionalitás – egyaránt visszaszorult, és ezzel párhuzamosan teret nyert a komplex látásmód és a komparatív személet.

A megújulás fontos elemeként számolhatunk be a hazai német lakosság vizsgálatában a művelődés- és társadalomtörténeti aspektusok fölerősödéséről, ugyanakkor megmaradt, sőt tovább mélyült a lokális és regionális kutatások jelentősége is. Az ezredforduló egy sajátos, a kisebbségkutatást a kulturális antropológia vizsgálati módszereivel ötvöző kutatási irányaként érdemel figyelmet a hazai németek hazaképenek, identitásának, kettős kötődésének vizsgálata.³⁹ Számos lokális német közösség vonatkozásában születtek a társadalomtörténeti aspektusokra nagy hangsúlyt helyező mélyfúrások.⁴⁰

³⁹ BINDORFFER Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, Új Mandátum, 2001. – Uő.: „*Wir Schwaben waren immer gute Ungarn.*” Budapest, ELTE Germanistisches Institut, 2005. – Uő.: Migráció, identitás, lojalitás. Az identitásstruktúrák változásai a magyarországi németeknél. In: *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Szerk. KOVÁCS Nóra – OSVÁT Anna – SZARKA László. Budapest, Balassi, 2005. 163–181.

⁴⁰ SZENYÉRI Zoltán: *Német sorsok Dél-Dunántúlon (1700–2001)*. Dombóvár, Német Kisebbségi Önkormányzat, 2004. – KRISCH András: *A soproni németek kitelepítése 1946*. Sopron, Escort, 2006. – TÓTH Ágnes: Einige Zusammenhänge zwischen der Bodenreform und dem Wandel der Sozialstruktur im südlichen Transdanubien (1945–1949). In: *Agrarreformen und ethnodemographische Veränderungen. Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. Szerk. KRAUSS, Karl Peter. Stuttgart, Steiner, 2009. 255–280. – *Jogfosztások Budaörsön (1944–1948)*. Szerk. GRÓSZ András. Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2010. – EILER Ferenc: *Németek, helyi társadalom és hatalom. Harta 1920–1989*. Budapest, Argumentum, 2011. – GONDA Gábor: *Kitaszítva. Kényszeremigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott Dél- és Nyugat-Dunántúli településeken 1944–1948*. Pécs, Pécsi Hittudományi Főiskola–Kronosz, 2014. – MARCHUT, 2014. – OROSNÉ TAKÁCS Katalin – OROSZ László: „Jó tanács néhány könnyezőnek.” A Veszprém megyei svábok kitelepítésének előkészítése a helyi sajtóban (1945–1946). In: VERITAS Évkönyv 2018. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2019. 221–236. – *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Szerk. EILER Ferenc – TÓTH Ágnes. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont–Argumentum, 2020.

A kényszmigráció tematikához való újszerű közelítés a történelmi felelősség kérdését sem megkerülni, sem áthárítani nem kívánta már. A Potsdam-legendát, a nemzeti önfelmentés pszichózisának a korábbi években kiirthatatlan jelenségét, végleg sutba vetette.⁴¹ Elsődlegesen mégis arra törekedett, hogy a három legfontosabb aktor, a győztes nagyhatalmak, a budapesti kormányzat és a magyar társadalom felelősségét egységben és együttesen kezelje. Azok a munkák, köztük a kitelepítésre vonatkozó újabb (alapvetően jog- és politikatörténeti prioritású) szintézis,⁴² melyek továbbra is a külső kényszerek determináló erejét hangoztatták, részint a felelősségáthárítás meghaladására való képtelenségük stigmája, részint pedig a komplex megközelítés hiánya miatt kaptak kritikát. Olyan munkák is születtek viszont ugyanekkor, amelyek elsősorban azt kívánták hangsúlyozni, hogy a „kollektív büntetést” jóval a nyári potsdami konferencia előtt – ld. internálások, földreform – alkalmazták már.⁴³ E szemlélet jelenik meg a magyarországi németek történetének ezer évét (2006-ig) végigkövető legújabb – monumentális – alapvetés vonatkozó fejezetében is.⁴⁴

Az ezredfordulót követően a Szovjetunióba kényszmunkára elhurcoltak vizsgálatát illetően tematikai és módszertani tisztulás zajlik. Ez főként azért szembetűnő, mert 1989/1990 után a deportálások a Vörös Hadsereg által elkövetett bűncselekményként kerültek bemutatásra, a magyar hatóságok tettehársi felelősségét akarva-akaratlanul elmismásolva és csupán az áldozati narratívát hangsúlyozva, az elhurcoltakat pedig a szenvedésekben együttesen érintett, alapvetően egységes közösségként megjelenítve. A kutatások többnyire egyetlen kitűzött részterület vizsgálatára koncentráltak (a lokális közösségekből elhurcoltak száma, a transzport, a lágerkörülmények stb.), nélkülözve valamiféle átfogó és komplex látásmódot. Minthogy az újabb

⁴¹ MARCHUT Réka: Potsdam – kényszer vagy lehetőség? Korabeli értelmezések. In: *Visszatekintés a 19–20. századra. Tanulmányok*. Szerk. ERDŐDY Gábor. Budapest, ELTE BTK, 2011. 190–203. – MARCHUT, 2014. 185–199. – UNGVÁRY Krisztián: A potsdami határozatok legendái a történetírásban. In: *Magyarok 1945-ben*. Szerk. RAINER M. János. Budapest, OSZK–1956-os Intézet Alapítvány, 2015. 248–302.

⁴² ZINNER Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése / Die Aussiedlung der Ungarndeutschen*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004.

⁴³ BANK Barbara – ŐZE Sándor: *A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökhig*. Budapest–München–Backnang, Magyarországi Németek Országos Szövetsége, 2005. – TÓTH Ágnes: A németek internálása a Dunántúlon 1945–46. In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak Magyarországon a 20. században*. Szerk. SZEDERJESI Cecília. Salgótarján–Budapest, NML–1956-os Intézet, 2008. 37–52.

⁴⁴ SEEWANN, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. I–II*. Marburg, Herder-Institut, 2012. II. 331–368. (Magyar nyelven: *A magyarországi németek története. I–II*. Budapest, Argumentum, 2015. II. 335–371.)

– mégoly színvonalas és megalapozott – szakmunkák többsége⁴⁵ sem arra vállalkozik, hogy etnikai/anyanyelvi szempontok szerint differenciáljon az elhurcoltak között, a mi kontextusunkban különös figyelmet érdemelnek a szeparáltan a hazai néemetségre koncentrááló vizsgálatok,⁴⁶ melyek közül Márkus Beáta részstanulmányai épp legújabban álltak össze a kérdéskör alapvető szintézisévé.⁴⁷

Új, korábban alig érintett kutatási területként jelentkezett, s a 90-es évek második felében látványosan megkapaszkodott a kitelepítettek németországi integrációjának kérdésköre,⁴⁸ mely az iránta egyre növekvő érdeklődés folytán a 2000-es években további szép, magyarországi eredményeket hozott.⁴⁹ Ugyanakkor Németországban is újra fölfedezte a történetírást az általa több évtizeden át meglehetősen elhanyagolt területet, így aztán az elűzés/kitelepítés szélesebb kontextusára vonatkozó alapmun-

⁴⁵ STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest, Lucidus, 2006. – VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest, Russica Pannonicana, 2009. – Törvényes megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Szerk. L. BALOGH Béni. Budapest, MNL, 2015.

⁴⁶ FÜZES Miklós: Ungarndeutsche in sowjetischen Arbeitslagern 1945–1949. In: *Beiträge zum Geschichtsbild der Donauschwaben*. Szerk. ROTH, Franz. Salzburg, Donauschwäbisches Kulturzentrum, 2001. 77–97. – Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. *Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955*. Szerk. BOGNÁR Zalán. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009. – „Itt volt a végállomás”. *Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Szerk. BOGNÁR Zalán. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015. – *Az Elbától Vorkutáig. Magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a GULÁG-on*. Szerk. GÉCZI Róbert. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2017.

⁴⁷ MÁRKUS Beáta: „Csak egy csepp német vér”. *A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Pécs, Kronosz, 2020.

⁴⁸ TAKÁCS Katalin: *A magyarországi német nemzetiségű lakosság kitelepítése a bajor sajtó tükrében*. Szakdolgozat. Budapest, 1994. – Uő.: Kitelepített magyarországi németek Bajorországban. *Regio*, 1996/4. 75–103. – KALTENECKER Krisztina: Elűzöttek és beilleszkedések – Vertriebene und ihre Eingliederung. In: *Múltból a jövőbe. Tanulmányok*. Szerk. PÖLÖSKEI Ferenc – STEMLER Gyula. Budapest, ELTE BTK, 1997. 182–192. – FÜZES Miklós: *Valami Magyarországon maradt / Etwas blieb daheim in Ungarn. (A kitelepített magyarországi németek beilleszkedése Németországban.)* Pécs, BaML, 1999.

⁴⁹ MAYER János: „Most menekültnek hívnak...” *Az elűzött észak-bácskai németek integrációja Nyugat-Németországban*. PhD-értekezés. Pécs, 2001. – RUTSCH Nóra: A magyarországi németek beilleszkedése Németország szovjet zónájába. In: *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag*. Szerk. VITÁRI Zsolt. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2009. 165–180. – SCHELL Csilla: „...aber wenn man sich Deutsch bekennt darf man nicht mehr nachhause wenn es einmal soweit kommt / ...de ha az ember németnek vallja magát, akkor nem mehet majd haza, ha arra kerül sor”. Adatok egy Württembergbe kiűzött budaörsi család integrációjához magánlevelek tükrében. *Pro Minoritate*, 2016. Nyár. 19–46.

kák⁵⁰ mellett napvilágot láttak az integráció, a beilleszkedés folyamatát tárgyaló publikációk is, a témát a befogadó közeg és az érkezők hatalmas tömegei nézőpontjából egyaránt megvizsgálva.⁵¹ Bár a német szakemberek – a nehézségeket, és azok leküzdése után a sikereket kidomborítva – inkább a saját államuk, mint a kibocsájtó országok szemüvegén át nézték a rendkívül komplex problémát, olykor arra is találunk példát, hogy a vizsgálandó csoportot kimondottan a magyarországi származás alapján jelölték ki.⁵²

A kitelepített német tömegek rendkívüli nehézségekkel járó, de alapvetően mégiscsak sikeres németországi beilleszkedését remekül árnyalja az a sokáig észrevétlenül maradt rész-szegmens, amelyre a hazai kutatásban Tóth Ágnes hívta föl a figyelmet. A szülőföldről való elszakítással és a számukra idegen közegbe kerüléssel megbirkózni nem tudók hazatérési, hazaszökési kísérleteiről van szó, mellyel kapcsolatban az új kutatói szemlélet átültetésének (a társadalomtörténeti megközelítés, valamint az *oral history* segítségével történő forrásfeltárás példaértékű használatának) legfigyelemreméltóbb eredményét sikerült publikálni.⁵³ Úgyisint ő kezdte vizsgálni a beilleszkedés nehézségeinek egy másik – megint csak társadalomtörténeti – aspektusát, a kitelepítés révén szétszakított családok egyesítésével megvalósítandó visszahonosítás kérdését. A hazatérést célzó számos illegális úttal szemben ugyanis az engedélyezett családegyesítés kísérlete egy legális lehetőséggel, az állami szinten tapasztalható elvi elutasítás egyetlen járhatónak tűnő kiskapujával számolt.⁵⁴

⁵⁰ *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen.* Szerk. BENZ, Wolfgang. Frankfurt am Main, Fischer, 1995. – BEER, Mathias: *Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen.* München, C. H. Beck, 2011. – *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts.* Szerk. BRANDES, Detlef – SUNDHAUSSEN, Holm – TROEBST, Stefan. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2010.

⁵¹ *Geglückte Integration? Spezifika und Vergleichbarkeit der Vertriebeneneingliederung in der SBZ/DDR.* Szerk. HOFFMANN, Dierk – SCHWARTZ, Michael. München, Oldenbourg, 1999. – SCHWARTZ, Michael: *Vertriebene und „Umsiedlerpolitik“. Integrationskonflikte in den deutschen Nachkriegs-Gesellschaften und die Assimilations-strategien in der SBZ/DDR 1945–1961.* München, Oldenbourg, 2004. – KOSSERT, Andreas: *Kalte Heimat. Die Geschichte der Deutschen Vertriebenen nach 1945.* München, Siedler, 2008.

⁵² PROSSER-SCHELL, Michael: Az elűzött magyarországi németek megérkezésének és integrációjának néhány aspektusa Észak-Badenben és Délnyugat-Németországban. 1945–1946 után. *Pro Minoritate*, 2016. Nyár. 5–18.

⁵³ TÓTH Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Budapest, Gondolat, 2008. (Német nyelven: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebenen.* München, De Gruyter–Oldenbourg, 2012.)

⁵⁴ TÓTH Ágnes: Emberek – sorsok – hivatalok – eljárási módok. A magyarországi németek család-egyesítésének és/vagy visszahonosításának lehetőségei. In: *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek.* Szerk. EILER Ferenc – TÓTH Ágnes. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont–Argumentum, 2020. 221–246.

Ezzel párhuzamosan az itthon maradt, a ki nem telepített német népesség helyzetének konszolidálódásával kapcsolatos – mindmáig igen elhanyagolt – kérdések is terítékre kerültek. A magyarországi németek 1944 és 1953 közötti tragikus évtizedével foglalkozó monumentális forráskötet – a közelmúlt legnagyobb vállalkozása szűkebb témánk tekintetében – világosan leszögezi, hogy „[...] az az eddig általánosan elfogadott megállapítás, miszerint a kitelepítések lezárulását követően a politikai hatalom a magyarországi németek integrációjára törekedett, csak korlátozott mértékben igaz”.⁵⁵ A szocialista nemzetiségpolitika általános képét megrajzoló szakmunkákon⁵⁶ túl a németiségre – mint szűkebb szegmensre – még az új évezredben is kevés figyelem irányult.⁵⁷ Ám e kérdéskör szisztematikus feldolgozása is kezdetét vette az elmúlt években: az elűzés/kitelepítés utáni időszak első szakaszát (1950–70) tárgyaló hatalmas kötet épp nemrégiben látott napvilágot,⁵⁸ amit szerzője a rendszerváltásig terjedő további két évtized viszonyainak feltárásával fog folytatni. E vizsgálatok jellegéből, módszertanából már világosan előtör – az új évezredben mind többek által követett – törekvés a politika- és eseménytörténeti megközelítés hagyományos egyeduralmának megtörésére, ami a társadalomtörténeti aspektusok egyre látványosabb kiaknázásában, a lokális és regionális folyamatok olykor az országos tendenciákkal szembemenő jelenségeinek (komparatív) feltárásában, végeredményben pedig a látásmód egészét tekintve a makro- helyett a mikroszint felé fordulásban ölt

⁵⁵ TÓTH szerk., 2018. 13.

⁵⁶ FEHÉR, 1993. – SEEWANN, Gerhard: A magyar nemzetiségi politika mérlege az '50-es évektől napjainkig. In: SEEWANN, 2000. 69–74. – FÖGLEIN Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993*. Budapest, Ister, 2000. – TÓTH Ágnes: *Pártállam és nemzetiségek 1950–1973*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2003. – DOBOS Balázs: Magyarországi nemzetiségek a kommunista rendszer kiépülésétől a rendszerváltásig. In: *Az együttélés történelme. Nemzetiségi kérdés Magyarországon*. Szerk. L. BALOGH Béni – MAJTÉNYI György – MIKÓ Zsuzsanna – SZABÓ Csaba. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2020. 289–308.

⁵⁷ SZARKA László: A magyarországi német kisebbség újjászerveződése 1948–1956 között. In: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Szerk. Uő. Budapest, Lucidus, 2004. 85–95. – VITÁRI Zsolt: Staatliche Zugeständnisse und sozialistische Integration. Möglichkeiten und Grenzen der Bewahrung einer ungarndeutschen Identität in den 1950er und 1960er Jahren. In: *Zwischen Tauwettersozialismus und Neostalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1953–1964*. Szerk. GRÄF, Rudolf – VOLKMER, Gerald. München, IKGS, 2011. 65–82. – TÓTH Ágnes: Integráció elméletben – diszkrimináció a gyakorlatban. Németek Magyarországon 1948–1956. *Pro Minoritate*, 2016. Nyár. 47–55. – MOLNÁR Annamária: Malenkij robotról hazatért német nők integrációja Magyarországon és Németországban. *Pro Minoritate*, 2016. Nyár. 56–64.

⁵⁸ TÓTH Ágnes: *Németek Magyarországon 1950–1970*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont–Argumentum, 2020.

testet. Az efféle innováció létjogosultságát egy a hazai németek XX. századi történetével foglalkozó nemrégiben megrendezett konferencia támasztotta alá, melynek eredményeit színvonalas kötet tárta az érdeklődő közönség elé.⁵⁹

⁵⁹ *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek.* Szerk. EILER Ferenc – TÓTH Ágnes. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont–Argumentum, 2020. – A kötet ismertetését ld. Orosz László: Új szempontok a hazai németiség alulnézeti vizsgálatához. *Pro Minoritate*, 2020. Nyár. 145–154.

KISS DÁVID

A MAGYAR KOMMUNISTA PÁRT HADIFOGOLY-POLITIKÁJÁNAK ALKOTÓELEMEI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN ÉS AZ 1945-ÖS VÁLASZTÁSOK

I. BEVEZETŐ

A magyar hadifogolyhelyzet kérdéskörén belül a Magyar Kommunista Párt (MKP) hadifogoly-politikájának néhány aspektusára kívánok rávilágítani az 1945 és 1948 közötti időszakban. Azért csak néhányra, mivel a kérdés összetettsége miatt a teljes körű áttekintés szétfeszítené a tanulmány kereteit, így ezt az írást további cikkek bevezetőjének is szánom.¹ Jelen dolgozat a párt befolyásának a kiépítésére, annak szervezeti kereteire és a háború utáni első választásokra fókuszál.

A második világháborút követő politikai elit minden egyes tagja számára lényeges volt a hadifogolykérdés mielőbbi megoldása, ami a szétszakadt családok mellett a gazdaság talpra állítása szempontjából sem volt elhanyagolható. A fegyverszüneti szerződésben az országban lévő német haderő lefegyverzése és a szövetségeseknek történő átadási kötelezettsége, továbbá a szövetséges hadifoglyok elengedése szerepelt, a fogságba került magyarokról nem volt szó.² A békeszerződésre történő felkészülés során a magyar fél feltett szándéka volt a hadifoglyok fél éven belüli hazahozatala.³ Ezzel szemben az 1947-es dokumentumba – Magyarország minden törekvése ellenére – pontos időpont meghatározása nem került bele, csupán annyi, hogy lehetőség szerint minél előbb hazahozandók.⁴ Bár a hadifoglyokról több nem-

¹ KISS Dávid: A Magyar Kommunista Párt levelezése a szovjet fogságban lévő hadifoglyok kiszabadítása érdekében. In: „*A kultúra tarthatja meg, és teheti ismét naggyá*” *Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapjára*. Szerk. DUBNICZKY Zsolt – HERMANN Róbert – KOCIS Annamária – LIGETI Dávid – OROSZ László. Budapest, Ráció, 2020. 538–548.

² 1945. évi V. törvény a Moszkvában 1945. év január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=94500005.TV&targetdate=19450916&printTitle=1945.+%C3%A9vi+V.+%C3%B6rv%C3%A9ny> (2020. május 5.)

³ KISS Dávid: Az 1947-es magyar béke-előkészítés az új haderő szervezésének és a határok kialakításának a tükrében. In: *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Szerk. FÜLÖP Mihály. Budapest, Dialog Campus, 2018. 123–139.

⁴ *A Párizsi magyar békeszerződés és magyarázata. Az Atlanti-óceáni Alapokmány és a fegyverszüneti egyezmény teljes szövegével*. Szerk. dr. BARACS János – dr. CSÁNK Béla – CZEBE Jenő – dr. FAY Béla – dr. SNYDER Árpád – dr. SZABÓ Imre – dr. VIRÁGH Zoltán. Budapest, Gergely R. RT., 1947. 27.

zetközi szerződés is született, ezeket a Szovjetunió nem írta alá. A saját jogszabályi keretein belül rendezte ugyan a kérdést, de mindezzel mit sem törődtek a későbbiekben.⁵ Lényeges kiemelni, hogy a hadifoglyok között nemcsak katonák, hanem az utcán összefogdosott civilek is voltak. Ha a rendelkezésre álló listákat megnézzük, akkor sok olyan személy került ki a keleten formálódó szuperhatalom területére, akik vagy szakmunkások vagy orvosok voltak, kisebb részben valamilyen adminisztrációs területen dolgoztak.⁶ Ez és a szovjetek többször elejtett megjegyzései, miszerint azért nem engedik haza a foglyokat, mivel kint jóvátételi munkát végeznek, arra engednek következtetni, hogy célzottan szedték össze az embereket.⁷ A jóvátételi kötelezettséggel és más esetben a rabmunkát semmilyen nemzetközi szerződésben nem rögzítettek. Lényeges kiemelni, hogy az 1990-es évek elején, a magyarországi szovjet csapatkivonás előzetes tárgyalásainak során a magyar fél nullszaldós pénzügyi megoldáshoz ragaszkodott, szemben a szovjet igényekkel, akik az általuk épített objektumokért akartak költségtérítést kapni. Az Antall-kormány felmérte a szovjetek által okozott károkat, a magyar indokok között a Szovjetunióba elhurcolt, akkori számítások szerint 511–708 ezer fő is szerepelt.⁸ Mivel sikerült végül a nullszaldóban megállapodni, ez azt is jelentette, hogy a szovjetek de facto elismerték a világháború utáni „fogolypolitikájuk” jogtalanságát.

II. AZ MKP HADIFOGOLY ÜGYEKKEL FOGLALKOZÓ SZERVEI ÉS A PÁRTHOZ KAPCSOLÓDÓ „ÁLCIVIL” SZERVEZETEK

Hadifogolykérdéssel legfelsőbb szinten az MKP-n belül annak Központi Titkársága, a Politikai Bizottság és a Központi Vezetőség is foglalkozott, ezeken a fórumokon hozták meg az alapvető döntéseket. A párton belül a Központi Szervező Bizottság, ekkor az MKP osztályainak a legfontosabbika ellenőrizte a határozatok végrehajtását. A szervezet élén a párt egyik szürke eminenciása, Kovács István állt. A párton belül a Hadifogoly Iroda foglalkozott leginkább a hadifogoly ügyekkel. Ennek munkája a jelentős kommunista befolyás alatt lévő Népjóléti Minisztériummal is összekapcsolódott. Voltak úgynevezett „civil”, formálisan pártonkívüli, de kommunista

⁵ VARGA Mária Éva: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében.* Budapest, Russica Pannonicana, 2009. 71–74.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 274. f. 17. cs. 22. ö. e. 19. ö. e.

⁷ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ö. e. Az MKP VI. ker. szervezetének a jelentése, 1945. május 22-én.

⁸ Dr. HELGERT Imre – Dr. MÉSZÁROS Gyula: *A Magyar Honvédség a rendszerváltás sodrában.* II. Lakitelek, Antológia, 2017. 245.

befolyás alatt álló, illetve kommunisták által, nagyrészt kommunistákból alakított szervezetek, kulcspozícióikban az említett párt tagjai vagy azzal együttműködő személyek ültek. Ezek a következők voltak: a Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ), amely az említett Hadifogly Irodától 1947 folyamán átvette feladatainak nagy részét, mindemellett a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ), a Nemzeti Segély (NS), illetve a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) is „besegített”.

II. 1. Az MKP-n belüli és az „állami” szervek

A már említett Hadifogly Iroda⁹ felállítását 1945. augusztus 24-én egy MKP titkársági határozat alapján kezdték el szervezni. Ezt október 3-tól¹⁰ Sziklai Sándor és helyettese, Szendrő László irányította, akiknek a munkáját Kádár János segítette. Az említett kérdésben Vörös János honvédelmi miniszterrel is akartak egyeztetni.¹¹ 1945. szeptember 5-én Kovács István az Iroda legfőbb feladatának ekkor még csak a haza nem tértekről információk gyűjtését tartotta, helyi szinten is szorgalmazta ennek a kiépítését.¹² Az Iroda a megalakulását követően a Vöröskereszttel, a HM-mel,¹³ a Népjóléti Minisztériummal és a hadifogly-szolgálattal tervezett együttműködni.¹⁴ A szervezetnek később a Hadifoglyok Bajtársi Szövetségébe történő beolvasztása is felmerült, ebből azonban nem lett semmi.¹⁵ Az Iroda novemberre állt fel, a korábbi határozatoknak megfelelően a hadifoglyok nyilvántartása, levelezésük megszervezése, gyógykezelésük intézése, munkához segítségük lett a feladata. Ugyanakkor 1946 májusáig 200 ezer fő kérte tőlük hozzátartozójának a felkutatását, a későbbiekben 85 ezer esetben jártak sikerrel. Nyolcvanezer levelezőlapot küldtek ki a lágerekbe, 23 ezret Magyarország területére. Nyolcezer embernek adtak ruhát, kétezernek

⁹ Erről bővebben: KOSZTRICZ Anna: Sorsok a háború után. *Archivnet* 2009/6. https://archivnet.hu/hetkoznapi/sorsok_a_haboru_utan.html (2021. március 4.).

¹⁰ MNL OL M-KS 274. f. 4. cs. 89. ö. e. Az MKP Titkárság 1945. október 3-i ülése.

¹¹ MNL OL M-KS 274. f. 4. cs. 87. ö. e. MKP KV Titkárság, 1945. szeptember 18.

¹² MNL OL M-KS 274. f. 9 cs. 6. ö. e. Kovács István előadása: Hogyan szervezzük a választásokat, 1945. szeptember 5.

¹³ A korabeli helyzetet a HM Hadigondozási csoportjának az MKP vezetőségének írott levele is érzékelteti. Ők kértek támogatást a kommunistáktól egy művégtaggyár felállítására. Ehhez alapanyagokat is szerettek volna kapni. A fővárosban a VIII. kerület Mátyás tér 6. szám alatt tervezték ennek a felállítását, továbbá a nagyobb városokban is, így Szegeden, Debrecenben, Pécsen, Győrben, Miskolcon és Szombathelyen. (MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ö. e. HM Hadigondozási csoport, 1945. február 25-i levele az MKP vezetőségének.)

¹⁴ MKP Központi Hadifoglyiroda (KHI) (Bp., Dessoeffy u 34. I. em.) körlevele a vidéki párt-szervezeteknek.

¹⁵ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ö. e. Somlyó Sári MKP KHI levelezési osztályvezető jelentése.

pénzsegélyt, 500 főt segítettek földhöz, 800 ügyben jártak el a hatóságoknál, és többeket juttattak munkához a szintén MKP-s befolyásolt Szakszervezeti Tanácson (SZT) keresztül, 8200 fő kapott tőlük átmeneti szállást, továbbá 500 ember kórházi ellátásáról gondoskodtak.¹⁶

A Párt államának a kiépítése már 1945-től elkezdődött, hiszen a kommunista irányítás alatt lévő állami szervek az MKP érdekeit voltak elsősorban hivatottak teljesíteni, eredeti feladataik, így a „közjó” és a nemzet szolgálatával szemben. Az MKP kezdetektől hozzáfogott egyfajta mesebeli kiscsillagként az állam és a civil szféra bekebelezéséhez. Hadifogoly ügyekben is ez történt. 1947 nyarán dr. Benedek Jenő, a Népjóléti Minisztérium társadalompolitikai főosztályának vezetője a következő körlevéllel fordult a megyei MKP-titkárokhoz. „Pártunk elhatározta, hogy az ország összes hadifogoly-kirendeltségénél kizárólag csak politikailag megbízható párttagok teljesíthetnek szolgálatot, nehogy az esetleges jobboldali propaganda a hadifoglyokhoz férközhessen. Felkérem Titkár Elvtársat, haladéktalanul értesítsen arra vonatkozóan, hogy az alább felsorolt személyek, akik az ott lévő hadifogoly-szolgálatánál alkalmazásban vannak, úgy politikai, mint egyéb szempontból megbízhatóak-e? Ha a felsoroltak közül személycsere lenne kívánatos, kérem közölje sürgősen azok neveit, akiket is le kell váltani és kiket ajánl helyettük.” Az MNDSZ által delegáltak „kiemelését” tartotta fontosnak, mivel e szervezet indította el szerinte a hadifoglyok hazatérését. Nekik és az NS-nek politikailag megbízható személyeket kellett kiküldeniük. „Az MNDSZ által kiküldött önkéntes elvtársaink a hadifogoly-szolgálatnál beosztásukat szervezzék meg úgy, hogy mindenhol jelen lehessenek, az egész hadifogoly-szolgálatot áttekinthessék, de úgy, hogy az ott lévő fizetett alkalmazottaknak erről ne legyen tudomásuk, és ha bármilyen irányú visszasságot, szabálytalanságot vagy jobboldali propagandát észlelnének, azt kérem, azonnal közölje velem.”¹⁷

Mindezzel kapcsolatban természetesen azt sem szabad elfelejteni, hogy a népjóléti miniszter 1944 és 1947 között az a kommunista Molnár Erik volt, aki több vezető funkciója közül 1950 és 1952 között, a legkeményebb diktatúra és koncepciós perek időszakában az ország igazságügyi minisztere volt, 1953 és 1954 között pedig a Legfelsőbb Bíróság elnöke, majd 1956. november 3-ig ismét az igazságügyi tárcát vezette. Mindemelllett a történettudomány terén több lényeges pozíciót is betöltött, többek között 1949-től a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Történettudományi Intézetének az igazgatója, és az MTA rendes tagja is volt egyben. Molnárral kapcsolatban történetírói, külügy- és igazságügy-miniszteri tevékenységével foglalkoztak részletesebben, de a fentiekből látható, hogy a Népjóléti Minisztériumban betöltött

¹⁶ MNL OL M-KS 274. f. 7. cs. 302. ő. e. KHI jelentése, 1946. május 20.

¹⁷ MNL OL M-KS 247. f. 7. cs. 302. ő. e. Dr. Benedek Jenő 1947. június 10-i levele.

funkciója és magának a minisztériumnak a szerepe is kiemelt volt ebben az időszakban. Tevékenysége rengeteg fogolynak és hozzátartozóiknak az életét érintette.

A kommunisták a fentiek mellett helyi szinten is kiépítették a hálózatukat. 1946 augusztusában például 17 ezren tértek haza, ekkorra az MKP helyi szinten is Hadifogoly Irodákat szervezett az érkezők megsegítésére, amelyek a későbbiekben is foglalkoztak az egykori hadifoglyokkal. Kovács István 1947-ben körlevelében a foglyok tömeges hazaszállításának a megindulásáról számolt be, a hazahozatalt követően a velük történő politikai foglalkozás fontosságára hívta fel a figyelmet. Utasításba adta, hogy még a foglyok érkezése előtt hívják össze a hozzátartozókat, és ecseteljék nekik, hogy az MKP mennyi mindent tett az érdekükben. Ugyanakkor egy Hadifogoly Fogadó Bizottságot kellett választani a pártból és annak ernyőszervezeteiből (MKP, MADISZ, MND SZ, NS) és a szakszervezet, továbbá a hadifoglyok rokonai közül. „Be lehet venni más párthoz tartozó hadifogoly hozzátartozókat is, de paritásról, pártok egyenlő képviseletéről szó sem lehet” – szövegezte Kovács utasítása. Az ügyintéző titkárnak minden esetben kommunistának kellett lennie, a bizottság beszélte meg a főbb teendőket, az MKP irodájában is ülésezhetett. Ugyanakkor a hozzátartozókat és az özvegyeket a mezei munkák elvégzésében és a gyermekek ellátásban segíteni kellett.

A foglyok megérkezése előtt az MKP a megyei, azok pedig a járási bizottságaiknak küldték el a névsort. Utóbbiak feladata pedig a hozzátartozók tájékoztatása volt. A névsorokat a pártlapban le kellett közölni a következőképpen: „A szövegben többek között szerepeljen: »M.K.P. Hadifogolykutató osztálya jelenti [...]«.» Akit lehetséges volt, a hazaérkezők közül be kellett szervezni a pártba, fogadásuknál az MKP szerepét ki kellett emelni. „Gyűléseinken a becsületes, demokratikus hadifoglyokat meg kell szólaltatni, lehetőleg olyanokat, akik antifasiszta iskolát végeztek. A hadifoglyok beszédét át kell beszélni velük. Beszéljenek a Szovjet Únióról és arról, hogy éltek odakint, hogy kiknek köszönhetik hazajövetelüket stb. [...] Meg kell szervezni, hogy a hazajövetelük után a hadifogoly és hozzátartozója írjon köszönő levelet Rákosi elvtársnak.” (sic!)¹⁸

Az MKP tehát mindenütt ott akart lenni. Szentesről például a következőképpen számoltak be. Itt a kommunista polgármester lett a bizottság elnöke. Szentes átmenő-állomás volt, de az érkező foglyokat igyekeztek megvendégetni. Gyűlést is tartottak, bár csak két fő érkezett a városba haza, itt egy antifasiszta iskolát végzett személyt

¹⁸ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 20. ö. e. Kovács István körlevele a pártbizottságoknak, 1947. május vagy június.

„felszólítottak” a hallgatóság sorából, aki előadta a szokásos propagandaszöveget. A gazdagabbaktól pénzt kértek, míg a szegényeket munkával stb. segítették.¹⁹

II. 2. Magyar Nők Demokratikus Szövetsége

Az MNDSZ alapvető tevékenysége mellett foglalkozott hadifogoly ügyekkel is. MKP-s szatellitszervezet létét leginkább az bizonyítja, hogy a párt vezetőtestületeinek a döntései alapján folytatta tevékenységét, akárcsak a MADISZ vagy az NS. Érdekes, hogy egyik alapítója a „first lady”, Tildy Zoltánné²⁰ volt, aki sokáig az elnöki tisztséget is betöltötte, ráadásul emellett a Vöröskereszt egyik elnöknője is volt. 1948-ban az MNDSZ volt az, amely a többi hasonló nőszervezetet bekebelezte. Ezen belül alakítottak egy Hadifogoly Bizottságot, amelynek 1945. augusztus 25-i ülésén több párt, civil szervezet és egyház képviselője volt jelen, az ülést maga Tildy nyitotta meg. Bevezetőjében elmondta, hogy egységes kézbe akarják venni a hadifogolyügyet, de a Vöröskeresztet nem tartotta erre még alkalmasnak, csak a „tisztogatási” akció lezárulását követően. Így e szervezet megfelelőnek vélt elemeiből, az MNDSZ-ből és a szintén kommunista befolyás alatt álló Nemzeti Segélyből, a Népjóléti Minisztérium hadifogoly osztályából tervezte egy szűkebb bizottság felállítását, amely a kormány kiküldöttjeit is ellenőrizné. E mellett egy 50 fős tágabb bizottságot is javasolt felállítani minden résztvevőből. A Népjóléti Minisztérium és a Honvédelmi Minisztérium (HM) is maga szerette volna összefogni a hadifogolykérdést, és a hazaérkezők számára munkáról is terveztek gondoskodni. A HM részéről azt emelték ki, hogy az érkezők 70%-a katona, így rájuk a honvédekre vonatkozó szabályok alkalmazandóak, ezért például zsoldot is kell nekik fizetni, négy hónapi fogság után egy havit. Vas Zoltánné, aki a háború utáni első budapesti, egyébként MKP-s polgármester felesége és ekkor a Népjóléti Minisztérium egyik alkalmazottja volt, az MKP szerepét emelte ki: „Hatalmas vívmánya volt a Kommunista pártnak az, hogy a hadifoglyok hazatértek. Rákosi Mátyás vezetésével sokat tárgyaltak addig, míg a békeszerződés megkötése előtt hazaengedték a hadifoglyokat.”²¹ Emellett az MNDSZ-t is dicsérte. A szervezett fellépés nyilvánvalóan sürgető volt, hiszen a Nemzeti Parasztpárt (NPP) egyik képviselője, akinek pártja a legkorábban kezdett el ezzel a problémával foglalkozni, jelezte, hogy előző nap a HM-mel 7500 érkező hadifoglyot vett át, akik számára a környékről 18 kocsi élelmet „kalapoztak” össze. Az említettek elhelyezését az MNDSZ segítette Székesfehérvárott. Nagyobb feladatnak

¹⁹ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 20. ő. e. Szőke Mátyás szentesi MKP-titkár jelentése a Központi Szervező Bizottságnak, 1947. június 11-én.

²⁰ Tildy Zoltánné Gyenis Erzsébet (1896–1985).

²¹ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ő. e. Jegyzőkönyv az MNDSZ Hadifogoly Bizottságának 1945. augusztus 25-i üléséről.

tartották a közben úton lévő, mintegy 40 ezer fogolyról való gondoskodást, akiket Románia területéről szállítottak Pécsre. Rajk László az állam irányítását javasolta a társadalmi szervezetek segítségével. A megbeszélés során később Tildyné is elvetette ideiglenesen a bizottságok megalakítását, de ennek ellenére végül az ő javaslatára egy kisebb bizottságot megszavaztak az értekezlet végén. A tagok végül a következők lettek: az MNDSZ-ből: Tildyné, Rajkné, Fái Boris, a Vöröskeresztből: Takács Sarolta, dr. Vadas Sári, mellettük Kéthly Anna vagy Szakasits Árpádné személye között ekkor nem döntöttek. A Nemzeti Segély két meg nem nevezett tagja, a Szociális Nővérek Társaságából végül Rozmann Mónika,²² a MADISZ-ből egy fő, a hadifogoly-hozzátartozók közül pedig szintén egy fő lett.²³ A névsor és a szervezetek azért is érdekesek, mert az MNDSZ mellett a Nemzeti Segély és a MADISZ is kommunista szatellitszervezetnek számított.

II. 3. A (Volt) Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége

A hazatérők összefogására és politikai befolyásolására a Hadifoglyok Bajtársi Szövetségének az átalakítása tűnt alkalmasnak, amely a szovjet táborokban alakult meg. A kinti propagandamunkát 1944 végéig Vas Zoltán irányította, a szervezetet Volt Szovjet Hadifoglyok Bajtársi Szövetségévé nevezték át, célja a hazatérők munkába állítása, segítése, emlékek ápolása lett, továbbá: „A Bajtársi Szövetség minden párt-hoz tartozó volt hadifoglyot összefog, pártokon felüli jellege kidomborodik, de vállalja a demokrácia balszárnyának harcát az ország újjáépítéséért, a reakció ellen, a népi Magyarország győzelméért.”²⁴ Az átszervezésre egy öttagú bizottság alakult az MKP-n belül: Nógrádi Sándor az MKP propagandaosztálytól, Szirmai István a tömegszervezetitől, dr. Újhelyi Szilárd a népjólétitől, Sziklai Sándor a Hadifogly Irodától, a KSZB-től pedig Kovács István. Utóbbi lett a „bizottság munkájáért felelős”, vagyis a vezető.²⁵ A szervezet felállítása akkortól vált esedékessé, miután már többen hazatértek.²⁶ Végül a megalakult szövetség vezetésében is érvényesült a kommunista túlsúly: Kossa István, a Nemzetgyűlés alelnöke és az SZT főtitkára, Bocsor Pál ezredes, Görgényi Dániel ezredes, Horváth Kálmán őrnagy, Örkény István író, Hont Ferenc a Madách Színház és a Színművészeti Főiskola igazgatója,²⁷ Szendrő

²² Slachta Margit maga helyett ajánlotta.

²³ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ő. e. Jegyzőkönyv az MNDSZ Hadifogly Bizottságának 1945. augusztus 25-i üléséről.

²⁴ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ő. e. MKP Tömegszervezetek osztály levele a Főtitkárságnak, 1946. április 24.

²⁵ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ő. e. Javaslat a hadifoglyok hazahozatalának jobb kihasználásához.

²⁶ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ő. e.

²⁷ A két intézmény egy ideig összevontan működött.

László a *Hadifogoly Híradó* szerkesztője, továbbá Maróti Ödön, aki a szövetség titkára lett. A Vilma királynő út 35/a-ban rendezkedtek be.²⁸

A két világháború között is működtek bajtársi szervezetek, az egyik legjelentősebbet, a frontharcosokét azonban nem hagyták 1945-ben újjáalakulni. Farkas Mihály levélben utasította ennek felszámolására Nagy Imre belügyminisztert.²⁹ Gyakorlatilag az MKP hadifogolyterületen is igyekezett maga megszervezni a saját irányításával, embereivel és a maga által alkotott szabályzatokkal egy olyan szervezetet, amely a társadalom széles rétegeinek az ügyeivel foglalkozik. A törekvés és a módszer nem volt egyedi és újkeletű. A két világháború között több nemzetközi és nemzeti ifjúsági szervezetet hoztak létre kommunista előkészítő munkával és befolyással, illetve több meglévőben építették ki a befolyásukat. Az itt megtanult módszerek köszöntek viszsza a második világháborút követően is, nemcsak a fogolykérdésben.³⁰

Érdekes, hogy 1946 elején egy másik szervezet is alakult Magyar Hadifogoly Társaság néven, amelynek a vezetésében szintén a kommunista túlsúly érvényesült, de ennek a tevékenységéről más irat nem maradt fent. Az alakuló ülésen elfogadták a szervezeti szabályzatot, és megválasztották a tisztviselőket, akik között a MKP tagjai erősen felülreprezentáltak voltak.³¹

A VHBSZ megalakítását sikeresnek értékelték 1947 augusztusában. A helyi szervezetek alakuló gyűlésein a foglyok mellett azok hozzátartozói is részt vettek. Rákospalotán például az MKP-s dokumentumok szerint mintegy 800-an voltak jelen. „A gyűlés igen eredményesen zárult, mert elsőrendű módon értette meg mindenki, hogy az eddig hazatért hadifoglyok tulajdonképpen ajándékok a Szovjet Unió részéről a magyar demokráciának számára és a hadifogoly-kérdés mindenirányú rendezésének a demokrácia és ezen belül a Magyar Kommunista Párt győzelme az egyetlen biztosíték.” (sic!) Ugyanakkor a Hadifogoly Bajtársi Szövetség részére

²⁸ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ö. e. Felhívás a hazatért hadifoglyokhoz a Hadifoglyok Bajtársi Szövetségének megalakításáról.

²⁹ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 5. ö. e. Papp Lajos levele Farkas Mihálynak, 1946. január 20.

³⁰ A témáról bővebben: KOTEK, Joël: *Az ifjú gárda. A világ ifjúsága a KGB és a CIA között 1957–1989.* Budapest, Nagyvilág, 2005.

³¹ Jelenlévők közül: Szendrő László tisztviselő, Üllői út 66.; Piros László Szaktanács főtitkár, Thék Endre u. 43.; Nemes Dezső, Szaktanács titkár, II. Csalogány u. 41.; Gerőné Fazekas Erzsébet, Bp. XIV. Abonyi u. 12.; Fodor István történész, Wahrmann u. ?; Sziklai Sándor egyetemi tanár, Teréz krt. 2. Elnök: Nemes Dezső, alelnök: Szendrő László, a titkár pedig Sziklai Sándor lett. Pénztárnok Marosi István tisztviselő, VIII. Magdolna u. 12.; ellenőrök: Egri Sándor mérnök, II. Márton u. 32. és Fodor István. Elnöki Tanács: Buzás István fodrász, XI. Soproni út 92. Vének Károly géplakatos, X. Pongrácz u. 9. A címetek, amelyek minden esetben Budapestiek, a jobb beazonosíthatóság miatt közlöm, a második világháború után keletkezett forrásokban a személyes adatok sokszor nem szerepelnek. (MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ö. e. Jegyzőkönyv, 1946. január 6. Bp., VI. Dessewffy u. 34. Magyar Hadifogoly Társaság alakuló ülése.)

a Partizán Szövetség Andrássy úti központjában terveztek egy emeletet elkülöníteni. A programjukat a kommunisták „[...] elsőrendű választási agitációnak” minősítették.³²

Az Andrássy út 105-ben be is tudtak végül rendezkedni, több, értékelésük szerint komoly kádert kaptak a Szovjetunióból. Sok egykori hadifogoly kereste meg őket, így jelentős forgalom volt az épületben. A szervezet a Népjóléti Minisztériummal szorosan együttműködött. Szerették volna elérni, hogy foglyok kérdésben egyfajta ellenőrző szereppel rendelkezhessenek, és külön székházat kapjanak. Az alapszabályzatot minél előbb el akarták fogadtatni, ugyanis ettől tették függővé a Miniszterelnökségen lévő 100 ezer forintnyi összeg kiutalását. Ugyanakkor a Partizánbarátokkal vitájuk támadt, ugyanis *Igaz Szó* címen lapot indítottak. Ezen a néven már működött egy újság a Szovjetunióban lévő foglyoknak, és ezt szerették volna Magyarországon is folytatni, így indítványozták, hogy a másik szervezet adja át nekik a lapot.³³

1947 folyamán az MKP Hadifogoly Irodáját a VHBSZ-be tervezték integrálni és többeket elbocsátani.³⁴ Az apparátust két ütemben javasolták beolvasztani, egy konferenciát akartak rendezni prominens személyekkel. „Ezután 1-2 héttel Irodánk nyilatkozatot közöl a sajtóban, mely szerint miután megalakult és működőképesnek bizonyult a v. (volt) hadifoglyok saját tömegszervezete, már nem indokolt, hogy egy politikai párt végezze a hadifoglyok szolgálat munkáját, amely most már a VHBSZ-t illeti meg ezután pártunknak és a pártoknak minden támogatást a VHBSZ-nek kell megadni. Hogy ezt a munkát elősegítsük, jelentős pénzáldománynak útján apparátusunk teljes berendezését, felszerelését, pénzalapját, stb. a VHBSZ-nek adományozzuk.”³⁵ (sic!) A meglévő lapot hadifogly és hadirokkant újságokra tervezték szétválasztani, továbbá: a VHBSZ Országos Gazdasági Bizottsága felügyelné a tulajdonukban álló, és a volt foglyok részére termelő szövetkezetet. A kormány üdülőket, gyógyintézeteket adományozna nekik, ahol a piaci alapú haszonból finanszíroznák

³² MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ö. e. Maróti Ödön 1947. augusztus 22- i jelentése.

³³ MNL OL 274. 17. cs. 18. ö. e. Levél az MKP PB-nek, 1947. szeptember 6. Olvashatatlan aláírás.

³⁴ Így: Bodnár Béla ügyvezetőt, aki értékelésük szerint „kétes egyéniség”, Kaszás Pál tisztviselő „zavaros fejű ember” Kiss Ernőné Szilas Frida „teljesen polgári nő”, több „írógépelő hölgyet gyöngének” minősítették. (MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ö. e. Javaslat az MKP KHI beolvasztására a VHBSZ-be) A VHBSZ apparátusába a következő személyeket tervezték felvenni: Köves Lajos főtitkár és szerkesztő, Sziklai Sándor az *Igaz Szó* felelős szerkesztője, Szendrő László a felelős kiadója. Ügyvezető: Szonnert Károly?, irodavezető: Csordás Éva, könyvelő: Menykö Mihály, hadifogly szolgálat: Berkes Károly, Vének Károly és Kriván Dezső. Pályaudvari megbízott: Szőnyi János, kádermunka ideiglenesen: Smidt Béla. (MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ö. e. Javaslat az MKP KHI beolvasztására a VHBSZ-be.)

³⁵ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ö. e. Javaslat az MKP KHI beolvasztására a VHBSZ-be.

a hadifoglyok elhelyezését.³⁶ Sziklai az Irodát a párt legnagyobb tömegszervezetének tartotta, nem javasolta a VHBSZ-be történő beolvasztását, ami nem is valósult meg, de több feladat átkerült ehhez a „civil” szervezethez.³⁷

1947. október elején a VHBSZ-nek már 100 ezer tagja volt, június 4-én alakult meg hivatalosan, ám ősszel sem volt működési engedélyük, így fel voltak azon habórodva, hogy sem működési engedélyük, sem pedig székházuk nincs, egy levélben panaszt is tettek Kovács Istvánnak. A „reakció” szervezeten belüli, vezető pozíciók megszerzéséért való harcát is kiemelték. Ennek ellenére igyekeztek a számukra kedvező irányba terelni a folyamatokat, így saját beszámolójuk szerint több főispánnal és polgármesterrel helyi rendeleteket stb. adtak ki, és próbáltak munkát szerezni a hazatérőknek.³⁸ Az MKP és a VHBSZ gazdasági társaságot is szervezett. Egy budakeszi gazdaságban például 50 főt foglalkoztattak.³⁹

1948-ban, miután a kommunisták teljesen átvették a hatalmat, változtattak a hadifogoly-politikájukon is, így a VHBSZ megszüntetését tervezték. „A VHBSZ azzal a céllal alakult meg, hogy a Hadifogoly Iroda évekig tartó értékes munkáját egy tömegszervezeti keretben rögzítjük és szervezetileg kihasználjuk. A VHBSZ perspektíváját úgy látjuk, hogy a hadifoglyok hazaszállításának periódusa alatt és az utána következő hónapokban az aprómunkával és érdekképviselési módszerekkel beszervezett hadifogly tömegeket kultúrmunkával és oktatással a demokrácia barátaiá tegyük és megfelelő távoli időpontban, ha időszerű lesz, beolvasszuk a Szabadságharcos Szövetségbe. Hangsúlyozva, hogy ez csak a távoli jövőben lehetséges, miután megfelelő átnevelés előtt a fáradt és demoralizált, békére vágyó hadifoglyokra taszítólag hatna a Szabadságharcos Szövetség harcos szelleme.”⁴⁰ Ugyanakkor a VHBSZ-t gyengének tartották, mivel csak öt politikai munkatárs dolgozott a központban és 10 technikai segéderő, és az MKP tömegszervezői kevésbé foglalkoztak velük. Sok helyen a „jobboldali elhajlást” tekintették problémának, ez javarészt ott volt, ahol sem földet nem kaptak, sem pedig elhelyezkedni nem tudtak a hazatérők. Az MKP tömegszervezői szerint az egyház is rájuk „startolt”. „1. / Hajdúdorog, ahol a görögkatolikus lelkész befolyása alá került a VHBSZ, egyesek megtalálták a módját annak, hogy a VHBSZ zászlóján a görög-kereszt nyilaskeresztte

³⁶ Uo.

³⁷ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ő. e. Sziklai Sándor levele az MKP KV Titkárságnak, 1947. október 10.

³⁸ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ő. e. Kövér Lajos levele Kovács Istvánnak, 1947. október 7.

³⁹ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ő. e. Maróti Ödön Jelentése, 1947. szeptember 15.

⁴⁰ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ő. e. Jegyzőkönyv a Tömegszervezetek Osztályon tartott értekezletről, 1948. április 28.

alakuljon át. Természetesen ez egy különlegesen durva eset, mely nem jellemző az egészre, mert egyedülálló jelenség volt. /ÁVO-nak átadva./⁴¹

VHBSZ taglétszáma ekkor papíron 43 ezer volt, de a tényleges 20 ezernyi lehetett az MKP becslése szerint, ráadásul a többség a hozzátartozók közül verbuválódott. Kövér Lajos, majd 1948 januárjától Cserői Oszkár irányította főtitkár-helyettesként, őt megfelelőnek vélték. „De probléma még, amit feltétlenül meg kell oldani, egy komoly kommunista főtitkárnak a beállítása. /Nem fontos, hogy a főtitkár személye volt hadifogoly legyen./” Ugyanakkor Tállay Ferenc tisztet behívták a honvédséghez, helyette a szociális ügyek vezetését Kojcsa Ilona vette át. Káderek öthetes kiképzése folyamatban volt. A központban a következő szervezeti egységeket alakították ki: szervezési, szociális, kultúrpropaganda, és gazdasági osztályokat, továbbá a főtitkárságot.⁴² Az anyagi helyzetük ugyanakkor rossz volt, így havi szubvenció kiutalását javasolták számukra a párt részéről.⁴³

1948. szeptember 3-án a VHBSZ Szabadságharcos Szövetségbe történő integrálása magasabb szinten is felvetődött,⁴⁴ ami október 25. után meg is történt, a szervezet „megbízhatónak” tartott tagjaiból közgyűlést kellett szervezni, ahol kimondták az önfelosztást, ekkor egyébként 75 ezer főnyi tagsággal rendelkeztek. A VHBSZ vagyonát a Szabadságharcos Szövetség kapta, a megfelelő személyeket is át kellett venniük.⁴⁵ 1949. március 7-én számolták fel a Hadifogoly Irodát, annak maradék feladatait a Népjóléti Minisztérium kapta meg.⁴⁶

III. AZ MKP HADIFOGOLY-POLITIKÁJA A HÁBORÚT KÖVETŐEN

Az MKP-t és a többi pártot is kezdetektől fogva rosszul érintette a lakosság elhurcolása, különösen a kommunistákra volt ez igaz, akiknek a szoros kapcsolata a megszálló erőkkel nyilvánvaló volt. Ugyanakkor a németes nevű, saját párttagjaiknak az

⁴¹ Uo.

⁴² A VHBSZ vezetősége: Kovács Zoltán, Kapás Sándor, Cserői Oszkár, Bocskói Ede. Megyei vezetők: Gubis Ádám Békés, László Sándor Hajdú, Tamás György Baranya, Ádány Zsigmond Bihar, Kádas Sándor Borsod, Patkós Antal Csanád, Ferenczi Sándor Csongrád, Fráter Loránd Nógrád, Hegyközi Tibor Szabolcs, Köteles János Dél-Pest, Fogarasi János Fejér megye. A megyéket a korabeli felosztás szerint jelölték. (MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ö. e. Jegyzőkönyv a Tömegszervezetek Osztályon tartott értekezletről, 1948. április 28.)

⁴³ MNL OL M-KS 274. f. 17. cs. 18. ö. e. Kapás Sándor – Kovács Zoltán jelentése az MKP szervező bizottságának, 1948. április 16.

⁴⁴ MNL OL M-KS 276. f. 55. cs. 22. ö. e.

⁴⁵ MNL OL M-KS 276. f. 55. cs. 36. ö. e. Javaslat a VHBSZ megszüntetésére, 1948. október 25.

⁴⁶ MNL OL M-KS 276. f. 55. cs. 61. ö. e.

elvitele ellentmondásos helyzetet teremtett számukra. Mindennek következtében igyekeztek tárgyalásokat kezdeni a szovjetekkel. A megszállók tárgyalódelegációjának Zuszmanovics, vagyis Szűcs Ernő, ekkor még mint szovjet államvédelmi ezredes, később mint a magyar politikai rendőrségnek (is) egyik vezetője, szintén a tagja volt. A tárgyalások eredményeként a magyarok 10 megbízottat küldtek az NKVD szerveihez a lágerekbe, hogy az elfogottak közül megállapítsák, valóban milyen nemzetiségűek, illetve milyen politikai tevékenységet fejtettek ki. Békéscsabán például a helyi MKP titkára válogatta ki, hogy kik maradhatnak itthon az összefogottak közül. A hadifoglyok érdekében kevésbé volt sikeres a kormány és a pártok, továbbá a civil szervezetek stb. lobbitevékenysége. Csupán az új magyar haderő felállításához tudták több ezer férfi elengedését elérni a szovjetektől. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) 1945 márciusában meghatározta, hogy a foglyok kikéréséhez milyen adatokat kér. Egyébként az elhurcolásokhoz az 1941 utáni katonai szolgálat is megfelelő indok volt.⁴⁷ Sok kérvény érkezett a minisztériumokhoz az itthon lévő családtagoktól, amelyekben érdeklődtek, hogy a hozzátartozóik mely szovjet táborba kerültek.⁴⁸

Lényeges volt, hogy már 1945 augusztusában Vorosilov marsall bejelentette az összes fogoly hazaszállításának a kezdetét, de valójában ők maguk csak 150 ezer volt katona és altiszt elengedését tervezték az egykori frontterületekről. Ez 1945 novemberéig meg is történt, őket Szegeden adták át a magyar hatóságoknak, mindeközben továbbra is vittek el embereket. A hazatérők részére szervezett pénzgyűjtésben az MKP-hez köthető társaságok közül az NS vett részt. Mivel a szovjetek 1945-ben az összes rab hazaengedését kommunikálták, így az egyéni kérelmekkel a kormány innentől kezdve nem foglalkozott. Végül 1946. március 31-ig nagyrészt nők és a rossz egészségügyi állapotban lévők tértek haza. Ezt követően egy időre leálltak a szállítások. A tömegesen hazaérkező betegek és az általuk hozott hírek a választás során nem az MKP-nak kedveztek. Mivel sok hazatérő szorult kórházi ellátásra, így szükségkórházak felállítását tervezték.

1946-ra a nyugati foglyok hazahozatala átkerült a HM-től a Népjóléti, és a BM Hazahozatali Kormánybiztossághoz,⁴⁹ mindkettő MKP-s befolyás alatt állt, hiszen a két miniszter, Molnár Erik, illetve Rajk László az MKP emblemikus figurája volt. Míg Nyugatról 1946 végére hazahozták a kint lévőket, addig Keleten 1955-ig folytatódtott a kálváriájuk. A szállítás során több helyen a vasútvonalak mentén megállóhelyeket alakítottak ki, ahol az MNDSZ és az NS is bekapcsolódott az MKP helyi propagandájába.

⁴⁷ BOGNÁR Zsolt: „Málenkij robot”. *A Magyarországról ítélet nélkül Szovjetunióbeli munkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Kairo, 2018. 651–718. (A továbbiakban: BOGNÁR, 2018.)

⁴⁸ MNL OL M-KS 274. f. 7. cs. 302. ö. e.

⁴⁹ BOGNÁR, 2018, 651–718.

Összességében véve a kommunisták hadifoglyokkal kapcsolatos tevékenysége a következőkre koncentrálódott. Az 1945-ös választások előkészítése során végzett propagandájukban igyekeztek felhasználni őket, majd a későbbiekben az itthoniak és a kint lévők közötti levelezést próbálták kézben tartani. A hozzátartozók kérvényeit továbbították a szovjet hatóságokhoz a foglyok kiszabadítása érdekében, ugyanakkor saját párttagjaikat a Szovjetunióból iparkodtak hazahozni. Sok esetben ez utóbbi sem ment könnyen, hiszen a szovjetek ragaszkodtak a náluk lévő magyar anyanyelvű agitátoraikhoz. A hazaszállítás lebonyolítására is igyekezett a párt minél jobban rátelepedni. Nem csak a keleti szomszédban lévő hadifoglytáborokban, hanem a hazautazás során is. Egyrészt a romániai és magyarországi átrakodótáborokban folyó munkát igyekeztek kézben tartani, és jelentős propagandát kifejteni, másrészt az itthon lévő családtagok körében is rendszeresen agitáltak. A hadifoglyokkal a hazatérésüket követően is igyekeztek foglalkozni, így többeknek munkahelyet vagy éppen termőföldet szereztek, ruha- és pénzsegélyben részesítették őket.⁵⁰ Tevékenységük „eredményességét” többek között az 1945-ös választások minősítették.

IV. VÁLASZTÁSOK A HÁBORÚ UTÁN

Hadifogoly-hazahozatali szempontból a leglényegesebbnek először az október 7-én tartott helyhatósági és a november 4-én rendezett nemzetgyűlési választások mutatkoztak. Előtte többeket, a Szovjetunióból mintegy 40-50 ezer főt, a közép-európai táborokból további 150-200 ezret engedtek haza. 1946-ban csak 25-30 ezren tértek haza, 1947-ben már 102 ezren. A szám különösen, ha a családtagokat is hozzávesszük, akikhez hazatértek, igen jelentős volt. A nagy akció azonban a foglyok egészségi állapota és az általuk megtapasztalt körülmények miatt fordítva sült el.⁵¹ Kezdetben ideológiai szempontból lényegesnek mutatkozott a kommunisták számára az a lenini tétel, miszerint a hadifoglyok a kommunizmus bacilusai lehetnek, vagyis hazatérve tovább terjeszthetik az ideológiát. Ez korábban több esetben is működött, hiszen az első világháborúban az orosz hadifoglytáborokba került magyar katonák közül többen az 1917-es bolsevik puccsot követően csatlakoztak a mozgalomhoz, majd hazatérve valóban terjesztették annak tanait, – bizonyítják ezt

⁵⁰ MNL OL M-KS 274. f. 7. cs. 302. ő. e. – MNL OL M-KS 274. f. 17. cs.; 18. cs. 20. ő. e. Mindezt a későbbiekben külön tanulmányokban tervezem ismertetni.

⁵¹ BOGNÁR, 2018. 597.

a különböző életrajzi gyűjtemények⁵² – sőt, olyan is akadt, aki közülük a későbbiekben magas vezető pozícióig jutott, gondolok itt például Münnich Ferencre.⁵³ Az említett bacilus-ideológia azonban nem úgy működött a második, mint az első világháború után, ami nyilvánvalóan a korábbi Tanácsköztársaság megtapasztalásából, a szovjet hadsereg fellépéséből (elhurcolások, nők megerőszkolása stb.), és azokból a hírekből adódott, amelyek például a Baltikumban zajló, 1939-ben kezdődő, majd későbbi hasonló eseményekről tudósítottak.⁵⁴ Ennek ellenére Rákosiék igyekeztek Sztálinnál és a szovjeteknél lobbizni a foglyok hazaengedésével kapcsolatban, hiszen úgy gondolták, hogy a Szovjetunióból hazaérkezők az ő ügyüket fogják szolgálni. A háború alatti és utáni valós tábori állapotokkal nem számoltak. Ugyanakkor a Nyugaton lévőkért nem fejtettek ki ilyen lobbitevékenységet, sőt, kifejezetten nem örültek az 1945-ös választások előtti hazatérésüknek, hiszen az előzővel szemben úgy vélték, hogy az onnan visszatérők éppen az ő ideológiájukkal ellentétes nézőpontot fognak képviselni.⁵⁵

A hazatérők miatt a választási törvényt is módosították Rákosi kívánságai szerint,⁵⁶ így többek között, aki 1945. június 1. után tért haza, az a házbizalmiktól, házfelügyelőktől, lakótársak igazolása alapján kérhette a felvételét a névjegyzékbe az

⁵² Például: *Vörös zászlók alatt*. Szerk. HAYPÁL Tibor. Budapest, Munkásőrség Országos Parancsnokság (MOP), 1975. – *Október katonái voltak*. Szerk. BORZÁK Lajos és SZOLNOKI István. Budapest, MOP, 1977. – *Mindig a vártán*. Szerk. BORZÁK Lajos – F. PINTÉR Anna. Budapest, MOP, 1979.

⁵³ Münnich Ferenc (1886–1967) 1915-ben esett orosz fogságba, majd kommunista oldalon részt vett a polgárháborúban, fontos pozíciókat töltött be a Tanácsköztársaság idején, amelynek bukását követően emigrációban élt, harcolt a spanyol polgárháborúban, majd a Szovjetunióba került. 1945-ben tért haza, Budapest rendőrfőkapitánya lett, majd külszolgálatot teljesített. 1956-ban a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettese, és a Fegyveres és Közbiztonsági Ügyek Minisztériumának vezetője, jelentős szerepe volt a kádári megtorlásban.

⁵⁴ Pár példa a sok közül: A balti államokban nyomort és zűrzavart teremtett a bolsevik uralom. *Függetlenség*, 1941. július 17. 17. – Jártam Moszkvában. *Pesti Hírlap*, 1942. december 2. 3. – Litvánia szovjet megszállásáról is kimerítően tudósítottak, azt is leírták, hogy a köztársasági elnököt a németek internálták, miután oda menekült: Szovjet-Oroszország megszállta Litvániát. *Magyar Lapok*, 1940. június 18. 3. – A szovjet rendszer bevezetéséről is beszámoltak: A balti tanácsköztársaságok felvételüket kérték a Szovjet-Únióba. *Népszava*, 1940. július 23. 2. – Írtak az elhurcolásokról is, egyes adatok szerint egy év alatt a lettek 10%-át vitték el: A 8 órai újság munkatársa a balti hadszíntéren. *8 Órai Újság*. 1941. július 22. – Ugyancsak a terrorról és a kolhozosításról számoltak be: TOLLVÁDY S. Antal: A vörös paradicsom igazi arca. *Esti Újság*, 1941. november 29. 9.

⁵⁵ MNL OL M-KS 274. f. 3. cs. 7. ö. e. MKP KB PB 1945. augusztus 15-i ülése. A budapesti és országos választások előkészítése.

⁵⁶ Uo.

összeíró bizottságoktól.⁵⁷ Lényeges kiemelni, hogy az MKP a házbizalmik között és az összeíró bizottságokban is jelentős befolyással bírt.⁵⁸

Érdekes volt a választási kampány is, ahol Rákosi azzal érvelt, hogy ha a demokratikus erők, vagyis ők nyernek a választáson, akkor a hadifoglyok hazahozatala is könnyebb lesz. Igyekezett kiemelni, hogy a hazahozatal az MKP érdeme, holott erről kizárólag a szovjetek döntöttek leginkább „munkaerőpiaci” megfontolások alapján. A különböző választási tömegmegmozdulásokon az addig hazatért hadifoglyokat is felvonultatták. Az 1945. augusztus második felében tartandó népgyűléseken a következő témákat tervezték előhozni a hadifoglykérdéssel kapcsolatban: MKP érdemeit kellett hangsúlyozni a felszabadításért való harcban és az újjáépítésben. Nekik köszönhetően sok 10 ezer hadifogoly fog hazajönni.⁵⁹ 1945. szeptember 30-án egy közös felvonulást is szervezett az MKP és az Szociáldemokrata Párt (SZDP) egy héttel a nagy-budapesti helyhatósági választások előtt. Több olyan plakátot is kellett vinni, amelyen a hadifoglyokkal foglalkoztak. A „Férjedet, fiadat hazahozza az MKP” címűből 20 ezret, míg a hadifoglyplakátból 30 ezret nyomtattak.⁶⁰ Ugyanakkor a választási kampányra olyan szempontból is hatással volt az elhurcolások jelentős száma, hogy arányaiban véve a nők jelentősen többen voltak a választásra jogosultak között, így az ő megnyerésük kiemelt szerepet játszott. Ennek érdekében például a parlamentben is összehívtak egy gyűlést, amelyben Rákosi beszélt a nőkhöz,⁶¹ de az MKP vezetője a minél jobb eredmények érdekében még keresztapaságot is vállalt.⁶²

A fentiekkel összhangban az agitátoriskola számára készített nyomtatványban a következő utasítást adták: „Foglalkozunk erősen a hadifoglyok kérdésével agitációnkban. Mutassunk rá, hogy hazahozataluk elsősorban pártunk munkájának és fáradozásainak eredménye. A hazatérő hadifoglycsoportok fogadásánál mi legyünk az elsők.”⁶³ Ugyanakkor a Sportcsarnokban is terveztek hadifogly gyűlést tartani.

⁵⁷ A legjobb fegyvere ma: a szavazócédula. *Szabad Nép*, 1945. szeptember 22. – MIKLÓS Béla: Az INK 8.410/1945 M. E. rendelete a nemzetgyűlési továbbá Nagy-Budapest területén a törvényhatósági és községi választójoghoz megkívánt helybenlakás alól egyes személyek felmentése tárgyában. 1945. szeptember 20. *Magyar Közlöny*, 1945. szeptember 21. 2.

⁵⁸ MNL OL M-KS 274. f. 9. cs. 11. ö. e. – Kiss Dávid: *Egy majdnem szabad választás* https://www.magyarhirlap.hu/tudomany/Egy_majdnem_szabad_valasztas (2020. június 9.) (A továbbiakban: Kiss, 2020.)

⁵⁹ MNL OL M-KS 274. f. 4. cs. 76. ö. e. 1945. augusztus 18. MKP Titkársági ülés.

⁶⁰ MNL OL M-KS 38. f. 11. ö. e. A Budapesti Területi Bizottságnak (BTB) és osztályainak választási anyagai 1945. október 5–november 4. Budapesti nagygyűlés, szeptember 30.

⁶¹ Rákosi Mátyás nagy beszéde a nőkhöz. *Szabad Nép*, 1945. október 23. 1.

⁶² Hírek. Keresztapja: Rákosi Mátyás. *Szabad Nép*, 1945. szeptember 16. 4.

⁶³ MNL OL M-KS 38. f. 11. ö. e. A választási agitáció módszerei a városban. Anyagvázat agitátoriskola számára; BTB Propaganda osztály munkaterve az országos választásokra. 1945.

Rákosi a „reakcióval” kapcsolatban is definiálta őket: „[...] a reakció következtében kínlódnak a családok százezrei, mert hadifogságban van a fiúk, vagy a férjük, szóval konkrétan meg kell magyarázni, mert különben a reakció szó az egyszerű embernek nem jelent semmit, viszont, ha konkrétan megmagyarázzuk, akkor feltétlenül megtaláljuk azt a húrta, amire ő azonnal válaszolni fog.”⁶⁴ De nemcsak a fogságban lévőekkel, hanem családjaikkal is foglalkozott, elmondta, hogy a hadirokkantak, árvák, özvegyek a reakció áldozatai. Ki kellett emelni, hogy Molnár Erik népjóléti miniszter mennyire segítette őket. „Ezeknek a hadirokkantaknak nagy figyelmet szenteljünk, általában a háború minden áldozatának. Ezeknek jelentékeny része elkeseredett ember, aki lényegében a reakció áldozata, de mivel elhanyagolták őket, nem egyszer bánatát és elkeseredését a mai demokrácia ellen fordítja és itten nekünk be kell nyúlta és meg kell magyarázni, hogy minden bajuknak, keservüknek mi az oka [...]”⁶⁵ Ugyanakkor kiemelte, hogy akik nem értek még haza, azoknak utána kell nézni.

1945-ben az MKP és az SZDP közös listája elbukta a nagy-budapesti helyhatósági választásokat, a nemzetgyűlésin pedig közel 17%-ot szereztek a kommunisták, a kisgazdák közel 57%-kal toronymagasan nyerték a választásokat. A magyar társadalom döntő többsége nem kért tehát Rákosiékból annak ellenére, hogy propagandájuk és befolyásuk egy rétegpárt támogatottságához képest óriási volt, és 1945-ben is „feléjük lejtett a pálya”.⁶⁶ A hadifogságban, akik még nem tudták vagy addigra elfelejtették, testközelből is megtapasztalhatták, hogy mit jelent a kommunizmus, sőt a nyugati fogsággal is össze lehetett hasonlítani. Emellett az MKP ízléstelen és erőltetett „nyomulása” csak további ellenszenvet válthatott ki az emberekből.

⁶⁴ MNL OL M-KS 274. f. 21. cs. 4. ő. e. „Hogyan agitáljunk?” Rákosi Mátyás előadása a pártnapi előadók és nagy-budapesti vezető propagandisták értekezletén a választások előkészítéséről. Gyorsírói feljegyzés, 1945. szeptember 8.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Kiss, 2020.

„AKÁRMILYEN PARADOXON, EZ KERÜLT NAPIRENDRE A RENDŐRSÉGEN KELL RENDET CSINÁLNI”. A MAGYAR KOMMUNISTA PÁRT SZEREPE A MAGYAR ÁLLAM- RENDŐRSÉG KIALAKULÁSÁNAK FOLYAMATÁBAN

A közvetlenül Pest felszabadulását követően szervezni kezdett Budapesti Rendőr-főkapitányság megalakulásával kapcsolatos történeteket¹ a rendelkezésre álló források alapján viszonylagos pontossággal rekonstruálni lehet, ám az események menetének mérlegelésénél mindenképpen érdemes figyelembe venni a moszkovita és hazai kommunista pártvezetés sok esetben csak informálisan tetten érhető rivalizálását, melynek hosszú távú következményeire Vas Zoltán 1980-as visszaemlékezésében is egyértelműen rámutatott.² E megosztottság mellett a moszkovita csoport sem volt minden tekintetben egységes. Vas Zoltán szerint Farkas Mihálynak, aki sohasem élt Magyarországon és 1945 előtt a csehszlovák kommunista párt tagja volt, szovjet utasításra kellett jelentős szerepet kapnia a Központi Vezetőségben, majd a Központi Bizottságban.³ Zöld Sándor leváltását követően, mint Erdei Ferenc belügyminiszter politikai államtitkára teljes mértékben ő dominálta a rendőrséggel kapcsolatos ügyeket is.⁴ E tény egyértelműen megelőlegezték Gerő Ernő 1945. január 5-én Debrecenben elhangzott szavai, melyek szerint: „Az elvtársaknak következetesen meg kell valósítaniuk a párt vonalát. Ahol a miniszter kommunista, ott az államtitkárnak éreznie kell, hogy a kommunista vezet. Kovács elvtárs hagyta magát félretolni Valentintytől. Ahol az államtitkár kommunista, ott a miniszternek éreznie kell, hogy a kommunista nélkül nem dolgozhat. Zöld például nem tudta megakadályozni,

¹ A Politikai Rendészeti Osztály (a továbbiakban: PRO) kialakulásáról az elsők között Palasik Mária (PALASIK Mária: Forradalmi törvényesség. Jogszolgáltatás 1945 után Magyarországon. *Beszélő*, 1999/11. 57–73. – Uő.: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest, Napvilág, 2000.) és Gyarmati György (GYARMATI György: A politika rendőrsége '45–56. *Beszélő*, 2000/9–10. 85–94.) publikáltak.

² Vas Zoltán: *Viszontagságos életem*. Budapest, Magvető, 1980. 710. (A továbbiakban: VAS, 1980.)

³ Uo. 708.

⁴ Vas, aki a „partizánszervezkedésben” már a Szovjetunióban is riválisa volt Farkasnak, visszaemlékezéseiben nem említi meg azt a tényt, hogy hazatérése után az MKP-n belül maga is a rendőrségi és katonai ügyek vitelével kapcsolatos pozícióra pályázott. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), M-KS. 274. f., 7. 13. Gerő Ernő levele Rákosi Mátyásnak, Debrecen, 1945. [december 28.]

hogy Erdei a párt tudta nélkül alkalmazza Andreánszkyt.”⁵ Andreánszky István szociáldemokrata hírlapíró Erdi a Belügyminisztérium közrendészeti osztályának vezetőjévé nevezte ki, e pozíciót viszont Gerőék, ellensúlyozandó a szociáldemokrata igazságügyminiszter Valentinyt, mindenképpen a Magyar Kommunista Párt (a továbbiakban: MKP) számára akarták biztosítani. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy Erdei a január 27-én megjelent 5.613/1945. B. M. elnöki számú határozatával rendőrfőtanácsosi minőségben Tömpe Andrást bízta meg a Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának vezetésével.⁶

Tömpe, aki 1945. január elején, mint a Nógrádi Sándor vezette partizánegység politikai biztosa érkezett meg Debrecenbe, 1930 óta aktív tagja volt a magyarországi, majd a csehszlovák kommunista mozgalomnak, s bár neki is voltak kapcsolatai a szovjet belügyi szervekkel, mégsem a moszkoviták, hanem a spanyolosok csoportjába tartozott.⁷ A debreceni Központi Vezetés január 10-i ülésén viszont Gerő, Révai, Farkas és Nagy Imre úgy döntöttek, hogy a „partizánfrakcióhoz” tartozó „Tömpe Bandit” a „Közlekedésügyi Minisztériumba ajánlja felelős munkára”.⁸ Számításukat azonban keresztülhúzta Erdei döntése,⁹ és Tömpe közvetlenül a kinevezése hírének megjelenését követően, 28-án el is indulhatott Budapestre, ahová a 40 detektív, 20 rendőrtisztból és tisztviselőből, valamint 20 legénységi állományba tartozó személyből álló felfegyverzett csapata egy nappal később, január 29-én követte őt.¹⁰ Tömpe kinevezése után viszont Gerő és Farkas minden követ megmozgattak annak érdekében, hogy legalább Andreánszkyt eltávolíthassák a pozíciójából. Kapóra jött, hogy Erdei szegedi egyetemi társa, a kommunista Szebenyi Endre rendőrfogalmazóként Pest felszabadulását követően azonnal bekapcsolódott a szerveződő politikai rendészeti osztály munkájába,¹¹ és mint jogvégzett, a rendőri munkát ambicionáló ember,¹² készséggel vállalkozott a Belügyminisztérium rendvédelmi osztálya veze-

⁵ MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 7. A Központi Vezetőség ülésének rövidített jegyzőkönyve, Debrecen, 1945. január 5.

⁶ *Magyar Közlöny*, 1945. január 27. 1.

⁷ MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 8. A Magyar Kommunista Párt Központi Bizottságának. Nógrádi Sándor és Tömpe András jelentése, Putnok, 1945. január 2. 6–17.

⁸ MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 8. A Központi Vezetőség ülésének rövidített jegyzőkönyve, Debrecen, 1945. január 10.

⁹ „Erdei részéről tartózkodás figyelhető meg irányába. Fél tőle. Elfogadja a javaslatát, de nem azt csinálja meg” Zöld Sándor Erdei Ferencsel való hivatalos kapcsolatáról. MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 7. A Központi Vezetőség ülésének rövidített jegyzőkönyve, Debrecen, 1945. január 5. 2.

¹⁰ *Népszava*, 1945. január 30. 3.

¹¹ RÁCZ Béla: A Belügyminisztérium újjászervezése. *Levéltári Közlemények*, 1970/1. 94. (A továbbiakban: RÁCZ, 1970.)

¹² Péter Gábor Rákosi Mátyásnak írt 1945. április 21-i beszámolója szerint Szebenyi a politikai rendészeti osztály detektívjeinek továbbképző tanfolyamán *A magyar büntetőjog elemei* címmel

tésének átvételére is.¹³ Bibó István visszaemlékezése szerint Szebenyi feleségét megölték a nyilasok,¹⁴ és könnyen lehet, hogy ez a megrendítő élethelyzete is hozzájárult ahhoz a döntéséhez, hogy a politikai rendőrség kötelékeibe lépjen. Arra mindenesetre egyértelmű bizonyíték van, hogy Péter Gábor tudatosan keresett olyan munkatársakat, akik vagy saját személyükön, vagy hozzátartozóikon keresztül a holokauszt áldozatai voltak. 1945 nyarán például a deportálásból visszatért és még lábadozó Schiffer Pált, Szakasits Árpád vejét próbálta meg rávenni arra, hogy csatlakozzon a PRO-hoz.¹⁵

Az MKP-ban Budapest ostromának elhúzódása miatt kényszerből kialakult kettős vezetés közötti összeköttetést Gerő Ernő 1945. január 23-i Budapestre érkezéséig a nála tíz nappal korábban,¹⁶ a még ostrom alatt lévő fővárosba az orosz csapatok nyomában bejutó Vas Zoltán személye jelentette. A Vas Zoltán, Kádár János, Horváth Márton és Péter Gábor részvételével január 17-én tartott, s csak Péter beszámolójából ismert, első Központi Bizottsági értekezleten született Péter szerint az a döntés, mely alapján számára „lett feladatul kitűzve a politikai rendőrség megszervezése”. Péternek erről az ülésről írt beszámolóitöröredéke azonban egy, már a számára kedvezően alakult helyzetből a valóságos történeteket torzítva előadott narratívának kell tekintenünk. Ezt bizonyítja Péter ugyanebben a beszámolóban olvasható önleplező közlése is, mely szerint a megbízatása után néhány nappal a „KV olyan határozatot hozott, hogy menjek kétheti betegszabadságra, és helyettesemül Kádár elvtársat bízta meg erre az időre”.¹⁷

A budapesti Központi Bizottság ülésének első fennmaradt, január 19-i jegyzőkönyve nem hiteles gyorsírói szöveg, hanem az elhangzott hozzászólásokat jól-rosszul rögzített szinopszis, ezért nem lehet megállapítani, hogy Vas Zoltán sokat emlegetett kijelentése mellett, mely szerint a „rendőrfőnökségre” Kádárt Péternél „alkalmasabbnak” találja, ekkor hangzott-e el Péter betegszabadságra küldése is.¹⁸

tartott előadásokat. MNL OL M-KS. 274. f., 11. 10.

¹³ Erdei Ferenc 1944–1945 fordulójáról. *Valóság*, 1985/7. – Szebenyi kinevezése: *Magyar Közlöny*, 1945. március 24. 1.

¹⁴ *Bibó István (1911–1979) Életút dokumentumokban*. Szerk. LITVÁN György – S. VARGA Katalin. Budapest, Osiris–Századvég, 1995. 219. (A továbbiakban: LITVÁN–S. VARGHA, 1995.)

¹⁵ SCHIFFERNÉ SZAKASITS Klára: *Fent és lent 1945–1950*. Budapest, Magvető, 1985. 83–84. (A továbbiakban: SCHIFFERNÉ SZAKASITS, 1985.)

¹⁶ *Vas Hazatérés 1944* című, 1970-ben megjelent visszaemlékezésében Budapestre érkezésének dátumaként január 5-ét adja meg, egy Gerőnek írt leveléből viszont megállapítható, hogy csak január 12-én indulhatott Szegedről Budapestre. MNL OL M-KS. 274. f., 7. 14. 6.

¹⁷ MNL OL, M-KS. 274. f., 11. 10. Péter Gábor jelentése Gerő Ernőnek, é. n., 2.

¹⁸ MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 11. Jegyzőkönyv a Magyar Kommunista Párt Központi Bizottság üléséről, 1945. január 19. (A továbbiakban: MNL OL, M.KS. 274. f., 2. 11.)

Mivel ugyanebben a jegyzőkönyvben Vas egyik jelentős beszámolójáról a „debreceni határozatokról, a katonai parancsnokságokról való együttműködésről, városvédelemről, rendőrség felállításáról stb.”¹⁹ csak egy minden további tartalmat nélkülöző utalást olvashatunk, könnyen lehet, hogy az egyébként teljesen eredménytelen betegszabadságra küldés tényét is egyszerűen kihagyták a jegyzőkönyvből. A rendelkezésre álló szöveg alapján az viszont egyértelműen kikövetkeztethető, hogy a 17-i ülésen Péternek Kádárral közösen kellett ideiglenes jelleggel megbízást kapnia arra, hogy Pest felszabadult területein elkezdjék a politikai rendvédelmi munka megszervezését. Egyrészt a 19-i ülésen a rendvédelem mindössze két nap óta folyó szervezőmunkájáról Kádár adott részletes beszámolót, másrészt világosan megmondta azt is, hogy ő maga elsősorban a politikai rendőrség megszervezésével foglalkozik.²⁰ Péter hozzászólása pedig arról, hogy az „egész rendőrség csak addig tartozik rájuk, míg az új főkapitánynak kinevezett meg nem érkezik”, illetve, hogy „a politikai osztály kommunista tagjai már értekezletet tartottak együtt”, azt jelzi, hogy a politikai rendészeti osztály a párt irányításával különálló egységként szerveződik az alakuló rendőrségen belül, melynek munkájához a jövőben főkapitánynak, legyen az majd bárki, úgysem lesz semmi köze.²¹ Akkor tehát, amikor az ülésen Vas a „rendőr-főnöki” pozíció lehetséges jelöltjeit, Pálffy Györgyöt, Kádárt, Pétert, illetve Temesvári Lászlót megemlítette, nem a rendőr-főkapitányság, hanem a politikai rendészeti osztály jövőbeni vezetőjéről beszélt. Nem véletlen, hogy a formailag a Budapesti Nemzeti Bizottság által január 21-én kinevezett „kiszgazda” Sólyom László akkreditálása mellett²² hiába is keresné bárki Kádár János nevét, ő ugyanis (Vas utólagos visszaemlékezésével ellentétben) a főkapitány-helyettesi pozíciót nem akarta elvállalni, s csak a Központi Bizottság 22-i ülésén adta be a derekát.²³ Thassy Jenő visszaemlékezésében²⁴ egyértelműen utal arra is, hogy 1945. január 19-én a Tisza Kálmán téri partházban Sólyom László – aki már akkor főkapitánynak mondta

¹⁹ Uo. 10.

²⁰ MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 11. 5–6.

²¹ Uo. 6.

²² Sólyom László hivatalos kinevezése: „1/3.-1945. BNB. A Budapesti Nemzeti Bizottság a magyar államrendőrség budapesti főkapitányává Sólyom László, ny. százados, budapesti lakost kinevezi.” A Budapesti Nemzeti Bizottság teljes ülésének határozatai 1945. január 21-én. *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946. Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai* 7. Budapest, 1975. 19.

²³ MNL OL M-KS. 274. f., 2. 13. Jegyzőkönyv a Magyar Kommunista Párt Központi Bizottság üléséről, 1945. január 22.

²⁴ Noha Thassy 1945. január 19-e és 1946. december 6-a között a Budapesti Főkapitányság, majd pedig a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitánysága állományába tartozott, visszaemlékezéseit a témával foglalkozó tanulmányok nem használták fel.

magát – által bemutatott Kádár János nem rendőrfőkapitány-helyettesként, hanem az MKP Központi Bizottság (KB) titkáráként mutatkozott be és Thassyéknak az ellenállásba való részvételük elismeréseképpen a kommunista pártba való belépést ajánlotta fel.²⁵

A Központi Bizottság 23-án tartott ülésén már a Debrecenből Budapestre érkezett Gerő Ernő elnökölt, aki Vas Zoltán bevezetése szerint beszámolót várt „a korábbi munkáról, majd a legális pártmunka megindításáról”. A „korábbi munka” természetesen az 1945 előtti illegális pártmunkát jelentette, mellyel kapcsolatban a lebukások alkalmával történt esetleges áruláson, besúgóvá váláson, korrupciós ügyeken, illetve az illegális Kommunista Párt feloszlataán és a Békepárt megalakításán keresztül bármilyen vád felmerülhetett. Gerőék már debreceni tartózkodásuk idején megkezdtek az ezekkel a kérdésekkel kapcsolatos vizsgálatokat, melyek célja elsősorban nem a valóságos történések kiderítése, hanem a moszkoviták vezető szerepének biztosítása érdekében a magyarországi „elvtársak” diszkreditálása, megfélemlítése és presszionálása volt.²⁶ A 23-i jegyzőkönyvből az is egyértelműen kiderül, hogy Vas javaslatára a „visszamenőleges pártmunka értékelését” egy nappal későbbre halasztották, tehát Kádár sokat emlegetett „1945. január végi” pártmegrovása²⁷ a január 24-én délután 5 órákor tartott ülésen zajlott le. Nagyon valószínű, hogy Vas Zoltán a Békepárt ügyével összefüggésben várható felelősségre vonással, (melynek mértéke nyilván attól függött, hogy Kádár adott ügyekben mennyire hajlandó parírozni), vehette rá őt végül is a rendőrfőkapitány-helyettesi pozíció elvállalására. Miután azonban Kádárnak rendőrfőkapitány-helyettesként elsődleges feladata Péter Gábor politikai rendészeti osztályának Sólyom László főkapitányságán való képvisellete volt,²⁸ mely feladat egyáltalán nem felelt meg hosszú távú ambícióinak, már kinevezését követően két hónappal a „pártvonalra való áthozatalát” kérte a Központi Vezetőségtől.²⁹ Főkapitány-helyettesként mindenesetre nemcsak a PRO Rotyis–Szívós-

²⁵ THASSY Jenő: *Hátraarc*. Budapest, Balassi, 1999. 457–460.

²⁶ MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 9. Apró Antal beszámolója az illegális munkáról és a Békepárt megalakításáról, működéséről. Jegyzőkönyv a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége üléséről, Debrecen, 1945. január 12. – MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 10. Apró Antal beszámolója Szabados és Dobó elvtársak esetleges árulásáról. Jegyzőkönyv a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége üléséről, Debrecen, 1945. január 12.

²⁷ *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent, 1949–1956*. Szerk. VARGA László – VARGA Szonja. Budapest, Osiris–BFL, 2001. 684.

²⁸ „Nem Sólyom volt a rendőrkapitány, maga volt a párt megbízottja a rendőrségen.” Uo. 222.

²⁹ „Kádár elvtárs helyettesítése a rendőrségen és pártvonalra való áthozatala.” MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 19. 1. Jegyzőkönyv a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének üléséről, 1945. március 22. 8. napirendi pont.; „Határozatot hoztunk a Központi Vezetőség ülésén, hogy Kádár elvtárs átjön pártvonalra dolgozni, helyette Ratulovszky lesz a helyettes-főkapitány. Ennek megalósítására két hetet adtunk azért, mert a munka természete olyan, hogy nem lehet máról

pert előkészítő nyomozásában vett részt, de a nyomozati anyagot is az ő aláírásával kapta meg a Budapesti Népbíróság elnöke, a formailag a Budapesti Nemzeti Bizottság által január 30-án kinevezett Major Ákos.³⁰

AZ IDEIGLENES NEMZETI KORMÁNY ÉS A RENDŐRSÉG

Miután Miklós Béla miniszterelnök – aki egyébként a kormány Budapesttől való kényszerű távolléte miatt, csak a Debrecen környéki településeken működő rendőrségek túlkapásairól értesült – a február 5-i minisztertanácson bejelentette, hogy „a rendőrség keretében mutatkozó visszaélések megszüntetése végett a belügyminisztert és rendőrfőkapitányt magához fogja rendelni”,³¹ születhetett meg Sólyom László budapesti főkapitány, (Kádár helyettes-főkapitány által aláírt)³² február 9-i, Erdei Ferenc belügyminiszternek írt beszámolója. Sólyom levelében hosszan részletezte a Budapesti Főkapitányságnak az orosz hatóságok hivatalos elismerésének hiányából adódó nehézségeit. A levél szerint az „NKVD szervei” időről-időre „megrohanták” a Főkapitányságot és a kerületi rendőrörsöket és a „látogatásaik után” elhurcolták a helyszínen talált rendőrtiszteket. „Növelte a zavart az is, hogy több helyen nem egy, de több rendőrség alakult. Sőt, volt rá eset, hogy ugyanazon kapitányságon ketten is működtek, mint rendőrkapitányok. Ennek oka néhol a politikai pártok túlkapása, másutt a tájékozatlan orosz parancsnokságok a helyzettel nem számoló intézkedése volt.” Tetézte a problémákat, hogy amíg a Budapesti Főkapitányság rendőreinek nem voltak fegyvereik, a Tömpe András vezette „belügyi rendőrség, a debreceni nyomozó csoport” felfegyverezve érkezett Budapestre, s sorozatos túlkapásaik miatt tevékenységük a lakosság körében „súlyos csalódást keltett”. Mivel Sólyomot Tömpe András osztályának szervezeti különállása hatáskörében is sér-

holnapra otthagyni.” Gerő Ernő levele Rákosi Mátyásnak 1945. március 24. MNL OL, M-KS. 274. f., 7. 24. 41.

³⁰ MAJOR Ákos: *Népbíráskodás. Forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései*. Budapest, Minerva, 1988. 121. (A továbbiakban: MAJOR, 1988.)

³¹ SZÜCS László: *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsai jegyzőkönyvei 1944. december 23.–1945. november 15. A kötet. A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 28.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997. 183. (A továbbiakban: SZÜCS, 1997.)

³² A levél tartalmát Palasik és az ő nyomán más tanulmányok is, mint Kádár János levelét ismertetik, noha az iratot először közlő Kozári Andrea is jelzi, hogy a levél szerzője nem Kádár, hanem Sólyom László főkapitány, mely tény a szöveg alaposabb elemzéséből is egyértelműen kiderül.

tette, levelében a debreceni csoportnak a Budapesti Főkapitányság alá rendelésére tett javaslatot.³³

Zilahi László miniszteri titkár³⁴ február 14-i Budapest közigazgatási, illetve közrendészeti helyzetéről ugyancsak Erdeinek írt tudósítása egyértelművé tette azt is, hogy a Budapesti Főkapitányság és az Andrássy út 60.-ban tartózkodó debreceni „politikai osztály” között ellentétek vannak, melyek oda konkludáltak, hogy Sólyom főkapitány nem tájékoztatta Csorba János polgármestert Tömpe András és csapata Budapestre érkezéséről sem. „Budapest polgármestere csak most szerzett tudomást arról, hogy a Magyar Államrendőrség politikai osztálya Budapesten hivatalos ténykedést fejt ki. Módját találtam annak, hogy a politikai osztály vezetője Budapest polgármesterével érintkezésbe lépjen.”³⁵

Február folyamán Péter Gábor maga is több, a politikai rendészeti osztály működését ismertető beszámolót készített, ám ezek az írárok nem a belügyminiszternek, hanem valóságos felettesének, Gerő Ernőnek szóltak, aki a Debrecenben tartózkodó Rákosi Mátyás távollétében a budapesti MKP KB első számú vezetőjének számított. E beszámolókból azonban nyomát sem találjuk azoknak a problémáknak, melyekről Sólyom főkapitány levelében olvashatunk. A fegyverhiányban, az orosz hatóságok zaklatásában, a rendőrlegénység letartóztatásában, munkára hajtásában, (egy ízben magát Sólyom főkapitányt is lefoglalt az utcán),³⁶ vagy a rendőrigazolványaik összetépésében a politikai nyomozó osztály munkatársainak nem volt része.³⁷ Sőt Major Ákos már január 24-én és február 24-én is olyan igazoló iratokat kapott Vas Zoltán és Gerő Ernő aláírásával az MKP-tól, illetve Budapest orosz városparancsnokától, Csernisov tábornoktól, melyek segítségével szabadon mozoghatott a városban és minden zaklatás nélkül láthatta el a feladatait.³⁸

Erdei a kapott beszámolók adatait kivizsgálandó február 20-a körül felutazott Budapestre, ahol elsősorban a két párhuzamos jogkörrel működő politikai rendészeti osztály vitáját próbálta meg rendezni.³⁹ Ekkor született meg a döntés átmeneti megoldásként a Magyar Államrendőrség tényleges megszervezéséig a Péter- és

³³ Sólyom László jelentése Erdei Ferenc belügyminiszternek 1945. február 9. Az iratot közli: KOZÁRI Andrea: Dokumentumok a szerveződő rendőrségről és Budapest közállapotáról. 1945. január–február. *Társadalmi Szemle* 1997/1. 83. (A továbbiakban: KOZÁRI, 1997.)

³⁴ RÁCZ, 1970. 94.

³⁵ Zilahi László jelentése Erdei Ferenc belügyminiszternek, 1945. február 14. Az iratot közli: KOZÁRI, 1997. 89.

³⁶ THASSY, 1999. 9.

³⁷ MNL OL, M-KS. 274. f., 11. 10. Péter Gábor jelentései Gerő Ernőnek, d. n. – Uo. 1945. február 20.

³⁸ MAJOR, 1988. 117–118. 133.

³⁹ *Népszava*, 1945. február 22.

a Tömpe-csoport összevonásáról.⁴⁰ E döntést követően Tömpe, aki hivatalosan a Belügyminisztérium VI. Körendészeti Osztályának VI/2-es Rendőrségi Alosztályához tartozott,⁴¹ a továbbiakban rendőrfőtanácsosként a május 10-ig jogilag nem is létező Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályát vezette. Ám a két osztály hatásköreinek szétválasztása, illetve a külön épületbe költözésük ellenére Péter az MKP vezetésének utasításaira időről időre eljárt a politika-
ilag kényesebb, viszont szervezetenként Tömpéhez tartozó ügyekben is.⁴²

Ami a források alapján Péter kiemelt pozíciójával kapcsolatban biztosan megállapítható, hogy Szirmai István, valódi nevét nem ismerve, 1945. január elején „Kicsiként” referált róla Gerő Ernőnek, aki Rákosinak írt levelében úgy vélte, „Kicsi, a keresztneve Adolf a tényleges nevét nem tudják, de valószínű, hogy arról a szabóról van szó, aki a Te kiérkezésed után ment haza Schönhertzel és Skolnikkal együtt.”⁴³ Az a tény, hogy Péter Gáborról sem Gerő, sem Rákosi nem tudta, hogy tulajdonképpen kicsoda, kétségesé teszi azt az állítást, mely szerint Pétert „Moszkvában is jegyezték”⁴⁴ volna. Mindenesetre Demény feltűnés nélküli letartóztatása⁴⁵ ugyancsak az ő ázsióját emelte, de leglényegesebb „előnye” Tömpével szemben az volt, hogy a PRO – melynek létrehozásához a politikailag teljesen súlytalan és ezért a moszkovita vezetőkre veszélytelen, azokat szervilisen kiszolgáló, későbbi befolyását és hatalmát épp a betöltött pozíciójából nyerő Péter nagy ambícióval látott hozzá⁴⁶ – már az első perctől sem Erdei belügyminiszter, hanem az MKP hatáskörébe tartozott. Mindenesetre Gerő Ernő egy Rákosi Mátyásnak írt leveléből egyértelműen megállapítható, hogy nemcsak Tömpe és Péter, hanem Sólyom és Tömpe, Kádár és Tömpe, illetve Sólyom és Péter között is adódtak feszültségek. „Egyrészt Tömpe, másrészt Kádár és Péter + Sólyom között megint kiéleződtek az ellentétek. Hogy mi a dolog lényege nehéz megmondani, annyi azonban bizonyos, hogy mindhárom bizalmatlan T-vel szemben és ezt nekem mindhárman igen kategórikus formában meg is mondták.”⁴⁷

⁴⁰ MNL OL, M-KS. 274. f., 11. 10. Péter Gábor jelentése Rákosi Mátyásnak, 1945. április 21. 17.

⁴¹ RÁCZ, 1970. 97.

⁴² MNL OL, M-KS. 274. f., 11. 11. Tömpe András levele Farkas Mihálynak, 1946. február 4.

⁴³ MNL OL M-KS. 274. f., 7. 13. Gerő Ernő levele Rákosi Mátyásnak, Debrecenből Moszkvába, 1945. január 7.

⁴⁴ GYARMATI György: Péter Gábor fiatalsága. In: *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve*. Szerk. Uő. Budapest, Történeti Hivatal, 2002. 68.

⁴⁵ „Deményt egyébként végül sikerült lefogni. Ez Péter barátunk érdeme”. MNL OL, M-KS. 274. f., 7. 24. Gerő Ernő levele Rákosi Mátyásnak Budapestről Debrecenbe, 1945. február 15.

⁴⁶ Vas Zoltán és Schiffer Pál tanúsága szerint Péter Gábor már az illegálításban eldöntötte, hogy rendőr lesz. VAS, 1980. 479. – SCHIFFERNÉ SZAKASITS, 1985. 84.

⁴⁷ MNL OL M-KS. 274.f. 7. 24. Gerő Ernő levele Rákosi Mátyásnak. 1945. március 5.

A Péter Gábor és Tömpe András között zajló hatásköri konfliktus, melyet az alakuló Magyar Államrendőrség politikai rendészeti osztályainak történetével foglalkozó publikációkban meglehetősen túldimenzionálnak,⁴⁸ egyáltalán nem ment ritkaságszámba az államigazgatás szerveinek kényszerű kétközpontósága idején. Ugyanilyen hatásköri konfliktus alakult ki a kormány és a minisztériumok fővárosba költözésekor a Belügyminisztérium debreceni, illetve budapesti részlege,⁴⁹ valamint a Honvédelmi Minisztérium Pálffy György vezette debreceni Katona Politikai Osztálya és a Budapesten működő Katonapolitikai Osztály között is.⁵⁰ A rendőrség esetében tovább bonyolította a helyzetet, hogy az egységes Államrendőrség jogi kereteinek, szervezeti felépítésének és az egyes szervezeti egységek hatásköreinek pontos meghatározását hosszú hónapokig lehetetlenné tették a háborús körülmények, az utazási nehézségek, illetve a közvetlen kapcsolattartás hiánya. A felszabadított országrész települései, ahogy Vas Zoltán fogalmazott a még Moszkvában tartózkodó Rákosinak, Gerőnek és Révainak címzett levelében: „egy-egy árvíztől körülvelt köztársaság, az összeköttetés minden lehetősége nélkül”,⁵¹ és ez a helyzet érdemben a következő hónapokban sem változott. Vas a moszkovita csoport tagjaként 1945 januárjában Szegedre, majd onnan a fővárosba utazásához egy olyan ócska járművet kapott a debreceni orosz városparancsnoktól, mely a Debrecen–Szeged távot 30 óra alatt megtéve tizenegy alkalommal kapott defektet,⁵² de a benzin-, illetve autóhiány egészen a kormány fővárosba költözéséig számos, szinte megoldhatatlan problémát okozott a közigazgatási és a közrendészeti ügyek vitelében. Miklós miniszterelnök például 1945. február végén hivatalos ügyben néhány napra a fővárosba utazott, de Debrecenbe már csak úgy tudott visszatérni, hogy az MKP-tól, illetve Gerő Ernőtől 50 liter benzint volt kénytelen kölcsönkérni, azzal az ígérettel, hogy azt Debrecenben Rákosinak fogja visszaadni.⁵³

⁴⁸ BACZONI Gábor: Pár(t)viadal. A Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányságának Politikai Rendészeti osztálya 1946–1946. In: *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve 2000–2001*. Szerk. GYARMATI György. Budapest, 2002. 79–110. (A továbbiakban: BACZONI, 2002.) – KRAHUCSÁN Zsolt – MÜLLER Rolf: *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből I. A politikai rendészeti osztályok 1945–1946*. Budapest, L'Harmattan, 2009. 9–62. (A továbbiakban KRAHUCSÁN–MÜLLER, 2009.)

⁴⁹ RÁCZ, 1970. 96.

⁵⁰ KORNIS Pál: *Tanúként jelentkezem*. Budapest, Zrínyi, 1988. 65.

⁵¹ MNL OL, M-KS. 274. f., 7. 4. Vas Zoltán levele Rákosi Mátyásnak, Gerő Ernőnek és Révai Józsefnek Moszkvába, Szeged, d. n., 2.

⁵² Vas Zoltán levele Gerő Ernőnek Szegedről Debrecenbe, 1945. január 12. MNL OL, M-KS. 274. f., 7. 14. 6.

⁵³ MNL OL, M-KS. 274. f., 7. 24. Gerő Ernő levele Rákosi Mátyásnak, 1945. március 5.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak, illetve Erdei belügyminiszternek a közrend fenntartásával és az új rendőrség létrehozásával összefüggő tevékenységét, illetve az ezzel kapcsolatos rendeleteket a legtöbb a témával foglalkozó tanulmány számba veszi. Palasik Mária szerint például a rendőrség szervezésének kérdése az 1944. december 28-án tartott kormányülésen került először szóba: „Erdei Ferenc belügyminiszter ekkor számolt be azokról a tárgyalásokról, amelyeket a szovjet vezérkar képviselőivel folytatott a közrendről és a közbiztonságról, hogy az orosz őrsegek mindaddig rendelkezésre állnak, amíg nincs megfelelő számú egyenruhával felszerelt saját rendőr.”⁵⁴ Ezzel szemben azonban már a december 23-i kormányülésen, a honvédség felállításáról szóló vita során a közbiztonsággal összefüggésben a rendfenntartás problémájáról is tárgyaltak, mellyel kapcsolatban Erdei közölte, hogy a kérdést „elsősorban a szovjettel kell tisztázni”. Gyöngyösi külügyminiszter ugyanekkor úgy ítélte meg, hogy „a szovjetben erre vonatkozó általános érvényű rendelet nincs. A városok és falvak leginkább a városparancsnok egyéni jó- vagy rosszindulatú intézkedéseire vannak utalva. Kellene tehát egy olyan közbiztonsági szerv létesítése, amely fegyverrel ellátva szabadon mozoghasson.” Valentiny Ágoston igazságügyminiszter pedig azt is jelezte, hogy ő maga „már számtalan előterjesztést tett ezekben a kérdésekben Malinovszkij tábornagynak. [...] Amennyiben tehát a belügyminiszter e kérdésekben eljár, őrá hivatkozhat.”⁵⁵ A december 28-i kormányülés jegyzőkönyve alapján pedig egyértelműen megállapítható, hogy az orosz felajánlás kizárólag a Debrecenben tartózkodó kormánysszervek épületeinek őrzésére vonatkozott, s Kuznyecov helyettesét a „közöséges bűncselekmények és az azzal kapcsolatos eljárások” egyáltalán nem érdekelték, annál inkább foglalkoztatta a „politikai rendészet, mellyel kapcsolatban több általános tanácsot és javaslatot tett”. A közrendészeti hatóságok felfegyverzésével és hatáskörével kapcsolatban az orosz tárgyalófél mindössze annyit közölt, hogy a „helyi hatóságoknak általános rendelkezéseket fognak kiadni, amihez viszont szükség, hogy mi készítsük el a tervet. A terv elkészítésének jelenleg leküzdhetetlen akadálya, hogy szakember nem áll rendelkezésre.”⁵⁶

A rendőrség megszervezésének következő lépését, Palasik állításával⁵⁷ ellentétben, nem az Erdei által az 1945. január 14-i kormányülésen bemutatott, formai illetve tartalmi szempontból is meglehetősen amorf és az adott helyzetben egyébként is végrehajthatatlan tervezet,⁵⁸ hanem a már a január 4-i kormányülésen Erdei által ismerttetett, és még aznap ratifikált *A közbiztonság fokozottabb biztosításáról* szóló 13. ME

⁵⁴ PALASIK, 1999. 58. – Palasik nyomán: BACZONI, 2002. 81. – KRAHUCSÁN–MÜLLER, 2009. 9.

⁵⁵ SZÜCS, 1997. 86.

⁵⁶ Uo. 94–95.

⁵⁷ PALASIK, 1999. 58.

⁵⁸ A tervezet teljes szövegét ld. SZÜCS, 1997. 118–120.

számú rendelete jelentette.⁵⁹ Erdei további három, január 17-én kelt, a közbiztonsági szervekre vonatkozó adatok bejelentéséről, az újonnan létesült közbiztonsági szervek tevékenységének kiterjesztéséről, illetve a közbiztonsági szervek megkülönböztető jelzés viselési kötelezettségéről szóló rendelete pedig a január 4-i rendeletet kiegészítve világosan kijelölik azt a szűk mozgásteret, mellyel a „felszabadult” országrészben abban az időszakban a belügyminiszter, illetve az INK rendelkezhetett.⁶⁰ A Magyar Államrendőrség megszervezésével kapcsolatos, január 14-én tárgyalta rendelettervezet kiadása abban az időben tehát teljesen értelmetlen lett volna, s nem véletlen, hogy erre csak a kormány fővárosba költözését követően kerülhetett sor.⁶¹

Erdi Debrecenbe való visszatérésekor, sok egyéb más mellett, a Péter- és a Tömpe-csoport összevonásáról sem számolt be a február 22-i minisztertanácson,⁶² a következő hetekben viszont Teleki Géza közoktatási miniszter,⁶³ illetve Miklós Béla miniszterelnök⁶⁴ helyette is referáltak a belügyminisztérium hatáskörébe tartozó kényes ügyekről. E beszámolókból többek között egyértelműen kiderült az is, hogy míg az orosz hatóságok mindenkitől elvették a fegyvereket, olyannyira, hogy a Budapesti Főkapitányság rendőrei is fegyvertelenül voltak kénytelenek járőrözni, a feltételezéseik szerint az MKP-hoz tartozó, géppisztolyokkal felfegyverzett személyek az orosz hatóságokkal versenyre kelve raboltak és fosztogattak.⁶⁵ Vásáry pénzügyminiszter pedig a március 10-i ülésen felszólította Erdeit, hogy „a legközelebbi minisztertanácson tájékoztassa őket, hogy az egyes pártok a rendőrség, legénység és tisztviselői karában hogyan vannak képviselve”.⁶⁶ Debrecenben tartózkodása idején azonban a kormány elsősorban csak egyes vidéki rendőrkapitányságokon folyó visszaélések-

⁵⁹ Uo. 103.

⁶⁰ *Magyar Közlöny*, 1945. január 27. 2–3.

⁶¹ A vidéki rendőrkapitányságokról ld. KRAHUCSÁN Zsolt: A Bokor-ügy. A szegedi külterületi rendőrség vezetőjének letartóztatása 1945 áprilisában. *Betekintő*, 2007/3. – ORGOVÁNYI István: A politikai rendőrség létrehozása és működése a Duna-Tisza közén 1945–1946-ban. *Betekintő*, 2014/4.

⁶² Szűcs, 1997. 226.

⁶³ „A lakosságnak az is a panasza, hogy az emberektől, akik élelmiszerekért a vidékre fáradnak és hátukon hozzák a nehezen beszerzett élelmianyagokat, a város határán géppisztollyal felszerelt egyének elveszik az anyagokat. Miután a rendőrség géppisztollyal felszerelve nincs és más fegyveres alakulat a kommunistákon kívül Budapesten nincs, így nyilván feltehető, hogy a géppisztollyal felszerelt egyének a Kommunista Párt tagjai.” Uo. 228.

⁶⁴ „Szerinte az a politikai szempont, hogy régi kipróbált rendőröket nem vesznek fel, nekik azt mondják, hogy menjenek a frontra harcolni, ugyanakkor a kommunisták közül egész fiatalokat alkalmaznak a rendőrségen, amely eljárásnak aztán az a következménye, hogy egy csomó börtönviselt és tolvaj fiatalembert kell közülük letartóztatni. Ezt számos példa támasztja alá.” Uo. 274.

⁶⁵ Vö. „Törvényes” megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947*. Szerk. L. BALOG Béni. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2015. 413–471.

⁶⁶ Szűcs, 1997. 274.

ről kapott információiokat, és Erdeinek a rendőrséggel kapcsolatos tájékoztatásai is ezekkel az ügyekkel álltak összefüggésben.⁶⁷ A Budapestre költözést követő harmadik, 1945. április 23-án tartott minisztertanácsi ülésen a csendőrség megszüntetésével és az államrendőrség megalakításával kapcsolatos rendelettervezet vitája során viszont kiderül, hogy a felkérés ellenére a belügyminiszter egyrészt nem referált a pártok rendőrségen belüli erőviszonyáról,⁶⁸ másrészt a már a fővárosban tartózkodó kormánytagok előtt nem takargathatta tovább azt a tényt, hogy a jogtalan letartóztatások, a korrupció, a lopás, az őrizetbe vettek brutális bántalmazása nemcsak vidéki rendőrkapitányságokon fordulnak elő, de a Budapesti Főkapitányság politikai rendészeti osztályán is bevett gyakorlatnak számítanak.⁶⁹

Erdei mellett egyébként Sólyom László budapesti főkapitány is aktívan közreműködött a PRO túlkapásainak leplezésében. Miklós Béla például, miután Rákosi 1945. február 24-i beszédében azzal támadta meg Faragho közellátásügyi minisztert, hogy szándékosan sabotálja a főváros élelmiszerral való ellátásának feladatát,⁷⁰ az ügy tisztázása érdekében felutazott Budapestre,⁷¹ ahol egyúttal az Andrássy út 60.-ba is ellátogatott. Érkezéséről természetesen jó előre értesítették Pétert, aki Sólyom főkapitánnyal együtt felkészülve várta a miniszterelnököt. „Amikor Miklós miniszterelnök »meglepetésként« 5 órakor megérkezett, minden a legnagyobb rendben volt. Miklós miniszterelnök igen erélyes hangon a következőket mondta: »vidéken több helyen azt tapasztaltam, hogy a rendőrség pártrendőrség. Ezt nem fogom tűrni. Rákosi és Szuszmanovics is kijelentették, hogy nem lehet a rendőrség pártrendőrség. A pesti rendőrség egyelőre még nem az, vigyázzanak, hogy ne is legyen.« Láthatóan meglepődött, hogy a falon nem Lenin, vagy Sztálin, hanem Petőfi képét látta.”⁷²

A még a gyömrői brutális, rendőrök által elkövetett gyilkosságok⁷³ nyilvánosságra kerülése előtt, május 15-én Miklós miniszterelnök által összehívott kormányközi értekezleten Rákosi a rendőrségi atrocitások fő okaiként a fizetések rendezet-

⁶⁷ A legismertebb ügy ezek között a Dévaványai főkapitány esete, melyről többek között a szemtanú Bibó is megemlékezett. LITVÁN–S. VARGHA, 1995. 220–221.

⁶⁸ SZÜCS, 1997. 359.

⁶⁹ „Teleki Géza több esetet tud, amikor egyeseket összeverték s aztán bocsánatkérés közt elengedték. A rendőrség nincs kézben.” Uo. 423. – „Miklós leszögezi, hogy a politikai rendőrség sok helyütt kihallgatás nélkül testi fenyegetéseket alkalmaz, hogy ugyan ezek a hősök a hadseregbe nem jelentkeznek, hogy a pártvezetők egyformán leszögezték, hogy a helyzeten javítani kell, miért is kéri a belügyminisztert, hogy ellenőrző munkáját a legnagyobb szigorral folytassa.” Uo.

⁷⁰ Rákosi Mátyás 1945. február 24-i beszéde a budapesti Sportcsarnokban. Szabadság, 1945. február 27. 2.

⁷¹ MNL OL, M-KS. 274. f., 7. 24. Gerő Ernő levele Rákosi Mátyásnak. 1945. március 5.

⁷² MNL OL, M-KS. 274. f., 11. 10. Péter Gábor levele Gerő Ernőhöz. 1945. március 30. 11.

⁷³ PALASIK Mária: *Félelemben zárt múlt. Gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Budapest, Napvilág, 2010.

lenségét, a nagyfokú fegyelmezetlenséget, illetve a rendőrség centralizáltságának hiányát jelölte meg, egyúttal tagadta azt az állítást, miszerint „mindenütt a kommunistákból áll a rendőrség”.⁷⁴ Néhány héttel korábban, az MKP KB április 13-i ülésén azonban jóval részletesebb és őszintébb elemzését adta a rendőrségen belül felmerülő problémáknak, melyek között az „1919-esek”⁷⁵ és a „munkaszolgálatos zsidók”⁷⁶ negatív szerepének bemutatása is helyet kapott.

A proletárdiktatúra megvalósításában bízó „1919-esek” szerepe és fellépése kezdetől fogva nehezen megoldható problémát jelentett az 1944 novemberében Sztálin intenciói alapján elkészített programjukkal Magyarországra érkező moszkovitáknak.⁷⁷ Egyrészt nagy előnyükre szolgált, hogy a már felszabadult országrészek településein az illegalitásból előmerészkedett kommunista lakosok léptek először kapcsolatba a sokak által joggal rettegett orosz katonai vezetéssel és alakítottak polgárőrséget vagy rendőrséget, másrészt viszont diktatórikus fellépésük, illetve öncélú bosszútól vezérelt brutalitásuk a későbbiekben nem kis fejfájást okozott magának az MKP-nak is.⁷⁸ Emellett a rendőrségen szerepet vállaló zsidók ambivalens magatartása is joggal aggasztotta Rákosit, mivel a működésükkel kapcsolatos visszatetszések olyan forrásokban is visszatükröződnek, melyek szerzőit megszólalásuk okán aligha lehetne az antiszemitizmus vádjával illetni. „A Széher útról lejövet az előjáróságra mentem Iván egy levelével a politikai osztály egy figurájához, aki már egy párszor járt itt feleségestől. Agresszív, nyüzsgő kis zsidó, de ezekkel van tele az egész épület. Honnan kerültek ezek elő ilyen tömegesen. [...] Tele az épület ismerősökkel, a Lukács Katót látom izzó feketén és soványan. A »kémelhárítóban« dolgozik. Ez neki való, az ő túlfűtött nyüzsgésének és fontoskodásának, és kiélheti a bosszúvágyakat. Undorító

⁷⁴ *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948.* Szerk. HORVÁTH Julianna – SZABÓ Éva – SZÜCS László – ZALAI Katalin. Budapest, Napvilág, 2003. 72. (A továbbiakban: HORVÁTH–SZABÓ–SZÜCS–ZALAI, 2003.)

⁷⁵ „Új veszély, ami Budapesten is jelentkezett, az 1919-esek. Számuk nagy. Ezek jelentékeny része, még régi mértékkel mérve sem volt igazi kommunista. Túlnyomó többségük, azóta sem csinált semmit, még azt is elfelejtette, amit 1919-ben tudott. Lefojtják a fiatal új erőket, és közülük kerülnek ki az apró diktátorok.” MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 23. A Központi Vezetőség rövid jegyzőkönyve 1945. április 13. 4.

⁷⁶ „Ide tartozik vidéken egy egészen szokatlan jelenség, a munkaszolgálatos zsidók beszivárgása a pártba. Ez komolyan fenyegeti a pártot. Nagyrésztük karrierista, a pártot állásszerzésre, vagy hatalmi pozíció megszerzésére használják fel. A rendőrség is nagyon tele van vidéken ilyen elemekkel.” Uo. 4.

⁷⁷ MNL OL, M-KS. 274. f., 8. 2. A szegedi pártszervezet taggyűlésének jegyzőkönyve. 1944. november 19.

⁷⁸ MNL OL, M-KS. 274. f., 7. 35. Rákosi Mátyás: Az országos pártértekezlet után 1945. június. 2. – MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 28. Rákosi Mátyás beszéde. Az 1945. július 7-i Központi Vezetőségi ülés gyorsírói jegyzőkönyve. 8–9. (A továbbiakban: MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 28. Rákosi Mátyás beszéde.)

mesterség, undorító csinálni, erre vállalkozni.”⁷⁹ Amennyiben pedig egy, a holokauszta idején a legközelebbi hozzátartozóját elvesztő, zsidósága miatt maga is üldözötté váló személy így ítéltetett a rendőrségen dolgozó zsidók szerepvállalásáról, kevésbé csodálkozhatunk azon, hogy a PRO által sok esetben teljesen ártatlanul letartóztatott keresztények személyes tapasztalataik okán még végleteesebb véleményt alkothattak. „Felkerestem május hó 7-én Erdei Ferenc belügyminisztert és előadtam, hogy egyre több panasz érkezik hozzám arról a bánásmódról, amellyel a politikai rendőrség letartóztatott híveimet illeti. Elmondtam, hogy éppen olyan türelmetlen hangú névtelen leveleket kapok, mint kaptam a jobboldali terror idején a zsidók kínzása tárgyában. Ezek azt hangsúlyozzák, hogy az egyház bátran kiállt a zsidók védelmére, csak most hallgat, amikor saját véreinket kínozzák bosszúszomjas beteg zsidók.”⁸⁰ Rákosi egyébként a rendőri brutalitást természetesnek vette, véleménye szerint ugyanis a „különböző vallatási metódusok és a verés” a világ minden rendőrségén bevett módszernek számítottak.⁸¹

Mindenesetre a kormányközi értekezletet követő május 18-i kormányülésen a rendőrségi visszaélések feltárására ismét felmerült egy, az igazságügyminisztériummal közösen felállított vizsgálóbizottság kiküldése, sőt a vita közben az is kiderült, hogy Erdei addig arról sem tájékoztatta Valentinyéket, hogy tulajdonképpen „ki irányítja a politikai rendőrséget”.⁸² Mint ismeretes, a június 27-i kormányülésen Valentiny Ágoston igazságügyminiszter, hivatkozva arra, hogy az „egyes ügyekben hiába kísérli meg azt, hogy a belügyminiszter útján a nyomozati szervektől tájékoztatást kapjon, [...] így nem tud érvényt szerezni a törvényes előírásoknak”, bemutatott egy rendelettervezetet, mely a népbíróság hatáskörébe tartozó bűncselekmények nyomozásának hatályosabbá tétele és gyorsítása érdekében egy, az igazságügyminiszter felügyelete alatt működő igazságügyi nyomozótestület alakításáról gondoskodott volna.⁸³ Gerő Ernő, aki már a június 8-i kormányülésen is elutasította a rendőrségi visszaélések kivizsgálására tervbe vett közös bizottság felállítását,⁸⁴ ezek után Rákosival együtt elérkezettnek látta az időt Valentiny likvidálására,⁸⁵ aki a Népbírósa-

⁷⁹ RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni: *Napló 1935–1945*. II. Budapest, Jaffa, 2014. 398.

⁸⁰ RAVASZ László: *Pro Memoria*. MTA KK, Ms 2563/160.

⁸¹ HORVÁTH–SZABÓ–SZÜCS–ZALAI, 2003. 70.

⁸² SZÜCS, 1997. 423.

⁸³ Uo. 591.

⁸⁴ Uo. 511.

⁸⁵ „Egy szép napon egy kissé meglepetésszerűen, az igazságügyminiszter benyújtott egy törvényjavaslatot, mely a rendőrség mellé, annak tetejébe egy másik politikai rendőrséget akart szervezni, melynek vezetője Valentiny igazságügyminiszter lett volna. [...] A mi reakcióink egy kissé naivak. Nem az a politikai agytröszt, aminek szeretnék beállítani, és nem vették észre, hogy nem egy

gok felállításával kapcsolatos szakmai álláspontja miatt már 1944 novemberében az MKP célkeresztjébe került.⁸⁶

Az MKP vezetősége szokásos taktikáját alkalmazva a rendelettervezet elfogadása után két nappal egy Vásárhelyi Miklós által írt és a *Szabad Nép*ben megjelent Péter Gáborral készítettett interjúbán támadta meg a „reakciós” Valentiny „gyökeréig reakciós rendelettervezetét”, illetve a rendőrség fizetésének és ellátmányának hiányosságai ürügyén leváltásuk előkészítése érdekében ismét megkezdte a „hangulat-keltést” Vásáry pénzügyminiszter és Faragó közellátási miniszter ellen is.⁸⁷ A „reakció elleni küzdelem” része volt a Vásáry pénzügyminiszter ellen informálisan az MKP által rendezett rendőrtüntetés is,⁸⁸ mellyel azt kívánták bizonyítani, hogy a belügyminiszter által elrendelt fizetésemelések, illetve juttatások kifizetése a pénzügyminiszter szándékos szabotálása miatt késlekedik, noha a minisztertanács ülésén világosan kiderült, hogy a kifizetések csúszását a belügyminisztérium adminisztrációs gépezetének lassúsága okozta.⁸⁹ Ráadásul, az Államrendőrség állományába tartozó tüntető rendőrök felvonulásuk közben az Internacionálét énekelték, melyet az értelmi szerző Rákosi a tüntetés „programján kívül álló” sajnálatos momentumának minősített, mert az „elvtársak mindig túllőnek a célon”.⁹⁰

RÁKOSI MÁTYÁS ÉS A RENDŐRSÉG

Megnyilatkozásai alapján úgy tűnhetne, hogy Rákosi ugyan tisztában volt a rendőrséggel kapcsolatos panaszok jogosságával, mégsem tett az ügy érdekében semmit, ez azonban egyáltalán nem így volt. Rákosi maga is úgy ítélte meg, hogy a rendőrség állománya túl magas, és az ott dolgozók jelentős része nemhogy releváns szakképzettséggel, de a minimálisan megkövetelhető készségekkel (helyesírás, egyszerűbb számtani feladatok megoldása) sem rendelkezik. A Magyar Államrendőrség⁹¹ hivatalos megalakulását követő szervezeti átalakulások viszont egyrészt

szavazás dönti el a kérdést.” Rákosi Mátyás beszámolója a KV 1945. július 8-i ülésén. MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 28. 3.

⁸⁶ BÜKY Orsolya: *Performansz vagy manipuláció. A népbírói iratok forrásértékének problémái.* Megjelenés alatt.

⁸⁷ VÁSÁRHELYI Miklós: „Az új politikai rendőrség a nép fegyvere a reakciónak és a fasizmusnak a megsemmisítésére.” Péter Gábor nyilatkozik a politikai rendőrség működéséről, céljairól és bíráiról. *Szabad Nép*, 1945. június 29. 1. – N. N.: Igazságügyi rendőrséget állítanak fel. Uo.

⁸⁸ MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 28. Rákosi Mátyás beszéde a PV 1945. július 7-i ülésén. 6.

⁸⁹ Szűcs, 1997. 626.

⁹⁰ MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 28. Rákosi Mátyás beszéde a PV 1945. július 7-i ülésén. 6.

⁹¹ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1.690/1945. M. E. sz. rendelete a csendőrség felosztatásáról és az

lehetőséget adtak az állomány szelektálására, másrészt a szakmai színvonal emelése érdekében az állományban maradt, illetve véglegesített munkatársak számára különböző gyorstalpaló tanfolyamokat indíthattak el. A rendelet 1945. május 10-én jelent meg, március hónapra visszadátálva, s végleges változatáról még április folyamán is viták folytak a minisztertanácsban. A rendelet hatályba lépése nem egy, a már a rendőrség szervezetén belül kialakult helyzet utólagos jogi rendezését jelentette, ellenkezőleg, megjelenéséig minden szervezeti rendet és kinevezést ideiglenes hatállyúnak tekintettek, s az átalakítások, illetve újjászervezések folyamata még 1945 őszén is tartott.

Az MKP május 20–21-én megrendezett I. országos értekezletén Rákosi a rendőrség problémáiról szólva a zsidó munkaszolgálatosok negatív szerepét már nem említette, viszont ismét hosszan értekezett az „1919-esek”, a „kiskirályok” tevékenységének az MKP tekintélyét romboló súlyos következményeiről, Farkas Mihály pedig ugyanekkor a rendőrség kötelékében dolgozók munkájával kapcsolatos pártelvárásokat ismertette.⁹² Farkas, aki beszédét a Rákosi által felállított „a koalíció a szövetséges ellenféllel való összefogás” axiómájára építette fel, először is kijelentette, hogy az MKP nem akar „párt és politikai monopóliumot”, hanem a „demokratikus pártokkal együtt akarja a demokratikus Magyarországot felépíteni és vezetni”, s ugyanez az elképzelés vonatkozik a rendőrségre is. A rendőrök brutális fellépésével kapcsolatban pedig kifejtette, hogy „mi persze nem akarunk lagymatag rendőrséget. Demokratikus szellem kell, hogy áthassa a rendőrséget. Nem lenne jó rendőrségünk, ha az utóbbi időben oly divatossá vált álhumanista eszméktől hagynánk magunkat vezetni. Reméljük, hogy a többi pártok egyetértenek velünk ebben a kérdésben is, és olyan embereket küldenek a rendőrségbe, akik becsületesen, erélyesen és vasszigorral viszik a harcot a reakció ellen.”⁹³ A reakció elleni, álhumanista eszméktől nem befolyásolt harchoz viszont Farkas véleménye szerint is több fegyelmezettségre, illetve releváns szaktudásra lett volna szükség, éppen ezért a „kommunisták feladata, hogy gyorsan és jeles eredménnyel elsajátítsák a rendőri, detektívi, rendőrfogalmazói mesterséget”.⁹⁴

államrendőrség megszervezéséről. *Magyar Közlöny*, 1945. május 10. 26. sz. 3–4. – Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1.700/1945.M. E. sz. rendelete a Magyar Államrendőrség felállításáról. Uo. 4–5.

⁹² MNL OL, M-KS. 274. f., 3. 1. Rákosi Mátyás beszéde az MKP I. május 20–21-én megrendezett országos értekezletén, 1945. május 20. 14–17.

⁹³ MNL OL, M-KS. 274. f., 3. 1. Farkas Mihály beszéde az MKP I. május 20–21-én megrendezett országos értekezletén, 1945. május 20. 24.

⁹⁴ Uo. 25.

Rákosinak az MKP KV július 8-i ülésén elhangzott beszédéből az is kiderül, hogy a lecke teljesítésében Péter Gábor járt az élen,⁹⁵ aki első lépésként az állománycsökkentésről szóló utasítást hajtotta végre, és elbocsátotta a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysághoz tartozó kerületi kapitányságok politikai rendészeti osztályain dolgozó munkatársai egy részét. Az elbocsátott személyekről készített jegyzék alapján, melyben a párttagság és a „osztályhelyzet” mellett a keresztény, illetve a zsidó származás is feltüntetésre került, többféle következtetést is levonhatnánk. A táblázat szerint az elbocsátott 113 személy közül 83-an a kommunista és 23-an a szociáldemokrata pártba tartoztak, 7-en nem tartoztak egyetlen pártba sem, kisgazdapárti egyáltalán nem volt közöttük, viszont az elbocsátott keresztények száma (85 személy) háromszor olyan magas volt, mint a zsidóké (28 személy). Mivel azonban az állományban maradt 273 fő hasonló adatairól semmiféle kimutatás nem áll rendelkezésre, „a kvantitatív módszer alkalmazása a történeti kérdésfeltevésnél” ez esetben nem vezetne releváns eredményre. Annyit mindenesetre nagy valószínűséggel megkockáztathatunk, hogy a vallás feltüntetésének oka nem az antiszemitizmus, hanem a rendőrség állományában jelentkező zsidó túlsúly ellenőrzése lehetett. Miután az elbocsátott 83 keresztény közül 80-an voltak munkás származásúak, elbocsátásuk oka alighanem inkább alulképzettségükben, mint a vallási hovatartozásukban keresendő.⁹⁶

Az állományban maradtak véglegesítéséhez szükséges kinevezések előtt Péter 1945. június 19-i, 11. számú körözünyében felszólította a munkatársait, hogy írásban nyilatkozzanak arról, munkájukat élethivatásuknak kívánják-e tekinteni, amennyiben igen, akkor viszont vállalniuk kell, hogy feladatvégzésüket a „demokratikus eszményekhez való hűség, a feltétlen hozzáférhetetlenség, fegyelmezettség, és szakértettség” jellemezi majd.⁹⁷ A Péternek írásban leadott „pretoriánus eskü” után véglegesített munkatársak pedig az 1945. október 3-i körözünyéből azt is megtudhatták, hogy a következőkben elsősorban már nem a „múltban elkövetett, és többnyire feljelentések alapján tudomásunkra jutott politikai bűncselekmények kinyomozásával” foglalkoznak majd. Legfőbb feladatuk a továbbiakban azoknak a politikai ügyeknek a felderítése lesz, „melyek az ország jelenlegi demokratikus rendjét és biztonságát veszélyeztetik”.⁹⁸ A PRO szervezetének és feladatkörének specializálódása tehát már 1945. őszén, évekkel azelőtt megindult, hogy az önálló hatósággá válás jogi keretei kialakultak volna, és ez a speciális állapot már akkor is egyértelműen különleges helyzetet jelentett számára az Államrendőrség keretein belül.

⁹⁵ MNL OL, M-KS. 274. f. 2. 28. Rákosi Mátyás beszéde a PV 1945. július 7-i ülésén. 9.

⁹⁶ Uo. Péter Gábor listája az elbocsátott alkalmazottakról.

⁹⁷ MNL OL, XIX-B-1-sz/1945. Péter Gábor 11. számú körözünyé, 1945. június 19.

⁹⁸ MNL OL, XIX-B-1-sz/1945. Péter Gábor 32. számú körözünyé, 1945. október 3.

A PRO tehát kitűnően teljesített, a vidéki rendőrkapitányságok tevékenységével azonban Rákosi továbbra is elégedetlen volt. „A rendőrségen országos mértékben olyan lassú a javulás, és olyan esetek vannak, hogy a kisgazdapártban az ellenkezőjéről beszélnek. Azt mondják új kilengési hullám van. Náluk ez állandó téma, és megtörténik, hogy vezetőségi ülést összehívznak más tárgysorozattal, és olyan a hangulat, hogy ennek kénytelenek szentelni. Mi a vádaknak megfelelő arányokra szorítottuk le, de nem szabad szemet húnyni, hogy sokkal lassabb a javulás, mint a párt és a demokrácia érdekei megkívánnák. Az ok nemcsak alul van. Nemcsak a falusi rendőr és a kisvárosi rendőrkapitány az oka. [...] Nem akarok részletekről beszélni, hogy vezető pártfunkcionáriusokkal is voltak konfliktusok, hogy a rendőrség kérdését kezeljék azzal a politikai érzékkel, melyet a kérdés megérdemel. Tovább mentünk. Leváltottuk Zöld elvtárs belügyi államtitkárt.” Zöld Sándor leváltásának természetesen kevés köze volt a vidéki rendőrkapitányságokon uralkodó állapotokhoz, menesztése sokkal inkább a kisgazdapárti Farago és Vásáry miniszterek leváltása miatt ingerült kisgazdapárti vezetés „megnyugtatóására” szolgált. Ám Rákosi a július 8-i KV-ülésen nem hiába figurázta a „reakciós politikai agytröszt” naivságát, valójában ugyanis már kinevezése előtt sem Erdei, vagy Zöld, hanem Farkas Mihály diszponált a Belügyminisztériumban. E tény egyértelműen bizonyítja, hogy a Magyar Államrendőrség megalakulásáról szóló rendelet megjelenését követően nagy valószínűséggel Szabenyi Endre által készített, a „rendőrség megszervezésével” kapcsolatos tervezetet, mely a pártállást feltüntetve áttekintést és rövid jellemzést ad a 25 vármegye rendőrfőkapitányairól, illetve javaslatot tesz, ugyancsak pártállástól függően a személycserékre és kinevezésekre is, Rákosinak való elküldése előtt nem Zöld, vagy Erdei, hanem Farkas Mihály bírálta felül. E tervezetből többek között az is megállapítható, hogy Farkasnak olyan kommunista párti rendőri vezetők ellen sem volt kifogása, akik diktatórikus fellépésük és brutális módszereik miatt a Belügyminisztérium által kivizsgálendő rendőri túlkapások panaszlistáinak állandó szereplői voltak.⁹⁹ Hivatalba lépésekor elmondott rövid beszédében viszont Rákosi akkori politikai taktikájának megfelelően már elismerte, hogy a „rendőrségen, különösen vidéken, gyakran fél a nép, és egyes esetekben mondjuk meg nyíltan, a demokratikus pártok is. Ennek a helyzetnek véget kell vetni. Olyan rendőrségre van szükségünk, amelyet a nép nemcsak tisztel, hanem szeret is és amelyet a demokratikus pártok teljes eréllyel támogatnak.”¹⁰⁰

⁹⁹ MNL OL, M-KS. 274. f., 7. 186. A munkáspártok együttműködésére vonatkozó iratok. Javaslat a rendőrség megszervezésére. 1945. május 24. 72–81.

¹⁰⁰ Magyar Távirati Iroda, *Külföldi–Belföldi Hírek*, 1945. július 17.

ZSARNAY KÁLMÁN ÉS A MAGYAR ÁLLAMRENDŐRSÉG VIDÉKI FŐKAPITÁNYSÁGA

Zöld lemondásának hírével egy időben jelent a meg a lapokban a független kisgazdapárti Zsarnay Kálmán vidéki főkapitány-helyettesi kinevezésének híre is.¹⁰¹ Zsarnay személyének, illetve vidéki főkapitány-helyettesi tevékenységnek nem találni nyomát a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának történetével foglalkozó tanulmányokban. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy ezek az írások elsősorban a szervezettörténetre, illetve azon belül is csak Tömpe András tevékenységére koncentrálnak. Téves állításuk az is, hogy az első Vidéki Főkapitány dr. Krisztinkovich Antal lett volna,¹⁰² ugyanis Erdei Ferenc július 21-én tartott sajtótájékoztatóján, ahol többek között a Vidéki Főkapitányság megszervezése is bejelentésre került, Farkas Mihály államtitkár, Keszthelyi Nándor és Szebenyi Endre miniszteri tanácsos mellett nem dr. Krisztinkovich Antal, hanem a parasztpárti Székely Béla vidéki főkapitány, valamint Pászkan-Kunodi Ferenc, és Zsarnay Kálmán vidéki főkapitány-helyettesek jelentek meg.¹⁰³ Krisztinkovichot Szebenyi a Vidéki Főkapitányság elnöki osztályának vezetésére javasolta,¹⁰⁴ de Farkas és Rákosi másképpen döntöttek, ezért Krisztinkovich a Vidéki Főkapitányság szervezetébe sorolt Magyar Határrendőrség felállításával kapcsolatban kapott feladatokat.¹⁰⁵ A tervszerűen egyébként Zsarnay sem szerepelt, ám Rákosi a választások közeledtével igyekezett a Kisgazdapárttal való feszült viszonyát is rendezni, ennek következtében merülhetett fel a főkapitány-helyettesi pozíció betöltésénél Zsarnay Kálmán neve.¹⁰⁶

Thassy visszaemlékezése szerint Zsarnay 1945 kora nyarán megkereste Sólyom Lászlót a Budapesti Főkapitányságon annak érdekében, hogy esetleges alkalmazásáról tárgyaljon vele, de nem járt sikerrel. „Nem vesztegettem hiába itt az időt – kommentálta – tiszta képet kaptam arról, hogy mint a hadseregnél, nálatok is befészkeltek

¹⁰¹ A miniszterelnök a belügyminiszter előterjesztésére Zsarnay Kálmán szkv. alezredest rendőrfőkapitányhelyettesé nevezte ki. (3.646/ 1945. M. E. szám.) *Magyar Közlöny*, 1945. július 6. 1.

¹⁰² MÜLLER, 2009. 39. – ORGOVÁNYI, 2014. 3.

¹⁰³ Magyar Távirati Iroda, *Külföldi-Belföldi Hírek*, 1945. július 21.

¹⁰⁴ MNL OL M.KS. 274.f. 7. 186. A Vidéki Főkapitányság megszervezésére. É. n. 77.

¹⁰⁵ ERNYESI Mihály: Krisztinkovich Antal életútja. In: *Ünnepi parergák Mezey Barna 65. születésnapja tiszteletére*. Szerk. PARÁDI József. Budapest, 2018. 42.

¹⁰⁶ Rákosi a kisgazdáknak tett „komoly engedményeket” azzal indokolta, hogy tartani lehetett attól, hogy a kisgazdák még a választás előtt kiugranak a koalícióból, ezzel is alátámasztva az MKP antidemokratikus módszereit. MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 32. A KV ülésének jegyzőkönyve. 1945. október 11. 9.

már magukat [...] de a Vidéki Főkapitányság még szervezetlen.”¹⁰⁷ Thassy, aki már hónapok óta dolgozott a Budapesti Főkapitányságon, ahol maga Sólyom László is állandó megfigyelés alatt állt, kétkedve hallgatta a szavait és Szebenyi tervezete láttán valószínűleg Zsarnay is kevésbé lett volna bizakodó. A tervezet szerint ugyanis az átszervezések során 14 vármegyében kommunista, 9 vármegyében szociáldemokrata, 3 vármegyében pedig parasztpárti rendőrfőkapitányt neveztek volna ki, a Független Kisgazdapártnak viszont egyetlen rendőrfőkapitányi mandátumot sem kívántak juttatni.¹⁰⁸ A Kisgazdapárt hatalmas választási győzelme azonban keresztülhúzta Rákosi számításait, aki az augusztusi KV ülésen elhangzott beszédében egy, a szociáldemokratákkal való közös lista esetén még 70%-os munkaspárti győzelmet remélt.¹⁰⁹

Az új kormány megalakításával kapcsolatos tárgyalások elhúzódása miatt, melyben a belügyi tárca sorsa ismét csak Moszkvában dőlt el,¹¹⁰ az Államrendőrségen belüli pozíciók arányosításáról csak 1946. január elején kezdhettek el tárgyalni.¹¹¹ A Kisgazdapárt a pozíciók felére tartott volna igényt, köztük a Vidéki Főkapitányság vezetésére is, melyet Zsarnay Kálmánnak szántak. Az MKP Zsarnay főkapitányi kinevezésébe nem egyezett bele,¹¹² ezért a Főkapitány továbbra is az 1945 szeptemberében kinevezett Szimon István maradt, de Zsarnay bízott abban, hogy a „közepes tehetségű, bürokrata” helyett valójában ő irányíthat.¹¹³

A Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányság Bajza utcai központi hivata az 1946. január 7-én kiadott Vidéki Főkapitányi Parancs szerint a következő struktúrában működött: A Főkapitányságot dr. Szimon István vezette, két helyettese a szociáldemokrata Pászskán-Kunodi Ferenc és a kiskisgazda Zsarnay Kálmán rendőr vezérőrnagyok voltak. Az Elnöki Osztályt dr. Benkő Károly rendőr alezredes, a Politikai Rendészeti Osztályt Tömpe András rendőr ezredes, a Felügyeleti és Fegyelmi Osztályt dr. Bedő Géza rendőr alezredes, a Kihágási Osztályt dr. Jánossy Ödön rendőr alezredes, a Munkásszázadok és Internálótáborok Osztályát dr. Fehér Mihály rendőr alezredes, az Igazoló Bizottságok Titkárságát dr. Bugár János rendőr alezredes, a Gazdasági Osztályt pedig Bihari Ferenc rendőr alezredes vezette.¹¹⁴

¹⁰⁷ THASSY, 1999. 93–94.

¹⁰⁸ MNL OL, M-KS. 274. f., 7. 186. A Vidéki Főkapitányság megszervezésére. É.n. 81.

¹⁰⁹ MNL OL, M-KS. 274. f., 2. 30. A KV ülésének jegyzőkönyve. 1945. augusztus 23.

¹¹⁰ HORVÁTH–SZABÓ–SZÜCS–ZALAI, 2003. 125–129., 150–169.

¹¹¹ A vezető rendőrségi pozíciók felét a Kisgazdapárt kapja. *Igazság*, 1946. január 8.

¹¹² „Amikor újból felvetették a rendőrség kérdését, megmondtam, hogy ma a köztisztviselők 90 százaléka reakciós, fasiszta, horthysta. Ha ebből a Kisgazdapárt ki akar vágni 50 százalékot és helyettük demokratákat akar betenni, azt mondjuk, hogy mind a 90 százalékot vágják ki.” Rákosi Mátyás az MKP parlamenti frakciójának 1946. február 7-i ülésén. HORVÁTH–SZABÓ–SZÜCS–ZALAI, 2003. 186.

¹¹³ THASSY, 1999. 201.

¹¹⁴ MNL OL, XIX-B-1-1511/1946. 21.

Az Őrszemélyzeti Osztály vezető pozíciója akkor még nem volt betöltve, ezt ugyanis Zsarnay, aki a legfontosabb feladatának olyan, elsősorban már 1945 előtt is szolgáló szakképzett rendőrök toborzását tartotta, akik nem kompromittálták magukat a kommunista vezetésű rendőrkapitányságokon, Thassy Jenőnek szánta. A Vidéki Főkapitányság rendőrfőparancsnoki tisztének kérdése már Szebenyi 1945 májusában készített tervezetében is előkerült, aki tekintettel az osztály jelentős stratégiai szerepére azt javasolta, hogy egy szemantikai trükkel, a rendőrfőparancsnokot őrszemélyzeti előadónak átkeresztelve tereljék el a többi pártok figyelmét a poszt-ról.¹¹⁵ Zsarnaynak azonban sikerült ezt a tervet keresztülhúznia, és az Őrszemélyzeti Osztály vezetését 1945. január végén Thassy Jenő vehette át.¹¹⁶ Néhány hónap után azonban egyértelműen kiderült, hogy Zsarnay erőfeszítései „az új rendőrség” megteremtésére teljesen hiábavalónak bizonyulnak.¹¹⁷ A vidéki kapitányságok újjászervezésének folyamata ugyanis már 1945 nyarán kezdetét vette, melyek természetesen nem Zsarnay, vagy akár Székely Béla, illetve utóda Szimon István, hanem a Belügyminisztérium Közrendészeti Főosztályának kommunistapárti tisztviselői, a pozícióikban már megerősített kommunistapárti rendőrkapitányok és Tömpe András részvételével zajlottak le.¹¹⁸ E bizottság munkája nyomán fokozatosan kiépülő egységes Magyar Államrendőrség irányítása is teljes egészében az MKP vezetésének kezében összpontosult, a gyömrői, a szentesi, a kecskeméti kapitányságokon zajló brutalitások pedig megtorlatlanok maradtak.¹¹⁹

Emellett a Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztálya a Magyar Államrendőrség keretein belül továbbra is kiemelt pozíciót élvezett és Tömpe András maga minden lehetőséget megragadott arra, hogy ezt a kiemelt pozíciót tovább erősítse.¹²⁰ E törekvésében Szebenyi Endre, aki Zöld, majd Erdei távozása után is a Belügyminisztérium Közrendészeti Főosztályának vezetője maradt, ugyancsak aktí-

¹¹⁵ MNL OL, M-KS. 274. f., 7. 186. A Vidéki Főkapitányság megszervezésére, é. n. 77.

¹¹⁶ THASSY, 1999. 201–202.

¹¹⁷ „Kezdetől fogva hiányoltam feladatunk pontos meghatározását. Nem árulták el, hogy mit várnak tőlünk. Egy ellenrendőrség felépítését egy és egynegyed éves lemaradással a meglévő kommunista szerveződéssel szemben, melyet ráadásul a megszálló Vörös Hadsereg is támogat burkoltan és kevésbé burkoltan. Ez a célkitűzés, megjósolhatom nem fog sikerülni. Én egy esztendő tölthettem a »túloldal« szervezeti keretében, láttam, hogy épül sejtről-sejtre és azt is, hogy a hatalmat nem fogják kiadni a kezükből.” Uo. 233.

¹¹⁸ MNL OL, M-KS. 274. f., 7. 186. A Vidéki Főkapitányság megszervezésére, é. n. 79.

¹¹⁹ Révai József az MKP parlamenti frakciójának ülésén a politikai rendőrségek kegyetlenkedéseivel és gyilkosságaival kapcsolatos kigazda interpellációkat „provokációnak” nyilvánította. MNL OL M-KS. 274. f., 9. 24. 1946. február 23. 43.

¹²⁰ MNL OL, XIX-B–r. 695-270.585–1945. Tömpe András Erdei Ferenc belügyminiszternek, 1945. szeptember 25.

van segítette őt.¹²¹ Rákosi 1945 novemberében a választási vereség után elhangzott iránymutatásának megfelelően pedig a tisztogató kampány nem az MKP pártkatonáiként működő, brutális módszerekkel dolgozó, korrupt „demokratikus rendőrök”, hanem a „reakciós, horthysta, fasiszta” régi rendőrök ellen indult meg,¹²² akiknek szinonimájaként a kommunistapárti képviselők a rendőrségről folyó parlamenti viták során időről időre Zsarnay Kálmán nevét kiabálták be.¹²³ A Kisgazdapárt jobbszárnyára nehezedő erőteljes politikai nyomás végül a hivatalában egyre jobban elszigetelt Zsarnay helyzetét is lehetetlenné tette, akit a Nagy Imrét felváltó új belügyminiszter, Rajk László a főkapitány-helyettesi pozícióból 1946 nyarán Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispáni székébe „buktatott”.¹²⁴ Zsarnay eltávolítását követően az 1946. augusztus 30-i minisztertanácson Rajk előterjesztést tett a „Magyar Államrendőrség szervezeti változásai és az államrendőrséget érintő egyes kérdések újabb szabályozása tárgyában”, mely létszámcsoökkentésre, racionalizálásra és az ügyintézés hatékonyabbá tételére hivatkozva egy olyan struktúra létrehozásának lehetőségét teremtette meg, melyről Zsarnay utóda, a kisgazdapárti Komáromi László rendőr altábornagy rendkívül vészjóslóan nyilatkozott. „Nyugodtan meg lehet állapítani, hogy az átszervezésnek ezzel a módjával napokon belül a 100%-os kommunista rendőrséggel találjuk magunkat szemben és meg kell állapítani, hogy ezek a jelenségek esetleg a közeljövőben bekövetkezhető súlyos eseményeknek az előkészületei is lehetnek.”¹²⁵

¹²¹ Mivel a politikai rendőrséggel kapcsolatos panaszok jó része már a Közfürdőzeti Főosztályon elakadt, Szébenyt a belügyminiszterként meglehetősen passzív Nagy Imre *Leójának* nevezték.

¹²² Rajk László beszéde a nemzetgyűlés 3. ülésén. 1945. december 1. Nemzetgyűlési napló, 1945. I. köt., 1945. november 29. – Uo. 1946. május 9.

¹²³ „Ha konkrét példát kívánnak, szívesen szolgálak vele, bár el akartam kerülni a konkrét példa következtében feltornyosuló vihart. Mint régi parlamenti ember azonban állok elébe, megnevezem konkrét példaként a magyar rendőrséget. (Úgy van! Úgy van! Nagy taps a kisgazdapárt soraiban Farkas Mihály (kp): Az a magyar demokrácia rendőrsége! Ratkó Anna (kp): Ha nem tudná, az a magyar demokrácia rendőrsége! Nagy zaj és ellentmondások a kisgazdapárt soraiban Kossa István (kp): Az összes reakciók ott vannak a kisgazdapártban! Nézzük meg, hol vannak a rendőrtisztek! A rendőrtisztekről beszéljünk! Farkas Mihály (kp): A Zsarnayak! A Zsarnayakról beszéljen!)” Drózd Győző beszéde a nemzetgyűlés 12. ülésén. 1945. január 31. Nemzetgyűlési napló, 1945. I. köt., 1945. november 29. – Uo. 1946. május 9. 334.

¹²⁴ THASSY, 1999. 308.

¹²⁵ MNL OL, XIX-A-I-e-XVII-8. 5. dosszié. Vegyes ügyek. Komáromi László rendőraltábornagy levele Nagy Ferencnek, 1946. szeptember 27.

FARKAS JUDIT ANTÓNIA

„POLITIKUSOK, BUKÁS A SORSOTOK!”

B. FARKAS FERENC POLITIKAI VISSZAVONULÁSA ÉS ÖNGYILKOSSÁGI
KÍSÉRLETE (1948–1950)

Az 1947 után kiépülő sztálini típusú diktatúrában azok a parasztpárti politikusok, akik nem voltak hajlandók „társutasként” behódolni a kommunistáknak két cselekvési alternatíva közül választhattak: vagy külföldre emigrálnak, vagy itthon maradnak, de visszavonulnak a közélettől. Utóbbiak közül többen az 1956-os forradalomban egy rövid időre visszatértek a politikába.¹ Ez a sors jutott osztályrészül Farkas Ferencnek (1903–1966) is.

A Nemzeti Parasztpárt (a továbbiakban: NPP) egyik alapítója és első számú gazdasági szakembere 1945 és 1949 közötti sokoldalú, kiterjedt és nagyszabású közéleti tevékenységével meghatározó szerepet játszott Magyarország második világháború utáni, rövid életű demokratizálódási törekvéseiben, közigazgatási, gazdasági és szellemi újjáépítésében.² Ezekben az években teljesedett ki politikusi karrierje, amely életének egyik legjelentősebb és legaktívabb időszakával esett egybe. Azt, hogy 1946 elején még mennyire bizakodott az ország jövőjének jobbra fordulásában, ami saját közéleti tevékenységének is célt és értelmet adott, egyik festő barátjának írt levele is alátámasztja: „Nem olyan reménytelen a helyzet, ahogy látod és hidd el sokszor gondolok arra, olyan váratlan fordulat, javulás állhat be minden téren, amelyet emberi ésszel, logikával előre nem láthatunk. Gondolhatod, hogy magam is mennyire vágyódom már egy kis béke és csend után, és abban reménykedem, hogy a mi nélkülözéseink és szenvedéseink egy nyugodt, szép jövőnek az alapját teremtik meg és a két kisfiam, akik minden büszkeség nélkül írom, aranyos, egészséges vasgyúrók, már ebben a boldogabb korban fogják leélni békés és a mienknél valószínűleg emberibb

¹ B. Farkas Ferenc (a továbbiakban: Farkas Ferenc) 1956. október 31-én a Petőfi Párt néven újjáalakult Nemzeti Parasztpárt ideiglenes főtitkára, november 3-án pedig Bibó Istvánnal együtt a párt államminisztere lett.

² Fontosabb tisztségei a teljesség igénye nélkül: a Budapest Nemzeti Bizottság tagja, majd főtitkára (1945–1946), nemzetgyűlési és országgyűlési képviselő (1945–1949), a főváros törvényhatósági bizottságának tagja (1945–1946), az Országos Nemzeti Bizottság tagja (1945–1948), az Országos Földhitelintézet elnök-vezérigazgatója (1945–1947), az Országos Szövetkezeti Hitelintézet elnöke (1947–1949), majd elnökhelyettese (1949–1952). A Parasztpárt Gazdasági Osztályának vezetője (1945–1948), Országos Intézőbizottságának, majd az Országos Vezetőségnek a tagja (1945–1948).

életüket.”³ Farkas optimista várakozását az idő nem igazolta. A diktatúra kiépülésével éppenséggel nem a béke, csend, a nyugodt, szép jövő, boldogabb kor és emberibb élet köszöntött az országra. Az elkövetkező esztendő a politikus sorsát is megpecsételték. Közéleti karrierje rövidesen derékba tört, politikai visszavonulása pedig kis híján végzetes tragédiával végződött.

Farkas Ferencnek a „koalíciós” években, illetve az 1956-os forradalomban, majd a forradalom leverését követő politikai kibontakozási kísérletekben játszott szerepéről meglehetősen sokat tudunk, ez azonban nem mondható el visszavonulásának körülményeiről, belső emigrációja alatti szakmai tevékenységéről, majd a politikába történő újbóli bekapcsolódásának közvetlen előzményeiről.⁴ Jelen tanulmányban Farkas Ferenc irathagyatékának eddig feltáratlan dokumentumaira, a kortársak visszaemlékezéseire és a szakirodalomra támaszkodva, a politikus visszavonulását elemzem, melynek fókuszában öngyilkossági kísérlete áll. Arra keresem a választ, mik vezettek a politikus súlyos pszichés reakciójához.⁵

³ B. Farkas Ferenc Hagyatéka (a továbbiakban: BFFH.) Farkas Ferenc levele Polónyi (sic!) [helyesen: Polóny] Elemérnek, 1946. március 14. (A Farkas által írt levelek a család tulajdonában lévő hagyatékban gépiratmásolatban és aláírás nélkül maradtak fenn, ellenkező esetben ezt külön jelzem.)

⁴ Farkas Ferenc életútjához lásd CSICSKÓ Mária: Egy igaz polgár a Parasztpártban. B. Farkas Ferenc. *Valóság*, 1991/1. 64–85. (A továbbiakban: CSICSKÓ, 1991.) – B. Farkas Ferenc szócikke: In: *Az 1947. szeptember 16-ra Budapestre összehívott Országgyűlés Almanachja*, 1947. szeptember 16 – 1949. április 12. Főszerk. MARELYN KISS József – VIDA István, szerk. HORVÁTH Zsolt – HUBAI László. Budapest, Magyar Országgyűlés, 2005. 114–115. – „*Aki nem ír, hanem úr.*” *Bisztrai Farkas Ferenc emlékezete. Tanulmányok, visszaemlékezések, dokumentumok*. Szerk., s. a. r., jegyz. készítette FARKAS Judit. Budapest, Ráció, 2007. (A továbbiakban: „*Aki nem ír, hanem úr.*”) – FARKAS Judit Antónia: A budapesti belga követség menedékében. B. Farkas Ferenc és Maléter Pálné menedékkérelme 1956 novemberében. In: *VERITAS Évkönyv 2015*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Magyar Napló–VERITAS Történetkutató Intézet, 2016. 227–242. (A továbbiakban: FARKAS, 2016.) – Az NPP történetével és a parasztpárti politikusokkal foglalkozó visszaemlékezések, legújabb szakmunkák közül a következőkre támaszkodtam: VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum 50. Interjú Zsigmond Gyulával. Készítette Körösenyi András, 1987. I–II. (A továbbiakban: VERITAS OHA.) – SZEREDI Pál: *A Parasztpárt két évtizede. A Nemzeti Parasztpárt története 1939–1960*. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2014. (A továbbiakban: SZEREDI, 2014.) – Uő.: *Megcselekedte, amit megkövetelt a haza. Egyéni és nemzedéki korrajz a huszadik század magyar történelméből. Kovács Imre élete és kora*. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2013. (A továbbiakban: SZEREDI, 2013.) – PAPP István: *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Budapest, Jaffa, 2012. 179–210. – Uő.: Veres Péter megkészt tiltakozása: *A paraszti jövő és az állambiztonság*. In: Uő.: *Szemek a láncokban. Játshmák a magyar állambiztonság történetében*. Budapest, Jaffa, 2015. 169–185. (A továbbiakban: PAPP 2015a.) – Uő.: Illyés Gyula és az ÁVH – A költő és a politikai rendőrség 1945 és 1956 között. In: Uő.: *Szemek a láncokban. Játshmák a magyar állambiztonság történetében*. Budapest, Jaffa, 2015. 84–118. (A továbbiakban: PAPP 2015b.)

⁵ Itt köszönöm meg dr. Környey Edit, neurológus, pszichiáter és addiktológus, valamint dr. Kónya Gyöngyvér pszichiáter, neurológus és pszichoterapeuta szakmai segítségét.

„A NEMZETI PARASZTPÁRT VEZETŐSÉGÉBŐL VALÓ KIMARADÁSOM KÜLÖNÖSEBB HIÁNYT NEM JELENT”

Farkas Ferenc 1948–1949-ben mondott le politikai és közéleti tisztségeiről, ezt követően pedig öngyilkosságot kísérelt meg, de életben maradt és felépült. Depressziója és önmagával való meghasonlása nem egyik napról a másikra, hanem a diktatúra fokozatos kiépülésének, az országban eluralkodó terrornak a következményeként alakult ki. Politikai kiábrándulásának kezdete feltehetően Kovács Imre NPP-ből való kilépésének és Kovács Béla törvénytelen, Szovjetunióba történő elhurcolásának idejére esett, még ha ez akkor nem is tudatosodott benne. 1947 elején a Parasztpárt remélt egysége és megerősödése érdekében Farkas Ferenc a párton belüli politikai polarizáció megszüntetését, a kiscsárdákkal szorosabb szövetségre törekvő Kovács Imre és a kommunistákkal együttműködő Erdei Ferenc körül tömörülő két egymással szemben álló csoport együttműködését szorgalmazta. Kovács Imre azonban nem volt hajlandó kiegyezni Erdeivel. Kovácsról a közelmúltban monográfiát közreadó Szeredi Pál értelmezése szerint Farkas Ferenc kompromisszumkészsége is közrejátszott abban, hogy a politikus 1947. február 24-én kelt levelében bejelentette a pártból való kilépését.⁶ Farkas Ferenc nyilatkozatai azt erősítik meg, hogy bár váratlanul érte és „mélyen megdöbbenett” barátja döntése, a nyilvánosság előtt a pártegységet tartotta fontosabbnak, elsőként vállalva a felelősséget a pártszakadás-sal fenyegető, közel egy éve tartó konfliktushelyzet kialakulásáért.⁷ Ennek ellenére Kovács Imre távozása érzékeny veszteség volt számára. Elvesztette legközelebbi szövetségesét, akivel a párt alapítása óta szorosan együttműködött, és fokozatosan

⁶ Kovács Imrének az NPP-ből való kilépésétől az emigrációjáig terjedő pályaszakaszáról bővebben: SZEREDI Pál: Kovács Imre rehabilitálása. *Magyar Szemle*, 2013/3–4. 7–23. – SZEREDI, 2013. 225–237.

⁷ „Minden parasztpártit át kellett járja az érzés, hogy e kilépéssel *komoly értéket veszítettünk*. A párt egyik alapítóját, áldozatos, bátor harcosát veszítettük el. Ha valaki fel tudja mérni a veszteséget, én tudom, aki Kovács Imrével nyolc esztendeje – a legutóbbi időig – a legszorosabban együttműködtem. Mégis, ha a politikai bizottság másik közlésére gondolok, ami a végre megszületett pártegységet adta hírül s a két eseményt a mérleg serpenyőjébe vetem, úgy sokszorosan az *egység javára billen a mérleg*.” Farkas Ferenc: Parasztpárt előre! *Szabad Szó*, 1947. március 2. [6]. (Kiemelések az eredetiben.) Idézi: CSICSKÓ, 1991. 71. – A párt nagybudapesti taggyűlésén pedig a következőt mondta: „Láttuk, hogy milyen káros a Parasztpártra, s így a parasztságra nézve is a pártban előállott ellentét, s megegyeztünk, egységesítettük a Parasztpárt politikáját. Ebben a megegyezésbe Kovács Imre nem tudott belenyugodni. Engem mélyen megdöbbenett kilépése, de tartom és vallom, hogy személyek távozása, eltántorodása nem lehet befolyással az összparasztság érdekeire.” Veres Péter, Farkas Ferenc és Erdei Ferenc beszéde a Parasztpárt nagybudapesti taggyűlésén. *Szabad Szó*, 1947. március 8. [2]. – Farkas egyébként jó viszonyban vált el Kovács Imrétől. Ezt az is jelzi, hogy a búcsúvacsorán Farkas Ferenc is részt vett Adorján Jánossal, Erdődy Mihállyal, Jócsik Lajossal, Salamon Rácz Tamással és Szabón Jánossal együtt. *A Reggel*, 1947. március 3. 8.

elszigetelődött a párt vezető testületeiben. A Magyar Közösség-per és a Kisgazdapárt hatalomból való kiszorítása a kiépülőfélben lévő egypártrendszer előjátékaként jelentős félelmet keltett az országban. A parasztpártiak számára is intő jel lehetett az, ami a koalíciós partnerrel és a Paraszt szövetség tagjaival történt.

Nem tudjuk, hogy Farkas Ferenc számolt-e már ekkor a pártra leselkedő potenciális veszélyekkel. Úgy tűnik azonban, hogy a szakpolitikai feladatok egy időre elterelték ezekről a figyelmét. 1947 tavaszán a szövetkezeti törvény megszületésével megvalósulni látszott a parasztpártiak régi vágya, hogy a mezőgazdaság és a szövetkezetek ügye kerüljön a gazdaságpolitika homlokterébe, ez pedig Farkas karrierje számára újabb kihívásokat jelentett.⁸ 1947 augusztusában Tildy Zoltán köztársasági elnök kinevezte az Országos Földhitelintézet (a továbbiakban: OFI) és az Országos Központi Hitelszövetkezet fúziójából létrejött hitelszövetkezeti csúcsszerv, az Országos Szövetkezeti Hitelintézet (a továbbiakban: OSZH) elnökének, és munkája elismerése jeléül megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét. Új posztján a mezőgazdaság, a parasztgazdaságok és a szövetkezetek hitelezésének megszervezését, a régi és új földtulajdonosok pénzügyi megerősítését, a takarékoság és a takarékbetétek népszerűsítését célul tűzve ki, határozott vízióval látott a munkához.⁹

Az 1947-es úgynevezett „kékcédulás” választásokat követő hónapokban azonban mind több jel mutatott abba az irányba, hogy az önálló parasztpárti politika képviselete egyre kevésbé valósítható meg, veszélybe kerül a paraszti magántulajdon és helyette a szovjet kolhozrendszer kerül bevezetésre. Feltehetően ezek is közrejátszottak abban, hogy bő egy évvel Kovács Imre kilépését követően az NPP VI. Országos Nagygyűlésén megválasztott Országos Vezetőség alakuló ülésén, 1948. április 13-án – annak ellenére, hogy beválasztották a testületbe – Farkas lemondott tagságáról. Veres Péter pártelnöknek írt diplomatikus levelében a következőkkel indokolta viszszalépését: „[...] gazdaságpolitikai tevékenységem olyan természetű, ami százszáza-

⁸ Vö. „*Aki nem ír, hanem úr.*” 164–165.

⁹ Egy évvel korábbi nyilatkozata feltehetőleg nem veszített érvényességéből, és továbbra is azt remélte, hogy a hazai szövetkezetek segítségével Magyarország húzóágazata lehet a mezőgazdaság és megvalósulhat Somogyi Imre „kert-Magyarország” álma: „[...] Magyarország geopolitikai helyzete és adottságai alkalmassá teszik arra, hogy Európa gyümölcsös és veteményes kertje legyen. Ehhez kellenek a népi alapokon nyugvó szövetkezetek és a közösségi érzéssel és gyakorlati érzéssel bíró emberek.” A széles népi alapokon nyugvó szövetkezeteké a jövő. Farkas Ferenc előadása a szövetkezetekről. *Szabad Szó*, 1946. május 5. 3. – Farkas Ferenc kitüntetése. *Szabad Szó*, 1947. június 14. 1. – FARKAS Ferenc: A jól kiépített szövetkezeti rendszer demokráciánk szilárd gazdasági alapja lehet. Az OSZH gondoskodik a szövetkezetek és az egész mezőgazdaság olcsó és bőséges hitelezéséről. *Szabad Szó*, 1947. augusztus 14. [2.] – Gazdasági hírek. Megalakult a hitelszövetkezetek csúcshintéze. *Magyar Nemzet*, 1947. augusztus 13. 2.

lékos jelenlétet kíván. Úgy érzem, hogy a Nemzeti Parasztpárt vezetőségéből való kimaradásom különösebb hiányt nem jelent, azonban gazdasági posztomon nagy szolgálatokat tehetek pártunknak és az egész magyar parasztságnak. Erre való tekintettel szíveskedjék lemondásomat tudomásul venni, és amidőn arról biztosítom Elnök urat és a párt vezetőségét, hogy minden energiámmal és minden tudásommal a jövőben is a parasztság és a párt ügyét kívánom szolgálni, jó és eredményes munkát kívánok a Párt vezetőségének.”¹⁰ Farkas Ferenc szavai azt sugallják, hogy azt érezhette, hogy az NPP politikájának alakításába már nincs érdemi beleszólása. A Parasztpárt központi lapja, a *Szabad Szó* a lemondással kapcsolatban szűkszavúan annyit közölt, hogy „a Párt gazdasági szakemberét gazdaságpolitikai munkakörében” kívánják „fokozottabban foglalkoztatni”.¹¹

A bejelentés politikai körökben némi meglepetést keltett. A *Magyar Nemzet* másnapi számában két ízben is foglalkozott a hírrel. Míg a lap első oldalán azt közölte, hogy a párt újjáalakult vezetősége elfogadta Farkas Ferenc lemondását, addig az utolsó oldalon már azt is felvetette, hogy a politikus valójában nem önszántából távozott, hanem kihagyták a vezetőségből.¹² (Farkas a párt gazdasági osztályának éléről 1947-ben távozott. Posztját Erdei Ferenc főtitkár helyettese, a jogi végzettséggel rendelkező Tóth Endre vette át.) A pártot 1945-től a legfontosabb döntéshozatali testületekben képviselő politikus rövidesen az Országos Nemzeti Bizottságban és az Országgyűlés Politikai Bizottságában viselt tagságáról is lemondott. Az Országgyűlésben a Közgazdasági és Közlekedési Bizottságban folytatta munkáját.¹³

Hogy a háttérben pontosan mi játszódott le, és mi állt valójában Farkas döntése mögött, nem tudjuk. Ezzel kapcsolatban egyelőre csak feltételezésekre támaszkodha-

¹⁰ BFFH. Farkas Ferenc levele Veres Péternek, é. n. A dokumentum azt követően került elő a politikus irathagyatékából, hogy annak leiratát Szeredi Pál rendelkezésemre bocsátotta. Itt köszönöm meg segítségét. Vö. SZEREDI, 2014. 349.

¹¹ Főtitkárrá Erdei Ferencet, főtitkárhelyettesé Nánási Lászlót és Tóth Endrét választotta a Nemzeti Parasztpárt Országos Vezetősége. A Végrehajtó Bizottság tagjai: Czéh József, Darvas József, Erdei Ferenc, Gém Ferenc, Nánási László, Szabó Pál, Székely Béla, Tóth Endre, Veres Péter. *Szabad Szó*, 1948. április 15. 2.

¹² *Magyar Nemzet*, 1948. április 16. 1., 3.

¹³ BFFH. Farkas Ferenc levele Nagy Imrének, [1948. április ?] és Szakasits Árpádnak, [1948. április ?] Közölve: Dokumentumok. In: „*Aki nem ír, hanem úr.*” 189. – BFFH. Az Országos Nemzeti Bizottság Főtitkársága levele Farkas Ferencnek, 1948. április 22. – Formális üléssel az országgyűlés ismét munkába kezdett. *Magyar Nemzet*, 1948. április 27. 3. – Az országgyűlés 63. ülése 1948. évi április hó 27-én. In: *Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott Országgyűlés naplója. Hiteles kiadás. Negyedik kötet. 61–90. ülés (1948. márc. 15–1948. dec. 10.)*. Budapest, Magyar Országgyűlés, 1949. 70. – Farkas nagyfokú elfoglaltságára hivatkozva már 1946. december közepén lemondott a budapesti törvényhatóságban betöltött tagságáról. Vö. Új parasztpárti városatyák. *Szabad Szó*, 1946. december 15. 2.

tunk. A politikus háttérbe vonulása összefügghetett azzal, hogy 1948 elején Veres Péter pártelnöki pozíciója meggyengült, és az NPP április 4–5-i Országos Pártgyűlésén azok a kommunistákkal szoros együttműködésre törekvő párttagok, Erdei Ferenc és hívei kerültek kulcspozíciókba, akiket Kovács Imre és szövetségesei – köztük Farkas Ferenc is – 1946-ban ki akartak szorítani a párt vezetéséből és apparátusából.¹⁴ Farkas Ferenc legközelebbi szövetségese, Kovács Imre távozását követően hiába próbált alkalmazkodni a megváltozott erőviszonyokhoz és a „harmadik út” politikája mellett kitartani, kisebbségben maradt az NPP marxista szemléletű képviselőivel szemben. A politikus korábbi megnyilatkozásait ismerve feltételezhető, hogy nem csak a személyi konfliktusok, nézetkülönbségek és a párton belüli erőviszonyok átrendeződése játszott szerepet döntésében, hanem a diktatúra kiépülésének visszafordíthatatlan folyamatához asszisztáló parasztpárti politikával sem tudott azonosulni. A Farkas Ferencre bízott felelősségteljes és nagyszabású gazdaságpolitikai feladatok valóban teljes embert kívántak, így akármi is előzte meg döntését, igen hihető magyarázatnak tűnt, hogy ezek miatt vonul ki a pártpolitikából.

Feltehetjük a kérdést, hogy a politikus miért nem lépett ki a pártból, mint Kovács Imre, és miért nem mondott le a mandátumáról, mint Illyés Gyula 1948 őszén.¹⁵ Velük ellentétben, ő úgy gondolhatta, hogy ameddig posztján maradhat és nem lehetetlenül el, tevékenysége nem jár teljes önfeladással, az NPP gazdaságpolitikusaként tenni tud a parasztságért és a közösségért, marad a pártban, a ciklus végéig megtartja mandátumát, és befejezi a megkezdett munkát. Ha meg is fordult a fejében a pártból való kilépés gondolata, Kovács Imre 1947 novemberi emigrálása fokozott óvatosságra inthette. A kilépés, a hatalommal való legkisebb konfrontálódás nemcsak egzisztenciális ellehetetlenülést, hanem akár megtorlást is maga után vonhatott volna. Az ő esetében ráadásul a külföldi emigráció alternatívája sem jöhetett volna szóba.¹⁶ Idős és beteg szüleit, akik a háború befejezése előtt minden ingó és ingatlan

¹⁴ PAPP, 2015. 169–185.

¹⁵ Illyés Gyula már 1946 elején megírta a párt vezetőségének, hogy visszavonul és lemond képviselői mandátumáról, írói tevékenységének szenteli az idejét, de rábeszéltek, hogy maradjon. Bár 1947-ben újra képviselővé választották, a napi politikában már nem vett részt. Vö. ILLYÉS Gyula: *Napló-jegyzetek 1946–1960*. Szerk. ILLYÉS Gyuláné. Budapest, Szépirodalmi, 1987. 32., 47–48. (A továbbiakban: ILLYÉS, 1987.) – PAPP 2015b.

¹⁶ Vö. CSICSKÓ, 1991. 72. – Farkas Ferenc parasztpárti gazdaságpolitikus barátja, Kárász Arthur – aki végül családjával elhagyta az országot – saját tapasztalataira alapozva azt írta visszaemlékezésében, hogy sokkal nehezebb volt azoknak a disszidálást választani, akik viszonylag jól kerestek és kényelmesen éltek, mint azoknak, „akik már mindenüket elvesztették, állást, fizetést, mindezüket”. KÁRÁSZ Arthur: *80 év a Föld körül*. Budapest–Párizs, Bethlen Gábor–Irodalmi Újság, 1990. 111.

vagyonukat az erdélyi Szászrégenben hagyva Budapestre utaztak és többé nem tértek vissza otthonukba, nem hagyta volna magukra.

A konfliktusok és nézetkülönbségek ellenére – paradox módon – a Parasztpártnak sem állt érdekében, hogy Farkas Ferenc elhagyja a pártot: szükségük volt a gazdaságpolitikus széles körű, a közigazgatás újjászervezése, a gazdasági és szellemi újjáépítés, a hiperinfláció megfékezését elősegítő pénzügyi stabilizáció és a szövetkezetpolitika terén már bizonyított menedzserpolitikusi szakértelmére és a válságkezelés terén szerzett tapasztalataira. Ez lehet az egyik magyarázata annak, hogy az NPP Végrehajtó Bizottsága 1948. július 8-án megbízta Farkas Ferencet az újonnan megalakult Gazdaságpolitikai Bizottság elnöki feladataival, de emellett a párt vállalatainak felszámolásakor is számítottak gazdasági hozzáértésére.¹⁷

A fennmaradt dokumentumok és a visszaemlékezők egybehangzó véleménye szerint Farkas higgadt, udvarias, a vitákat mederben tartó és konszenzusra törekvő tárgyalási stílusát, felkészültségét, konstruktív javaslatait és gyakorlati érzékét mindenki respektálta. Granasztói Pál építész, író például a következőt írta róla: „kedvesebb, jószándékúbb, energikusabb közéleti embert, az értelmesség, az éles, gyors gondolkodás ilyen fokán nem ismertem.”¹⁸ Szakértelmét a kommunisták is elismerték. Ennek tudható be, hogy állítólag több ízben felmerült pénzügyminiszteri jelölése, ezt azonban Farkas határozottan visszautasította. 1946-os jelölésével kapcsolatban Ottlik Géza levelének részletét érdemes idézni, melynek szellemes sorai Farkas személyiségének és politikusi magatartásának szimpatikus vonásait is megvilágítják: „Kedves Ferkóm, kerestelek, gratulálni akartam, mert úgy hallom megkínáltak egy bársonyszékkel és nem ültél bele. Ha így történt, tökéletesen rád vall: egész életedet másképpen intézted, mint mások s ebben sem követed a hazánkban szokásos eljárást, mert azt már hallottam, hogy valaki nem akart fölkelni egy ilyen székből, de hogy ne akarjon beleülni, arra nincsen példa kevésszámú, nyolc–tíz milliónyi honfitársunk között. Mindig megörvendezettsz magatartásoddal; egyébként Magyarországnak majd akkor gratulálok, ha egyszer elfogadod ezt az ülőhelyet, ami-

¹⁷ BFFH. Erdei Ferenc levele Farkas Ferencnek, 1948. július 12. – BFFH. Erdei Ferenc levele Farkas Ferencnek, 1948. szeptember 24. – BFFH. Farkas Ferenc levele az NPP Országos Központjának, 1950. január 6. – BFFH. Farkas Ferenc nyilatkozata, 1956. szeptember 12. – Farkas Ferenc irathagyatékának dokumentumai szerint a Budai Általános Takarékpénztárnak, valamint a Termelő és Értékesítő Népi Szövetkezetnek volt a párt által megbízott felszámolója.

¹⁸ GRANASZTÓI PÁL: *Alakok, álmok*. Budapest, Szépirodalmi, 1974. 32. – Vö. BFFH. Haller László levele Farkas Ferencnek, 1945. július 11. Közölve: Dokumentumok. In: „*Aki nem ír, hanem ír.*” 127. – VERITAS OHA 50. I. 203–204. – „Elder statesman” Horváth János országgyűlési képviselővel, volt politikustárssal, közgazdászprofesszorral Farkas Judit beszélget. In: „*Aki nem ír, hanem ír.*” 13–22.

nél a Mignon [kávéház – F. J. A.] teraszának kis vasszékei persze kényelmesebbek voltak.”¹⁹

Jöllehet országgyűlési mandátumát a ciklus végéig megtartotta, és az OSZH elnökeként is tovább folytatta munkáját, köz- és sajtószerelplesei az 1947 végéig tartó időszakhoz képest látványosan lecsökkentek. Csicskó Mária összegzését idézve, „1948 februárja és 1949 januárja között elmondott parlamenti beszédeinek tanúsága szerint Farkas Ferenc nem vétett a koalíciós partnerségből fakadó követelményekkel szemben. Nem szolgálai módon ugyan, de azonosult a kormánypolitikával és támogatta a beterjesztett törvényjavaslatokat. Felszólalásainak azonban továbbra is szembeszökő jegye maradt, hogy létező és megoldásra váró problémákra igyekezett felhívni a hatalmi tényezők figyelmét.” Ennek ellenére aggodalommal tölthette el, és saját tevékenységével kapcsolatban is belső feszültséget okozhatott benne, hogy a kommunisták egyre kiszolgáltatottabb szerepkörbe kényszerítik a Parasztpártot és a koalíciós partnereket. A terror félelmet keltő légköre őt is mindinkább elbizonytalanította.

Farkas pártpolitikai tisztségeitől való megválása egyértelműen jelzi, hogy tisztában volt vele, hogy körülötte is fogy a levegő. Ekkor már javában zajlott az NPP meghatározó és az MKP-vel érdemi együttműködésre nem hajlandó politikusainak ellehetetlenítése és kiszorítása. A párttagokat nemcsak politikai véleményük, megnyilatkozásaik miatt, hanem gazdasági visszaélések vádjával is felelősségre lehetett vonni, és ki lehetett zárni a pártból. Az NPP Intéző Bizottsága 1948. február 25-én arról határozott, hogy az Ellenőrző Bizottság egy gazdasági szakértő bevonásával „anyagi és gazdasági természetű ügyekre is terjessze ki hatáskörét és éljen ellenőrzési jogával.” Elképzelhető, hogy Farkas Ferenc a határozatot egy ellene is felhasználható fenyegetésként értelmezte, és ez is közrejátszott abban, hogy a párt vezetőtestületeiből kilépett. Persze az is lehet, hogy ő is helyeselte a pártban tapasztalható gazdasági visszaélések elleni fellépést, és példát akart mutatni, ezért még aznap levelet írt a bizottság elnökének, hogy vele, mint a párt (akkor még) első számú gazdasági vezetőjével kezdjék az átvilágítást: „Szíveskedjék az ellenőrző vizsgálat megejtésénél anyagi viszonyaimat, vagyoni helyzetemet, jövedelmemet, életmódomat és

¹⁹ BFFH. Ottlik Géza levele Farkas Ferencnek, 1946. július 20. Közölve: Dokumentumok. In: „*Aki nem ír, hanem úr.*” 142. Farkas Ferenc 1945–1946-ban segített Ottlikot álláshoz juttatni. Vö. Magyarázó jegyzetek a dokumentumokhoz. In: „*Aki nem ír, hanem úr.*” 22. (14.) – Nánási László, aki meg lehetős ellenszenvvel viseltetett párttársa iránt, azt írta visszaemlékezéseiben, hogy 1947-ben is felmerült Farkas pénzügyminiszteri jelölése. NÁNÁSI László: *Emlékezetből*. Budapest, Kossuth, 1983. 247. – CSICSKÓ, 1991. 71, 83. (40. jegyzet.) – (Ifj.) Farkas Ferenc szóbeli közlése (2020. november 10.) szerint Rákosi Mátyás 1949-ben magához hívatta édesapját, hogy újra felajánlja neki a pénzügyminiszteri posztot. Vö. GYÖRFFY Miklós: Keresztapám emlékezete. In: „*Aki nem ír, hanem úr.*” 122. Utóbbi adatok tisztázásra szorulnak.

minden gazdasági ügygel kapcsolatos gessziómat felülvizsgálni. Javasolom továbbá, hogy ugyanilyen szigorú ellenőrzés terjesszessék ki a Parasztpárt minden gazdasági ügyeivel kapcsolatos olyan személyre, akik a Párt gazdasági ügyeivel akár közvetve, akár közvetlenül kapcsolatban voltak.”²⁰

Ahogy azt Körösényi András és Csicskó Mária a Petőfi Pártról írt tanulmányukban összefoglalták, „1948 decemberében az NPP értelmiségének politikai megrostálása is utolsó szakaszába érkezett, valamennyiüket felülvizsgálat alá vonták, és ezeket zártak ki ekkor. A szuverén értelmiségi tudattal bíró elit eltűnése a politika színpadáról 1947 legelejétől folyamatosan tartott (Keresztury Dezső, Bibó István). Egy részük emigrált (Dabasi-Schweng Loránd, Szabó Zoltán), mások Illyés Gyulához hasonlóan maguk vonultak ki a politikából (1948 szeptember), és voltak, akiket a pártvezetőség hívott vissza (Jócsik Lajos, Kovács Máté).”²¹ Farkas Ferenc azok közé tartozott, akik ugyan kitöltötték országgyűlési mandátumukat, mégis a visszavonulás mellett döntöttek. Társutas párttársaival, például Veres Péterrel, Erdei Ferencel, Majláth Jolánnal, Darvas Józseffel, Szabó Pállal, Nánási Lászlóval, Gém Ferencel, Czéh Józseffel és Tóth Endrével ellentétben neve nem szerepelt a Magyar Függetlenségi Népfront országgyűlési listáján, és nem került be az 1949. június 8-án felálló Országgyűlés tagjai közé. Bár ezt egyelőre forrásokkal nem lehet alátámasztani, feltehetően ő döntött úgy, hogy nem kíván asszisztálni az egypártrendszer legitimáló Országgyűlés munkájához. Néhány héttel később, június 29-én az NPP alapításának 10 éves évfordulója alkalmából rendezett jubileumi ünnepségen sem vett részt, egy udvarias táviratban mentette ki magát. 1949. szeptember 1-én pedig lemondott az Országos Szövetkezeti Hitelintézet elnöki pozíciójáról. Az Elnöki Tanács felmentését elfogadta, és ezzel egyidejűleg az intézmény elnökhelyettesévé nevezte ki.²²

²⁰ BFFH. Farkas Ferenc levele az NPP Országos Ellenőrző Bizottsága elnökének, 1948. február 25.

²¹ KÖRÖSÉNYI András – CSICSKÓ Mária: Egy harmadikutas szocializmus – utópia földközbelben. A Petőfi Párt 1956–57-ben. *Századvég*, 1989/1–2. 121.

²² BFFH. Farkas Ferenc kéziratos szöveg vázlat, [1949. június ?] és levele a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának, 1949. szeptember 1. Utóbbi közölve: Dokumentumok. In: „*Aki nem ír, hanem úr.*” 190. – BFFH. Halmágyi Tibor, a Pénzügyminisztérium tanácsosának levele Farkas Ferencnek, 1949. szeptember 23. – Farkas az OSZH parasztpárti üzemszervezetének elnöki tisztségéről is lemondott. BFFH. Farkas Ferenc levele az NPP Fővárosi Szervezete Központi Titkárságának, 1949. szeptember 22.

„VÉGREHAJTOTTA AZT A SZÖRNYŰ, VAD MOZDULATOT A BERETVÁVAL.” FARKAS FERENC ÖNGYILKOSSÁGI KÍSÉRLETÉNEK KÖZVETLEN ELŐZMÉNYEI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Köztudomású, hogy a kommunistákkal való együttműködést fenntartásokkal kezelő vagy elutasító parasztpárti politikusok kevésbé voltak céltáblái a Rákosi-korszak törvénytelen ségeinek, jóllehet mai napig nem rendelkezünk pontos adatokkal az ellenük indított nyomozásokról és perekről. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az államm védelem ne tartotta volna őket szemmel és ne lettek volna kitéve gyanakvásnak, megfélemlítésnek és üldöztetésnek. Voltak, akik az egyre elhatalmasodó terror légkörében a rájuk nehezedő pszichés nyomás miatt összeroppantak. Adorján János, az Újjáépítési Minisztérium egykori parasztpárti államtitkára a főnöke Nyugatra távozása miatt indult nyomozás során, 1949. decemberben kihallgatása során kiugrott az ötödik emeletről, és szörnyethalt.²³ Adorján tragikus halála sokakat megijesztett, és a Kovács Imre táborához tartozó szakpolitikussal baráti viszonyban lévő Farkas Ferenc alig másfél hónappal későbbi öngyilkossági kísérletéhez is nagyban hozzájárulhatott.

A politikai rendőrség Kovács Imréhez, Veres Péterhez és más parasztpárti politikushoz hasonlóan Farkas Ferencet is figyelte, és adatokat gyűjtött róla. Ezt az is alátámasztja, hogy rá is nyitottak személyi dossziét. Ennek tartalmát azonban sajnálatos módon nem ismerjük, mert az aktákat a politikus 1966-ban bekövetkezett halálát követően megsemmisítették. Farkas Ferenc megfigyelésére ma már csak az ÁBTL-ben található operatív nyilvántartó kartonok utalnak. Az egyik, 1950. augusztus 24-én kelt kartonon rövid összefoglalóként a következő szerepel: „Mint NPP képviselő aktív tevékenységet fejtett ki az NPP jobb szárnyán. Nyíltan jobboldali politikát folytatott és lázított a baloldali blokk ellen. Kapcsolatban áll az úgynevezett »népi írók« csoportjával. Kovács Imrével kapcsolata /le nem ellenőrzött jelentés alapján szerepel.”²⁴

²³ Adorján János (1900–1949) az NPP nemzetgyűlési képviselője, 1945–1946-ban az Újjáépítési Minisztérium politikai államtitkára, a *Magyar Mezőgazdaság* című hetilap alapítója és 1948-ig főszerkesztője. 1947-től az Országos Földművelési Tanács alelnöke. In: *Az 1945. évi november 29-re Budapestre összehívott Nemzetgyűlési Almanach. 1945. november 29.–1947. július 25.* Főszerk. VIDA István, főszerkesztő-helyettes KISS József, szerk. HORVÁTH Zsolt – HUBAI László. Budapest, Magyar Országgyűlés, 1999. 14–15. (A továbbiakban: *Nemzetgyűlési Almanach, 1945.*)

²⁴ ÁBTL–2.2.1. I /14. 6. 59–60. – További kartonok: ÁBTL–2.2.1. I /14. 6. 51–58. – A parasztpárti politikusok 1945 utáni, a politikai rendőrség által történő megfigyeléséről lásd még PÁL Zoltán: Keresztury Dezső igazgatósága az állambiztonsági megfigyelések tükrében. In: *Lustrum. Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati.* Szerk. LACZKÓ László – TÓTH Károly –

Farkas Ferencné (a továbbiakban: F. Györffy Anna) évtizedekkel későbbi szóbeli visszaemlékezése szerint 46 éves, karrierje csúcán túl lévő férje tudta, hogy figyelik és telefonbeszélgetéseit lehallgatják az OSZH budapesti, V. kerület Teleki Pál utca (ma: Október 6. utca) 7. szám alatti elnökhelyettesi irodájában. F. Györffy Anna szerint a megfigyelések és az Adorjánnal történtek egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy férje idegileg összeroppant és az öngyilkosságba menekült.²⁵

A barátok visszaemlékezései az öngyilkossági kísérlettel kapcsolatban szintén azt erősítik meg, hogy Farkas számolt azzal, hogy őt is letartóztatják. Németh László emlékei szerint az OSZH vezérigazgatójának megfigyelését és vélt letartóztatását vonatkoztatta magára: „Farkas Ferenc elmondta, mért vágta ő el, egész a nyelöcsőig a nyakát. A bankjában dolgozott Tildy [valójában Szakasits Árpád – F. J. A.] veje, akit az ÁVO megfigyelés alá vett. Ő látta a gyanús alakokat, azt hitte, őt figyelik, s hogy a kezükbe ne kerüljön, fölrohant a szülei lakására – s végrehajtotta azt a szörnyű, vad mozdulatot a beretvéval.”²⁶

Bibó István évtizedekkel később, Borbándi Gyulának küldött hosszú levelében, amelyben a szerző *Der Ungarische Populismus* című, 1976-ban megjelent könyvéhez fűzött kiegészítéseket, pontosításokat, Farkassal kapcsolatban is több kiigazítást és magyarázatot közölt. A politikus öngyilkossági kísérletét hozta fel példaként arra, hogy a hatalom a parasztpártiakkal szembeni leszámolást is fontolgatta: „[...] mielőtt Rákosinak a szociáldemokraták elleni akciói megkezdődtek, minden jel szerint komolyan mérlegelte a parasztpárt, mondjuk így, centrumának vezető tagjai elleni hasonló akcióit: elsősorban Veres Péter és Farkas Ferenc látszottak kitűzött célpontokul, anyagot gyűjtöttek ellenük, követték őket, aminek az egyik következménye volt Farkas Ferenc akkortájt történt öngyilkossági kísérlete. Nem sokkal ezután azonban a veszélyes szél elfordult tőlük és a szociáldemokraták kerültek sorra.”²⁷

PÉTERFFY András. Budapest, Typotex – Eötvös Collegium, 2011. 606–610. – SZEREDI 2013. 230., 272., 274, 297–298., 326. – PAPP 2015a. – PAPP 2015b.

²⁵ F. Györffy Anna szóbeli közlése, 2000-es évek eleje. Vö. 31. jegyzet.

²⁶ NÉMETH László: Hipertónia. In: Uő.: *Magam helyett. Tanulmányok az életemről*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum Digitális Akadémia, 2011. https://reader.dia.hu/document/Nemeth_Laszlo-Magam_helyett-7501 (2020. november 15.) – Németh emlékezetében feltehetőleg az maradt meg, hogy a köztársasági elnök veje volt az OSZH vezérigazgatója, ezért keverhette össze Szakasits Árpádot Tildy Zoltánnal. Tildy Zoltán lemondását követően 1948. augusztus 3-án Szakasitsot választották meg köztársasági elnökké. Szakasits Árpád vejére, Schiffer Pálra később még visszatérek. Vö. 45. jegyzet.

²⁷ Bibó István levele Borbándi Gyulának, 1978, június. In: *Bibó István (1911– 1979). Életút dokumentumokban*. Szerk. LITVÁN György – S. VARGA Katalin. Budapest, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 1995. 674.

Azt, hogy Farkas Ferenc mennyire beszűkült és rossz pszichés tudatállapotban lehetett öngyilkossági kísérlete előtt és után, mennyire rettegett attól, hogy családjának – 5 és 6 éves fiainak – baja eshet,²⁸ őt pedig letartóztatják, Illyés Gyula 1950. eleji naplóbejegyzései is érzékletesen alátámasztják. A barátját a kórházban naponta meglátogató író szaggatott sorai szerint Farkast közvetlenül gégeműtétét követően is üldözési mánia és tévképzetek gyötörték, kezelőorvosai pedig attól tartottak, hogy ismételten kárt tesz önmagában. A beteg sem a Rókus Kórházban,²⁹ sem a Pázmány Péter Tudományegyetem Orr-, Gége- és Fülklinikáján,³⁰ ahova február 14-én átszállították, nem érezte magát biztonságban: „*Február 11–18 [...] 13. [...] Este 6-kor olvasás [...] most telefonált Panni,³¹ Feri öngyilkossága. Két csuklóját, torkát vágta át. Megyek rögtön [...] Gégeosztály. Bent Panni. A terem! Túlfűtött. A kanulön át hörgő betegek. Ferit most hozták ki. Csók. Riadt tekintet. Elrabolják gyerekeit, őt. Van-e mérég? Meg kell halni. Csitítás. Első írásával³² engem kért: bennem tehát bízik? Igen. Du. 3-kor történt szülei lakásán. Intézkedés: vigyázzanak rá, még nem tett le róla. [...] Kedd. 14. [...] a Rókus-kapuban. P. késik. Be. A téveszme tovább. Neki magyarázom okát. Kényelmes élet, hirtelen rengeteg munka, fék nélkül, egy éve csönd, most fordul át ciklikusra. Dr. Réti³³, aki operálta. Nyugodtabb: ha fent van, nem viszik el. Cigarettazni akar. Semmiképpen! [...] Dr. Réti csak operálni tud. Teljesen értetlen a lelki ok iránt. »Kettős ápolás, azért zavarom főorvos urat.« Bemutatása*

²⁸ Farkas számára nagyon fontosak voltak gyerekei, barátainak mindig büszkén mesélt róluk leveleiben. Festőművész barátjának három évvel öngyilkossági kísérletét megelőzően a következőt írta: „Pannival együtt jól vagyunk. Két kis fiam erős, egészséges, vasgyúró és ha a napi hajszából hazaérkezem, a legnagyobb örömöm és szórakozásom, amikor felmáshoz az ölembe és ők játszanak velem.” BFFH. Farkas Ferenc levele Polóny Elemérnek, 1947. január 14. – A gyerekeknek azt mondták, hogy édesapjuk autóbalesetet szenvedett, ezért kellett hosszabb ideig kórházban lennie. Rövidesen azonban ők is tudomást szereztek arról, hogy mi történt valójában. Ez lehet a magyarázata annak, hogy Farkas Ferenc idősebbik fia mai napig traumatikus élményként emlékszik vissza a történetekre. (Ifj.) Farkas Ferenc szóbeli közlése, 2020. december 10.

²⁹ A Szent Rókus Kórház Budapesten, a VIII. kerületi Gyulay Pál utca 2-ben volt található. Mai címe: Gyulay Pál utca 2–4.

³⁰ Az Orr-, Gége- és Fülklinikát az intézmény igazgatója, dr. Germán Tibor professzor után Germán Klinikának is nevezték. A budapesti intézmény a VIII. kerületben, a Szigony u. 36-ban volt található. Az intézmény mai neve: Semmelweis Egyetem Fül-Orr-Gégészeti és Fej-Nyaksebészeti Klinika.

³¹ Farkas Ferencné Györfy Anna (1915–2006) grafikusművész, gyermekkönyv-illusztrátor. A naplóban a keresztnéve (Pannu, Panni) P. rövidítéssel is szerepel. Róla bővebben: FARKAS Judit Antónia: *Mosó Masa és barátai. F. Györfy Anna (1915–2006) grafikusművész.* Szerk., FARKAS Judit Antónia. Budapest, Line&More–Magvető, Budapest, 2016. (A továbbiakban: *Mosó Masa és barátai.*)

³² Mivel hangszálait is átvágta, és sokáig nem tudott beszélni, eleinte írásban kommunikált környezetével. Erre utalhat Illyés Gyula megjegyzése.

³³ Dr. Réthi Aurél (1884–1976) 1945-től 1967-ig, nyugalomba vonulásáig a budapesti Rókus Kórház fül-orr-gége osztályának vezető főorvosa volt.

Feri múltjának. Meg kell szüntetni a kiváltó okot. De ha az nincs meg! S ha nem tudjuk megszüntetni! [...] Du. Panni telefon. Réti azt mondta Pistának³⁴, nem maradhat, mert lelki ápolás is stb. Szanatóriumba, de ő majd kezeli. (Keresni akar?) Pista erre Kralovánszkynek³⁵ a Germán Klinikára. De Feri fél. Nem is merik neki megmondani. [...] 15. Szerda. [...] Reggel be. Feri még mindig nyugtalan. Rablók kint? Vigyázz! [...] Február 18. Szombat. [...] Lukács³⁶ elvitt autóján a Germán Klinikára Ferihez. [...] Angyal³⁷, Trudi³⁸ elbeszélése után felállítja: paranoia. Bár paralízis volna!”³⁹

A családtagok és barátok mellett Farkas Ferencet orvosprofesszor barátja, a Pécsi Orvostudományi Egyetem Ideg- és Elmeklinikájának igazgatója is meglátogatta a kórházban. Környey István⁴⁰ nemcsak barátként, hanem pszichiáterként is tájékozódni kívánt állapotáról. Fennmaradt orvosi véleménye szerint Farkas érzelmi és emlékezeti teljesítményei – fáradékonysága, nyomott hangulata és erősen beszűkült pszichotikus állapota ellenére – kifogástalanok voltak. Bár a beteg „[f]igyelme felkelthető és terelhető” volt, „önként rendszerint az öngyilkossági kísérletével és vonatkoztatásaival kapcsolatos momentumokra tér[t] vissza”. Mivel „vonatkoztatási hajlama” erős volt, és ez az „apró momentumok egyirányú túlértékelésével” társult, fennállt a veszély, hogy újra öngyilkosságot kísérel meg. A professzor ezért azt javasolta, hogy Farkas Ferenc „szakorvosi megfigyelés céljából és önveszélyes volta miatt ideg- és elmeklinika (gyógyintézet) zárt osztályán helyezendő el. Addig állandó felügyelet, nyugtatók.”⁴¹

Környey diagnózisa megerősíti Illyés Gyula laikusként lejegyzett megfigyeléseit. A vezető közéleti pozícióiból távozó, az átlagosnál érzékenyebb személyiségű Far-

³⁴ Feltehetőleg dr. Környey Istvánról van szó. Vö. 40. jegyzet.

³⁵ Dr. Kralovánszky Zoltán (1909–1984) fül-orr-gégész szakorvos, becenevén Kraló, Farkas Ferenc jó barátja.

³⁶ Lukács György (1885–1971) filozófus, 1950-ben országgyűlési képviselő.

³⁷ Dr. Angyal Lajos (?–1988), a Róbert Károly körúti Kórház pszichiáttere.

³⁸ Gothár Lajosné dr. Wohlmuth Gertrud (1916–2005) csecsemő- és gyermekszakorvos, Farkasék barátja.

³⁹ ILLYÉS, 1987. 313–319. (Kiemelések az eredetiben.)

⁴⁰ Dr. Környey István (1901–1988) ideg- és elmeorvos, agysebész, neuropatológus. 1947-től 1972-ig a pécsi elme- és idegklinika igazgatója. Farkas Ferenc az 1920-as évek óta baráti kapcsolatban állt vele. Fennmaradt levelezésük szerint Farkas Ferenc az OSZH elnökeként – politikai kapcsolatait latba vetve – segített Környey kérésére pénzt szerezni, hogy a pécsi ideg- és elmeklinikán kialakítsanak egy korszerű idegsebészeti osztályt. BFFH. Dr. Környey István levelei Farkas Ferencnek, 1947. augusztus 13., november 26., december 21., 1948. május 31. – BFFH. Farkas Ferenc levele Tolnai Gábornak, 1948. június 10., – BFFH. Tolnai Gábor levele Farkas Ferencnek, 1948. június 11. – BFFH. Farkas Ferenc levele dr. Pertorini Rezsőnek, 1961. január 23.

⁴¹ BFFH. Dr. Környey István vizsgálata és orvosi véleményezése, 1950. február 24.

kasnál „békeidőben”, ha aktív, tevékeny életformája nem változott volna meg és nem lettek volna arra utaló jelek, hogy ő is áldozatául eshet a Rákosi-diktatúra elnyomó-gépezetének, feltehetően nem jelentkezett volna az öngyilkossági kísérletet eredményező pszichotikus reakció. Elképzelhető, hogy azért szerepelt Környey diagnózisában a „sensitiv vonatkoztatási elmezavar”, és azért javasolta a beteg zárt osztályon való elhelyezését, hogy így óvja meg barátját az esetleges, további üldöztetéstől.

Kevésbé ismert, hogy a pszichiáterek több ízben nyújtottak menedéket a kórházak elmeosztályain a náci és kommunista diktatúra üldözötteinek. Környey barátja és orvoskollégája, Haitsch Emil (Moravcsik Ernő Emil unokaöccse), az Angyalföldi Elmegyógyintézet (később Róbert Károly körúti, ma Nyíró Gyula Kórház) elme- és idegosztálya férfi részlegét vezető főorvos is közéjük tartozott, akit nemcsak kimagasló szakmai kvalitásai, hanem a betegek iránti humánussága, önzetlensége is nagygyá és emlékezetessé tett.⁴² Ezért is ragadt rá az „Angyalföldi Szent Emil” név. Farkas Ferenc a klinikáról – ahol szintén egyik közeli orvos barátja, az Illyés Gyula naplójában is említett Kralovánszky Zoltán kezelte – Környeynek köszönhetően kerülhetett át Haitsch osztályára.⁴³ Farkas élete végéig hálás volt a pszichiáternek. Nála keresett menedéket a forradalom vérbe fojtását követően, miután el kellett hagynia a budapesti belga követséget, de a kitűnő pszichiáter ezt követően is több ízben kezelte osztályán depresszióval és általános neurovegetatív túlérzékenységgel.⁴⁴

Azt, hogy Farkas Ferenc megfigyelésével és letartóztatásával kapcsolatos félelmei nem voltak alaptalanok, az is megerősíti, hogy az OSZH vezérigazgatóját, Schiffer Pált két és fél hónappal öngyilkossági kísérletét követően, 1950. április 24-én koholt vádak alapján letartóztatták, és börtönbüntetéséből csak 1955. novemberben szaba-

⁴² Vö. ANGYAL Lajos: Emlékezés dr. Haitsch Emilre (1895–1967). *Psychiatria Hungarica*, 2007/6. 463–464.

⁴³ Farkas 1950. február 14-től március 1-ig feküdt a Germán-klinikán. Felesége végig mellette tartózkodott a kórházban, amit az ápolásért és ellátásukért felszámított, 635 Ft-ot kitevő nyugták is tanúsítanak. BFFH. A Pázmány Péter Tudományegyetemi Orr-, Gége- és Fülklinika Igazolványa (kórházi igazolás), dr. Kralovánszky Zoltán aláírásával, 1950. március 1. – BFFH. Orr-, Gége- és Fülklinika Távozási bizonyítványa. – BFFH. Hivatalos nyugták, 1950. február 14., március 1. – Egy másik feljegyzés szerint 926 Ft-ba kerültek az 1950. március 14-ig terjedő kórházi költségek. BFFH. F. Györffy Anna feljegyzése, é. n.

⁴⁴ BFFH. Dr. Haitsch Emil levele Farkas Ferencnek, 1950. március 22. – BFFH. Róbert Károly körúti Kórház igazolványa Haitsch Emil aláírásával, 1958. március 10., április 28. – BFFH. Haitsch Emil zárójelentése, 1959. május 14. – FARKAS, 2016. 238. – Farkas Ferenc Haitsch iránti személyes háláját és baráti elismerését bizonyítja, hogy az 1960-as évek elején egy Haitsch-ot érintő orvosetikai ügyben nyugdíjasként levelezni kezdett, hogy az orvoskollégák – köztük Környey István is – segítsenek bizonyítani a kiváló pszichiáter vétlenségét. BFFH. Farkas Ferenc Haitsch-üggyel kapcsolatos levelezése dr. Pertorini Rezsővel, dr. Környey Istvánnal és Gárdonyi Endrével, 1961. január–március.

dult. A szociáldemokrata politikus feleségét és gyermekeit kitelepítették Debrecenbe, apósát, Szakasits Árpádot szintén perbe fogták, és bebörtönözték.⁴⁵

1956-ban – feltehetően tavasszal vagy kora nyáron –, amikor Farkas Ferenc felke-reste a börtönből szabadult Schiffer Pált otthonában, ahova nemrég költözött be családjával, barátja megérkezéséig elbeszélgetett feleségével. Farkas öngyilkossági kísérletét is szóba hozta, és elmondta Szakasits Klárának, mennyire hálás volt férje támogató magatartásáért. Azért érdemes hosszabban idézni a párbeszéd formájában lejegyzett beszélgetést, mert nem ismert más dokumentum, amelyben Farkas Ferenc maga vallott volna tettének kiváltó okairól. Ennek a traumatikus eseménynek a „ki-beszélése” komoly lelki megkönnyebbülést jelenthetett számára. Noha a beszélgetés eredetileg feltehetőleg szó szerint nem úgy hangzott el, ahogy azt Schifferné Szakasits Klára utólag lejegyezte – és ahogy az 1985-ben *Fent és lent* című visszaemlékezésében megjelent, amelyből az idézet is származik – nincs okunk megkérdőjelezni a leírtak hitelességét:

„Hat évvel később megtudtuk Farkas Ferenc tettének indítékait. Már a Nádor utcában laktunk, mikor egy nap, úgy a déli órákban a csengetésre az egyik fiam ajtót nyitott. Farkas Ferenc jött hozzánk. – Eljöttem – mondta barátságos, mosolygó arcával –, hogy Palinak megköszönjem azt, amit értem tett. Leültünk, vártuk Palit. Kölcsonösen érdeklődtünk az elmúlt években történetek felől, a gyermekekről. Aztán egyszerre Farkas Ferenc megkérdezte: – Emlékszik még a balesetemre az OSZH-nál? – Igen – feleltem tétozva. Nem tudtam elképzelni, hova akar kilyukadni. – Sok mindent mondhatnék annak az időnek rendkívüli tanulságairól. Talán azzal kezdeném, ha Pali akkor, hogy is fejezzem ki magam, nem fordít annyi figyelmet rám, nem önt belém életkedvet ott az OSZH-nál, akkor... Tudja, nap mint nap bejött a szobámba. Beszélgettünk, s olyan légkört alakított ki, ami valóban megnyugtató. Pedig igen valószínű, hogy ő maga sem tudta, mivel kapcsolatban kellene engem megnyugtató. Ennek ellenére szavai, magatartása, ahogy bevont a munkába... – De hát mégis miért? – kérdeztem. – Annak idején Palival annyit töprengtünk rajta, de se-hogy sem értettük. – Azt hiszem, most már meg fogja érteni – mondta nagyon halkán. – A Rajk-ügy után arra gondoltam, hogy mi, a parasztpárt tagjai következünk. Először is Rákosi még akkor, márciusban kijelentette, hogy a »a demokratikus pártok pusztá léte tartalék az osztályellenség számára«. Azután a májusi választásokat

⁴⁵ Schiffer Pál (1911–2001) szociáldemokrata politikus, újságíró, 1945–1949 között szociáldemokrata nemzetgyűlési, illetve országgyűlési képviselő, 1948. decembertől 1950. áprilisi letartóztatásáig az OSZH vezérigazgatója. 1950-ben a katonai törvényszék halálra ítélte. Az ítéletet 1954-ben életfogytiglanira változtatták. 1956 májusában bűncselekmény hiányában rehabilitálták. Ezt követően állami vállalatok élén töltött be különféle vezetői posztokat, 1968–1973 között oslói nagykövet, majd 1976-ig ENSZ-diplomata. *Nemzetgyűlési Almanach, 1945.* 515–517.

követően minden koalíciós párt észrevétlenül eltűnt a népfront-bizottságokkal együtt a politikai életből. Ezután következett a Rajk-per. Hát bizony én szorgalmasan és alaposan tanulmányoztam az SZK(b) Pártjának történetét. Nem hittem azokban a perekben, mint ahogy a Rajk-perben, Rajk vallomásában is kételkedtem. Aztán valahogy megtudtam, hogy a telefonomat lehallgatják. Rosszul mentek a dolgok. Pali sem volt képes egy ellenünk dolgozó, kellemetlenkedő lumpenalaknak a szűrét az OSZH-ból kitenni. Bár az illetőt lecserélték, de néhány nap múltán látogatóba visszajött a barátaihoz. Egyenruhában, ÁVH-s őrnagyként. Adorján Jánost pedig lefogták, kiugrott az emeletről. Több ízben kerültem olyan helyzetbe, hogy amikor hazulról elmentem, azt mondtam a feleségemnek: Ha nem jönnek haza, fordulj Illyés Gyulához. Soroljam tovább? Akkor arra a következtetésre jutottam, hogy most majd rövidesen a parasztpárt képviselői kerülnek sorra. Hamarább, mint a szociáldemokraták. Elviselhetetlen volt számomra az a gondolat, hogy a bíróság előtt, az egész ország előtt, a családom füle hallatára gyalázzam magam. Legfőként a családomra, feleségemre, két fiacskámra gondoltam. Őket sújtotta volna a gyalázat. Aztán pedig – tekintett rám Farkas –, de ezt már sajnos maga jól tudja, a hisztérikus éberségi kampány során az ellenséget elsősorban az MDP-ben keresték. Farkas Ferenc hirtelen felállt. Pali hazaérkezett. Baráti melegséggel üdvözölték egymást.⁴⁶

Farkas öngyilkossági kísérletével összefüggésben nem maradtak fenn egodokumentumok (napló, memoár, levél), lehetetlen tehát életének minden mozzanatát feltárni. Mint arra Illyés Gyula is célzott naplóbejegyzéseiben, rossz lelkiállapotához nemcsak az üldöztetéstől való félelem, hanem megtört karrierje és az ezzel járó életformaváltás is hozzáadódhatott. Amikor Farkast 1947 nyarán kinevezték az OSZH elnökének, ideggyógyász barátja, Környey István is gratulált karrierje „nagyszabású kibővüléséhez”, de leveléből némi aggodás is kihallatszott: „[...] akkori rövid látogatásom alkalmával láttam, hogy idegeidet és munkaidődet a régi feladatok is épp eléggé igénybe veszik.”⁴⁷ Fennmaradt a politikus irathagyatékában egy 1946. február 26-án keletkezett egyoldalas dokumentum, amely Farkas Ferenc koalíciós időszakban viselt közéleti, politikai, gazdasági és kulturális tisztségeit, szám szerint harmincötöt sorol fel, amelyek később újabb feladatokkal bővültek ki.⁴⁸

Kiterjedt köz- és szakpolitikai tevékenysége mellett kezdettől fogva minden lehetőséget megragadott, hogy önzetlenül segítsen mindazoknak, akik igazságos vagy

⁴⁶ SCHIFFERNÉ SZAKASITS Klára: *Fent és lent 1945–1950*. Budapest, Magvető, 1985. 318–320. Szakasits Klára egy dologra tévesen emlékezett: az öngyilkossági kísérlet nem Farkas OSZH-beli szobájában, hanem szülei budai, Tarcali utcai lakásában történt.

⁴⁷ BFFH. Környey István levele Farkas Ferencnek, 1947. augusztus 13.

⁴⁸ CSICSKÓ, 1991. 68. – BFFH. Feljegyzés. Közölve: Dokumentumok. In: „Aki nem ír, hanem úr.” 134–135.

támogatást érdemlő ügyük elintézésében pártfogását kérték. Fiatal kora óta tetten érhetőek voltak személyiségének altruista vonásai, fontos volt számára, hogy a közjó szempontjából támogatandó és értékes ügyeket, embereket jóindulatúan felkarolja. Az OFI-elnök-vezérigazgatói, majd az OSZH-elnöki és -elnökhelyettesi irathagyatékának egy jelentős részét a Farkas Ferencről segítséget kérő barátok, parasztpártiak vagy azok rokonai, ismerősei ügyeinek (igazolás, B-lista, lakáshoz és álláshoz jutás, földbirtokrendezés és egyéb ügyek) intézésével kapcsolatos levelezések teszik ki. Ezek a nem egy esetben protezsálók közbenjárások több ezer embernek jelentettek komoly segítséget, néhányuknak pedig egzisztenciális fennmaradást és túlélést a fokozatosan kiépülő állampárti diktatúrában.

Amikor Szőnyi Istvántól a festőművész rokonai földbirtokügyének érdekében tett közbenjárását követően egy balatoni tájat ábrázoló akvarellt kapott ajándékba, Farkas Ferenc 1948. április 3-án barátjának címzett, köszönőlevelében kissé szabadkozva, a következőt írta: „Nagyon, nagyon szépen köszönöm, ha örömet akartál szerezni vele, úgy ez száz százalékosan sikerült. Ami a meghatódottságom illeti, pedig arra vonatkozóan elmesélem, hogy titkárom a 3600 sorszámot elhagyta az ügyes-bajos ügyek eredményes intézésének számolásánál. Három év óta 3600 emberen sikerült valamilyen formában segítenem, mégis rajtad kívül egyetlen esetben fordult elő, hogy egy tanítónő a nevem napjára egy fehér rózsacsokrot küldött. Most pedig Te gondoltál rám ilyen szeretettel, holott nem is tudtam tető alá hozni igazságos ügyeket. Mégis úgy érzem, hogy a művész és alkotó mindig kifejez valamit a közösség nevében és a Te képed szobám falán 3600 ember háláját fogja szimbolizálni. Nagyon köszönöm Pistám!”⁴⁹

Farkas Ferenc számára magas jövedelemmel járó közéleti pozíciói fokozott társadalmi felelősség- és kötelezettségvállalással is jártak. Irathagyatékának dokumentumai szerint mind az OSZH elnökeként, mind pedig magánemberként számos társadalmi és kulturális ügyet, intézményt és magánszemélyt támogatott. Nevelt fiává fogadott például egy parasztszármazású fiút, akinek tanulmányait, többek között dániai útját is támogatta. 1947. szeptember 1. és 1949. május 15. között 52 773,62 forintot fizetett be a Parasztpárt kasszájába adomány és párttámogatás címén.⁵⁰ Humánussága, jóindulata, legyen szó az embereknek nyújtott segítségről, tanácsról, ötletéről, személyisége legbensőbb szükségletéből fakadt, és erről a tulajdonságáról

⁴⁹ BFFH. Farkas Ferenc levele Szőnyi Istvánnak, 1948. április 3. Közlve: Dokumentumok. In: „*Aki nem ír, hanem úr.*” 186–187.

⁵⁰ BFFH. Farkas Ferenc levelei Kardos Lászlónak, Lovassy Gyulának és Márton Bélának, 1946. július 31., 1948. február 23., március 24. – BFFH. Baranyay Attila (Farkas Ferenc titkára) levele a Dózsa György Kollégiumnak, 1947. április 10. – BFFH. Czikollay Gyula levele Farkas Ferencnek, 1949. július 14.

még akkor sem tudott „leszokni”, amikor már nem volt pozícióban, visszavonultan, nyugdíjasként élt szentendrei otthonában, és önmagára mint „divatból kiment ember”-re⁵¹ tekintett. Ez derül ki egyik 1961-ben írt leveléből is, amelyben ismerősétől nehéz anyagi körülmények között élő, beteg barátja feleségének álláshoz juttatását kérte: „Nagyon sajnálom, hogy nem tudtam segíteni Rajtuk, úgy látszik a segítség olyan gyógyíthatatlan betegség, amiről hótig nem tudok leszokni, ill. meggyógyulni.”⁵²

Farkas Ferenc negyvenhat évesen, öt év komoly politikai és közéleti karrierrel a háta mögött azt érezhette, hogy mindaz, amiben hitt és amiért éveken át megfeszítetten dolgozott egyik napról a másikra semmivé lett, értelmét veszítette. Frusztráltságát az is fokozhatta, hogy háttérbe szorulásával párhuzamosan a pozícióvesztéssel járó negatív következményekkel is szembesülnie kellett. Példaként említhető, hogy öngyilkossági kísérlete előtt egy hónappal, a Magyar Művészeti Tanács (a továbbiakban: MMT) főtítkáráként egy némileg sértődött hangvételű levelet írt Losonczy Gézának, a Népművelési Minisztérium államtitkárának, akit még 1945 előttről, a *Szabad Szó* szerkesztése idejéből ismert. Talán ezért is engedte meg magának, hogy ne leplezze ingerültségét, amiért többszöri próbálkozás után sem tudott az államtitkárral kapcsolatba lépni: „Öt napja kísérletezem, hogy Vele telefonni összeköttetést tudjak teremteni. Tizenhétszeri próbálkozás után erről a szándékomról leteszek, és levél útján kísérlem meg az alábbi két ügy elintézését.”

Türelmetlensége nagyon is indokolt volt. Az MMT főtítkáráként azt a szóbeli üzenetet kapta Kadosa Páltól,⁵³ hogy a minisztérium kérésére az MMT oszlassa fel önmagát. Farkas erre Kodály Zoltán, a társaság külföldön turnézó elnöke távollétében nem volt hajlandó, nem tartotta volna etikusnak. Úgy gondolta, hogy Kodály a feloszlatast egy ellene irányuló „személyi és egzisztenciális merényletnek” tekintette volna, „és esetleg olyan elhatározásra jut[ott volna], ami” ítélete szerint „nem volna kívánatos”.⁵⁴ A másik ügy az MMT három, munka nélkül maradt adminisztratív alkalmazottja fizetésének elmaradt folyósítása volt. Farkas Ferenc úgy érezte, hogy főtítkárként érték is felelősséggel tartozik. A koalíciós időszak egyik legfontosabb kulturális szervezetének felszámolását karrierje újabb kudarcaként élhette meg,

⁵¹ BFFH. Fischer Péter levele Farkas Ferencnek, 1960. december 17.

⁵² BFFH. Farkas Ferenc levelei [?] Péternek, 1961. november 22., 29. (Utóbbi, eredeti gépelt levél aláírással és javításokkal.)

⁵³ Kadosa Pál (1903–1983) zongoraművész, zeneszerző és zenepedagógus, a Magyar Művészeti Tanács szakbizottságait képviselő hetes bizottság elnöke. Vö. Kadosa Pál. In: *Így láttuk Kodály Zoltánt. Nyolcvannyolc emlékezés*. Szerk. BÓNIS Ferenc. Budapest, Balassi–Kodály Zoltán Emlékmúzeum és Archívum, 2017.⁴ 101–102.

⁵⁴ BFFH. Farkas Ferenc levele Losonczy Gézának, 1950. január 13. (Kiegészítés tőlem – F. J. A.) – Vö. A Magyar Népköztársaság minisztertanácsának 53/1950. (IL 10.) M. T. számú rendelete a Magyar Művészeti Tanács megszüntetéséről. *Magyar Közlöny*, 1950. február 10. 1.

hiszen fontos szerepe volt a testület létrejöttében és sikeres működésében. Annak ellenére, hogy elsősorban gazdaságpolitikusként volt ismert, a kulturális mezőben is otthonosan mozgott. Könyv- és lapkiadóként, szerkesztőként már az 1920-as évek végétől foglalkozott kultúrával, szenvedélyesen érdekelődött az irodalom és művészetek iránt, kiterjedt baráti körének egy jelentős része művészekből, írókból és költőkből állt.⁵⁵

Farkast derékba tört politikusi karrierje egzisztenciális szempontból is szorongással töltötte el. Iparművész felesége, aki 20 éves korától kezdve tíz éven át a Goldberger Textilgyár textil- és divattervezőjeként igen magas keresettel rendelkezett, 1945 után már nem dolgozott a cégnél, és két kisgyereke mellett nem tudott megélhetést biztosító, állandó jövedelemre szert tenni.⁵⁶ Farkasnak családfenntartóként nemcsak róluk kellett gondoskodnia, hanem több hozzátartozóját is ő támogatta anyagilag. Arra, hogy komoly egzisztenciális félelmei lehettek az öngyilkossági kísérlete előtt, illetve, hogy veszélyeztetve érezte családjá megélhetését, több dolog is utal. Elnökhelyettesi fizetése 1950. január 1-jétől korábbi, több helyről származó jövedelmének hozzávetőleg felére, 3300 Ft-ra apadt le. Erre hivatkozva kérte a Kálvin téri Református Egyházközség Gazdasági Hivatalát, hogy a korábbi jövedelme alapján megállapított egyházi adójának összegét (576 Ft) csökkentsék le.⁵⁷ Jóllehet „az MDP intervenciójára” az OSZH állítólag „példátlan jóindulattal” betegsége alatt is folyósította fizetését (2100 Ft), saját bevallása szerint annak négyötödét családjá létfenntartására

⁵⁵ Farkas Ferenc egész életében, így később is szívügyének tartotta a kulturális ügyek felkarolását. Vö. FARKAS Judit: *Ars Hungarica*. Bisztrai Farkas Ferenc és a két világháború közötti művészeti könyvkiadás. In: „*Aki nem ír, hanem úr.*” 24–66. – KABDEBŐ Lóránt: Timon nyara. Bisztrai Farkas Ferenc és Szabó Lőrinc barátsága. In: „*Aki nem ír, hanem úr.*” 83–85. – Dokumentumok. In: „*Aki nem ír, hanem úr.*” 127–128., 130., 139–140., 142., 170–171., 174–177., 187–198., 203–209., 213–215., 216–216.

⁵⁶ F. Györffy Anna – részben férje kiadói és irodalmi kapcsolatai segítségével – csak néhány év múlva kezdett el gyermekirodalmi műveket illusztrálni, és lett a (Móra Ferenc) Ifjúsági Könyvkiadó, a *Kisdobos* és a *Dörmögő Dömötör* című gyereklapok egyik, sokat foglalkoztatott illusztrátora. Az 1950-es évek második felétől és az 1960-as évek elejétől nagy részben az ő keresetének köszönhetően tudtak megélni. Vö. FARKAS Judit Antónia: A divat- és textiltervezéstől a meseillusztrációkig. F. Györffy Anna (1915–2006). In: *Mosó Masa és barátai*. 25–26. – BFFH. Farkas Ferenc levele Farkas Emminek, 1956. január 31.

⁵⁷ Országgyűlési fizetése 1948-ban 600 Ft, az OSZH elnökeként fizetése 1948. februárban nettó 5481,25 Ft volt. Egy néhány hónappal későbbi adat szerint jövedelme 1948. június 1-től lecsökkent 3000 Ft-ra, és ehhez adódott hozzá többletteljesítés címén fizetése 50%-a, azaz 1500 Ft. BFFH. Az OSZH bérlapja, Farkas Ferenc 1948. februári illetményéről, é. n. – BFFH. Az OSZH Személyi Osztálya levele Farkas Ferencnek, 1948. szeptember 10. – BFFH. Farkas Ferenc levele a Kálvin téri Református Egyházközségnek, 1950. január 18.

fordította. Ehhez adódtak hozzá hónapokig tartó gyógykezelésének vártnál magasabb költségei.⁵⁸

A karrierjének tönkremenetelével párhuzamosan jelentkező pénzügyi kiadások is fokozták a jövőre vonatkozó félelmeit. Irathagyatékából megállapítható, hogy hitel-tartozása mellett számos nem várt, többek között a parasztpárti vállalatok felszámolása során előállt problémával, köztartozással is szembesülnie kellett.⁵⁹ Az NPP Végrehajtó Bizottságának címzett levelében ezért arra kérte a pártot, hogy a Gazdasági Osztály 1947-es revíziója során neki megállapított 30 000 Ft-nyi összeget fizessék vissza. Az összeg feléből a Parasztpárt felszámolás alatt lévő vállalatánál, a Népi Termelő és Értékesítő Szövetkezetnél fennálló tartozását kívánta rendezni.⁶⁰ Egy hónappal később, 1950. április 11-én pedig levelet írt a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának, hogy 641 darabból álló, 20. századi modern plakettgyűjteményét felajánlja megvételre. Az a szándéka, hogy a debreceni Déri Múzeum egyben vegye meg a gyűjteményt, hosszas huzavona után végül 1951-ben teljesült.⁶¹

Hosszabb betegszabadságát⁶² követően visszatért az OSZH-ba. Ennek ellenére létbizonytalansága továbbra sem múlt el. Már egy ideje tudni lehetett, hogy az OSZH 1952. december 31-ével megszűnik, vagyont és feladatait más vállalatok veszik át (Magyar Nemzeti Bank, Mezőgazdasági Szövetkezeti Bank, Országos Takarékpénztár). Ezért a pénzügyminiszternek írt levelében nyugdíjjogosultságának felülbírála-

⁵⁸ Ld. 43. jegyzet. – Farkas Ferenc OSZH elnökhelyettesi fizetése az 1950. januári adatok tükrében az államtitkárok alapfizetésével volt azonos. Jövedelme tehát a bérből és fizetésből élők átlagkeresetének (652Ft) közel ötszöröse volt. HONVÁRI JÁNOS: *A hatalmi „elit” jövedelme az 50-es években*. https://archivnet.hu/gazdasag/a_hatalmi_elit_jovedelme_az_50es_evekben.html (2021. február 10.) Vö. BFFH. Farkas Ferenc levele Erdei Ferencnek, 1950. március 10.

⁵⁹ BFFH. Az Országos Központi Hitelszövetkezet Tisztviselőinek Takaré- és Hitelszövetkezete levele Farkas Ferencnek, 1948. augusztus 31. – Farkas Ferenc levele Antos Istvánnak, 1949. november 24. – Farkas Ferenc levele, 1950. január 6. – Farkas Ferenc levele az NPP Országos Központja Főtitkárságának, 1950. október 23.

⁶⁰ A tartozásra korábban, amikor még magasabb volt a jövedelme, nem tartott igényt. BFFH. Farkas Ferenc levele az NPP Végrehajtó Bizottságának, 1950. március 11.

⁶¹ A gyűjteményt tulajdonosa 20.000 Ft-ra értékelte, de azt Huszár Lajos, a Nemzeti Múzeum éremtárának igazgatója a plakettek sokszorosított mivolta miatt nem minősítette védettnek. Amikor az eladással kapcsolatos ügy megfeneklett, párttársát, az időközben vallás- és közoktatásügyi miniszterré avanzsált Darvas Józsefet is megkereste, de hozzá többszöri próbálkozást követően sem kapott időpontot, így végül írásban kérte segítségét. BFFH. Farkas Ferenc két levele a Múzeumok Országos Központjának, 1950. április 11., augusztus 22. – BFFH. Farkas Ferenc levele Balogh Istvánnak, 1950. április 11. – BFFH. Farkas Ferenc levele Darvas Józsefnek, 1950. június 27. – BFFH. Farkas Ferenc teljes, nem csak 20. századi érmeket magába foglaló éremgyűjteményének tételes listája, é. n. – BFFH. Farkas Ferenc levele Szigeti Istvánnak, 1956. március 10.

⁶² Egyelőre nem tudni, hogy mennyi ideig volt betegszabadságon, és mennyi ideig tartott teljes felépülése.

sát és nyugdíjazását kérte. Erre azért volt szükség, mert az Országos Nyugdíjintézet nem akarta elismerni az 1945 előtti, a *Szabad Szó* ügyvezető igazgatójaként eltöltött munkaviszonyát, amit politikai okok miatt nem jelentettek be. Kérését a következőkkel indokolta: „Nyugdíjba menni természetesen nem akarok, hanem képességeimmel ott szolgálom majd tovább a népi demokráciát, ahova a Kormányzat állít. Nyugdíjam megállapítását azért kérem, mert egészségi állapotom annyira megrendült, hogy kétségesnek látszik vajon 1945. november 1-től számított 10 évi tényleges szolgálatot és nyugdíjpénztári tagságot munkában és életben el tudom érni. Úgy érzem eddigi munkásságom alapján nem szerénytelen kérés leendő özvegyem és leendő két kiskorú árvám nyugdíjigényének rendezése és fentiek szerinti megállapítása.”⁶³ Farkas Ferenc nyugdíjazására végül nem került sor. 1953 nyarától új területen, a javaslatára elinduló iskolai takarékosági program megvalósításán kezdett dolgozni az Országos Takarékpénztár kebelén belül működő Pedagógusok és Tanulók Takarékpénztára vezetőjeként.

EPILÓGUS

Farkas Ferenc öngyilkossági kísérletében egyszerre több dolog játszott szerepet: a Rákosi-diktatúra kiépülésével járó, fenyegető politikai helyzet, a félelemmel teli mindennapok (többpártrendszer felszámolása, megfigyelések, koncepciós perek), a belső és külső konfliktusok, veszteségek (pozíció, érzelmi, kapcsolati) sorozata és a politikus személyisége (aktív, kreatív, szenzitív, felelősségteljes, morálisan igényes). Élete legdrámaibb epizódjának tekinthető öngyilkossági kísérlete „békeidőben” valószínűsíthetően nem következett volna be.

Irathagyatékában fennmaradt egy néhány soros, ceruzával írt szövege. Nem tudni, hogy mikor írta – 1949–1950 vagy 1956 után –, mint ahogy azt sem, hogy tőle vagy mástól származnak-e a félbetépett kockás papírra lejegyzett gondolatok. Az azonban biztosra vehető, hogy amikor a szöveget papírra vetette, saját politikusi pályájának bukásán töprengett: „A politika a szélhámosság határmezsgyéjén jár. Aki szélhámos politikát csinál, az lebukik, aki becsületesen politizál az elbukik, aki politikusan politizál – idővel – megbukik. Politikusok, bukás a sorsotok! A bukás mikéntjét azonban megválogathatjátok.”⁶⁴

⁶³ BFFH. Farkas Ferenc levele Olt Károly pénzügyminiszternek, 1952. december 11. 2.

⁶⁴ BFFH. Farkas Ferenc autográf jegyzete. Idézi: Csicskó, 1991. 81. Csicskó Mária a *szélhámos-ság* szót tévesen *méltánosságnak* olvasta.

GLAUB KRISZTIÁN

TETTES ÉS ÁLDOZAT? A TETTES: FARKAS VLADIMIR AZ ÁVH-N (1949–1955)

I.

EGY KARRIER ELSŐ NAGYOBB LÉPCSŐFOKA: A RAJK-ÜGY

A hazai sztálinista rendszer logikáját nem egyszerű értelmezni olyan ember számára, aki már csupán a történelemkönyvekből, illetve szülői-nagyszülői elbeszélésekből ismerheti a 40-es évek végének és az 50-es évek elejének Magyarországot. Ekkora a kommunista párt – először Magyar Kommunista Párt (MKP), majd a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) – uralma monolitává vált, a szocializmus elméletének egyetlen letéteményeseként, minden tagjától és hívétől feltétlen engedelmességet követelt. Az emberi érzéseknek nem lehetett szerepe, ez főleg a Rajk-ügy után domborodott ki teljes valóságában, hiszen azt bizonyította, hogy a Párt bárkit képes felemelni, de ejteni is azonnal, ha az illető immár hasznavehetetlenné válik. Kőkemény lecke volt mindez, ami után egy kommunista már a saját elvtársaival se vállalhatott közösséget, a rendszer logikája szerint immár mindenki potenciálisan, minimum gyanúsaként számított.¹ E tanulmány arra próbál választ adni, hogy milyen lehetett a hatalom és egy ember viszonya, egy olyan emberé, aki legbelülről látta a törvénytelenkedéseket és azokban tettesként maga is közreműködött, és végül a rendszer logikájának következtében és a politika megváltozásával maga is annak áldozatává vált, noha korántsem úgy, mint a fizikailag legyilkolt és testileg-lelkileg megnyomorított valódi áldozatok.

Farkas Vladimir azonban korántsem úgy került a különféle törvénytelen lefogásokba és kihallgatásokba, mint Pilátus a krédóba. Mint meggyőződéses kommunista és egy széles körben elismert nemzetközi forradalmár² fia, már 1946. október 1-től, alig 21 évesen került a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Poli-

¹ SZÁSZ Béla: *Minden kényszer nélkül. Egy műper története*. Budapest, Európa–História, 1989. 323.

² Farkas Mihály a Csehszlovák Kommunista Párt (a továbbiakban: CSKP) tagjaként már 1925-ben börtönbe került Kassán kommunista izgatásért és rendzavarásért, később a Kommunista Ifjúsági Internacionálé meghatározó alakjaként teljesített pártmegbízásokat Nyugat-Európában, majd Moszkvában. A KMP-be itt lépett be 1940-ben, külön Rákosi Mátyás kérésére.

tikai Rendészeti Osztályára, amely érkezése hónapjában a Rajk László által jegyzett belügyminisztériumi utasításra átalakult az Államrendőrség Államvédelmi Osztályává.³ Farkas kezdetben korábbi képzésének megfelelően dolgozott az Operatív Technikai alosztályon Száberszki József keze alatt, első számú feladata a telefonlehallgatások megszervezése volt, kezdetben az MKP külső riválisaival szemben, később már párton belül is. Hogy ez utóbbi külön a pártvezetés utasítására történt, az ellen maga – a különben később a bűnököt következetesen elhárító és a saját felelősségét körömszakadtáig tagadó – Rákosi sem tiltakozott, sőt a Rajk és társai elleni hajsza előjátékának tekintendő megfigyelést és lehallgatást még az 1962-es pártvizsgálata során is beismerte.⁴ Farkas konkrét részvétele a Rajk-ügyben azután kezdődött, hogy az 1949 májusában Prágában titokban elrabolt és Budapestre csempészett amerikai kommunistának, Noel H. Field kihallgatásának technikai feltételét kellett biztosítani a pártvezetők számára az államvédelem titkos, svábhegyi ingatlanjában. Az ügy súlyára jellemző volt, hogy Field kihallgatását a legfelső pártvezetés tagjai a helyszínen követték nyomon, mégpedig Farkas Mihály, Kádár János és Péter Gábor altábornagy társaságában. Rövid távon azonban két kellemetlen meglepetés is érte ifjabb Farkast, aminek hatásai a későbbiekben még messzire mutattak: az egyik Kádár János nyílt ellenszenve az irányába,⁵ a másik pedig az a brutalitás, amit a kihallgatók Fielddel szemben alkalmaztak. Amikor ennek szükségességét firtatta, olyan választ kapott, hogy „ha az ellenség nem vall, ha annyira elvetemült, védi saját magát és társait, akkor ki kell belőle kényszeríteni”.⁶ A következő lépcsőfoknak az ügyben már a vizsgálati vonal bizonyult, amikor Farkast – elmondása szerint maga számára is váratlanul – Péter Gábor május 28-án megbízta régi ismerősenek, Cseresznyés Sándornak a kihallgatásával, aki korábban Rajk belügyi sajtófőnöke volt.⁷ Mivel Far-

³ FARKAS Vladimír: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest, Interart, 1990. 105. (A továbbiakban: FARKAS, 1990.)

⁴ „Aczél György: Jóval Szőnyi letartóztatása előtt Farkas Vladimír utasítására, aki Rákosi Mátyásra hivatkozott, elkezdtek Rajk elvtársnak a Központi Vezetőség főtitkár-helyettesének, a politikai bizottság tag..., tagjának telefonját lehallgatni. Rákosi Mátyás: Hát az lehetséges...” In: *Lehallgatott kihallgatások – Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai, 1962*. Szerk. BARÁTH Magdolna – FEITL István. Budapest, Napvilág–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2013. 28. (A továbbiakban: BARÁTH–FEITL, 2013.)

⁵ „Péter Gábor odajött hozzám, félrehívott és megkérdezte tőlem, hogy »Mi baja van Veled a Jánosnak?« ... Péter azzal folytatta, hogy Kádár azt kérdezte tőle, hogy »Mit csinál itt ez az ember?« Péter elmondta neki, hogy az ő utasítására vagyok jelen, mert hozzám tartozik a lehallgatási technika. Nem értettem Kádár János magatartását.” In: FARKAS, 1990. 176.

⁶ BORENICH Péter *beszélgetése Farkas Vladimírral* 1985. április 10. – 1988. január 27. In: HUSZÁR Tibor: *A pokol malmai – Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai 1946–1955*. Budapest, Corvina, 2009. 170. (A továbbiakban: BORENICH, 2009.)

⁷ FARKAS, 1990. 188.

kas nem rendelkezett kihallgatási tapasztalatokkal, támpontot kért az új megbízatáshoz Péter Gábortól, aki annyit válaszolt, hogy „Cseresznyés nem nehéz eset, de nehogy azt gondolja, hogy előnyt jelent majd számára az, hogy ismertétek egymást. Ezért rögtön kenjél le neki két pofont!”⁸ Ezt követően Farkas mindkét kívánságnak, nevezetesen a kihallgatásnak és Cseresznyés felpofozásának is eleget tett. Jóval később Péter Gábor – nem kevés rosszindulattal – már úgy emlékezett, hogy személyesen Farkas Mihály javasolta neki, hogy fia hallgassa ki Cseresznyést, akit a cellatársai sem szívteltek különösebben. A fokozatos verés, éheztetés és lelki ráhatás együttesen törte meg végül az egykori belügyi sajtófőnököt. Miután tortával jóllakatták, utána már arról vallott, amire utasítást kapott.⁹ A felülvizsgálatok során és a széljárás változásával „természetesen” Cseresznyés is már másképpen emlékezett a történetekre. 1957. január 31-én, már Farkas Vladimir elleni tárgyalásra anyagot gyűjtő kihallgatóit olyan részletekkel borzongatta, hogy Farkas egy „Pubi” nevű verőembere társaságában fogadta őt kihallgatásán, ahol állítólag Farkas olyan kérdéseket tett fel, amelyek nem feleltek meg a valóságnak. Többek között egyenesen kémfőnöknek titulálta őrizetését. Amikor Cseresznyés ezeket következetesen tagadta, Farkas a legsúlyosabb fenyegetéseket alkalmazta a személyével szemben, majd utána „Pubi” súlyosan bántalmazta. A nyomás odáig fokozódott, hogy Cseresznyés beismerő vallomást tett jugoszláv kémkapcsolataira és egyben Rajk Lászlóra is vonatkozóan, ezt Farkas Vladimir gépírónővel vetette jegyzőkönyvbe.¹⁰ Ezzel az akkorddal azonban még korántsem ért véget Farkas szerepe a Rajk-ügyben, többek között azért sem, mert a szálak összekuszálása után az ügy vizsgálata elakadt, és az ekkora már letartóztatásban lévő Rajk László maga is konokul tagadta az ellene szóló vádakat. A verések és kifárasztások sem hozták meg a kívánt áttörést, ezért egyre nyilvánvalóbb lett, hogy külsős segítség nélkül lehetetlen lesz valamilyen egységes formába gyúrni az ügyet, illetve a letartóztatottak személyét. Ezt a dilemmát oldotta fel végül Mihail Belkin MGB (szovjet Állambiztonsági Minisztérium) altábornagy és társainak Budapestre küldése Moszkva által. Ezt a szovjet csoportot úgy mutatta be Péter Gábor a magyar államvédelmiseknek, mint a „’37-es, ’38-as perek szakértői”. Ez óriási tekintélyt adott ezeknek az embereknek a magyar kollégák előtt.¹¹ A vádlottakkal szemben innentől fogva megszűnt a kényszeres fizikai erőszak használata, kifinomult módszerek, elsősorban pártérdekre való hivatkozás lépett a helyébe. Ilyen

⁸ Uo. 189.

⁹ ZINNER Tibor: *A nagy politikai affér. A Rajk–Brankov-ügy I.* Budapest, Saxum, 2013. 296. (A továbbiakban: ZINNER, 2013.)

¹⁰ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, (a továbbiakban: ÁBTL) – 3.1.9. V-150019/1 Cseresznyés Sándor tanúvallomása 1957. január 31. 115–116.

¹¹ ZINNER, 2013. 445.

koncepció mellett kapott újra vizsgálati feladatot Farkas Vladimir, immár egy szovjet kolléga, Kremnyov-Kamenykovics¹² őrnagy társaságában. Az új megbízás ezúttal Justus Pál kihallgatására vonatkozott. Justus, aki a KV tagja is volt és a Rádió alelnökeként tevékenykedett, korábbi, Trockij téziseihez közelítő nézetei miatt is már régóta szerepelt az államvédelem célkeresztjében. A. V. Tyiskov nagykövet személyéről már olyan jelentést is küldött Moszkvába, miszerint Justus „magyar trockista, ellenség, ő nem kommunista”.¹³ A júliusban megkezdődött kihallgatás azonban nem hozta meg a kívánt eredményt, Justus következetesen tagadásban maradt. A fordulatot, a Belkin által addigra megtört Rajk, a Moszkvában letartóztatott és a magyar államvédelmi szervek kezére bocsátott Lazar Brankov vallomásai jelentették, amelyek Justus Pálra is súlyosan terhelő tételeket tartalmaztak. Bár Farkas saját bevallása szerint a vallomásokban felbukkanó „paksi csőszkunyhó” formuláját már akkor is valószínűtlennek tartotta, meghajolt a szovjet kollégák módszerei előtt.¹⁴ Justus mindezek ellenére továbbra is, sőt egyre kétségbeesettebben tagadt, ennek következtében Kremnyov-Kamenkovics elrendelte a megtalpaltatását, közvetlenül utána viszont a mézesmadzag meglebegtetésével, a pártérdekre való hivatkozással, valamint a „szocializmus megbocsátó természetéről” szóló kiselőadással győzködte foglyát. Pár nap után végül a kihallgató páros elérte célját, Justus feladta ellenkezését és megerősítette Rajk és Brankov vallomásait.¹⁵ Nem véletlenül nyilatkoztatta ki diadalmasan Kádár János belügyminiszter az MDP KV 1949. szeptember 3-i ülésén, hogy Justus Pál nemcsak jugoszláv kém volt, de a Horthy-féle politikai rendőrség besúgója is. Mint országgyűlési képviselő és a Rádió igazgatója bizalmas híreket szolgáltatott a jugoszláv követségen található kémhálózatnak, sőt Rankovic jugoszláv belügyminiszter különmegbízottat küldött mindig Justushoz az átadott információk anyagért. Mindemellett „természetesen” régi trockistaként több trockista kémmeel is tartotta a kapcsolatot.¹⁶ Justus a főtárgyalás folyamán is lényegében nézve a Kádár által ismerttetett vádakkal megegyező vallomást tett, „őszintén sajnálva”, amit „elkövetett”.¹⁷ Rajkék kivégzésén Farkas Péter Gábor utasítására személyesen is

¹² Visszaemlékezéseiben Farkas utalt rá, hogy szovjet kollégája hol a Kremnyov, hol a Kamenkovics nevet használta bemutatkozásakor. Ezért memoárjában az egyszerűség kedvéért a kettős vezeték-névvel hivatkozott a szovjet MGB-tisztre. Ezen tanulmány keretein belül ezen okból magam is ennél a formulánál maradok.

¹³ ZINNER, 2013. 69.

¹⁴ Uo. 228.

¹⁵ FARKAS, 1990. 230–231.

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), M-KS 276. f., 52/9. ő. e. Kádár János előadói beszéde, 1949. szeptember 3. Vö. Iratok 5. 328.

¹⁷ Justus Pál kihallgatása In: *Rajk László és társai a Népbíróság előtt.* (Az ún. Kék-könyv) I(rodalmi) U(jság) S(orozat), 1984. Eredeti megjelenés: Budapest, Szikra, 1949. 159–170.

részt vett, mint az egyik fővádlott kihallgatója. Nem csak az államvédelem képviselte magát, jelen volt többek között a pártvezetés részéről Kádár János és Farkas Mihály is.¹⁸ Előbbi személye csak annyiban érdekes, hogy már 1954-ben, de főként a hatalom éveiben mindent megtett, hogy ledobja magáról a Rajk-ügyben rászáradt sarat. Míg 1956-os pártvizsgálata során Farkas Mihály ellen szinte külön vádpontként szerepelt jelenléte Rajkék kivégzésén. Ezek után a felháborodott idősebb Farkas joggal kérhette számon az ötös pártbizottságon Kádár jelenlétét, pontosabban annak nem említését.¹⁹ Hiányoztak viszont a kivégzésről a szovjet tanácsadók, akiknek később viszont Péter Gábor dunai hajókirándulással kedveskedett. Nem maradt el a jutalom a magyar kollégáknak sem: valósággal záporoztak a kitüntetések, Farkas Vladimirt még a kivégzés előtt október 13-án léptette elő soron kívül rendőr őrnaggyá Kádár János belügyminiszter. A lavina azonban ennyivel korántsem ért véget. A különböző mellékperekkel együtt a Rajk–Brankov-ügynek közvetlen elborzasztó mérlege 15 kivégzés és 5 öngyilkosság, 50 személyt fegyházbüntetésre, 9-et kényszermunkára ítélték, 19 másik pedig hosszabb-rövidebb börtönbüntetést kapott.

HAJSZA A SZOCIÁLDEMOKRATÁK ELLEN

A rendszer logikájának „hála” bőven akadtak új feladatok is az 1950-es esztendőben az előző év végén a belügyminisztériumtól immár függetlenített Államvédelmi Hatóság (ÁVH) számára. A belső ellenség elleni harc áprilisban a régi szociáldemokrata vezetők után folytatódott, Farkas személyes véleménye szerint Rákosi önjárásának köszönhetően, de kétségekívül Moszkva jóváhagyásával.²⁰ Abban az összes beavatott egyetértett, hogy az új front megnyitásának kezdete Szakasits Árpád lefogásával kezdődött. Péter Gábor szerint Rákosi közölte vele, hogy Szakasits a Horthy-rendőrség besúgója volt és tevékenyen részt vett az építőipari munkások sztrájkjának letörésében. Ezért az ÁVH munkatársai Rákosi Lóránt utcai villájához vonultak, ahová Rákosi Szakasitsot meginvitálta. Farkas Vladimir csoportja itt elkészítette a lehallgatási technikát, amikor pedig Szakasits megérkezett a jelen lévő Rákosi, Gerő és Farkas Mihály pellengérre állították a már említett vádak alapján. Szakasits nem volt hajlandó elismerni semmit, de a fokozódó nyomás hatására aláírt

¹⁸ FARKAS, 1990. 239.

¹⁹ „Gratulációról, vígasságról, ivászatról nem tudok, azt tudom, hogy szendvics volt és feketekávé, egyébként hasonló kérdést tegyenek fel Kádár János elvtársnak is, mert tudtommal ő is ott volt.” Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK), FOND 429., Farkas Mihály irathagyatéka. Az ötös bizottság kérdése és Farkas Mihály válaszai, 1956. május 17. 11.

²⁰ FARKAS, 1990. 262.

egy nyilatkozatot, melyben lemondott a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöki tisztéről. Ezt követően Rákosi áthívatta a szomszéd szobából Péter Gábort, hogy Szakasitsot vegye őrizetbe.²¹ Ami ennél is érdekesebb és sokkal ellentmondásosabb kérdés, hogy Farkas Szakasits Árpád őrizetbe vétele után milyen szerepet vitt a sorra letartóztatott szociáldemokrata vezetők kihallgatásában. Memoárjában Farkas elismerte, hogy Szakasits kihallgatójaként szerepet vállalt, de állítása szerint nem ütközött ellenállásba, vádat nem koholt az egykori államfő ellen.²² Ugyanakkor éles kifakadást intézett egykori kollégája, a szociáldemokrata ügyben beosztottja, Szendi György ellen, aki véleménye szerint később az ügygel kapcsolatban mindenfajta rágalmat kreált, nagy szolgálatot téve az akkor már a „Farkas-bűnbanda” elveszejtésén munkálkodó Rákosi–Gerő-klikknek, illetve az 1956 novembere utáni Kádár-rezsimnek.²³ Farkas szerepét terhelő vallomás született egy másik volt államvédelmi tisztől is, mégpedig Károlyi Mártontól, aki úgy fogalmazott, hogy Farkas a szociáldemokrata vezetők elleni vizsgálatban „irányító munkát” végzett, hiszen ő volt Szakasits kihallgatója, valamint az ő irányítása mellett verette meg Szendi György Schiffer Pált és Marosán Györgyöt is. Károlyi a vallomásában Ries István volt igazságügyi miniszter haláláért is Farkast tette felelőssé, mivel a Ries kihallgatását vezető Bauer Miklós is Farkas keze alá tartozott.²⁴ Természetesen Ries halálában játszott szerepét Farkas következetesen tagadta, illetve kifejtette, hogy a körülményekről nem volt semmi tudomása, sőt még Bauer Miklós szerepét is mentegette.²⁵ Noha utóbbi kérdésben jó darabig nem oszlott el a homály, a legutóbbi kutatási eredmények szerint Ries halálát végül urémiás betegségének gyógyíthatatlanná fordulása okozta, miután fogsága alatt megvonták tőle gyógyszereit.²⁶ Ezért az a megcsontosodott legenda, hogy Bauer szándékosan agyonverte a volt minisztert, aligha tartható a továbbiakban. A szociáldemokraták elleni ügyben 431 személy ellen indult eljárás, 154 alkalommal pedig koncepciós ítélet született. A korabeli igazságszolgáltatást jól jellemzi, hogy az 1950 novemberében tartott Szakasits Árpád és társai-ügyben Marosán Györgyöt november 28-án első fokon, majd december 11-én másodfokon is „tévedésből” ítélték halálra, ezért „kegyelemből” változtatták az ítéletét életfogytiglani fegyházra.²⁷ Konklúzióként viszont elmondható, hogy Farkas az évek alatt elju-

²¹ ÁBTL, 3.1.9. V-150019/1. Péter Gábor tanúvallomása, 1957. február 2. 290.

²² FARKAS, 1990. 272.

²³ Uo. 273.

²⁴ ÁBTL, 3.1.9. V-150019/1. Károlyi Márton tanúvallomása, 1957. január 31. 227.

²⁵ FARKAS, 1990. 274.

²⁶ ZINNER, 2013. 587.

²⁷ *Törvénytelen szocializmus – A tényfeltáró bizottság jelentése*. Szerk. RÉVAI Valéria. Budapest, Zrínyi–Új Magyarország, 1991. 78. (A továbbiakban: RÉVAI, 1991.)

tott arra a következtetésre, hogy a szociáldemokraták elleni ügyekben való részvétele miatt az évek múlásával már ki tudta fejezni sajnálatát, sőt némileg megbánását is.²⁸

KÉT HIDEGVÉRŰ GYILKOSSÁG

Farkas Mihály arról értesítette a „jól megérdemelt” szabadságát Csehszlovákiában töltő Rákosi Mátyást 1950. szeptember 3-án kelt levelében, hogy a határőrség és a belső karhatalom szervezeti kérdéseinek tisztázására megbeszélést hívott össze Péter Gábor, Kajli József, Farkas Vladimir államvédelmi tisztek, valamint Jevdokimenko és Zsigalov szovjet tanácsadók részvételével. A megbeszélés során kiderült, hogy a határőrség parancsnokságán és szakmai vonalon is komoly hibák történtek, amiben Szücs Ernő csoportja romboló tevékenységének volt része. A levél szerint az ÁVH-n belül egy külön csoport formálódott Szücs körül, ami keresztezi az ÁVH hivatalos irányvonalát. Ezért Farkas szerint célszerű Szücsöt a Szovjetunióba küldeni szabadságra, és távollétében a nyomozást bizalmasan, de határozottan lebonyolítani. A levél végén még Farkas javaslatot is tett Rákosi szabadságának meghosszabbítására, kellemes pihenést kívánva.²⁹ Nem pihent viszont az éber államvédelem, amely gondosan nekilátott az ÁVH átrostálásának, illetve a legújabb gyanúsítottak őrizetbe vételének. Maga Farkas Vladimir emlékirataiban hallgatott erről az édesapja által említett megbeszélésről, és úgy emlékezett, hogy neki Péter Gábor és Jevdokimenko adott tájékoztatást Szücs Ernő „árulásáról”.³⁰ Hamar felmerült azonban állítólagosan Jevdokimenko kérésére, hogy a Szücs-ügyet Farkas vegye kézbe és vezesse le a vizsgálatot. Ez ellen Farkas azzal a kifogással tiltakozott, hogy nemrég kapott megbízást az ÁVH hírszerző főosztályának megszervezésére. Végül beadta a derekát, leginkább azért, mert elmondása szerint messze nem tartott ott, „hogy a szovjet elvtársak bármilyen kérését megtagadja”.³¹ A feladatba bekapcsolódott Károlyi Márton is, akitől már újabb értesülések érkeztek, hogy Szücs Ernő mellett (már korábban a Rajk-ügy vonatkozásában) letartóztatásba került testvére, Szücs Miklós, Havas Oszkár, Csont Ferenc, Pozsonyi Endre, Radványi Dezső és Kovács István, valamennyien Szücs bizalmasai.³² De mi lehetett a fő oka annak, hogy az ÁVH második számú emberét, egyik legkeményvonalasabb kommunistáját és kész-

²⁸ FARKAS, 1990. 278.

²⁹ *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. 1. Szerk. DR. HORVÁTH Ibolya – SOLT Pál – SZABÓ Győző – ZANATHY János – ZINNER Tibor. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1992. 313–314.

³⁰ FARKAS, 1990. 307–308.

³¹ Uo.

³² BORENICH, 2009. 186.

séges élharcosát is utolérte a végzet? Erre csak Rákosi Mátyás félelme lehetett a magyarázat. Puskin szovjet nagykövet szerint, Rákosinak már 1948-ban tudomása volt arról, hogy valaki az államvédelem állományából kompromittáló anyagot juttatott el az ő személyéről is Moszkvába a szovjet pártvezetéshez. Rákosinak volt is oka a félelemre, mert noha a Kreml elfogadta személyét 1944-re a magyar párt élén és látszólag szabad kezet biztosított neki, gyakorlatilag telerakta a pártot a saját ügynökeivel, és ennek tetejébe Magyarországra küldte a szovjet tanácsadókat is. Sztálin egyik állandó informátora volt Szücs Ernő is, aki 1942-ben még Moszkvában írta alá azt a beszervezőnyilatkozatot, melynek értelmében a Szovjetunió államvédelmi szerve vezetőségének minden utasítását végrehajtja. Így az ÁVH ugyan államot alkotott az államon belül, de ott is létezett egy belső kör, amely elsősorban a szovjeteknek dolgozott.³³ Visszatérve konkrétan Szücs Ernő ügyéhez, ezek után joggal feltételezhető, hogy Rákosinak komoly érdekében állt, hogy megszabaduljon Szücsről, egy nyilvános tárgyalás viszont túlságosan kockázatosnak számított volna. Ráadásul Szücs kikényszerített „önvallomásai” is már lezajlott ügyeknek minimum a kuszaságára utalt, amelyben két kihallgatója, Farkas és Károlyi is érintett volt.³⁴ Ilyen körülmények után hangzott el Rákosi hírhedt utasítása, mely szerint addig kell verni a Szücs testvéreket, amíg nem „ropog az összes csontjuk” és be nem vallják a „kémtevékenységüket”.³⁵ Ez az utasítás vezetett végül a két Szücs szó szerinti agyonveréséhez november 21-én. Az ügy egyik koronatanúja, Károlyi Márton későbbi vallomásaiban maga is elismételte Rákosi inkriminált mondatát, azzal a módosítással, hogy neki Péter Gábor adta át Rákosi ezen üzenetét. Ezek után behívták a verőcsoportot, így Nagy Károlyt, Fekete Zsigmondot, Kovács Józsefet, valamint jelen volt Princz Gyula is. Károlyi és Farkas a verés alatt a folyosóra vonult, és itt értekeztek a módszer helytelenségéről. 20-25 perccel később jelzést kaptak, hogy Szücs Ernő rosszul lett, erre Farkas Vladimir leállította a verést és elküldetett dr. Bálint István orvosért, aki a kiérkezése után nem sokkal megállapította a halál beálltát. Negyedóra múlva Szücs Miklós is meghalt. Károlyi szerint őt Farkas Vladimir biztosította arról, hogy fegyelmi eljárás senki ellen nem indul a történetek miatt. A későbbi rehabilitációs eljárások első körében Károlyit mégis felelősségre vonták a történetekért Kovács Józseffel egyetemben.³⁶ A történetek ismertetésének első része szinkronban van a másik koronatanú, Farkas Vladimir visszaemlékezésével, aki szerint Princztől kapott értesítést, hogy dr. Bálint injekciója ellenére a Szücs testvérek mozdulatlanok, semmire se reagálnak. Az orvosi vélemény szerint a halált gumibotütésektől szár-

³³ BARÁTH Magdolna: „Valaki figyel” Feljelentett pártvezetők. *Beszélő*, 1999/11. 50–56.

³⁴ FARKAS, 1990. 322.

³⁵ Uo. 321–322.

³⁶ ÁBTL, 3.1.9. V-150019/1. Károlyi Márton tanúvallomása, 1957. január 31. 227–228.

mazó harmadfokú égési sebek okozták, amelyek testükön minden bőrfelületet érintettek.³⁷ Hasonló sérülésekről írt a boncolási jegyzőkönyv, illetve arról, hogy a halál az ütlegetés során keletkezett, kiterjedt bőrbevérzés által és a szervezetet ért idegrendszeri megrázkódtatás miatt következett be. Ugyanakkor a szakorvosi vélemény szerint mindkét Szücs fivér esetében koszorúér-elkeményedés esete is fennállt, ami hozzájárult szervezetük leállásához.³⁸ A Szücs testvérek hidegvérű meggyilkolásának történetéhez hozzátartozik, hogy az ügyükhöz tartozó „belső ellenségek” elleni hajsza során 40 személy ellen indult eljárás, közülük 24-et internáltak, 14 fő bíróság elé került, ahol két halálos ítélet is született, melyek végrehajtásra is kerültek.³⁹

AZ „ÖSBŰN”

A Szücs-ügy sokkja után máris újabb vizsgálati feladatok következtek. Egy olyan ügy kibontakozása kezdett körvonalazódni, mely során újabb fontos pártvezetők kompromittálódhattak. Ennek első lépései közé tartozott Haraszi Sándor 1950. november 28-án történt letartóztatása, akiről Péter Gábor olyan tájékoztatás adott Farkasnak, hogy a párton belüli „magyarkodó” csoport feje, aki újságíróként már 1946-ban is becsmérelte az államvédelmisek munkáját, de „előkerültek” jugoszláviai emigrációjában Lenint gyalázó cikkei is. Haraszi letartóztatása azonban csak az első lépés volt, 1951 elejétől egymás után került őrizetbe Losonczy Géza, Újhelyi Szilárd, Donáth Ferenc és dr. Tariska István is.⁴⁰ A Haraszi-csoport őrizetbe vétele azonban csak bevezető közbjátéknak minősült, a belső ellenségek elleni újabb küzdelemnek, de Rákosi szemében már ki is volt jelölve a következő célpont, mégpedig Kádár János személyében. Noha Rákosi csak 1951. április 21-én, tehát Kádár lefogása után fejtette ki a PB soron következő ülésén hallgatóságának régi gyanúját, miszerint már a Rajk-ügyben feltűnt Kádár kényszeredettsége, ez megalapozta a politikai gyanút, amit csak fokozott a belügyminisztériumban talált rendetlenség, hogy Rajk társasága továbbra is egyfajta örökségként „rámaradt” Kádárra, aki ez ellen semmit nem tett.⁴¹ Kádárnak így távoznia kellett miniszteri bársonyszékéből még 1950. június 23-án, más kérdés, hogy utóda, dr. Zöld Sándor sem járt később sokkal jobban kinevezésével. Kádárnak egyébként is voltak „fehér foltok” a múltjában, pél-

³⁷ FARKAS, 1990. 324.

³⁸ ÁBTL, 3.1.9. V-150030/1 zárt V/1. dr. Faber Viktor egyetemi magántanár, a László-kórház igazgató orvosának boncolási jelentése, 1950. november 22.

³⁹ RÉVAL, 1991. 83.

⁴⁰ FARKAS, 1990. 331–332

⁴¹ RÉVAL, 1991. 94–95.

dául kényszerű együttműködés ifjúkorában a Horthy-rendőrséggel, vagy a kommunista párt 1943-as feloszlata. A készülő Kádár-per célja tehát kettős volt, egyrészt ítéletet mondani az egész hazai legális és illegális mozgalom felett,⁴² másrészt bizonyítani, hogy Kádár (és dr. Zöld) munkássága egyenes vonalú folytatása a „Rajk–Szőnyi-banda” tudatos kártevő politikájának. Rákosi szerint „Rajk bukása után Kádárt tekintették vezérüknek” a már őrizetbe vett Haraszti, Donáth és társaik. Ez a gondolat a Titkárság április 18-i ülésén született meg, de másnapra már egyenesen az MDP PB elé került az ügy, amely elhatározta a szintén „kompromittálódott” Zöld azonnali leváltását.⁴³ Zöld természetesen tökéletesen tisztában volt az események logikájával, ezért megelőzve várható lefogását drasztikus és egyben iszonyatos lépésre szánta rá magát: április 20-án végzett családjával, majd öngyilkosságot követett el. Ez a véres esemény adta meg a végső lökést Rákosi számára, aki attól tartván, hogy az érintettek megszöknek a PB-vel egyetértésben, azonnali hatállyal elrendelte Kádár János és Kállai Gyula letartóztatását. Együttal döntés született egy háromtagú bizottság kiküldésére – Farkas Mihály vezetésével – az ügy további részletes kivizsgálására.⁴⁴ Kádár kihallgatása azonban korántsem ment zökkenőmentesen, ezért Péter Gábor személyes utasítására Farkas Vladimirnek kellett új jegyzőkönyvet felvennie az üggyel kapcsolatban. Farkas későbbi beadványa szerint Péter azt várta el tőle, hogy leplezze le Kádárt, mint horthysta rendőrspiclit, valamint az 1943-as pártfeloszlátás kérdése felől vezesse le a kihallgatást.⁴⁵ Mindezek ellenére Farkasnak kételyei voltak az üggyel kapcsolatban, mivel terhelő bizonyítékok nem kerültek bemutatásra. Ennek hangot is adott az idősebb Farkas által vezetett hármass bizottság előtt. Közel húsz tanú előtt erre azt kapta válaszul saját apjától, „hogy egy ÁVH alezredes hogyan lehet ilyen naiv és hülye”?⁴⁶ Ilyen körülmények között került sor május 18-án arra a kihallgatásra,⁴⁷ amely végzetesnek bizonyult Farkas Vladimir jövőjét tekintve. Saját, erős túlzásoktól sem mentes memoárjában maga Farkas úgy fogalmaz, hogy az 1955-ben a személye ellen megkezdődött hajsza óta cipelte azt a terhet, hogy ez a Kádár-kihallgatás volt „az ÁVH történetének legszadisztikusabb, legszörnyűbb és legmegalázóbb kín-

⁴² *Kádár János bírái előtt – Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956.* Szerk. VARGA László. Budapest, Osiris–Budapest Főváros Levéltára. 2001. 77. (A továbbiakban: VARGA, 2001.)

⁴³ RÉVAI, 1991. 95.

⁴⁴ VARGA, 2001. 95.

⁴⁵ *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez.* 2. Szerk. DR. HORVÁTH Ibolya – SOLT Pál – SZABÓ Győző – ZANATHY János – ZINNER Tibor. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1993. 480–481. (A továbbiakban: *Iratok* 2.)

⁴⁶ FARKAS, 1990. 348.

⁴⁷ A kihallgatás teljes szövege számos helyen napvilágot látott. pl. VARGA, 215–239. Vö. MNL OL, M-KS 276 f., 62/63. ö. e., 2–38.

vallatása”.⁴⁸ De mi történt a valóságban? Kádár ugyan vonakodva, de minden fizikai kényszer nélkül a kihallgatás során „beismerő vallomást” adott rendőrspicli múltjáról és likvidátori tevékenységéről. Igaz, ezt a vallomást Kádár egy nap múlva visszavonta, utána viszont újra megerősítette miután négyszemközt szót váltott Péter Gáborral.⁴⁹ Hogy az ÁVH vezetője mivel győzte meg mégis Kádárt, nem tudhatni, ugyanakkor ténykérdés, hogy az egész Kádár-ügy Péter számára is kellemetlen volt saját illegális múltja és az egykori pártfeloszlításban játszott szerepe miatt. Már fogságban tett vallomásában magáért az ügyért is igyekezett áttolni a felelősséget céltudatosan a két Farkasra, hogy Farkas Mihály bízta meg fiát Kádár kihallgatásával, aki rendkívül erélyes, kiabáló hangon győzködte Kádárt a beismerésre. Itt sem felejtette el a vizsgálótisztek tudomására hozni, hogy ő személyesen Kádár Jánossal korábban igen jó, baráti viszonyt tartott és csak az ő közbenjárására nem tartóztatták le Kádár-nét.⁵⁰ Hogyan lett mindebből egy Farkas Vladimirt súlyosan terhelő, horrorszerű történet? Kádár kegyetlen megkínzásának legendája írásban először emigráns magyar írok tollából látott napvilágot először még 1959-ben, és amit az elképesztő részletek miatt érdemes szó szerint idézni: „Kádár következetesen tagadott. Ekkor megjelent az államvédelem egyik ezredese [sic!], aki nem volt más, mint Farkas Vladimír, Farkas Mihály hadseregtábornok fia. Kopasz, harminc év körüli, fáradt fiatalember, akinek egyetlen érve volt csak: a verés. Kádárt verni kezdték. Először higánnyal kenték be a testét, hogy a pórusok ne kapjanak levegőt... Kádárt felemelték. Vladimír odalépett hozzá. Két pribék erőszakosan felpackelte a volt belügyminiszter száját és az ezredes mintegy mellékesen, mint akinek csak a szükségét kell végeznie, beleürített a szájába...”⁵¹ Hogy a szerzők honnan voltak ilyen jól értesültek? Egyikük, Aczél Tamás egy jegyzetben kitért rá, hogy maga Kádár (!) mesélte bizalmas körben, ő maga pedig a későbbi MSZMP-első titkár jó barátjától, Kelen Béla budapesti első titkártól hallotta. Ezt az elképesztő, velejéig hazug legendát tehát Kádár közvetlen környezete terjesztette, de annyira megcsontosodott a hazai⁵² és a kül-

⁴⁸ FARKAS, 1990. 350.

⁴⁹ *Iratok* 2. 482.

⁵⁰ ÁBTL, 3.1.9. V-150019/1. Péter Gábor tanúvallomása, 1957. február 2. 293–294.

⁵¹ ACZÉL Tamás–MÉRAY Tibor: *Tisztító vihar – Adalékok egy korszak történetéhez*. München, Újváry–Griff, 1982. 222–223.

⁵² Napjaink népszerű írója, Moldova György noha ismerteti Kádárról szóló kétkötetes olvasókönyvében Kádár beszélgetését Kanyó Andrással: „Tudom, nyugati újságokban olyanok is megjelentek, hogy letépték a körmeimet. Ebből egy szó sem igaz”, de egyben kifejezi személyes kétkedését, miszerint „nem vagyok meggyőződve, hogy Kádár Jánost nem vetették alá hasonló tortúrának és ő csak azért tagadta le később, mert ilyen módon is menteni próbálta a pártja becsületét”. MOLDOVA György: *Kádár János*. 1. köt. Budapest, Urbis, 2006. 78–82.

földi⁵³ közvéleményben, hogy kész tényként szerepelt mindenki előtt Farkas kínzó-mesteri tevékenysége, az „ösbűn”, amelyet kitűnően fel lehetett használni a személye elleni bűnbakképzési politikára 1955 után. A hármass bizottság végül leadta a jelentését a KV május 22-i ülésén, ahol a jelenlévő 138 tag elfogadta a beszámolót. A Kádár-ügy mérlege 21 letartóztatás és 13 internálás lett. Az 1951 októberében tartott zárt tárgyaláson Haraszi Sándort első fokon halálra ítélték, két év siralomház után azonban kegyelmet kapott, Kádár Jánost életfogytig tartó fegyházzal sújtotta a bíróság, Kállai Gyula és Donáth Ferenc 15 évet, a többi vádlott 5–10 év közötti börtönbüntetést kapott. A rehabilitáció során végül mind a 8 vádlottat felmentették.⁵⁴

FORDUL A KOCKA

Az elmúlt évek belső ellenségekkel folytatott sorozatos küzdelmei után az 1952-es esztendő meglepően telt Farkas Vladimir számára. A vizsgálati munkát felváltotta a „fő munkaterület” az ÁVH hírszerzési főosztályának szervezése és vezetése. A fellegek azonban már gyülekeztek. Intő jelnek bizonyult, hogy az év során Farkas kiesett Péter Gábor kegyeiből, viszonyuk egyre feszültebbé és ellenségesebbé vált, végül Farkas egyenesen már Tyiskovnál panaszkodott Péterre, és állítása szerint komolyan fontolgatta távozását az ÁVH-tól, de erre végül is többek között apja tanácsára nem került sor.⁵⁵ Ez a feszült helyzet fennállt még 1952 novemberében is, amikor „új ellenség” ütötte fel a fejét a szocializmussal szemben, mégpedig a „nyugati imperializmus” szolgálatában álló cionizmus. Ekkor került sor Prágában a helyi Rajk-ügyre, Rudolf Slansky egykori CSKP-főtitkár és 13 társának a perére. A vádak a már jól ismert titoizmus-trockizmus mellé hozták be a cionista vonalat. A Slansky-ügyben jócskán érintett volt maga Rákosi Mátyás is, aki buzgón segítette információkkal és „leleplezésekkel” a csehszlovák pártvezetést. Farkas Vladimir később tett vallomásában úgy fogalmazott, hogy Rákosi a Rajk-ügyet nemzetközi tekintélyének és vezető szerepének erősítésére kívánta felhasználni. Az ő koncepciója volt, hogy a Rajk-féle csoport a titoista szervezkedésnek csupán egy láncszeme, következte-

⁵³ A külföldi legendárium elterjedésének egyik komoly táptalaja volt William Shawcross brit szerző 1974-ben napvilágot látott műve, a Kádár Jánosról szóló *Crime and Compromise* című munkája, melyben maga is taglalja Kádár „szörnyű megkínzását”. A „bizonyítékokat” természetesen magyar forrásokból, Kádár közvetlen környezetéből szerezte be. Köszönettel tartozom dr. Zinner Tibornak, amiért erre felhívta a figyelmemet.

⁵⁴ RÉVAI, 1991. 95–96.

⁵⁵ Minderről részletesen ld. FARKAS, 1990. 359–361.

tésképpen a többi szocialista országba is eljutottak jugoszláv ügynökök.⁵⁶ Viszont ugyanezen logika mentén, ha voltak cionista ügynökök Csehszlovákiában, akkor következtetésképpen Magyarországon is vannak, ez pedig szinkronban állt mindazzal, hogy a Szovjetunióban maga Sztálin is egy cionizmusellenes orvospersorozatra készült. Ezen vonal mentén haladva 1953 elején most a villám Péter Gáborra⁵⁷ és közvetlen környezetére csapott le, mivel a cionizmus nemcsak a valláshoz kötődő irányzat, hanem egyúttal „kémszervezet” is. A cionista kémvád azonban sohasem realizálódott, de nem a vádlottak ártatlansága miatt, hanem egy olyan az egész világpolitikát befolyásoló tényező miatt, ami alapos átrendezést eredményezett a Szovjetunióban és annak szatellit államaiban. Ez pedig nem volt más, mint Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála, amely hatályon kívül helyezte a készülő cionista témájú újabb pereket, mind a Szovjetunióban, mind annak területén kívül. Ugyanakkor komoly hatalmi harcok törtek ki a Kremlben, melynek következtében az SZKP vezetésében strukturális változások is történtek. Ehhez kellett igazodni a „népi demokráciáknak” és ennek a szellemében került sor a híres-hírhedt szovjet–magyar pártközi találkozóra 1953 júniusában. A bekövetkezett fordulat után a strukturális átszerveződések nem kerültek el az ÁVH-t sem, a Rajk-ügy óta önálló és függetlenített Államvédelmi Hatóság ismét visszakerült a Gerő Ernő vezette belügyminisztérium fennhatósága alá. Az új irányvonal értelmében megkezdődött a különböző munkásmozgalmi személyek elleni perek óvatos felülvizsgálata is. A magyar belpolitikai vezetés lépései azonban nagyon függtek a Kreml új urai álláspontjának változásaitól.⁵⁸ A lassan kibontakozó rehabilitációs eljárások során a következő években értékelődött fel igazán a börtönben lévő és már elítélt⁵⁹ Péter Gábornak és társainak jelentősége, akiktől kihallgatóik azt várták, hogy tegyenek vallomást mindarról, amit az elmúlt évek pereiről, elsősorban a Rajk-ügyről tudnak. Bakos Pál főügyész-ségi osztályvezető azonban konkrétan azt is közölte Péterrel, hogy a pártot vezető Rákosi felelősségéről politikai okokból semmit nem szabad megemlíteni.⁶⁰

⁵⁶ ZINNER Tibor: *A nagy politikai affér. A Rajk–Brankov-ügy II.* Budapest, Saxum, 2014. 371.

⁵⁷ Péter Gábort Rákosi Mátyás lakásán tartóztatta le Farkas Mihály jelenlétében Boda György ezredes. A részletekről ld. MÜLLER Rolf: *Az erőszak neve Péter Gábor.* Budapest, Jaffa, 2017. 184–185.

⁵⁸ Uo. 384.

⁵⁹ Péter Gábor és társai esetében ugyan a cionista kémvád ejtve lett, de ha már eleve börtönben ültek el lehetett ítélni a hatalommal való visszaélés, gazdasági bűncselekmények és a törvénytelen-ségekben való részvételük miatt is. *A Budapest Hadbíróság ítélete Péter Gábor és társai ügyében.* Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HIM HL), 00365/1953. – *A Katonai Felsőbíróság ítélete:* HIM HL, 005/1954.

⁶⁰ *Mi az igazság? Péter Gábor beadványa a börtönben 1956.* A dokumentum első közlése: *El nem égetett dokumentumok.* Szerk. KOLTAY Gábor – BRÓDY Péter. Budapest, Szabad Tér, 1990. 13–29.

EGY ÁLLAMVÉDELMI KARRIER VÉGE

A megváltozott légkörben hasonló feladatot kapott 1954 elején Farkas Vladimir is, mégpedig Dékán István államvédelmi vezérőrnagytól, a miniszter első helyettesétől. Igaz, egyelőre csak a Rajk-, illetve a Kádár-ügyben kérte ki beosztottja írásbeli beszámolóját, noha Farkas önkéntesen felajánlotta, hogy lejegyzí ismereteit a szociáldemokrata-ügyekről, illetve a Szücs-testvérek haláláról is. Ez utóbbi kettőre Dékán nem tartott igényt.⁶¹ Farkas beadványa teljes egészében fellelhető, lényegét tekintve megegyezik a korábban már tárgyalt dolgokkal: a Rajk-ügy bizonyos pontjaiban kételkedett (Paks), a verések csak a szovjet tanácsadók érkezéséig folytak. Viszont a beadványban elhangzott az az állítás, hogy a vizsgálati szálak az ügyben Szücs Ernő kezében futottak össze, Péter Gábor részvétele csak a formális irányítás maradt. A sarkalatos pontot jelentő Kádár-ügyben Farkas csak a vizsgálat elejéről tudott nyilatkozni. Itt megint arra hivatkozott, hogy Péter Gábortól kapott olyan értelmű utasítást, hogy a kihallgatás során Kádárt le kell leplezni, mint rendőrségi besúgót. Közismert, hogy Kádár, ha nehezen is, de vállalta a szerepet. Ugyanakkor a vallomások során kétségek merültek fel, ezért új vallomások felvétele helyett a meglévők ellenőrzése kapott figyelmet. Miután ezek a módszerek elégtelennek bizonyultak, a szovjet tanácsadókkal új, sokoldalú vizsgálati tervet dolgoztak ki. Kádár esetében viszont nem került elő továbbra se az általa „beismert” dolgokon túl semmi. A beadvány legfontosabb része azonban az, hogy Farkas újra nyomatékosította, hogy Kádár fizikailag nem lett bántalmazva. Zárásként Farkas bizonyos felelősséget is hajlandó volt elismerni, azonban kifejtette, hogy hitelt adott Péter Gábor érvelésének, hogy az őrizeteseinek vallomásai egyeztetve vannak az illetékes vezető elvtársakkal (ti. Rákosi-val). Minderre pedig hol belpolitikai, hol pedig külpolitikai okokból volt szükség.⁶² Farkas kitér arra memoárjában, hogy fogalma sem volt mindarról, hogy a börtönben lévő Péter-csoport már az ő személyére és édesapjára vonatkozóan ad pártutasításokra terhelő vallomásokat, mégpedig anélkül, hogy kettőjükön kívül bárki mást megneveznének. Ehhez pedig Dékán István is asszisztált.⁶³ A következő megdöbbenés akkor érte Farkas Vladimirt, amikor 1954 júliusában telefonon felhívta Kádár Jánosné, aki arról érdeklődött nála, hogy „mikor szabadul János”. Saját bevallása szerint ugyanis fogalma se volt Kádár közelgő rehabilitációjáról.⁶⁴ Pedig a volt belügyminiszter már pontosan érzékelte a szabadulás közelgő óráját, miután tavasz óta több beadványt is küldött, melyekben ügyének tisztázását kérte a pártvezetéstől.

⁶¹ FARKAS, 1990. 391.

⁶² A teljes szöveghez ld. *Iratok* 2. 452–468.

⁶³ Uo. 392.

⁶⁴ Uo. 393–394.

A PB még 1954. március 24-én hozott döntést Gerő Ernő tájékoztatására a teljes Kádár-ügy felülvizsgálatáról.⁶⁵ Az 1954. októberi KV-ülés először tájékoztatta a rehabilitációról és a felelősségről a pártaktívát és a nyilvánosságot, ahol az előadó Kovács István számos olyan hazugság mellett, hogy minden ártatlan elvtársat rehabilitáltak a történekekért a teljes felelősséget kényelmesen ráhárította Péter Gáborra és bandájára. Így érte el a felelősség kérdése az ÁVH vezető beosztású tisztjeit, akár börtönben voltak, akár szabadlábon.⁶⁶ Az 1955-ös év első napjaiban Farkas Vladimirt megint raportra hívta Dékán István, és barátságtalan hangon újabb írásbeli beadványt kért a Rajk- és Kádár-ügyekről, ami mellé ezúttal hozzákapcsolta Szücs Ernő ügyét is. Farkas a Szücs-ügy kivételével nem értette a felszólítást, lévén a két másik ügyről korábban már nyilatkozatot adott. Dékán cinikus válasza szerint azért kellett újból kitérni a részletekre, mert Farkasnak tudnia kell, hogy Péter Gábor miként csapta be a pártot. Mindezzel már sugalmazta is, hogy Farkast a már régóta börtönben ülő Péter cinkosának tartja. Ez volt az utolsó csepp a pohárban. Farkas helyesen érzékelte, hogy legfelső szintről érkezik az utasítás az ő befeketítésére, ebből kifolyólag nem maradhat továbbiakban az ÁVH kötelékében. Még február elején felmentését kérte az államvédelmi munka alól, melyet a testület vezetője, Piros László belügyminiszter telefonon jóváhagyott.⁶⁷ A tettesi karrier ezzel véget ért, és nem kellett arra sokáig várni, hogy Farkas a sajátos kommunista libikóka másik oldalán találja magát. Egyszer fent, egyszer lent...

⁶⁵ VARGA, 2001. 118.

⁶⁶ BARÁTH–FEITL, 2013. 313.

⁶⁷ FARKAS, 1990. 396–397.

GÉCZI RÓBERT

A PAUKER-ÜGY EGY MAGYAR DIPLOMÁCIAI JEGYZÉK ALAPJÁN

„A sztálinizmus az erkölcsi én meggyilkolását jelenti”¹

Az alábbi „bizalmas” dokumentum 1952 nyarán készült Magyarország bukaresti nagykövetségén, és az Ana Pauker és társai ügyével kapcsolatos romániai sajtószemlét tartalmazza.²

Az 1940-es évek végén szovjet mintára a testvéri országokban monstre kirakatpe-reket rendeztek kiemelkedő kommunista politikusok ellen (Vladimir Clementis és Rudolf Slánský ellen Csehszlovákiában, Rajk László ellen Magyarországon, Traicso Kosztov ellen Bulgáriában, valamint Kocsi Dzodze ellen Albániában). Romániában Lucrețiu Pătrășcanu³ a két világháború közötti királyi állambiztonsággal, a Siguranța-val⁴ való együttműködés, nacionalizmus és polgári elhajlás vádjával került 33 társával a bíróság elé. A hat évig húzódó per során 1954-ben öt és társát, Remus Koffler⁵ halálra ítélték, majd kivégezték. Ennek a pernek az árnyékában – a keleti

¹ WAT, Aleksander: *My Century: The odyssey of a Polish intellectual*. New York, New York Review Books, 2003. 78.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a Külügyminisztérium adminisztratív iratai, XIX-J-1-k, Románia (1945-1964) 12. doboz, 46. tétel.

³ Lucrețiu Pătrășcanu (Bakó/Bacău, 1900 – jilavai börtön, 1954) kommunista politikus, igazságügy-miniszter, közgazdász, szociológus, ügyvéd. Nemesi, értelmiségi család leszármazottja. Bukarestben jogot tanult, majd Lipcsében közgazdaságtanból doktorált. A szociáldemokráciával szimpatizált. 1921-ben a Romániai Kommunista Párt egyik megalapítója. Köblös Elekkel (Sáromberke, 1887 – Szovjetunió, 1938, illegális kommunista, szerkesztő, újságíró) a Kominternben ketten képviselték a romániai kommunistákat. A krajovai (Craiova) perben az illegális kommunisták egyik védőügyvédje. A királyi diktatúra idején letartóztatták, a légionárius hatalomátvétel után szabadon bocsátották, majd Antonescu diktatúrája idején újra letartóztatták. Kiszabadulása után kényszer-lakhelyet jelöltek ki számára. Az 1944. augusztus 23-i puccs egyik kitervelője. A Szovjetunióval megkötött tűzszünet aláírója. 1947-ben a párizsi békeszerződésen a Romániát képviselő küldöttség tagja. Kezdeményezte a Népi Bíróságok létrejöttét, így az első koncepciók perek is személyéhez kötődnek. Gheorghe Gheorghiu-Dej riválisnak tekintette. Koncepciók per áldozata lett. Rajkkal és Slánskýval ellentétben nem ismerte el bűnösségét. 1968 áprilisában Nicolae Ceaușescu rehabilitálta.

⁴ Siguranța Statului (Állambiztonság) vagy Siguranța a Román Királyság titkosszolgálat. 1940-től Serviciul Special de Informații (SSI).

⁵ Remus Kofler vagy Koffler (Bukarest, 1902 – jilavai börtön, 1954) kommunista politikus. Kémiát hallgatott Berlinben. A Komintern futárjaként szolgált. A Központi Bizottság Pénzügyi Bizottsá-

blokk országaitól eltérően – egy moszkovitáknak nevezett csoport elleni leszámolásra is sor került. A hatalomból eltávolított személyek Ana Pauker⁶ külügyminiszter,

gának elnökeként kényelmetlen tanúja volt a párt vezetői által végzett pénzügyi machinációknak. A Pătrășcanu-perben a brit titkosszolgálatral való együttműködéssel, az Antonescu rendszer Szovjetunió elleni háborújának támogatásával és a béke elleni merénylettel vádolták. Pătrășcanutól eltérően őt sosem rehabilitálták.

- ⁶ Ana Pauker, születési neve Rabinsohn (Codăești, Vaszló/Vaslui megye, 1893 – Bukarest, 1960) kommunista politikus. Neve fémjelezte az elmúlt évszázad negyvenes-ötvenes évei Romániájának külpolitikáját. A világon az első női külügyminiszter (1947–1952). Az 1948. szeptember 20-án megjelent *Time* magazin borítóján szerepelt a képe *Communist Ana Pauker. For an old battle-ax, a new edge* (A kommunista Ana Pauker – Régi fejszéhez új él) címmel. A cikkben a világ legnagyobb hatalommal bíró asszonyának nevezték. Szegény zsidó családban született. Iskoláit Bukarestben végezte, közben felszolgálóként és varrónőként dolgozott, majd egy zsidó iskolában héber nyelvet oktatott. Míg Zalman nevű testvére a cionista mozgalommal szimpatizált, Ana Rabinsohn 1915-ben belépett a szociáldemokrata pártba. Itt ismerkedett meg Marcel Paukerrel. 1921-ben Genfben tanult, ahol férjhez ment Marcel Paukerhez, aki közben Zürichben befejezte mérnöki tanulmányait. Visszatérésük után Romániában illegális kommunista propaganda és lázadásra való felbujtás miatt férjével együtt többször letartóztatták. 1928 és 1934 között a Szovjetunióban élt. Moszkvában elvégezte a Komintern által működtetett Nemzetközi Lenin Iskolát. A Komintern alkalmazottjaként több alkalommal nyugat-európai kiküldetésben vett részt. 1935-ben Bukarestben egy illegális értekezleten rajtaüt a titkosrendőrség, Ana Pauker mindkét lábát lövés érte. Letartóztatták, a vád illegális politikai tevékenység, merénylet a román kormány ellen. A krajovai perben tíz évre ítélték. Közben férje a Szovjetunióban zajló 1938–1939-es nagy tisztogatás áldozata lett (erről hivatalosan csak az ötvenes években értesítik). 1940 novemberében túszcseré révén kiadták a Szovjetuniónak. Kominternbeli harcstársai – Dimitri Manuilszki, Dolores Ibárruri, Georgi Dimitrov, Vaszil Kolarov, Maurice Thorez, Palmiro Togliatti – támogatásával sikerült a romániai kommunisták tevékenységét ellenőriznie és irányítania. 1944-ben szovjet egyenruhában a Vörös Hadsereggel együtt tért vissza Romániába. A Központi Bizottság első titkárának választották, majd a Petru Groza által vezetett koalíciós kormány (1945–1947) megalakításában játszott fontos szerepet. Elutasítja Dimitrov kérését, hogy vegye át a romániai kommunisták vezetését. 1945-ben az ő ajánlására választják meg Gheorghe Gheorghiu-Dej a Román Kommunista Párt főtitkárának. Pauker a pártban az úgynevezett „moszkoviták” fejeként már 1945–1946 során konfliktusba került a nemzetinek nevezett, vagyis a Romániában raboskodott kommunisták vonalával. Bukása után bebörtönözték. Sztálin halála után szabadult, de 1954 tavaszáig háziőrizetben tartották. Haláláig fordítóként dolgozott a Politikai Kiadónál. (LEVY, Robert: *Gloria și decădere Anei Pauker*. ed. 2. Iași, Polirom, 2016. A továbbiakban: LEVY, 2016.) Ez a viszonylag enyhe bánásmód a szovjet elvtársak „figyelmességével” magyarázható, ugyanis sokan nem tartották bűnösnek. 1965-ben, Nicolae Ceaușescu hatalomra kerülése után rehabilitálták. (MIRCU, Marius: *Dosarul Ana Pauker*. Tel Aviv, Glob, 1991.)

Vasile Luca⁷ pénzügyminiszter és Teohari Georgescu⁸ belügyminiszter voltak. Ellenük jobboldali elhajlás, kozmopolitizmus, de főleg a szocialista kollektivizálás szabotálása és a szocialista gazdaság bojkottja volt a vád.⁹

1950-ben kidolgozták Románia első ötéves fejlesztési tervét. Ebben megszabták, hogy 1955-re az ország termőterületének kétharmada kollektív gazdaságok tulajdonába kell kerüljön. E cél csak úgy lett volna elérhető, ha már 1950-ben ezernél több új gazdaságot létesítenek. Ana Pauker a Román Munkáspárt¹⁰ mezőgazdasági kér-

⁷ Vasile Luca, születési neve Luka László (Szentkatolna, 1898 – nagyenyedi börtön, 1963) munkásmozgalmi aktivista, kommunista politikus. A nagyszebeni Theresianumban tanult, majd a vasas mesterséget választotta. Ipari tanulóként a hadiiparban foglalkoztatták Prágában. „A prágai tartózkodás még hasznos is volt számára, jól megtanulta a mesterséget, és arra is rájött, mennyivel jobban élnek az ottani munkások és milyen erős a szakszervezetük.” (SIGMOND Eliz: *Szépapáktól unokáig. Mozaikkockák egy erdélyi család történetéhez*. Marosvásárhely, Mentor, 2008. A továbbiakban: SIGMOND, 2008.) Részt vett az I. világháborúban, majd a Székely Hadosztályban is szolgált. 1920-tól Brassóban szakszervezeti vonalon tevékenykedett. Az illegális RKP prominens alakja lett. Első felesége Papp Rozália, brassói polgárlány volt, szintén a munkásmozgalom szimpatizánsa (1941-ben Taskentben tifuszból meghalt). 1924-ben letartóztatták. 1928–29-ben részt vett a párton belüli „frakciós” harcokban, miáltal elveszítette minden pozícióját. Az 1929-es lupényi nagy bányászsztrájk egyik fő szervezője volt. Kisebbségi megszakításokkal 1940-ig börtönben ült, ahonnan a Csernovicot elfoglaló szovjet csapatok szabadították ki. Szovjet állampolgárságot kapott. Megválasztották Kisinyov/Kisjenő (Chișinău) alpolgármesterének, és 1944 őszéig a Vörös Hadsereg politikai tisztjeként, valamint az ukrainai Legfelső Szovjet tagjaként is tevékenykedett. Ana Paukerrel a moszkvai román kommunista emigráció vezetőjévé vált, ők képezték a moszkoviták klikkjét. Megszervezte a moszkvai rádió román szerkesztőségét, valamint a Komintern román nyelvű adóját. A Román Kommunista Párt főtítkára (1944–1945), majd pénzügyminiszter (1947–1952). 1952-ben letartóztatták. 1954-ben halálra ítélték, de Petru Groza nyomására ítéletét életfogytiglani szabadságvesztésre módosították. Hivatalosan betegségben halt meg. 1967-ben exhumálták a fogadott fia jelenlétében, aki szerint arccal a föld felé temették, és a jobb füle mögött golyó behatolásának nyomát viselte (SIGMOND, 2008. 223).

⁸ Teohari Georgescu (Bukarest, 1908 – Bukarest, 1976) kommunista politikus. Egyházi iskolában tanult, majd nyomdászként dolgozott. A párt Központi Bizottságának tagja. Illegális politikai tevékenységért tíz évre ítélik. A karánsebesi (Caransebeș) majd a Zsilvásárhely (Târgu Jiu) börtönbe kerül. 1944-ben szabadul, és Ana Pauker ajánlására helyettes államtitkárrá nevezik ki, majd 1945 és 1952 között belügyminiszter. Gheorghiu-Dej elkötelezett híve. Részt vesz a Román Kommunista Párt előző vezetője, Főris István (Brassó, 1892 – Bukarest, 1946) meggyilkolásában. Fanatikus kommunista, az ő nevéhez kötődik a román GULAG megteremtése. 1952-ben letartóztatják. Bűneit beismeri, Sztálin halála után szabadul, 1953-tól 1972-es nyugdíjazásáig nyomdaigazgató.

⁹ A Central Intelligence Agency (CIA, Központi Hírszerző Ügynökség) 1952. szeptember 11-én kelt jelentése szerint Ana Pauker bukásának oka, hogy jelentős befolyásra törekedett a párt hierarchiájában (*Interpretation of purge of Ana Pauker*, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R013900030009-0.pdf>) (Letöltés: 2020. december 9.)

¹⁰ 1948 februárjában a Román Szociáldemokrata Párt és a Romániai Kommunista Párt egyesüléséből jött létre, 1965-ben felvette a Román Kommunista Párt nevet. 1989-ben megszüntették.

désekkel foglalkozó titkáráként és a Mezőgazdasági Bizottság elnökeként¹¹ ellenszegült a tömeges kollektivizálás elgondolásának. Döntését azzal indokolta, hogy ilyen rövid időn belül ez a folyamat csak erőszak alkalmazásával érhető el. 1950 nyarán Ana Pauker egészségi okokból a Szovjetunióba távozott. Helyére Gheorghe-Gheorghiu Dej¹² bizalmasa, Alexandru Moghioroș¹³ került a Mezőgazdasági Bizottság élére. Moghioroș a centralizáltan irányított, tömeges és erőszakos kollektivizálás híve volt.¹⁴ Ana Pauker visszatérte – ugyanazon év őszén – a durva és brutális kollektivizálás időszakos leállítását eredményezte. Megpróbálta felszámolni a Securitate által elkövetett törvénytelenéseket és orvosolni a helyi párttitkárok visszaéléseit. Ezért viszonylag kisszámú új kollektív gazdaság létesült. 1952 elején az összes

¹¹ A Román Munkáspárt Központi Bizottságának 1949. március 3–5-én lezajlott értekezlete döntött a párt Mezőgazdasági Bizottságának megalakításáról, melynek egyetlen céljaként a mintakollektívek létrehozását szabták meg. A bizottság tagja volt többek közt Nicolae Ceaușescu, a Mezőgazdasági Minisztérium államtitkára is.

¹² Gheorghe Gheorghiu-Dej, születési neve Gheorghe Gheorghiu (Bârlad, 1901 – Bukarest, 1965) kommunista politikus, 1947-től haláláig a román kommunisták vezetője. 1961-től a Román Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke. Munkáscsaládba született, vasutasoként dolgozott. Illegális aktivista, a Központi Bizottság tagja. Az 1933-as grivici (Grivița) sztrájkok után bebörtönözték. A kommunisták romániai börtönviselt frakciójának vezetője lett. 1944-ben megszökött. Hatalom-éhes, és egyben kisebbségi komplexusok jellemezték, főleg a tanultabb kommunista vezetőkkel szemben. 1945 őszén megválasztották a párt főtitkárává. Meggyilkoltatja Főrist, kivégezteti Pătrășcanut, majd Malenkov segítségével leszámol a moszkovitákkal is. Sztálin halála után látszólag reformokat vezetett be, de a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának zárt ülésén elhangzott, Nyikita Szergejevics Hruscsov által tartott beszéd következményeitől, valamint az 1956-os magyar forradalom és szabadságharcotól megrettenve újabb terrorhullámot indított el. A magyar felkelés ahhoz is kedvező alkalmat nyújtott számára, hogy bizonyítsa Moszkva iránti hűségét és megmutassa, hogy otthon rendet tud tartani. Ezért haláláig hatalmon maradhatott. (DELETANT, Dennis: *Communist terror in Romania. Gheorghiu-Dej and the police state, 1948–1965*. New York, Hurst, 1999).

¹³ Alexandru Moghioroș, születési neve Mogyorós Sándor (Nagyszalonta, 1911 – Bukarest, 1969) munkásmozgalmi aktivista, kommunista politikus. A kommunista ifjúsági szervezet egyik vezetője volt, majd részt vesz a lupényi és a resicabányai sztrájkokban. A krajovai perben elítélték, 1944-ben szabadult. 1948-tól a Politikai Bizottság tagja. Gheorghiu-Dej híve. Az Alkotmánytervezetet Előkészítő Bizottság vezetőjeként azt javasolta, hogy a kisebb és gazdaságilag kevésbé életképes területek összevonása révén 28-ról 20-ra csökkentsék a tartományok számát. Az ő javaslatára hozták létre a Magyar Autonóm Tartományt Marosvásárhely központtal. 1953-ban kinevezték a Pauker-ügyet vizsgáló pártbizottság élére. Nevéhez kötődik a romániai kollektivizálás megvalósítása. A Stoica-kormányban (1957–1961) első miniszterelnök-helyettes. Az 1967. december 8-án megtartott Központi Bizottsági értekezleten Nicolae Ceaușescu felmenti Gheorghiu-Dej maradék híveit – így Mogyorós Sándort is – minden még meglévő funkcióik alól (BETEA, Lavinia: Cinci dintr-o lovitură – Chivu Stoica, Drăghici, Apostol, Bârlădeanu și Moghioroș. *Historia*. <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/cinci-dintr-o-lovitura-chivu-stoica-draghici-apostol-barladeanu-si-moghioros> (2020. november 25)).

¹⁴ BRUCAN, Silviu: *Generația irosită. Memorii*. Bukarest, Univers & Calistrat Hogas, 1992.

kelet-európai kommunista állam közül Romániában volt a legkisebb a kollektív gazdaságok tulajdonában levő föld mennyisége.¹⁵ 1953-ban újabb három váddal illették. Egyrészt azzal, hogy még 1949-ben utasítást adott a párt tagságának felhívására, vagyis az volt a bűne, hogy a forradalmi munkásság mellett az osztályidegen elemeknek is lehetőséget adott a kommunisták soraiba való beférkőzésre. Többek közt „éberségének hiányával magyarázható” Pătrășcanu és a kommunisták ádáz ellenségeinek a párt vezetőségébe való beválasztása is.¹⁶ Másodrészt azzal vádolták, hogy még a harmincas évek végén nem határolódott el férjétől, a trockista, szélsőbalos és a nép ellenségének nyilvánított Marcel Paukertől. Harmadrészt a romániai zsidóság alijázának (a zsidó lakosság 1948 óta Izrael államba történő bevándorlása) megengedésével. Sztálin Paukert zsidó származása és női mivolta miatt megbízhatatlannak ítélte.¹⁷

Vasile Luca Központi Bizottsági tagot, pénzügyminisztert azzal vádolták, hogy intézkedései miatt a kulákok 1949–1951 között túl alacsony adókat fizettek, és hogy nyomására a kulák gazdaságok számáról téves adatokat szolgáltatottak. Az első konfliktusait a párt vezetésével a szovjetek által szorgalmazott mezőgazdasági kollektivizálás beindítása okozta. Luca pénzügyminiszteri tevékenysége, gazdasági „nacionalizmusa” és „buharinizmusa” gyanakvást és „nemtetszést váltott ki az elvtársak közt”.¹⁸ 1952 tavaszán Gheorghe Gheorghiu-Dej Luca szemére vetette, hogy szerint „Székelyföldön nincsenek kulákok” (1951-ben Luca parancsára 5000-ről 2330-ra csökkentették a Székelyföldön nyilvántartott kulákgazdaságok számát), és helytelenítette a mezőgazdaság kollektivizálását is. További hibának rótták fel, hogy pénzügyminiszterként nem támogatta a szovjetek által sürgetett pénzügyi reformot, jobboldali elhajlással vádolták,¹⁹ békülékenynek, arrogánsnak, nacionalistának és opportunistának nevezték, valamint szemére vetették felesége zsidó

¹⁵ LEVY, 2016. 95–97.

¹⁶ TISMĂNEANU, Vladimir: *O istorie politică a comunismului românesc*. Bukarest, Polirom, 2005. 110., 166. (A továbbiakban: TISMĂNEANU, 2005.)

¹⁷ LEVY, 2016. 174–187.

¹⁸ BOTTONI, Stefano: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Csíkszereda, Pro Print, 2008. 37.

¹⁹ TISMĂNEANU, 2005. 167.

voltát, cionista tevékenységét²⁰ és a nyugati hírszerzési szolgálatokkal való együttműködését.²¹

Teohari Georgescu ellen a legfőbb vád a jobb- és baloldali elhajlás és a liberalizmus volt. Lucához hasonlóan a békülékenységet is a szemére vetették, olyan bűnt, amit az opportunizmus rejtett formájának tekintettek. Végül – nem minden irónia nélkül – éberségének, valamint az osztályellenséggel szembeni határozott fellépésének hiányával vádolták annak ellenére, hogy ő volt a Duna–Fekete-tenger-csatorna megépítésének indoka alatt létrehozott kényszermunkatábor megteremtője, ahol 1949 és 1953 között tömegesen pusztultak el a kitelepítettek.

Politikai Főosztály, Bizalmas*

Berei elvtárs²²

Tárgy: A román sajtó a Luca- és Pauker-ügyről

György Jenő²³

²⁰ Elisabeta Luca, születési neve Betty Birnbaum (Balotica, Bălți/Бельцы, Besszarábia, 1909 – ?, 1992) kommunista aktivista. Önkéntesként részt vett a spanyol polgárháborúban, a sajtószolgálatnál az egészségügyi ellátásban tevékenykedett. Moszkvában 1941 és 1944 között Ana Pauker titkárnője volt. 1952-ben férjével együtt letartóztatták. Cionizmus és kémkedés volt ellene a vád. 1954-bes szabadult. Gheorghiu-Dej halála után rehabilitálták, majd 1971-ben a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága javaslatára megkapta a Tudor Vladimirescu érdemrendet. (*Betty Birman, una rumana en las Brigadas Internacionales*. <https://www.pceml.info/2010/11/23/betty-birman-una-rumana-en-las-brigadas-internacionales/>) (2020. november 28.)

²¹ A spanyol köztársaságiak veresége után Betty Birnbaum Franciaországba menekült, ahol a per-pignani menekülttáborba internálták. Az ellene felhozott vád szerint itt beszervezte a brit MI5 és a francia Deuxième Bureau (Bureau central de Renseignements) (LEVY, 2016. 188.).

* Mivel az írógépen nem voltak hosszú karakterek, illetve maga a szövegkorpusz is több elütést és helyesírási hibát tartalmaz, a textust a mai helyesírás szerint adjuk közre.

²² Berei Andor (Budapest, 1900 – Budapest, 1979) kommunista politikus. Kispolgári családba született. 1918-tól bölcsészhallgató volt a budapesti, majd a bécsi tudományegyetemen. 1917-ben az MSZDP-be, 1919-ben a KMP-ba lépett be. A háború után ifjús munkás-szervező volt. A Tanácsköztársaság bukása után részt vett az illegális kommunista mozgalom újjászervezésében, amiért 1921-ben a statáriális bíróság tizenöt év fegyházra ítélte. 1922-ben fogolycserével a Szovjetunióba került, ahol a Kommunista Internacionálé Irodáján, majd annak Központi Apparátusában dolgozott. 1934 és 1946 között a belga kommunista mozgalomban vezető funkciókat töltött be. 1946-ban tért haza Magyarországra. 1947 és 1948 között az Országos Terhivatal első főtitkára, majd 1954-től a forradalomig annak elnöke lett. 1948 és 1951 között a Külügyminisztérium politikai államtitkára, majd a külügyminiszter első helyettese volt. 1948 és 1956 között az MDP KV tagja. 1948 és 1976 között a Közgazdaságtudományi Egyetem tanára. 1956-ban Kádár János oldalára állt.

²³ György Jenő (Brassó/Braşov, 1922 – Budapest, 2007). Tanonciskolát végzett, esztergályos. 1949–1951-ben a Külügyi Akadémia hallgatója. Ennek befejezését követően a Külügyminisztérium állományába került. Beosztott diplomata (1952–1954), első beosztott (1958–1962) a bukaresti nagykövetségen. A Központban a III. Területi Osztály helyettes vezetője (1963–1966). I. o. titkár, ügyvivő a La Paz-i (1966–1968) követségen, majd a montevideói (1969–1971) nagykövetségen. A Központ-

Mint június 21-i feljegyzésünkben már ismertettük, a román sajtó a Luca–Pauker és Georgescu ügygel kapcsolatosan csupán a hivatalos közleményekre és a Mogyorós-cikk közzlésére szorítkozott. A lapokban sem külön cikk, sem megjegyzés nem jelent meg.

Fordulat következett be ezen a téren a Román Szakszervezeti Tanács plenáris üléséről közzétett közleménnyel, amely mélységesen elítélte Luca párt- és államellenes tevékenységét. A „Scanteia” június 17-i számában „A mezőgazdasági társulások megszervezése elsőrendű feladat” címen megjelent vezércikk pedig első ízben foglalkozik részletesebben Anna [sic!] Paukernek a mezőgazdaság szocialista átalakítása terén elkövetett mulasztásaival.

Azóta a román sajtó, mindenekelőtt a „Scanteia” csaknem naponta közöl a Luca–Pauker-ügyről cikkeket és ezek során kitér a román politikai, gazdasági és kulturális élet minden területére, ahol Luca–A. Pauker opportunistá elhajlásai éreztették hatását.

Nagy jelentőségű Gheorghiu-Dej elvtársnak a június 28-án tartott bányászértekezleten mondott beszéde, ahol hosszasan és igen alaposan foglalkozik a pártellenes elhajlások kérdésével. Luca–Pauker tevékenységének sok részletére és annak káros kihatására világítanak rá azok a tudósítások, melyeket a Scanteia egymásután a Bukarestben, Iasiban, Galatiban, Bacauban, Suceavan, Sztalinvárosban,²⁴ Vajdahunyadon, Ploestiben és Kolozsvárott tartott tartományi aktívaértekezletről közölt.

I.

Igen figyelemreméltó Gheorghiu-Dej elvtársnak a bányászértekezleten június 28-án elmondott beszéde. Gheorghiu-Dej elvtárs beszédében többek között leszögezi: „Nehézségeink nagyrésze a jobboldali opportunistá elhajlók tevékenységének eredménye.”

Nagy fontosságú Gheorghiu-Dej elvtársnak az a megállapítása, hogy a „R.M.P. Központi Bizottságának május 26–27-i plenáris ülésének ellemzése világosan megmutatja, hogy A. Pauker és T. Georgescu nemcsak békülékenyek, hanem ugyanugy mint V. Luca – jobboldali elhajlók is”. Figyelemreméltó ez a megállapítás, mert addig T. Georgescut csak békülékenységgel, A. Paukert pedig baloldali elhajlással és békü-

ban a VII. Területi (latin-amerikai országok) Főosztályon főosztályvezető-helyettes (1975). Rk. és meghatalmazott nagykövet (1975), a limai nagykövetség vezetője (1977–1980), akkreditálva Bolíviában (1976–1977 és 1982). (*Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990*. Szerk.: BARÁTH Magdolna – GECSÉNYI Lajos, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet Budapest, 2015. 180.)

²⁴ 1950 és 1960 között Brassó neve.

lékenységgel vádolták, valamint az is, hogy Gheorghiu-Dej elvtárs A. Pauker és T. Georgescu nevének említésekor, elhagyta az „elvtárs” megjelölést. Gheorghiu-Dej elvtárs beszédében részletesen foglalkozik Luca múltbeli tevékenységével és opportunistá magatartásával. Megemlíti, hogy a lupényi bányászok 1929. évi sztrájkjai alkalmával Luca a bányászok hősie harcával szemben opportunistá álláspontot foglalt el azt állítván, hogy ez a sztrájk nem a munkásosztály kezdeményezéséből indult, hanem az a sziguranca /rendőrség/ provokációja volt. Lucának az az állítása valójában a Luximin-féle²⁵ frakciós csoport nézeteinek kifejezője volt. /Luximint utólag leleplezték, mint burzsoá ügynököt a munkásosztály és a párt árulóját./ A továbbiakban Gheorghiu-Dej elvtárs leszögezi, hogy Luca múltbeli magatartása és a jelenlegi tevékenysége között szoros összefüggés van. /Scanteia VII. 2./

A „Scanteia” június 19-i vezércikke a tervfegyelem betartásával kapcsolatban rámutat arra, hogy Luca és köréje csoportosult ellenforradalmi elemek párt- és államellenes tevékenysége komoly akadályt jelentett a tervfegyelem megerősítéséért indított harcban. Arra törekedtek, hogy az iparban fékezzék a termelőeszközök fejlődését és hogy fékezzék az ország szocialista iparosításának ütemét. Ugyancsak a Scanteia június 29-i számában a szocialista iparosítás kérdéseiről írott cikkében leszögezi, hogy „a szocialista iparosítás teljes kibontakozásának biztosítására szükséges, hogy teljesen felszámoljuk a jobboldali elhajlásokat és megerősítsük a forradalmi éberséget a tisztességtelen szabotáló elemekkel szemben, akik megpróbálják aláaknázni a szocialista vállalatok működését, s a gazdasági élet menetét”.

Mezőgazdasági téren a kollektív gazdaságokban befurakodott ellenséges elemek leleplezésével számos cikk foglalkozott. Ezeknek a befurakodása Luca – A. Pauker és T. Georgescu által vezetett opportunistá politika következménye volt. A „Scanteia” kollektivisták leveleit közölte, amelyek rámutatnak Luca és A. Pauker jobboldali elhajló politikája okozta károkra.

Ezen túlmenően a román sajtó sokat foglalkozott Lucáék opportunistá politikája által a mezőgazdaságban okozott károk feltárásával és kiküszöbölésével. A mezőgazdasági termékek begyűjtésével kapcsolatos lemaradások – írja a Scanteia június 20-i vezércikke – annak tulajdoníthatók, hogy Luca és köréje tömörült ellenforradalmi elemek, akik befurakodtak az államapparátusba, aláaknázták a begyűjtési terv megvalósítását, számos kulákot középparasztoknak tüntettek fel és így megkönnyítették, hogy azok kivonják magukat a beszolgáltatási kötelezettség alól.

²⁵ Luximin Marcel Pauker álneve. (TISMĂNEANU, 2005. 74.)

C. Paraschivescu-Balaceanu²⁶ a bukaresti ügyvédi kollégium elnöke az igazságszolgáltatás újjászervezésével kapcsolatban cikket írt a *Contemporarul*²⁷ június 27-i számában. Paraschivescu cikkében rámutat arra, hogy az Igazságügyminisztérium apparátusába és egyes ítélkező szervekbe felelős posztokba számos gyáros, földbirtokos és ellenséges kulák elem furakodott be. A továbbiakban példákat hoz fel arra vonatkozóan, hogy számos kulákot törvényszegésért jelentéktelen pénzbüntetésre ítélték. Az igazságszolgáltatás terén megmutatkozó súlyos elhajlások T. Georgescunak tulajdoníthatók – állapítja meg cikkében C. Paraschivescu.

Stelian Moraru²⁸ a román Szakszervezeti Tanács elnöke a szakszervezeti választások előkészítésével kapcsolatban írt cikkében az eddigieknél élesebben ítéli el Lucáék tevékenységét s az alábbiakat írja: „A munkások, mérnökök, technikusok, tisztviselők százezrei mély megalégedésüket fejezik ki a pártnak és a kormánynak, hogy leleplezte és szétzúzta az ellenforradalmi elemek bűnös mesterkedéseit, kiknek az volt a céljuk, hogy az országban visszaállítsák a kapitalizmust” (Scanteia júl. 6.).

Érdekeselek azok a cikkek, amelyek a pártélet kérdéseivel foglalkoznak, valamint azok a levelek, amelyeket a dolgozók intéznek a lapok szerkesztőségeihez. Ezekben a levelekben élesen elítélik Luca, A. Pauker és T. Georgescu párt- és államellenes tevékenységét.

Megemlíthető, hogy a román sajtó eddig nem tett említést Lucáék külfölddel való kapcsolatairól, most azonban általánosságban előfordulnak ilyen célzások. Pl. a Scanteia június 29-i Titó-ellenes vezércikkében az alábbiakat írja: „Luca jobboldali elhajlásának, A. Pauker, T. Georgescu elvtársak /itt még elvtársaknak említi a cikk/ békülékeny magatartásának leleplezése, akik igyekeztek a pártra kényszeríteni a maguk opportunistá vonalát, valamint V. Luca párt- és államellenes tevékenységének leleplezése súlyos csapást jelent úgy a belső, mint a külső ellenségre.”

Gheorghiu-Dej elvtárs a bányászértekezleten elmondott beszédében ugyancsak megállapítja és még élesebben mutat rá arra, hogy az osztályellenség: a kapitalisták és a földbirtokosok az angol–amerikai imperialisták véres uralmának, a kapitalizmus visszaállításáról álmodoznak. Ezért az osztályellenség és ügynökeivel szembeni éberségnek törvénynek kell lennie a párton belül – állapítja meg Gheorghiu-Dej elvtárs.

²⁶ Constantin Paraschivescu Bălăceanu (Râmnicu-Sărat, 1893 – Bukarest, 1979) jogász, egyetemi tanár. Az egyetemet Bukarestben végezte (1915), majd Párizsban doktorált (1920). Az egykori Tutova, majd Ilfov megye Ügyvédi Kamarájának tagja. A Román–Szovjet Kutatóintézet alapítója (1947). 1955 és 1968 között a Bukaresti Ügyvédi Kamara elnöke. 1942-ben a kommunista ifjak perében védőügyvéd, majd Ion Antonescu védőügyvédje a „Nagy Nemzetárulás” perben, ahol Románia háború alatti vezetői fölött ítélték. 1957 és 1961 között a Nagy Nemzetgyűlés tagja.

²⁷ Helyesen *Contemporanul* (magyarul: kortárs). A Román Kommunista Párt Kulturális és Szocialista Nevelés Bizottságának erősen proletkult jellegű hetilapja. 1946 és 1989 között jelent meg.

²⁸ A Román Szakszervezeti Szövetség központi tanácsának tagja, majd annak elnöke.

Június 9–10-e között zajlott le az U. T. M.²⁹ Központi Bizottságának hetedik plenáris ülése. Ezen az ülésen megvitatták a R. M. P.³⁰ Központi Bizottságának május 26–27-i határozatát. A plenáris ülés határozatot hozott, amely leszögezi, hogy az U. T. M. központi Bizottságának plenáris ülése elítéli Luca párt- és államellenes és mint ennek az elhajlásnak főirányítóját, valamint A. Pauker és T. Georgescu elvtársakat békülékeny, opportunista magatartásuk miatt. /Érdekes, hogy itt csak Lucát bélyegzi meg, mint fő elhajlót./

A népi tanácsok ötödik ülészakával kapcsolatosan is sokat foglalkoztak a lapok a Luca-üggyel. A népi tanácsok ötödik ülészakán Luca és A. Pauker opportunistá politikája által előidézett hiányosságok kerültek felszínre, különösen a mezőgazdaság és a pénzügyek terén. Ennek kapcsán számos, a népi tanácsokba befurakodott és Lucáék által támogatott ellenséges elemet lepleztek le.

II.

Különös figyelmet érdemelnek azok a tudósítások, melyeket a Scanteia a tartományi aktívaértekezletekről közöl. Az első ilyen tudósítás a június 6-i bukaresti aktívaértekezletről június 22-én jelent meg a Scanteiában.

A tartományi aktívaértekezleteken megvitatták Lucáék jobboldali opportunistá elhajlásait. Mint a tudósításokból kiderül, igen sok érdekes hozzászólás hangzott el és számos kérdést tettek fel. Az aktívaértekezleteken a Központi Vezetőség egy-egy tagja jelent meg, akik hosszabb beszéd keretében ismertették Luca–Pauker–Georgescu ügyét.

Az első ilyen értekezlet a június 6-án megtartott Bukarest-tartományi pártbizottság aktívaértekezlete volt, amelyen megjelent GH. Apostol³¹ az R. M. P. Központi Bizottsága titkárságának tagja. Miután Gh. Apostol elvtárs ismertette Lucáék párt- és államellenes munkáját, számos kérdést tettek fel, és több hozzászólás hangzott el. Az egyik résztvevő megkérdezte, hogy milyen magatartást tanúsított V. Luca a nemzetiségi kérdésben. Gh. Apostol válaszában rámutatott arra, hogy V. Luca a nemzetiségi kérdésben is a Párt marxista–leninista irányvonalától eltérő politikát folytatott,

²⁹ Uniunea Tineretului Muncitoresc (Kommunista Ifjúsági Szövetség – KISZ).

³⁰ Román Munkáspárt.

³¹ Gheorghe Apostol (Tudor Vladimirescu, Galac megye, 1913 – Bukarest, 2010) kommunista politikus. 1934-ben lépett be a Román Kommunista Pártba. A Romániában bebörtönöztek csoportjához tartozott. A Román Munkáspárt főtitkára 1954–1955-ben, kétszer nevezték ki a Minisztertanács alelnökének (1952–1954, 1961–1967). Az ötvenes években a sztálinista dogmatikus vonal kiemelkedő képviselője. Georghe Gheorghiu-Dej halála után Ceaușescu legjelentősebb ellenlábas a párt főtitkári pozíciójáért folytatott versengésben.

pl. támogatta a kulákoknak a kollektív gazdaságokba való bejutását, különösen a magyarlakta vidékeken. V. Luca, valamint legközelebbi rokonai a kizsákmányolók és kizsákmányoltak „nemzeti egységének” népellenes elméletét propagálták. Egyébként V. Lucának személyes kapcsolatai voltak kulákokkal, sőt magyar földesurakkal is, akikkel együtt ment halászni, vadászni, s akiknek házában jobban érezte magát, mint a párttagok között.

Gh. Marinescu, a bukaresti Sztálin-rajon pártbizottságának titkára felszólalásában a következőket mondotta: „V. Luca nem egy egyszerű elhajló, mivel megkísérelte, hogy megteremtse a feltételeket a kapitalizmus visszaállításra. Nem csodálkoznék, ha az Ellenőrző bizottság megállapítaná, hogy az ellenség szolgálatában állott.”

Iasiban június 17–18-án került sor a tartományi pártbizottság aktívaértekezletére, amelyen Chisinevski³² elvtárs, az R. M. P. Központi Bizottsága titkárságának tagja vett részt. Itt is igen sokan szólaltak fel. Az értekezleten elhangzottak közül igen figyelemreméltó Chisinevski elvtársnak az a megjegyzése, hogy A. Pauker nem első ízben hajlik el a párt marxista–leninista irányvonalától, hanem már az 1944. augusztus 23 utáni napokban a helyes marxista–leninista irányvonallal ellenkező álláspontra helyezkedett, amikor az ellenség elleni harc az államapparátusnak a vaspártista bandák maradványaitól való megtisztítása és a párt sorai tisztaságának a biztosítása volt napirenden. Ezzel leszerelte a pártszervezeteket, meggyengítette az éberséget és megkönnyítette a kispolgári elemek behatolását a pártba. /Scanteia június 25./

A Galati-tartomány pártbizottsága június 17–18–19-én tartotta aktívaértekezletét, amelyen jelen volt a Központi Vezetőség részéről Miron Constantinescu³³ elvtárs. A jelenlevők közül többen feltették azt a kérdést, hogy V. Luca bíróság elé lesz-e

³² Iosif Chişinevski vagy Kişinevski, születési neve Jakob Roitman (Chişinău, 1905 – Bukarest, 1963) kommunista politikus, funkcionárius. Felesége – Liuba Chişinevski – nevét vette fel, aki a Nagy Nemzetgyűlés elnökségi tagja volt, a Román Antifasiszta Nők nevű szervezet elnöke, illetve Ana Pauker közeli munkatársa. Kezdetben Gheorghe Gheorghiu-Dej támogatója, oroszlan-része volt a Pauker–Luka-ügy lebonyolításában. Az 1956. március 23–25-i plénumon, majd az 1956. április 3-i, 4-i, 6-i és 12-i Politikai Bizottság ülésén Miron Constantinescuval közösen erős kritikával illették Dejt, majd 1957-ben Constantin Pârvulescu, a kommunista párt egyik alapítójának segítségével a Politikai Bizottságban sikertelen próbálkozást tett Gheorghe Gheorghiu-Dej leváltására. Ezek után kiszorult a párt vezetéséből, majd az 1960-as választások alkalmával a Központi Bizottságból is. (GRANVILLE, Johanna: Hungary, 101: Seven Ways to Avoid a Revolution and Soviet Invasion of Romania. *Cold War History* 2010/1. 81–106.)

³³ Miron Constantinescu (Kisinyov/Chişinău, 1917 – Bukarest, 1974) marxista szociológus. A Román Kommunista Párt Politikai Bizottságának tagja 1944 és 1957 között. 1956-ban rövid ideig tanügyminiszter. 1957-ben Gheorghiu-Dej megfosztja minden tisztségétől. Ezek után a Román Tudományos Akadémia Gazdaságkutató Intézetében dolgozott. Gheorghiu-Dej halála után tanügyminiszterré választották, a Központi Bizottság titkára és a Végrehajtó Bizottság tagja.

állítva elkövetett tetteiért és V. Luca, A. Pauker, valamint T. Georgescu írásait kivonják-e a forgalomból? Érdekes, hogy a sajtó az erre adott választ nem közli, csupán annyit jegyez meg, hogy a feltett kérdésekre Miron Constantinescu elvtárs megadta a választ. I. Coman a helyi sajtó egyik szerkesztője felszólalásában megjegyezte, hogy „eddig nagyon kevés cikket közöltünk a jobboldali elhajlások leleplezésére és leküzdésére, pedig ezt a dolgozók kérik”. /Scanteia június 26./

A fentiekén kívül hasonló értekezletek zajlottak le Bacau, Suceava, Hunyad, Prahova, és Sztálin tartományokban. A Bacau tartományi aktívaértekezleten Chivu Stoica elvtárs, a Suceava tartományi aktívaértekezleten Emil Bodnarus elvtárs, a Sztálin tartományi aktívaértekezleten Petre Borila,³⁴ a Hunyad tartományi aktívaértekezleten Constantin Parvulescu és a Prahova tartományi értekezleten Dumitru Coliu³⁵ elvtársak jelentek meg a Központi Vezetőség részéről.

A Bacau tartományi pártbizottság aktívaértekezletén Ilie Cáner a békási V. I. Lenin vízierőmű építkezésének elnöke elmondotta, hogy V. Luca a vízierőmű építkezésénél egy alkalommal látogatást tett és ott igyekezett kishitúséget elhinteni a dolgozók soraiban, gúnyt űzött a dolgozók vállalásaiból, lelkesedésükből. /Scanteia június 28./

A Sztálin tartományi aktíva értekezleten több mint 50 felszólaló volt. Német József tolmácsolta a dolgozó székely lakosságnak V. Luca párt- és államellenes tevékenységével szembeni felháborodását és gyűlöletét. A felszólaló elmondotta, hogy amikor V. Luca Székelyföldre ment, nem a Párttal, vagy a dolgozó emberekkel vette fel a kapcsolatot, hanem a barátaival, a volt földbirtokosokkal, kulákokkal, kizsákmányoló elemekkel. V. Luca magának és barátainak halászat és vadászat céljából erdőt és patakokat tartott fenn. Elmondotta, hogy V. Luca testvéreinek és unokatestvéreinek, Tóth Gézának, Tóth Endrének és Luca Jenőnek felháborító törvényszegő tetteit fedezte és más gyilkos, részeges, verekedő kulák-elemek megbüntetését megakadályozta. Beszélt Tóth Géza Háromszék megye pártbizottsága volt titkárának terrorista módszereiről. Tóth Géza titkárságának idején a kulákok úgy járkáltak a Párt székházában, mint otthon. A kulákokat befogadták a kollektív gazdaságokba, annak a helytelen nemzetiségi irányvonalnak az alapján, amelyet V. Luca és Tóth Géza

³⁴ Petre Borilă, születési neve Iordan Dragan Ruszev (Szilisztra, 1906 – Bukarest, 1973) kommunista politikus, politikai komisszár a spanyol polgárháborúban. A második világháború alatt Moszkvában a Kominternél tevékenykedik. 1948 és 1969 között a Központi Bizottság tagja.

³⁵ Dumitru Coliu, születési neve Dimitar Kolev/Димитър Колев (Vaszilieva, Kadrilater, 1907 – Bukarest, 1979) kommunista politikus, katonatiszt. 1947 és 1949 között a Hadügyminisztérium államtitkára, majd katonai attasé Moszkvában (1949–1951). 1945-től haláláig a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja, 1952 és 1954 között Minisztertanács elnöke, a Nagy Nemzetgyűlésben képviselő.

képviseltek. /a székely nemzetiségű kizsákmányoló és kizsákmányoltak „egysége”!/ /Scanteia június 28./

A Hunyad tartományi aktívaértekezleten Tekov Tvetan a petrozsényi pártbizottság titkára rámutatott arra, hogy V. Luca állandóan dicsekedett forradalmi múltjával, de a bányászok nem tudják elfelejteni, hogy V. Luca 1929-ben a szilvölgyi bányászok sztrájkja idején gyáván megfutamodott a Zsilvölgyéből. Nem véletlen, – mondotta a felszólaló – hogy V. Luca 1929 óta nem járt Zsilvölgyében. /Scanteia június 29./

III.

A Kolozsvár tartományi aktívaértekezlet június 14-én zajlott le és a Scanteia csak július 8-án közölte róla tudósítást. Ezen az értekezleten Mogyorós Sándor elvtárs, a R. M. P. Központi Bizottsága titkárságának tagja jelent meg.

D. Dejeu, Kolozsvár pártbizottságának titkára ismertette a Luca–Pauker-ügyet. Beszédében rámutatott arra, hogy Lucáék jobboldali elhajló politikájának következményei Kolozsvár tartományban is éreztették hatásukat. Az ő politikájuk következménye volt, hogy a tartományban nyilvántartott kulákok száma 3500-ról 2400-ra csökkent. A Pauker elhajlásai következtében pedig, a tartományban 1951-ben csak egy kollektív gazdaság alakult.

A beszámoló után a jelenlevők több kérdést tettek fel és számos hozzászólás hangzott el. Az egyik jelenlévő azt a kérdést tette fel, hogy milyen múltbeli gyökerei vannak A. Pauker oportunista magatartásának? A válasz az volt „Még az illegalitás évei alatt voltak olyan pillanatok, amikor A. Paukernek ilyen békülékeny magatartása fedezte egyes elemek behatolását a Párt vezetőségébe, amelyek azután bűnös frakciós harcot folytattak a pártban.”

Nagy feltűnést és felháborodást keltettek az aktívaértekezleten Veres Pál,³⁶ Nagy István³⁷ és Dán István³⁸ felszólalásai, akik megkísérelték védeni Lucát.

Veres Pál felszólalásáról a Scanteia ezeket írja: „Több elvtárs rámutatott arra, hogy Veres Pál, a Központi Bizottságnak az alapszervekhez intézett levele megvitatása

³⁶ Veress Pál (Marosvásárhely, 1906 – Kolozsvár, 1983) munkásíró, illegális kommunista, az észak-erdélyi szakszervezeti mozgalom vezetője, 1944-ig többször elítélik. 1952 és 1954 között újra börtönbe kerül. Később munkásigazgatóvá nevezik ki.

³⁷ Nagy István (Kolozsvár, 1904 – Kolozsvár, 1977) kommunista munkásíró, elbeszélő, drámaíró, publicista.

³⁸ Dán István (Vajdaszentivány, 1892 – ?) szerkesztő, közíró, kommunista agitátor, szakszervezeti vezető. Asztalosnak tanult. Az orosz hadifogságban kapcsolatba került a bolsevikokkal, majd az omszki Nemzetközi Brigád politikai komisszára lett. A Romániai Famunkások Országos Szövetségének titkára (1922–1930). 1932-ben letartoztatják és elítélik. 1945 után a közigazgatásban és az iparban töltött be vezető szerepet.

során Lucát és ellenséges politikáját védelmező magatartást tanúsított. Veres Pál megpróbálta ez alkalommal, hogy elterelje a pártaktíva figyelmét Luca tevékenységének antimarxista és antileninista jellegéről. Igyekezett apró, jelentéktelen problémák felé terelni a figyelmet, hogy így elrejtse a jobboldali elhajlás ellenforradalmi tartalmát. Amint a felszólalásokból kitűnt, Veres elvtárs alapjában azt követelte, hogy elrejtse a tényeket, mert ő maga is a pártra káros frakcionista tevékenységet folytatott. Pedig a Párttól minden segítséget megkapott, a mai napig sem tudott megszabadulni régi opportunizmusától, sőt részt vett a Párt irányvonalától való elhajlásokban, ugyanakkor hosszú idő óta súlyos nacionalista és sovinszta megnyilvánulásai voltak.”

Nagy Istvánról a lap az alábbiakat írja: „Nagy István azt mutatta felszólalásában, hogy elítéli a jobboldali elhajlást és követőit, azonban megpróbálta elemezni az elhajlás párt- és államellenes tartalmát és nem tudott határozott elvi álláspontra helyezkedni, mivel akadályozták őt – és ez a jelenlevők felszólalásaiból is kitűnt – saját múltbeli oportunista elhajlásai és hibái, amelyek jelenlegi tevékenységében is megnyilvánulnak.

Ugyanakkor Nagy elvtárs felszólalásából kitűnik az is, hogy nem értette meg eléggé Pártunk Lenin és Sztálin nagyszerű tanításaiból merített internacionalista politikájának irányvonalát. Nem értette meg, hogy Pártunk – amely közös harcra és munkára hívja a különböző nemzetiségű dolgozókat a szocializmus építésére és az ember ember által való kizsákmányolás megszüntetéséért, – keményen elítéli azokat, akik a kizsákmányolók és kizsákmányoltak közötti »nemzeti egység« jelszavával meglopják magukat. A felszólalónak fölített kérdésekből ugyancsak kitűnt, hogy noha Nagy elvtársnak lehetőségei voltak, hogy megismerje a Párt irányvonalát, mégis a falu éltéről szóló írásaiban a munkásosztály és a parasztság szövetségét zavarosan ábrázolja. Ezekben az írásokban annak a ténynek a meg nem értése tükröződik, hogy ez a szövetség közös érdekeken és kölcsönös kötelezettségeken alapul és hogy a dolgozó parasztságnak lehetősége van és érdeke is, hogy a szocializmus építéséhez a munkásosztály mellett aktívan hozzájáruljon.

Ugyanakkor, mint a Bolyai Egyetem rektora, Nagy elvtárs nem ment határozottan azon az úton, hogy soraiból képezzenek kádereket, nem távolította el az egyetemről a kizsákmányoló osztályokból bekerült elemeket és ugyancsak nem harcolt elég szilárdan az egyetemen megnyilvánuló egyes nacionalista megnyilvánulásokkal szemben. Nagy elvtárs az ülésen igyekezett elkerülni, hogy őszintén és nyíltan beismerje a pártaktíva-értekezlet előtt elkövetett hibáit és nem mutatott rá ezeknek a hibáknak régi gyökereire sem.

A résztvevők közül többen erősen megbírálták amiatt, hogy Nagy István vonakodott, hogy beismerje nyíltan hibáit a pártaktíva előtt.”

Dán Istvánra vonatkozóan a lap az alábbiakat írja: „Különös felháborodással és gyűlölettel ítélte el az egész aktívaülés azt az ellenséges, pártellenes magatartást, amelyet a vita folyamán Dán Stefan tanúsított; régi romlott, frakcionalista és opportunista, nacionalista és sovinszta magatartását, akinek múltbeli és jelenlegi tettei méltatlanok egy párttaghoz. Dán Stefan demagóg felszólalásában megpróbálta, hogy szépítse és kendőzze V. Luca politikájának ellenforradalmi jellegét és azokat a károkat, amelyeket V. Luca és a körülötte lévő ellenséges elemek okoztak dolgozó népünknek. Dan Stefan Luca párt- és államellenes tevékenységének igazolására azt hozta fel, hogy Lucának »sok dolga volt«, hogy »fáradt volt«, sőt attól sem riadt vissza, hogy Luca vadászatait »fáradtságával« igazolja. A valóságban Dán Stefan igyekezett elrejtetni a Párt és a dolgozó nép elől saját ellenséges magatartását. Felfuvalkodva előtérbe helyezte saját személyét s nem riadt vissza attól sem, hogy a Pártot és annak vezetését megrágalmazza.”

A jelenlevők közül többen szükségesnek tartották, hogy megfelelő választ adjanak ennek a rothadt, ellenséges elemnek, kifejezván ezzel megvetésüket. A vita során kitűnt, hogy Dán Stefan politikai és erkölcsi szempontból züllött elem, akinek egész sor munkás- és pártellenes megnyilvánulásai voltak. „Dan Stefan leleplezése bebizonyította, hogy a Kolozsvár-tartományi pártbizottság aktívája el van határozva, hogy nem tűre egyes rothadt elemeknek azt a próbálkozását, hogy aláaknázzák a párt egységét” – írja a Scanteia.

Ezután Mogyorós Sándor elvtárs szólalt fel. Felszólalásában rámutatott arra, hogy az aktívaülés súlyosan elítélte a jobboldali elhajlást és határozott, világos, helyes álláspontból tett tanúságot, különösen Veres, Nagy és Dán felszólalásával szemben, akiknek zavaros, helytelen, ködös álláspontjuk volt.

Mogyorós elvtárs Veres Pál felszólalásával kapcsolatban az alábbiakat mondta: „Veres elvtárs beismerte, hogy határozatlansága, melyet itt mutatott nem mai keletű, hanem mélyebb múltbeli gyökerei vannak. Ő azonban félt a dolgokat nevének nevezni és beismerni a Párt előtt azt, hogy ő maga is elcsúszott az opportunizmus vonalára és éppen ezért nehezebbre esett, hogy határozott, harcos álláspontot foglaljon el a jobboldali elhajlással szemben. Veres elvtárs megelégedett annyival, hogy kijelentse azt, hogy ő őszinte. De a Párt nincs hozzászokva ahhoz, hogy csak szavaknak higgyen. A Párt az őszinteséget az emberek tettein keresztül méri le, aszerint, hogy hogyan harcolnak a Párt irányvonalának megvalósításáért, a Párt irányvonalától való minden elhajlással szemben, aszerint, hogy gyakorlatban milyen a viszonyuk a dolgozó néphez és a munkásosztályhoz. A helyzet az, hogy a tartományi pártbizottságnak örködnie kell afelett, hogy kérlelhetetlen kritika tűzébe tartsa őt.”

Ami Nagy Istvánt illeti – mondotta a továbbiakban Mogyorós elvtárs –, kitűnt, hogy ő megpróbált, de nem tudott határozottan állást foglalni az opportunizmussal

szemben, mert gátolják őt saját múltbeli hibái. Mogyorós elvtárs rámutatott arra, hogy a Párt segíteni akar Nagy elvtársnak, hogy mélyen megértse a Párt irányvonalát és következetesen tudjon küzdeni azért a vonalért, hogy kiküszöbölhesse hibáit. Ezért szükséges, hogy Nagy elvtárs világosan lássa, hogy opportunizmusa és zavaros megnyilvánulásai nem véletlenek, hanem ezeknek régebbi gyökerei vannak. A szovjetellenes háború idején, amikor a hitlerizmus legázolt egy sor országot és Romániát, valamint Magyarországot s szocializmus országa elleni bűnös háborúba rángatták, mikor a fasizmus és a háború leírhatatlan szenvedéseket okozott a néptömegeknek, Nagy István, akit a munkások úgy tekintettek, mint forradalmi író, elszakadt a Párttól és mivel hitt a hitlerizmus győzelmében, átpártolt az ún. „népi írók” soraiba – a Horthy-rendszer álcázott írnokai közé. Ebben a periódusban kezdett Nagy elvtárs írni a liberális burzsoá sajtóban, abban a sajtóban, amely kirakat-haladó szellemiséget hirdetett, amelynek az volt a célja, hogy megtevéssze a munkásosztályt és a demokratikus elemeket és amely a valóságban a magyar fasizmust és a szovjetellenes háborút igyekezett alátámasztani. Ilyen módon Nagy elvtárs valójában a horthyzmust szolgálta, a munkásosztály összes ellenségeit, akik kölcsönvették az ő baloldaliságát. Noha annakidején a Párt megkritizálta Nagy elvtársat, figyelmeztette, hogy a barikád túlsó oldalára csúszik, ő mégis folytatta azt a vonalat. Ezután Mogyorós elvtárs idézett néhány szót abból a megható írásból, melyet a nagy forradalmár harcos, akit a magyar fasiszták meggyilkoltak, Józsa Béla intézett Nagy Istvánhoz /1941-ben!/ Ebben a pártszerű és elvi fontosságú dokumentumban Józsa Béla rámutat arra, hogy a „népi írók” teljes összességükben a magyar fasizmus szellemi fészket képezték. Józsa Béla az alábbiakat írta Nagy Istvánnak: „Te hallgatásoddal, a cikkeiden keresztül, értekezéseid révén segítetted ennek a szellemi ködnek a terjesztését, elősegítetted azt, hogy eljusson oda is, ahová eddig csak kis mértékben jutott el, a munkásosztály soraiba. De mikor felhívták a figyelmedet, nem helyezkedtél a munkások oldalára, hanem a »népi írók« oldalán foglaltál állást. Mindezek elég világosak voltak, s mégis te a »népi írók« oldalára álltál, azt állítva, hogy befolyásolod őket, de fordítva történt, ők befolyásoltak Téged.”

Szükséges, hogy Nagy elvtárs – mint egy párttaghoz illik – bátran elemezze múltbeli tevékenységét, mert csak ezen a módon tud elég erőt gyűjteni a jövőhöz. A Párt és a dolgozó emberek értékelik az írókat, de ők azt is kérik, hogy őszintén szolgálják a népet és kéz a kézben menjenek a néppel a harc bármilyen körülményei között.

Ami Dan Stefánt illeti, magatartása nem meglepő. Ismert dolog, hogy ahányszor világos állásfoglalásról van szó, ő mindig összekeverte a dolgokat és másokat is megpróbált megzavarni. Így cselekedtek mindig az opportunisták. De Dan Stefan ezt nem akarja meglátni és igyekszik megakadályozni másokat is abban, hogy meglássák a jobboldali elhajlók politikájának veszélyes tartalmát. V. Luca olyan ellenséges

elemekkel vette magát körül, mint Vijoli és Jacob, akiknek múltbeli magatartását elég jól ismerte. Hasonló tényekkel szemben kétkulacos magatartást tanúsított. De ebből világosan felismerhető az opportunisták jellegzetes magatartása, akik állandóan félnek attól, hogy le lesznek leplezve. A tartományi pártbizottságnak figyelembe kell vennie Dan Stefan magatartását, tetteit, mivel szavainak már úgy sincs semmi értéke.

Mogyorós elvtárs befejezésül összegezve az aktívagyűlés eredményeit, az alábbiakat mondotta: „nem véletlen, hogy V. Lucát, A. Pauker és T. Georgescu támogatták, mivel maguk is jobboldali elhajlók voltak és közös álláspontra helyezkedtek Lucával. A Pauker már az elmúlt évek folyamán a Párt irányvonalával ellenkező álláspontra helyezkedett, így a háború befejezése után, mikor a pártvezetés az egész Pártot harcba hívta a fasizmus megsemmisítésére és figyelmeztette a kispolgári elemeknek a Pártba való beözönlésének veszélyére A. Pauker a pártszervezeteket lefegyverezte, éberségüket elaltatta, ezáltal nyíltan a vasgárdista elemekhez fordult. Ez a párt soraiban tisztaságára vonatkozó marxista-leninista tanításokkal ellentmondó álláspont lehetővé tette, hogy a Párt soraiba nagyszámú idegen, kispolgári, sőt ellenséges elemek férközzenek be, akiknek nagyrészt a felülvizsgálat alkalmával később kizárták.”

IV.

A Román Munkáspárt Központi Bizottsága május 27–29-én tartott ülésének határozata után a román sajtó nem foglalkozott a Luca–Pauker-üggyel, noha a Luca-ügy feldolgozását szélesebb körben már június 6-tól pártaktíva-értekezleteken kezdték.

Érdekes, hogy a Scanteia az értekezletről szóló tudósításokat csak június 22-től kezdte közölni és a Központi Bizottság határozatát, vagy a Luca–Pauker-ügyet valamilyen vonatkozásban tárgyaló cikkek csak június 17-e óta jelennek meg. Ettől kezdve naponta foglalkozott a Luca-üggyel; ez a periódus július 8-ig tart és a kolozsvári pártaktíva értekezletről szóló tudósítással fejeződik be.

Eddig a Magyar Népi Szövetség és más nemzetiségi szervezetek vezetőségei állásfoglalásáról nem kaptunk képet a román sajtóból. A romániai Magyar Szó a Magyar Népi Szövetség lapja pedig a Luca-üggyel kapcsolatban a hivatalos közleményen, a Scanteia június 3-i cikkén, Gheorghiu-Dej beszédén, valamint egy-két általános jellegű és a Scanteia június 17-i vezércikkén kívül – nem foglalkozott a kérdéssel s a pártaktíva értekezletről meg sem emlékezett.

Nincs a sajtóban nyoma annak, hogy a felsoroltakon kívül a többi tartományi pártbizottságokban megtartották-e a Luca-ügy feldolgozására irányuló aktívaértekezletet.

Ezt követően a sajtó egyáltalán nem foglalkozik az üggyel, ezzel szemben a román újságokban több Titó-ellenes cikk jelenik meg. Az utóbbi napokban azonban két olyan cikk is jelent meg a Romániai Magyar Szóban, melyek Luca és Pauker elhajlásainak káros következményeivel is foglalkoznak. Így július 11-i számában közli Kerekes Jenő: „A terv ütemes teljesítése a termelés szüntelen fokozásának eszköze” című cikkét. Kerekes megállapítja, hogy a vállaltok egyenletes termelésének egyik legfontosabb feltétele az anyaggal és technikai eszközökkel való ütemes ellátás biztosítása és ezen a téren a gazdasági és pénzügyi szervekben befurakodott ellenséges elemek aknamunkája következtében súlyos hibák voltak. „A Vasile Luca köré csoportosult ellenforradalmi banda a kapitalizmus visszaállításnak feltételeit akarta megteremteni hazánkban. A nép ellenségei, akik a pénzügyi és bankrendszerbe befurakodtak, azzal akartak lesújtani szocialista iparunkra, hogy a forgóalapokat nagy késéssel folyósították. V. Luca demagóg módon fecsegett a szocialista gazdaság fontosságáról, valójában pedig vezetése alatt álló ellenséges elemeket segítette abban, hogy aláássák a szocialista gazdálkodás megszervezését a vállalatoknál. A. Pauker és T. Georgescu békülékeny magatartást tanúsított V. Luca pártellenes tevékenysége iránt és a békülékenységről kiderült, hogy lényegében álcázott oportunizmus. Az ő békülékeny állásfoglalásuk megakadályozta a Pártot abban, hogy hamarabb felfedezze és felszámolja a jobboldali elhajlást és káros következményeit. Ez annál is inkább komoly felelősség, mert A. Pauker és T. Georgescu, V. Luca elhajlás iránti békülékenységének az volt az alapja, hogy közös platformon voltak a párt vonalával szemben.”

Ugyancsak a Romániai Magyar Szó július 16-i vezércikkében „A néptanácsok egy főfeladata – minél több újtípusú társulás alakítása” címmel részletesen foglalkozik a társulások megalakulásával kapcsolatos feladatokkal és Lucáék tevékenységének káros kihajtásaival. A cikk rámutat arra, hogy Luca, Pauker és Georgescu jobboldali oportunista elhajlása általában késleltette az újtípusú mezőgazdasági társulások megalakulását, a már meglévő társulások fejlesztését és nem hajtották végre az erre vonatkozó parthatározatokat. Ennek eredménye volt az, hogy pl. a kolozsvári kerületben június végéig még egyetlen társulás sem alakult, bár a dolgozó parasztok készek voltak TOZ-típusú³⁹ társulásokat alakítani. Így történt meg az is, hogy kulákokat bíztak meg az újtípusú társulás megalakításával, másutt ellenséges elemek nacionalista uszításokkal akadályozták meg a TOZ-típusú társulás létrejöttét.

³⁹ A TOZ-típusú mezőgazdasági társulásokban (întovăreşire pentru prelucrarea pământului) a földterület és a mezőgazdasági eszközök egyéni tulajdonban maradtak, de a földeket tagosították és közösen dolgozták meg. Munka- és termelési terv alapján művelték a földet, jellemzője volt, hogy a társulás nem oszlott fel a mezőgazdasági év végén, és ugyanakkor lehetőség volt közös (osztatlan) alap létrehozására is.

Fentiek mutatják, hogy a Luca-ügyről a magyar nyelvű tájékoztatás sokkal kisebb mértékű, mint román nyelven.

Nem vettük itt figyelembe az új Alkotmány tervezetével kapcsolatban az utolsó néhány napban megjelent cikkeket.

Ez a feljegyzés a június 1-je és július 18.-a között megjelent román lapok alapján készült.

Budapest, 1952. július 22.

SERES ATTILA

MENEKÜLÉS BUDAPESTRŐL MOSZKVÁBA. KÉT ESETTANULMÁNY SZOVJET CIVILEK RÉSZVÉTELÉRŐL AZ 1956. ÉVI FORRADALOMBAN*

BEVEZETÉS

Tanulmányunk kiindulópontjául orosz levéltári források szolgálnak, két beszámoló arról, hogy szovjet állampolgárságú civilek hogyan „vészelték át” a magyar forradalom idején Budapesten töltött napjaikat. Noha egyik dokumentum szerzője sem „eresztette túl bő lére” a közölnivalóját – egyikük egy három és fél oldal, másikuk pedig mindössze egy másfél oldal terjedelmű gépiratban örökítette meg az emlékeit –, a forradalom eseménysorát egészen sajátos és számunkra talán szokatlan perspektívába helyezik. Csak a véletlennek köszönhető, hogy ezek a személyek éppen Budapesten tartózkodtak a forradalom idején, és így, akaratukon és szándékukon kívül, önkéntelenül váltak a magyar főváros utcáin zajló történések részeseivé. Abban az értelemben nevezhetjük őket egyszerű civileknek, hétköznapi embereknek, hogy nem a Kreml elnyomó apparátusát, a szovjet államigazgatást, a katonai vagy állambiztonsági szerveket képviselték. Tehát nem a budapesti szovjet külképviseletek diplomataiként, a magyar államhatalom és államirányítás legmagasabb szintjein dolgozó úgynevezett „tanácsadókként” vagy a forradalom leverésére bevetett fegyveres alakulatok katonáiként voltak jelen Magyarországon,¹ így a forradalomban való „részvételükkel” összefüggésben semmilyen tudatos politikai motivációt vagy elleneséges, repressziós szándékot nem lehet felfedezni.

A látószögük nem önmagában a civil mivoltuk miatt különleges, hiszen számtalan külföldi állampolgárságú egyén, újságírók, riporterek, vöröskeresztes segítők stb. voltak a forradalom szemtanúi. Van azonban egy ismérv, ami a szovjet civileket minden más ország állampolgárától megkülönbözteti: éppen annak az országnak voltak

* A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani Mihail Kovaljovnak és Vitalij Tyihonovnak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségükért. A tanulmány az Orosz Tudományos Alaputatások Alap RFFI 21–59–23002. sz. projektjének keretében készült.

¹ A Magyarországon dolgozó szovjet tanácsadók feladatkörére és működésére részletesen ld. BARÁTH Magdolna: „Testvéri segítségnyújtás”. Szovjet tanácsadók és szakértők Magyarországon. In: Uő.: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez 1944–1990*. Budapest, Gondolat, 2014. 102–136.

a polgárai, amellyel a magyar forradalom, az abban kifejeződő szuverén népakarat, és annak letéteményesei, a legitim magyar kormány és a felkelésben tevőlegesen résztvevő tömegek konfrontálódtak. Noha a forradalom egyik emblematikus jelszava, a „*Ruszkik haza!*”, elsősorban a szovjet helytartók és csapatok kivonására irányuló széles körű társadalmi igényt és szabadságvágyat testesített meg, kétségtelenül belesűrűsödtek a második világháború óta a magyar társadalomban elfojtott szovjetellenes indulatok, ezért a szovjet civilek nem alaptalanul érezhették úgy, hogy a magyar forradalmárok ellenségként tekintenek rájuk. Ezzel az „ellenségképpel” kapcsolatban igyekszünk majd cizelláltabb kontúrokat megrajzolni, annyit mégis érdemes előrebecsátani, hogy mindkét beszámolóból az vehető ki, hogy a történetben szereplő személyek féltették a testi épségüket, kiszolgáltatottnak érezték a helyzetüket, s ebből következően a budapesti tartózkodásuk alatt igyekeztek elrejtőzni a szállodáikban.

EGY ÉLETÚT LEGFONTOSABB SZAKASZAI

Az első irat, amely a fentebb vázolt megközelítési módot lehetővé teszi számunkra, Arkagyij Lavrovics Szidorov (1900–1966) szovjet történész 1956. november 3-án kelt beszámolója a Szovjet Tudományos Akadémia (SZTA) Külügyi Osztálya számára az október 15-től 30-ig tartó budapesti kiküldetéséről.² Őt a szó legszűkebb értelmében nem is igazán tekinthetjük „egyszerű civilnek” vagy „átlagpolgárnak”, hiszen 1956-ban, magyarországi útja idején egyszerre volt az SZTA Történeti Intézetének igazgatója és a Moszkvai Lomonoszov Állami Egyetem Szovjetunió Története Tanszékének vezetője.³ Ezek a kulcspozíciók a tudományos közéletben meglehetősen exponált helyzetet biztosítottak számára, ezek birtokosaként lehetősége adódott a tudománypolitika – sokszor nemcsak közvetett, hanem közvetlen – alakítására. Ha nem is a tudományos produktumát tekintve,⁴ de a felülpozicionált helyzetéből

² Az irat lelőhelye: Orosz Tudományos Akadémia Levéltára – Arhiv Rosszijszkaj Akagyemii Nauk (a továbbiakban: ARAN), fond (f.) 579, opisz (op.) 2, gyelo (gy.) 76, liszt (l.) 34–34ob.

³ Szidorov életrajzi adatait itt és a továbbiakban is – amennyiben ezt külön nem jelöljük – egy 2001-ben megjelent életrajzi enciklopédiából merítettük. A kötet szerzői a biográfiai adatok ismertetéséhez alap kutatásokat is végeztek, és addig ismeretlen levéltári forrásanyagot is felhasználtak, ezért eddig ez a legteljesebbnek tekinthető életrajzi ismertető róla. Ld. VORONKOVA, Svetlana: Arkagyij Lavrovics Szidorov. In: *Isztoriki Rosszii. Biografii*. Red. CSERNOBAJEV, Anatolij. Moszkva, ROSZSZPEN, 2001. 728–735.

⁴ Az életében a tanulmányai mellett egy társszerzős monográfiája (SZIDOROV, Arkagyij – PANKRATOVA, Anna: *Russzko-japonszkaja vojna. Pervaja burzsuzno-demokratsieszkaja revolucija v Rosszii (1905–1907 gg.). Lekcii*. Moszkva, Viszsaja partyijnaja skola, 1951.) egy általa szerkesztett kézikönyv (*Ocserki isztorii SZSZSZR. 1907–mart 1917*. Pod. red. SZIDOROVA, Arkagyija. Moszkva, Ucs-

fakadóan nyugodtan titulálhatjuk őt az „egyes számú” szovjet történésznek, akkori-ban az ő személye testesítette meg a szovjet történettudomány új – ideológiai – irányvonalait.

Szidorov életének három szakaszát érdemes dióhéjban ismertetnünk. Először is, már nagyon korán, fiatal korában belépett a Komszomolba, majd az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártba (OK(b)P), s a kezdetek kezdetétől a szűkebben vett pátriája, a Nyizsnyij-Novgorod-i terület falusi fiatalságának ideológiai szervezésével foglalkozott. Felsőfokú tanulmányait az OKP KB moszkvai, a pártkáderek legmagasabb szintű ideológiai képzéséért felelős Központi Pártintézetében (Insztitut Krasznoj Professzuri) folytatta. Az itt végzett történészek életszemléletének és alkotói módszertanának domináns eleme lett a marxista tanokon alapuló ideológiai axióma, mindannyiukat a meg nem alkuvó szembenállás jellemezte a „burzsoá” történettudományi metodológiával és általában véve a polgári történetírással szemben. Az intézet elvégzése után, 1929-ben visszakерült a szülőföldjére, ahol egészen 1935-ig pártmunkával foglalkozott, illetve különböző oktatási intézményekben végzett oktatói tevékenységet. A pályafutását megtörte, hogy 1935-ben kizárták a pártból és megfosztották az állásától, azzal a váddal, hogy 1923-ban, az úgynevezett „nagy pártvita” idején,⁵ ingadozott a két legnagyobb frakció között. Rövid egy év leforgása alatt azonban, 1936-ban, visszavonták a vele szembeni vádakat, és helyreállították a párttagságát, a személyét és párttevékenységét teljes egészében rehabilitálták, s kimondták, hogy nem ő követett el hibát, hanem az ő kizárásáról határozó korábbi pártvezetés. Ezt követően kinevezést nyert a Moszkvában gondozott *Isztorik-Marxiszt* című lap szerkesztőségébe, s lehetővé tették számára, hogy a Szovjetunió legnagyobb presztízsű felsőoktatási intézményében, a Lomonoszov Egyetemen vállaljon katedrát. Az eddigi életrajzi adatai alapján is látszik, hogy a háború kirobbanásáig,

pedgiz, 1954.) és egy önálló monográfiája (SZIDOROV, Arkagyij: *Finanszovoje polozsenyie Rosszii v godi Pervoj mirovoj vojni (1914–1917)*. Moszkva, Izdatyelsztvo AN SZSZSZSR, 1960.) jelent meg.

⁵ 1923. október 15-én az OK(b)P 46 régi tagja levélben fordult a párt Központi Bizottságának Politbüro-jához, melyben felhívták a figyelmet arra, hogy a párton belül „frakciódiktatúra” kezdődött, s a pártegység örve alatt elnyomják a másként gondolkodókat. A levél a „46-ok nyilatkozata” néven vonult be a történelembe, s lényegében ezzel vette kezdetét a baloldali ellenzék története a párt históriáján belül. Az OK(b)P KB októberi plénuma elítélte ezt a fellépést, s ezzel egy nagy-szabású vita előtt nyitott teret, amelynek két körvonalazódó frakciója lett a Lev Trockij körül tömörülő „baloldal”, illetve a Joszif Sztálin, Grigorij Zinovjev és Lev Kamenyev nevével fémjelzett triumvirátus. Erre részletesen ld. KRASZOVICKAJA, Tatyjana: *Transformacija partyijnój sztrukturi i kadrovih mehanyizmov 1921–1928* gg. In: *Isztorija Kommunyiszticeszkój Partyii Szovjetszkovo Szójuza*. Red. BEZBORODOV, Alekszandr. Moszkva, ROSZSZPEN, 2014. (Szerija „Isztorija sztalinizma”). 198–204.

vagyis érett férfikora kezdetéig, tipikus káderkarriert futott be, mindez magában rejtette azt, hogy élete delén túl előbb-utóbb magasabb pozícióba juthat.

Életrajzának második figyelemre méltó, és a magyarországi tartózkodása szemszögéből is adekvátnak tekinthető mozzanata a frontszolgálata a háború idején. Nem sokkal a náci Németország támadása után a frontra irányították, először, 1941 októberétől a 3. Moszkvai Lövészhadosztály kötelékében harcolt, majd 1942 januárjától az Északnyugati Front 664. sz. lövészezredének propaganda-instruktoraként szolgált. 1942 tavaszán megsebesült, ezért kórházi kezelésre szállították a hátszországba, egyúttal a Vörös Hadsereg Politikai Főigazgatóságának tartalékállományába helyezték. Felépülését követően kooptálták az SZTA Elnöksége mellett létrehozott, ügynevezett Nagy Honvédő Háború Történetének Bizottságába. A grémium tagjai történészek voltak, akik interjúk, feljegyzések, szemtanúk beszámolóinak rögzítése révén szintetizálták a fronttevékenységre és a háborús helyzet alakulására vonatkozó adatokat, szisztematikus gyűjtőmunkát folytattak abból a célból, hogy később megírják a háború tudományosan megalapozott, szovjet szempontú feldolgozását. Szidorov tehát ebben a minőségében újra a fronton találta magát, a terepen dolgozott, az egyes csapattestek tagjaival és parancsnokaival készített interjúkat, figyelte és lejegyezte a fronton zajló hadműveleteket, ami a személyi biztonsága szempontjából ugyancsak egy sérülékeny helyzet lehetett.

Életének harmadik, háború utáni szakasza hozta el számára a leglátványosabb emelkedést a ranglétrán. Beszédes, hogy 1949-ben hogyan került a Lomonoszov Egyetem Szovjetunió Története Tanszékének élére: a tanszékvezetői pozíciójának a megszerzése összefüggött az akkor már akadémikus, történész körökben rendkívül nagy tekintélynek örvendő Iszaak Minc⁶ és tudományos iskolája tagjainak kiszorításával az egyetemről. Szidorov komoly szerepet játszott abban, hogy Mincet és társait célszemélyekként belesodorták az éppen akkor folyó „kozropolitizmus” elleni kampányba, 1949 tavaszán minden lehetséges fórumon nyíltan támadta elődjét, azal diszkreditálva őt, hogy ő és műhelyének növendékei monopolizálják a szovjet történetírást.⁷ Nyilvánvalóan Szidorov szakmai karrierjének a csúcsát jelentette, hogy 1953-ban – már a tanszékvezetői cím birtokosaként – kinevezték az SZTA Történeti Intézetének az élére. Ebben az időben ugyanis a szovjet akadémia ez volt az egyetlen történettudományi intézete, s ezzel Szidorov a hivatalos szovjet történet-

⁶ Minc, Iszaak Izrailevics (1896–1991) szovjet történész, a Szovjetunió 1917–1941 közötti történelmének kutatója, 1946-tól az SZTA tagja, akadémikus, 1932-től 1949-ig a Lomonoszov Egyetem Szovjetunió Története Tanszékének tanszékvezetője.

⁷ ТИХОНОВ, Виталий: Борба за власць в совјетској историческој науке. А. Л. Сидоров и И. И. Минц (1949 г.). *Вестник Липецкого государственного педагогического университета. Серия „Гуманитарные науки”*. 2011/2. (A továbbiakban: ТИХОНОВ, 2011.) 76–80.

tudomány legpozícionáltabb szereplője lett. Ennek előzményei azonban kísértetiesen hasonlítottak arra a forgatókönyvre, ahogyan Mincet annak idején eltávolították. 1950-ben Szidorov volt a feje annak a bizottságnak, amely az intézet munkáját volt hivatva átvilágítani. A grémium vizsgálatai – noha a szakmai teljesítmény tekintetében nem találtak fogást az intézeten – az ideológiai munka és a személyzeti politika terén számtalan hibára világították rá, mindez pedig végső soron az ugyancsak nagy tekintélyű középkorász, a nemzetközi szinten is jegyzett Borisz Grekov⁸ igazgató menesztéséhez vezetett, akit nem sokkal a halála előtt Szidorov váltott az intézet élén.⁹

Szidorov iskolaalapítóként vonult be az orosz történetírás nagykönyvének fejezetei közé, egyesek szerint ő és egyetemi tanítványai elvitathatatlan érdemeket szereztek Oroszország „hosszú XIX. századi” gazdaságtörténetének feltárásában és feldolgozásában.¹⁰ Igaz, az, hogy a „hatalom nyelvét beszélő tudós” előtt akkor megnyílhatott a tudomány ajtaja, annak is köszönhető, hogy jelentős szerepet játszott a politikai közgazdaságtan analitikai módszereinek meghonosításában a szovjet gazdaságtörténet-írásban.¹¹ Szidorov neve mindemellett nemegyszer a fentebb is plasztikusan érzékeltetett káderpolitikai játszmákkal, konkurens alkotók lejáratásával, áthelyezésekkel összefüggésben került előtérbe az 1950-es évek tudományos közéletében.¹² A pozíciószerzései és vezetői stílusa sokakat a sztálini hatalomgyakorlási mechanizmusra emlékeztetett, talán nem is véletlen, hogy összességében nem túl hosszú ideig, 1959-ig állt az intézet élén, és az akadémiai levelezői taggá történő kinevezését is megakadályozták.¹³ Mindemellett tanulságos, hogy az igazgatói regnálásának a felezőpontja éppen a XX. kongresszus idejére esik, ami önmagában nem volt elegendő ahhoz, hogy a pozíciói megrendüljenek. Az a kérészéletűnek számító fiaskó, amit a pártkarrierjében 1935–1936-ban el kellett szenvednie, 1953-tól, vagyis Sztálin halála után, a hrucsovi „enyhülés” és desztalinizáció feltételrendszere között még előnyére is válhatott, hiszen ezzel olyan imázst építhetett fel magáról, amely őt

⁸ Grekov, Borisz Dmitrijevics (1882–1953) szovjet történész, középkorász, 1935-től az SZTA tagja, akadémikus, 1938-tól 1953-ig az SZTA Történeti Intézetének igazgatója.

⁹ TYIHONOV, 2011. 79.

¹⁰ LANSZKOJ, Grigorij: Arkagyij Lavrovics Szidorov i evo naucsnaia skola izucsenyija ekonomiceszkoi isztorii Rosszii. *Isztoriceszkij Vesztnik*, 2016/9. (A továbbiakban: LANSZKOJ, 2016.) 148–157.

¹¹ TYIHONOV, Vitalij: „Politekonomija” akagyemiceszkoi karjeri v sztalinszkoi epohu. Diszkusszija po politekonomii 1951 g., XIX szjezd i isztorii A. L. Szidorov. *Gyialog szo vremenyem. Almanah intellektualnoj isztorii*. Vpuszk 58. (2017). 340–351.

¹² Ld. erre még: KORSZAKOV, Szergej – DEBORIN, Mihail: Borba akagyemika A. M. Deborina za naucsnuju i obscesztvennuju rehabilitaciju. Poveszty v dokumentah i szvigyetyelsztvah. *Filoszofszkij Zsurnal*, 2014/1. 117–139.

¹³ TYIHONOV, 2011. 79.

is a sztálini önkény áldozataként állította be. Nyilván ezzel és a káderpolitikai játszmák során kialakított pragmatizmusával magyarázható, hogy 1956-ban a XX. kongresszus határozatainak egyik tudománypolitikai interpretátoraként tudott mutatkozni.¹⁴

A MAGYARORSZÁGI ÚT ELŐKÉSZÜLETEI

Az egyik legfontosabb kérdés, hogy milyen szervezőmunka előzte meg Szidorov magyarországi útját. A legkorábbi, és minden bizonnyal a kiinduló dokumentum, amire ezzel kapcsolatban bukkantunk, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Történettudományi Főbizottsága 1956. február 13-i ülésének jegyzőkönyve. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a főbizottság előző, 1954. októberi ülésén annak keretén belül egy önálló bizottságot hívtak életre, melynek feladata a magyar történettudomány nemzetközi kapcsolatrendszerének megvizsgálása volt, és annak alapján, a soron következő ülésre konkrét javaslatokat kellett előterjesztenie a szükségesnek látszó feladatok megvalósítására.¹⁵ A grémium tagjai Pach Zsigmond Pál, Ember Győző, Fejér Klára, Zsigmond László és a forradalom idején halálos lövést kapott I. Tóth Zoltán voltak. Az 1956. februári ülésre elkészült jelentés egy önálló pontban taglalta a szovjet szakmabeliekkel fennálló kapcsolatokat, s külön kitért arra, hogy a legutóbbi ülés óta eltelt időszakban milyen közös szimpóziumokat szerveztek, mely moszkvai konferenciákon vettek részt magyar történészek. A jelentés egyetlen hiányosságként vetette fel, hogy a két akadémia közötti együttműködés keretében már régóta nem járt szovjet történész Magyarországon.

Ez azonban így, még az akadémiák közötti közvetlen kapcsolatokra vonatkozó distinkcióval együtt sem teljesen igaz. A Magyar Történészek I. Kongresszusa néven elhíresült, 1953. június 6–13. között zajló tudományos programsorozatra egy három főből álló delegáció érkezett Budapestre a Szovjetunióból.¹⁶ A szovjet delegáció súlyát csak növelte az a tény, hogy annak vezetője Anna Pankratova¹⁷ (1897–1957),

¹⁴ LANSZKOJ, 2016. 151.

¹⁵ Az MTA Történettudományi Főbizottsága 1956. február 13-i ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1956. február 13. Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (a továbbiakban: MTAL), Filozófiai és Történettudományok Osztálya, 223. doboz, 3. sz. dosszié, 15223/1956. II. O. sz.

¹⁶ A kongresszus anyaga nyomtatott formában is megjelent: *Magyar Történész Kongresszus. (1953. június 6–13.)* Szerk. LUKÁCS Lajos. Budapest, Akadémiai, 1954.

¹⁷ Pankratova, Anna Mihajlovna (1897–1957) szovjet történész, a XIX. századi és XX. század eleji munkás- és szakszervezeti mozgalom kutatója, 1953-tól az SZTA tagja, akadémikus, 1939-től 1953-ig az SZTA Történeti Intézetének főmunkatársa, 1953-tól 1957-ig a *Voproszi Isztorii* főszerkesztője.

a *Voproszi Isztorii* című legtekintélyesebb szovjet történelmi folyóirat főszerkesztője volt. Noha a nagyszabású, és a Rákóczi-szabadságharc 250. évfordulójának ünnepségeivel egybekötött rendezvényt a Rákosi-kormányzat is presztízsértékűnek tekintette,¹⁸ a kongresszusra érkező szovjet delegáció útjának szervezését a két akadémia bonyolította, és maga a program is az MTA főépületének dísztermében vette kezdetét egy plenáris üléssel. Tény azonban az is, hogy a „kölcsonös kulturális és tudományos csere”, ebben a konkrét esetben a „kutatócsere” (egyéni kiküldetés és kutatóút) fogalma még nem volt bevett a két ország bilaterális együttműködési rendszerében. Azt a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió között kötött 1956. június 28-i kulturális és tudományos együttműködési egyezmény, illetve annak július 3-án Moszkvában aláírt munkaterve rögzítette és szabályozta először részletesen.¹⁹ Az SZTA részéről egyéni kiküldöttként utoljára valóban Szidorov elődje, a már említett Borisz Grekov járt Magyarországon, 1948 őszén.²⁰

Mindenesetre az albizottsági jelentéstevők azt indítványozták, hogy még 1956 folyamán, legalább egy vezető beosztású vagy ismert szovjet történészt lásson vendégül az MTA néhány hetes időtartamra. Mindenekelőtt Szidorov nevét emelték ki.²¹ Az ülés jegyzőkönyvét a főbizottság az MTA Elnöksége elé terjesztette, amely, a rendelkezésünkre álló források alapján ítélve, elfogadta a Szidorov meghívására vonatkozó indítványt. Az MTA Levéltárában az utókorra maradt egy több mint hetvenoldalas részletes beszámoló a Rusznyák István elnök által vezetett hétfős magyar akadémiai delegáció 1956. június 7-től július 5-ig tartó hivatalos szovjetunióbeli látogatásáról.²² A küldöttségnek tagja volt még Erdey-Grúz Tibor főtítkárr, Fogarasi Béla

¹⁸ Erre részletesen ld. Anna Pankratova beszámolója az SZTA Külügyi Osztálya számára a szovjet delegáció részvételéről a Magyar Történészek I. Kongresszusán. Moszkva, 1953. július 11. ARAN, f. 579, op. 2, gy. 76, l. 10–24. Pankratova a beszámolójában kiemelte, hogy az MDP részéről milyen kitüntetett figyelemben részesítették őket, a szovjet delegáció mindhárom tagja számára külön személygépkocsit biztosítottak sofőrrel, továbbá egy-egy, a tolmácsfeladatokat is ellátó személyi titkárt delegáltak melléjük.

¹⁹ A munkaterv szövegét ld. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–k KÜM Admin., Szovjetunió 1945–1964, 12. doboz, 00440/12/1956. szám.

²⁰ Erre ld. Borisz Grekov beszámolója 1948. november 6–18. közötti magyarországi kiküldetéséről. Moszkva, dátum nélkül. ARAN, f. 529, op. 2, gy. 76, l. 1–9.

²¹ Mellette felmerült még három kollégája, a részben magyar történelmi tematikával foglalkozó Revekka Averbuh (1891–1978), a kifejezetten hungarológusként végzett fiatal Tofik Iszlamo (1927–2004) és a nemzetközi kapcsolatok történetével, azon belül is a korszakban politikai szempontból kurrensnek számító „nagy honvédő háború” diplomáciatörténetével foglalkozó Viktor Iszraeljan (1919–2005) neve is. Az MTA Történettudományi Főbizottsága 1956. február 13-i ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1956. február 13. MTAL, Filozófiai és Történettudományok Osztálya, 223. doboz, 3. sz. dosszié, 15223/1956. II. O. sz.

²² Ismeretlen eredetű beszámoló az akadémiai elnöki delegáció 1956. június 7. – július 5. közötti látogatásáról a Szovjetunióban. Budapest, 1956. augusztus 16. előtt. MTAL, Elnökségi titkárság, TÜK-

alelnök és Szabó Imre, a II. Társadalmi-történeti Osztály titkára. Ebből a személyi összetételből levonhatjuk azt a konzekvenciát, hogy ez nem egy sokadrangú delegáció volt, hanem az MTA teljes vezérkarát reprezentáló, legmagasabb szintű elnöki küldöttség. A Szovjetunióban tartózkodó delegáció a hivatalos és protokolláris vizitéken (SZTA Elnöksége stb.) túlmenően számos akadémiái intézetbe is ellátogatott, többek között programjába iktatta a Történeti Intézetet is.²³ A dokumentum röviden kitér a Szidorovval folytatott megbeszélés alapvető mozzanataira, s rögzíti azt is, hogy az eszmecsere végén személyesen Rusznyák tolmácsolta a szovjet tudós számára az MTA meghívását kéthetes magyarországi látogatásra. Egy külföldi tudományos akadémia elnökének személyes invitálása nyilvánvalóan Szidorov számára is visszautasíthatatlan gesztus volt, ezért ő a meghívást azon nyomban el is fogadta, és előzetesen megállapodtak abban, hogy a látogatásra még a folyó év őszén sort kerítenek.²⁴ A Szabó Imre aláírásával ellátott, és július 6-ra datált meghívólevél ma is megtalálható Szidorovnak az Orosz Állami Könyvtár Kézirattárában őrzött személyi hagyatékában.²⁵

„A NAGY” SZOVJET TÖRTÉNÉSZ A MAGYAR TÖRTÉNELEM SODRÁBAN

Szidorov rögtön a beszámolója elején megjegyzi, hogy már az október 15-i megérkezése után érezhetővé vált a magyar főváros levegőjében a hétköznapiakétól eltérő, forrongó hangulat, ezért úgy döntött, hogy a tervezett két héthez képest kevesebb időt, csak 7-10 napot tölt majd Budapesten. A magyar vendéglátó partnereivel – nyilván még 23-a előtt – meg is állapodott abban, hogy 27-én hazautazik a magyar fővárosból.²⁶

iratok, 35. doboz, 8. tétel, 40935/1956. sz.

²³ Bizonyos, hogy a delegáció a magyar–szovjet kulturális és tudományos munkaterv július 3-i ünnepi aláírási ceremóniáján nem volt jelen, mert Moszkva után Kijevben is hosszas tárgyalásokat folytattak az Ukrán Tudományos Akadémia képviselőivel. Ld. az előző lábjegyzetben hivatkozott beszámoló gépiratának 54–72. oldalát.

²⁴ Uo. 45–46.

²⁵ Orosz Állami Könyvtár Kézirattára – Otgyel rukopiszej Rosszijszkoj goszudarsztvennoj bibliotyeiki (a továbbiakban: OR RGB), f. 632, k. 95, gy. 6, l. 3. Az iratra Mihail Kovaljov hívta fel a figyelmünket, szívésségét ezúton szeretnénk megköszönni.

²⁶ Ld. ARAN, f. 579, op. 2, gy. 76, l. 34–34ob. Az események ismertetésekor itt és a továbbiakban is erre a dokumentumra hivatkozunk.

A forradalom napjaiban a Magyar Tudományos Akadémián zajló eseményekről Póto János írt kiváló tanulmányt.²⁷ Van egy érdekes mozzanat, amely előrevetíthette az akkoriban az MTA legfelső berkeiben kialakuló, s Póto feldolgozásban részletesen ismertetett vezetői válságot, vagy legalábbis az addigi vezető tisztségeket betöltő személyek megingását. Az akadémiai intézetek dolgozói október 19-én, pénteken délután széles körű aktívaértekezleten vitatták meg a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége (MDP KV) korábbi, értelmiségi határozatával kapcsolatos teendőket.²⁸ Az MTA Dísztermében rendezett gyűlést Erdey-Grúz Tibor főtitkár moderálta, s azon részt vettek az akadémiai intézetek igazgatói, párttitkárai, szakszervezeti titkárai és munkatársai, továbbá számos akadémikus is. A felszólaló intézetigazgatók és akadémikusok gondolatmenetének egyik döntő érvényű konklúziója ugyanaz volt: meg kell szüntetni az Akadémiára nehezedő politikai nyomást és mentesíteni kell a tudományok művelését az ideológiai kényszerektől. Ezzel összhangban elhangzott az is, hogy az intézetek működtetésében és a tudományos kutatásban ki kell küszöbölni az azt megelőző időszak „szektás” és dogmatikus hibáit. Többen felvetették az MDP KV Tudományos Osztálya vezetőjének, Andics Erzsébet történésznek a személyi felelősségét is, s noha a menesztésének szükségességét nyíltan nem követelték, nyilvánvaló volt, hogy a változáshoz egyértelmű személyi konzekvenciákat is le kell vonni.²⁹ Szinte biztos, hogy Szidorov értesült erről az értekezletről, s legalább felszínesen az ott elhangzottakról is, ezért a beszámolója elején az akadémiai közegben uralkodó feszült légkörre is utalhatott. Egyes sajtóbeszámolók meg is jegyzik, hogy az akadémiai intézetek munkatársai évek óta nem beszéltek ennyire őszintén és szenvedélyesen a problémáikról, mint akkor, ezen az értekezleten.³⁰

Szidorov budapesti munkaprogramjával kapcsolatban egyelőre nem bukkantunk részletes, napi szintű, naplószerű feljegyzésre vagy emlékeztetőre, még csak előzetes programterv sem került a látókörünkbe. A megérkezését követő napokról mindössze annyit ír, hogy sikerült megismerkednie néhány intézet munkájával, és október 22-én, kedden este az MTA akkori Roosevelt téri székházában egy ünnepi fogadást tartottak a tiszteletére, amelyen megjelent Fogarasi Béla, Erdey-Grúz Tibor és Szabó

²⁷ Ld. PÓTO JÁNOS: 1956 az Akadémián. *Történelmi Szemle*, 2006/1–2. 53–90.

²⁸ Az MDP KV elméleti folyóirata, a *Társadalmi Szemle* 1956. augusztusi számában publikált, „Értelmiségi politikánk néhány kérdéséről” című határozatáról van szó. A határozat legfontosabb megállapítása az volt, hogy az értelmiség egészének lebecsülése, háttérbe szorítása, továbbá a régi és új értelmiség közötti különbségtétel elve és gyakorlata hibás volt. Ld. BENCsik Péter: Az MDP értelmiségi határozata és az 1956. évi „funkcionárius-vita”. *Aetas*, 2009/2. 88–92.

²⁹ Az értekezleten történeteket egyelőre csak sajtóbeszámolók alapján tudjuk rekonstruálni. Ld. pl.: Az akadémiai intézetek dolgozói megvitatták az értelmiségi határozattal kapcsolatos teendőket. *Magyar Nemzet*, 1956. október 20. 2.

³⁰ Széles vita az Akadémia demokratizálásáról. *Szabad Nép*, 1956. október 20. 1.

Imre, akikkel már ez év nyarán, a moszkvai útjuk során megismerkedett. Biztos, hogy itt egy ponton Szidorovot megcsalta az emlékezete, ugyanis erre a fogadásra nyilvánvalóan nem október 22-én, hanem 23-án este került sor, hiszen a tömegdemonstrációk aznap kezdődtek el a főváros utcáin, ráadásul 23-a esett a keddi napra, 22-e pedig hétfőre. Valószínűsíthető, hogy a nagyszabású protokolláris fogadás időpontjáig csak a hivatalos vizitek, intézetlátogatások kötelező sorozata zárult le. A *Magyar Nemzet* és a *Népszava* október 24-i számában ugyanis még közzétette a Szidorov következő napra, tehát 25-re tervezett, s nyilván jóval korábban egyeztetett előadására vonatkozó információkat: annak helyszínét az MTA Történettudományi Intézetének Belgrád rakpart 5. szám alatti épületében, az időpontját (16:00 óra) és címét is („A szovjet történettudomány helyzete a XX. kongresszus után”).³¹ A szovjet történész beszámolóját olvasva ugyanakkor egyértelművé válik, hogy erre már nem került sor, hiszen rögzíti, hogy 23-a után megszakadt minden kapcsolata a magyar kollégáival, s a 29-én estig tartó közel egyhetes időszakot a szálláshelyén, a Margitszigeti Nagyszállóban „vészelte át”.

Még azt is ki lehet hámozni a szükséges beszámolóiból, hogy az ünnepi fogadást minden bizonnyal meg kellett szakítani, mert tüntető csoportok haladtak el az akadémia épülete mellett a Parlament irányába, ez zavarólag hatott, illetve félelemmel töltötte el Szidorovot. A Margit-sziget irányába két kézenfekvő „menekülési útvonal” kínálkozott számára. Az első, kicsit talán rövidebb a Parlament felé, a Margit hídon át vezetett, a másik pedig a Lánchídon át a Bem tér irányába. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor szakadt meg a koccintás az Akadémia főépületében, ugyanakkor bármelyik útvonalat is választotta a megrémült ünnepelt, mindenképpen tüntető csoportok sűrűjén kellett áthaladnia, így magának is élőben kellett szembesülnie a tömeggel. Mint tudjuk, a budai oldalon, a Bem-szobornál zajló békés demonstráció körülbelül 17:00 órakor ért véget, a tüntetők onnan éppen a Margit hídon át vették útjukat a Parlament felé, s eközben a Petőfi-szobor irányából is folyamatosan hömpölygött a tömeg az Országház felé, éppen az Akadémia épülete mellett elhaladva. Este 18:00 órára a Kossuth tér és a környező utcák is megteltek, körülbelül 200-300 ezer ember gyülehetett ott össze, 18:30-kor a tér világítását is lekapcsolták.³² Egy félmondatban meg is említi Szidorov, hogy alig jutott el a szálláshelyéig, azt, hogy egyáltalán eljutott, Réti Lászlónak, az MDP Párttörténeti Intézete igazgatójának köszönhette, aki elkí-

³¹ Ld. Szovjet tudós előadása. *Magyar Nemzet*, 1956. október 24. 8. – A. L. Szidorov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történeti Intézete igazgatója október 25-én 16:00-kor előadást tart az MTA Történettudományi Intézetében (V. Belgrád rakpart 5.) „A szovjet történettudomány helyzete a XX. kongresszus után” címmel. *Népszava*, 1956. október 24. 4.

³² HORVÁTH Zsolt: *Műgyetem 1956–1957. A forradalmi tanév története*. Budapest, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 2006. (A továbbiakban: HORVÁTH, 2006.) 30–31.

sérte őt. Egészen október 29-ig a szállóban tartózkodott, ki sem tette onnan a lábát. Ott ismerkedett meg Genrih Zelenkóval, a Minisztertanács Munkaerőforrás Főigazgatósága igazgatójával,³³ és az általa vezetett delegáció másik négy tagjával,³⁴ akik ugyanúgy „beszorultak” a négy fal közé, a szállodában várták sorsuk jobbra fordulását.

Változás csak akkor következett be a helyzetükben, amikor „egy magyar kommunista”, akinek a nevét Szidorov nem is tudta rendesen megjegyezni,³⁵ 29-én éjjélkor megjelent a szállodában, és elvitte őket a budapesti szovjet nagykövetségre. Az eseményeknek ez a szála egyelőre kibogozhatatlan, nem tudjuk, hogy ki bízta meg az említett személyt, hogy juttassa el biztonságban Szidorovékát az akkori Magyar Ifjúság útján lévő szovjet nagykövetségre. Réti László nyilván másokkal is megoszthatta, hogy szovjet vendégük 23-án este odaért a szállóba, illetve Zelenkóék kényszerpihenőjéről az ő vendéglátóiknak is tudniuk kellett. Mindenesetre valószínűnek látszik, hogy ez a kissé konspiratív színezetű akció nem a szovjet misszió berkeiből indult ki, ugyanis ott nem voltak felkészülve a hat állampolgáruk fogadására, sebtében kellett megoldást találni a helyzetükre. 30-án hajnalban egy tankokból és páncélozott járművekből álló konvoj vitte el őket egy Budapesttől harminc kilométerre lévő légi bázisra.³⁶ Ha nem ismernénk Szidorov életrajzát, azt gondolhatnánk, hogy számára ez egy rendkívül szokatlan élethelyzetnek bizonyult, s akár magunk elé is képzelhetjük azt a – tragikomikus – szituációt, amelyben egy, a Szovjetunióban hivatali ranggal bíró, akkor már az 56. életévében járó professzor, hajnalok hajnalán egy páncélozott járműbe préselődve, tankok fedezetében, életét kockáztatva kénytelen végigutazni az ellenségesnek vélt magyar főváros utcáin. Mindezt azonban a beszámolóban viszonylag higgadtan, csak a szűk tényekre szorítkozva írja le, ami

³³ Zelenko, Genrih Joszifovics (1905–1972) szovjet pártfunkcionárius, 1954-től 1959-ig a Minisztertanács Munkaerőforrás Főigazgatóságának vezetője.

³⁴ Ez a delegáció még annyit sem láthatott Budapestből, mint Szidorov, mert a sajtóhírek alapján ítélve, minden bizonnyal csak október 21-én érkezett Magyarországra. Ld. G. I. Zelenko, a szovjet Munkaerőtartalékok Főigazgatósága elnökének vezetésével öttagú küldöttség érkezik hazánkba. *Szabad Nép*, 1956. október 21. 6. – Szovjet munkaerőtartalékok küldöttsége érkezik hazánkba. *Magyar Nemzet*, 1956. október 21. 4.

³⁵ Az orosz nyelvű gépiratban a Пече vezetéknev Печэ-re átírva szerepel, aminek a kiolvasása Pecse vagy Pecső lehet, de ilyen vezetéknev nem létezik a magyar névtárban.

³⁶ Szidorov nem nevezi meg, de nyilván a Budapesttől 28,5 kilométerre lévő tököli repülőtérrel van szó, amelyet 1944. november 22-én foglaltak el a szovjet csapatok, és 1945-től saját katonai céljaira vették igénybe. 1951-ben a Magyar Néphadsereg is használatba vette a reptér egy részét, ám a forradalom idején, 1956. november 1-jén a magyarok által használt területet szovjet alakulatok vették körül, és az összes repülőeszközt lefoglalták. Ld. VÁNDOR Károly: *Légierő társbérletben avagy a Szovjet Légierő és Légvédelem története Magyarországon és Ausztriában (1944–1991)*. I. köt. Dunakeszi, VPP Kiadó, 2009. 39–44.

arra is utal, hogy noha október 23-tól nyilvánvalóan egy rendkívül kiszolgáltatott helyzetbe került, a páncélozott járművek, amelyeket belülről talán maga is ismert a háborúból, a fegyveres katonák látványa stb. egyáltalán nem volt idegen tőle, sőt, – a háború időbeli közelsége miatt is –, inkább szokványos lehetett számára.

A magyar légi bázisról egy katonai szállítógéppel evakuálták őket Lvovba, az ottani katonai repülőtérre. Külön átok lehetett Szidorov számára, hogy a Budapesttől Moszkváig érvényes, és eredetileg október 27-re megváltott vonatjegye a magyar akadémián maradt. Abból kiindulva, hogy az MTA eredeti meghívólevelében az állt, hogy minden költségét a magyar partnerek állják,³⁷ és a Moszkváig szóló jegyére az összeget végül Zelenko előlegezte meg neki Lvovban, egyértelműen arra tudunk következtetni, hogy nem is lett volna elegendő költőpénze a hazaútra.

A SZOVJET „ÁLLAMI TURIZMUS” ALAPVONÁSAI AZ 1950-ES ÉVEKBEN

Szidorov esetéhez hasonlóan számos elemzési szempontot rejt magában J. A. Lebegyevnek, a szovjet állami utazási iroda, az INTURISZT egyik csoportvezetőjének 1956. november 13-án kelt beszámolója szovjet turisták 1956. október 19-én kezdődő és november 1-jén kényszerűen véget érő magyarországi utazásáról, melyet a vállalat elnökének, V. M. Ankugyinovnak a nevére szignált.³⁸

1956 őszétől visszatekintve a nemzetközi turizmus mint jelenség, a kelet-európai „népi demokráciákban” még egészen rövid múltra tekintett vissza, a turisztikai iparág fejlődése ezekben az országokban alapvetően a szovjet jogi szabályozást és a Szovjetunióban alakuló trendeket követte. A Szovjetunióban a külföldre utazás szervezett keretek között 1917 után, a sztálini időszak egészében még rendkívül esetleges volt. A külföldi turizmus, mint – a korábbiakhoz képest – tömeges jelenség összefüggött a hruscsovi „enyhülés” politikájával. Az első ezt szabályozni hivatott direktívákat is 1954–1955 folyamán hozták meg a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága (SZKP KB) részéről.³⁹ Az első turistacsoportok kiutaztatásának törvényes alapját az

³⁷ Ld. OR RGB, f. 632, k. 95, gy. 6, l. 3.

³⁸ Az irat lelőhelye: Orosz Állami Társadalom- és Politikátörténeti Levéltár – Rosszijszkij goszdarsztvennij arhiv szocialno-polityiceszkij isztorii (a továbbiakban: RGANI), f. 5, op. 28, gy. 470, l. 278–281. A feljegyzés szerzőjének a teljes nevét nem tudtuk megállapítani, s az INTURISZT-ot vezető szovjet funkcionárius teljes neve sem bukkan fel az orosz történeti irodalomban.

³⁹ ORLOV, Igor–POPOV, Alekszej: *Szkvoz „zseleznij zanavesz”. Russo turista. Szovjetszkij viezdnoj turizm 1955–1991*. Moszkva, Izdatyelszkij dom „Viszsej skoli ekonomiki”, 2019. (A továbbiakban: ORLOV–POPOV, 2019.) 26–30.

teremtette meg, hogy 1955. augusztus 8-án a Külkereskedelmi Minisztérium megváltoztatta a szovjet állami utazási iroda, az INTURISZT alapszabályát,⁴⁰ így az első turistacsoportok kiutazásának az időpontja ténylegesen csak 1955 nyarának végére, őszének elejére tehető. Szükséges aláhúzni egyúttal azt is, hogy az illetékes szovjet szervek a rendelkezésre álló keretek között elsősorban a szocialista országokba irányuló utazásokat kívánták ösztönözni.⁴¹ Mivel a kezdeti időszakban minden egyes Magyarországra érkező szovjet turistacsoport még kuriózumnak számított, a sajtó mindegyikükről beszámolt, pontosan tudjuk, hogy 1955-ben hány szovjet turistát utaztattak Magyarországra. Az első, 156 főt számláló népes csoport 1955. szeptember 24-én, szombaton érkezett Budapestre. A magyarországi útjuk legfontosabb programpontja a másnap, a Népstadionban rendezett magyar–szovjet labdarúgó-mérkőzés megtekintése volt.⁴² A turisztikai forgalom a Szovjetunió és a „baráti” szocialista országok között kölcsönösségi alapon, kis időeltolódással indult meg. Az MDP KV központi orgánuma, a *Szabad Nép* számolt be a Keleti pályaudvarról 1955. december 12-én kora hajnalban a Szovjetunióba induló első két magyar csoport elutazásáról.⁴³ Noha 1956-ban a turisztikai forgalom intenzitása növekedett a két ország között, a kölcsönös utaztatás nem ekvivalencia alapján működött, a Szovjetunió, tudatos politikai és propagandisztikus megfontolásokból kiindulva, sokkal több turistát fogadott a szocialista országokból, mint amennyinek a kiutazását azokba engedélyezte.⁴⁴ Érthető emiatt, hogy a Szovjetunió több mint 200 millió⁴⁵ össznépességéhez viszonyítva miért olyan vérszegények az 1956. év folyamán a szovjet határokon túlra turisztikai céllal utazó szovjet állampolgárok regisztrált létszámadatai, a szakirodalom mindösszesen 20–21 ezer ilyen személyt tud kimutatni.⁴⁶ Mindezek ismeretében

⁴⁰ ORLOV, Igor–SZOTNYIKOV, Andrej–SZOTNYIKOV, Szergej: Pervie sagi viježdnovo turizma v SZSZSZR. *Vesztnyik Moszkovszkovo goszudarsztvennovo oblasztново unyiverszityeta. Szerija „Isztorija i polityicseszkie nauki”*, 2015/2. (A továbbiakban: ORLOV–SZOTNYIKOV–SZOTNYIKOV, 2015.) 149–150.

⁴¹ ORLOV–POPOV, 2019. 30.

⁴² Az IBUSZ felkészült a szovjet turisták fogadására. *Szabad Nép*, 1955. szeptember 24. 4. Ezt még két csoport követte. A második november 3-án indult Moszkvából. Szovjet turisták utaztak hazánkba. *Szabad Ifjúság*, 1955. november 4. 3. A harmadikat december elején Kijevből indították a magyar fővárosba. Újabb szovjet turistacsoport hazánkban. *Szabad Ifjúság*, 1955. december 4. 1.

⁴³ Ld. Magyar turisták – Útban a Szovjetunió felé. *Szabad Nép*, 1955. december 11. 1.

⁴⁴ ORLOV–SZOTNYIKOV–SZOTNYIKOV, 2015. 152.

⁴⁵ Az 1959. évi népszámlálás statisztikái szerint a Szovjetunió lakossága – kerekítve – 208 millió fő volt. Ld. *Uroveny obrazovanyija, nacionalnij szosztav, vozrasztynaja sztruktura i razmescsenyije naszelenyija SZSZSZR po reszpublikam, krajam i oblasztyjam. Po dannim vszeszojuznoj perepiszi naszelenyija*. Moszkva, Goszsztatizdat Centralnovo sztatisztjicseszskovo upravlenyija SZSZSZR, 1960. 3.

⁴⁶ ORLOV–SZOTNYIKOV–SZOTNYIKOV, 2015. 152.

bizonyosan leszögezhetjük, hogy a forradalom idején Budapesten rekedt szovjet turistacsoport a Magyarországra érkező legelső kontingensek egyike volt.

Érdemes hangsúlyoznunk továbbá, hogy a szovjet turisztika egész történetén végigtekintve nem is beszélhetünk a mai fogalmaink szerinti „klasszikus” turizmusról. Az orosz levéltári forrásokból tudható, hogy szovjet részről a külföldre utazó csoportok összeválogatásánál mindig kínosan ügyeltek arra, hogy azok a szovjet típusú osztálytársadalom, vagyis a különböző társadalmi státuszú rétegek egységét reprezentálják. Azokban mindig vegyesen voltak úgy magasan kvalifikált értelmiségiek, az állami szféra képviselői (mérnökök, pedagógusok, állami hivatalnokok stb.) mint jóval alacsonyabb képesítésű fizikai munkások (mezőgazdasági dolgozók, ipari szagmunkások). A Szovjetunióban már a kezdetek kezdetétől érvényben volt az úgynevezett „beutaló-rendszer”, vagyis eleve csak az utazhatott külföldre, aki az illetékes helyi pártszervek ajánlására beutalót (oroszul: *putyovka*) nyert. Ez lehetővé tette a külföldre utazni kívánók előzetes szűrését, a szovjet propaganda és imázsépítés szempontjából „hiteles” személyek kiválasztását és a „megbízhatatlan elemek” távoltartását. Elvárásnak számított, hogy a beutalót nyert állampolgár kulturált viselkedésével külföldön is öregbítse a Szovjetunió hírnevét. Végso soron tehát mind a csoportok társadalmi „sokszínűsége”, mind pedig a kiválasztottak személye garancia volt arra nézve, hogy közvetlenül a szovjet emberekről, és így közvetve a Szovjetunióról a desztinációként kijelölt ország polgárai, akikkel az útjuk során kapcsolatba kerültek, kedvező benyomást nyerjenek.⁴⁷ Ennek megfelelően a forradalom idején Budapesten rekedt mintegy 60 fős szovjet turistacsoport – tagjai foglalkozását tekintve – két, egymástól jól elhatárolható homogén tömbből tevődött össze: egyik felét kizárólag építészek és gépészmérnökök, míg másik felét kizárólag élelmiszeripari dolgozók alkották.

Egy külföldi útra beutalt szovjet állampolgár minden bizonnyal még a beutaló birtokában sem lélegezhetett fel teljesen, az út kijelölt időpontja előtt még hosszadalmas és fáradtságos procedúra várt rá. A csoport kiválasztott tagjainak ugyanis 3-4 alkalomból álló közös foglalkozáson kellett részt venniük, amelyen felkészítették őket, a célország történelmét, politikai és gazdasági helyzetét, a hatályos utazási és vám szabályokat ismertették velük, megvitatták az út programpontjait, továbbá előírták a szovjet állampolgárok viselkedésére vonatkozó normákat. Ezt követően pedig az is előfordult, hogy a csoport minden tagját egyenként, vagy csak egyes tagjait berendelték a települési pártközpontba, ahol a kijelölt leendő csoportvezetők az SZKP politikai elveivel, a legutóbbi párthatározatokkal, illetve a célország politikai

⁴⁷ KRJUCSKOV, Alekszandr: *Isztorija mezsdunarodnovo i otyecsesztvennovo turizma*. Moszkva, NOU „Lucs”, 1999. (A továbbiakban: KRJUCSKOV, 1999.) 80.

berendezkedésével kapcsolatos keresztkérdéseket tettek fel nekik, tesztelve ezzel is az utazásra való alkalmasságukat.⁴⁸ A külföldre utazó szovjet turistacsoportokat „csoportvezetők” kísérték, az idegenvezetők mindig a célország állampolgárai voltak. A magyar nemzetiségű idegenvezetők akkor csatlakoztak a turistacsoporthoz, amikor az Magyarországra érkezett. A szovjet csoportvezetők kizárólag pártbizalmiak lehettek, olyan apparatcsikok, akik az SZKP valamely regionális (megyei, járási vagy városi) pártbizottságának vagy a párt valamely munkahelyi alapszervezetének az ideológiai munkáért felelős reprezentánsai voltak: alapszervezeti párttitkárok, a helyi pártbizottságok agitációs vagy tömegszervezeti munkáját koordináló szervezeti egységeinek munkatársai, illetve a helyi pártiskolák instruktorai. A csoportvezetőknek az egyes utakról készített beszámolóikban mindig jelenteniük kellett, ha a csoport tagjai részéről fegyelemsértésre került sor.

„FORRADALMI KÁLVÁRIA”⁴⁹

A csoport október 19-én érkezett Budapestre, a 23-ig tartó napokban Budapest nevezetességeivel ismerkedtek, s egy egynapos balatoni és Balaton környéki kirándulást is programba iktattak számukra, melynek során ellátogattak Székesfehérvárra és Veszprémbe. A csoport tagjait két részre osztva, az akkori Lenin körút 43. szám alatti Béke Szállóban és a József körút 4. szám alatti Nemzeti Szállóban helyezték el. A sorsdöntő napon, 23-án napközben a csoporton belüli két szakmai közösség, az építészek és az élelmiszeripari dolgozók számára külön programot szerveztek: előbbieket magyar kollégáikkal ismerkedtek egy kötetlen találkozó keretében, míg utóbbiak éppen a Műegyetem melletti Gellért fürdőben „lazítottak” egy kicsit. A két csoport tagjai este együtt nézték meg a *Csárdáskirálynőt* a Fővárosi Operettszínházban.

A kálváriájuk csak ezután kezdődött. A színházi előadás után egy busszal vitték volna vissza őket a szálláshelyeikre, de a busznak körülbelül 500 méterre a Nemzeti Szállótól meg kellett állnia, mert nem tudott továbbhaladni a tömeg miatt. A beszámoló szerint sokan a járművükhöz rohantak, s kisebbfajta tömörülés alakult ki körülötte, nyilvánvalóan azért, mert a tüntető tömegben résztvevők rájöttek, hogy szovjet turisták vannak rajta. A szovjet állampolgárok semmit nem értettek abból, ami körülöttük zajlott. A csoportvezetőjük szóba elegyedett egy oroszul tudó nővel, aki

⁴⁸ Erre érzékletes példákat ld. KRJUCKOV, 1999. 67–68. – ORLOV–POPOV, 2019. 32–41.

⁴⁹ A fejezetben ismertetett események a már említett dokumentumból rekonstruálhatók: RGANI, f. 5, op. 28, gy. 470, l. 278–281.

elmondta, hogy miért tüntet a tömeg, és azt javasolta neki, hogy a biztonságuk megóvása érdekében mondják azt, hogy német turisták. A csoportvezető megfogadta ezt, és úgy döntött, hogy „elvegyülnek a tömegben”. Végül mindkét csoport tagjai így, „inkognitóban” és gyalogszerrel jutottak el a tömegben rekedt buszuktól – a Fővárosi Operettszínház, a Béke Szálló és a Nemzeti Szálló alkotta háromszög mértani középpontjától számítva – amúgy sem túl messze lévő szállodáikba.

A csoportvezető külön kiemelte a beszámolóban, hogy a Nemzeti Szállóban elhelyezett turisták szemtanúi voltak a *Szabad Nép* velük éppen szemben lévő székháza előtti eseményeknek, a szerkesztőségben talált könyvek, újságok, folyóiratok elégetésének, látták a székház előtt meggyújtott máglyát. Leírja, hogy innentől kezdve a szálloda tetőtere, épülete és annak egyes szobái valóságos tűzfészekké változtak, s amíg ott tartózkodtak, a tetőről „minden egyes nap tüzet nyitottak a magyarok tömegére”. Úgy vélte, hogy azok a „provokátorok”, akik az épület tetejéről lőttek, azt terjesztették, hogy a Belügyminisztérium munkatársai és az oroszok lőnek. A Nemzeti Szállóból ki sem tették a lábukat, s megszakadt a kapcsolatuk a Béke Szállóban lévő csoporttal, csak négy nap elteltével tudtak kontaktusba lépni velük. Az ezzel a csoporttal történeteket végül a velük tartózkodó magyar idegenvezetőtől, Jung Gizellától⁵⁰ tudták meg: október 24-én a magyar forradalmárok „betörték” a szálloda éttermébe, ahol éppen a szovjet turisták étkeztek, s követelték az „oroszok kiadását”. Jung Gizella és a szálloda alkalmazottai azt állították (hazudták), hogy nincsenek is a szállóban oroszok, s az éppen az étkezőben falatozó turisták csehek és észtek, így tudták megóvni a testi épségüket.

Ez a momentum arra utalt, hogy a Béke Szálló munkatársai egy ideig toleránsan viselték a szállodában lévő szovjet turisták jelenlétét. Eleinte ugyanilyen „visszafo-gott, de nem ellenséges” viszonyulást érzett Lebegyev az irányukban a Nemzeti Szálló kollektívájának tagjai részéről is, ennek tanújele volt, hogy engedélyezték számukra, hogy átköltözzenek a szálloda udvar felőli szobáiba, miután az épület utca felőli homlokzatát több géppuskatalálat érte, s egy nehézlövedék is becsapódott oda. Később azonban, ahogy teltek a napok, a Béke Szállóból „többször ki akarták tenni” a csoport tagjait, sőt, az utolsó napjukon a szálloda vezetése kijelentette, hogy nem garantálja a testi épségüket. A szovjet turisták szemszögéből nézve egyre kiszolgáltatottabb helyzetet végül az IBUSZ képviselőjének intézkedésére oldották meg. Október 29-én mindkét szálláshelyről sebtében az MDP Munkácsy Mihály utca 4–5. szám alatt található Központi Szállodájába, közismertebb nevén a Pártszállóba telepítették át mindannyiukat. A költöztetést fél óra leforgása alatt lebonyolították, a gyorsaság záloga ugyanakkor az volt, hogy a bőröndjeiket, csomagjaikat ne vigyék

⁵⁰ Vagy: Jungh Gizella.

magukkal, azokat az IBUSZ egy későbbi időpontban akarta eljuttatni az új szállás helyükre. Ám a nagy kapkodás vége az lett, hogy az eredetileg a Nemzeti Szállóban elhelyezett turisták összes holmija, 28 bőrönd, örökre eltűnt, azokat lefoglalták a magyar forradalmárok, Lebegyev állítása szerint azzal az utólag ellenőrizhetetlen ürüggyel, hogy az egyikben fegyvert találtak.

Ettől kezdve a turisták hazaszállítása érdekében az INTURISZT budapesti képviseletének vezetője minden nap próbált egyeztetni a budapesti szovjet nagykövetség konzuli osztályával, ám ezek az egyeztetések nem sok jóval kecsegtettek. Az illetékes szovjet konzul az IBUSZ, utóbbi képviselője pedig – arra hivatkozva, hogy a cég működésképtelenné vált az események sodrában –, a szovjet külképviselet hatáskörébe utalta ezt a kérdést. A nagykövetség végül kénytelen volt foglalkozni a számára is egyre kínosabbá váló helyzettel, több evakuálási verziót is kidolgoztak arra, hogyan juttassák haza az állampolgáraikat: busszal Csehszlovákiába, sebesültszállító gépekkel Lengyelországba, katonai szállítógépekkel Lvovba. Végül a problémát nem is a szovjet külképviseleti szervek oldották meg. A budapesti csehszlovák konzulátus munkatársa intézkedett egy magyar folyami hajó kibérléséről, amellyel nemcsak a turistákat vitték el Budapestről, hanem az ott ragadt csehszlovák civileket, a budapesti szovjet külképviseletek munkatársainak hozzátartozóit a budapesti szovjet iskola tanulóival és tanári karával egyetemben. A turisták eljuttatását a Pártszállóból a kijelölt dunai kikötőig egészen elképesztő módon, a legelemibb biztonsági szabályok felrúgásával oldották meg: 2-3 fős csoportokra bontották őket, helyismerettel rendelkező kísérő nélkül, gyalogosan kellett eljutniuk a kikötőbe, úgy, hogy még egy darab térképet sem kaptak a nagykövetségtől. Az indulásra kijelölt időpont előtt két órával azonban izgulhattak még egy kicsit: megjelent a nemzetőrség egyik alakulata azzal az indokkal, hogy szállodaőrséget kívánnak állítani addig, amíg a szovjet turisták el nem hagyják a szállodát, mert utána annak épületében fogják elhelyezni azokat a magyar állampolgárokat, akiknek a lakásai megsemmisültek a harcok idején.

A hajó november 1-jén indult a budapesti kikötőből és másnap, 2-án érkezett Pozsonyba. A dokumentumban nincs szó arról, hogy mindez összesen hány személyt jelentett, de feltételezhető, hogy az ezzel a hajóval Budapestről „kimenekített” szovjet és csehszlovák állampolgárok létszáma meghaladta a százat is. A szovjet turisták Pozsonyból vonattal utaztak Csapra, 3-án érkeztek meg a szovjet határállomásra, majd november 4-én hajnalban egy számukra biztosított különjárat vitte el őket egészen a szovjet fővárosig. A csoportvezetőjük szerint rendkívüli mértékben kimerítettek őket az átélt viszontagságok, ám végig fegyelmezetten viselkedtek, pontosan betartották a nekik adott utasításokat.

KÖVETKEZTETÉSEK

1.) Feltűnő, hogy 1989 előtt sem a hazai, sem a szovjet történeti irodalom nem említette meg azt az egyébként igencsak unikális mozzanatot, hogy az „egyes számú” szovjet történész a magyar forradalom kirobbanásakor éppen Budapesten tartózkodott, és csak kalandos úton sikerült kijutnia a magyar fővárosból. Természetesen nem kívánjuk azt állítani, hogy Szidorov története az 1956. évi forradalom legfajsllyosabb momentumai közé tartozik, netán a „kálváriája” a korabeli események fő sodorvonalaába illeszkedne. Mégis létjogosultnak látjuk azt a kérdést, hogy mindez eddig miért nem jelent, jelenhetett meg a hazai történeti diskurzusban, hiszen nyilvánvaló, hogy Szidorov hazai kortársai közül többen a magyarországi útja előtt már hivatalos és kollegiális összeköttetésben álltak vele, személyesen ismerték, és talán a budapesti fiaskó után is tartották vele a kapcsolatot. Erre következtethetünk Pach Zsigmond Pálnak egy későbbi, jóval az események, s ráadásul Szidorov halála után publikált esszéje alapján, amelyben áttekintette a magyar és szovjet történészek közötti háború utáni kapcsolatok alakulását. Ebben *expressis verbis* utal az egykorvlt kapcsolatokra az általa „kitűnőnek” titulált Szidorovval.⁵¹ Azonban, a mai ismereteinkkel és tudásunkkal olvasva ezt a cikket, már önmagában Pach gondolatmenetének felépítése is magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért is kellett feledésbe merülnie Szidorov balul kiűtött budapesti látogatásának. Pach írása az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya által 1974. szeptember 14-én, a magyar–szovjet tudományos és műszaki együttműködési egyezmény megkötésének 25. évfordulójára szervezett tudományos ülésszak előadásait egybefoglaló akadémiai kiadványban jelent meg. Ebben részletesen felidézi az emlékeit Grekov már említett 1948. évi budapesti látogatásáról, a Magyar Történészek I. Kongresszusán részt vevő szovjet delegációról, még anekdotikus elemekkel is átítatja az ezekkel a szovjet kollégákkal folytatott találkozásokról és eszmecserékről írtakat. A Szidorovra vonatkozó félmondatnyi, sommás utalást követően azonban az emlékeit hirtelen átvezeti az 1960-as évek elejére.⁵²

⁵¹ PACH Zsigmond Pál: A szovjet és magyar történettudomány kapcsolatainak jelentősége, eredményei, továbbblépése. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának közleményei*. Szerk. MÁTRAI László. XXIV. köt., 1. szám. Budapest, Akadémiai, 1975. 6.

⁵² A teljes eszmefuttatást ld. uo.: 5–16. Pach 1954-ben kéthónapos tanulmányúton vett részt a Szovjetunióban, az ismeretsége Szidorovval még ennek az útnak az idejére nyúlt vissza. Főleg az SZTA Történeti Intézetének munkáját tanulmányozta, a *Századok*ban megjelent beszámolójában többször megemlíti az intézet igazgatójának, mint a tanulmányút legfőbb koordinátorának a nevét. Ld. PACH Zsigmond Pál: Tanulmányúton a Szovjetunióban. *Századok*, 1955/2. 241–261.

Joggal feltételezhető, hogy Szidorov budapesti útját, az általa elszenvedett emberi megpróbáltatások és sérelmek okán, mind a magyar, mind pedig a szovjet fél végső soron súlyos kudarcként értékelte, legalábbis utólag – minden körülményével együtt –, egy rendkívül kínos és kellemetlen esetként maradhatott meg a szovjet tudóssal kapcsolatban álló magyar történészek emlékeiben is, amiről nem illett, vagy nem lehetett jóleső érzéssel beszélni. Ebbéli gyanúkat az is erősíti, hogy az MTA Történettudományi Intézetének az MTA II. Társadalmi-történeti Osztálya számára az 1956. július 1. – 1957. június 30. közötti beszámolási időszak szakmai feladatainak elvégzéséről készített jelentése, a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó terjedelmesebb résznél csupán annyit rögzít Szidorov – nemzetközi reláció tekintetében egyébként eredendően prioritást élvező – magyarországi látogatásáról, hogy azt a magyar történettudomány nem tudta kihasználni és a saját javára fordítani.⁵³ Mind-ehhez persze hozzá kell vennünk azt a magyar forradalom tágabb eseménytörténeti kontextusából fakadó körülményt is, hogy a forradalom vérbe fojtása látványosan átrendezte a mérvadó magyar és a szovjet értelmiségiek közötti viszonyokat és kapcsolati hálót, s hosszú ideig bizalmatlanság övezte a két ország kulturális elitje és tudós társadalma közötti kapcsolatok újjáépítésének folyamatát. A politikai viszonyok konszolidációjával a forradalom alatt történtek felemlegetése, mindkét fél „érzékenysége” való tekintettel, tabunak számított, vagy csak az új hatalom számára szalonképes interpretáció fogalomtárával volt lehetséges, ami meg is nehezíthette azt, hogy a későbbiekben beszédtemává váljon Szidorov budapesti látogatása, és őszintén szóljanak róla.⁵⁴

2.) Mint említettük, Lebegyev a beszámolójában azt írta, hogy az INTURISZT képviselője október 30-tól minden nap felkereste a szovjet konzulátust, de ez nem jelenti azt, hogy a szovjet állampolgárok diplomáciai védelmére is hivatott konzuli szervek ne tudtak volna a nagy létszámú turistacsoport helyzetéről és megpróbáltatásairól. Mire Szidorovék hatfős alkalmi csoportja a nagykövetségre ért (október 29-én éjfélkor), a turistákat már áthelyezték a Pártszállóba. Vajon miért döntöttek úgy szovjet részről, hogy nem várják be a turistákat, és Szidorovék a többi szovjet állampolgártól külön menekítik ki Magyarországról? Először is a történetek alapján

⁵³ Az MTA Történettudományi Intézetének jelentése az MTA II. Társadalmi-történeti Osztálya számára az 1956. július 1. – 1957. június 30. közötti beszámolási időszakban elvégzett szakmai feladatokról. Budapest, 1957. július 11. MTAL, II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya, 223. doboz, 4. sz. dosszié, 15179/1957. II. O. sz.

⁵⁴ 1996-ban, a forradalom negyvenedik évfordulója alkalmából Kun Miklós publikált egy cikket Szidorov „budapesti missziójáról” a Magyar Nemzetben. A szerzőnek tudomása van Szidorov Budapesten vezetett naplójáról, melyből több helyütt is idéz. A napló közgyűjteményi őrzési helye nem derül ki a cikkből. KUN Miklós: Szidorov professzor budapesti missziója. Naplófeljegyzések a margitszigeti karanténban. *Magyar Nemzet*, 1996. október 22. Melléklet: 1956–1996. IV.

sejthetjük, hogy a szovjet diplomáciai és katonai szervek nem dolgoztak ki tervszerű intézkedéscsomagot a Magyarországon rekedt szovjet állampolgárok kimenekítésére, az erre irányuló akciókat az ötletszerűség, az improvizáció jellemezte. Mindennek lehet prózai oka is: az október 29-én, a nagykövetségen váratlanul felbukkanó hatfős csoport kétségbeesett tagjait, Szidorovot és öt társát nem tudták elszállásolni valamilyen szükségmegoldás keretében, az ő sorsukról azonnal gondoskodni kellett, kézenfekvőnek tűnhetett tehát, hogy páncélozott járművekkel valamely, katonai szempontból már biztosított légi kikötőbe szállítják őket. Noha, mint említettük, a turistacsoport esetében is felmerült ugyanez a verzió, a Szidorovékénál tízszer nagyobb kontingens kimenekítését ilyen gyorsan, légi úton, katonai szállítóeszközökkel minden bizonnyal nem tudták megoldani, talán nem is álltak rendelkezésre az ehhez szükséges tranzitálási kapacitások és technikai eszközök.⁵⁵

Ha jobban belegondolunk, Szidorovék hazajuttatása klasszikus evakuálás volt: a diplomáciailag védett területől páncélozott járművekkel vitték őket egy katonai légi kikötőbe, ahonnan egy katonai szállítógéppel „menekítették” ki őket a legközelebbi szovjet felségterületen lévő katonai repülőtérre. Ezzel szemben elmondhatjuk, hogy a turistákkal alig törődtek az arra illetékes szovjet szervek, gyakorlatilag cserbenhagyták őket: elhárították a felelősséget, hogy foglalkozzanak velük, nem született operatív döntés a helyzetük megoldására, és végül nem is a szovjet, hanem a csehszlovák konzuli szervek gondoskodtak a kijuttatásukról. Ezért ott bujkál bennünk a kisördög: a két csoport létszámbeli eltérése mellett a kétfajta bánásmód közötti különbség minden bizonnyal abban is keresendő, hogy míg Szidorov és Zelenko a pozíciója révén mégiscsak kötődött az államapparátushoz, „kiemelt fontosságú személyek voltak”, addig a turistacsoport tagjai nem. Semmiképpen nem szabad említetlenül hagyni, hogy mindkét beszámoló szerzője elmarasztalta a budapesti szovjet külképviseletet. Lebegyev azt írta, hogy a konzulátuson belül a káosz uralkodott, senki nem tudott semmit, Szidorov pedig külön hangsúlyozta, hogy amíg a Margitszigeti Nagyszállóban „vesztegeltek”, a nagykövetség részéről semmit nem tettek értük, nem is érdeklődtek felőlük.

3.) Nem elhanyagolandó szempont a két beszámoló keletkezésének dátuma sem. Mint ismert, az SZKP KB Elnöksége – hosszas viták után, de lényegében véve egy

⁵⁵ Itt említjük meg, hogy még egy olyan küldöttségről van tudomásunk, amelynek a tagjai szovjet állampolgárságú civilek voltak, és a forradalom idején Magyarországon rekedtek. Október 16-án érkezett Budapestre Bulgáriából a leningrádi Vavilov Össz-szövetségi Növénytermesztési Kutatóintézet négyfős kutatócsoportja Ivan Szizov igazgatóhelyettes vezetésével. A csoport eredetileg háromhetes tanulmányútra érkezett Magyarországra, a sorsukról semmit nem tudunk, a forradalom napjaiban minden bizonnyal Martonvásáron tartózkodtak. Ld. Szovjet mezőgazdasági szakemberek érkeztek Magyarországra. *Magyar Nemzet*, 1956. október 17. 4.

korábbi forgatókönyv alapján – csak november 3-ára formálta ki végleges döntését, aznap foglalt állást a másnapi katonai beavatkozás mellett.⁵⁶ A szovjet csapatok ennek megfelelően november 4-én hajnalban intéztek támadást a magyar fegyveres felkelők gócai ellen. Tehát amikor Szidorov legépelte a beszámolóját – ugyancsak november 3-án –, még nem lehetett látni az események végkifejletét. Noha maga is úgy ítélte meg, hogy az események „élesen és nyíltan szovjetellenes” jelleget öltöttek, politikai értelemben nem foglalt állást, a „fegyveres felkelés” kifejezést használja,⁵⁷ aminek egyaránt lehet negatív és pozitív konnotációja, s akár értéksemleges szóhasználatként is tekinthetünk rá.

Az események végkifejlete még akkor sem volt megjósolható, amikor a turistacsoport elhagyta Magyarország területét. Ha a csoport tagjait szállító szerelvény november 4-én a kora hajnali órákban indult el Csapról, akkor a korabeli menetrendekből ítélve, legkésőbb november 5-én a késő esti órákban meg kellett érkeznie Moszkvába. Konstatálható azonban, hogy Lebegyev a beszámolóját több mint egy hétre rá készítette el, ami lehetővé tette számára, hogy alaposan tanulmányozza a magyarországi eseményekre reflektáló szovjet sajtótudósításokat és megismerje az ezzel kapcsolatos hivatalos szovjet álláspontot. Nem meglepő ezért, hogy a magyar forradalmárokat az akkor már szalonképes szóhasználatlál élve, „banditáknak”, „huligánoknak”, „pogromlovagoknak” és „pribékeknek” titulálja, megkérdőjelezi a nemzetőrség legitimitását, az államvédelmi szervek embereivel szembeni fegyveres tűzharcot pedig „pogromnak” minősíti. Az utólagos tájékozódására és információgyűjtésére vonatkozó feltételezésünket az is alátámasztja, hogy beszámolójában politikai eseményeket is értékel, így például elítéli Gerő Ernőt az október 23-i esti rádiónyilatkozata miatt.⁵⁸ Mint említettük, az INTURISZT-csoportok vezetőivel szemben követelménynek számított a belpolitikai tájékozottság, az, hogy valamelyest ismerjék annak a külföldi országnak a társadalmi-politikai viszonyait, amelyben a felelősségükre bíznak többtucatnyi szovjet állampolgárt, mégis feltűnő, hogy Lebegyev konkrét politikai mozzanatokra reflektál, és azokkal kapcsolatban határozott véleményt fogalmaz meg. Persze az sem kizárt, hogy ezeket a minősítéseket a szovjet

⁵⁶ *Döntés a Kremlben – 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról.* Szerk. RAINER M. János – SZEREDA, Vjacseszlav. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 148–154.

⁵⁷ A beszámolóban a „vooruzsonnoje vossztanyie” kifejezés szerepel.

⁵⁸ Gerő Ernő (1898–1980) kommunista politikus, 1945–1949 között közlekedésügyi miniszter, 1948–1949-ben pénzügyminiszter, majd államminiszter. 1952–1954 között miniszterelnök-helyettes, egyben belügyminiszter (1953. július 4-től 1954. június 6-ig). 1956. július 23. után, vagyis Rákosi menesztését követően az MDP Központi Vezetőségének első titkára. A dokumentumban az 1956. október 23-án, este 20:00 órákor a nyilvánossághoz intézett rádióüzenetéről van szó, amelyben ellenforradalomnak minősítette az eseményeket, a tüntetőket pedig burkoltan sovinsztáknak, reakciósnak és antiszemitáknak nevezte.

turistákkal tartózkodó magyar idegenvezetőktől hallotta, azokat adhatta tovább. Noha elvileg a Nemzeti Szálló utcára néző erkélyeiről közvetlenül rá lehetett látni a *Szabad Nép* székházára, nem felel meg a valóságnak, hogy a székház október 23-i kifosztásakor embereket, netán újságírókat égettek volna el. Való igaz, hogy a felkelők az ott fellelt sajtótermékeket és könyveket az utcán meggyújtották, azonban a székház kifosztása kapcsán semmilyen korabeli feljegyzés, dokumentum vagy adat nem említ gyilkossággal kapcsolatos mozzanatot, s a történettudományi szakmunkák sem tesznek említést ilyen incidensről.⁵⁹ Nyilvánvaló tehát, hogy ez vagy a szálloda munkatársaitól vagy a magyar idegenvezetők valamelyikétől később hallott, a rémhírkeltés kategóriájába sorolható, megalapozatlan híresztelés lehetett, vagy, ami sokkal inkább vélelmezhető, a későbbi Köztársaság téri pártszékház ostromakor elkövetett kegyetlenkedések⁶⁰ időbeli visszavetítése volt egy, a csoportvezető által talán jobban ismert helyszínen történetekre. Ugyanez elmondható a Nemzeti Szállóban magát bekvártélyozó ellenállói gócról. A hazai történeti irodalom egyelőre nem tárt fel arra vonatkozó konkrét adatot, hogy ott egy felkelői bázist alakítottak volna ki, netán a hotel tetőterében egy tűzfészek jött volna létre. Az igaz, hogy mivel a szálló a város egyik stratégiai pontján, a VII. és a VIII. kerület határán helyezkedett el, számos felkelőcsoport bázisa nagyon közel volt hozzá. A Corvin köz és a Corvin közszomszédos utcák (például a Práter utca stb.), amelyekben talán a legismertebb fegyveres alakulatok harcoltak, kicsit távolabb estek ettől a helyszíntől,⁶¹ a VII. kerület felől ugyanakkor az Akácfa utcában, a Csengery utcában, a Hársfa utcában és a Lenin körúton tevékenykedő csoportok, illetve a New York-palota nemzetőrsége a közvetlen közelében voltak.⁶² Mindaz, amit Lebegyev ezzel kapcsolatban leír, vagyis, hogy a szálloda egyik szobájában volt az egyik csoport főhadiszállása, ugyanakkor a tetőn elhelyezkedő „provokátorok” a tüntető magyarok tömegébe lőttek, nagyon zavarosnak tűnik, az utóbbi állítás pedig sokkal inkább az október 25-i Kossuth téri sortűz reminiscenciája lehet, helyesen tesszük tehát, ha a kellő távolságtartással és forráskritikával kezeljük ezt az orosz levéltári iratot.

⁵⁹ Ld. erre különös tekintettel EÖRSI László: *Corvinisták, 1956*. Budapest, 1956-os Intézet, 2001. 301. (A továbbiakban: EÖRSI, 2001.) A Zrínyi Miklós Katonai Akadémiáról már október 23-án odavezényelték mintegy száz katonát, akiket 28-án Seres Ernő főhadnagy alakulata váltott fel. Október 29-én Dudás József gépészmérnök, a Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány elnökének fegyveres egysége „elfoglalta” az épületet, valójában megállapodtak a kirendelt katonai egységgel, hogy együtt őrzik majd az objektumot.

⁶⁰ Erre részletesen ld. EÖRSI László: *Köztársaság tér 1956*. Budapest, 1956-os Intézet, 2006. 91–112.

⁶¹ Erre részletesen ld. EÖRSI, 2001. 9–367.

⁶² Ezeknek a csoportoknak a tevékenységére részletesen ld. EÖRSI László: *A „Baross Köztársaság”. A VII. kerületi felkelőcsoportok*. Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, 2011. 189–253.

4.) Csak Lebegyev beszámolójának sokadik elolvasásakor tűnt fel egy rendkívül figyelemreméltó mozzanat. Mint már említettük, a dokumentum elején szó szerint azt írja, hogy „október 23-án napközben a csoport építészekből álló része a budapesti építészeknél volt fogadáson”. 1956-ban a Műegyetem légymányosi épületében két intézmény működött, a Budapesti Műszaki Egyetem és az ebből 1952-ben elkülönített Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem,⁶³ tehát az építészmérnöki képzés is ebben az épületegyüttesben zajlott, az építészeti szakma több jeles képviselője is itt oktatott. Kérdés tehát, hogy a szovjet építészek kikkel és hol találkoztak, mert ha netán éppen a Műegyetemen oktató kollégáikkal, és éppen a Műegyetem épületében, akkor közvetlen szemtanúi lehetnek a forradalmi felvonulás előkészületeinek. A történeti kutatásokból azonban tudjuk, hogy noha 23-án reggel az oktatás megkezdődött az épületben, az nagyon feszült hangulatban zajlott, az órák egy része el is maradt, ráadásul rendkívüli módon megnehezedett a bejutás az épületbe, ugyanis a frissen megalakult MEFESZ⁶⁴ tagjai reggel őrseget szerveztek az egyetem kapuihoz, s mindenkit igazolványa felmutatására kértek, nehogy provokátorok jussanak a diákok közé.⁶⁵ Feltételezhető tehát, hogy a magyar és szovjet építészsakemberek közötti találkozási pontja nem a Műegyetem épületében, hanem az úgynevezett Almássy-palotában, a Magyar Építőművészek Szövetségének Ötpacsirta utcai székházában került sor. Mindazonáltal igencsak érdekfeszítő lenne tudni, hogy a két csoport tagjai miről is beszélgettek egymással azokban az órákban, amikor a magyar építészhallgatók éppen egy nagyszabású politikai tüntetés szervezésével voltak elfoglalva.

Mindezt azért is fontos rögzítenünk, mert a turistacsoport egy része, az építészek és építőmérnökök éppen a forradalmi erjedésben kezdeményező szerepet játszó rétegtől kaphattak közvetlen információkat arról, hogy mi is zajlik az országban, az ő szemüvegükön keresztül is láthatták az országban a politikai vezetéssel szemben kialakult súlyos bizalmatlanságot, az egész társadalmat eluraló elégedetlenséget és indulatot. Mindaz, amit Lebegyev leírt, akár a saját státuszának, felfogásának, hatalom iránti lojalitásának és korlátainak a tükörképe is lehet, nem biztos, hogy a turistacsoport értelmiségi tagjai, de akár az egyszerű munkások ugyanazt észlelték és ugyanazt gondolták a Budapesten átéltekről. Megítélésünk szerint a nemzetőrség helyi osztagainak tudniuk kellett arról, hogy a Nemzeti Szállóban nem német, észt

⁶³ HORVÁTH, 2006. 12.

⁶⁴ Az eredetileg Szegeden, 1956. október 16-án Magyar Egyetemisták és Főiskolai Egyesületek Szövetsége néven létrejött, majd néhány nap leforgása alatt országos bázisúvá fejlődő egyetemi diákszövetségről van szó. A MEFESZ-re részletesen ld. *Diák- és ifjúsági mozgalmak 1956–1958. Forradalom – ellenállás – megtorlás. Dokumentumok.* Szerk. VIDA István. Budapest, Gondolat, 2007. 8–48.

⁶⁵ HORVÁTH, 2006. 53–57.

vagy cseh turisták vannak elszállásolva, hanem szovjetek. Egy kisebbfajta incidenst, vagyis a bőröndök elkobzását leszámítva, egy ujjal sem nyúltak a turistákhoz, a hatvan fő közül senkinek nem esett bántódása, a testi épségüket is legfeljebb csak közvetett veszély fenyegette az utcai lövöldözés miatt, amikor át kellett költözniük egyik szálláshelyükről a másikba, illetve amikor el kellett jutniuk a hajókikötőbe. Érdeemes tehát eljátszani a gondolattal: a szovjet turistacsoport tagjai, úgy az értelmiségiek, mint az egyszerű szalagmunkások, akár valós és hiteles képet is közvetíthettek a magyar forradalomról otthon, a Szovjetunióban.

EPILÓGUS

Feszítő kérdés, hogy vajon szembesülve Szidorov és a turistacsoport tagjainak kiszolgáltatottságával és tehetetlen sodródásával, emberi és morális értelemben tudunk-e empátiát tanúsítani irántuk, pszichésen bele tudjuk-e magunkat képzelni a helyzetükbe? Ez nem könnyű, hiszen tisztában vagyunk a magyar forradalom össznépi-össztársadalmi jellegével és erejével, látjuk az ahhoz vezető utat, a szovjet típusú önkényuralmi rendszer elnyomását, a nemzeti és vallási érzelmek eltiprását, s a forradalom vérbe fojtásával együtt járó nemzeti, társadalmi és emberi tragédiák sorozatát is, s nyilván a forradalmat elsősorban ebből az aspektusból ítéljük meg. A barikád „innenső oldalán” állók szempontjából a szovjet kommunista rendszer magyarországi kiépítése összehasonlíthatatlanul nagyobb szenvedéssel járt, mint azok a megpróbáltatások, amit Szidorovék kis csoportjának és a turistáknak pár nap alatt át kellett élniük.

Azok a turisták, akikről a tanulmányunk szól, a szovjet társadalmat és a Szovjetuniót reprezentálták, így önkéntelenül is a barikád „túloldalán” találták magukat, oda sorolták őket a magyar forradalmárok. Mégis engedjük meg magunknak, hogy a tanulmányunk következtetéseinek utolsó pontjában leírtak okán az 1956. évi magyar forradalom potenciális hírnökeiként gondoljunk rájuk, olyan egyszerű embereként, akik a magyar forradalom pozitív tapasztalatát közvetíthették az egyoldalúan tájékoztatott és teljesen indoktrinált otthoni társadalmi közegükben.

BERTALAN PÉTER

A KATOLIKUS EGYHÁZ ELLENÁLLÓ CSOPORTJAI AZ 1950-ES ÉS 1960-AS ÉVEKBEN MAGYARORSZÁGON

Az egyházak, köztük a katolikus, negyven évig vívták harcukat két diktatúrával. Ez a küzdelem annak ellenére, hogy a katolikus egyház egy része óvatosan politizált arra törekedve, hogy minél kevesebb támadási felületet adjon a pártállamnak, kemény politikai harccá vált az idők folyamán. A pápai társadalmi enciklikák a Szentszék részéről megjelölték a harc stratégiai célját, a II. Vatikáni Zsinat pedig összegezte a tapasztalatokat, s megjelölte azt az utat, amely a modern egyház megszületéséhez vezet. Ebben a folyamatban az alsó papság és a hívők tömegei akarva-akaratlanul vettek részt. A hétköznapi eseményekben sokszor állásfoglalásra és megfelelő magatartásra voltak kényszerítve, és ettől függött életük, egzisztenciájuk. Az egyszerű hívő lelkésztől várt eligazítást, a frontvonalakban harcoló plébánosok, káplánok, a veszélyt vállaló, titokban lelkészkedő papok pedig egyházi előjárókba vetették bizalmukat. Ezek az elvárások adják a Provida Mater apostoli konstitúció jelentőségét. A forrás titokban tartásának fő magyarázata az, hogy olyan dokumentum nem kerülhetett napvilágra, amelyre a diktatúrák hivatkozhattak, ezzel is ürügyet találva az erőszakos adminisztratív lépésekre. A korabeli állambiztonsági feljegyzés magyarázó szövege utal arra, hogy a hatalom gyakorlói felismerték a Provida Mater veszélyességét: „Ez az enciklika¹ engedélyt ad a püspököknek, hogy Institutum Saeculare elnevezésű speciális típusú szerzetesrendet alapítsanak. A szervezet célját illetően a pápai enciklika azt mondja: [...] Ezeknek az intézményeknek szerencsés fejlődése napról napra világosan megmutatta, milyen sok szempontból szolgálhatják eredményesen az egyház és a lelkek ügyét. A tökéletes életnek mindig és mindenek felett való folytatására, annak több olyan esetben való vállalására, amikor a törvényes szerzetesi élet vagy lehetetlen, vagy pedig alkalmatlan. Továbbá a mindennapi érintkezés útján a családok, a különböző foglalkozási ágak és a világi társadalom jelentős keresztényi megújítására, a sokoldalú apostolkodásra, a hely, idő vagy egyéb körülmények miatt a papoknak és szerzeteseknek tilos vagy hozzáférhetetlen munkakörök betöltésére ezek a »világi intézmények« könnyen felhasználhatók. [...] Ez a klerikális szervezkedés szemben a Bulányi-féle szervezkedéssel egyházközösségek

¹ A forrás tévesen enciklikának nevezi az apostoli konstitúciót.

keretein belül fejti ki tevékenységét mintegy kópiájaként a legálisan működő egyház-közösségi szervezeteknek.”²

BULÁNYI ÉS A PROVIDA MATER

A Bulányi-féle bázisközösség és a Provida mozgalom közötti szerveződési eltérés a belügyi szervek, elsősorban az ÁVH számára azért fontos, mert Bulányi páter illegális mozgalmának ellenőrzése nehezebb. Előnye, hogy minden hívőhöz eljut, mind-egyiket be tudja szervezni.

A plébániákra épülő Provida ellenőrzése sokkal könnyebb. A jelentés összeállítója a Provida első lépéseiről is beszámol: „Felderítéseink során megállapítottuk, hogy Sík Sándor piarista tartományfőnök volt hitoktatónőkből egy illegális csoportot szervezett, akik klerikális tevékenységüket eddigi adataink szerint a Provida Mater kezdetű pápai enciklika alapján folytatják. A közelmúltban Sík Sándor csoportjának egyik tagja, Kardos Klára, volt hitoktatónő forgalomba hozott egy Keresztények kiskátéja című brosrát. A brosrú alapján a mai katolikus politika alapkérdéseiről egy értekezlet volt Sík Sándor piarista tartományfőnöknél, amelyen részt vett Kardos Klára, volt hitoktatónő, Ohmacht Nándor, a piarista hittudományi és tanárképző főiskola igazgatója és Szabó István jezsuita szerzetes.”³

A szervezés első lépései igazolják, hogy a katolikus egyház részéről az illegálitás, azaz a rendszerrel szembeni titkolózás nem hozható fel egyértelműen vádként, hiszen a törvényesen működő piarista rend vett benne részt, igaz azonban, hogy a szervezésben megjelentek a jezsuiták is, akik a pártállam számára a szerzetesrendek között kiváló konspirációs technikáik miatt a legveszélyesebb rendet jelentették.

A Provida-mozgalom megindulásának politikai veszélyét az ÁVH hamar felismerte. 1952. április 30-án külön dossziét nyit a Provida-csoportok működésének figyelemmel kísérése céljából. A dosszié azonos keltezésű nyitódokumentuma, amelyet Brinda Péter fogalmazott meg három ügynök – Baba, Horváth, Tulipán – jelentései, hálózati úton megszerzett információi alapján, egyértelműen a mozgalom ellen foglal állást: „A szervezet törvényesen nem működhet, tagjait világi személyekből illegálisan szervezik, akik szabályos szerzetesi fogadalmat tesznek. Ezek a személyek a polgári életben szerzetesi mivoltukat eltagadva helyezkednek el. A szervezet tagjai a katolikus világnézetet igyekeznek terjeszteni, tagadva a materializmust és

² Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), Feljegyzés. Budapest, 1952. április 24. Nysz.: 855/11

³ Uo.

a népi demokrácia eddig elért eredményeit. A csoport tagjai egy ún. elitgárdát igyekeznek alakítani, amely az általuk remélt rendszerváltozás után hivatva volna arra, hogy az egyházat vezesse és irányítsa.”⁴

Kertész Tivadar egy papi értekezleten sokkal egyértelműbben és kategorikusabban fogalmazta meg a mozgalomban résztvevőkre, a csoport vezetőire vonatkozókat: „Az ÁVH-nak nincs szándékában likvidálni a vezető papságot, hanem az államellenes, de ezek között is főleg csak a csoportmunkát végző papokat akarja megfélemlíteni. Nem közvetlenül, hanem közvetve, a maguk sajátos sátáni módján a papok fogják a papokat kinyírni, többek között a békepapságon keresztül is. Eljutottunk oda, hogy félni kell pap társainktól, akik gyávaságtól, vagy azt remélve, hogy megalapozzák, vagy növelik ezzel pozíciójukat. Minket azonban megerősít magatartásunkban az, hogy azok a papok, akiket mi szenteknek ismerünk, nyíltan, becsületesen szembe helyezkednek az állam felé hajlók politikájával. És ez a Vatikán álláspontja is, amit bizonyítanak a vatikáni rádió nyilatkozatai.”⁵

A plébániákra épülő Provida-csoportokkal szemben Bulányiék az iskolákban kialakítandó bázisközösségeket szorgalmazzák. Ez utóbbi azonban az adott körülmények között veszélyesebb módszer, mert könnyebben ellenőrizhető és működésében akadályozható. Halász Piusz cisztercita tartományfőnök is jelen volt az értekezleten. Véleménye szerint: „A csoport nem lehet üres keret, a szóból csak gondolat lesz, a szervezésből csak szervezet és csak az életből lesz élet.” A jelentés a papi vélemények mellett arról is hírt ad, hogy a jó szervezőmunka eredménye egy nagyméretű csoport létrejötte. Ennek a csoportnak Kertész még a célkitűzéseit nem ismerte. Kertészt 1946-ban a székesfehérvári püspök, Shvoy Lajos magához hívatta és feloldotta a Kisberk Imrének tett titoktartási eskü alól, ezután elmondatta Kertésszel, mit tud a szervezkedésről. A Provida-csoportok szervezése a papság körében is vitát váltott ki. Az álláspontok egyrészt etikai, másrészt gyakorlati jellegűek. Az etikait Kertész Tivadar fogalmazta meg keményen, utalva a békepapi mozgalom bomlasztó hatására. Halász Piusz elsősorban a gyors, határozott cselekvésre hívja fel a figyelmet. A Providások közé beépült ügynök mind Kertész Tivadartól, mind Kisberk Imréből szerzett értesülései alapján szinte naprakész értesüléseket tud szerezni.⁶

Megállapítható, a magyar katolikus egyház úgy értelmezte a Provida Matert, hogy a Szentszék tág mozgásteret biztosított a magyar katolikus egyháznak, de nem engedett az alapvető ideológiai kérdésben, s következetesen védte a maga álláspontját a teológia területén. Híveitől a hitbeli meggyőződés megvallását követelte meg. Mivel

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

a hétköznapi élet szülte helyzetek gyakran kényszerítik a hívőket és a lelkészeket állásfoglalásra, s a körülményekkel adekvát magatartásra, itt is mércét kellett állítani, ami mindig az egyén lelkiismerete. Ez az a terület, amely már etikai szempontból kényesnek ítéelhető.

A MEMOÁROK FORRÁSÉRTÉKE

A rendszerváltás első évei (1989, 1990) után nagy számban születtek memoárok, jelezve, hogy két diktatúra után szökőkútszerűen fakadnak fel az emlékek és az érzelmek, az átélt szenvedések és megaláztatások, amelyeket eddig titkolni kellett, most a napvilágra kívánczoltak. Ezek jelentős része a diktatúrák börtöneiben szenvedő, meghurcolt papok visszaemlékezése. Értéküket növeli, hogy a közelmúlt történelmének szubjektív vetületét jelentik, amely az olvasó számára a meggyőzés erejével hat, hiszen az eseményeket átélő szemtanú vall az átélt történelemről. A memoár műfajának a történelem szempontjából azonban megvannak a maga korlátai. Az egyéni érzelmek átszínezhetik és sajátos megvilágításba helyezik az eseményeket. A levont következtetésekből hiányzik az értékelő logika távlatossága. Elmer István *Börtönkereszt* című memoárkötetének előszavában írja: „Meddig terjed, s milyen élességgel történelmi látásunk? A kérdésben felismerhető a történetfilozófiai bizonytalanság: vajon megismerhető-e a múlt? S ha a gondolat – ízlés szerint választ adunk is rá, netán a megismerhetőség mellett foglalunk is állást, még mindig marad a kérdés másik fele: milyen élességgel tekinthetünk a múltra: a befejezett jelenre?”⁷

A választ a szerző a kérdésre így fogalmazza meg: „[...] a jobb megértéshez szükséges a dokumentumoknak az ismerete is. A történelem, a múlt kutatójának azzal is számot kell vetnie, hogy – valószínűleg az események túlságosan közeli volta miatt még nem juthat hozzá minden forráshoz. Mégis fölismerhetők azok a tendenciák, szándékok, törekvések és erők, amelyek 1956 és 1961 között az eseményeket befolyásolták, alakították.”⁸

Elmer István rátapint a lényegre, konklúziója igazolható azzal, hogy az emlékezők csak saját szenvedéseik szemüvegén át látják a diktatúrák egyházpolitikáját. Ez nem róható fel bűnként, de sajátságos egyéni alulnézetet jelent, ami a valóság egyik oldala. Az így kitaruló történelmi „közelpép” a „tendenciák”, „szándékok”, „törekvések” és „erők” működésének aprópénzre váltott eredményét mutatja.

⁷ ELMER István: *Börtönkereszt*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1994. 5.

⁸ Uo.

A történelmi szereplők gondolkodását, cselekedeteit döntően meghatározza az a társadalmi, gazdasági, politikai háttér, amiben élnek. A háttér és a szereplő között kölcsönhatás áll fenn. Az események egysíkú leírása, a szereplők tetteinek bemutatása mindig azzal a veszéllyel jár, hogy nem értjük meg tetteik mozgatórugóit, céljaikat.

Az 1945 utáni egyháztörténet napjainkig adós maradt a politikai folyamatok és az egyházpolitikai történések közötti kapcsolatok vizsgálatával. Csak a „nagy eseményekre” koncentrált. Ezeknek a hátterét vizsgálva a legfontosabb összefüggésekre rávilágított, de rejtve maradt a tömegek, a hétköznapi emberek viszonyulása az eseményekhez. Nélkülük pedig nincs történelem.

A REGNUMOSOK, A BOKOR-MOZGALOM ÉS BULÁNYI KAPCSOLATA

A máig nem igazán ismert, inkább csak rejtett, a legnagyobb magyar – a katolikus egyházon belül elindult – illegális mozgalmak csak az emberek, a hívők részvételével válhattak olyan erőssé, amelyek felkeltik a politikai hatalom veszélyérzetét, és kiváltják annak védekező reflexióit. Páter Bulányi György ismerte azt a dokumentumot, ezért látott hozzá az úgynevezett bázisközösségek kialakításához. Ezek a kis vallási közösségek az ellenállás gócpontjai lettek a '70-es és '80-as években. A már régóta működő „regnumos mozgalom”, amely a cserkészmozgalom mintájára alakult, szintén az ellenállást erősítette, és a Provida Mater szellemiségének felelt meg. A két kérdés egymás mellé állítását indokolják a párhuzamosságok, hasonlóságok és a történelmi kontinuitás. Mindkét esetben aránylag nagyszámú pap vállalta az illegális mozgalmakban való részvételt. Az alsó és a felső papság között megvolt az a kapcsolat, amely az eredményességhez szükséges és sikerült bevonni a hívőket, az úgynevezett civil társadalmat. Ahhoz, hogy ezek a kedvező körülmények megszülessenek, több feltétel szükséges:

1. Egzisztenciális fenyegetettség.
2. Olyan történelmi példák, amelyek az ellenállás értelmét igazolják, s azt a karizmatikus mártíromság szférájába emelik.
3. A közösségi, összetartozási tudat erősödése.

A '40-es évek végén, az '50-es évek elején a Mindszenty-per és a papok nagy tömegű letartóztatása épp úgy hozzájárult az egyén bátorságának növekedéséhez, a rászánáshoz, mint az '56-os forradalom számos hősi példája és a véres megtorlás. Mindkét időszakban meghatározó szerepe van a Szentszéknek. Az 1947-ben kiadott Provida Mater meghatározza az illegális mozgalom kereteit.

Az egyháznak nemcsak papjai és hívei aktivitását kellett igénybe vennie az ellenállás eredményes kifejtéséhez, hanem saját belső gondjaival, ellentéteivel is küszködnie kellett. Ez akadályozta a Bulányi-féle bázisközösségeken alapuló úgynevezett Bokor-mozgalom összekapcsolódását a Provida-mozgalommal. Történt kísérlet a két mozgalom összehasonlítására. Egy rendőrségi feljegyzés szerint 1952. február 15-én Kalotai Kálmán, volt piarista szerzetesnövendék a Bulányi György-féle szervezkedés egyik tagja és Csicsai Margit, volt ferencesrendi apáca, aki a Kisberk Imre segédpüspök által vezetett Provida Mater szervezkedés egyik tagja, beszélgetést folytattak. Csicsai Margit a Provida-mozgalomról beszélt. Mondandójából kiderült, hogy a Provida lelki család, amely „kifelé jóformán semmit sem mutat [...] a tömegek közé apostolkodni nem járnak”,⁹ hiszen a szervezkedés első bizonytalan lépéseiről van szó. Kisberk Imre elismeri Bulányiék eredményeit, de az általa irányított Provida-mozgalmat többre tartja.¹⁰

Egy feljegyzés szerint Kertész Tivadar pomázi segédlelkész, providás fogadalmas pap élesen elítéli a Bulányi-féle szervezkedés egyházgyakorlati vonalát, és vesztükbe rohanóknak tartja a bulányistákat. A Kertész által adott negatív megítélést magyarázza dr. Bálint József váci teológiai tanár néhány észrevétele a Bulányi-mozgalomról: véleménye szerint azért kell elzárkózni Bulányi György, Török Jenő és Juhász Miklós piaristáktól, mert „ők egyház akarnak lenni az egyházban”. Tudomása szerint az egyházi főhatóságok engedélye nélkül ifjúsági egyesületeket alakítanak fiúkból és leányokból egyaránt. Ezeket a csoportokat „[...] elit csoportoknak nevezik. Valójában azonban erre az elnevezésre nem szolgálnak rá. Már magában véve is nagy hiba, hogy belenevelik ezekbe a fiúkba és leányokba, hogy ők az egyházon belüli elitet képviselik.”¹¹

Bálint József szerint Bulányiék először arról beszéltek, hogy a püspöki kar nem lett elég „hatékony”, most vádolják őket megalkuvással. Lényegében ez tűnik ki abból a brosúrából, amelyet Bulányiék adtak ki, és amelyben gúny tárgyává teszik a püspöki kart. Bulányiéknek az a felfogásuk és ezt Juhász Miklós a piaristák dogmatanára dogmatikailag is alátámasztotta, hogy a kommunizmus tartós lesz Magyarországon. Bálint szerint Bulányiék meg vannak ijedve a kommunizmustól. Ezért nem lehet tudni Török Jenőről, hogy kommunista bérenc-e vagy eszelős, forrófejű. Mindenesetre a józan katolikusoknak el kell tőle zárkózni, mert mindenképpen bajt okoz azoknak, akik befolyása alá tartoznak.¹²

⁹ ÁBTL, Feljegyzés. Tárgy: Kalotai Kálmán és Csicsai Margit. Budapest, 1952. április 16. Nysz.: 0-11960/1 125.

¹⁰ ÁBTL, Kisberk személyi dosszié. Jelentés a „Baba” fn. ügynök 1951. november 14-i jelentése alapján. Budapest, Nysz.: 0-11960/1.

¹¹ ÁBTL, Feljegyzés. Budapest, 1952. április 12. Nysz.: 0-11960/1 118.

¹² ÁBTL, Jelentés. Budapest, 1952. március 31. Nysz.: 0-11960/1 107.

Egy Tulipán fedőnevű ügynök jelentésében hivatkozik Török Jenő néhány gondolatára: „Meg lehet állapítani, hogy igen szórványos eset a lendületes, egyházhoz hű, mindenre képes szerzetes, ezzel szemben sokkal több a nyársolgárrá fejlődött, akik a szerzetekben alig érték el a közepes világiak karakán tökéletességi nívóját.”¹³

A megnyilatkozásokból három ellentétre lehet következtetni Bulányiék és az egyház között: dogmatikai, egyházszerkezési és politikai ellentétre. A mi szempontunkból ez utóbbi a fontos, mert utal a diktatúrától való félelemre. A „félelem” vádja kölcsönös, Bálint József és Török Jenő gondolataiban implicit formában egyformán kifejeződik.

A kihallgatásokon gyakran elhangzik a kérdés a Maria Regnumra vonatkozóan. A válaszokból csak sejteni lehet, hogy a kizárt szeminaristák tudnak valamit a regnumos mozgalomról, s valamilyen kapcsolat van a két illegális mozgalom között. Arra a válaszadók nagyon vigyáztak, hogy a feltett kérdésre homályos, hiányos választ adjanak. Ebből arra lehet következtetni, hogy az egyház számára fontos, komoly erkölcsi értéket képviselő mozgalmat a politikai rendőrség karmaiba került papok nem akarják a hatalomnak kiszolgáltatni.

Shvoy Lajos székesfehérvári püspök önéletrajzi visszaemlékezésének az elejére helyezi a Maria Regnum Plébániát, s mint lelkészi pályájának első meghatározó állomását említi. Budapesten a Damjanich utca 28/a szám alatt bérelt az egyház egy lakást, és tartott fenn Philippinum néven egy kápolnát. Itt működtek az úgynevezett kongregációk fiatal lelkészek vezetésével. Ezeknek a kis közösségeknek többnyire diákok voltak a tagjai. 1903. szeptember elején indult meg a Mária Kongregáció internátusa. Shvoy püspök szavai jól érzékeltetik a szervezés első lépéseinek lendületét: „[...] kisfiúkból álló internátus volt, ahová jómódú, de tanulni nem akaró ifjak kerültek. Ezeknek testi-lelki gondozása minden anyagi és lelki ügye, és főleg tanulása volt a gondjainkra bízva.” A kis kápolna 1919-ig csak a lelkészségnek adott helyet, ekkor a Tanácsköztársaság le akarta foglalni és kultúrteremmé átalakítani. Csernoch János hercegprímás, hogy ezt megakadályozza, a kápolnát plébánia rangra emelte, mert a plébániatemplomot nem bántották. Az ő felkérésére vállalta Shvoy Lajos a plébániát. A vörös hatalmat azonban semmi sem akadályozta meg abban, hogy akaratát végre ne hajtsa. A Regnum Marianum plébániatemplomát Shvoy a helybeliek lelkes közreműködésével tette rendbe a Tanácsköztársaság bukása után. Ezután nagy lendülettel folytak a plébánia szervezési munkálatai, szó szerint érte a körzetébe tartozók templomhoz szoktatása. A püspök erről így emlékezik: „[...] a házmegbízottak segítségével sikerült összeírni a híveket. Eleinte, 1919. szeptember 2-án 4 636 tagot sikerült összeírni. Ez mind templomba járó ember volt. Ez a szám

¹³ ÁBTL, Jelentés Török Jenő piarista szerzetesről. Budapest, 1952. április 30. Nysz.: 0-11961/1 131.

1926 decemberében 7 985-re rúgott, holott a Statisztikai Hivatal szerint a plébánián 13 000 katolikus lakó volt.” Az eredmény ennek ellenére jelentős, a kis kápolnát kinőtte a hívek tömege. Új templomra volt szükség. Shvoy lelkesedése nem hagyott alább. 1921. június 9-én határozta el az egyházközség a templomépítést. 1927 szeptemberéig elkészült a kupola, meg lehetett tartani a bokrétaünnepet. Ezt azonban Shvoy Lajos plébánosként már nem élte meg, 1927. június 20-án XI. Piusz pápa székesfehérvári püspökké nevezte ki.¹⁴

Shvoy Lajos emlékiratában felsorolja az 1951-es év szenvedéseit. Legnagyobb fájdalomról a nagy jellemekhez hasonlóan nem szól: „1951. december 16-án a Regnum Marianum templom helyén a Dózsa György (volt Aréna) úton fölállították Sztálin szobrát.”¹⁵ A megszentelt hely azonban nem sokáig tűrte a megszenteltségtelenítést, az 1956-os forradalom és szabadságharcban a forradalmi tömeg indulata a hatalmas szobor ellen fordult és ledöntötte.

A Maria Regnum szellemisége az egyházban tovább élt. A Központi Szeminárium ügyében kihallgatott Emödi László vall a mozgalomról legteljesebben: „Kiegészíteni kívánom – vallomásomat – annyiban, hogy még közénk, a regnumosok közösségébe tartozik Somogyi Sándor is, aki régi nevelés, a Házban Szuchy Béla csoportjába tartozott. 1960 tavasztól van köztünk, azóta rendszeresen járt illegális összejövetelre. Úgy tudom, hogy ifjúsági munkát még nem végez, csoportja nincs. Nevezett Zadravecz püspök úr szentelte pappá 1960 tavaszán. Ezt hallomásból tudom vagy Keglevichtől vagy Rózsavölgyitől. A másik személy, akit megemlíteni kívánok Nagy Imre, aki egy alkalommal vett részt illegális összejövetelünkön 1960 februárjában. Nem emlékszem vissza, hogy ki hozta. [...] A felosztatás évében [1961 – BP] a fiúk évfolyamonként voltak egységbe osztva. A legidősebbek – a IV. gimnazisták – Szent István nevét és a Pacsirta cserkész nevet viselték. A kb. 30 fős csoportot én magam vezettem. A III. gimnazisták, mintegy 20 főnyi csoportját Körmenyi vezette. E csoport Szent Imre és Daru cserkésznevet viselt. A II. gimnazisták kb. 30 fős csoportját Szuchy Béla vezette. E csoport Szent Alajos és Fecske nevet viselt. E csoportot még ebben az évben Tompa vette át, mivel Szuchy a felosztatás előtt egy kis idővel eltávozott a Házból. Az I. gimnazisták kb. 20-an voltak. E csoportot, mely Szent László és Rigó cserkész nevet viselt, Rózsavölgyi István vezette. Az általános iskolások már nem évfolyam szerint voltak csoportokra osztva, hanem volt egy ún. felsős csoport kb. 35 fővel, amelyet Szent Család néven Nagy János vezetett, az alsós csoportot, ennek felső tagozatát (második – negyedik oszt.) Szép Zoltán vezette, és

¹⁴ SHVOY Lajos: *Önéletrajz*. Szerk. MÓZESSY Gergely. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2002. 6–40.

¹⁵ BALOGH Margit – GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992 Adattár*. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 1996. 300.

a legkisebbekkel én kezdtem foglalkozni. Az előbbi csoport Őrangyal, az utóbbi Harkály nevet viselt. A már vallomásomban korábban említett idősebb regnumosok – Furmann, Kosztolányi István – egy-egy előadással segítették a csoportvezetők munkáját, de csoportjaik nem voltak. A csoportok tagjai lényegében a VII. és XIV. kerületből tevődtek össze, mindenféle osztálykülönbségre stb. való tekintet nélkül. Persze elenyésző számmal voltak más kerületekből is. Emlékezetem szerint Tompa is vezetett egy csoportot, neki végzős gimnazistái voltak. Hetenként két alkalommal volt összejövetel az egyes csoportok részére. Egyik alkalommal elméleti, azaz hittan dolgok szerepeltek, a másik alkalommal gyakorlati dolgok, tehát játék, sport, kulturális előadások, rendezvények voltak a részükre. Ezen kívül vasárnaponként a csoportvezetők kirándulásra vitték a fiatalokat. Ilyen alkalommal a program keretében kegyhelyek (Máriaremete, Makkos) meglátogatása történt egyéb játékok szervezése, lebonyolítása mellett. A hittantanítást az egyes évfolyamoknak az iskolában szokásos évi programnak megfelelően végeztük. Tehát, akik katekizmust tanultak, azokkal katekizmusi anyagot vettünk. Persze kibővítve, azaz a maximummal adtuk a gyerekeknek. Természetes, hogy a gyerekekkel való foglalkozást minden alkalommal közös imádságok előzték meg és fejezték be.”¹⁶

Emődi László¹⁷ vallomását igazolja Keglevich István visszaemlékezése. Ő is a Regnum Marianum közösség iránt elkötelezett lelkipásztor volt. 1960 őszén letartóztatták. Az 1963-as amnesztia után rakodómunkás lett. 1964-ben ismét elítélték öt esztendőre, de le kellett töltenie az amnesztiával elengedett két és fél évet is. 1971-ben került ki a gyűjtőfogházból. Húsz éven át rakodómunkás volt, majd ablaktisztító. Szabadulása után folytatta ifjúságnevelő tevékenységét. Keglevich István így emlékezik: „1956-ban egy rendőrtiszt, aki regnumos fiatal volt, s valamiképpen a testülethez keveredett, megmutatott nekünk egy tablót, melyen regnumosok voltak feltüntetve: vigyázzatok, figyelnek benneteket! [...] Azt gondoltuk, ha ismerik az ifjúsági munkánkat, s mégis kiengedtek, akkor nyugodtan folytathatjuk. A következő három évben a regnum-mozgalom föllendült, vagy ahogyan az egyik ávós tiszt mondta: túlságosan elszemtelenedett. Jogtalan előnyökhöz jutottak! Mik voltak ezek? Budapest fölött sétarepülésre vittem a gyerekeket, táboroztunk, farsangi mulatságot, szellemi olimpiát rendeztünk, az eseményeket filmre vettük, vitorlás hajóink, s elég jó felszerelésünk volt. Vezetőképzőket tartottunk, s ők ezt vezérkari tisztképzőnek fogták föl. 1960 végén, tehát röviddel az 1961. februári nagy letartóztatási hullám előtt

¹⁶ ÁBTL, Jegyzőkönyv Emődi László 5. kihallgatásáról. Budapest, 1960. november 29. Nysz.: 0-11522/2 32–36.

¹⁷ Emődi László cisztercita szerzetes volt és 1961. június 14-én 7 év és 6 hónapi börtönbüntetést kapott. ELMER, 1994. 160.

fogtak le ismét néhányunkat. Közel egy esztendeig folytak a vallatások. Egy idő után már csak a saját fontosságukat és a mi veszélyességünket akarták bizonyítani.”¹⁸

A DIKTATÚRA VÁLASZA

A Kádár-féle diktatúrának nem volt módja a templom elvételére és felrobbantására. A legkeményebb módszert alkalmazta, azt büntette, akiért a templom van, a hívőt, aki Istent és embert összeköt, a papot. A diktatúrák természetrajza tehát egyforma.

Ha végigtekintünk az elmúlt 50 év egyházpolitikai küzdelmein, latolgatjuk, milyen eséllyel szállhattak szembe az egyházak a pártállammal. Mindegyiknek a sajátos, történelmileg kialakult helyzete miatt más és más volt a lehetősége. Ezt mutatta az állammal megkötött egyezmények időrendje, az egyházak ellen indított támadások intenzitása. A legtöbbet a katolikus egyháznak kellett elviselni. Két nagy per – a Mindszenty- és a Grósz-per – reprezentálta ezt. Az is kérdés, ki támadott. A korabeli politika úgy igyekezett beállítani, hogy Mindszenty konzervativizmusa és a felvilágosult, szekularizált állam között kibékíthetetlen ellentét van, s ebben valakinek engednie kell. A pártállam igyekezett az egyház és a közte lévő ellentétet úgy feltüntetni, hogy Mindszenty vezetésével az egyház volt a támadó. Megszületett a máig ki nem mondott kérdés: ki ütött először? Ehhez csatlakozik a ki kit provokált kérdése is. A válasz kellő történelmi távlatból egyértelmű, a kibontakozó diktatúra, hiszen annak természetrajzához hozzátartozik az ellenségkeresés. Az egyházpolitikai küzdelmek tényei egyértelműen bizonyítják, hogy az állam és egyházak harcában az előbbi pozíciói egyértelműen kedvezőbbek voltak. Az állami erőszakszervezet – államvédelmi hatóság, a politikai rendőrség, az Egyházügyi Hivatal – valamint a hazánkban tartózkodó szovjet hadsereg a pártállam helyzetét erősíti. Fizikai értelemben az egyházak nem győzhettek, még a legerősebbnek látszó katolikus egyház sem. Mindegyiknek a fennmaradásért kellett harcolnia, ez pedig erkölcsi küzdelem volt elsősorban, ami a hívek megtartását és a papság utánpótlásának folyamatos biztosítását jelentette. E két fontos tény fokozza a máig alig ismert illegális mozgalmak – a Provida-mozgalom, a regnumosok, a Bulányi-féle mozgalom, titkos papszenteleési mozgalom – jelentőségét. Ezekben nem a politikai, hanem a lelki, erkölcsi tartás mutatkozott meg. A legtöbb kapcsolata a napi politikával a kizárt kispapok ellenállásának volt. Az alapvető intézményeitől megfosztott egyház elvesztette papképző szemináriumainak jelentős részét. A Központi Szeminárium felszámolása és felszámolódása az 1956 utáni egyházpolitika elsőrendű kérdésévé vált.

¹⁸ Uo. 178.

Egyháztörténeti távlatból nézve több perspektíva merült fel.

1. A békepapi mozgalom győzelmével és az államnak való teljes behódolással megszületik az úgynevezett nemzeti egyház. A nemzeti szó itt csalóka, mert valójában az állam szót helyettesíti, szerencsésebb lenne államegyházzal beszélni. Ez az egyház teljesen kivonja magát a Vatikán, a Szentszék fennhatósága alól. Ilyen típusú szervezet működött az '50-es '60-as években Kínában.
2. A békepapságot nem vállaló, de az ellenállástól is ódzkodó lelkészek képviselnék az úgynevezett „hivatalos” egyházat. Ez maradna a híd a Vatikán és az állam között. Passzív elszenvetője lenne az állami politikának, s mint ilyen reprezentálná a látszat együttműködést.
3. Egyik perspektívát sem fogadják el a fiatal teológusok és az egyházüldözés miatt mártíromságot vállaló papok – Tabódy István, Halász Piusz, Rédly Elemér –, hanem egy új egyházképben gondolkodnak. Ehhez a Provida Mater apostoli konstitúció, s a társadalmi pápai enciklikák is támpontot adnak. Nem szabad megfeledezni a II. Vatikáni Zsinatról sem, amely egy hosszú belső megújulást zár le és új távlatokat nyit a katolikus egyházban. A Provida Mater a szerzetesi élet újszerű formáival – a hívők nagyobb, aktívabb bevonásával a hitéletbe – válaszol a világi kihívásokra. A hívek a különböző szentségek felvételével és a szertartásokon való részvétellel beépülnek az egyházba, amely ezáltal erősödik. „A zsinat helyteleníti a klerikalizmus minden formáját. Abban is megmutatkozik ez, hogy a világiakat felbátorítja a véleménynyilvánításra. Ez nemcsak joguk, hanem bizonyos körülmények között kötelességük is.”¹⁹

Az alkalmazkodó egyház fogalma azonban nem jelenti az önfeladó egyházat. A világiak számára is kötelező a hitvalló élet. „Amit remélnek, azt merjék hirdetni másoknak is, és életük komolyságával, feddhetetlenségével hitelesítsék szavaikat” – fogalmaz a zsinati tanításokat összefoglaló dokumentum.²⁰

A megújulás és megújítás legszemléletesebb bizonyítéka az anyanyelvű liturgia bevezetése. Ebben is a Provida-mozgalom vezetője, Kisberk Imre székesfehérvári segédpüspök jár az élen, s munkásságát aktívan segíti Shvoy Lajos ordinárius. A hit megvallásának és vállalásának gondolata a Provida Materben is megtalálható. Az enciklikát kátészerűen feldolgozó dokumentum kérdése: „Mi lesz a következménye annak, ha a keresztények lojálisan és hitvalló módon élnek az istentelen államrendben. A válasz: Vagy még jobban fokozzák az istentelenek dühét, növekszik az üldö-

¹⁹ *A II. Vatikáni Zsinat tanítása. A zsinati döntések magyarázata és okmányai.* Szerk. Dr. CSERHÁTI József pécsi püspök, Dr. FABIÁN Árpád szombathelyi püspök. 4. kiadás. Budapest, Szent István Társulat, 35., 48–49.

²⁰ Uo. 37.

zés, ezzel a vértanúk száma, így természetfölötti síkon a legértékesebb áldozatot és segítséget nyújtják. Egyházuknak, hazájuknak, önmaguknak, önmaguknak és ellenségeiknek, vagy rájön az államhatalom, hogy legértékesebb támaszait bennük találja és felhagy az üldözéssel. A történelem tanúsága szerint a kettő egymás után szokott következni: A Nérók után jönnek a Konstantinok.”²¹

A válasz diplomatikus, lényege: cél a túlélés, az egyház fennmaradása, az ehhez vezető utat és módszert az egyénnek kell megválasztani.

²¹ ÁBTL, *Feljegyzés. Keresztények Kiskátéja című brosúra*. Nysz.: 0-11960/2 55.

„NEM VOLT EBBEN SEMMI TITKOS”

EGY KATOLIKUS IFJÚSÁGI KÖZÖSSÉG ÉLETE AZ 1950-ES ÉVEKBEN
ROZGONYI GYÖRGY ÉLETTÖRTÉNETI INTERJÚJA ALAPJÁN

1945-tel megkezdődött az egyházak és a vallásosság elleni, több évtizedes – változó intenzitású – küzdelem. Az 1948-ban hatalomra került kommunista párt kontroll alá vette az egyházak működését, és igyekezett ellenőrizni az egyéni vallásgyakorlást is. Az 1947–1948-as tanév végén államosították az egyházi iskolákat,¹ ezt követően a szerzetes tanárok iskolai keretek között nem folytathatták a pedagógiai munkájukat. Majd egy év múltán eltörölték a kötelező iskolai hitoktatást is.² Az ellenséges politikai légkörben egyre kevesebb család mert nyíltan élni a választható hittanóra (elvi) lehetőségével, és így évről évre csökkent az oktatási intézményi keretek közt vallásos nevelésben részesülő tanulók száma. Annak hatására, hogy az államhatalom erősen megnehezítette az intézményes vallásgyakorlást, sokan alternatív utakat, stratégiákat kerestek, és igen rövid időn belül találtak is. Az iskolákból menesztett szerzetesek és papok, szülők, idősebb diákok összefogtak annak érdekében, hogy a vallásos világnézetet meg tudják őrizni, a hit- és erkölcsstan alapjait tovább tudják adni a következő generációnak. A szerzetesrendek feloszlásától kezdve azok, akik intézményi háttér nélkül³ – vagyis iskolán kívül – továbbra is foglalkoztak hitoktatással, a hatalom ítélete szerint nemkívánatos, illegális tevékenységet folytattak.⁴ Így tettek

¹ Az 1948. évi XXXIII. törvénycikk rendelkezett a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában. Erről többek között: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve*. Szerk. SZABÓ Csaba – SZIGETI László. Budapest, Új Ember–LÖKA, 2008.

² Az 1949. évi 5. számú törvényerejű rendelet értelmében az állam és az egyház különválasztására vonatkozó rendelkezésnek megfelelően a vallásoktatás az iskolákban nem volt kötelező.

³ 1950-ben megszületett az állam és a katolikus egyház közötti megállapodás, melynek következtében az egyházat szoros állami függésbe vonták. Az 1950. évi 34. számú törvényerejű rendelet megvonta tizenhárom férfi és negyvenegy női szerzetesrend működési engedélyét Magyarországon, azaz feloszlatta azokat. Ez négy rendre nem vonatkozott: a piaristák, a bencések, a ferencesek és a Miasszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek nyolc gimnáziumot visszakaptak.

⁴ Ld. erről WIRTHNÉ DIERA Bernadett: *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése*. Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (a továbbiakban: ELTE BTK), 2015. (A továbbiak-

például a nagy pedagógiai hagyománnyal rendelkező ciszterci rend⁵ budai iskolájának, a Szent Imre Gimnáziumnak egykori tanárai és a hozzájuk csatlakozó tanítványok is. Ennek a szerteágazó közösségnek a sokrétű történetét dolgozta fel Kamarás István az 1980-as évek végén végzett kvalitatív vallásszociológiai kutatásából született, alapvető szociográfiájában.⁶ Napjainkra számos tudományos igényű és/vagy személyes indíttatású laikus munka látott napvilágot, amelyek a katolikus ifjúsági közösségeknek és a cserkészmozgalomnak a diktatúra évtizedei alatti történetéhez nyújtanak fontos adalékokat, mutatják be meghatározó alakjait vagy elemzik a hatalmi szervek vonatkozó iratait, megvilágítva a korszakkal kapcsolatban sokszor idézett bűvópatak-metaforát.⁷

Mikrotörténeti vizsgálódásom fókuszában Rozgonyi György, egy emblemikus katolikus ifjúsági vezető narratív formában előadott élettörténete áll. Gyurkával – ahogy őt sokan nevezték – otthonában mintegy tízórás élettörténeti interjút készítettem.⁸ Arra kértem, mondja el életét. Minden alkalommal szeretettel fogadott, töretlen lelkesedéssel, megkapó őszinteséggel és kellő (ön)íroniával mesélt, többször telefonon is folytatta az emlékezést. A szülői gyökerekről, gyerek- és ifjúkorából, felnőtt életéből sok, számára nyilvánvalóan fontos történetet idézett fel érzékletesen, értelmezte döntéseit, érzéseit, nekem, a kívülálló ismeretlennek. Ezért köszönettel tartozom.

ban: WIRTHNÉ DIERA, 2015.) <https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdfs/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/22384/diss.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (2020. december 7.)

⁵ Ld. erről CÚTHNÉ GYÓNI Eszter: *A ciszterci rend története Magyarországon 1945 után. A Ciszterci Rend Zirci Apátsága 1945 és 1981 között*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK, 2014. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/cuthnegyonieszter/diss.pdf> (2020. december 22.)

⁶ KAMARÁS István: *Bűvópatakok. A szentimrevárosi katolikus ifjúsági mozgalom története 1949-től 1961-ig*. Budapest, Márton Áron, 1992. <https://mek.oszk.hu/13000/13004/13004.pdf> (2020. december 1.)

⁷ Ld. pl. „*Illegális ifjúsági munka*”. *Cserkészközösségek a diktatúrában*. Szerk. TABAJDI Gábor. Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 2017. (A továbbiakban: TABAJDI szerk., 2017.) <https://katakomba.cserkesz.hu/> (2020. december 18.) – IVASIVKA Mátyás – ARATÓ László: *Sziklatábor. A magyarországi katakombacserkészlet története. Visszaemlékezések és dokumentumok (1945) 1948–1988*. Budapest, Új Ember, 2003.

⁸ Az élettörténeti interjút 2019. június–júliusban és 2020. március elején készítettem a Magyar Cserkészszövetség és a Nemzeti Emlékezet Bizottság támogatásával. A dolgozatomban ebből rövidebb, hosszabb részleteket közlök idézőjelek között, külön forrásmegjelölés nélkül. A teljes interjú leirata a VERITAS Intézet – Oral History Archívumban kutatható. Itt is szeretnék köszönetet mondani Tabajdi Gábor történésznek, egykori kollégámnak az 1956-os Intézetből, aki biztatott, hogy kapcsolódjak be az *Autonóm egyházi kisközösségek működése* címmel zajló kutatásba, és munkámban tanácsaival segített.

Egy élettörténeti interjú az emlékező önmagáról felépített képét mutatja meg, vagyis az interjúalany identitását, miközben rávilágít a történesek személyes megélésre is. 1948-tól mély és gyors politikai és társadalmi változások történtek Magyarországon, amelyek az egyének identitásaiban (is) komoly feszültséget és törést eredményeztek. Számos ilyen konfliktust ismerünk az ötvenes évek kommunista diktatúrájának idejéből. Közülük az egyik nagyon jellemző ellentét abból adód(hat) ott, hogy a korábban vallásos életet élők vajon össze tudják-e egyeztetni hitüket, kultúrájukat, ambícióikat a vallásellenes politika elvárásaival.⁹ Rozgonyi György önzonosságának legfontosabb pillére a szilárd katolikus hite, narratívájának vezérfonala pedig az elköteleződése amellett, hogy a vallásos világnézet megőrzéséért, továbbörökítésért érdemes volt tenni akkor is, amikor a vallást és a vallásukat gyakorlókat üldözték.

Rozgonyi a következőkben felidézett emlékei – amelyek természetesen megélt tapasztalatokon alapulnak – a hetven évvel ezelőtti katolikus ifjúsági mozgalom fő- vagy földalatti történéseiről „szólnak”, arról, hogy az ötvenes években miként lehetett élni a legalitás–illegalitás keskeny mezsgyéjén egyensúlyozva.¹⁰ Nyilvánvaló, hogy különbözőképpen idézzük fel akár ugyanazt az általunk megélt eseményt vagy érzést, ha más és más időpontban, eltérő szituációban vagyunk. Így tehát az emlékezőtől nem a valamikori történesek „valóság-hű” megjelenítését várjuk, sokkal inkább azt szeretnénk megtudni, hogy mit tart fontosnak az emlékei sokaságából, hogyan élte meg a történelmet, miként értékeli a történesekben játszott szerepét és az ezzel kapcsolatos érzéseit.¹¹ Mint minden elbeszélte történet, ez is „a múlt olyan, az eseménytörténettel egyenértékű olvasatához segíthet hozzá bennünket, amely első-

⁹ Bögre Zsuzsanna inspiráló könyvében ötven vallásos ember élettörténetének elemzésével vázolta fel a politikai elvárás és a személyes törekvések közötti feszültség kezelési stratégiájának négy típusát. Ezek bemutatására itt nincs mód, csak megnevezésükre: a társadalmi változás nyertesei – a vallásosság elhagyói; a társadalmi változás vesztesei – a vallásosság nyílt őrzői; a társadalmi változás hasznosítói – a vallásosság elrejtői; a társadalmi változáson kívül maradók – a vallásosság nyílt őrzői. Uő.: *Vallásosság és identitás. Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964)*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2004. – Ld. még BÖGRE Zsuzsanna – SZABÓ Csaba: *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány–Szent István Társulat, 2010.

¹⁰ Ld. pl. KISS Réka: Legális – illegális – féllegális. Tiltott és türt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években. Források és a megismerés határai. In: *Hit 2018. Hagyomány, identitás, történelem*. Szerk. KISS Réka – LÁNYI GÁBOR. Budapest, L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem, 2020. 239–272. http://www.kre.hu/portal/images/kutatas/Hagyomany_identitas_tortenelem_1010_ISBN.pdf (2020. december 22.)

¹¹ Az interjú mint forrás megbízhatóságáról ld. GYÁNYI GÁBOR: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest, Kalligram, 2016. 249–252.

sorban nem a múlt magyarázata, hanem annak megértése szempontjából fontos.”¹² Hisszük, hogy elődeink világának megértése közelebb hozza hozzánk közös múltunkat.

Rozgonyi György édesanyja, Pöschl Aranka az első világháború végén Rimaszombatról menekült Budapestre. Hónapokig a Nyugati pályaudvaron, vagonlakásban élt az apjával, majd befogadták a székesfehérvári ciszterek, és a gimnáziumban 1920-ban leérettségizett.¹³ Földrajz–történelem szakos tanári diplomát szerzett, de pedagógusként nem tudott elhelyezkedni, végül a Fővárosi (később Szabó Ervin) Könyvtárban kapott állást. Édesapja, Rozgonyi György 1919-ben négy testvérével Zentáról menekült Szegedre a nagybátyjukhoz.¹⁴ Elkezdte az orvosi egyetemet, de tanulmányait anyagi okok miatt abba kellett hagynia. Budapestre került, és a közigazgatásban tisztviselőként helyezkedett el. A két fiatal 1930-ban kötött házasságot. 1932. december 19-én megszületett fiuk, Gyurka, 1936-ban megérkezett az első, 1942-ben pedig a második leány. A család mindig Budapest XI. kerületében – amely 1950-ig a Szentimréváros nevet viselte – lakott. 1937-ben költöztek a Móricz Zsigmond körtér sarkára, abba a lakásba, ahol aztán Gyurka élete végéig élt. „Mindenünk megvolt, jól éltünk. A vasárnapok úgy teltek, mint egy átlag polgári vasárnap: összeszedte magát a család, elment misére, hazajöttünk, megebédeltünk. A szüleim valóságosak voltak, de nem olyan értelemben, hogy különlegesen vallásosan neveltek volna minket. Megtanítottak imádkozni, elmondták, amit tudni kell egy gyereknek Jézusról, Istenről. És viszonylag nyugodt életünk volt a háborúig.” Komolyabb veszteségek nélkül vészelték át a háborút, ám az infláció, a B-listázás réme egyre nehezebbé tette a család életét, majd a cserkészmozgalom és a szerzetesrendek felszámolása, az egyházi iskolák államosítása a gyerekek mindennapjaiba is keményen beleszólt.

Gyurkát tanulmányai is a XI. kerülethez kötötték. A Váli úti általános iskolában kezdte a tanulást, a cserkészkedést pedig a 433-as Szent Bernát kiscserkész csapat-

¹² Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a Történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000. 136.

¹³ A nőnevelés történetéhez apró adalék, hogy a székesfehérvári ciszterci főgimnáziumban 1920-ban három lány is érettségi vizsgát tett. Ők vélhetően magántanulók voltak, talán még az órákra is bejárhattak, de nem ülhetek egy padban a fiúkkal, többnyire csak kísérettel látogathatták az iskolát. Mindezt annak fényében kell értékelnünk, hogy a középiskolai koedukáció csak az 1960-as évektől kezdve vált általánossá a középiskolákban.

¹⁴ Trianon társadalomtörténetéről ld. ABLONCZY Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei 1918–1921*. Budapest, Jaffa, 2019.

ban, a később országos hírnévre szert tett fiatal novícius, Kölley György¹⁵ vezetése alatt. Gyurka a családi kapcsolatoknak és a földrajzi közelségnek köszönhetően a ciszterci rend által vezetett Szent Imre Gimnáziumban tanult tovább. Az intézmény Gyurka és társai életében, jellemük formálódásában meghatározó szerepet töltött be. Kiemelkedő tanáregyeniségekkel találkoztak itt, és az emlékek tanúbizonysága szerint a legtöbb egyházi iskolához képest nagyobb szabadságot élveztek. Itt „nagyon könnyű volt diáknak lenni, mert még a szigorú tanárok is lezserek voltak. Az osztályfőnököm, egyben a lelkiatyám, egy nagyon komoly lelki életet élő szellemi ember volt, Schilling János Roger.¹⁶ Nagyon értett a nyelvünkön, mindent meg lehetett beszélni vele. De a többi tanár is nagyon emberi volt.” Gyurka – ahogy belépett a gimnázium kapuján – csatlakozott a 25. számú Szent Imre cserkészcsapathoz, amelyet Golenszky Kandid¹⁷ hittantanár vezetett. Mindössze két évet cserkészkedhetett, mert az 1946 nyarán elszenvedett balesete hosszú időre ágyhoz kötötte. Mire teljesen felépült, a cserkészmozgalmat feloszlatták.

A vallásoktatás kiszorítása fokozatosan történt a gimnáziumban. Az első évben még volt hittanóra, de párhuzamosan, az osztályfőnöki órán kommunista fiatalok agitáltak, és próbálták őket „a balos szellembe átvezetni” – kevés sikerrel. Gyurka annak kapcsán, hogy miként fogadták a fiúk az ideológiai váltást, egy olyan történetet idézett fel, amely jól rávilágít a kettősségre: egyszerre a kamaszok nemtörődömségére és elkötelezettségére, illetve a renitensekkel szembeni hatalmi reakcióra. „Férfiásan megmondom, hogy nemigen törődtünk vele [az agitátorral]. Tudniillik ez nem keményen zajlott. Például elküldtek hozzánk egy rendkívül erőszakos hölgyet, aki körülbelül hetedik gimnazista lehetett. (Ő aztán az állami biztosító vezérigazgatói székéig futott föl pártvonalon.) Ez a rendkívül agilis hölgy tartott szemináriumot nekünk. És hát a tanárok behunyták a szemüket, még az új tanárok is, amikor az

¹⁵ Kölley György (1919–2005), katolikus pap és cserkészvezető. 1945 májusától 1946 júliusáig a kiscserkészek országos vezetője. 1946 szeptemberében szovjet hadbíróság nyolc év börtönbüntetésre ítélte, ebből öt évet a Gulagon raboskodott. 1954-ben tért haza, befejezte teológiai tanulmányait, majd 1956 nyarán pappá szentelték. Dunabogdányban lett hitoktató. 1961-ben ismét letartóztatták és három év börtönbüntetésre ítélték. 1969-ben emigrált, Svájcban, majd az NSZK-ban élt. 1970-től az európai magyar cserkészkerület vezetője. A rendszerváltás után Leányfalura költözött. Ld. KÖLLEY György: *Értetek és miattatok. Egy magyar cserkészvezető visszaemlékezései*. Szerk. Bank Barbara – Soós Viktor Attila. 3. bőv. kiad., Leányfalu, Faluház és Ravasz László Könyvtár, 2017.

¹⁶ Schilling János Roger (1901–1962), ciszterci pap. Az 1926–27-es tanévtől az államosításig a rend budai gimnáziumában német és latin nyelvet tanított. 1942-től a budapesti Pázmány Péter Egyetem magántanára, kutatási területe a magyarországi német betelepítések története. 1951-től papi tevékenységet nem folytathatott, megélhetését műszaki rajzolóként biztosította.

¹⁷ Golenszky Kandid János (1913–1977), ciszterci szerzetes, tanár. 1940-től a rend budai gimnáziumában hittantanár és cserkészvezető. 1951-től haláláig a budapesti Ulászló utcai Szentlélek-kápolna vezetője.

osztálynak a nagyobbik része szép csendesen kisomfordált erről a szemináriumról. És akkor az egyszerűség kedvéért az Ulászló utcai kápolna – akkor már ott volt az osztályfőnökünk lelkész – lelkészi lakásában meglátogattuk Schilling János Rogert, és utána szépen visszamentünk a következő magyarórára. Szóval így zajlott a csendes ellenállás. Ugyan ezeket nem torolták meg, de a Lukács nevű igazgató¹⁸ megjegyezte, hogy kik voltak a hangadók, és húsvét táján kisöpörte őket, úgy, hogy lehetőleg ne tudják befejezni az iskolaévet.” Ennek az átmeneti időszaknak hamar vége lett.

A kitiltott ciszterek már 1949 őszén úgy látták, aktívan kell fellépni a kommunista párt ideológiai terrorjával szemben, és létfontosságú, hogy a megszűnő iskolai hitoktatást valamilyen módon pótolják. A rend Barlay Ödön Szabolcs¹⁹ szerzetest, a gimnázium tanárát jelölte ki arra, hogy a XI. kerületben, a Szent Imre-plébánia keretében megszervezze az ifjúság hitoktatását. Ennek az elsősorban magánlakásokon zajló mozgalomnak lett egyik tehetséges és befolyásos vezetője Rozgonyi György. Ezt a tevékenységet a pártállam illegálisnak minősítette, miközben sem Gyurka, sem a rábízott fiatalok nem érezték annak, pontosabban – már elővigyázatosságból is – arra törekedtek, hogy tevékenységük minél inkább látható legyen a kívüljár számára. A katolikus közösségben való együttlét szükségessége, a cserkész hagyományok tisztelete és gyakorlati alkalmazása, a rendszeres természetjárás jellemezte őket – ezek egyike sem volt jogszabályba ütköző.

Gyurka 1951-ben a már államosított – József Attila nevét viselő – gimnáziumban érettségizett. A Budapesti Műszaki Egyetem Általános Mérnöki Karán folytatta tanulmányait, de ezt két év után abbahagyta. Tervező vállalatoknál volt technikus, majd több fővárosi kerületi házkezelőségen is dolgozott.

¹⁸ Lukács Sándor volt a József Attila Gimnázium igazgatója 1949–1953 között.

¹⁹ Barlay Ödön Szabolcs (1919–2018), ciszterci szerzetes, paptanár, irodalom- és egyháztörténész, cserkészvezető. 1949-től a fiatalok földalatti hittanoktatásával foglalkozott, ezért 1958-ban letartóztatták. Két évig internálótáborban volt Tökölön. Szabadulása után megpróbálta folytatni korábbi munkáját, de 1961-ben ismét letartóztatták, és koholt vádak alapján nyolc év börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult. 1951–1983 között papi tevékenységet nem végezhetett. Rézkarcügynökként dolgozott húsz éven keresztül. Megnősült, három gyermeke született, később (1983-ban) egyházi engedéllyel visszavették a rendbe. Irodalomtörténeti pályája az Egyetemi Színpadon tartott estekkel indult. Barlay honlapja: <http://www.inditlak.hu/>

RÉSZLET AZ ÉLETTÖRTÉNETI INTERJÚBÓL

– *Kőrösi Zsuzsanna: Emlékei szerint hogyan indult az illegálisnak kikiáltott ifjúsági munka itt, a XI. kerületben?*

– Rozgonyi György: 1949 őszén a zirci apát²⁰ megbízta az egyik fiatal tanárt, Barlay Szabolcsot – aki egy rendkívül agilis, a harmincas évei elején járó tanár volt –, hogy szervezze meg a hitoktatást itt, a Szentimrevárosban, illetve inkább úgy mondom, hogy a Szent Imre-plébánia területén. [...] Barlay atya összeszedte a régi cserkészeket, akiről tudta, hogy annak ellenére, hogy megszüntették a mozgalmat, még futnak és viszik a kisebbeket.

– *Mondana neveket?*

– Visontai Jóska, Gosztöny Géza, Luka Laci, Sólyom Pista, Kolozsvári Pista, Dékány Sándor. Elég sokan voltak. Ábrahám Lajos, Nobilis Gábor, Gertner Laci. Azt lehet mondani, hogy pillanatokon belül kiépített egy hálózatot. Az egész úgy indult, hogy a legutolsó egyházközségi táborban, Zamárdiban, összegyűjtötte a kiscserkészeket, és kisebb csoportokba osztotta szét ministránskörök címén, és hívott nagyobb fiúkat, az osztályunkból is többeket, köztük engem. Barlay engem nem ismert közelebbről, de látta, hogy tudok segíteni. [...] És itt a ciszterci templomban az egyik toronyban volt egy kis közösségi terem, és ott gyűltünk össze 1949 szeptemberében.

Én akkor harmadikos gimnazista voltam, és rám bízott öt-hat emberkét. Nem volt egy zseniális elosztás, szerintem kalapból húzta ki, hogy ki kit kap. Én megkaptam az egyik párhuzamos osztályba járó velem egyidős fiút, utána kaptam egy nálam két évvel fiatalabbat, és még három vagy négy öt-hat évvel fiatalabbat. Ez volt egy csoport. Azzal kezdődött, hogy az, aki velem egyidős volt, egyből kimaradt. De a többiekkel akkor még az volt a feladat, hogy ministrálni tanítsam meg őket – így ez egy ministránskör volt. Aztán jött, hogy el kéne vinni őket egy kicsit kirándulni. Esetleg egy kis nyári tábor is belefér, egy pár napos, de ezt csak úgy elhintette az atya. Nekünk, nagyoknak tartott három-négy hetenként egy-egy lelkigyakorlat-formát, és akkor elmondta azt is, hogy mit lenne célszerű csinálni a következőkben.

– *Miket mondott? Fel tudja idézni?*

– Nem vázolt föl kereteket. Nem azt mondta, hogy csináljátok, amit a cserkészetenél tanultatok, csak olyan feladatokat javasolt, amikhez mindez kellett. Vigyük el kétnapos kirándulásra hétvégén a gyerekeket. Ahhoz meg kellett tanítani a gyerekeket sátrat verni, tüzet rakni úgy, hogy ne gyújtsuk föl az erdőt. Meg kellett tanítani, hogy mi van akkor, ha szomjas vagy, hol találsz innivalót, és azt hogy találod meg,

²⁰ Endrédy Vendel (1895–1981), ciszterci szerzetes, 1939-től haláláig zirci apát, akit 1951-ben a Gröszperben tizennégy év börtönbüntetésre ítétek.

térkép, ilyesmi. Azt, amit a cserkészetnél gyakorlatban mind megtanultunk, azt alkalmazni kellett. Mert a tíz–tizenhat év közötti korosztály nem feltétlenül fogékony arra, hogy hetenként egyszer összejöjjen egy lakásban, és ott ministrálni tanítsák, és semmi több. Tehát kellett valami többet adni. Akkor a cserkészetben tanultunk különböző közösségi játékokat, szobajátékokat is, szabadtéri játékokat, labdajátékokat, számháborút... Ezeket szépen lassan elkezdtuk alkalmazni. Nem kifejezetten cserkészetet akartunk csinálni, hanem a cserkészetnek az eszközeivel meg akartuk tartani a gyerekeket. És ez többé-kevésbé sikerült. [...]

– *Mit jelent az, hogy megtartani a gyerekeket?*

– Együtt tartani azért, hogy megtarthassuk őket Jézusnak, tehát nem is az egyháznak. Megtartani az istenhitet. De ahhoz, hogy valamit valaki megtartson, először magáévá kell, hogy tegye. Tehát először az alapokat kellett megadni. Ez vezetett oda, hogy a következő évben már hittant tanítottunk. Először úgy, hogy az atya gőzerővel gyártott – elegánsan úgy nevezném – szamizdatokat. Kisebb, pároldalas broszúrákat arról, hogy a különböző korosztályoknak hetenként mit kell tanítani. Nagyon sokat dolgozott. Két frissen felszentelt cisztert, Szita Árpádot meg még egy novíciust vett maga mellé segítségnek.

Aztán már módszeresen átszerveztük magunkat úgy, hogy tisztább korosztályok legyenek. Ekkor a még létező régi hittankönyveket használtuk. Később az állam engedélyezett korlátozott mértékben új hittankönyvkiadást, de csak a plébánia kapott pár példányt, és abból sikerült nekünk is kapni egy-egy példányt. Ez azt jelentette, hogy egy-egy vezetőnek maximum egy példány jutott, és az ment kézzől kézre. Kicsit úgy ment ez, mint a régi latintanároknak az orosztanárság az államosítás után, amikor a latin helyett hirtelen orosz kellett tanítaniuk. Akkor ők két-három leckével voltak előre, és úgy tanítottak, és kértek számon. Körülbelül mi is így voltunk...

– *Meséljen arról, hogy maga hogyan csinálta!*

– Az első év még úgy telt el, hogy időnként az atya az összes érdekeltségi körébe tartozó nagyfiút összegyűjtötte lelkigyakorlat címén, és volt egy-két olyan összejövetel is, ahová a gyerekeinket is elhoztuk. [...] Az első év végére viszont úgy láttam, hogy mivel sokan lemorzsolódtak, gyakorlatilag kevesen vagyunk ahhoz, hogy igazán élni tudjunk, úgyhogy mondtam a gyerekeknek, hogy egy-két havert nyugodtan elhozhatnak. Így aztán a következő évet dupla létszámmal kezdtük. Aztán elvittem őket nyáron kirándulni, csináltam nekik egy ötnapos táborot a Velencei-tóhoz. [...] Azért oda, mert apám nagyon ellenezte a dolgot. Apám féltette az állását. Ő tisztviselő volt, tehát függött a mindenkori államhatalomtól – nevezzük így, elegánsan. És még el is akarta tartani a családját. Akkoriban nagyon sok embert B-listázás címén kirúgtak a közigazgatásból. [...] Apám azt még eltűrte, hogy eljárók a gyerekekhez, de nem rajongott érte. A táborozás is azért volt a Velencei-tónál, mert ott volt a tel-

künk, faházzal, ahol átvészeltük a háború végét is. És oda bármikor lemehettem. Azt persze nem mondtam neki, hogy nem egyedül megyek, hanem a gyerekekkel, bár szerintem tudta, csak behunyta a szemét, mert az apám volt, de hülye nem volt. [...]

Tehát a Velencei-tó partján álló faház volt a támaszpontunk. Öten voltunk. És igyekeztem megtölteni tartalommal ezt az öt napot. Elmentünk egy többnapos kirándulásra a szemközti oldalra, a Meleg-hegyre. Béreltünk egy háromszemélyes ladikot három napra, abba beszálltunk öten az összes tábori fölszereléssel. Nem is volt semmi probléma addig, amíg nem értünk a tó közepére, amikor egy hatalmas vihar kerekedett. Enyhén szólva túl volt terhelve a csónak. Közben kiderült, hogy az egyik gyerek nem tud úszni. Gyakorlatilag úgy értünk át a túlsó partra, hogy a legnagyobb fiú meg én hátul tartottuk mellig érő vízben a csónakot, egy evezett, mert egy pár evező volt, és amikor meghúzta az evezőt, akkor előretoltuk a csónakot. És az a gyerek, aki nem tudott úszni, egy vödörrel lapátolta ki a vizet a csónakból, amit a vihar bevert, és közben nagyon sírt. [...]

Akkoriban jegyre ment minden. Vittünk magunkkal lisztet, és a szomszéd néni megsütött egy hatalmas, három napra való cipót. Mire átértünk a túlsó partra, annyira kimerültünk, hogy nekiálltunk ebédelni, és rögtön megettük a háromnapos cipó-mennyiség felét. Zsíros kenyér volt az ebéd, különösebb luxus nem volt. Az Angelika-forrásnál vertük fel a sátrunkat. Egyiknek a feje lógott ki belőle, a másiknak a lába, amíg eső nem esett, addig nem is volt baj. És még sötét sem volt, mert útközben találtunk egy eldobott sütőtőkfélét, és abból valamelyik srác csinált töklámpást, és abban égett egy olajmécses. Nemrég idézte föl nekem Veress Gábor az emlékeit, hogy amikor kiállítottuk éjszakai őrségre, mennyire félt. [...] A ladikos élményeink akkora port vertek föl a többiek körében, hogy a következő évben meg kellett ismételni, de akkor már voltunk vagy tízen. Mindenki a Velencei-tóra akart jönni.

– *Gimnazista önmagáról korábban azt mondta, hogy „nagyon félszeg kis emberke voltam”. Mi történt, hogy másfél év elteltével ilyen veszélyes túrát vállalt?*

– Ez ösztönösen ment, alakult. Ragaszkodtak hozzám a gyerekek, és ez segített. Az ember, akiket kedvel, azokért sok mindent megtesz. És én tudtam, hogy mit hogyan kell csinálni, hogy jól érezzék magukat.

– *1952-ben függetlenedtek Barlay Szabolcstól. Hogy emlékszik, ez miként történt?*

– Amikor megszüntették a szerzetesrendeket, és internálták a szerzeteseket, de nem lehetett tudni, hogy ebből két hónap lesz vagy Szibéria, az atya egyre idegesebb lett és kapkodott. Nem akarom Szabolcs atyát megbántani, Isten nyugosztalja [...], de az atya túlfűtött ember volt. Nagyon komolyan vette a dolgát, de túlpörgette magát. Annyira hangoztatta az egésznek az illegális voltát, hogy attól féltünk, hogy ezzel hívja föl ránk a figyelmet. Tisztában voltunk azzal, hogy mindenhova épülnek be emberek, és természetesnek tartottuk, hogy egész biztos közénk is beépítenek

olyat, aki viszi-hordja a híreket az akkori ÁVÓ felé. [...] Emlékszem, hogy az atya egyszer összehívott minket az Edömer utcába, az egyik lakásba. Tíz-tizenötünket, akik már akkor több csoportot vezettünk, és azt mondta, hogy „ne féljete, nem árulak el benneteket, hogyha elvisznek”. Visszagondolva, ezzel ijesztett meg minket. És akkor a társaság nagyobbik része, jómagam is, úgy döntött, hogy megbeszéljük vele, hogy mi inkább külön csináljuk, nélküle. Hát nem örült neki, engedetlenségnek tartotta. [...] Egyenként leült velünk, hogy tényleg így akarjuk-e? Megmondtuk neki, „ne haragudjon atya, én is félek, de abbahagyni nem akarom, csinálom egyedül”. Az volt a mániája, hogy akkor más paphoz se csatlakozzunk. [...] Ember volt ő is. Ő alkotta az egészet, akkor ne más fölözze le, amikor már kész van.

– *Maga hogy folytatta a munkát?*

– Utána egy olyan időszak következett, amikor a szerzetespapok el voltak lehetetlenítve, összeszedték, egy-két hónapra internálták őket, amíg el nem döntötték, hogy mi lesz velük. És akkor ő is elbujdokolt, és amikor visszajött, akkor újrászervezte azokat, akik megmaradtak nagyfiúk, nagylányok, és vitte tovább a saját vonalát egészen '61-ig kisebb-nagyobb megszakításokkal – de az már az ő története.

Mi pedig egymást ismerve, de külön-külön, időnként összecsoportosulva, kisebb-nagyobb közösségekben csináltuk azt, amit ő akkor megkívánt tőlünk. Természetesen nem voltunk teológusok, és nemcsak Krisztushoz, hanem az egyházhoz való kötődésünket is valamilyen módon tartani akartuk, ezért alakult ki az, hogy a társaságok mellett voltak „vendégpapok”. Tehát nem a pap irányított, és adta meg, hogy mit kell csinálni, hanem a civil kérdezte meg, hogy adott helyzetben mit csináljunk, és arra kapott választ. Én két papot kértem meg a ciszterek közül, az egyik volt az Arató Miklós,²¹ papi nevén Orbán, a másik a Keszthelyi Feri Jeromos,²² aki később váci püspök lett. Arató Miklós feketén foglalkoztatott káplán volt az Ulászló utcai Szentlélek-kápolnában. És a Kosztolányi Dezső tér sarkán lakott albérletben. Keszthelyi Feri pedig hivatalosan Nagytétényben volt kinevezett káplán. Mi gyakorlatilag a gyerekeknek a lelki gondozását bíztuk hol egyikre, hol másakra. Táborokba is meghívtuk őket, el is jöttek egy-két napra, segítettek, amit tudtak, miséztek és gyóntattak, lelkigyakorlatot is csináltak, meg volt olyan is, hogy latrinát ástak. Mikor mire volt szükség. A pap, akit mi bizalmunkba fogadtunk, az volt az agy, és mi voltunk a kéz.

Egy darabig használtuk a régi brosurákat, de közben nőttek a gyerekek, egyre több generációt vettünk föl, alulról és felülről is, tehát bejöttek érettségizők, egyetemisták

²¹ Arató Miklós Orbán (1923–2013), ciszterci szerzetes pap. Jogi tanulmányokat végzett, majd 1951-es felszentelése után Szentimrévárosban, majd Nagytétényben, később a Baross Gábor-telepen káplán. A rendszerváltás után a pécsi ciszterci rendház főnöke lett.

²² Keszthelyi Ferenc Jeromos (1928–2010), ciszterci szerzetes pap. 1952-ben Nagytétényben, 1953-tól Budafokon káplán és hitoktató. 1992–2003 között váci megyés püspök.

is a csoportba, amikor én már olyan huszonéves voltam. Ezeknek mind más és más kellett. És itt tudtak ezek a papok besegíteni. A napi hittankönyveket használtuk minden korosztályban, egyedül a tizenhét–tizennyolc év fölötti korosztály – akik már az apologetikát meg a hivatalos hittankönyveket kinőtték – kapott brosúraoktatást. Kértünk a két atyától egy fél évre, háromnegyed évre való útravalót írásban, de aztán ők soha nem ellenőrizték, hogy mi azzal mit csináltunk. Ez a szimbiózis nagyon jól működött. És volt még Havass Géza²³ bácsi, aki Barlay helyett általános szellemi vezető volt. Őt nagyon szerették a fiatalok. De ő úgy került ebbe, mint Pilátus a krédóba, esze ágában sem volt foglalkozni gyerekekkel. De folyton mentek hozzá, és nem küldhette el őket. És az a kép alakult ki egy külső szemlélőben – értjük a barátainkat a Fő utcán –, hogy ő a vezető. Holott nem. Egyszerűen arról volt szó, hogy ahogy mi megkértük a Keszthelyi Ferit meg az Arató Miklóst, hogy tanácsaival segítsen bennünket, hozzá gyakorlatilag a kerületben mindenki fordult, a barlaysták is, meg mi is, én magam is. Rendszerességgel az Aratóhoz és a Keszthelyihez fordultunk, de ha valami olyan volt, amit nem velük akartam megbeszélni, hozzá mentem.

– *Tud példát felidézni?*

– Hogy csak egy saját problémát mondjak. Hogy jön össze a Szentháromság, hogy Szentháromság és mégis egy? Jó, ezt leírják a brosrák is, leírja több kötetben a teológia is, de attól ez semmivel sem lesz érthetőbb a laikus számára. És ő rendkívül logikusan oldotta meg, és azt mondta, hogy ez hittitok. Hittitok. Ezt megmagyarázni nem tudjuk, majdnem, hogy azt mondta, hogy ez benne van a csomagban, és azt vagy elfogadjuk mindenestül, vagy nem, de sehogy nem lehet kimazsolázni, hogy ez tetszik, az nem tetszik. Nem így mondta, de ez jött ki belőle. Én mondtam, jó, rendben van. És az érdekesebb az volt, hogy amikor a tizenhat–tizenhét éveseknek elmondtam ugyanezt, akkor ők is elfogadták, hogy ennek ez a megoldása, lépünk tovább, beszéljünk másról. [...]

Mindig másnak a lakásán jöttünk össze, és mindig ugyanabban az időben. Megvolt, hogy csütörtök délután öt órakor gyűlés lesz például Palinál. Akkor csütörtökön odajött mindenki, aki hozzám tartozott. Amikor már túl sokan voltunk, akkor a nagyobbak közül egyet-kettőt, később hármat, aztán később még többet kiválasztottam, és rájuk bízam azokat, a pár évvel kisebbeket, akik már egy-két éve velem voltak. Az volt a lényeg, hogy egy csoportban egy korosztály legyen. Ha kevesen voltak egy csoportban, hárman vagy négyen, akkor mondtam a gyerekeknek, egyet-

²³ Havass Géza (1913–2001), római katolikus pap. 1943–1949 között püspöki titkár Szegeden, majd Budapesten különböző plébániákon káplán. 1957-ben visszarendelték Szegedre, de ifjúsági kapcsolatait megőrizte. 1961-ben letartóztatták. 1963-ban szabadult. Önéletrajzát ld. https://www.ujszegediplebania.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=268:havass-geza&catid=34:csoportjaink&Itemid=71 (2020. december 20.)

kettőt még hívjatos az osztályból. Ez úgy történt, hogy kiválasztottuk a gyereket, és mielőtt meghívtuk magunkhoz, azzal a fiúval, aki ajánlotta, elmentünk az illető szüleihez, és elmondtuk, hogy mi ezt és ezt csináljuk, és szeretnénk meghívni a gyereket. Aztán a szülő – általában reszketve – azt mondta, hogy igen. Egy-két eset volt, amikor nemet mondtak, de ott is volt olyan, hogy a gyerek titokban nagyobb alkalmakra eljött hozzánk. [...]

– *Volt valamiféle képzés?*

– Megint csak visszatérek a cserkészlet eszközeire, ezek az emberkék, akiket megbízom, tapasztalatból fölszedték magukra nagyjából ugyanazt, amit én is tudtam, gyakorlati dolgokat, a sátorverést, táborúzhöz énekeket, tréfákat, számháborút, tábori riadót, főzőcskélést. Ezeknek mind birtokában voltak. Aztán egy idő után voltak vezetőképző tanfolyamok is, de nem rendszeresen. Időnként a baráti társaságokból összeröfentünk páran nagyok, és megbeszéltük, hogy akkor csinálunk közösen vezetőképzőt, amikor te majd ilyen témával, te meg olyan témában adsz elő. Nekem általában szociológiai, pszichológiai témáim voltak, meg a gyakorlati dolgokról beszéltem, hogy hogyan kell egy tábor megszervezni, hogy számítom ki, hogy mennyi élelmiszer kell, hogy csinálom meg a tábor költségvetését? Utána ezek a társaságok szétváltak, és külön mentek tovább. [...] Tehát csináltuk tovább, külön-külön párhuzamosan, de egymásról azért nagyon tudva, és időnként össze is futva dolgoztunk. [...] Úgy gondoltuk, majd szólnak, ha valakinek nem tetszik. Nagyon sokan tudtak rólunk. A József Attila Gimnáziumban is tudtak róla tanárok, olyanok, akik nemhogy patronáltak minket, hanem még a gyerekeik is hozzánk jártak.

– *Hogy került kapcsolatba az egyetemi turistacsoporttal?*

– Eredetileg elektromérnöknek jelentkeztem. Már gyerekkoromban nagyon sokat foglalkoztam elektromossággal, tizenkét éves koromban kis villanymotorokat gyártottam bádogdobozból. Érettségi után jelentkeztem egyetemre, sikerült a felvételim, de hely hiányában nem vettek föl a Villamosmérnöki Karra, hanem átirányítottak az Általános Mérnöki Karra, amiről azt sem tudtam, hogy micsoda. Két évig csináltam, aztán annyira utáltam, hogy abbahagytam. Ezt csak azért mondom, mert amikor éreztem, hogy nem megy az egyetem, akkor megpróbáltam lazítani, és átadtam az egész ministránstársaságot egy másik fiúnak. Aztán, amikor láttam, hogy nem megy neki, és széthúsz az egész társaság, akkor újraszerveztem az egészet, és attól kezdve ment tovább egészen 1961-ig. [...] Az egyetem, sajnos, nem ment tovább, úgyhogy aztán elmentem dolgozni helyette technikusként. Először kutatóintézetbe, később tervezőintézetbe, de az már egy későbbi dolog. A lényeg az, hogy egy év kihagyással ugyanúgy, ugyanolyan keretek között és a régi lehullott embereket is összeszedve folytattam ezt az egészet.

És hogy a kérdésre válaszoljak: már elsőéves egyetemista koromban kezdtem járni az egyetemista turistákkal. Ott fölfedeztem pár gimnáziumi ismerőst, nem barátságban van Barlay két régi cserkészvezetője is, és megismertem még egy ifjút, akit a jezsuiták neveltek, úgy hívták, hogy Mécs Imre.²⁴ És láttam, hogy ezek a fiúk milyen jól érzik magukat. Hoppá, akkor behozom ide a gyerekek közül a nagyobbakat! Szépen beépültünk ebbe a turista szakosztályba. Ez azért is volt jó, mert a táborainkat, túráinkat intézményesen tudtuk szervezni, mellette pedig megvoltak heti rendszerességgel a hittanórák kiscsoportonként. A turistaszakosztályokban minden hónapban volt egy nap gyűlés, amikor programot ismertettek, és voltak turistatovábbképzési lehetőségek, versenyek előkészítése meg természetjáró ismeretek. Majdnem ugyanaz, mint a cserkészetnek a gyakorlati része. Kaptunk vasúti kedvezményt, és egy kis idő múlva alakítottunk ott a turistaszakosztályon belül egy ifjúsági alosztályt, ami kizárólag mi voltunk. Annak én voltam a megbízott vezetője. Fölről megbíztak, bélyegzővel, némi költségvetéssel.

1955-ben már annyira fölbátorodott a társaság, mármint a sajátjaim, hogy – régen így mondták volna – rajtábort szerveztünk. Tehát csináltunk minden évben egy nagycsoportos tábort. Egyhetest, tíznapot, kéthetést – mikor hogy sikerült időben meg pénzben. És ugyanakkor egy három-négy-ötnapos tábort csináltak a kiscsoportok is meg saját maguknak valamikor a nyári szünetben önállóan.

– *Mesélne egy ilyen nevezetesebb táborról?*

– 1955 júniusában csináltunk egy nagyobb tábort a Mátrában, Szurdokpüspöki fölött. Harminc-negyvenen lehattunk. Teljesen bevadult a társaságnak a kisvezetői rétege, pontosabban Vojnits Pali és Hertelendy Miki. Közölték velem, hogy valamiféle keretet kell ennek adni, úgyhogy az egyszerűség kedvéért a szakosztállyal vetesünk harminc-negyven khakisznú inget, ők meg kitaláltak egy Hungária-jelvényt,²⁵ azon kívül egy gyopáros jelvényt, kis hímezett valamit, amit részben saját költségen, részben a szakosztály költségén hímeztettek meg gyönyörű szépre, amit föl kellett varrni erre az egyszerű „turistasznú” ingre. Szerencsére khakisznú nadrágot nem lehetett kapni, mert még csak az hiányzott volna a végleges lebukáshoz. És utána

²⁴ Mécs Imre (1933) 1956-ban a Budapesti Műszaki Egyetem hallgatójaként szerepet vállalt a forradalomban. 1958 nyarán letartóztatták, majd halálra ítélték. 1959-ben az ítéletet életfogytiglanra változtatták. 1963-as szabadulását követően villamosmérnökként dolgozott. A Szabad Kezdeményezések Hálózatának és a Szabad Demokraták Szövetségének alapító tagja. 1990–2006 között az SZDSZ, majd 2010-ig az MSZP színeiben országgyűlési képviselő.

²⁵ A Hungária-jelvényt először az 1929-ben az angliai Birkenhead mellett rendezett 3. cserkész világdzsemborira utazó magyar csapat viselte a nemzeti hovatartozás jelképeként. Azóta is élő jelkép, az egyenruha része.

kitalálták, hogy mindenki fontosnak érezze magát a táborban, hogy mindenki kap valami megbízatást, volt „géhás”, volt kultúrfelelős és a többi. És volt a Madách téren egy katonai ruhaellátó bolt, ahol mindenfélét lehetett kapni a katonai rangjelzéshez. És vettek piros posztót, abból kivágtak pajzsokat. Kitaláltak rangjelzéseket, piros, ezüstcsík, aranycsík, vastag csík, vékony csík vegyesen, plusz még ezüstcsillag, aranycsillag, kicsi, nagy – ez mind jelentett valamit. Volt csillag, ami jelölte, hogy az illető milyen tanuló, mert mi minősítettük minden év végén a gyerekeket, volt, ami azt jelölte, hogy hogyan teljesített a hittanvizsgán, akkor a táborban milyen beosztása volt, arról kapott ilyen stráfot meg olyan stráfot. A ruszkiknál alkalmazott tábornoki egyenruha a cári időkben kismiska volt ahhoz képest, amit ezek a fiúk alkottak. És ezeket fölvarrtuk a khaki ingre. Majd – mint a műegyetemi természetjáró szakosztály ifjúsági alosztálya – rendeltünk a MÁV-nál egy külön kocsit. Akkoriban ritkábban jártak a vonatok, és nagyon tömöttek voltak, szóval nehéz lett volna felszállni egy normál szerelvényre. Szépen bepakoltunk a külön kocsiba, ráakasztották a vonat végére, és az szépen megállt velük Szurdokpüspökiben, ott leakasztották, a vonat ment tovább, minket meg várt ott egy négyökrös szekér, amelyik a nehezebb cuccokat fölvitte a Muzsla-tetőre. Ott a helyi téjesztatók egymás között már azt suttozták, hogy megjöttek a cserkészek.

Ez volt az első nagyobb próbálkozásunk, és Istennek hála, szerencsésen megúsztuk. Pedig csináltunk sok minden olyat, ami mindenkinek örök emlék. Például csináltunk egy kétnapos túrát Mátra-gerince. Vittünk magunkkal egy-két sátrat a kisebbeknek, a többiek a szabadban aludtak. Teljes menetfelszereléssel ment a társaság, és visszafelé jövet már nem bírták a gyerekek, és meg kellett állnunk délben Pásztón. Bekéredzkedtünk a helyi iskolába, így jelvényestől, egyenruhástól, mindenestül. Beengedtek bennünket, a cserkészeket, mert nem ismerték azt a fogalmat, hogy turistaszakosztály, ott még a cserkészlet járt. Másnap reggel pedig Rajeczky Béni²⁶ – ciszterci szerzetes, aki Pásztóra volt száműzve, aki egyébként tanárunk volt a gimnáziumban – vendégül látott minket. Ő pásztói születésű volt, és visszament oda félig-meddig káplánnak, és addig, amíg a ciszterek nem oszlatták föl Pásztón, meghagytak nekik pár hold földet. Úgyhogy akkor a tanár úr szántott, vetett, kapált, aratott, és reggelenként misézett, mert nem melleleg pap volt. Később a földet is elvették meg a rendházat is, de a szüleinek a háza megvolt, úgyhogy maradt neki a templom meg a szülői ház. De nagyon jó kis szülői ház volt, hatalmas gazdasági udvarral, sok csirkével, úgyhogy másnap csirkepaprikást reggelizett az egész társaság a Béni bácsinál, aki nagyon félt ugyan, de levágott néhány csirkét és megfőzte nekünk.

²⁶ Rajeczky Benjamin (1901–1989), ciszterci rendi szerzetes, nagy hatású pedagógus és zenetudós, a középkori egyházi zene elismert szakértője, 1945–1950 között a pásztói rendház priorja.

– '61 tavaszán, miután letartóztatták, nagyon részletes önvallomást írt a börtönben.²⁷ Itt írta a következőt is: „Presztízskérdést csináltam abból, hogy a »mások selejtjét« összegyűjtöm, s ezekből az úgynevezett mulya gyerekekből nevelek embe-
reket.”²⁸ Ezt megvilágítaná?

– Igen, ez így volt. Ugye hozzám jött, aki jött, és jött, akit hoztak a többiek. Ezen kívül, a gyerekek nagyjából tudták, hogy ki jár ilyesmire. Még akkor is, ha nem hozzám, hanem párhuzamos, más hasonló társaságokba jártak. Azt is tudták, ha valaki kimaradt valamiért. Ha én ilyet hallottam, akkor azonnal megkerestük őt, és megpróbáltuk beszípkázni. Így aztán eléggé vidám fickók is bekerültek hozzánk, akik azért nagyobb ünnepek alkalmával ugyanolyan lesütött szemmel, összetett kézzel mentek a közös áldozásra a szentmisén, mint a többiek, aztán folytatták vidám, virgonc életüket. [...] Az egyik ilyen a Kosztolányi téri galerinek az oszlopos tagja, Tóth Tibor volt, nálunk egyszerűen csak Csont becenevű egyén, aki akkorát tudott ütni, hogy a csont törött. A vasárnapi szentáldozás többségében nem zárta ki azt, hogy valaki hét közben hullára ver másvalakit azért, mert összevesztek. [...] Akit tudtunk, és úgy éreztük, hogy nem árt a közösségnek, azt megpróbáltunk bevonni. [...] És egyetlenegyszer sem fáztunk rá. Volt aztán, aki kibírta, volt, aki megszökött, ahogy ez lenni szokott minden közösségben. Sokszor elmondtam a társaságunkban, hogy akkor is megérné valakit idehozni, hogyha csak egy olyan gondolatot jegyez meg az egészből, ami valami hibától visszatartja később. A másik pedig, hogy az emberek, ha abban a pillanatban nem is élék meg az egészet, ha olyan helyzetbe kerülnek, hogy szükségük van rá, eszükbe jut az, amit húsz éve tanultak, és akkor megélik, és akkor már megérte.

– Ez nagyon bölcs pedagógusi hozzáállás.

– Ezt nem tanultam, ezt a környezet hozta ki belőlem. Nem így születtem, és nem így indultam el, ez évek alatt kialakult.

– Ismét idézek az önvallomásából. „Célom volt, hogy ők is tanulják meg megbecsülni a más világszemléletű becsületes embereket.”²⁹

– Ezt tényleg komolyan vettem. Ez tulajdonképpen a szeresd felebarátodnak vagy a szeresd ellenségednek egy jelen társadalomra vetített, a mai kor nyelvén kifejezett megfogalmazása. Az '50-es években senki nem úgy gondolkodott, hogy ha pofont kapsz az ávón, akkor tartsd oda a másikat is, mert azt anélkül is megkapta, ugye.

²⁷ Rozgonyi György – a 2003. évi III. törvény értelmében – mint egykori megfigyelt, az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött, rá vonatkozó dokumentumait hatvan év múltán, néhány héttel az interjúkészítés előtt kapta kézbe. Ezeket megosztotta velem is, azokat a beszélgetések során együtt tanulmányoztuk.

²⁸ ÁBTL, 3.1.9. V–146835/9. (Palos György és társai) 166.

²⁹ ÁBTL, 3.1.9. V–146835/9. 170.

Hanem én arra tanítottam a gyerekeket, hogy a másik is ember, és meg kell nézni, hogy miért olyan, és akkor eldöntheted, hogy megtűröd, barátkozol vele vagy kikerülsz. [...]

– *Mi volt a helyzet a lányokkal?*

– 1955-re felnőttek azok, akikkel '49-ben kezdtem. És úgy láttam jónak, hogy velük meg kellene kezdeni a pallérozódást, hogy miként viselkedjenek a lányokkal, meg tánctanulás stb. És ekkor szedtük össze az első lánycsoportot táncpartnernek. Először egy-két hűg került be, utána ezek a hűgok hozták az iskolából a barátnőket, többek közt a jelenlegi feleségemet is. (Jutkával úgy lettünk annyira jóban, hogy a következő évben a hűgomnak az egyik legjobb barátnője lett, tehát tizenkét éves korától kezdve úgy járkált ide a lakásba, mintha itthon lett volna.) Ha már együtt voltak, akkor kerítettünk egy idősebb lányt vezetőnek, a Lányi Ildikót. Itt lakott a Villányi út elején. Két öccse járt hozzánk. '56-ban sajnos távozott. De '55-ben összeszedte a lányokat, és '56 nyarán egy sikeres tánciskolai kurzus után – Jutka³⁰ még most is emlegeti – elvitte őket a Börzsönybe. Szerzett egy vikendházat, és ott tizenkét-tizenhárom év körüli kislányokkal táborozott, kirándulgattak a környéken. És főzőcskézték, ahogy illik. Amikor ez a csoport így bevált, akkor vérszemet kaptunk, és a forradalom után szerveztünk még egyet. Honfi Marika, egy frissen végzett tanárnő vállalta el a következő korosztálynak a vezetését. [...] Amikor '56 karácsonyán Lányi Ildikó disszidált, akkor került hozzánk Gömbi, Pergovác Erzs, aki a nagyobbik hűgom gyógytornásza volt az ortopéd klinikán. Gömbi körül mindig szikrázott a levegő. A hittanon túl mindent csinált a Jutkáéknak, amit el tud képzelni. Ő nyáron Balatonszemesre vitte a lányokat táborozni az egyik ismerősnek a villájába. Onnan rajzoltak ki, a környéken kirándulgattak. Balatonfenyvesen volt egy pap ismerőse, ő tartott a lányoknak lelkigyakorlatot. [...] Miután Gömbi '58-ban abbahagyta a munkát, a következő vezető Halter Zsuzsa (később Gosztöny Gézáné) lett. Neki Süle Géza jezsuita atya volt a lelki vezetője, így Jutkáékat hozzá vitte el. [...] Így nőttek aztán fel a gyerekek, és elég sok házasság származott keresztül-kasul a társaságokból, még a testvértársaságokból is. [...]

– *Az eddig elmeséltek, illetve az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára dokumentumai alapján nekem úgy tűnik, jól tudott a két világ között lavírozni...*

– Mindenki lavírozott, igyekezett megtartani a saját egyéniségét, mozgott, véleményét nyilvánított a saját megszokott köreiből, ugyanakkor élt a társadalomban is, ami egy keményen megosztott társadalom volt. [...] Én erőteljesen azt hangsúlyoztam a vallomásban, mert így akartam védeni a társaságunkat, hogy mi tulajdonképpen békésen együtt éltünk. Mi valóban engedték a gyerekeket a KISZ-be. Veress Gábor

³⁰ Korontai Judit, a későbbi Rozgonyi Györgyné.

barátom, az egyik szimpatizáns tanárnőnek a javaslatára lett KISZ-titkár a József Attila Gimnáziumban. [...] Én mindig azt mondtam, hogy egyrészt tartsuk meg, ami a miénk, másrészt mindenkinek boldogulni kell, és ha valaki úgy látja, hogy ez kell a boldogulásához, esetleg néhány pontot jelent, nem probléma. Hangsúlyozom, nem mindenki látta így, és mégis bejutott egyetemre, például én is. De ez nem képmutatás, ez nem jelentette azt, hogy neki ki is kell tűznie a vörös csillagot, vagy hogy ő vigye elől a zászlót.

Az egészet azért csináltam, hogy egyben tudjam tartani a hittanos csoportomat, amelyik egy picit talán cserkész is lehetett volna, ha lehetett volna cserkészet. És ezekben a társaságokban jól érezték magukat az emberkéik. És természetesen úttörővonalon is tartottunk kapcsolatot. Hogyne tartottunk volna akkor, amikor az ottani úttörővezető, Isten nyugosztalja, Tóth Imre, félbemaradt ciszterci novícius volt, de szerzetesi fogadalmát végig megtartotta, nem nősült meg. Csak nem élte meg, hogy visszamehessen, és pappá szenteljék. Ő is egy hozzám hasonló társaságot vezetett, de mint tanár az iskolában. És mint tanáremberre rábízták, hogy az osztályának az úttörővezetője legyen. Leadta a magyarórát, és utána elvitte az osztályát – ahol kötelező volt úttörőnek lenni – kirándulni. Ez úgy nézett ki, hogy a Rozgonyi-féle társaság segíti a kis úttörőket, meg azt az úttörővezetőt, akit csak '61-ben vettek elő, hogy a fene egye meg, te ciszter' voltál?!

– *Voltak olyan úttörővezetők is, akik hittek abban az ideológiában.*

– Voltak, hogyne. Találkoztam ilyenekkel, de én nem azokkal tartottam a kapcsolatot, hanem a hasonszőrűekkel, ahogy mondják, similis simili gaudet.³¹ Akkoriban mindenki tudta a másikról, hogy hogy gondolkodik. Volt, aki beszélt róla, volt, aki nem. [...] Mi is segítettünk, de nekünk is segítettek. Az '50-es években nagyon sokat segített az, hogy a cserkészeknek egy jelentős része a turisták között élte tovább az életét. És e fölött a hatalom egy darabig szemet hunyt, vagy legalábbis úgy tett. Engem Székely Miklós³² – akit egyébként Moszkvából engedtek a turista szövetség élére – vett oda Thuróczy Lajos³³ mellé, aki még ma is él. Ő borzasztó sokat segített nekem, annak ellenére, hogy sejtette, hogy miféle társaság vagyunk. Persze nem a hittant sejtette, hanem a cserkészetet. Körül volt véve nyugalmazott cserkész-tisztekkel meg szimpatizánsokkal. Ők sokban segítettek a túlélésben. Azt kell mondanom, hogy nem találkoztam olyan emberrel a turistáknál, aki ne segített volna

³¹ Hasonló a hasonlóknak örül.

³² Székely Miklós (1921–2006), 1948 után a Magyar Természetbarát (járó) Szövetség titkára, majd az Országos Természetjáró Társadalmi Szövetség titkára, az MTSZ főtitkára, az OTSH főosztályvezetője.

³³ Thuróczy Lajos (1925), a Magyar Természetjáró Szövetség (tiszteltetbeli) elnöke. Az Országos Kéktúra mozgalom egyik megálmodója és aktív résztvevője.

minket, akár kértük, akár nem. Lehetséges, hogy öt perc múlva írta rólunk a jelentést, de akkor is segített.

– *Mi volt a főnöki társaság? És helyezzük el időben, hogy mikortól volt ez.*

– Ez tulajdonképpen attól a perctől kezdve volt, hogy Barlaytól különvált a társaság. A kiscserkészcsapatnak az egyik vezetőtisztje volt Nobilis Gábor,³⁴ aki egy évvel idősebb volt nálam, és nagy cserkészrutinja volt. Kölley Gyurka, aki korábban a parancsnok volt, az enyém is, akkor már a Gulagon „szórakozott”. Tehát Nobilist tekintettük szellemi vezetőnknek. Nobilis Gábor vállalta a szellemi továbbképzését annak a nála egy-két évvel fiatalabb garnitúrának, akik közvetlenül foglalkoztak a gyerekekkel. Így alakult ki ez a társaság.

– *Kik a legfontosabbak ebben a történetben?*

– Tarnay Gyuszi osztálytársam volt, Tóth Imrét már említettem, aki félbemaradt ciszterci novícius volt. Akkor volt a Csizmás Miska, aki 1956-ban disszidált. Egyetemista vonalon legjobban mozgott a Gáldi Zoli, segítettek még az Éry-ikrek, Éry Béla és Éry Gyuri. Volt a Strohhoffer Zoli, aki 1956-ban kénytelen volt kimenni, mert a csoportjának egy részével a Bartók Béla út tetejéről lőtték a ruszkiakat, és úgy gondolta, hogy célszerűbb, ha távozik. Ők jutnak most eszembe.

– *És hogy ment ez a továbbképzés?*

– Egy hónapban egyszer összejöttünk, és akkor [Nobilis] Gábor valami témáról, ami a korosztályunknak megfelelő volt, etikáról, apologetikáról tartott előadást, esetleg ellátott minket egy-két olyan szamizdattal, ami megbízható papoktól származott, például Barlay Szabolcstól, függetlenül a konfliktusunktól, vagy Havass Géza atyától. Amit már említettem, hogy pótpapokat szereztünk magunknak lelki tanácsadónak, az nem úgy történt, hogy a Barlay atyától leváltunk, aztán másnap azt mondtuk, jó, akkor most gyere, te leszel a tanácsadónk. Ez körülbelül egy év alatt alakult ki. Például a Gáldiék a Placid atyát,³⁵ amikor előkerült a Gulagról, rögtön beszippantották. Mi – ahogy már meséltem – az Arató Miklós atyát, meg Keszthelyi Jeromost választottuk lelki tanácsadónak.

³⁴ Nobilis Gábor (1931–1998), cserkészoktató. A szentimrevárosi katolikus ifjúsági mozgalom egyik nagy tekintélyű vezetője.

³⁵ Olofsson Károly Placid (1916–2017), bencés szerzetes, tanár. A háborút követően Budapesten tanított 1946-os letartóztatásáig. A szovjet katonai bíróság tíz év hadifogságra ítélte. A Szovjetunióból 1955 végén tért haza, előbb egy fűrésztelepen, majd fővárosi kórházak mosodaiban dolgozott, mivel rendjébe nem térhetett vissza. A hetvenes évek közepétől kisegítő lelkész a Budai Ciszterci Szent Imre-plébánián. Ld. OLOFSSON Károly Placid: *A túlélés szabályai a Gulágon*. https://www.szepe.hu/irodalom/pedagogia/tped_053.html (2020. december 21.) – ÉZSIÁS Erzsébet: *A hit pajzsa. Olofsson Placid atya élete*. Budapest, Papyrus Book, 2004. http://www.ppek.hu/konyvek/Ezsias_Erzsebet_A_hit_pajzsa_Olofsson_Placid_atya_elete_1.pdf (2020. december 21.)

– *Készültek arra, hogy ez a tevékenység egyszer igazán szemet szúr a hatóságoknak, és nem tudják folytatni?*

– Igen, persze. Úgy beszéltük meg, hogyha valami mégis lenne – de miért is lenne valami: csak szólnak, ha nem tetszik, amit csinálunk –, ha valakit elvisznek, azért hogy nehogy olyan jellege legyen, hogy jaj, beismerjük az illegális voltunkat, egy darabig csinálják tovább az egészet. Ha csak engem vittek volna el és senki mást, akkor ez működött volna, de tekintettel arra, hogy az égegyadta világon mindenkit elvittek egy éjszaka alatt, akit elérhettek és arra méltónak tartottak, ezért nagy pánik lett a kerületben. Az enyéme pár hétig még együtt maradtak, és nagyon érdekes volt, hogy miként. Az egyik kisvezetőm, Tibi, elsőéves egyetemista volt, amikor 1960 nyarán bedobta a törülközőt. Azt mondta nekem: „Ne haragudj, Gyurka, de az én istenhitem valahogy nem megy, én ezt nem csinálom tovább, mert nem hiszek Istenben.” Akkor én azt mondtam neki, hogy „jó, ilyesmi előfordul, vegyünk úgy, hogy náthás vagy, de addig, amíg talállok valakit a helyedre, addig csináld tovább”. „Jó, addig csinálom tovább.” Ez tartott 1961. február 6-ig. Akkor lekapcsoltak minket. És február végén, ha jól emlékszem, a Kruspér utcában a Halász szülőknél megjelent Tibi, és közölte, hogy ő átvette a Rozgonyi-féle csoportnak a vezetését, minden megy tovább, és nyugodtan engedjék a gyerekeket a vezetőkkel. Aztán néhány hét után, amikor látták, hogy tényleg komoly baj van, és kezdték őket is behívogatni, akkor leálltak, és akkor gyakorlatilag az egész megszűnt. Tibinek ez három évébe került, három évre kitiltották miattunk az egyetemről, de aztán befejezte, és boldogan él, és egy kicsit cserkészkedik is. [...]

De a barátságok megmaradtak. Én magam úgy jöttem ki a börtönből, hogy megkérdezték, hogy hogy lesz, mint lesz a jövőben, és én kerek perec megmondtam, hogy én nem fogok az úttest túlsó oldalára átmenni, ha a régiakkal találkozom. A szervezkedést befejeztük, elszámoltunk, én adtam annyi, maguk adtak ennyi, kész, kvittek vagyunk. Ennek az eredménye az volt, hogy rajtam lógott állandóan egy csomó besúgó, minden lépésemet jelentették, de engem azóta sem bántott senki, egy бүдös szót nem szólt hozzám ebben a témában senki. Így aztán táncos összejövetelek, baráti társaságok, kisebb kirándulások is előfordultak. [...]

– *Éreztek-e valamit, ami beharangozta volna azt, ami végül is történt? A letartóztatásoknak, a pernek valami előjele elért magukhoz?*

– ’58-tól voltak kisebb előjelek. ’59–60-ban már volt egy-két kis barátunk, aki kiszállt a mozgalmunkból azzal, hogy megsúgta, hogy őt már megkeresték, sőt, be is szervezték, ezért hogy ne legyen miről beszélni, inkább itt hagy minket.³⁶ [...]

³⁶ Az állambiztonsági megfigyelésekről ld. WIRTHNÉ DIERA, 2015., különösen a „Titkos nyomozati szakasz” fejezet, 109–113.

1960-ban, tehát már a vége felé, volt egy nemzetközi ifjúsági tábor Balatonfüreden, ahol turistaként nemcsak mi, hanem négy vagy öt hozzánk hasonló budapesti cég turistaként képviseltette magát tizenöt-hús-huszonöt-harminc emberrel. A pontos névsor a Történeti Levéltárban megtalálható a nyomozati anyagok között. [...] Itt bekéredzkedett hozzánk a táborba egy fiatal, magát egyetemistának valló srác. Nagyon szimpatikus fiatalember volt, Gyurka volt egyébként. Mondtuk, miért ne? Elfér, titok nincs. Legföljebb az, hogy a többi táborban nem imádkoztak reggel és este nyilvánosan egy csoportban. De hát ezt eltűrték nekünk. Na most, ez az emberke, úgy látszik, jól érezte magát köztünk, és valószínűleg a korábbi – negatív – információival ellentétes dolgokat tapasztalt, mert egyik nap furcsa dolog történt. Az egyik emberke, akit leküldtünk vásárolni, nem jött vissza. Kerestük, aztán bementünk a rendőrségre is szólni, hogy hiányzik egy ember. Ott azt közölték velünk, hogy bement vitorlázni egy barátjával a tóra, befordultak a vízbe, és mivel rosszul volt, hazament a szüleihez. Ezen kicsit csodálkoztunk. A táborba visszamenve ezt elmeséltem a többieknek. És ekkor félrevont engem ez a Gyurka, és a legmélyebb titoktartást kérve közölte velünk, hogy ne ijedjünk meg, nem történt semmi baja, nem volt vitorlázni, hanem információszerzés céljából megfogták, kihallgatták, és utána, hogy ne szólhasson erről nekünk, hazavitték a szüleihez. (Nem is szólt azóta sem erről, annyira be volt ijedve, függetlenül attól, hogy később a házasságomnál ő volt az egyik tanúm.) És utána – akkor már bemutatkoztunk egymásnak – a főhadnagy úr elbúcsúzott tőlünk azzal, hogy akkor ő el is megy. [...]

Tudtam, hogy figyelnek. Például volt Szlovákiában, Dobsina fölött egy nemzetközi turistatalálkozó, ahová a harminctagú magyar delegációt én vezettem volna. És gyakorlatilag az utolsó pillanatban bevonták az útleveletemet, és töröltek a listáról. A többiek mehettek. Ez félreérthetetlen jelzés volt. [...]

Akkor már – hogy kicsit nagy szavakat használjak – úgy éreztem, hogy kimondták ránk a halálos ítéletet. És akkor az ember megvonta a vállát, azt mondta, hát akkor mit csináljunk, ha egyszer számonkérik, akkor az előző tíz évet valószínűleg nem lehet letagadni. Akkor már csináljuk addig, ameddig lehet – ez volt az álláspontom. És egyébként beigazolódott, mert azok közül, akik néhány éve valamilyen ok miatt abbahagyták, volt, aki grammra ugyanannyit kapott, mint én. Én három és fél évet kaptam, ő is, pedig már három évvel korábban abbahagyta. Akkor viszont utólag azt mondja az ember, hogy megérte. [...]

– *Hallottam, hogy nem csak kirándulás és hittantanulás volt...*

– Csináltunk hülyeségeket – ma már én is ezt mondanám, hiszen azóta nagyszülő is vagyok. Például 1960 őszén az ingatlankezelő vállalatnál dolgoztam, és előléptettek egy magasabb beosztásba, és annak a státusznak az egyik munkaköre volt a romos Citadellának a karbantartása, illetve a Citadella kulcsa is az én fiókomban

volt. Az utolsó közös karácsonyt ott rendeztük meg a Citadellában. Azelőtt a karácsonyokat vagy lakáson rendeztük, de többségében kimentünk a szabadba, a Pilisbe vagy a budai hegyekbe, vittünk fenyőt, földíszítettük, és ott volt egy félórás–háromnegyed órás megemlékezés. Sőt, voltunk a Szemlő-hegyi-barlangban is. 1960 karácsonján viszont úgy gondoltam, itt van a Citadella, senki nem használja, majd mi használjunk. Vittünk karácsonyfát, szépen megtartottuk az ünnepséget, és hazamentünk. Érdekes, hogy ennek a karácsonynak sehol, egyetlen nyomozati anyagban nem találtam nyomát. [...]

Aztán volt egy óriási nagy záróbuli szilveszterkor. Az egyik hozzánk hasonló társaságban vezető szerepet betöltő emberke lakásán volt egy nagy kerületi buli, ahova mindenki meg volt hívva, akit ismertünk. Szerintem éjfélig ott száz-százötven ember megfordult. Az egyik sarokban másfél méter magasan tornyosultak a télikabátok, hogy ki hogy találta meg, rejtély. [...]

– *Az egyik lánycsapat tagja azt mesélte nekem, hogy annak idején ő nem is tudta, hogy illegális szervezkedésben vesz részt. Ez nem furcsa?*

– Egyáltalán nem! Ahogy már többen megállapították, és a *Búvópatakokban* Kamarás István meg is írta, ez fű alatti dolog volt. Egyrészt nem akartunk pánikot kelteni. Másrészt pedig az volt a meggyőződésünk, hogy semmi törvénytelen nem teszünk. Magyarországon nem győzték hangoztatni, hogy milyen örületes nagy vallásszabadság van, és erre hivatkozva azt mondtuk, hogy csináljuk, csak nem kell nagydobra verni, nem kell reklámozni. És ha valaki kérdez, akkor mindenről lehet beszélni. Nem kell hirdetni, de ha kell válaszolni, mindenről lehet beszélni. Egyre kell vigyázni, hogy csak azt szabad mondani, ami igaz! [...]

Gyakorlatilag a Fő utcán is bebizonyosodott, hiszen mint már említettem, a különböző önvallomásaimmal is az volt a fő problémájuk a nyomozóknak, hogy őket az nem érdekli, hogy én vallásoktatásban mivel foglalkoztam, mit tanítottam stb., hanem eleve bele akarták magyarázni, hogy azért oktattam vallást, mert az eljövendő rendszerváltás számára elitet akartunk képezni. Mivel ez egy objektív idealista világnézet, ha valaki vallásos, az nyilvánvalóan nem fér össze a hivatalos állásponttal, a materializmussal. Tehát aki a materializmus ellen van, az eleve a rendszer ellen van. Sajátos logika. [...]

– *Tehát az elitképzés vádja is jogtalan volt...*

– Eszünkbe se jutott, hogy lesz rendszerváltás. Azt, hogy elitet képzünk, azt nem mi mondtuk, hanem a kihallgatóink, a vádlóink. Mi ezzel nem foglalkoztunk. [...] Az volt a lényege az egésznek, hogy mi nem alkottunk külön testet, szervezkedést, legalábbis én úgy éreztem, hanem abban a társadalomban, ami éppen adott volt, abban éltünk, és megpróbáltunk abban úgy élni, ahogy a krisztusi tanítások szerint helyesnek láttuk. Teljesen nyíltan voltunk három nemzetközi táborban a turistákkal.

És ott, ahol a legszélsőségebb kommunista turistacsoportoktól, vasasoktól kezdve mindenféle emberke volt, mi reggel fölkelünk, zászlófelvonás, közös ima. Nem azt mondtuk, hogy bújjunk el, mert most imádkozunk, hanem mi így szoktuk csinálni, és ezt mindenki tudomásul vette. Nem volt ebben semmi titkos. [...]

Aztán februárban jöttem haza az egyik gyűlésről, érettségi előtt álló társaságnak tartottam apologetikát a Fadrusz utcában. [...] Két úr állt a ház előtt. Megkérdezték, hogy „kedves uram, maga Tóth Mihály?”, vagy valami ilyen nevet mondtak. Mire válaszoltam, „nem az vagyok, hanem Rozgonyi György”. „Jó, akkor jöjjön velünk!”

Rozgonyi Györgyöt 1961. február 6-án tartóztatták le, és augusztus 1-én a Palos György és társai perben – amely a „Fekete Hollók”-ügy³⁷ egyik mellékpere volt – koholt vádakkal, a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel büntetésében három és fél év börtönbüntetésre ítélték. 1963 tavaszán szabadult. Mielőtt kiengedték volna a börtönből, az állambiztonság munkatársa, a politikai rendőrség nyomozója „elbeszélgetett” vele, megpróbálta beszervezni. „Akkor megbeszéltük, hogy a besúgósdí, az nem. [...] Volt egy olyan elképzelés, hogy egy álcserkész szervezetet hoznak létre – ez a kádári enyhülési időszak volt –, és fölajánlották, hogy csináljam azt én. Hülye lettem volna ilyenmibe belemenni. Ezt a témát lezártam, elszámoltunk egymással, kész. Úgyhogy én megúsztam az egészet úgy, hogy nyakamon volt mindig egy csomó ember, akikről én akkoriban nem tudtam, bár sejtettem, hogy törődnek velem, szeretnek a rendőrségen, minden lépésemet követik.” Gyurka megérzése az ÁBTL-ben őrzött dokumentumok tanúsága szerint helytálló volt.³⁸

Húsz éven át távol tartotta magát tanítványaitól, barátaitól, nagyon keveset találkozott még azokkal is, akik közel álltak hozzá, egyfajta önként vállalt szociális karanténba vonult. „A szabadulásom után az ilyen jellegű kapcsolatokat nem élesztettem föl, nem akartam, hogy miattam kerüljenek emberek börtönbe pusztán azért, mert engem ismernek. [...] Én úgy éreztem, hogy mi, akik bent voltunk, ragályosak vagyunk. És ezt a ragályt nem szabad terjeszteni. Többé-kevésbé vigyáztunk ma-

³⁷ A Fekete Hollók-ügy a Kádár-korszak legnagyobb egyházellenes rendőrségi akciója volt. Ld. WIRTHNÉ DIERA, 2015., különösen Az állambiztonság „pertérképe” (170–175.) és A történetész „pertérképe” (175–191.) fejezetek. – Soós Viktor Attila: Ifjúsági vezetők „begyűjtése” (1961). A „Fekete Hollók”-ügy. In: TABAJDI szerk., 2017. 132–137. <https://katakomba.cserkesz.hu/tartalom/tanulmany/22/> (2020. december 12.)

³⁸ Ld. a 27. lábjegyzetet. Rozgonyi Györgyöt 1981-ig megfigyelték.

gunkra, megnéztük, hogy kivel és mennyit találkozunk. [...] Ösztönösen kerültük a rendszerességet. És ez a szokás beleidegződött az emberbe.”

Továbbra is technikus volt, majd építésvezető lett. Elvégezte az építési technikumot, és ezzel megszerezte a tervezői jogosultságot. Középvezetői beosztásban, később tervezőiroda-vezetőként dolgozott. A rendszerváltáskor családi építési vállalkozást indított fiával, és 2010-ig ott dolgozott.

Gyurkát a börtönön túl még egy nagy próbatétel elé állította az élet. Szabadulása után két évvel kötött nagyon rövid házassága, illetve a válás lehetetlenné tette, hogy 1969-ben élete párjával, Korontai Judittal egyházi szertartás keretében kössék össze életüket. Három gyermeket neveltek fel együtt, három unokájuk született. A rendszerváltáskor nem kapcsolódott be az újjáalakult cserkészmozgalom munkájába, pedig tapasztalata, tudása alapján neki is ott lett/lehetett volna a helye. „Gyakorlatilag kivontam magam minden alól, ezt így lehet összefoglalni. Abból a megfontolásból, hogy én nem olyan alkat voltam, aki a tudásával tudott nevelni, hanem a példával. Úgy alakult az életem, hogy 1965-ben pár hónap házasság után elváltam, tehát a továbbiakban nem voltam már kristálytisza példa. Én nemcsak elvált voltam, hanem idézőjelben bűnben éltem, és ezért nem járulhattam a szentségekhez. A talaj kicsúszott alólam, nem volt önbizalmam. És ezen a téren az utolsó hétig jóformán nem változott semmi.” Aztán ötven év múltán, 2019. július 14-én Székesfehérváron, a ciszterci templomban végre megtarthatták katolikus esküvőjüket. Gyurka az egyházjog szerint első felesége halálával szabad állapotúvá vált. Isten áldása és az egyházjogilag érvényes házasság nagyon fontos volt számukra, hiszen így már ők is a szentáldozáshoz járulhattak. Az esküvő után két nappal büszkén mutatták nekem az asztalon a menyasszonyi csokrot. Alig egy évvel később, 2020. június 20-án Gyurka meghalt, és felesége, Judit július 11-én követte őt.

Nyugodjanak békében!

RÁCZ JÁNOS

EGY SZÜRKE EMINENCIÁS DILEMMÁI

EGY FORRÁS A KÁDÁR-KORSZAK POLITIKATÖRTÉNETÉNEK ELEMZÉSÉHEZ

A FORRÁSRÓL

Katona István lentebb közölt, Kádár Jánosnak 1975-ben készített feljegyzése több szempontból is érdekes. Egyrészt betekintést enged azon folyamatba, amely során a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) főtitkára szelektálja azokat, akiket a Központi Bizottság (KB) tagjainak választanak az aktuális kongresszuson, másrészt megismerhetjük Kádár János belső munkatársát, a Kádár-titkárság vezetőjét, Katona Istvánt és politikai gondolkodását. Ám ez nem lehet teljes anélkül, hogy ne ismertessem, miképpen került Kádár közelébe.

A forrás szerzője ugyanis Kádár azon szürke eminenciása – Németh Miklós vis-szaemlékezésében egyszerűen Raszputyinnak nevezte –, akit nemcsak a közvéle-mény ismer kevésbé, hanem a szűken vett szakma is.¹ Személyes anyagait a Politi-katörténeti Intézet Levéltára (PIL) őrzi. Katona 1997-ben adta át dokumentumait számukra. Az elsőre csekélynek tűnő 1,44 iratfolyóméter értékes kincseket tartogat a korszak kutatói számára.

Az anyagban megtalálhatók Kádár felszólalásai, interjúi és a főtitkár által készített egyéb források is, amelyeket Katona korrektúrázott, illetve széljegyzetekkel látott el. Egyes esetekben ezekből a betoldásokból kiderülhet, hogy a szürke eminenciás mennyire volt képes – ha egyáltalán képes volt – érdemben befolyásolni az ország első emberének gondolkodását.

Személyi fondjában olvashatjuk azokat az anyagokat is, amelyekből kiderül, mi-lyen komoly befolyással bírt a magyar sajtó és kultúra életére. Ehelyütt csak abból a levélből idéznék, amelyet Pethő Tibor, a *Magyar Nemzet* főszerkesztője írt Katoná-nak, továbbítva a Kádár János számára szóló üzenetét, miután kiderült, hogy nyug-állományba kell vonulnia és ezért elveszíti a lap vezetését.

„Kedves Pista! [...] Mint tudod, a *Magyar Nemzet*-nél bizonyos változások várhatók és ezúton szeretném hálásan megköszönni Neked azt a sok, baráti, jóindulatú segít-

¹ OPLATKA András: *Németh Miklós – Mert ez az ország érdeke. Rendszerváltozás a kormányfő sze-mével*. Budapest, Helikon, 2014. 123.

séget, amelyet kinevezésemnél, majd azt követően egész munkám során nekem nyújtottál. Ezért is engeddd meg, hogy mellékeljem Kádár János elvtárshoz intézett levélem másolatát.”²

Különös, hogy miközben Pethő ekkor „burkoltan” Katona segítségének tulajdonította kinevezését, később egy interjúbán úgy emlékezett vissza, hogy azért lett 1973-ban a *Magyar Nemzet* főszerkesztője, mert a pártvezetők arra a következtetésre jutottak: a Hazafias Népfront lapját pártonkívülinek kell vezetnie.³ Sőt, támogatóként sem nevezte meg Katonát, miközben az 1956-os forradalom és szabadságharc után mindketten a *Hétféi Hírek* című hetilap munkatársaiként dolgoztak. Feltehetőleg Katona és közte olyan jó, személyes kapcsolatok szövődtek, amelyek kifejezetten jól jöttek, amikor Kádár Jánosnak azon kellett morfondíroznia, hogy kit nevezzenek ki a *Magyar Nemzet* főszerkesztőjének.

Jelenleg még nem készült önálló monográfia, amely az elmúlt (és véleményem szerint napjainkat is mélyrehatón befolyásoló) korszak kulcsfigurájának életét bemutatja. Ennek a megírásán dolgozom, kutatómunkámat azonban nehezíti a Politikatörténeti Intézet telephelye körül kialakult kálvária.

Az újonnan feltárt és most bemutatandó dokumentum közreadása reményeim szerint a szakma számára is bizonyítja majd, hogy annak szerzője nemcsak a korszak meghatározó politikusa volt, hanem működése rányomta a bélyegét különösen az 1970–1980-as évek Magyarországra; éppen ezért a Kádár-korszak történetének teljes megismerése szempontjából megkerülhetetlen figura. Nem véletlen, ha az olvasóban ezek után megfogalmazódik a kérdés, miért éppen Katona lett Kádár jobbkeze; mi fűzte össze a két embert? Hogyan alakult ki köztük bizalmi kapcsolat?

Kelen Béla, aki 1962 és 1983 között az *Esti Hírlap* főszerkesztője volt, Pethő Tiborral szemben nem igazán kedvelte Katona Istvánt. Úgy ítélte meg, hogy magánéleti összefüggések kapcsolták Kádárhoz. Katona felesége évtizedeken át ágyban fekvő beteg volt, ennek ellenére az asszonnyal maradt; ez nagyon szimpatikus volt Kádárnak.⁴ A megbízható, erkölcsös ember képe vagy képmutatása győzte volna meg Kádárt? Talán, hiszen Kádár felesége is betegeskedett. Az egykori nagyhatalmú főtitkár utolsó beszédében meg is említette, hogy nemcsak ő, hanem a felesége is különféle egészségi problémákkal küzdött. Tamáska Mária Kádár szerint akkor kezdett betegeskedni, amikor ő 1951 és 1954 között börtönben volt, és párjának fizikai munkát kellett végeznie egy budapesti pincében. Kérdés, hogy az MSZMP veze-

² Katona István anyaga. Pethő Tibor levele Katona Istvánnak, 1982. október 1. PIL 983. f. 19. ö. e 122.

³ Interjú Pethő Tiborral. Készítette Murányi Gábor 1989-ben. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Oral History Archivum (a továbbiakban: VERITAS, OHA) 189/3. 707.

⁴ VERITAS, OHA 101/3. Pethő Gábor-interjú. 876. Készítette: Murányi Gábor 1987-ben.

tője ennyire szentimentális ember lett volna? Érzelmi alapon választotta volna ki Katonát? Voltak ennél lényegesebb megfontolások is: a megbízhatóság és az utasítások kreatív teljesítése. Kérdés az is, mit tett Katona azért, hogy Kádár János felkérje, tegyen javaslatot az 1975-ben megválasztandó Központi Bizottsági (KB) tagokra. Ennek megértéséhez érdemes kicsit megismernünk a forrás szerzőjét, különös tekintettel az 1974-es esztendőre.

KATONÁRÓL

Kádár János beszédeinek, interjúinak egykori korrektora 1928. december 1-én született. Újságírással foglalkozott. A Rákosi-rendszerben, mint a Magyar–Szovjet Társaság kerületi titkára, majd sajtóelőadója dolgozott.⁵ Már ekkor is vonzódott a médiához. Mint munkáslevelező tűnt fel a *Szabad Nép* számára írt cikkeivel. Bár még úgy fogalmazott: „Nem vagyok tollforgató ember de ismét megírom tapasztalataim, mert úgy érzem, közös ügyet szolgál.”⁶

Ebben az időszakban mégis olyan erényeket csillogtatott meg, amelyek alkalmasnak bizonyultak arra, hogy tollával szolgálja a kommunista rendszert. Ennek köszönhetően dolgozott az *Új Világ* szerkesztőségében rovatvezetőként 1952 és 1956 között, később, a forradalom után a *Hétféi Hírek*ben tevékenykedett. 1961 és 1974 között az MSZMP KB APO-n dolgozott, ahol folyamatosan emelkedett a ranglétrán, egészen 1970-ig, amikor kinevezték osztályvezetővé.

1968-ban kezdődött el a személyes munkakapcsolata Kádár Jánossal; meglehetősen nagy hatást gyakorolhatott az MSZMP vezetőjére, mivel két évvel később a párt X. Kongresszusán az MSZMP KB tagjává választották. 1974-ben, az általam bemutatandó forrás keletkezése előtt egy évvel a *Népszabadság* főszerkesztője lett.⁷ Egy olyan időszakban, amikor a szerkesztőséget éppen azok a viták osztották meg, mint a párt vezetését.

Ez az új feladat nem azt jelentette, hogy Katona elvesztette volna Kádár János kegyeit. Éppen ellenkezőleg, továbbra is a főtítkár mellett dolgozott, akit példaképének tekintett, és akitől tanulni akart. A párt és a napilap dolgozói is komoly dilemmával néztek szembe, hiszen az új gazdasági mechanizmus ugyan jelentős eredményeket hozott a mezőgazdaság területén, ám az ipar jóval szerényebb mértékben fejlődött. Úgy látszott, hogy miközben az ideológia szerint a munkásságnak kellene

⁵ Katona István anyaga. Katona István személyi adatlapja. PIL, 983. f., 1. ő. e., 1.

⁶ Katona István anyaga. PIL, 983. f. 2. ő. e. 16. A továbbiakban az idézeteket az eredeti helyesírás szerint közlöm.

⁷ Katona István anyaga. Katona István személyi adatlapja. PIL, 983. f., 1. ő. e., 3.

vezetnie a folyamatokat, a földművelők a háztáji gazdaság, illetve a téeszekben létesített melléküzemágak segítségével a szocialista ideológia determinizmusai ellenére jobb helyzetbe kerültek, mint a szocializmus papíron vezető osztálya.

Katona, mint Kádár János közvetlen munkatársa és az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály (APO) vezetője, természetesen Kádár János és a párt „szócsővének” tekintette a lapot, ám maga sem maradhatott ki azokból az ügyekből, amelyek aktívan érintették a lap életét. Sőt, éppen azért érkezett a szerkesztőségbe, hogy megakadályozza az új gazdasági mechanizmus elfojtása miatt kialakult problémák további elmélyülését és ennek hatásait a lapban megjelenő tartalmakra.

Ehhez a felfogáshoz hűen írt levelet immár főszerkesztői minőségben Biszku Bélának 1974. március 22-én. Arra figyelte fel, hogy a lapban egyre-másra jelentek meg az olyan magánhirdetések, amelyek ingatlanokat adtak volna bérbe szakszervezeteknek, vállalatoknak üdülési célokra, például a Balaton-parton. Ebben az időszakban kezdett kiteljesedni a nyári belföldi turizmus. Néhány ilyen jellegű apróhirdetést mellékelte a leveléhez, s azt javasolta Biszkunak, hogy alkotni kellene valamilyen törvényt, amely megakadályozza a „maszek szállodatulajdonosok rétegének kialakulását”.

A címzett még aznap visszaírt Katonának, és arról tájékoztatta, hogy már más forrásból értesült a dologról, de az más ügyekkel is összefügg, s azt már el is küldte az MSZMP KB Adminisztratív Bizottságának, amely a Gazdasági Politikai Osztállyal egyetértésben foglal állást.⁸ Ebből is jól látható, hogy nemcsak az újságírói és főszerkesztői kérdések vagy az MSZMP KB APO ügyei foglalkoztatták, hanem a gazdasági átalakítás problémái, s mindezek összeegyeztetése a szocialista állam építésével. Ezek a kérdések ekkor az élete szerves részét képezték. Valószínűleg hasonló kétségek kínozták, mint Kádár Jánost.

A *Népszabadság* belső viszonyairól, a meglévő személyi ellentétekről a külső szemlélő kevés információval rendelkezhetett. A lap 1974. április 17-én tartott szerkesztőségi ülése megállapította: az MSZMP KB ülések interpretálása megfelelő volt a sajtótermékben. „Pártszerűen” dolgoznak. „Megfelel a Kádár elvtárstól kapott instrukcióknak.”⁹ Van helye vitának a szerkesztőségben belül, de „a lapban csak egységes nézet lehet”.¹⁰ Katona főszerkesztői működési elve a „demokratikus centralizmus” maradt. Ám ez nem csak az őáltala javasolt rendezőelv volt, hiszen a Szovjetunió segítségével 1956 forró őszén hatalomra jutott Kádár János is ragaszkodott ehhez az alapvető kommunista megoldáshoz. A viták párton belül – ebben az esetben

⁸ Katona István anyaga. Biszku Béla levele, 1974. március 22. PIL, 983. f., 3. ö. e., 3.

⁹ Katona István anyaga. A *Népszabadság* szerkesztőségi ülése, 1974. április 17. PIL, 983. f., 3. ö. e., 1.

¹⁰ Uo.

pedig a szerkesztőségben – tartásában nem csodálkozhatunk, Katona csak követte a Kádár-korszak szellemiségét. A szerkesztőségi ülésen az is megállapításra került, hogy ennek ellenére is „sok a vitatott kérdés, de kevés a megvitatott kérdés”. S mindez személyeskedésekhez vezetett.

A viták elfojtása természetesen a hibás elvnek, a demokratikus centralizmusnak volt köszönhető. Minek vitázni olyasmiről, amelyet a vezetőség már eldöntött? Minek mondjam el akkor a véleményemet, ha az kisebbségben marad, s éppen ezért semmit sem számít? Ezek a belső és teljesen érthető emberi tépelődésekkel, kilátástalanságokkal karikírozott sorsok és az eldurvuló hangnemű viták sok esetben nem a rendszer dinamikáját erősítették, hanem éppen a bebetonozását segítették elő. A valós szerkesztőségi vitákon kialakított konszenzusos megoldások alkalmazása helyett ez vezetett a kinyilatkoztatásokkal operáló irányításhoz a *Népszabadságnál*. Ez a módszer jellemezte a magyar társadalom politikai életét is. Emellett a Kádár-korszaknak mégis jellemző mementója, hogy úgy kellett tenni, mintha lehetőség lenne mindent megírni és mindenről vitatkozni. Katona főszerkesztősége alatt is meg kellett teremteni ezt a „mintha légkört”. Az 1974. április 17-i szerkesztőségi ülésen kulcskérdés volt, hogy milyen legyen ez a „vita”. Hogyan lehet úgy vitatkozni, hogy nem lehet vitatkozni?

Ma már talán jót mosolygunk ezen a képzavaron, de akkor ez a jelenség nemcsak a szerkesztőség, hanem az egész magyar társadalom, különösen az értelmiség mindennapi életéhez hozzátartozott. Ráadásul a feljegyzés szerint a vitától való visszahúzódás legalább olyan rossz, mintha nem vitatkoznának semmiről.¹¹

A Kádár-korszak megteremtette illúzió foglyaivá váltak azok is, akik a rendszer működtetői voltak. Legyenek szerepcserék – rögzíti a dokumentum –, akik eddig dicsértek, azok most bíráljanak, és fordítva. Mindenki szenvedjen a rendszer alkotta paradoxonoktól, és senki se érezze rosszul magát, ráadásul mindezt egyszerre. Ám a szintén korszakos szerkesztőségi dilemmát a kézzel írt feljegyzés hatos és hetes pontjaiban találhatjuk meg. „Nem arról van szó, hogy nem lehet kényes ügyekről beszélni. [...] Mindenről lehet írni, attól függ hogyan, most konstruktív megközelítés kell.”¹² „Eközben nem hagynak kétséget afelől sem, hogy a *Népszabadságot* érik »reakcionális inspirációk« le kell számolni velük, csak egycsatornás kommunikáció lehet.”¹³

Az nyilvánvaló volt, hogy semmilyen politikailag tisztázatlan kérdést nem lehetett a lapban publikálni. Szó sem lehetett arról, hogy ezek a politikai, illetve személyi

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo. 2.

viták a nagyközönség számára is hozzáférhetőek legyenek. Az ülésen – mint bemutattam – felvetették azt is, hogy a lapot érték bizonyos „szekcionális inspirációk”, amelyekkel le kell számolni.

Mire gondolhatott Katona István, amikor a *Népszabadság*on belüli szekcionális inspirációkról beszélt? Nyilván arra, hogy a MSZMP KB-ben és a politikai vezetésben, mondjuk a gazdasági kérdésekben meglévő vitákat nem lehet artikulálni a lapban. Joggal állíthatjuk, hogy a *Népszabadság* feladata nem az volt, hogy munkatársai saját közösségük vagy más párttársaik véleményét ütköztessék az újságban. A végső döntésekről kellett írniuk, s amellet lehetett, sőt kellett érvelniük. A *Népszabadság* feladata a többségi döntés helyességét vitatók meggyőzése volt.

Katona nem úgy tekintett a szerkesztőségre, mint egy olyan csapatra, amelyet egyben kellene tartania. Mindez lemérhető azon keresztül is, ahogy a munkatársak sokszor már évek óta húzódó ügyeit kezelni igyekezett. Az új főszerkesztő nem akarta mindenáron megtartani azokat az újságírókat, akik problémásnak tunket vagy nem akartak beállni abba a sorba, amelyet az MSZMP főtítkára diktált. Ebből a szempontból kell két ügyet is citálnom, hogy láthassuk, mit is gondolt a személyi ügyekről vezetőként annak a forrásnak a szerzője, aki más szempontból, más listára javasolt személyeket Kádár János számára. Ez azért is lényeges, mert a *Népszabadság* gondokkal küzdő munkatársai éppen az „új seprútól” várták belső vitáik megoldását.

Kalmár György,¹⁴ a lap főmunkatársa hamar írógépet ragadott, és Katonára zúdította mindazt, amit öt év mellékletszerkesztői munkája során tapasztalt.¹⁵ Kalmár az ELTE BTK angol–magyar szakján végzett, ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy nem tekintette karrierje csúcsának a *Népszabadság*ban betöltött pozícióját. Különösen azért nem, mert időközben több könyve és tudományos tanulmánya is megjelent a harmadik világról. Abban a hitben volt, hogy Katonához fordulhat ügye megoldásának reményében. A lap külföldi tudósítója szeretett volna lenni. Kalmár azonban nem vette figyelembe, hogy az általa választott pozíció, s általában annak eldöntése, hogy ki mire alkalmas, nem egy jól megírt levélen vagy a főszerkesztőn múlt csupán.

Kalmárt a párt jelölte ki a *Népszabadság* mellékletéhez. Annak szerkesztésére találták alkalmasnak. Egy külföldi kiküldetés jóváhagyásához kellett volna politikai akarat is, nem pusztán az egyéni elhatározás. Feltehetőleg az előbbi még hiányzott, amikor meghívták a Dar es-Salaam-i egyetemre tanítani.¹⁶ Kétéves munkát

¹⁴ Kalmár György (1926–2002), közgazdász, újságíró.

¹⁵ Katona István anyaga. Kalmár György levele, 1974. december. PIL, 983. f., 3. ő. e., 6.

¹⁶ Uo. 11–13.

ajánlottak neki Tanzániában, egy általa preferált ország prosperáló városának felső-
oktatási intézményében. Levelében azt írta Katonának, hogy amennyiben nem való-
sul meg az általa vágyott ázsiai kiküldetés, és a *Népszabadság* nem bízta meg kül-
földi tudósítói állással, akkor el szeretné vállalni a tanzániai egyetemi munkát. Két
év fizetés nélküli szabadságot kért, s kapott Katona Istvántól.

Rényi Péter¹⁷ leveléből némi képet kaphatunk az új főszerkesztő gondolkodás-
módjáról. Szerinte Katona azért döntött Kalmár elengedése mellett, ahelyett, hogy
inkább külföldi tudósítónak nevezte volna ki, mert azt gondolta, Kalmár kétszínű
játékot űzött.¹⁸ Katona azt feltételezte, hogy a *Népszabadság*ban folytatott munká-
jával elégedetlen Kalmár maga kereste meg a tanzániai egyetemet. Rényi azt is
nehezményezte, hogy Katona nem kérte ki senkinek a véleményét a kérdésben,
s ezért nem ismerte a szerkesztőség véleményét a Kalmár-ügyben. Jogában állt az
egyedüli döntés, csak éppen ez nem volt szokás. Rényi célja a *Népszabadság* elége-
detlen dolgozóinak a megtartása volt. Olyan helyzetet szeretett volna elérni a sajtó-
orgánumnál, hogy senkinek se kelljen elmennie, mindenki számára megfelelő fel-
adatot kapjon. Ezzel szemben Katona Kádár iránt érzett feltétlen hűséget, a kapott
utasításokat maximálisan teljesítő embereket akart maga körül látni. Vezetési elveik-
ben találhatjuk meg tehát a vita alapját. Rényi nemcsak ezért kifogásolta Katona
döntését a Kalmár-ügyben, hanem azért is, mert úgy tűnt, Katona a saját maga által
megfogalmazott elvekkel ment szembe.

Rényi a taggyűlésen elhangzott állításait olvasta az új főszerkesztő fejére. „Lever-
ten és megdöbbenően olvastam Kalmárnak küldött válaszodat. A taggyűlésen bírál-
tad a »távírányítást«, céloztál egy-egy cikkre tett írásbeli megjegyzésekre. De meg
kell mondanom: ilyen »távírányítás« még nem volt nálunk. Kalmár 17 éve dolgozik
nálunk, komoly ígéreteket tettünk neki új tudósítói megbízatásra, amelyről Te is
tudsz.”¹⁹ Ám a két év fizetés nélküli szabadsággal az ügy simán elintézését nyert,
Kalmár még csak érdemi választ sem kapott. „Ez olyan eljárás – folytatta Rényi –,
amely aligha fogja azoknak a jobb, elvtársibb, emberségesebb módszereknek az
elterjedését a szerkesztőségben elősegíteni, amelyekről beszéltél és amelyekre nagy
szükség lenne. Ellenkezőleg, ez súlyosan árt a légkörnek, azt az érzést kelti sokak-
ban, bennem is, hogy innen »csak úgy« elengedik az embereket, nem becsülik őket.
Emellett azt sem értem, hogy miért nem tartottad szükségesnek, hogy legalábbis
a helyettesekkel, vagy a szerkesztőbizottsággal szót váltsál egy ilyen ügyben; s mint

¹⁷ Rényi Péter (1920–2002), író, újságíró.

¹⁸ Katona István anyaga. Rényi Péter levele, é. n. PIL, 983. f., 3. ő. e., 15.

¹⁹ Uo. 10.

Kalmár közvetlen főnökével velem is. Nagyon kérlek, gondold át az ügyet még egyszer s főként beszélj Kalmárral, aki teljesen össze van törve.”²⁰

Katona ráadásul ezzel a Kalmár-üggyel alaposan „beletenyerezt” a szerkesztőség amúgy sem túl derűs mindennapjaiba. Rényi későbbi leveléből az is kiderül: éppen az új főszerkesztő érkezésétől várták a személyi kérdések megoldását, a napilap belső életének rendezését. „Az, hogy Kalmárt foglalkoztatja a gondolat: elmegy két évre Tanzániába, (amiből több is lehet), összefügg a szerkesztőség belső állapotával – írta –, összefügg a hosszú interregnummal, a bizonytalansággal. Ezért, jól tudom, nem Neked kell szemrehányást tenni, Te is szenvedsz ezektől az állapotoktól. De ha vannak emberek, mint Kalmár is, akik emiatt keresik a helyüket – s közben tisztességesen és becsületesen dolgoznak – akkor miért nem abból a perspektívából indulunk ki, hogy megváltoztatjuk ezeket az állapotokat, rendezzük őket – és ehhez szükség van Kalmárra is?”²¹

Rényi úgy látta, éppen ellentétes a célokkal, a távozni szándékozók megnyugtatósával, meggyőzésével, ha Kalmárt csak úgy elengedik. Ez azt jelenti, hogy akinek nem tetszik a jelenlegi helyzet, az simán elmehet, jobb ügysem lesz. Úgy érezte, Katona éppen azért érkezett, hogy a helyzet megoldódjon és a tehetségesebb emberek ott maradjanak a lapnál. Kétségei ellenére Kalmár 1976-ig a lap szerkesztője maradt. Ebben az esetben talán kevésbé érdekes az ő szerepe, sokkal fontosabb a lap két vezetője között keletkezett feszültség elemzése.

Katona Kádár embere volt, Rényit pedig elsősorban Aczél György patronálta. Utóbbi munkásságát a *Népszabadság* nekrológjában méltatták. Egykori lapja szerint olyan újságíró volt, aki folyamatosan tágitani szerette volna a lap publikációs lehetőségeit, miközben – a realitást is figyelembe véve – igazodott Kádárhoz.²²

Ebben az esetben a feszültségeket okozó Kádár és Aczél kettőse mögött egy másik probléma is felsejlik, amelyet érdemes idézni az „örökös főszerkesztő-helyettes” egykori orgánumának visszaemlékezéséből: „Rényi ma már furcsának tetsző szerepet vállalt magára. Valaha feudális viszonyok között, eléggé megszokott volt ez a figura: a szürke eminenciás. Az egy párt hierarchiájában ez ugyancsak természetessé vált. Bármiképp alakult is: a *Népszabadság* tényleges szerkesztője volt, de mindig valamely igazi káder felügyelete alatt, akit többnyire messze meghaladt szellemi potenciáljával. Végére is illett ez a rang, az örökös első főszerkesztő-helyettesé, a szerephez, amelyet a pártlapban vállalt.”²³

²⁰ Uo.

²¹ Uo. 16.

²² Rényi Péter halálára. *Népszabadság* Online Archivum. <http://nol.hu/archivum/archiv-81822-65453> (2020. november 20.)

²³ Uo.

Ebben az olvasatban Kádár elsősorban kádereket akart látni a párt napilapja élén, miközben helyetteseik tehetséges emberek voltak. Azt gondolom, ez Katona szempontjából nem igaz, ugyanis ő a tehetségesebb káderek közé tartozott, csak hogy nem túl rugalmasan értelmezte a Kádár-korszak ideológiáját.

Nemcsak a Kalmár-ügy volt ekkoriban a *Népszabadság* életében, a Földes-ügyet is érdemes elemezni. 1974. szeptember 27-én Földes István²⁴ főszerkesztő-helyettes egy tizennégy oldalas levelet írt az új főszerkesztőnek. Már 1973-ban beadta a felmondását és áthelyezési kérelmét, ám akkor ezt nem fogadták el. Földes nehéz helyzetben volt, mivel a lap gazdasággal foglalkozó cikkeit írta és szerkesztette. Különösen Várnai Ferenc²⁵ és Szamosi Károly²⁶ voltak nézeteltérései, nem fogadta el a döntéseiket, s ennek köszönhetően személyeskedő viták is kialakultak a szerkesztőségben.²⁷

A viták fő magja mégis elsősorban az új gazdasági modell körül rajzolódott ki. Különösen az ipart és a munkásságot támogató munkatársak élték meg nehezen, hogy a változások nyertesei a mezőgazdaságból, a parasztság soraiból kerültek ki. Földes állította, hogy az ezekkel a témákkal foglalkozó újságírók is nehéz helyzetbe kerültek. Persze nem sejthette, hogy Katonának épp az volt a feladata, hogy ezt a helyzetet kezelje. Szamosi Károly az ortodox baloldal képviselője volt. Szamosi gondolkodásával analóg volt Biszku Béla, Gáspár Sándor, Németh Károly politikája, miközben Földes István az új gazdasági mechanizmus támogatóinak sorába tartozott.

„Nem szűnt meg Szamosi elvtársnak és környezetének bizalmatlansága a mezőgazdaság és annak vezetői iránt” – panaszkodott Földes. „Ismételt nyomozásai, megjegyzései bizonytalanná tették a mezőgazdasággal foglalkozó munkatársakat. Nőtt az embargós témák köre, a Bábolnai Állami Gazdaság termelési problémáitól a munkás paraszt szövetségig. [...] A termelőszövetkezetek gazdálkodásának ellenőrzése körüli vita és a melléküzemágakból származó jövedelmekkel szembeni általános bizalmatlanság szítása után márciusban már tulajdonképpen a szövetkezeti gazdálkodás és a szövetkezeti tulajdonforma került megkérdőjelezésre. [...] Belső vitáink másik vonulata tulajdonképpen ismét a párt szövetségi politikájával, annak értelmezésével függött össze. Többször is szót emeltem »a párt munkáspolitikája«, terminológia és a munkásosztály jelentőségének, vezető szerepének szövetségesein-

²⁴ Földes István (1920), újságíró. A rendszerváltozásig a *Népszabadság* rovatvezetője, majd főszerkesztő-helyettese.

²⁵ Várnai Ferenc (1928–2007), újságíró, kommunista ifjúsági politikus és vezető, a *Népszabadság* külpolitikai rovatvezetője.

²⁶ Szamosi Károly (1922), újságíró, a *Népszabadság* főszerkesztő-helyettese

²⁷ Katona István anyaga. Földes István levele. PIL, 983. f., 3. ő. e., 36–49.

ket, mindenekelőtt a parasztságot, de az értelmiséget is sértő, háttérbe szorító értelmezése ellen.”²⁸

Földes állításai szerint a félreérthető megfogalmazásokat kigyomláta a belpolitikai rovatból, ezért személyéről a háta mögött folyt a suskus. „[...] Miszerint én nem értek egyet a párt politikájával, illetve »munkáspolitikájával«”.²⁹ Mindezek éppen más rovatok elemzéseinek publikálása során a termelőszövetkezetekkel foglalkozó témáktól fordították el a gazdasági rovat munkatársait. Nem mertek jogos bírálatokat megfogalmazni.

Ezenkívül azt is állította Földes, hogy Szamosi elvtárs „szovjetellenes elemeket szimatol a szerkesztőségben. Olyan megjegyzéseket tesz, mintha a gazdaságpolitikai rovat és annak munkatársai lebecsülnék a Szovjetunióval való kapcsolatok fontosságát.”³⁰ Azzal vádolta őket, hogy a mezőgazdaság nyugati gépekre épülő korszerűsítését propagálják a szovjet technikával szemben.

Földes főszerkesztő-helyettes leveléből kiderül, hogy nem fogadta el Szamosi főszerkesztő-helyettes eljárásait. Különösen azt nehezményezte, hogy a gazdasági rovat munkatársait mellőzve másokkal írat gazdasági tartalmú cikkeket, „nyomoztat” ügyekben. Egyes gazdasági cikkeket nem engedett megjelenni. A kettőjük közötti vitákat mások is kihasználták. Példaként említette meg Várnai elvtársat.

„A vasárnapi lap külpolitikai összefoglalójában le kívánt közölni egy, a Gromiko–Ford pénteki találkozójáról készült, de a szombati lap első oldalán megjelenttel lényegében azonos fényképet. S mert ezzel nem értettem egyet, felháborodottan bizonygatta e kétségtelen újraközlés politikai fontosságát, hivatkozva arra is, hogy ezért rendeltette meg a képet Londonból.”³¹ Úgy állította be, mintha Földes a magyar párt- és kormányküldöttség moszkvai látogatása elé akadályt szeretett volna gördíteni.

„A megbízhatóság kérdése más oldalról is felvetődik. A Központi Bizottság titkársága annak idején főszerkesztő-helyettesnek nevezett ki” – panaszkodott tovább. „Nem harmadik helyettesnek, ilyen funkció nincsen. Ezt azért hangsúlyozom, mert nem most, hanem évekkel ezelőtt, amikor még csak rovatvezető voltam – s ezt Rényi elvtárs is tudja –, közöltem akkori főszerkesztőnkkel, Komócsin elvtárssal, hogy én Szamosi elvtársnak nem vagyok a beosztottja, az ő vezetése alatt nem vagyok hajlandó dolgozni. [...] Így alakult ki az a gyakorlat, hogy a főszerkesztő és

²⁸ Uo. 38–39.

²⁹ Uo. 39.

³⁰ Uo. 40.

³¹ Uo. 42.

első helyettese /ilyen funkció ugyanis van/ távollétében a lapmunkát az ügyeletes szerkesztő, tehát Szamosi elvtárs vagy én vezetem.”³²

Ám Rényi és Katona távollétében egy alkalommal Szamosi lett megnevezve vezetőnek, ettől Földes kikészült. Úgy értékelte, hogy Szamosi módszerei félelmet keltek a munkatársakban is.

Katona nem küldte el Földest, sem Szamosit, sem Rényit. Kádárt képviselve egyenlőszólt az Aczél, Biszku vagy az 1968-as változásokat támogató MSZMP-s politikusok véleményét osztó főszerkesztő-helyettesek között. Nagyjából úgy, ahogy azt Kádár is tette az MSZMP KB tagjaival.

Végkövetkeztetés: Katona nemcsak egy szimpla szürke eminenciás volt, hanem megtestesítette mindazt, amilyennek – Kádár elképzelései szerint – egy hozzá feltétlenül hűséges embernek lennie kellett: utasítások nélkül is mindig, minden helyzetben azt tette, amit ő maga is helyesnek ítélt volna.

Az 1974-es esztendőben valószínűleg – erre forrás nem áll rendelkezésre – Katona annyira a főtitkár politikai elgondolása szerint végezte a rábízott munkát, hogy 1975-ben természetes módon kérte föl Kádár arra, tegye meg javaslatait az MSZMP KB tagjaival kapcsolatban. A kézzel írott vázlat, amely itt közlésre kerül, lehetséges, hogy írásbeli válasz nélkül maradt, pusztán szóbeli megbeszélés tárgyát képezte. Ám úgy tűnik, hogy Kádár végül az MSZMP XI. Kongresszusán több, a forrásban található javaslatot is elfogadott. Ezek a további lábjegyzetekben rögzítve olvashatók. Így talán némi képet kaphatunk arra vonatkozóan is, hogy a szürke eminenciás mennyire hatott vezetőjére.

KATONA ISTVÁN TOLLAL ÍRT JEGYZETE KÁDÁR JÁNOSHOZ. 1975. JANUÁR 27.³³

„Köszönöm a bizalmát, hogy igényli a javaslataimat a kongresszusi Kádarmunka előkészítéséhez. Mielőtt névszerinti javaslatokat tennék, engedelmével elmondanám néhány általános észrevételemet a KB. mostani összetételéről. Mindenekelőtt szeretnék néhány megjegyzést fűzni az általam ugyan nem ismert, de nyilván kidolgozandó elvekhez, amelyek alapján majd a végleges javaslatok megtörténnek.

³² Uo. 45.

³³ Katona István anyaga. PIL 983.f.30 ö. e. 3–8 főlíó. – A forráselemzéshez használt kötetek: *Magyar Országos Levéltár Segédletei I/3. Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzékei III. kötet 1971–1980.* Összeállította NÉMETH Jánosné. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1999. (A továbbiakban: NÉMETH, 1999). – *Magyar Országos Levéltár Segédletei I/4. Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzékei IV. kötet 1981–1989.* Összeállította NÉMETH Jánosné. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2001.

1. A KB mostani 105 tagú³⁴ összetételében mindössze 7 ipari üzem, 1 állami gazdaság, 1 termelőszövetkezet van képviselve. Ezt kevésnek tartom. Gondolva általános politikai törekvésünkre a kiemelt 50 nagyüzemre, továbbá, arra, hogy sok nagyüzem most első ízben közvetlenül is delegálhat küldöttet a kongresszusra, – a közvetlen termelés, elsősorban a szocialista nagyüzemek területéről bővíteni kellene a KB. tagok körét. Érzésem szerint a mostani összetételből hiányoznak olyan nagyüzemek, mint a Lenin Kohászati Művek, a Borsodi Vegyikombinát, a Pécsi Szénbányák, az Egyesült Izzó és hasonló. A bábolnai ÁG. mellett el tudnám képzelni a bajai ÁG képviseletét is, ahol tudomásom szerint kifejezetten szovjet technológia alkalmazásával érnek el eredményeket. Még egy tsz. képviselet is lehetne.

2. Jelenleg a kormány tagjainak többsége egyben a KB-nek is tagja. Így a miniszterelnök, az összes miniszterelnök-helyettes, 17 miniszter közül 11. Ennek előnye és hátránya is van.³⁵ Tudom, hogy azon miniszter elvtársak között is, akik jelenleg nem tagjai a KB-nek, sokan vannak, akiket érdemes volna megválasztásra ajánlani. Mégis azt javaslom, hogy a KB, illetve a kormány esedékes összeállításánál az említett körülmények is legyenek mérlegelve. Úgy tudom, hogy a KB-nek van egy határozata, hogy mely tárcák felett tart szükségesnek közvetlen pártfelügyeletet. Azt hiszem mindössze 4–5 felett. Ha jól emlékszem ezek: a HM, a BM, Külügy, az igazságügy, és akkoriban még a művelődésügy. Elképzelhetőnek tartom, hogy ezek a tárcák kapjanak feltétlen képviseletet a KB.-ben s mellettük mindig egy-két, vagy néhány olyan tárca, amely az adott időszakban valami oknál fogva kiemelten fontos a párt számára. Például most az energia és nyersanyag problémák miatt a nehézipari és külkereskedelmi, a beruházások miatt az építőipari, a népesedési problémák miatt az egészségügyi tárca.³⁶

3. Nézetem szerint a párt lenini normáinak, testületi vezetésének szigorú betartása mellett és annak érdekében, növelni lehetne és kellene a párt középszintű választott testületeinek képviseletét a KB-ban, ami által megváltozna a KB. összetételének mostani, erősen az állami, hivatali intézményi területek javára szóló jellege. Emiatt a KB. központi apparátusából most nem tartanék szükségesnek újabb képviseletet, kivéve a külügyi vonalat, ahol az ismert és rendezésre váró káderproblémák vannak. Így a KB. apparátus osztályvezetőinek fele lenne egyben a KB-nek is tagja. Több képviselet lehetne viszont a megyékből, jelenleg 19 közül 6 van képviselve, és még inkább a budapesti, sokszor megyényi, vagy annál is nagyobb kerületekből, elsősorban hagyományos munkáskerületekből. Most 22 közül mindössze kettőnek van

³⁴ 125 tagú testületet választottak meg végül 1975. március 22-én.

³⁵ „Előnye és hátránya is van” – tipikus Kádár-szóhasználat.

³⁶ A stratégiai minisztériumok mindig is az MSZMP KB felügyelete alá tartoztak.

képviselte, a politikailag nem is legfontosabb VII. kerületnek és Óbudának, miközben nincsenek képviselve olyan nagy munkáskerületek, mint például a VIII. kerület, ferencváros, kőbánya, angyalföld [sic!], hogy csak ezeket említsem. Egyébként mind-egyik kerület mostani elsőtitkárát is el tudnám képzelni a KB. tagjaként.

4. A jelenlegi KB.-ben 14 tényleges nyugdíjas elvtársunk van. Ez a szám az ötéves ciklusban sajnos tovább növekedhet. Tudom és vallom, hogy a politikai közéleti szereplés nem nyugdíj-korhatár kérdése.³⁷ Mégis megvizsgálandónak tartom, helyes-e, hogy ilyen magas a tényleges nyugdíjban lévők száma a KB-ben. Nagy tapintattal és szeretettel kezelve ügyüket, olyan területen kellene kifejezni a személyük iránti és érdemeik szerinti megbecsülést, amely nem kíván olyan közvetlen és aktív közéleti tevékenységet, mint a KB, de mégis fontos. Úgy vélem, azonban továbbra is a KB-ben a helyük azon elvtársaknak, akik személyükben szinte megtestesítik a párt egész útját, sok évtizedes, munkáját.³⁸

5. Mindezek után felvetődik, hogy a KB. összetételében végülis milyen rendező elvek érvényesüljenek? Nem említve azt a magától értetődő természetes igényt, hogy mindenekelőtt és alapvetően politikai elveknek kell érvényesülniük, szerintem a személyi kiválasztás elvének és a testületi képviseleti elvnek egymással megfelelő összhangban kell érvényesülnie. Most ugyanis benyomásom szerint a személyi kiválasztás kapta a nagyobb hangsúlyt. Valószínűleg ez az oka, hogy – mint érzékeltetni próbáltam – a párt számára nagyon sok fontos üzem, szervezet, intézmény nincs képviselve a KB-ben, miközben kevésbé fontosak igen.

6. Végül a legfőbb mérlegelést igénylő kérdés, hogy mi legyen azokkal az elvtársakkal, akik valamilyen okból méltatlanná válnak a KB. tagságra, vagy egyéb okból nem kívánatos ajánlani újbóli megválasztásukat. Úgy vélem, hogy nem megbélyegezve őket, tovább növelve a már amúgyis rájuk nehezedő erkölcsi terheket, kellene levonni a személyi konzekvenciákat. Nem tudom kihagyáskor szokás-e a kihagyandóval beszélni, ha igen, akkor ennek során kellene sort keríteni a probléma tisztázására.³⁹

³⁷ Kádár János 1912-ben született, 1975-ben már bőven nyugdíjba mehetett volna. Politikai megfontolásból 1972-ben felajánlotta ezt. Az MSZMP vezető testületeiben egyre komolyabban érződött a hatvanéves korosztály hátránya: nem bizonyultak fogékonyak a változásokra. Katona ugyan érezte ezt, de így akaratlanul a közvetlen jövőjét, Kádár Jánost is a kora miatt kritizálta, ezért kellett finoman fogalmaznia.

³⁸ Fiataltítani kellett, és ez részben megtörtént 1975-ben.

³⁹ Ez a legérdekesebb rész, mivel Katona, mint Kádár munkatársa, bőven kapott információt az elvtársak visszaéléseiről. A Katona-anyagban találhatunk Kádárnak címzett névtelen feljelentő leveleket. „Nagyon szeretném, ha levelem figyelmesen elolvassák, annak ellenére, hogy nevemet nem írtam alá. Higgyék el, teljes jószándék és aggodalom vezérel. Mivel »házon belül«, tehát apparátusban dolgozom, értesüléseim helytállóak, –de nem szeretném a nyakam kitörni. Előljáróban ennyit.

7. Tudom, ahhoz, hogy a KB mostani jellegében észrevehető változás történjék, mintegy 1/3-át kb. 20–30 tagját cserélni kellene. Ez megint politikai mérlegelés tárgya, hogy helyes-e. Mindenesetre jó lenne legalábbis kezdeti lépéseket tenni. Hangsúlyozni szeretném, hogy jellegétől függetlenül, mint munkatestületet, a mostani a KB-ét [sic!] is jónak tartom, a ciklusban betöltötte rendeltetését, de ez más kérdés.

8. Sajnos nem ismerem alaposan a párt káderhelyzetét és kádereit ahhoz, hogy ezek után a fentieknek megfelelően tegyem meg konkrét személyi javaslataimat. Mindenesetre erre törekszem, de tudom, hogy az említettek miatt javaslataim nagyon hiányosak, s feltételezem, hogy nem egy esetben talán hibásak is. Viszont fentiek kifejtése után nem szükséges javaslataimat személy szerint minden esetben külön indokolnom.

Elvtársi üdvözléssel:

Katona István

1) Nem tartom célszerűnek újbóli megválasztását a KB-ba.⁴⁰

Ajtai Miklós nyugdíjas⁴¹

Bálint József KSH elnöke⁴²

Bognár Géza TÁKI igazgatója⁴³

Bugár Jánosné nyugdíjas⁴⁴

Csáki István nyugdíjas⁴⁵

Dimény Imre FM miniszter⁴⁶

A továbbiakban kissé hosszabban kéne meditálni az IRÁNYELVEKnek [sic!] azon a részén mely a jelentkező kispolgáriságot taglalja. Erről a megelőző kongresszusi előkészületeknél sokkal vaskosabban került szó. Nem hiszem, hogy visszafejlődött volna, – sőt inkább mintha tudomásul vennék. Mire magyarázható kérem másként az, hogy valaki, aki vezető és Csopakon villát épített, akkora fürdőszobája van, hogy rollerezni lehet benne. Sőt! Japánból még különleges szerkentyűt is importáltatt, melyet sajnós körülírni nehéz a funkciójával egyetemben. /Penis [sic!] állító szerkezet./ Megtekinthető Szurdi elvtárs csopaki villájában!” Szurdi Istvánt már 1975-ben sem tartotta alkalmasnak Katona az MSZMP KB tagságra. Ám csak 1980-ban váltották le, lehet, hogy ez a névtelen levél volt az utolsó csepp a pohárban. (Forrás: Katona István anyaga. Névtelen feljelentő levél, 1980. február 12. PIL, 983.f.22. ö. e.)

⁴⁰ Katona nem minden személyi javaslatát fogadta el Kádár, az adott neveknel lábjegyzetben közlöm a visszakereshető információkat. Részletesen összegzem majd a tanulmány végén.

⁴¹ Végül 1982-ig az MSZMP KB tagja maradt.

⁴² 1980-ig maradt az MSZMP KB tagja.

⁴³ 1975-ben nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁴⁴ 1980-ig maradt az MSZMP KB tagja.

⁴⁵ 1975-ben nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁴⁶ 1975-ben nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

Fodor Gyula nyugdíjas⁴⁷
Garai Gábor költő⁴⁸
Hart Jánosné III. ker. PB elsőtitkár⁴⁹
Jedlicska Gyula PF.⁵⁰ munkatárs⁵¹
Keres Emil Irodalmi Színpad igazgatója⁵²
Németh Ferenc OKISZ⁵³ elnökhelyettes⁵⁴
Pataki László Borsodi Iparcikk kereskedelmi igazgatója⁵⁵
Péter János Országgyűlés alelnöke⁵⁶
Révész Ferenc Szabó Ervin Könyvtár igazgatója⁵⁷
Révész Géza nyugdíjas⁵⁸
Tapolcai Jenő nyugdíjas⁵⁹
Veres József nyugdíjas⁶⁰
Szurdi István belkereskedelmi miniszter⁶¹
Szalai László Szombathelyi tanítóképző igazgatója⁶²
Szabó Zoltán nyugdíjas⁶³

2) A KB-ba megválaszthatónak tartom:

Dr. Berecz János KB. külügyi osztályvezető⁶⁴
Takács Imre Fejér m. PB. első titkár⁶⁵
Sikula György Hajdu m. PB első titkár⁶⁶

⁴⁷ 1975-ben nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁴⁸ 1980-ig volt az MSZMP KB tagja.

⁴⁹ 1975-ben az MSZMP KB tagjának választották.

⁵⁰ Politikai Főiskola.

⁵¹ 1975-ben nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁵² 1975-ben nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁵³ Országos Kisipari Szövetkezet.

⁵⁴ 1975-ben nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁵⁵ 1975-ben nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁵⁶ Kádár János bukásáig, 1988. május 22-ig az MSZMP KB tagja maradt.

⁵⁷ 1985-ben bekövetkezett haláláig az MSZMP KB tagja maradt.

⁵⁸ 1977-ben bekövetkezett haláláig az MSZMP KB tagja maradt.

⁵⁹ 1975-ben nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁶⁰ 1989-ig az MSZMP KB tagja maradt.

⁶¹ 1980-ig az MSZMP KB tagja maradt, talán azért nem választották újra ezt követően, mert visszaéléseivel kapcsolatban érkezett feljelentés is. Lásd a 39. lábjegyzetet.

⁶² 1975-ben nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁶³ 1975-ben nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁶⁴ 1980-ban az MSZMP KB tagjának választották.

⁶⁵ Nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁶⁶ 1985-ben választották meg az MSZMP KB tagjának.

Varga Péter Somogy m. PB. első titkár⁶⁷
 Gergely István Szolnok m. PB. első titkár⁶⁸
 Tar Imre Szabolcs m. PB. első titkár⁶⁹
 Kovács Antal Vas m. PB. első titkár⁷⁰
 Petrák Ferenc VIII. ker. PB első titkár⁷¹
 Gál Lászlóné IX. ker. PB első titkár⁷²
 Szokoli József X. ker. PB első titkár⁷³
 Kovács Károly XIII. ker. PB első titkár⁷⁴
 Lakos Sándor Társ. Tud. Int. igazgatója⁷⁵
 Dr. Schultheisz Emil egészségügyi miniszter⁷⁶
 Bondor József építésügyi miniszter⁷⁷
 Nagy Richárd TV. elnöke⁷⁸
 Hárs István Rádió elnöke⁷⁹
 Ivanovics Miklós Élet és Irodalom főszerkesztője⁸⁰
 Avar István színművész⁸¹
 Básti János Borsodi Vegyikombinát PB titkár (megcsillagozva: most választják meg PB titkárnak.)⁸²
 Vadas Sándorné Egyesült Izzó PB titkár⁸³
 Dr. Bánki Nándorné Mecsek Szénbányák PB titkár⁸⁴
 Majtényi Lajos Lenin Kohászati Művek PB titkár (megcsillagozva: most választják meg PB titkárnak.)⁸⁵

⁶⁷ 1975-ben az MSZMP KB tagjának választották.

⁶⁸ 1975-ben az MSZMP KB tagjának választották. 1980-ban elhunyt.

⁶⁹ Nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁷⁰ 1975-ben az MSZMP KB tagjának választották.

⁷¹ 1975-ben az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottságának a tagja lett.

⁷² 1975-ben az MSZMP KB tagjának választották.

⁷³ Nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁷⁴ Nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁷⁵ 1975-ben választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁷⁶ Nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁷⁷ 1975-ben az MSZMP KB tagjának választották.

⁷⁸ 1975-ben az MSZMP KB tagjának választották.

⁷⁹ 1975-ben az MSZMP KB tagjának választották.

⁸⁰ Nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁸¹ Nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁸² Nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁸³ Nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁸⁴ Nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁸⁵ Nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

Ender István Péti Nitrogén Művek PB titkár⁸⁶

Aradi József Bajai ÁG igazgatóhelyettes, főagronómus⁸⁷

3) Nem tartom célszerűnek a KEB-be⁸⁸ újra megválasztani:

Csiken [sic!] [Csikesz] Józsefné⁸⁹

Gyenes András⁹⁰

K. Papp József⁹¹

4) A KEB.-be megválaszthatónak tartom:

Ajtay [sic!] [Ajtai] Miklós⁹²

Bugár Jánosné⁹³

Csáki István⁹⁴

5) Megjegyzés

a.) Nem tudok személyi javaslatot tenni, de felvetem célszerű-e, hogy a BM élén most három KB. tag áll.

b.) Szerintem a KB-ból, illetve a KEB-ből kihagyásra javasolt egyik-másik elvtárrsal az Országgyűlésben számolni lehetne.⁹⁵

1975. január 27.

Katona István

KÖVETKEZTETÉSEK

Mennyiben valósultak meg Katona István személyi javaslatai? Nem teljes egészében; ám ennek ellenére több ponton is találkozott a lista a XI. Kongresszuson megválasztott KB tagokkal. Összesen 21 személyt szeretett volna kihagyni az 1970 és 1975

⁸⁶ Nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁸⁷ Nem választották meg az MSZMP KB tagjának.

⁸⁸ Központi Ellenőrző Bizottság.

⁸⁹ 1975-ben az MSZMP KEB tagjának választották.

⁹⁰ 1975-ben az MSZMP KEB tagjának választották.

⁹¹ 1975-ben az MSZMP KEB tagjának választották.

⁹² 1975-ben az MSZMP KB tagjának választották.

⁹³ 1975-ben az MSZMP KB tagjának választották.

⁹⁴ 1975-ben nem választották meg az MSZMP KEB tagjának.

⁹⁵ Az általa javasolt és valóban kihagyott személyek közül egyedül Németh Ferenc lett országgyűlési képviselő 1985 és 1990 között.

között regnáló testületből. 11 tag esetében úgy tűnik, Kádár elfogadta a *Népszabadság* főszerkesztőjének javaslatát. Ez több mint 50 százalék.

24 politikust, vállalatvezetőt tartott alkalmasnak a vezető testületi munkára, ehhez képest 1975-ben csak 8 általa támogatott, új személy került be az MSZMP KB tagjai közé. Úgy tűnik, hogy miközben részben elfogadták azt, hogy több helyi PB vezető legyen országos KB tisztségviselő, nem adtak helyt azon elképzelésének, hogy a nagyobb állami vállalatok is az MSZMP PB utáni legfontosabb grémiumban dolgozzanak. Valószínűleg az játszott szerepet ebben, hogy a „Központi Bizottság kibővítésével növelni kívánták a közéletben jártas s a termelőmunkában dolgozó, továbbá a nők és a fiatalok arányát”.⁹⁶ Ennek ellenére is 30 százalékban elfogadták az új személyekre tett javaslatait.

Különös, hogy a KEB-tagság kapcsán megfogalmazott elképzelései egyáltalán nem teljesültek, az azonban érdekesebb, hogy két ízben is előfordult az, hogy a KEB-be általa megfelelőnek talált politikus bekerült a Központi Bizottságba.

Összegezve Katona István 51 személyt írt fel a listára, ezek közül – amennyiben azt a két KEB-tagságra megfelelőnek tartott, de végül a KB-be került párttagot is beleszámítjuk – 21 jelölése realizálódott, azaz 41 százalékban teljesült a forrás személyi tartalma. Mindez egy olyan embertől származott, aki először kapott lehetőséget arra, hogy egyáltalán foglalkozzon ezzel a kérdéskörrel. Pontosan ezért kell a Katona-hagyatékából minél több forrást és dokumentumot feltárnunk, értelmeznünk, mert ennek segítségével érthetjük meg a mainál jobban a Kádár-korszak működését és Kádár János politikáját.

⁹⁶ NÉMETH, 1999. 8.

SZÉTESÉSBEN. A VAJDASÁGI MAGYARSÁG HELYZETE A DÉLSZLÁV VÁLSÁG KEZDETEKOR (1988–1990)

I. A MÁSODIK DÉLSZLÁV ÁLLAM BELSŐ VÁLSÁGA (1980–1990)

Josip Broz Titónak,¹ a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság örökös elnökének 1980-ban bekövetkezett halála után a délszláv államban az addig erőteljesen elfojtott nemzeti, etnikai, vallási különbségek elemi erővel törtek a felszínre. A koszovói albánok 1981-es lázadását követően² a gazdasági nehézségek erjedésével³ párhuzamosan országszerte kiéleződtek a nemzeti feszültségek.

A Szerb Tudományos Akadémia 1986 szeptemberében hozta nyilvánosságra azt a memorandumát, amely Jugoszlávia esetleges szétesésére figyelmeztetve arra helyezte a hangsúlyt, hogy az akkori Szerbia területe nem ölelte fel a szerb nemzet etnikai határainak egészét. Ez a dokumentum – amely lényegében visszatért a 19. században megfogalmazott, majd a 20. század első évtizedében realizálódott nagyszerb koncepcióhoz – azt hangsúlyozta, hogy a szerbség a megnyert két világháború ellenére Jugoszlávia egyetlen nagy vesztese volt, különösen a titói rendszerben, ahol minden a szerbek érdekei ellenére történt, mivel a szerbeket egy nagy nemzetközi összeküvésben elsősorban a szlovén és horvát vezetők játszották ki és osztották meg.⁴

¹ Josip Broz Tito (Kumrovec, 1892. május 7. – Ljubljana, 1980. május 4.) szlovén–horvát vegyes-családban született. Az első világháborúban főtörzsőrmesterként a Monarchia hadseregében szolgált. 1915 márciusában orosz fogságba került. 1918 tavaszán belépett az Oroszországi Kommunista Pártba. 1920-ban Zágrábba költözött, majd a Jugoszláv Kommunista Párt tagja lett. A két világháború között többször bebörtönözték, 1935-től Moszkvában, a Komintern balkáni titkárságán dolgozott. A második világháború alatt a jugoszláv partizánok vezetője volt. Személyes felelősség terheli a második világháború végén politikai ellenfelei, a német és a magyar kisebbség elleni tömeggyilkosságokért. Vezetése alatt 1945-től a második Jugoszlávia sztálini mintára épült ki, azonban 1948-ban elsősorban a Balkán feletti befolyás kérdése miatt szakított a Szovjetunióval. Haláláig vezette az államszocialista Jugoszláviát, amely a keleti blokkban 1948-tól különutas politikát folytatott.

² 1981-ben a tartományban zavargások törtek ki, a tüntetők a köztársasági státust követelték. A tüntetéseket a karhatalom erőszakkal verte le. Az összetűzések során 11 ember meghalt, 250 megsebesült, majd a tüntetések leverése után mintegy kétezer főt börtönöztek be. A tartományban ekkortól kezdve lényegében rendkívüli állapot volt érvényben.

³ A jugoszláv gazdaság az 1980-as évek végére súlyos válságba került. Az infláció 1989-re elérte az évi 2679%-ot, a munkanélküliek száma meghaladta az egymillió főt.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), XIX-J-1-j, 34. doboz, 56/1/SZ/1991. 1990. 6. 25. A szerbiai belső helyzet áttekintése.

Egy évvel később, 1987-ben Slobodan Milošević⁵ gyakorlatilag puccsal került⁶ a szerb belpolitika élvonalába. Meglovagolva az újjáéledő szerb nacionalizmust, maga mögött tudva a zömében szerbekből álló tisztikart és az általuk irányított hadsereget, illetve a szövetségi bürokrata apparátus nagy részét, a szerb nemzeti érdekek hangoztatásában kiteljesedő nacionalizmusával és a szociális demagógiával manipulálva igyekezett a szövetségi országban a szerbek hegemon szerepét biztosítani.

A nagyhatalmi küzdőtéren és a hidegháborúban bekövetkezett változások, valamint az egyre inkább elmélyülő jugoszláv gazdasági recesszió következtében a nyolcvanas évek második felétől a jugoszláviai belpolitikai élet meghatározó eleme – akárcsak az 1918 és 1941 között létező első délszláv állam esetében – a centralizmus és a föderalizmus küzdelme lett. Ennek egyik kulcskérdésévé pedig a szerb hatalmi elit dominanciája, a szerb etnikumnak a politikai és a közigazgatási szférában, valamint a hadseregben betöltött vezető szerepe vált.

Elsősorban az 1918 és 1941 közötti első délszláv állam történelmi analógiájának a következményeként az 1990-ben formálódó jugoszláv többpártrendszerben – akárcsak az első délszláv állam 1920 és 1929 közötti parlamentáris időszakában – a valós támogatottsággal, súllyal bíró politikai pártok Szlovéniától kezdve Macedóniáig szinte kivétel nélkül alapjaiban nem program-, hanem elsősorban nemzeti pártok voltak, s a hatókörük lényegében egy-egy nemzettel volt azonos.

A pártpolitikai élet nemzeti szeparálódása, a kulturális és a vallási különbségek, a tagköztársaságok eltérő gazdasági fejlettségének a ténye, illetve a korszak szinte egészben a hatalmi represszióval elnyomott koszovói albán kérdés újbóli kiélező-

⁵ Slobodan Milošević (Požarevac, 1941. augusztus 20. – Hága, 2006. március 11.) jogi tanulmányait Belgrádban végezte, majd a Technogas cég igazgatójának nevezték ki. Ekkor ismerkedett meg későbbi politikai mentorával, Ivan Stambolićtal. Politikai karrierje 1983-tól ívelt fel, majd a szerb nacionalizmust meglovagolva, 1987 végén a Szerb Kommunista Szövetség megkérdőjelezhetetlen vezetője lett. 1989-ben felszámolta a Vajdaság és Koszovó autonómiáját. 1990 decemberében szerb köztársasági elnökké választották. 1997-től a Szerbiából és Montenegróból álló Jugoszláv Szövetségi Köztársaság elnöke volt. Hatalmát 2000. október 5-én tömegtüntetések döntötték meg. A következő évben Hágába szállították, s etnikai tisztogatás, népiirtás vádjával perbe fogták. Perében ítélet nem született; a tárgyalás során cellájában halt meg.

⁶ Miloševićet 1983-ban beválasztották a Szerb Kommunista Szövetség elnökségébe. A következő évben a Belgrádi Kommunista Szövetség elnöke lett, majd 1986-ban a szerb kommunistáknál nagy befolyással bíró Ivan Stambolić támogatásával a Szerb Kommunista Szövetség elnöke lett. 1987 áprilisában az akkor már forrongó Koszovóba látogatott, s nacionalista húrokat pengetve a szerbek körében erőteljes támogatásra tett szert. 1987 szeptemberében a Szerb Kommunista Szövetségben hatalmi harcok törtek ki, az ezt követő tisztogatás során decemberig menesztették a régi rend tagjait, köztük Milošević addigi mentorát, a később általa meggyilkoltatott Stambolićot is. Ezzel lényegében a szerb államvezetés Milošević kezébe került.

dése természetszerűleg hozta magával a politikai intolerancia fokozatos erősödését, az erő és a nyers erőszak politikájának az előtérbe helyeződését.

A rendszerváltoztatás során az Antall-kormánynak és a magyar diplomáciának Jugoszlávia felgyorsuló dezintegrációja mellett a vajdasági magyarokra fokozatosan nehezedő és egyre inkább erősödő nyomásgyakorlással és a közösség belső megosztottságával szembesülve kellett hozzáfognia az új délszláv külpolitika kialakításához. Rövidesen az is egyértelművé vált, hogy az események felpörgésével, majd a délszláv válság erjedésével a szerbiai magyarság kérdése az egyik fontos, a magyar külpolitika mozgásterét alapjaiban meghatározó döntő tényezővé és kérdéssé vált.

II. A JUGOSZLÁVIAI MAGYARSÁG A JUGOSZLÁV BELPOLITIKAI VÁLSÁG KULMINÁLÓDÁSÁNAK AZ ÉVEIBEN (1988–1990)

Az 1920-as trianoni, majd az 1947-es párizsi békeszerződéssel kényszerkisebbséggé vált, Jugoszláviába szakadt magyar közösség az 1981-es népszámlálási adatok alapján nagyjából 420–450 ezer⁷ fős volt. Ebből mintegy 10 ezren Szlovéniában, 30–50 ezren Horvátországban, míg megközelítőleg 400 ezren pedig a Vajdaságban éltek. A bácskai részen 300 ezret, a Bánság nyugati, Jugoszláviához tartozó területein pedig mintegy 100 ezret tett ki a magyarok száma. A vajdasági magyarokra az 1945-ben kiépülő államszocializmus alatt egyes időszakokban hol az erőteljesebb, hol az enyhébb asszimilációs politika irányult. Ennek következtében a Bánságban és a Dél-Bácskában szórványban élő magyarok között erőteljes lemorzsolódás következett be. Mindezt súlyosbította az 1960-as években megindult újabb nyugat-európai gazdasági kivándorlás hulláma is.⁸

Bár az 1950-es évek közepétől a jugoszláviai magyarság helyzete a többi utód-államhoz viszonyítva látszólag rendezettebb volt, az államszocializmusban a mindenkor hatalom a kisebbségeknek csak a zömében a hatvanas években létrejött politikamentes, kulturális intézményeit tolerálta. Amikor a magyarság a meglévő

⁷ A hivatalos 1981-es népszámlálási adatok szerint a magyarok száma 426 866 főt tett ki. A valós számuk ettől vélhetőleg magasabb volt, mivel a vegyesházasságokban élők jó része ebben az időszakban jugoszlávnak vallotta magát.

⁸ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 37. doboz, 00128/1, 1991-01-30. A magyar kisebbség helyzetében az utóbbi hónapokban bekövetkezett változások és azok hatása a magyar–jugoszláv kapcsolatokra.

intézmények valamelyikét sajátos kisebbségi érdekeinek a megfogalmazására és kifejezésére kívánta felhasználni, a hatalom több esetben is megtorlólag lépett fel.⁹

Az 1988. októberi joghurtforradalmat követően, a tartományi autonómia felszámolása után¹⁰ a szerb hatalom általános támadást indított a magyar intézmények, a kisebbségi szerzett jogok, valamint az addigi vajdasági kisebbségpolitika ellen is. Ennek egyik célpontja, akárcsak az 1920-as évek elején, a magyar nyelvű oktatás lett. Bár a kivándorlás, valamint a magyar szórvány folyamatos asszimilációjának és lemorzsolódásának a következtében már az 1970-es évek közepétől folyamatosan csökkent a magyar tagozatok¹¹ száma, a nyolcvanas évek végén a köztársasági hatalom intézkedéseinek következtében megkezdődött a korábbi középiskolai hálózat szétzilálódása, amin az új köztársasági oktatási törvény tovább rontott. A hivatalos nyelvhasználat újraszabályozását célzó szándékok elsősorban azért születtek meg, hogy a Vajdaságban és Koszovóban szűkítsék és korlátozzák az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban és a helyi adminisztrációban a kisebbségi nyelvek történelmileg kialakult egyenrangú használatát.¹²

A magyar külügyi iratok sokasága azt mutatja és azt bizonyítja, hogy a külügyminisztérium már az 1980-as évek végétől folyamatosan figyelemmel kísérte a déli szomszédságában rosszabbra forduló helyzetet, illetve a volt Jugoszláviában élő magyarság sorsának alakulását.

Egy 1990. január 16-án, tehát még a szabad választások előtt íródott összefoglalás például arra hívta fel a magyar döntéshozók figyelmét, hogy a szerbiai politikai fordulatot, vagyis Milošević hatalomra kerülését és a joghurtforradalmat követően a vajdasági magyarság körében felerősödött a bizonytalanság; közülük sokan az erős nemzeti-populista töltetű szerb politika nacionalizmusokat gerjesztő hatásától tartottak. Az is egyértelművé vált, hogy ekkor már folyamatos volt a vajdasági magyarság társadalmi, kulturális életének, magyarországi kapcsolatainak az állami erőszakszervek általi ellenőrzése, ily módon a nemzetiségi kérdés állambiztonsági kezelése, amit az egyre feszültebbé váló légkörben hatványozottan sújtottak a magyar

⁹ Uo.

¹⁰ 1988. október 6-án a Miloševićhez hű, felhergelt szerb tüntetők Újvidéken lemondásra kényszerítették a Vajdasági Kommunista Szövetség vezetőit. Az esemény a nevét arról kapta, hogy a szervezeten szállított tüntetők joghurtokkal dobálták meg a Tartományi Kommunista Szövetség székházát. A tartományi vezetés bukása után az 1989-es alkotmánymódosítással, majd az 1990-es új szerb alkotmánnyal megszüntették Vajdaság és Koszovó autonómiáját.

¹¹ A volt Jugoszláviában kizárólag magyar iskolák nem voltak. Az országban az iskolai rendszeren belül magyar tagozatok működtek a többségi szláv tagozatok mellett.

¹² Bár a magyarság heves ellenállásának köszönhetően és a magyar kormányzati intervenció következtében Belgrád mindettől átmenetileg ekkor még elállt, azonban a cél végrehajtásáról továbbra sem mondott le.

kisebbségi oktatási rendszert érintő létszámcsoökkentések, illetve az intézményeknek a magyarságra nézve hátrányos átszervezése.¹³

Miután Belgrád felszámolta Vajdaság és Koszovó valós autonómiáját,¹⁴ s Szerbia így egységes köztársasággá vált, megkezdődött a két tartomány hatásköreinek a megszüntetése is. Ezzel párhuzamosan indult meg a közigazgatás és az intézményrendszer egészét célzó egységesítés folyamata. Ennek keretében új, egységes köztársasági alap-, közép- és felsőfokú oktatási törvényeket készítettek, s az első változatokban az oktatási rendszer egészében a szerb nyelv használatát írták elő. Ezekben a koncepciókban a nemzetiségi nyelvű oktatást csak igény szerint engedélyezték volna, azzal, hogy az általános iskolákban a nemzetiségi tagozatok megnyitását eredetileg 30 főhöz kötötték, így pedig a szórványtelepüléseken lényegében felszámolták volna a magyar elemi oktatást. A főiskolákon és az egyetemeken az anyanyelvű képzést gyakorlatilag megszüntették. A magyar nyelv oktatásban való használatát kizárólag a tanítóképzés esetében, annak is csak harmadik évfolyamától írták elő. Ezek az elképzelések a vajdasági magyarok soraiban heves ellenállásokat váltottak ki – először az újvidéki Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék¹⁵ intézett az ügyben nyílt levelet a szerb parlament elnökéhez,¹⁶ majd ezzel párhuzamosan kezdődött meg az az aláírásgyűjtés, amely során 17 ezren tiltakoztak a tervezett törvény ellen.¹⁷

A vajdasági magyarok ekkor elsősorban azt sérelmezték, hogy a törvény az anyanyelvű oktatást nem alapjogként, hanem csupán lehetőségként fogalmazta meg, s nem volt az sem egyértelmű, hogy milyen kritériumok megléte esetében volt lehetséges a magyar tagozatok megnyitására.¹⁸

¹³ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 38. doboz, 00209/1990.01.16. Tájékoztató a magyar–jugoszláv kapcsolatokról.

¹⁴ Vajdaság és Koszovó autonómiájának a megszüntetésére két fázisban került sor. 1988. október 6-án a Miloševićhez hű, felhergelt szerb tüntetők az ún. joghurtforradalom során Újvidéken lemondásra kényszerítették a Vajdasági Kommunista Szövetség vezetőit. Egy hónap múlva, 1988. november 11-én Belgrád megbuktatta a koszovói tartományi vezetést is, s akárcsak Újvidéken, itt is Miloševićhez hű kádereket ültetett a helyükre. Engedve a szerb nyomásnak a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság elnöksége 1989. március 3-án rendkívüli állapotot hirdetett Koszovó területén, majd március 28-án a szerb parlament megszüntette Koszovó és Vajdaság autonómiáját, amit az 1990. szeptember 28-án elfogadott új szerb alkotmány is szentesített.

¹⁵ Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán 1959. október 21-én Sinkó Ervin székfoglaló előadásával kezdte meg működését a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék. Az államszocializmus alatt a Tanszéknek kiemelkedően fontos kulturális és politikai szerepe volt a vajdasági magyarság szempontjából. Napjainkig is működő intézmény.

¹⁶ Még egy kísérlet. Milyen módosítási javaslatokat továbbít az oktatási törvényekről a Magyar Tanszék a Szerb Képviselőház Elnökéhez. *Magyar Szó*, 1989. december 18. 11.

¹⁷ KABÓK Erika: Tizenhétézer aláírás. *Magyar Szó*, 1989. december 24. 14.

¹⁸ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 40. doboz, 00309/1990. 01. 22. Az egységes szerbiai oktatási törvény feletti nyilvános vita összefoglalása.

Lényegében az országban zajló belső, hektikus mozgások, társadalmi folyamatok, illetve ezek az események vezettek el annak megfogalmazásáig, hogy a vajdasági magyaroknak önálló politikai érdekérvényesítő szervezetre van szükségük.¹⁹

Ilyen előzmények után, 1989. december 18-án merült fel először nyilvánosan a kisebbségi magyar önszerveződés, a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (a továbbiakban: VMDK) megalapításának az ötlete. A VMDK megjelenése azonban a vajdasági magyar értelmiség soraiban polarizálódáshoz vezetett, mivel az államszocializmusban kiépült magyar intézmények – elsősorban az újvidéki Hungarológiai Intézet²⁰ köré tömörülő – vezetői a VMDK-ban addigi domináns szerepük és anyagi egzisztenciájuk fő veszélyforrását látták. Ezt a hatalmi érdeellentétet elsősorban ideológiai töltetű és személyes érvelésekkel próbálták eltakarni.²¹

Amikor a belgrádi magyar nagykövetség munkatársai – még a magyarországi szabad választások előtt – 1990 januárjában Újvidékre látogattak, az ekkor már Belgrádhhoz, vagyis a Miloševićhez hű tartományi kormány tagjai egyértelműen a magyar diplomaták tudtára adták, hogy egyáltalán nem örülnek annak, hogy az ottani magyarok kezdeményezték a VMDK létrehozását, már csak azért sem, mert attól tartottak, hogy ebben az esetben a többi vajdasági nemzetiség is hasonló szervezeteket fog létrehozni. Bár a látszathatalommal rendelkező tartományi vezetők nem mondták ki egyértelműen, a megbeszélések során azért arra többször is félreérthetetlen utalást tettek, hogy a nemzetiségi kérdés egészével, így az oktatáspolitikával kapcsolatban is az lenne a legcélszerűbb, ha Magyarország ezentúl Újvidék helyett közvetlenül Belgráddal tárgyalna.²²

A *gleichschaltolt* tartományi, zömében szerb vezetés már a kezdetektől fogva komoly nyomást gyakorolt a VMDK megalakulásának a megakadályozására. Vezetőit és a szervezetet fórumok sorain – többek között a Tartományi Kommunista Szövetség KB ülésén is – nyíltan Jugoszlávia nemzetei és nemzetiségei egységének a megbomlasztásával, a nemzetiségi viszályok szításával vádolták meg, s azt sugallták, hogy az ország integritását veszélyeztető nacionalista szervezetről van szó.

¹⁹ Kezdeményezés a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének megalakítására. *Magyar Szó*, 1989. december 19. 13.

²⁰ Az újvidéki Hungarológiai Intézet 1969-ben alakult meg, 1976-ban összeolvadt az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékével. Ezután 1993-ig Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete néven működött.

²¹ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. VM 1991. 37. doboz, 00128/1, 1991. 01. 30. A magyar kisebbség helyzetében az utóbbi hónapokban bekövetkezett változások és azok hatása a magyar–jugoszláv kapcsolatokra.

²² MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. VM 1990. 39. doboz, 00497, 1990. 01. 29. A vajdasági vezetés a kisebbségi problematikáról.

Az ekkor jogilag még csak meg sem alakult VMDK vezetőit több esetben is megfenyegették, a magyar értelmiséget pedig a szervezet elleni fellépésre igyekeztek rábeszélteni.²³

Miután 1990. március 31-én Doroszlón hivatalosan is megalakult a VMDK,²⁴ az erdélyi magyarellenos román nacionalista megnyilvánulásokhoz hasonlóan a Vajdaságban is a magyarok Jugoszláviából való távozását követelő feliratok jelentek meg. Ekkor szakadt meg az akkor már évek óta kölcsönösségi alapon működő könyvajándékozási gyakorlat is, amelynek keretén belül az Országos Széchényi Könyvtár a magyar osztályokkal is rendelkező iskolák számára könyveket adományozott. Az újvidéki Matica Srpska²⁵ ugyanis a magyar könyveket az érintettek megkérdezése nélkül a „címzett ismeretlen” felirattal visszaküldte Budapestre. Bár a tiltakozások eredményeként a kisebbségi – így a magyar – oktatás engedélyezésének a kérdését az általános iskolákban az új törvény végül a helyhatóságokra bízta, azonban a törvénnyel éppen akkor régi jogaikba visszahelyezett gimnáziumoknál az 1990–1991-es tanévben mindössze csak nyolc helyen nyitottak magyar nyelvű tagozatokat, s ezek nem elégítették ki a magyar igényeket.²⁶

1990 márciusára aztán az is egyértelmű lett, hogy a vajdasági magyarság jelentős része ekkor már komoly megfélemlítettségben élt. A miloševići propaganda szócsövének számító *Politika* napilap²⁷ tendenciózus cikkeket közölt a magyarországi szerbek helyzetéről, a szerb oktatási törvény elleni petíció aláíróit Topolyán felelősségre vonták, a VMDK kezdeményező-bizottságának több tagját is megfenyegették, s miközben az intézményekben ekkor már javában zajlottak az úgynevezett differenciálások, vagyis a tisztogatások, a Miloševićhez hű tartományi vezetés több tekintélyes és neves vajdasági magyar értelmiségit is azzal a szándékkal keresett meg, hogy

²³ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 001892, 1990. 05. 15. Magyarellenos szerb megnyilvánulások. – J. GARAI Béla: A Magyar Szó „receptje”. *Magyar Szó*, 1990. augusztus 23. 5.

²⁴ Doroszló. A VMDK alakuló közgyűlése. *Magyar Szó*, 1990. március 31. 7. – Megalakult a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége. A doroszlói közgyűlés elfogadta a szervezet okmányait, megválasztotta a vezetőséget. *Magyar Szó*, 1990. április 1. 1., 6.

²⁵ A Matica Srpska (Szerb Matica) 1826-ban Pesten alakult meg. A szerb nemzeti megújulás egyik legfontosabb intézménye volt. 1864 áprilisában Újvidékre költözött. Napjainkig fontos szerepet tölt be a szerb tudományos és kulturális életben.

²⁶ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 001892, 1990. 05. 15. Magyarellenos szerb megnyilvánulások.

²⁷ A *Politika* napilapot 1904-ben Vladislav F. Ribnikar alapította meg. Az újság a mindenkor szerb politikai elit napilapja. Az 1980-as évek végétől a miloševići propaganda és a nagyszerb ideológia egyik legfőbb közvetítője és támogatója volt. A kétezres évek elején a napilap a német WAZ csoporthoz került, amely 2012-ben azt továbbadta az orosz Media Groupnak.

működjenek együtt a VMDK elleni fellépésben, amiért számukra védelmet és bántatlanságot ígért.²⁸

A keményvonalas, konzervatív és nacionalista szerb tartományi vezetés bizalmatlansággal szemlélte a magyarországi szabad választásokat is. Tudatosan újraélesztette a szerbek soraiban a külső veszélyeztetettség érzetét, s nyíltan a jugoszláv rendszerre leselkedő magyar veszélyekre utalt. Ebben az egyre türelmetlenebbé váló légkörben Rehák László²⁹ és Kasza József³⁰ szabadkai polgármester olyan üzenetet küldtek Budapestre, miszerint abban bíznak, hogy a választások után megalakuló magyar kormány majd kiemelt figyelmet szentel az ország határain túl élő magyarság ügyének is.³¹

Egy hónappal a magyarországi országgyűlési választások második fordulóját követően, amikor már egyértelművé vált a Magyar Demokrata Fórum győzelme, 1990. május 9-én Őszi István nagykövet³² Adán találkozott a VMDK elnökségével,³³ illetve

²⁸ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 001231, 1990. 03. 2. Információk a VMDK kezdeményezés fogadtatásáról.

²⁹ Rehák László (Mokrin, 1922. május 21. – Szabadka, 1994. november 10.) egyetemi tanulmányait csak a hatvanas években fejezte be, majd a politikai tudományok doktora lett. A titói korszak egyik kiemelkedő, ellentmondásos magyar politikusa és gondolkodója volt. A második világháborút követően a *Magyar Szó* napilap politikai és ideológiai ellenőrzését és cenzúráját végezte. Kek Zsigmond főszerkesztő 1948-as letartóztatása és bebörtönzése után kinevezték a lap főszerkesztőjévé, rövidesen bevásárolták a Szerbiai Kommunista Párt Központi Bizottságába, majd éles támadást intézett a magyar nacionalizmus ellen. Jelentős szerepet játszott az 1957-ben létrejött Forum könyvkiadó létrehozásában. A hatvanas években, megtapasztalva a hivatalos párt- és állami politika kisebbségpolitikával kapcsolatos kétszínűségét, fokozatosan szembekerült a rendszerrel, s magyar identitása és a kisebbségi lét felé fordult. 1971-ben megalapította a *Létünk* című társadalmi és tudományos folyóiratot. A VMDK megalakulása után a magyar érdekvédelmi szervezet, majd annak 1994-es szakadása után a VMSZ tagja lett.

³⁰ Kasza József (Szabadka, 1954. február 6. – Szabadka, 2016. február 3.) 1979-ben szerezte meg a közgazdász végzettséget. 1989 májusa és 2001 januárja között Szabadka polgármestere, 1990 és 2003 között szerb parlamenti képviselő, Milošević bukása után, 2000-től 2003 decemberéig szerb miniszterelnök-helyettes volt. A többpártrendszerben először a Reformerök nevű pártba lépett be, 1992-ben átigazolt a VMDK-ba, majd a VMDK első szakadása után, 1994-ben a Vajdasági Magyar Szövetségbe. Csubela Ferenc halála után, 1995-ben megválasztották a párt elnökévé. 2005-ben a magyarellenes atrocitási hullám során házára kézigránátot dobtak. Tisztségétől 2007-ben vonult vissza. 2010 februárjában, miután bírálta, hogy pártja szembefordult az akkor kormányzó Demokrata Párttal, kizárták a VMSZ-ből.

³¹ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 001533, 1990-04-03, Rehák László tájékoztatása a vajdasági magyarok helyzetéről.

³² Őszi István rendkívüli és meghatalmazott nagykövet 1990. március 27-én nyújtotta át megbízólevelét Belgrádban, s 1993. július 29-ig vezette a belgrádi magyar diplomáciai képviseletet.

³³ A VMDK elnökségét a következő személyek alkották: Ágoston András elnök, Hódi Sándor alelnök, Vékás János alelnök, Beszédes István, Boldizsár János, Csorba Béla, Dudás Károly, Kovács Frigyes, Papp Ferenc, Siflis Zoltán, Szekeres László, Tóth János.

a törökkanizsai, kanizsai, zentai, szabadkai és adai szervezetek vezetőivel. A tárgyalásokon Ágoston András,³⁴ a VMDK elnöke a találkozót az anyaország hatalmi szervei és a vajdasági magyar közösség kapcsolatában egy új fejezet nyitányaként értékelte, majd a VMDK addig megtett „útját” vázolta fel; szólt a szervezet létrehozásának okairól, az azzal kapcsolatos ellenérzésekről és ellenállásról is. Ágoston már itt nyomatékosította, hogy a VMDK elsődleges célja az állampolgári jogon alapuló kisebbségi önkormányzatok létrehozása. Vajdaságot ő személy szerint egy olyan, elsősorban szellemi térségnek tekintette, amelyben nem volt célszerű és járható egy külön autonóm közigazgatási egység létrehozása. A VMDK elnöke ezután a kisebbségi vertikális szerveződésről szólt, majd egy kisebbségi kutatóintézet megteremtésének a fontosságát hangsúlyozta, mivel „szinte katasztrofális, hogy milyen keveset tudunk saját magunkról, hogy milyen kevés az elérhető, rendelkezésre álló hiteles adat és elemzés a kisebbségi viszonyokról”.³⁵

A VMDK vezetői az ekkor még csak alakuló magyar kormányt arra kérték, hogy az bilaterális alapon is törekedjen a Jugoszláviában élő magyarok helyzetének a javítására, majd elítélően szóltak arról az addigi magyar gyakorlatról, amely a kisebbségeket érintő kétoldalú együttműködésben a reciprocitás elvét érvényesítette annak ellenére, hogy a Vajdaságban élő magyarok száma messze meghaladta a magyarországi szerbekét. A találkozón olyan mondatok is elhangzottak, amelyek arra utaltak, hogy a délvidéki magyarság mellőzöttnek érezte magát a magyar közvélemény és a hivatalos Magyarország részéről. Sérelmezték azt is, hogy míg az erdélyi magyarok elvándorlása a magyar közéletben nagy visszhangot váltott ki, addig a vajdasági magyar értelmiségnek az ottani magyar közösség létszámához viszonyított jóval nagyobb arányú és folyamatos távozását a magyar közvéleményben senki sem tette sehol sem szóvá. A találkozó résztvevői végül azt kérték, hogy a magyar kormány tegyen erőfeszítéseket arra, hogy a Magyar Televízió adásai ne csak az észak-bácskai tömbben, hanem attól délebre is foghatók legyenek.³⁶

³⁴ Ágoston András (Ada, 1944 –) Az Újvidéki Egyetemen szerzett oklevelet. Tíz évig újságíróként dolgozott. Megszűnéséig tagja volt a Jugoszláv Kommunista Szövetségnek. 1989-ben a VMDK megalakításának az egyik kezdeményezője, majd 1990 és 1997 között annak elnöke. 1997-ben létrehozta a Vajdasági Magyar Demokrata Pártot, ahol az elnöki tisztséget 2013-ig töltötte be.

³⁵ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 37. doboz, 19001534, 1990. 06. 14. Találkozás a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége vezetésével.

³⁶ Uo.

III. A MAGYAR–SZERB DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK ALAKULÁSA A KISEBBSÉGI KÉRDÉS TÜKRÉBEN (1990 NYARA ÉS ŐSZE)

1990. június 21–22-e között Budimir Lončar³⁷ jugoszláv szövetségi külügyminiszter meghívására Jeszenszky Géza magyar külügyminiszter kétnapos jugoszláviai látogatást tett, amely során a szövetségi kormánytagok mellett a szerb, a horvát és a vajdasági vezetéssel is tárgyalt.

Bár a megbeszélések fókuszában alapvetően a nemzetközi politika fő kérdései, a kétoldalú kapcsolatok, illetve a jugoszláv belpolitikai fejlemények álltak, a tárgyalások során a kisebbségi kérdés többször is felmerült. Milošević szerb elnök a magyar külügyminiszternek azt mondta, hogy ő személy szerint nem tart attól, hogy Szerbia integritását fenyegetné a magyar kisebbség és Magyarország közvetlen kapcsolata, s egyben elfogadhatatlannak tartotta a nemzeti kisebbségekkel szembeni diszkriminációt is. Szavaiból azonban egyfajta burkolt fenyegetődzést is ki lehetett érteni, amikor úgy fogalmazott, hogy bár a magyar kisebbséggel kapcsolatban a szerb kormány semmilyen hátrányos megkülönböztetést nem alkalmaz, azonban amennyiben a választások után esetleg egy ellenzéki párt³⁸ kerülne hatalomra, akkor viszont ennek a realitását sem lehet kizárni. Amikor a tárgyalások során felmerült a magyar kisebbség oktatásának kérdése, Budimir Lončar szövetségi külügyminiszter – bár a fokozódó kisebbségellenes türelmetlenség és a nacionalizmus térnyerését nem tagadta – azt mondta, hogy a magyarok számára a kedvezőtlen tendenciák ellenére a felsőoktatásban továbbra is biztosított az anyanyelvű oktatás.³⁹

Hogy Milošević mondatai és a valóság között ellentmondás van, arra már a magyar külügyminiszter útja során is egyértelmű jelzések mutattak. Jeszenszky hivatalos programjának első állomása ugyanis Újvidéken volt, ahol a tartományi vezetők mellett a vajdasági magyarság képviselőivel is találkozott. A vajdasági magyarokkal való újvidéki találkozót azonban egy kellemetlen incidens zavarta meg. A vendég-látó fél szervezési nehézségekre hivatkozva közvetlenül a rendezvény előtt úgy módosította Jeszenszky eredeti tervét, hogy abból kihagyta az újvidéki Petőfi Sándor kultúrotthonba szervezett programot. Így a magyarság képviselőivel érdemi

³⁷ Budimir Lončar (Zára, 1924. április 1. –) jugoszláv karrierdiplomata. Indonéziában, Németországban és az Amerikai Egyesült Államokban szolgált. 1987. december 31-től 1991. december 12-ig a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (utolsó) külügyminisztere volt.

³⁸ Bár a szövegkörnyezetből nem derül ki, vélhetőleg az akkor még erőteljesen nacionalista Szerb Megújódási Mozgalomra utalt.

³⁹ MNLO L, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 37. doboz, 00207614, 1990. 07. 06. Jelentés a Minisztertanácsnak Jeszenszky Géza külügyminiszter jugoszláviai látogatásáról.

megbeszélésekre nem, csak protokolláris találkozóra kerülhetett sor.⁴⁰ Ennek következtében az akkor már nehéz helyzetben lévő Hungarológiai Intézet⁴¹ vezetői, akik egyébként a VMDK-tól is távol tartották magukat, csak azt közölhették a magyar külügyminiszterrel, hogy nagyra értékelték a látogatását és azt az adott helyzetben gesztusértékűnek tartják. Ugyanitt és ugyanakkor került sor Ágoston Andrással is egy rövid eszmecserére. Ekkor a VMDK elnöke lényegében megismételte az Őszi nagykövetnek májusban tett kijelentéseit, illetve hangsúlyozta, hogy a magyar külügyminiszterrel történt találkozó számára azért volt fontos, mert ezzel az Antall-kormány egyértelműen jelezte, hogy partnerének ismeri el a VMDK-t.⁴²

Ez a kettős kommunikáció jellemezte az elkövetkező hónapokat is. Aleksandar Prlja⁴³ szerb külügyminiszter 1990. június 27–28-i budapesti tárgyalásain Mádl Ferenc⁴⁴ tárca nélküli miniszterrel és Somogyi Ferenc⁴⁵ külügyi államtitkárral tárgyalt. Bár a megbeszélések fókuszában a jugoszláviai belpolitikai helyzet állt, azo-

⁴⁰ A magyar külügyminiszter Újvidéken. Dr. Jeszenszky Géza hivatalos jugoszláviai látogatását a tartományi székvárosban kezdte. Tárgyalt a külkapcsolatok tartományi titkárával, és felkereste a Hungarológiai intézetet, ahol a VMDK elnökével is találkozott. *Magyar Szó*, 1990. június 22. 1., 3. – MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 37. doboz, 002076/3, 1990. 07. 03. Jeszenszky Géza újvidéki látogatásának értékelése. – MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 37. doboz, 00207614, 1990. 07. 06. Jelentés a Minisztertanácsnak Jeszenszky Géza külügyminiszter jugoszláviai látogatásáról.

⁴¹ Az egységes szerb köztársasági felsőoktatási rendszer megteremtésével összhangban az Újvidéki Egyetemen is átszervezések kezdődtek. Mindez érintette a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetét is, amelynek keretében a Bölcsészettudományi Karon felszámolták a kutatási részleget, s helyette kizárólag a tanszékekre épült a kar további működése, ezzel pedig ellehetetlenült a kutatási részleg további finanszírozása is. MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 40. doboz, 002128, 1990. június 04. Az újvidéki Hungarológiai Intézet helyzete és a magyarországi partnerekkel folytatott együttműködés időszerű kérdései.

⁴² MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 37. doboz, 002076/3, 1990. 07. 03. Jeszenszky Géza újvidéki látogatásának értékelése. – MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 37. doboz, 00207614, 1990. 07. 06. Jelentés a Minisztertanácsnak Jeszenszky Géza külügyminiszter jugoszláviai látogatásáról.

⁴³ Aleksandar Prlja (Szarajevó, 1935. július 8. – Belgrád, 2002. október 18.) orvosi oklevelet a Belgrádi Egyetemen szerzett. 1989 és 1991 között szerb külügyminiszter, 1991 és 1993 között szerb parlamenti képviselő, 1996 és 2000 között a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság svédországi nagykövete. A miloševići éra első éveiben a rezsím szócsövének számító belgrádi *Politika* című napilap fő- és felelős szerkesztője is volt.

⁴⁴ Mádl Ferenc (Bánd, 1931. január 29. – Budapest, 2011. május 29.) Széchenyi-díjas magyar jogtudós, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. 1990 és 1993 között az Antall-kormány Európa-ügyi és tudománypolitikáért felelős tárca nélküli minisztere, 1993–1994 között művelődési és közoktatási miniszter, 2000. augusztus 4-e és 2005. augusztus 5-e között Magyarország köztársasági elnöke volt.

⁴⁵ Somogyi Ferenc (Hartkirchen, 1945. szeptember 1. –) 1989 és 1990 között a Külügyminisztérium államtitkára, 1990 és 1991, illetve 1994 és 1996 között közigazgatási államtitkár, 1997-ben a NATO-tárgyalások vezetője, 1998-ban Európa Unió-főtárgyaló, 2004. november 1. és 2006. június 9. között Magyarország külügyminisztere volt.

kon a kisebbségi kérdés is felmerült. A szerb külügyminiszter ekkor azt mondta, hogy a Szerbiában élő kisebbségeknek az államiságon kívül minden jogot biztosítanak, s tagadta azokat a híreket, amelyek a kisebbségi jogok csorbitásával voltak összefüggésben. Prlja ekkor úgy fogalmazott, hogy egyszerűen nem is érti, hogy magyar részről egyáltalán miért is tesznek neki kritikai észrevételeket, miért nyugtalankodnak Budapesten a vajdasági magyarok jogaival, helyzetével kapcsolatban. Azt állította, hogy a magyar felvetéseknek semmilyen jogalapjuk nem volt, majd erőlyesen tagadta a vajdasági magyarok jogfosztottságáról érkező híreket.⁴⁶

Július első napjaiban a Bem rakpart viszont azzal volt kénytelen szembesülni, hogy a szerb külügyminiszter állításaival szemben, az akkor már tervbe vett belgrádi Magyar Tanszék⁴⁷ létesítésével párhuzamosan, egyre erősebb lett azoknak a hangja, akik az újvidéki Magyar Tanszék és a Hungarológiai Intézet megszüntetését szorgalmazták. Olyan hírek is érkeztek Budapestre, miszerint a Vajdaságban az addigi hét magyar tanfelügyelő helyett a jövőben csak egyet neveznek ki.⁴⁸

1990. július 30-án Ágoston András Belgrádban találkozott Őszi István nagykövettel, akit arról tájékoztattott, hogy aznap lényegében sor került a VMDK bejegyzésére, majd bejelentette, hogy a nagykövettel való tárgyalás után Milošević kabinetjét fogja felkeresni,⁴⁹ ahol az *Álláspontok a magyarok helyzetéről a demokratikus Szerbiában* címet viselő memorandumot kívánja majd átadni. A memorandum azért született meg, mert a vajdasági magyarok helyzete 1988 óta folyamatosan romlott, ráadásul a bolsevik irányzatú, s egyben nacionalista szerb vezetés ekkor már egyértelműen ellenséget keresett a magyarságban, s egyáltalán nem mutatott készséget a párbeszédre. Az emlékeztető arra is kitért, hogy a vajdasági magyarság a változó világban jogot formál saját, autonóm társadalmi életére, s bár a VMDK számára a Vajdaság területi autonómiája, illetve annak esetleges visszaállítása csak másodlagos kérdés, azonban az érdekvédelmi szervezet következetesen síkra száll a szerb alkotmánnyal összhangban álló, perszonális elveken alapuló kisebbségi önkormányzat létrehozásáért. Ez a dokumentum azt is egyértelművé tette Belgrád felé, hogy a VMDK ekkor úgy értékelte, a kisebbségek ügyét az átalakuló új világban immáron nem lehetett kizárólag csak belügyi kérdésként kezelni, ezért a VMDK mint a magyar

⁴⁶ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 37. doboz, 002518, 1990. 07. 4. Aleksandar Prlja szerb külügyminiszter magyarországi látogatása.

⁴⁷ A Belgrádi Egyetem Bölcsészettudományi Karán 1994-ben alapították meg a Magyar Tanszéket. A tanszék első vezetője Sava Babić volt. 2000-től 2010-ig a tanszéket Bánya János vezette, majd napjainkig Cindori-Sinković Mária áll az élén.

⁴⁸ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 38. doboz, 002489, 1990. 07. 4. A kisebbségi jogok szűkítése Szerbiában.

⁴⁹ A korabeli sajtóban erről nem találtunk tudósítást.

kisebbség érdekvédő szervezete, tiszteletben tartva a szerb állam iránti lojalitását, Magyarországgal és a nemzetközi szervezetekkel is együtt kívánt működni.⁵⁰

IV. A MAGYAR LAPOK ELLENI ELSŐ FRONTÁLIS SZERB TÁMADÁS ÉS A SZERBIAI TÖBBPÁRTI VÁLASZTÁSOK (1990. ŐSZ–TÉL)

Bár Entz Géza⁵¹ államtitkár szeptemberi vajdasági látogatása során⁵² Radoman Božović⁵³ tartományi kormányfő még arról biztosította a magyar felet, hogy a szerbiai politikai átalakulások nem érintik hátrányosan a magyar és a többi kisebbség jogait, a belgrádi vezetés ennek ellenére állandósította a bírálatait az úgynevezett etnikailag tiszta, nemzeti-nemzetiségi alapon létrejövő szervezetekkel szemben. Etnikai bezárkózással és a társadalom más csoportjaival való szembekerüléssel vádolta meg őket. Ennek a támadásnak az egyik célpontja pedig a VMDK volt.⁵⁴

Ezzel, illetve a közelgő választásokkal volt összefüggésben a magyar sajtó elleni első frontális támadás is. A hatalom a köztársasági választásokra készülve arra tett kísérletet, hogy a VMDK-t megfossza a számára médiahátteret jelentő vajdasági magyar lapoktól. 1990. október 2-án, a Vajdasági Kormány a tartományi tájékoztatási eszközök fő- és felelős szerkesztőinek a kinevezésénél a *Magyar Szó* napilap élére ezért nem a szerkesztőség által támogatott főszerkesztőt – Csorba Zoltánt⁵⁵ – nevezte ki, hanem újabb pályázatot írt ki, míg a *7 Nap* hetilap főszerkesztői székébe a szerb kormány bizalmi emberét és a Szerb Szocialista Párt tagját, az újságírói gya-

⁵⁰ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 001231/, 1990. 08. 8. A VMDK bejegyzése.

⁵¹ Entz Géza (Kolozsvár, 1949. május 24. –) művészettörténész, topográfus. 1989 és 1990 között a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi titkárságon dolgozott. 1990 és 1992 között a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára, 1992 és 1994 között címzetes államtitkár, a Határon Túli Magyarok Hivatalának elnöke volt.

⁵² Entz Géza 1991. szeptember 19-én tartózkodott a Vajdaságban. Lásd A reformfolyamatok nem csökkenthetik a nemzetiségek jogait. Entz Géza magyar külügyi államtitkár Radovan Božovočnál. *Magyar Szó*, 1990. szeptember 20. 2.

⁵³ Radovan Božović (Šipacno, 1953. január 13. –) Szabadkán szerzett közgazdász oklevelet, 1981-ben Belgrádban doktorált. 1991-ben vajdasági kormányfő, majd 1991. december 23-tól 1993. február 10-ig szerb miniszterelnök. Politikai pályafutása során erőteljes kirohanásokat intézett a magyarok és a magyar politikusok ellen.

⁵⁴ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 38. doboz, 002489/1, 1990. 09. 11. Kisebbségi szervezetek szerb bírálata.

⁵⁵ Csorba Zoltán (Óbecse, 1956 –) az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán a Francia Nyelv és Irodalom Tanszéken szerzett oklevelet, majd a francia kormány ösztöndíjasaként a párizsi újságíró főiskolán tanult tovább. 1989 februárjában nevezték ki a *Magyar Szó* főszerkesztőjének, formálisan 1991 januárjáig állt a napilap élén. Távozását követően Magyarországra költözött, ahol kezdetben a *Magyar Szó* budapesti tudósítója volt.

korlattal nem rendelkező Savović Margitot⁵⁶ állította,⁵⁷ ami komoly felháborodást, sőt tiltakozást váltott ki a szerkesztőség, de a magyar közvélemény részéről is. Savović Margit a kinevezése ellen tiltakozó rendkívüli szerkesztőségi ülésen nem is csinált titkot abból, hogy a *7 Nap* hetilap esetében mi is a valódi szándéka: „a Végrehajtó Tanács döntése érvényes, fenntartom a jogomat a főszerkesztői posztra, s ha kell egyedül elvégzem a feladatomat. Jogot formálok rá, hogy magam döntsek arról, mi kerül a lapba.”⁵⁸

Október 12-én, amikor Aleksandar Prlja a szerbek magyarországi betelepülésének a 300. évfordulója alkalmából⁵⁹ rendezett ünnepség keretén belül ismét Budapesten tartózkodott, a tárgyalásokon Jeszenszky maga is szóba hozta a vajdasági magyar sajtó körül ekkor már magas hőfokkal égő botrányokat. Prlja azonban kitért a konkrét válasz elől, s ködösítve úgy reagált a történésekre, hogy a tömegtájékoztatási eszközök élén történt váltás nem volt több egy megszokott procedúránál, s az aktuális médiahisztéria lényegében azért tört ki, mert a vajdasági magyar közélet tematizálásában „még hatással van a bukott, ún. »autonomista« politika”.⁶⁰

Szerbiában, a jugoszláv tagköztársaságok közül utolsóként az első többpárti parlamenti és elnökválasztást 1990. december 9-én és 23-án tartották meg. A választásokon a VMDK saját erejének, befolyásának a felmérése céljából önállóan indult. Időközben az is kiderült, hogy egy választások előtti koalícióban a magyarok azonban még azokra a szerb pártokra sem számíthatnak, akik addig elvileg támogatásukról biztosították a VMDK-t, sőt a demokratikus szerb pártok – mint a Reformerők Szö-

⁵⁶ Savović (szül. Kővári) Margit (Békéscsaba, 1952. január 8. –) a szabadkai tanítóképzőn végezte tanulmányait, itt ismerkedett meg montenegrói származású későbbi férjével. Szabadkán és Palicsfürdön tanárként dolgozott. A *7 Nap* élére Radovan Božović javaslatára nevezték ki, azonban a szerkesztőség ennek ellenszegült. Ezután előbb a tartományi kormány kisebbségi minisztere, majd a szerb-montenegrói szövetségi kormányban a kisebbségi ügyek tárca nélküli minisztere volt. Ilyen minőségben mindig úgy nyilatkozott, hogy a kisebbségek számára a szerb állam minden jogot biztosít.

⁵⁷ Merénylet a sajtó ellen. A Božović-kormány kinevezte a vajdasági tájékoztatási eszközök vezetőit. *Magyar Szó*, 1990. október 3. 1. – Hogyan történt? A főszerkesztő-választási bonyodalmak kronológiája. *Magyar Szó*, 1990. október 3. 4.

⁵⁸ Sztálin is ezt mondta. Szerkesztőválság a 7 Napban is. Szívós újságírók, szemben a hatalommal. *Magyar Szó*, 1990. október 7. 7.

⁵⁹ Arsenije Čarnojević pátriárka vezetésével 1690-ben mintegy 40–60 ezer koszovói szerb települt át a történelmi Magyarország területére.

⁶⁰ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 37. doboz, 002518/2, 1990. 10. 13. Megbeszélés Prlja Alekszandar szerb külügyminiszterrel.

vetsége⁶¹ vagy a Demokrata Párt⁶² – szinte kivétel nélkül magyar ellenjelöltet indítottak azokon a helyeken, ahol a VMDK is indult.⁶³

Bár a választási eredmények előrejelzését a koszovói albánok várható tömeges távolmaradása ellehetetlenítette, az esélylatolgatások során a legtöbben úgy vélték, hogy annak győztese a Vuk Drašković⁶⁴ által vezetett, akkor még erőteljesen nacionalista Szerb Megújódási Mozgalom⁶⁵ lesz, míg a Kommunista Szövetség⁶⁶ utódpártja, a Szerb Szocialista Párt⁶⁷ pedig jelentősen visszaszorul majd. Az elnökválasztáson azonban Miloševićet tartotta mindenki favoritnak.⁶⁸

⁶¹ A Reformerök Szövetsége 1990-ben Ante Marković által alapított politikai, nemzetek feletti párt volt. Politikai programja a jugoszláv állam, társadalom és gazdaság átfogó átalakításáért szállt síkra.

⁶² A Demokrata Párt először 1919-ben alakult meg. 1990-ben szerveződött újra, első elnöke Dragoljub Mićunović volt. 1994-től Zoran Đinđić, későbbi szerb miniszterelnök vezette. Milošević bukását követően 2012-ig Szerbia egyik vezető kormánypártja volt, ezt követően belharcok törtek ki. Bár a párt napjainkban is létezik, lényegében az egykori prominens személyiségei több utódpártban politizálnak.

⁶³ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 002931/, 1990. 11. 30. A VMDK és a szerbiai választások.

⁶⁴ Vuk Drašković (Párdány, 1946. november 29. –) Hercegovinából származó telepes családban született. Jogi tanulmányait Belgrádban folytatta. 1969-től 1980-ig a Tanjug jugoszláv hírügynökség újságírója volt. A nyolcvanas évektől fokozatosan jobbra tolódott, s Nagy-Szerbiáért szállt síkra. 1990-ben megalapította a Szerb Megújódási Mozgalmat, s rövidesen a szerb ellenzék vezetője lett. Antikommunista nézetei miatt már ekkor összetűzésbe került a Milošević-rendszerrel. 1999 januárja és áprilisa között a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság miniszterelnök-helyettese, 2004 márciusa és 2007 között Szerbia-Montenegró külügyminisztere volt. 1999 októberében a szerb titkosszolgálat sikertelen merényletet kísérelt meg ellene.

⁶⁵ 1990-ben Vuk Drašković által alapított szerb jobboldali, Nagy-Szerbia létrehozásáért síkra szálló, 1990 és 2007 között parlamenti politikai párt. 1991-ben önkéntesei részt vettek a horvátországi háborúban. 1992-től Drašković azonban egyre jobban eltávolodott a háborús retorikától, s a miloševići rendszer egyik legnagyobb bírálója lett.

⁶⁶ A Jugoszláv Kommunista Szövetség, rövidítve JKSZ (Savez Komunističke Jugoslavije, SKJ) 1919 és 1952 között Jugoszlávia Kommunista Pártja (Komunistička Partija Jugoslavije, KPJ) 1945 után a délszláv állam állampártja volt, amely 1937 és 1980 között Josip Broz Tito vezetése alatt állt. A két világháború között illegalitásban működött, 1941 és 1945 között az ún. népfelszabadító háború vezető politikai ereje volt. Tito és Sztálin 1948-as szakítása után a pártot belül jelentős tisztogatások történtek, majd a nevét 1952-ben megváltoztatták. A pártot ekkor decentralizálták, a tagköztársaságok saját szervezeteket építettek ki. A JKSZ ideológiai alapját az ún. jugoszláv munkásönigazgatás adta.

⁶⁷ A Szerb Szocialista Párt a Szerb Kommunista Szövetség utódpártjaként 1990. július 27-én alakult meg, s elnökévé Slobodan Miloševićet választották meg. 1990 és 2000 között Szerbia kormánypártja, majd 2008-tól újra a hatalom egyik letéteményese.

⁶⁸ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 002931/=, 1990. 12. 07. A szerbiai választások esélyei.

Már az első forduló eredményei megcáfolták az előzetes várakozásokat. A 250 parlamenti helyből ekkor 96 mandátum sorsa dőlt el, amelyből 86-ot a Szocialista Párt szerzett meg, a nagy ellenzéki pártok pedig egyet sem. A VMDK viszont 5 mandátumhoz jutott, míg a dél-szerbiai muzulmánokat tömörítő Demokratikus Akció Pártja 3 képviselői helyet szerzett.⁶⁹

A második fordulóban a Szocialisták a 250 képviselői helyből összesen 194-et nyertek el, míg az ellenzék mindössze csak 56 mandátummal rendelkezett. Öröm az ürümben talán csak az lehetett, hogy a VMDK a megmérettetésen 132 726 szavazattal nyolc parlamenti széket szerzett.⁷⁰

Akárcsak az első, úgy a második fordulóban is érvényesült a koszovói bojkott.⁷¹ A választásokat ráadásul számos szabálytalanság jellemezte. Gondok voltak a választási névjegyzékek összeállításával és pontosságával, az érvénytelen szavazatok azonosításával, a szavazócédulákkal, a szavazási helyiségek kiválasztásával, a választási bizottságokban pedig túlnyomó többségben voltak a Szocialista Párt képviselői.⁷² Az amerikai választási megfigyelők a történeteket úgy értékelték, hogy azt a nyugati világ nem fogadhatja és nem ismerheti el demokratikus választásként.⁷³

A szerbiai választási eredmények következtében a jugoszláv politikai szintér tovább polarizálódott. A szerb dominanciájú föderáció hívei nyeregben érezték magukat, míg Horvátország és Szlovénia az eredmények ismeretében a teljes körű önállósodás

⁶⁹ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 002931/9, 1990. 12. 18. A szerbiai első forduló választások eredményei.

⁷⁰ Szerbia szavazott. A polgárok a Köztársasági Népképviselőház képviselőjelöltjeire és a köztársasági elnökjelöltekre szavaztak. *Magyar Szó*, 1990. december 10. 1., 4., 5. – A szocialisták vezetnek. Szabályos szavazás kisebb mulasztásokkal. Kora estig még csak 16 választási egység eredményét összegezték, de prognózisok már vannak. *Magyar Szó*, 1990. december 11. 1., 6. – AZ SSZP és a VMDK már bejutott. A választók több mint 50 százalékáról szóló adatok alapján Slobodan Milošević a köztársasági elnök. A legtöbb körzetben a szavazás második fordulójában dől el, ki lesz a képviselő. A legeredményesebb a Szerbiai Szocialista Párt és a VMDK. *Magyar Szó*, 1990. december 12. 1., 6. – Milošević győzött. Az első menet végeredménye: csak négy párt képviselői jutottak be a parlamentbe, túlnyomó többségükben szocialisták. Az elnökjelöltek közül Slobodan Milošević a szavazatok 65 százalékát szerezte meg. *Magyar Szó*, 1990. december 13. 1., 4.

⁷¹ Kevesebb szavazó, mint korábban. A választások második menete Szerbiában. Az albánok ismét nem szavaztak. *Magyar Szó*, 1990. december 24. 1., 5. – A szerbiai választások második menete Vajdaságban. Győztek az ellenzék képviselői. *Magyar Szó*, 1990. december 25. 19. – A szocialisták főlényes győzelme. Közzétették a szerbiai választások hivatalos eredményeit. Sajtóértekeztet a Köztársasági Képviselőházban. *Magyar Szó*, 1990. december 26. 1., 5., 6. – BURÁNYI Nándor: Választások után. *Magyar Szó*, 1990. december 26. 1.

⁷² MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 002931/11, 1990. 12. 11. Magyar megfigyelők a szerbiai választásokon.

⁷³ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 002931/13, 1990. 12. 29. A szerbiai választások és azok magyar vonatkozásai.

irányába indult el. 1990 decemberében a kérdés lényegében már csak az volt, hogy a centrifugális erők ilyen irányú elmozdulása után a szövetségi kormány addigi gazdasági eredményei egyáltalán elégségesek lesznek-e még ahhoz, hogy az egyre inkább ellenérdekelt felekkel szemben levezényelhessen az ország jövőjéről egy rendkívül bonyolult és összetett egyezkedési folyamatot.⁷⁴

A választ erre ma már tudjuk: Jugoszlávia 1990 decemberében visszafordíthatatlannul a szétesés útjára lépett, s a következő évben a vajdasági magyarság és a Magyarország elleni szerb támadások minden addigi intenzitást meghaladva egyértelművé tették azt is, hogy a Szerbiában élő magyar közösség lényegében Belgrád túszává vált.

⁷⁴ MNL OL, XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 002931/9, 1990. 12. 18. A szerbiai első forduló választások eredményei.

NOSZKÓ-HORVÁTH MIHÁLY

A II. VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ INTERNÁLÁS ÉS KITELEPÍTÉS A MAGYAR KÁRPÓTLÁSI CÉLÚ JOGSZABÁLYOK TÜKRÉBEN, ÉS A KAPCSOLÓDÓ KÁRPÓTLÁSI IRATOK

BEVEZETÉS

Ha a politikai okból elrendelt szabadságkorlátozások közül az internálás vagy a kitelepítés fogalmával szeretnénk megismerkedni, bőséges szakirodalom¹ áll a rendelkezésünkre. Az internálás mindegyik meghatározásában szerepelnek a következő fogalmi elemek: politikai okból elrendelt szabadságkorlátozás, amelyet vagy bírósági eljárás, de inkább azt nélkülöző közigazgatási (rendőrhatósági) hatóság határozata alapján hajtanak végre, rendőrhatósági őrizet melletti zárt, táborszerű fogvatartás, amelynek során az internálással sújtott személy nem folytathatta polgári foglalkozását, ingatlan vagyonát pedig elkobozták vagy zár alá vették, ingó vagyonának csak töredéke maradhat nála. Kitelepítés esetén az egyes szakirodalmi forrásokban található meghatározások közös fogalmi elemei pedig a következők: politikai okból a lakóhely erőszakos elhagyására kényszerítés, kényszerlakhely kijelölés, rendőrhatósági felügyelet alá helyezés, vagyoneklobzás, családtagok együttes büntetése.

Mindegyik szabadságkorlátozást már az 1945 előtti joggyakorlatban is alkalmazták, de igazán a II. világháborút követően, a kommunista diktatúra idején lett híres, hírhedt. Közös pont az internálás és a kitelepítés között még az, hogy olyan politikai okból elrendelt szabadságkorlátozásoknak tekintette a jogalkotó a rendszerváltoztatást követően, amelyek miatt mindenképp szükséges az erkölcsi és anyagi rehabilitáció. Tanulmányom célja nem a hivatkozott sérelmek történelmi részleteinek ismeretése, hiszen ezt már sokan megtették előttem, hanem az, hogy megismerhetők

¹ Az internálás és a kitelepítés intézményével foglalkozó szakirodalom szerencsére nagyszámú. Jelen tanulmány készítésekor az alábbiakat használtam fel: ZINNER Tibor: Háborús bűnösök pereit: Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–49. *Történelmi Szemle*, 1985/1. 118–140. – BANK Barbara: *Recsk: a magyar internálótáborok története 1945–1953*. Budapest, Szépműves Könyvek, 2017. – BANK Barbara – GYARMATI György – PALASIK Mária: „Állami titok”: internáló és kényszer munkatáborok Magyarországon, 1945–1953. Budapest, L'Harmattan, 2012. – Telepessors. Szerk. SAAD József. Budapest, Gondolat, 2004. – HANTÓ Zsuzsa: *Kitiltott családok*. Budapest, Magyar Ház, 2009.

legyenek az e szabadságelvonások miatti kárpótlási célú eljárások lényegi elemei és a kárpótlási folyamat során keletkezett iratanyag főbb jellemzői.

A tanulmány témájának megválasztásakor figyelembe vettem, hogy 2020-ban volt a 70. évfordulója annak, hogy a recski tábor „megnyitotta kapuit”, illetve 70 éve kezdődtek meg az elhurcolások a hortobágyi kényszermunkatáborokba. Úgy gondolom, hogy ezen évfordulók is időszerűvé teszik, hogy a témát jobban, új oldalról megismerhessük.

A KÁRPÓTLÁSRA VONATKOZÓ ÁLTALÁNOS JOGELVEK

A jogalkotó a legjobb szándéka ellenére sem tudott minden múltbeli sérelem esetén kárpótlást megállapítani, határt kellett tehát húzni, hogy kinek a részére, milyen sérelem miatt és mekkora kárpótlást juttat. E munkája során a jogalkotót nem segítette sok nemzetközi példa, számos esetben egyedi, az ország sajátosságaira szabott megoldások kellettek. A jogalkotó tisztában volt határaival, de szükséges volt, hogy egy a politikától független szakmai fórum is kimondja és irányt szabjon a jogalkotásnak, jogalkalmazásnak. Ez az intézmény az Alkotmánybíróság volt, amely a személyi kárpótlás témakörében összefoglalóan először az 1/1995. (II. 8.) határozatával foglalt állást, ebben a döntésében fektette le a személyi sérelmek miatti kárpótlási jogintézmények alkotmányos alapelveit.

E tanulmány szempontjából a legfontosabb megállapítások az 1/1995. (II. 8.) AB-határozatból:

- a személyi sérelemokozás körében történő kárpótlási jogalkotás a *méltányosság*on alapszik, vagyis az állam bizonyos alkotmányos keretek között maga dönti el, hogy milyen sérelmek miatt és kinek a részére nyújt lehetőséget kárpótlásra, ez alanyi jogon senkinek sem jár (ex gratia jogalkotás); a jogosulti körök közötti különbségtétel önmagában nem alkotmányellenes, csak az követhető meg, hogy *megkülönböztetésnek ésszerű oka legyen*, azaz ne minősüljön önkényesnek,
- az *ország teherbíró képessége határt szab* a kárpótlásra jogosultak körének és a kárpótlás összegének meghatározásakor.

AZ INTERNÁLÁS ÉS KITELEPÍTÉS, VALAMINT A HOZZÁJUK KAPCSOLHATÓ SZABADSÁGKORLÁTOZÁSOK A KÁRPÓTLÁSI CÉLÚ JOGSZABÁLYOKBAN

Jelen tanulmány tárgyát képező sérelmek miatt különböző jogszabályok alapján, egyidejűleg akár több kárpótlási célú juttatásra (kárpótlásra és más szociális jellegű ellátásokra) is jogosultságot lehetett szerezni, részletezve:

- *kárpótlás járhatott az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény alapján;*
- *politikai rehabilitációs nyugdíj vagy szociálisellátás-kiegészítés* igényelhető az 1945 és 1963 között törvénytörő módon elítéltek, az 1956-os forradalommal és szabadságharcral összefüggésben elítéltek, valamint a korábbi nyugdíjszökkentés megszüntetéséről, továbbá az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 93/1990. (XI. 21.) Korm. rendelet alapján;
- *nemzeti gondozási díj* iránti kérelmet lehetett benyújtani a nemzeti gondozási díjról szóló 1992. évi LII. törvény alapján;
- *szociális jellegű juttatást* lehet igényelni az egyes, tartós időtartamú szabadság- elvonást elszenvedettek részére járó juttatásról szóló 267/2000. (XII. 26.) Korm. rendelet alapján.

Az egyes ellátásokhoz kapcsolódó szabályozások között sok a hasonlóság, de ugyanakkor sok különbözőség is van, hiszen a jogalkotó szándéka eltérő volt az egyes ellátási formák szabályozásakor. Mindenképp hasonlóság, hogy az elszenvedett politikai célú szabadságkorlátozások (jelen tanulmány szempontjából kiemelendő, hogy az internálás, a kitelepítés is ide sorolandó) miatt jártak/járnak a juttatások, különbözőség viszont, amíg a kárpótlás esetén alapesetként a szabadságkorlátozás ténye is elegendő volt a pozitív döntéshez a többi esetben bizonyos „többletelemelek” is kelletek. Ezek a bizonyos *többletelemelek* az egyes ellátási formáknál:²

- *politikai rehabilitációs nyugdíj vagy szociálisellátás-kiegészítés* esetén az ellátás lényege, hogy az elszenvedett szabadságkorlátozás miatt nemcsak havi ellátásban lehetett részesülni, hanem szolgálati időként is elszámolható volt a szabadságelvonás ideje, de csak az szerezhett jogosultságot, akinek *volt Magyarországon valamilyen nyugdíjszerű ellátása, amit ki lehetett egészíteni.*

² Az egyes ellátási formák részletesebb ismertetésére a későbbiekben kerül sor, itt csak a legfontosabb összefüggéseket emeltem ki.

A jogalkotó szándéka itt egyértelműen az volt, hogy a sérelmet szenvedett személyek munkajogi és társadalombiztosítási helyzetét rendezze.

- *Nemzeti gondozási díjra* válhatott jogosulttá, aki a személyi kárpótlás körében meghatározott szabadságkorlátozást (például internálást) szenvedett el, és azzal összefüggésben meghatározott mértékű *egészségkárosodás* is érte. A jogalkotó itt további juttatásban kívánta részesíteni azokat, akiknek a szabadságkorlátozásukkal kapcsolatosan egészségük is károsodott.
- *Szociális jellegű juttatásra* jogosult az a magyarországi lakóhellyel rendelkező magyar állampolgár, aki a reá irányadó öregségi nyugdíjkorhatárt betöltötte vagy rokkant, ha *Magyarországon 1945. január 1. és 1953. december 31. között rendőrhatalósági őrizet mellett munkatáborban fogva tartott volt, és egy évet elérő*, illetőleg azt meghaladó szabadságkorlátozást szenvedett el. *A jogalkotó célját talán egy alkotmánybírói döntés foglalja össze legjobban: „A rendelet megalkotásának oka az volt, hogy a jogalkotó észlelte: az emberek egy különösen sokat szenvedett csoportja anyagilag méltatlan körülmények között él (nyugellátása általában rendkívül alacsony, melynek egyik oka maga az elszenvedett sérelem, amely a szenvedéseken – és ezek egészségügyi kihatásain – túl a hivatásában, életpályáján is visszavetette az érintett személyt, másik oka a magas életkor stb.) és megnehezült életkörülményeiken kívánt a juttatással javítani. Nem a sérelemért nyújt kárpótlást tehát, hanem olyan juttatást ad, amelynek célja, hogy az érintettek életkörülményein javítson a jogalkotó.”*³

A kárpótlási törvény megalkotásakor a jogalkotó általános jelleggel próbálta a sérelmet elszenvedőket vagy hozzátartozóikat anyagi és erkölcsi rehabilitációban részesíteni, bár itt is csak a törvényben meghatározott és 30 napot meghaladó szabadságkorlátozás miatt lehetett kárpótlásban részesülni. A törvény ismert állampolgársági feltételeket, és tartalmazott bizonyos kizáró okokat is, de ezekkel együtt is kijelenthető, hogy a kárpótlás volt a legelterjedtebb és a legnagyobb számban igényelt ellátási forma, ezért jelen tanulmány a későbbiek során nagyobb részben ezzel foglalkozik, kisebb részben pedig a többi felsorolt juttatással.

³ 10/2003. (IV. 3.) AB-határozat

AZ INTERNÁLÁS ÉS KITELEPÍTÉS, MINT SZABADSÁGKORLÁTOZÁS A SZEMÉLYI KÁRPÓTLÁSI ELJÁRÁSOKBAN

Az 1992. évi XXXII. törvény

Az Országgyűlés az 1992. évi május 12-i ülésnapján 186 igen szavazattal, 37 ellenszavazat és 5 tartózkodás mellett elfogadta az életüktől és szabadságuktól politikai okból megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvényt.⁴ A törvényt 1992. június 2-án hirdették ki a Magyar Közlöny 1992. évi 56. számában.⁵ Hivatkozott jogszabály a rendszerváltoztatás egyik nagy eredménye volt, mert ahogy a bevezető rendelkezések is tartalmazzák,⁶ a demokratikusan megválasztott Országgyűlés fontosnak tartotta, hogy a múlt rendszerekben sérelmet szenvedetteket erkölcsileg és anyagilag is kárpótolja. A későbbi személyi kárpótlást szabályozó törvények esetében kiindulási pontként ez a jogszabály szolgált, példaként említhető, hogy a jogosulti körök és a kárpótlásra jogosító sérelmek kijelölése, valamint a megítélhető kárpótlási módok kiválasztása, az eljárás rendjének meghatározása is itt került szabályozásra. A kérelmek jogvesztő beadási határideje a törvényben meghatározott kárpótlási jogcímek legnagyobb részénél (így a hivatkozott szabadságkorlátozások miatt is) 1994. március 15. volt.⁷ Kárpótlás járt a törvényben meghatározott esetekben az élet elvesztése, illetve a szabadság elvonása miatt.

Jelen tanulmány szempontjából kiemelendő, hogy az internálás és kitelepítés ideje alatt történt élet elvesztés miatt nem, de más szabadságelvonások mellett a törvény szerint kárpótlás járt a személyes szabadságot súlyosan, 30 napot meghaladóan korlátozó:

- magyar bíróság ítélete vagy magyar közigazgatási hatóság határozata alapján végrehajtott, zárt táborszerű fogvatartás (internálás, kényszerszolgálat),
- közbiztonsági őrizet,

⁴ <https://www.parlament.hu/naplo34/200/2000275.html> (2020. augusztus 28.)

⁵ https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MagyarKozlony_1992_027-058/?pg=952&layout=s (2020. augusztus 28.)

⁶ 1992. évi XXXII. törvény bevezetése tartalmazza az alábbi szövegrészt: „Magyarország történetének elmúlt fél évszázadában a különböző jellegű megkülönböztetéseken alapuló törvénytisértések mérhetetlen károkat okoztak az ország polgárainak, a legsúlyosabb esetekben az életüktől, túlnyomórészt a szabadságuktól és javaiktól történő megfosztás által.” Az 1. § pedig kimondja, hogy „Kárpótlás illeti meg e törvényben meghatározott esetekben azokat a személyeket, illetőleg hozzátartozóikat, akiket 1939. március 11. és 1989. október 23. között az életüktől vagy szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak”.

⁷ 1994. évi II. törvény a kárpótlás iránti kérelmek benyújtásának határidejéről és az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény módosításáról 1. §.

- kényszerlakhely kijelölés (kitelepítés),
- Magyarországnak a Párizsi Békeszerződésben rögzített határain kívül elszenvedett szabadságvesztés büntetés vagy zárt, táborszerű fogvatartás miatt.

Kárpótlásra szabadságelvonás miatt az életben lévő sérelmet elszenvedő személy, halála esetén az volt jogosult, aki a szabadságelvonás idején és a halálakor vele házasságban élt (a túlélő házastárs), de túlélő házastársnak minősült az a személy is, akivel a sérelmet szenvedett a szabadságelvonás megszűnését követően az első házasságot kötötte, és a halálakor vele házasságban élt.⁸ A jogosult választásától függően a kárpótlás járhatott kárpótlási jegyben vagy életjáradék formájában. A kárpótlás nagyságát több tényező is alakította, de a számítás alapja a szabadságkorlátozásban eltöltött idő volt. Amennyiben az elszenvedett szabadságkorlátozás rövid időtartamú volt, a kárpótlás egyszeri, forintban történő kifizetés (átalány jellegű) volt.

STATISZTIKAI ÖSSZEFOGLALÓ

Az előzőekben hivatkozott szabadságkorlátozásokhoz kapcsolódó kérelmekre vonatkozó legfőbb statisztikai számok az alábbi táblázatokba foglalhatók össze.⁹

⁸ A jogosulti körök kialakításáról a törvény parlamenti vitája során a Kormány nevében felszólaló dr. Balsai István igazságügy-miniszter szavait érdemes felidézni: „[...] Ismételtlen szeretném hangsúlyozni, hogy a kárpótlás középpontjában természetesen a sértett, áldozat személye áll, de az életjáradék számításánál itt is ki kellett egészíteni egy másik szemponttal, annak a személynek a szempontjaival, akik vele együtt vállalták a megpróbáltatást. Ez pedig a házastárs. Így a házastárs kárpótlására a már nem élő sértett esetén mód és lehetőség van, mégpedig olyan kedvező módon, hogy a javaslat szerint a ténylegesen sérelmet szenvedett szerint kell a számítást elvégezni, és ezután az egyébként folyósítandó összeg fele összege erejére tarthat igényt a túlélő házastárs.” <https://www.parlament.hu/naplo34/170/1700025.html> (2020. május 28.)

⁹ A szerző 2020. augusztus 18-án közérdekű adatigényléssel fordult Budapest Főváros Kormányhivatalához, amely mint kárpótlási hatóság rendelkezik a kárpótlási eljárások során keletkezett adatokkal. A közérdekű adat megismerésére irányuló igényt a BFKH BP/0501/00094-4/2020. iktatószámú, 2020. szeptember 17-én kelt levelével (a továbbiakban: a kárpótlási hatóság által rendelkezésre bocsátott közérdekű adatok, 2020.) teljesítette, és rendelkezésre bocsátotta a vonatkozó adatokat. Fenti, illetve a későbbiekben részletezett kimutatások ezen adatigénylés teljesítését követően először kerülhetnek ebben a formában a nyilvánosság elé.

Jogcím	Elutasító döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntésű határozatok (db)	
			Saját jogon	Túlélő házastárs jogán
Internálás	6563 (–)	9290 (6777)	Életjáradék 1390 (1031)	Életjáradék 589 (494)
			Kárpótlási jegy 4213 (3135)	Kárpótlási jegy 1422 (1202)
			Egyösszegű forintkifizetés 1739 (958)	Egyösszegű forintkifizetés 216 (163)

Jogcím	Elutasító döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntésű határozatok (db)	
			Saját jogon	Túlélő házastárs jogán
Kitelepítés	2200 (–)	10627 (10308)	Életjáradék 1593 (1572)	Életjáradék 246 (245)
			Kárpótlási jegy 6959 (6846)	Kárpótlási jegy 929 (922)
			Egyösszegű forintkifizetés 936 (764)	Egyösszegű forintkifizetés 36 (31)

Jogcím	Elutasító döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntésű határozatok (db)	
			Saját jogon	Túlélő házastárs jogán
Közbiztonsági őrizet	812 (–)	3024 (3011)	Életjáradék 435 (432)	Életjáradék 215 (215)
			Kárpótlási jegy 1254 (1249)	Kárpótlási jegy 461 (460)
			Egyösszegű forintkifizetés 585 (582)	Egyösszegű forintkifizetés 161 (159)

Jogcím	Elutasító döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntésű határozatok (db)	
			Saját jogon	Túlélő házastárs jogán
Egyéb, zárt táborszerű fogvatartás	831 (–)	257 (62)	Életjáradék 28 (6)	Életjáradék 7 (2)
			Kárpótlási jegy 177 (39)	Kárpótlási jegy 13 (3)
			Egyösszegű forintkifizetés 40 (14)	Egyösszegű forintkifizetés 1 (0)

Jogcím	Elutasító döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntésű határozatok (db)	
			Saját jogon	Túlélő házastárs jogán
Magyarország határain kívüli elszenvedett szabadság- vesztés büntetés vagy zárt, táborszerű fogvatartás	1172 (–)	187 (53)	Életjáradék 32 (12)	Életjáradék 6 (2)
			Kárpótlási jegy 103 (18)	Kárpótlási jegy 20 (4)
			Egyösszegű forintkifizetés 25 (17)	Egyösszegű forintkifizetés 1 (0)

Fenti táblázatokhoz kapcsolódó magyarázatok, következtetések:¹⁰

- Az adatszolgáltatás alapja a benyújtott kérelem és az azokban szereplő jogcímek, továbbá az ezekhez a jogcímekhez kapcsolható határozatok, tehát a táblázat azt mutatja meg, hogy hány kérelem volt, amelyekben a fenti jogcímek szerepeltek, és e kérelmek kapcsán hány döntés született akár helyt adó volt, akár elutasító.
- Egy kérelem esetén több helyt adó döntés is születhetett, például: olyan esetben, ha jogorvoslati eljárás során újabb, korábban el nem bírált időszakot kellett elfogadni, de akkor is előfordulhatott ilyen, ha az eredeti igénylő elhunyt és örökö-

¹⁰ Az itt felsorolt és a későbbi táblázatokhoz fűzött magyarázatok köre bizonyára nem teljes körű, hiszen sok szempontból megvilágítható a téma, csak az általam legfontosabbnak vélt összefüggéseket rögzítettem.

- sei folytatták az eljárást, és több örökös esetén több határozat került kibocsátásra egy ügyben.
- Mivel jelen tanulmány célja a II. világháborút követő internálások és kitelepítések, továbbá azzal „rokonságot mutató” sérelmek miatti kárpótlási rendszer bemutatása, szükséges volt a kommunista időszakban elszenvedett szabadságkorlátozásokat elválasztani, kiemelni a világháborút megelőző hasonló jellegű sérelmek közül. A szétválasztásra nem találtam jobb szempontot, mint időbeli határt húzni. Ennek lett az eredménye, hogy a táblázatokban szereplő, zárójel nélküli, önállóan álló számok, valamennyi, ezekhez a jogcímekhez kapcsolódó, II. világháború alatti és azt követő időszakban elszenvedett sérelmeket fedik le, a zárójelben lévő számok pedig ezek közül olyan kérelmeket, határozatokat takarnak, ahol a szabadságkorlátozás kezdő ideje 1945. május 9. vagy későbbi időpont. Az elutasító döntések esetén ilyen megosztásra nincs lehetőség, mivel a szabadságkorlátozás időpontja ezeknél az ügyeknél sok esetben nem került rögzítésre.
 - Közbiztonsági őrizet jogcímén az 1956-ot követően közbiztonsági őrizetbe helyezett személyek igényelhetek kárpótlást (erre jogi alapot a közbiztonsági őrizetről szóló 1956. évi 31. törvényerejű rendelet nyújtott). A szakirodalom¹¹ megegyezik abban, hogy főbb vonalakban ez a szabadságkorlátozás megegyezik az internálással, csak időbeliség tekintetében van különbség.¹² Mivel a címben szereplő, az internálással ilyen szoros „rokonságot” mutató szabadságkorlátozásról van szó, fontosnak tartottam itt is, és a későbbiek során is bemutatni ezt a jogcímet és a hozzá kapcsolható adatokat.
 - Egyéb, zárt táborszerű fogvatartás jogcímén jellemzően olyan magyarországi németek kaptak kárpótlást, akik az áttelepítésük/kitelepítésük idején hosszabb ideig átmeneti helyen tartottak fogva, például: az Apponyi család Lengyeliben lévő kastélyában létrehozott internálótáborban fogvatartottak.
 - Magyarország határain kívüli elszenvedett szabadságvesztés büntetés vagy zárt, táborszerű fogvatartás jogcímén többnyire olyan délvidéki magyarok kaphattak

¹¹ A közbiztonsági őrizet intézménye kapcsán felhasznált szakirodalom: BANK Barbara: És újra nyitnak a táborok... A közbiztonsági őrizet intézménye 1956 és 1960 között. In: *1956: erőszak és emlékezet*. Szerk. MÜLLER Rolf – TAKÁCS TIBOR – TULIPÁN ÉVA. Budapest, Jaffa, 2017. 165–177. – M. KISS SÁNDOR – KAHLER FRIGYES: *Segédkönyv az 1956-os forradalom és szabadságharc történetének középiskolai tanításához*. Budapest, Korona, 2019. – ZINNER TIBOR: Egy részleges kegyelem hátteréhez. *História*, 1992/1. 22–24.

¹² A közbiztonsági őrizet a részleges közkegyelem gyakorlásáról és a közbiztonsági őrizet megszüntetéséről szóló 1960. évi 10. törvényerejű rendelet 5.§-a alapján szűnt meg.

kárpótlást, akik a jugoszláv internálótáborok foglyai voltak a II. világháborút követően.¹³

- Amennyiben valaki több jogcímen is kapott kárpótlást, például: internált majd kitelepített is volt, mindkét jogcímnél szerepel a fenti táblázatokban.

TOVÁBBI KÁRPÓTLÁSI CÉLÚ JUTTATÁSOK

A tanulmány elején ismertetésre került, hogy a jogalkotó a kárpótlási törvény mellett miért alkotott több eltérő, célját tekintve alapvetően kárpótlási, de ugyanakkor más (szociális) szempontú jogszabályokat. Valamennyi juttatás célja az elszenvedett kár valamilyen pótlása volt, de ezek a pénzbeli ellátások a kárpótlási törvényektől eltérő jogszabályok alapján járhattak más vagy hasonló szabadságkorlátozások miatt, mint a kárpótlás, eltérő eljárás során bírálták el az ügyeket, más volt a juttatás formája (a kárpótlási jegy klasszikusan csak a kárpótlásnál fordult elő).

A 267/2000. (XII. 26.) Korm. rendelet alapján járó szociális jellegű juttatást a nyugdíjfolyósító szervnél lehetett kérelmezni, nem a kárpótlási hatóságtól, az iratanyag is eltér a kárpótlási iratanyagtól és az azt keletkeztető szervezetnél található. A korábban vázolt kárpótlási iratanyag és a politikai rehabilitációs nyugdíjügyek, valamint a nemzeti gondozási kérelmek viszont teljes egészében a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár őrizetében vannak.¹⁴

POLITIKAI REHABILITÁCIÓS NYUGDÍJ-KIEGÉSZÍTÉS

A kommunista időszakban politikai okból elszenvedett szabadságelvonások miatt, így az internálás és a kitelepítés miatti szabadságvesztések esetén is, nemcsak kárpótlást, hanem úgynevezett politikai rehabilitációs nyugdíj- vagy szociálisellátás-kiegészítést is lehetett igényelni, az 1945 és 1963 között törvénysértő módon elítéltek, az 1956-os forradalommal és szabadságharccal összefüggésben elítéltek, valamint a korábbi nyugdíjsökkentés megszüntetéséről, továbbá az egyes személyes szabad-

¹³ Hivatkozott példákkal (sváb internáltak, délvidéki magyarok tragikus sorsa) a szerző előbb mint hatósági ügyintéző, majd mint vezető többször találkozott az ügyintézők során.

¹⁴ A *Magyar Közlöny* 2015. évi 150. számában került közzétételre a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény módosításáról szóló 2015. évi CLIV. törvény, illetve a VERITAS Történetkutató Intézet létrehozásáról szóló 373/2013. (X. 25.) Korm. rendelet módosításáról szóló 298/2015. (X. 14.) Korm. rendelet, amely ezt elrendelte.

ságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 93/1990. (XI. 21.) Korm. rendelet alapján.

Az elszenvedett sérelem miatt nemcsak havi pénzbeli kiegészítésben lehetett részesülni, hanem szolgálati időként is elszámolható volt a szabadságelvonás ideje.¹⁵ Ellátásra jogosult volt sérelmet elszenvedő vagy özvegye, élettársa, vagy a sérelmet szenvedett személy után hozzátartozói nyugellátásban vagy hozzátartozói baleseti nyugellátásban részesülő személy, de csak az részesülhetett ilyen juttatásban, aki rendelkezett Magyarországon valamilyen nyugdíjszerű ellátással. A kérelmeket a kárpótlási hatóság bírálta el. A jogszabály alapján több jogcímen is lehetett juttatást igényelni, de jelen tanulmány szempontjából kiemelendő, hogy azon sérelmet szenvedett után lehetett kérelmezni az ellátást,

- akit 1945. január 1-je és 1953. december 31-e között rendőrhatalósági őrizetben fogva tartottak (internált),
- akit 1945. január 1-je és 1953. december 31-e között tartózkodási helyéről, illetőleg Magyarország meghatározott részéből kitiltottak és rendőrhatalósági felügyelet alá helyeztek (kitelepített),
- akit internálás, illetőleg kitelepítés céljából őrizetbe vettek, akkor is, ha az internálásra, kitelepítésre nem került sor,
- akit az 1956. évi 31. törvényerejű rendelet alapján közbiztonsági őrizetben tartottak.

A személyi kárpótlási eljárásoktól még az is megkülönbözteti ezt a juttatást, hogy jelenleg is lehet igényelni.¹⁶ Az e sérelmekhez kapcsolható kérelmekre vonatkozó legfőbb statisztikai számok az alábbi táblázatokba foglalhatók össze.¹⁷

¹⁵ *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998.* Szerk. PETRI Edit. Budapest, Napvilág, 1998. 28.

¹⁶ A totalitárius diktatúrák áldozatai társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló egyes kormányrendeletek módosításáról 236/2017. (VIII. 18.) Korm. rendelet 1. §-a alapján.

¹⁷ A kárpótlási hatóság által rendelkezésre bocsátott közérdekű adatok, 2020.

Jogcím	Kérelmek összesen	Elutasító döntés	Hatósági igazolás	Hatósági bizonyítvány	Összesített hatósági bizonyítvány
	(Jogcím db)				
<i>Internált</i>	9980 (-)	1535 (-)	Sérelmet szenvedett javára 115 (101)	Sérelmet szenvedett javára 177 (122)	Sérelmet szenvedett javára 6140 (4918)
			Házastársi jogon 9 (9)	Házastársi jogon 11 (9)	Házastársi jogon 1925 (1680)
			Volt házastárs jogán 0	Volt házastárs jogán 1 (1)	Volt házastárs jogán 42 (34)
			Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 5 (2)
			Más hozzátartozó jogán 8 (8)	Más hozzátartozó jogán 0	Más hozzátartozó jogán 10 (9)
<i>Kitelepített</i>	11739 (-)	1630 (-)	Sérelmet szenvedett javára 132 (131)	Sérelmet szenvedett javára 1029 (1013)	Sérelmet szenvedett javára 7740 (7573)
			Házastársi jogon 8 (8)	Házastársi jogon 12 (11)	Házastársi jogon 1139 (1130)
			Volt házastársi jogon 0	Volt házastársi jogon 0	Volt házastársi jogon 25 (25)
			Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 2 (2)
			Más hozzátartozó jogán 5 (5)	Más hozzátartozó jogán 0	Más hozzátartozó jogán 14 (14)

Jogcím	Kérelmek összesen	Elutasító döntés	Hatósági igazolás	Hatósági bizonyítvány	Összesített hatósági bizonyítvány
	(Jogcím db)				
<i>Internálás vagy kitelepítés miatt őrizetbe vett</i>	1927 (–)	138 (–)	Sérelmet szenvedett javára 3 (1)	Sérelmet szenvedett javára 77 (35)	Sérelmet szenvedett javára 1643 (795)
			Házastársi jogon 1 (0)	Házastársi jogon 0	Házastársi jogon 64 (34)
			Volt házastárs jogán 0	Volt házastárs jogán 0	Volt házastárs jogán 0
			Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 1 (1)
			Más hozzátartozó jogán 0	Más hozzátartozó jogán 0	Más hozzátartozó jogán 0
<i>Közbizton- sági őrizet</i>	4243 (–)	402 (–)	Sérelmet szenvedett javára 3 (3)	Sérelmet szenvedett javára 116 (116)	Sérelmet szenvedett javára 2848 (2848)
			Házastársi jogon 1 (1)	Házastársi jogon 3 (3)	Házastársi jogon 842 (842)
			Volt házastársi jogon 0	Volt házastársi jogon 0	Volt házastársi jogon 18 (18)
			Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 2 (2)
			Más hozzátartozó jogán 0	Más hozzátartozó jogán 0	Más hozzátartozó jogán 8 (8)

Jogcím	Kérelmek összesen	Elutasító döntés	Hatósági igazolás	Hatósági bizonyítvány	Összesített hatósági bizonyítvány
	(Jogcím db)				
<i>Internálva, kitelepítve</i>	2778 (–)	959 (–)	Sérelmet szenvedett javára 33 (0)	Sérelmet szenvedett javára 64 (4)	Sérelmet szenvedett javára 1524 (15)
			Házastársi jogon 0	Házastársi jogon 1 (0)	Házastársi jogon 176 (2)
			Volt házastársi jogon 1 (0)	Volt házastársi jogon 0	Volt házastársi jogon 18 (0)
			Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 1 (0)
			Más hozzátartozó jogán 0	Más hozzátartozó jogán 0	Más hozzátartozó jogán 1 (0)

Fenti táblázatokhoz kapcsolódó magyarázatok, következtetések:

- Az adatszolgáltatás alapja a meghozott döntés, illetve az abban szereplő jogcímek (ellátásra jogosító sérelmek, szabadságkorlátozások), így a táblázatok megmutatják, hogy hány döntés volt, amelyekben a tanulmány szempontjából releváns jogcímek szerepeltek, akár helyt adó volt, akár elutasító.
- A pozitív tartalmú, a kérelemnek helyt adó döntés neve nem határozat lett. Három kategória létezett ebben a körben: 1.) *összesített hatósági bizonyítványt* kaptak azok, akik rendelkeztek itthon valamilyen nyugdíjszerű ellátással, az ő esetükben a megítélt pénzösszeggel egészült ki a havi nyugellátásuk, és növekedett a alapnyugdíj alapját képező szolgálati idejük a szabadságkorlátozás idejével; 2.) *hatósági bizonyítványt* azok személyek kaptak, akik a kérelem elbírálásakor még nem rendelkeztek itthon nyugdíjszerű ellátással, így ők ekkor nem kaptak anyagi kiegészítést; 3.) *hatósági igazolás* azok részére került kibocsátásra, akik nem rendelkeztek semmilyen itthon szerzett nyugdíjszerű ellátással, így anyagi kompenzációban sem részesültek, „csak” elismerték a szabadságkorlátozásban töltött idejüket. Amennyiben a hatósági bizonyítvánnyal vagy hatósági igazolással rendelkező igénylők a későbbiek során szereztek valami-

lyen nyugellátást Magyarországon, őket is megillette a továbbiakban az anyagi juttatás, illetve a szolgálati idő kompenzációs számítása.

- Azért, hogy elválasztható legyen a kommunista időszakban és azt megelőzően elszenvedett hasonló elnevezésű, tárgyú szabadságkorlátozás, szükséges volt itt is egy időhatár alapján megbontani a jogcímeket. Ennek lett az eredménye, hogy a táblázatokban szereplő, zárójel nélküli, önállóan álló számok, valamilyeni, ezekhez a jogcímekhez kapcsolódó, II. világháború alatti és azt követő időszakban elszenvedett sérelmeket lefedik, a zárójelben lévő számok pedig ezek közül olyan kérelmeket, határozatokat takarnak, ahol a szabadságkorlátozás kezdő ideje 1945. május 9. vagy későbbi időpont. Az elutasító döntések esetén ilyen megosztásra nincs lehetőség, mivel a szabadságkorlátozás időpontja ezeknél az ügyeknél nem került rögzítésre.
- Ha valaki több jogcím miatt is jogosult volt a juttatásra, a szabadságelvonásban töltött időket egy összesített hatósági bizonyítványba foglalták, és az ellátás összege ehhez az összesített időhöz igazodott.
- Az utolsó táblázatban szereplő „internálva, kitelepítve” megnevezésű jogcím a számokból is láthatóan nem a II. világháborút követő szabadságkorlátozások közé tartozik, azért került mégis bemutatásra, mivel elnevezéséből fakadóan könnyen összetéveszthető a későbbi, hasonló elnevezésű és jelen tanulmányban bemutatásra kerülő szabadságkorlátozásokkal. Minden bizonnyal itt a 74/1991. (VI. 10.) Korm. rendeletben meghatározott internálások és kitelepítések miatti igények szerepelnek, amelyek egyértelműen 1938 és 1945 között elszenvedett sérelmek.¹⁸

NEMZETI GONDOZÁSI DÍJ

Már az 1992. évi XXXII. személyi kárpótlási törvény parlamenti vitájában is elhangzott, hogy azok részére, akik a szabadságelvonással kapcsolatban maradandó fogyatékossgot vagy súlyos egészségkárosodást szenvedtek el, részükre további juttatást kell megállapítani.¹⁹ Később a személyi kárpótlási törvénybe is beemelték ezt

¹⁸ 74/1991. (VI. 10.) Korm. rendelet az 1938–1945 közötti időszakban faji vagy nemzetiségi hovatartozás, illetőleg a nácizmus elleni magatartásuk miatt deportált, munkaszolgálatot teljesített vagy egyéb személyes szabadság korlátozása alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről 1. § (1) bekezdés d) pontja.

¹⁹ *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998.* Szerk. PETRI Edit. Budapest, Napvilág, 1998. 117–122.

a rendelkezést.²⁰ Ez lett az úgynevezett nemzeti gondozási díj, amelynek részletszabályait külön jogszabályban, az *1992. évi LII. törvényben kerültek meghatározásra*. E kérelmeket is a kárpótlási hatóság bírálta el. Nemzeti gondozási díjra irányuló igényeknek jogvesztő beadási határideje volt: 2012. március 30. Ilyen juttatást összesen 3523 esetben kaptak az arra jogosultak,²¹ de hogy ebből hány eset kapcsolódik a tanulmányban szereplő szabadságkorlátozásokhoz, ahhoz a teljes iratanyag feldolgozása szükséges.

267/2000. (XII. 26.) KORM. RENDELET

A jogszabály alapján több szabadságkorlátozás²² miatt is havi juttatásban²³ lehetett részesülni. Témánk szempontjából kiemelendő, hogy a jogszabály 2000. december 26. és 2001. december 27. közötti állapota alapján az volt jogosult a juttatásra, aki „Recsken, zárt táborszerű körülmények között rendőrhatalósági őrizetben fogva tartott volt”, és három évet elérő, illetőleg azt meghaladó szabadságvesztést vagy szabadságkorlátozást szenvedett el. Mivel a kommunizmus idején zárt táborszerű fogvatartás nem csak Recsken volt, így joggal merült fel a szabályozás diszkriminatív jellege. Ezt érzékelte a jogalkotó, és változtattak a jogszabály e rendelkezésén.²⁴ A „Magyarországon 1945. január 1. és 1953. december 31. között rendőrhatalósági őrizet mellett munkatáborban fogva tartott volt” szövegrész került a jogszabályba, a változtatás 2001. december 28-tól volt hatályos, és ma is így szerepel a jogszabályban.

²⁰ 1992. évi XXXII. törvény az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról 20. §.

²¹ <http://igazsagugyhivatal.gov.hu/download/0/a8/71000/K%C3%A1rp%C3%B3tl%C3%A1si%20statisztika%201990-2015.pdf> (2018. november 14.)

²² A juttatásra jogosult lehet jelenleg a rendőrhatalósági őrizet mellett munkatáborban fogvatartotton kívül, akinek az elítélése az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról rendelkező 1989. évi XXXVI. törvény, vagy az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések orvoslásáról rendelkező 1990. évi XXVI. törvény alapján semmis, vagy akit 1944. október 1-jét követően a Szovjetunióba kényszermunkára elhurcoltak, ld. 267/2000. (XII. 26.) Korm. rendelet 1. § (1) bekezdése.

²³ A juttatás az elszendevett szabadságkorlátozás időtartamához igazodik, sávosan emelkedően. A tanulmány írásakor annak a sérelmet elszendevőnek a juttatása, akinek a szabadságkorlátozása a három évet elérte, de az öt évet nem érte el, havonta 40 000 forint. Korábban ugyanezen időtartamú szabadságelvonás miatt a juttatás havi összege a kezdetekkor 20 000 forint, míg 2013. március 9. és 2014. január 1. között 30 000 forint volt, ld. 267/2000. (XII. 26.) Korm. rendelet 3. § (1) bekezdése.

²⁴ 314/2001. (XII. 28.) Korm. rendelet az egyes, tartós időtartamú szabadságelvonást elszendevettek részére járó juttatásról szóló 267/2000. (XII. 26.) Korm. rendelet módosításáról.

Juttatásra jogosult volt a sérelmet elszenvedő, halála esetén túlélő házastársa igényelhetette azt. Az ellátás viszont csak akkor járt, ha a szabadságelvonás ideje a 3 évet meghaladta, ebben a jogszabály 2013-as módosításakor történt változás, mivel 2013. május 1-től úgy módosult a jogszabály, hogy ha a sérelmet elszenvedő kérelmezi az ellátását az ő esetében az 1 évet elérő vagy azt meghaladó szabadságvesztést is ellátásra jogosított már. Túlélő házastárs csak akkor volt továbbra is jogosult az ellátásra, ha a sérelmet szenvedett szabadságkorlátozásának ideje a három évet elérte vagy meghaladta.

A kérelmeket a nyugdíjfolyósító szervhez kellett benyújtani. A kérelmek az adott ügyfélhez tartozó nyugdíjügybe kerültek besorolásra. Mivel ugyanolyan időtartamú, más szabadságelvonások miatt is lehetőséget biztosított a jogszabály a juttatásra, a helyt adó határozatok alapja az elszenvedett sérelem ideje lett, így önállóan, csak a rendőrhatósági őrizet mellett munkatáborban fogvatartottak ügyei sajnos nem vizsgálhatók.²⁵

A VONATKOZÓ KÁRPÓTLÁSI IRATOK

Fentiek alapján megállapítható, hogy a 267/2000. (XII. 26.) Korm. rendelethez sorolható kérelmek iratanyagai nem képeznek önálló csoportú irategyüttest. Ezzel ellentétben a kárpótlással, a nyugdíj-kiegészítéssel, valamint a nemzeti gondozással foglalkozó kérelmek szervesen összetartozó iratok. A teljes irategyüttes egy helyen, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltárban található. Ha egy igénylőnek többfajta kérelme volt, azok fizikálisan is egybe lettek rendezve, és vonalkódos azonosítást kaptak. Jelen fejezet címe „a vonatkozó kárpótlási iratok”, de fenti sajátosságok miatt a továbbiakban részletezett irattípusok mindhárom esetkorre vonatkozhatnak, így a kárpótlási megnevezés itt gyűjtőnévként kezelendő.

Általánosságban kijelenthető, hogy ezek az ügyek mind kérelemre indultak, tehát azok az iratok találhatók benne, amit az ügyfél becsatolt, illetve a hatósági eljárás állomásait tükröző dokumentumok. Valamennyi ügyben minimálisan megtalálható irattípusok a következők:²⁶

1. Kérelem, adatlap:

A kérelmen mindig feltüntetésre kerülnek a kérelmező és a sérelmet szenvedett személyes adatai, és az esetek legtöbbségénél megtalálható az elszenvedett sérelem hosszabb-rövidebb leírása, ismertetése.

²⁵ Magyar Államkincstár–Nyugdíjfolyósító Igazgatóság 2018 februárjában és 2020 nyarán adott szóbeli tájékoztatása alapján.

²⁶ A történeti kutatás szempontjából legfőképpen az első három kategória válhat érdekessé: a kérelem maga, a sérelem elszenvedésnek dokumentumai, és a rokonai kapcsolat igazolásai.

2. Az elszenvedett sérelmet igazoló iratok:

Az elszenvedett sérelemhez kapcsolódó dokumentumok három részre oszthatóak aszerint, hogy valamely korabeli okirattal (akár eredeti formában benyújtott) akarták a sérelmet igazolni, vagy más szervezet, intézmény által kiadott igazolással, illetve tanúval vagy saját nyilatkozattal.²⁷

Korabeli dokumentumok:

- kitelepítést elrendelő véghatározat;
- kitelepítést megszüntető határozat;
- internálásról szóló véghatározat;
- internálás megszüntetéséről szóló határozat;
- internálótáborból történt szabaduláskor kitöltött lakcímkijelentő;
- internálótáborból történt szabaduláskor aláírt titoktartási nyilatkozat;
- internáltak nyilvántartó kartonjai;
- közbiztonsági őrizetbe helyezésről szóló határozat;
- utazási igazolvány;
- fotók, korabeli napilapok kivonatai;
- iskolai bizonyítvány (például: a hortobágyi kitelepítettek esetén a gyermekkorúak ott tartózkodását igazolta);
- munkakönyv;
- társadalombiztosítási okirat;
- a kárpótlási folyamat előtti időkből származó önéletrajz.

Más intézmények, szervezetek, által kiadott igazolások:

- Magyar Politikai Foglyok Szövetségének (POFOSZ) igazolása,
- Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB) igazolása,
- Recski Szövetség igazolása,
- Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesületének igazolása,
- Történelmi Hivatal okiratai,
- Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárának (ÁBTL) dokumentumai,
- Belügyminisztérium igazolásai,
- levéltári igazolások,
- A kárpótlási hatóság mellett működő Társadalmi Kollégium állásfoglalása.

²⁷ A felsorolt iratok listája bizonyosan nem teljes, csupán azok a példák kerültek felsorolásra, amelyekkel a szerző az iratkeletkeztető kárpótlási hatóságoknál előbb hatósági ügyintézőként, majd vezetőként biztosan találkozott.

Nyilatkozatok:

- A kérelmet benyújtó személy nyilatkozata, amely jellemzően egyedüliként nem volt elég a sérelem elszenvedésének igazolására, de értékes forrásanyag lehet a téma kapcsán. A nyilatkozatok típusa nagyon széles körű: a pár sorostól egészen a hosszú oldalakon leírt visszaemlékezésig minden megtalálható.
- Tanúnyilatkozat, amely legjobban akkor volt hasznosítható, ha olyan személyek írták alá, akiknek személyes, közvetlen tapasztalataik voltak az elszenvedett sérelemről.

3. A sérelmet elszenvedő személyhez fűződő rokoni kapcsolatot igazoló okiratok:

- születési anyakönyvi kivonat, keresztlevél;
- házassági anyakönyvi kivonat, házasságlevél;
- halotti anyakönyvi kivonat, holtta nyilvánító okirat;
- személyi igazolvány, útlevél;
- örökbefogadási határozat;
- névváltoztatási határozat;
- hagyaték átadó végzés;
- öröklési bizonyítvány.

4. Hatósági iratok:

a konkrét kérelemhez kapcsolódó hatósági ügy dokumentumai: például hiánypótlási felhívás, határozat, hatósági bizonyítvány.

ÖSSZEGZÉS

Bízom abban, hogy tanulmányommal teljes képet adtam arról, hogy a rendszerváltoztatást követően a jogalkotás és a jogalkalmazás mit próbált tenni azért, hogy a II. világháború utáni kommunista diktatúra jogsértéseit elszenvedő áldozatok anyagi, illetve erkölcsi rehabilitációban részesüljenek. Fontos azonban megjegyezni, hogy tökéletes, mindenki igényeit kielégítő rendszer nem létezik, így a kárpótlási rendszer sem volt az. Mára a kárpótlás örökségeként az összegyűlt iratanyag tudományos szintű feldolgozása az új feladat, így állítva emléket a sok szenvedést, nélkülözést megélt, szabadságuktól megfosztott embereknek.

RESUMES

RÓBERT HERMANN

ZSIGMOND KEMÉNY IN THE PEACE PARTY: CONTEMPORARY
OPINIONS AND SELF-PORTRAIT

The study examines two questions in connection with Zsigmond Kemény's 1849–1850 court martial apologia.

1. What did Kemény put in writing about his own 1848–1849 endeavors, and how much of his account can be verified by other contemporary resources?
2. How did his contemporaries view his 1848–1849 political role?

Although the work is mostly remembered as a memoir, a meticulous reading reveals that the *personal element* goes mainly missing. Kemény the *eyewitness* familiarizes the reader with the events unfolding before him, but he rarely comments on his *own role*. One part of his work documents events that can be substantiated by no other sources (and by the same token, there are none to disprove them); however, another part can be verified by information in contemporary diaries and memoirs. This especially applies to his descriptions of the so-called *Békepárt* (Peace Party) and the negotiations between György Klapka and General Artúr Görgei.

On the other hand, contemporary testimonies do not support the opinion that Kemény was either a leader of the Peace Party or one of its principal ideologues. Also speaking against this contention is the fact that Kemény spoke up *not a single time* at any of the open parliamentary sessions in Debrecen, strongly indicating that the image evinced by the well-conceived apologia is not compatible with other sources.

ZSOLT DUBNICZKY

CONVERGENCE OF CHARITY AND ART: APPLIED ARTS EXHIBITION
IN ALAJOS KÁROLYI'S PALACE IN 1876

Significant flooding that caused serious material damage hit settlements along the banks of the Danube and Tisza rivers in 1876. At Prime Minister Kálmán Tisza's request, aid arrived from nearly every part of Hungary and even from abroad. Charity events to help flood victims were organized, including by the Károlyi Palace, located behind the National Museum in Budapest. The palace hosted an art history and applied arts exhibition in 1876, the main goal of which was raising funds for flood victims, but the exhibit had already seemed to carry the promise of something greater by the time of its opening. The exhibition was the brainchild of Count Pál Ferenc Zichy's wife Anna Kornis, who was assisted by a committee made up of experts, ministers, church leaders and nobles interested in art.

The exhibition was ceremoniously opened by Queen of the Belgians Marie Henriette (daughter of the Palatine of Hungary Joseph Anton Johann, who had earlier endeavored to beautify Pest) and Prince Philipp of Coburg and his wife Princess Louise in Alajos Károlyi's palace on May 10th. In addition to the organizers, the event was also attended by numerous nobles, church leaders and government officials. The exhibition, which remained open for more than one month, was visited by a total of 18,400 people, including King of Hungary Franz Joseph, whose appearance on May 21st generated great attention and interest in Budapest and the Magnate's Quarter.

Proceeds from the exhibition went to help Danube and Tisza flood victims, including people living in Budapest, Transylvania and Croatia.

LÁSZLÓ L. LAJTAI

REINTERPRETATION OF ETHNIC RELEVANCE IN EARLY
HUNGARIAN HISTORY IN HUNGARIAN SECONDARY SCHOOL
TEXT HISTORY BOOKS IN THE ERA OF THE DUAL MONARCHY

Examining the portrayal of the topics preceding the founding of Hungary, specifically questions related to the broader meaning of ethnogenesis, in the history textbooks used in Hungarian secondary schools during the Era of the Dual Monarchy, the study examines the points of view that maintained continuity throughout the era and also the chronology of the changes that emerged contemporaneously. The traditional Hungarian origin myth, testifying to Hunnic-Hungarian *ethnic continuity* and canonized since the end of the 13th century, had come under scrutiny by the second half of the 18th century. However, in the decades following the Hungarians' defeat in the 1848–1849 Revolution, it regained popularity only to lose legitimacy suddenly in the 1870's and 1880's. Since the Huns' linguistic affiliation remained indeterminate due to a lack of sources and information on the Huns found in Hungarian chronicles was revealed to be of foreign origin, there could be no scientific argument in support of the thesis of Hunnic-Hungarian ethnic continuity. As an aside to this shocking disclosure, the origin story of the Székely people, considered as the Huns' "residual descendants" *par excellence* in the traditional origin myth, became open-ended. In parallel to the initial domestic institutionalization of comparative linguistics, the contention that Hungarian was a Finno-Ugric language became accepted, although a passionate and multifarious debate commenced on the origin of the Hungarian language being conclusive in terms of the origin of the Hungarian ethnos and whether Ugric or Turkic elements and grammatical characteristics were more archetypal.

A discernable mark was left on Hungarian history textbooks of the Dualist Era as a consequence of the debated questions. On the one hand, the manner in which textbooks introduced the prevailing scientific viewpoint on the origin of the Hungarian ethnos virtually changed from decade to decade. On the other hand, the pedagogical disadvantage of being unable to take a clear and coherent stance on Hungarian ethnogenesis became apparent. Thirdly, the essential contradictions between the traditional origin myth and scientific findings engendered serious didactical problems. However, the latest research findings proved compatible from several perspectives with contemporary official Hungarian national ideology. On the one hand, a scientific foundation for ethnic admixture dating to prehistorical time was thus constituted, which assisted the evolution of the essentially and characteristically *political* nature of Hungarian nation conception. On the other hand, it also indicated that the population of Hungary indeed lacked autochthonous elements, toppling not only the

myth that the ancestors of the Hungarians had arrived on the territory of the country later than the ancestors of the ethnic minorities of the Kingdom of Hungary as of the 19th century, but also pulling the rug out from under ethnic minority ideologies based on the vindication of indigenusness.

LÁSZLÓ ANKA

“I AM DOING TERRIBLY ARDUOUS WORK.” – ALBERT APPONYI IN
THE 1905 ELECTION CAMPAIGN

One of the most important moments in the Hungarian political history of the Era of the Dual Monarchy was the snap parliamentary elections in January 1905. The reason why was that the Liberal Party – which for thirty years had secured the parliamentary majority for the prime ministers of the pro-Compromise political parties of ‘67 that led the Kingdom of Hungary – suffered a catastrophic defeat. The anti-system Party of Independence and ‘48, which had been in opposition for decades, won the election, but the King of Hungary Franz Joseph did not allow the party to form a government for another year.

A few weeks before the election, Count Albert Apponyi had joined the pro-independence camp, even though for decades he too had stood with the ‘67ers.

In the current study, I present the manner in which Apponyi participated in the election campaign, his activities in the various parts of the country on the campaign trail, his campaign rhetoric, the explanations he gave for leaving the ‘67ers and coming out in support of the ‘48ers and how he raised campaign funding on behalf of his fellow candidates. It is also important to determine to what extent he himself believed that the opposition could defeat the governing party and just how great a role his participation played in the victory.

With the assistance of period press reports, we travel the campaign trail together with Apponyi. Through private correspondence we discover just how surprised he was by the election result, and finally we learn how and from whom he received financial help in order to do his part in supporting the election and his new party financially.

SCHWARCZWÖLDER ÁDÁM COMMON AFFAIRS, SHARED RESPONSIBILITY?

How much input did the Hungarians have on the common foreign and military policies of the Austro-Hungarian Monarchy? The question is not insignificant in light of the lost world war and the Treaty of Trianon, for on the one hand, by summer 1914, in the wake of decades of diplomatic negotiations, two rival blocs of Great Powers had emerged. As part of the Monarchy, Hungary was a member of the Triple Alliance. On the other hand, the Monarchy entered the war from a position of weakness because of its significant lag in the on-going arms race.

After the collapse, the Hungarian decision makers responsible (politically active prior to 1914 and still so after 1920) generally tried to deflect blame by pointing out that Hungarian politicians had had minimal (or no) influence on the foreign and military policies of the Monarchy. Even today, many Hungarians, perhaps by virtue of this or as an assuagement of their own consciences, are susceptible to regarding the foreign and military policies of the Monarchy as if “others” had decided on their behalf. In other words, Hungary had “simply” gone with the flow before being caught in a maelstrom and dragged into the abyss.

For this very reason, on the basis of the Austro-Hungarian Compromise of 1867, the study examines the original intentions underlying the system of common affairs and reviews the various forums leading Hungarian politicians used (or could have used) to influence the common affairs of the Monarchy. The study also considers the complicated and thus difficult-to-answer question of how exclusively Hungarian interests (if they even existed) were addressed in foreign policy. Finally, the study attempts to identify to what extent mutual distrust between the Hungarian political elite and the military leadership was culpable for the technically deficient and undermanned military force.

DÁVID LIGETI

ROAD TO WAR: GENERAL FRANZ CONRAD VON HÖTZENDORF AT
THE HELM OF AUSTRO-HUNGARIAN MILITARY FORCES
(DECEMBER 12TH, 1912 – JULY 28TH, 1914)

By December 1912, General of the Infantry Franz Conrad von Hötzendorf had been appointed Chief of Staff for Austro-Hungarian military forces for a second time. In the 2018 Yearbook of the VERITAS Institute, I highlighted the main points of his first time at the helm (1906–1911). In the current study, I present from Conrad’s perspective the approximately 18-month period that precedes the First World War. I show how the general as an “apostle of preventive war” follows international events (primarily the Balkan Wars) and the internal affairs of the Monarchy, among which the Redl Affair in 1913 makes the most significant impact. I cover in detail his relationship with Franz Ferdinand and their conflict. At the end of the study, I present the main developments of the July Crisis.

KÁLMÁN ÁRPÁD KOVÁCS
THE “TISZA OR KÁROLYI” CONUNDRUM IN HUNGARIAN
PROTESTANT THOUGHT ONE HUNDRED YEARS AGO

The Trianon syndrome of Hungarian historical thought is centered on the set of questions concerning the lead-up to the events of 1918–1921. The current study attempts to probe the Hungarian Protestant Church’s interpretation of the “Tisza or Károlyi” conundrum from one hundred years ago. There are essentially three questions to scrutinize:

- 1.) Which issues did Protestant historical writers prefer István Tisza to Mihály Károlyi?
- 2.) Correspondingly, which mistakes did they blame on Tisza?
- 3.) From the Protestant perspective, to which social group was the “Tisza vs. Károlyi” debate most relevant?

Three works provide the basis of the analysis:

- 1.) The sermon of Pastor Áron Szilády (1837–1922) of Kiskunhalas, delivered on October 27th, 1918, which his chaplain and later successor Benjámin Ván (1892–1985) summarized and commented upon in 1955 on the basis of his contemporary notes.
- 2.) An authentic *in situ* journal article from László Ravasz (1882–1975) published in November 1918.
- 3.) An apologia-memoir written by Dezső Baltazár (1871–1936) in August 1920.

Fluctuating between supporting Tisza’s political party and the principles of independence, Protestant thought from one hundred years ago generally held that Mihály Károlyi should have accepted from the very beginning the necessity of armed self-defense and the self-organization of Christian-Social agricultural thought so that with the help of a new mass movement he could have ditched urban-based (specifically in Budapest) pro-putsch politics and freed his government from the clutches of internationalist forces. In terms of direction and methodology, this policy decision would have meant orienting the country away from both aristocracy (as epitomized by Dezső Bánffy and István Tisza) and social-revolution. Protestant thought considered Károlyi incapable of ushering in this policy, for he was characterized by an abnormal need for attention-seeking, compulsive hyper-ambition and self-blaming / excessively compensating historical knowledge stemming from early physical disability. Although partisans of the strictly pro-Tisza camp wanted the great Protestant prime minister to be seen as the positive historical essence for all of Hungarianness, they did not hide the fact that Tisza’s personality was not free of psychological trauma. Stemming from experience in 1711 (when Rákóczi’s War of Indepen-

dence had concluded) and the immediacy of the Romanian ethnic bloc, Protestant thought evolved into unique Calvinist support for the Habsburgs. Even Tisza's critics acknowledged that he endeavored to effectuate high moral standards in public. However, they emphasized that Tisza's gentlemanlike behavior was in the worst sense of the word. He was stiff and unloved while his severity sometimes approached mercilessness, all of which was fed by the blindness of faith. Delicately stated, his critics did not hide their contention that personality-warping torment stemming from personal unhappiness affected him as well. If we assume that Károlyi was furious and Tisza exhibited unhealthy rigidity, then we can interpret it as part of a larger tragedy of a general loss of faith in the country. The hell and suffering of the world war ultimately led to the complete moral decay of Hungarian internal degeneracy rising to the surface. Therefore, according to Protestant thought, the hateful foolishness of the leadership and the frivolous deterioration of the Hungarian people ultimately pointed the way to complete national collapse at the end of the war.

GÁBOR SZTANCS

THE MINISTER RESPONSIBLE FOR LAYING THE GROUNDWORK
FOR NATIONAL SELF-DETERMINATION. THE MINISTRY FOR
NATIONAL MINORITIES UNDER OSZKÁR JÁSZI IN AUTUMN 1918

In the final years of World War I, the principle of national self-determination, i.e., Wilsonianism, quickly spread among the political, intellectual and ethnic minority circles of the eventually triumphant Great Powers, the victorious small nations and the vanquished countries. Led by Mihály Károlyi, the first Hungarian People's Republic arose after Hungary's defeat in the war. Both he and Oszkár Jászi, Minister for National Minorities, endeavored to secure the integrity and independence of the country. In the interests of keeping both, they took aim at the "principle of national self-determination". Jászi did not wish to give up territorial integrity, especially in the lead-up to the start of the peace conference. He believed that territories surrendered in advance would be considered as a "fait accompli" over the course of the peace negotiations, and the plebiscitary right of the Hungarian people would be overridden. In the interests of sidestepping this predicament, Jászi proposed the idea of *korlátozott nemzetiségi önrendelkezés* (limited national self-determination).

In light of the circumstances, the ministry responsible for coordinating self-rule for nationalities residing in Hungary was expeditiously formed at the end of October and beginning of November 1918. The ministry engaged in serious domestic and foreign propaganda activities, especially with regard to breakaway territories and nationalities. The country soon initiated propaganda in favor of maintaining Hungarian integrity that emphasized the principle of the plebiscite in establishing internal ethnic boundaries. Jászi's nationalities policy also tried to make use of other tools and means, one of the most important of which was the immediate support for and encouragement of regional plebiscites by the Ministry for National Minorities to decide ethnic affiliation in the various territories.

Róbert Gragger's impressive action to gather signatures played an important role in formulating Jászi's idea of holding plebiscites. From the beginning, the expectation of holding plebiscites in majority Hungarian or German territories played an important role over the course of the Hungarian government's preparations for the peace negotiations. Moreover, in the final official statement made by the Hungarians in Paris, Albert Apponyi argued that the plebiscite was one of the most effective principles on which to make a stand in the effort to keep majority Hungarian territories from being lost through the peacemaking process.

ATTILA RÉFI

THE CENTURY-LONG LIFE OF LIEUTENANT GENERAL IMRE CSÉCSI NAGY (1868–1967). PART II: SENTENCED TO DEATH IN THE NAGYVÁRAD CONSPIRACY TRIAL

Revolutions and the collapse of Historic Hungary in the wake of the First World War sent shockwaves through most of Hungarian society, including Colonel Imre Csécsi Nagy, who after retiring from active duty lived in Nagyvárad, a city significantly impacted by these events. Initially, Nagyvárad fell under the control of the Republic of Councils, followed by Romanian occupation in April 1919. The majority of residents considered the presence of Romanian troops in their city as temporary, so when informed that the Romanian military had begun withdrawing from Hungarian territories, all of Nagyvárad held out hope that the Romanians would also depart from their city. Supposing that Miklós Horthy's National Army would initiate an attack against the Romanians, they worried about the communists taking advantage of the vulnerability of the city and seizing power again in the lag between the Romanian withdrawal and the arrival of Hungarian troops.

In light of these events, Csécsi Nagy resolved to form an organization to provide support to the Hungarian military and hinder the undertakings of the communists. Together with Vilmos Cserey, a hussar lieutenant colonel whom he successfully recruited, Csécsi Nagy convinced numerous individuals, mainly former officers, to help him with his plans. Through First Lieutenant Lóránt Csapó of the National Army, he tried to contact the Hungarian General Staff. On the afternoon of December 20th, an unknown person passed Cserey two documents allegedly from the General Staff. One was a letter of commission authorizing Cserey to lead the Nagyvárad organization. The other was a detailed instructional letter on how to form the organization. Cserey delivered both documents to Csécsi Nagy. The Romanians, who had been keeping them under surveillance, arrested both men and discovered the documents on that same night.

Mass arrests were initiated within days, leading to numerous prominent representatives of Nagyvárad's Hungarian community being jailed. On January 12th, 1920, the most high-profile defendants, including Csécsi Nagy and Cserey, were transferred to Kolozsvár. Eight men were ultimately brought before a judge: Csécsi Nagy, Cserey, Major Albert Szunyogh, Lieutenant Colonel Sándor Birta, Deputy Mayor Ödön Lukács, notary public György Örley, county judge Tihámér Jankovich and First Lieutenant Csapó.

The first hearing took place in Kolozsvár between February 3rd and 7th, 1920. The defendants were sentenced to death with the exception of Örley, whose punish-

ment was fifteen years of hard labor. However, in the wake of Entente intervention and on appeal, the rulings were overturned. A new trial was ordered, which was held in Nagyvárad between July 17th and 24th, 1920. Csécsi Nagy, Cserey, Csapó and Jankovich once again received the death sentence. Lukács and Szunyogh were sentenced to hard labor. Birtha and Örley were acquitted. Under intense international pressure, however, the Supreme Military Tribunal in Bucharest nullified the rulings and the defendants were released. In the wake of the ruling, Csécsi Nagy settled in Hungary.

IZABELLA DRÓCSA

“THE VICTORIOUS REVOLUTION OF THE PROLETARIAT WILL
AVENGE OUR DEATHS!” THE SALLAI-FÜRST TRIAL

In 1931, the central leadership in Moscow initiated an investigation against the *Kommunisták Magyarországi Pártja* (Party of Communists in Hungary, hereafter KMP) because all of its agitational activity following the downfall of the dictatorship of the proletariat had failed because of actions taken by Hungarian authorities. As a consequence of the investigation, the Communists commenced another organizational attempt, the historical fact-finding of which establishes that as of spring 1931, Sándor Fürst maintained regular contact with Lajos Koszper and his wife, whose flat was accessible to KMP members. Thereafter, the couple rented a property for the Bolshevik movement at 32 Thék Endre Street in the VIII District of Budapest. The members of the movement converted the property into an office, founded the secretariat of the party, edited newspapers entitled *Kommün* (*Commune*) and *Ifjú Proletár* (*Young Proletarian*) and maintained regular contact with the central committee in Moscow, which gave orders and provided the material assets necessary for the KMP to operate. Additionally, the Communists corresponded with György Kilián, leader of the *Kommunista Ifjómunkások Magyarországi Szövetsége* (Alliance of Communist Youth Workers in Hungary), in the interests of spreading Leninist ideology among a wider youth audience. Ultimately, KMP members were caught in the act and arrested by Hungarian authorities in July 1932.

After concluding its investigation, the police handed over the arrested suspects and evidence to the prosecutor's office in July 1932, where István Széchy as the prosecuting attorney initiated a separate hearing in the Sallai-Fürst case in connection with the declaration of martial law by the minister of domestic affairs in the wake of the Biatorbágy bombing / train derailment in September 1931 and Minister of Justice Tibor Zsitvay's decision to extend the possibility of administering military justice. Imre Sallai and Sándor Fürst were the leaders of the movement and had also laid the groundwork for protests in the capital in August. Charging Sallai and Fürst with committing subversion under Article III of 1921, Széchy requested an *ex tempore* judicial forum solely in their case. Simultaneously, prosecution of the other party members proceeded in ordinary court since supplementary investigations were necessary in their cases. On the basis of a martial law procedure, Imre Sallai and Sándor Fürst were sentenced to death on July 29th, 1932, and executed on that same day.

KRISZTINA BOGNÁR-KISS**STUDENTS OF THE DEPARTMENT OF AGRICULTURE AT JÓZSEF NÁDOR UNIVERSITY OF TECHNOLOGY AND ECONOMICS IN 1934–1944**

In the Interwar Era, one of the most outstanding higher education institutions in Hungary was the Royal Hungarian József Polytechnic. When Article X of 1934 was enacted, the name of the institution was changed to József Nádor University of Technology and Economics. In addition to technical studies, the five faculties of the new university were advanced economics, commerce, public administration, veterinary medicine and agriculture. The university also taught basics of forestry and mining.

The personal and academic information of the students enrolled in the Department of Agriculture is available through student registry / recordkeeping. In the registers used from 1934, every student's personal and academic information could be found in one place. On the occasion of initial enrollment, a student's formal name, place of birth (including county), date of birth, religion, result on the matriculation examination and the name / type of the secondary school previously attended were entered into the register. Later, if the student underwent a name change or withdrew from the university, a note was made. In connection to the student's studies, the form listed the completed courses by name and semester, the names of his professors and the grade received in the event that the student met course requirements (or an entry indicating that a given course should be repeated). Data related to *szigorlat** grades, the final transcript and the degree in agriculture were proof of completion of the curriculum.

During the course of reviewing the entries in the student registry, we performed a statistical analysis to see how enrollment figures, i.e. sex and religion ratios, changed year over year. Data on place of birth showed us in which parts of Hungary a university-level education in agricultural studies had been valued, while academic data pertaining to enrollment indicated what percentage of students had made preparations for a post-university life – be it practical or theoretical in scope – connected to agrarian society.

On the basis of the information in the student registry, we observe that the size of the student body of the Department of Agriculture at József Nádor University of Technology and Economics grew slowly but gradually over the period under review. The vast majority of students was from either Budapest or the breadbasket of Hungary and belonged to the Roman Catholic faith. For secondary school, most of them had attended *gimnázium* (high school), although a significant number of enrollees had come from vocational schools, where they had gained basic skills in need of further development at a higher-educational level.

*Comprehensive exam covering several semesters' worth of material

GÁBOR HOLLÓSI

LEGISLATIVE ACTIONS RELATED TO HUNGARIAN ANNEXATION
BETWEEN 1938 AND 1941

The late 1930's and early 1940's – in the shadow of the Second World War and then during – were a time of great territorial expansion for Hungary, which saw the return of first a thin southern sliver of the *Felvidék* (Hungarian Highlands) in 1938, followed by the Subcarpathian territories in 1939, a part of Transylvania in 1940 and finally the re-annexation of the *Délvidék* (Southlands) territories in 1941. Reintegration of parts of the country under foreign control for two decades was of course not without difficulty. So-called annexation laws and their accompanying amendments testify to this. The study takes these laws into consideration and shines a light on the numerous public administrative tasks that arose as a consequence of the reacquisition of territory.

ANDRÁS JOÓ

FROM THE SHORES OF THE BOSPHORUS TO BUDAPEST AND
STOCKHOLM. THE DIARIES OF MRS. ANTAL ULLEIN-REVICZKY
NÉE LOVICE LOUISA GRACE CUMBERBATCH MIRROR HUNGARIAN
POLITICS, SOCIAL LIFE AND DIPLOMACY
(JANUARY 1941 – SEPTEMBER 1942)

A well-known opponent of Nazism and key figure in Hungarian wartime foreign policy with unprecedented power in setting press policy, Antal Ullein-Reviczky penned his famous, oft-cited memoir *Guerre allemande – paix russe* in Kandilli in 1946, shortly after the end of World War II. Only a few years earlier, Hungary had tried to negotiate a separate armistice with the western Allies in this picturesque village on the Asiatic shores of the Bosphorus, home of the esteemed British diplomat Cyril James Cumberbatch, whose daughter Lovice Louisa Grace married Antal Ullein-Reviczky in 1929.

The current study is based on her meticulously kept handwritten diaries, valuable reminders of what life was like when Hungary was locked and barred behind Nazi-occupied territory. The Cumberbatch family possessed illustrious and extensive historical roots. When he married, Ullein-Reviczky joined a family that, having produced a long line of outstanding diplomats, belonged to the political and diplomatic elite of the British Empire. As an interesting aside, Benedict Cumberbatch, who starred in the series *Sherlock Holmes* and portrayed Alan Turing in *The Imitation Game* (2014), which earned him an Academy Award nomination for Best Actor, is a scion of the family. The valuable diary entries describe significant moments in a way that official historical records rarely can, bringing to life the reality of wartime Budapest. The diary also provides accurate data about Hungary's first cautious steps towards making peace and the individuals involved.

Augmented by selected diary entries, the study covers the years 1941 and 1942, while the initial subchapter functions as a type of introduction, hinting at entries from 1943–1944 that bring to light the close relationship between Raoul Wallenberg and Antal Ullein-Reviczky. (Some of these entries have already been made good use of in research related to the famous Swedish humanitarian by Susanne Berger and Vadim Birstein).

The author of the study has been granted access to the diaries by Lovice Mária Ullein-Reviczky (Founder of The Antal Ullein-Reviczky Foundation), who put together precise transcripts of the entries and provided essential information. We offer our sincere gratitude as this study could not have been published without her active assistance. Furthermore, we hope the study draws the attention of historians studying the era to the importance and benefit of conducting continuous research on privately held heritage.

KATALIN TAKÁCS-OROSZ – LÁSZLÓ OROSZ
HISTORIOGRAPHICAL OVERVIEW OF THE DELIBERATIVE
ANALYSIS OF THE POST-WWII INVOLUNTARY MIGRATORY
PROCESSES OF THE GERMANS OF HUNGARY

For a long time, researching the migratory processes and coercive measures inflicted upon the ethnic Germans of Hungary in relation to their post-1945 “collective punishment” was considered a taboo subject. During the era of the communist one-party state, the ethnic Germans of Hungary, i.e., the “fascist German minority” and “Hitler’s fifth military column”, were so ideologically and politically burdened by their stigmatized past as to make even objective scientific research about them a taboo undertaking. During the Stalinist period, off limits was their entire 20th-century history: the events of World War II, the preceding decades of the Horthy Era and even the post-1945 reprisals. From the era of openness at the turn of the 1960’s/1970’s, circumstances were relaxed to some extent, allowing for strictly controlled study of the ethnic Germans pre-1945, at which point only research into their expulsion/deportation/reparative work/forced removal remained politically sensitive and closed off completely. The dam finally broke in the 1980’s, during the final phase of the Kádár Era. The tendency to make historical research a prisoner of political and ideological expectations, however, did not end until the System Changeover.

The emblematic changes of 1989/90, which outlined the boundaries of a new political era, did not constitute a turning point in the field of historical research on the Germans of Hungary. For many years, research into the longtime taboo subject of expulsion had been conducted with increasing degrees of freedom, so the demonstrative manifestations of invoked political rehabilitation of the System Changeover Era merely legitimized the process. By the same token, it would be an oversimplification to talk only of a pre- and post-1990 era, so the decade spanning the years sandwiching the System Changeover – a period when the subject was indisputably booming – can be pinpointed. The negatively and then positively indicative background of *politicum* in conjunction with the subject’s boom phase died down only in the second half of the 1990’s. With a number of long-standing theoretical and methodological innovations gaining ground, a new era of research into the topic was underway. An evident sign of the breaking of the traditional monopoly of the political and events-based historical approach was the increasingly dramatic application of social-historical aspects, comparative explorations of local and regional processes and a shift ultimately from the macro- to the micro-level.

These processes and historical results are found throughout the historiographical study.

DÁVID KISS

THE FUNDAMENTALS OF HUNGARIAN COMMUNIST PARTY POW
POLICY IN THE WAKE OF THE CONCLUSION OF WORLD WAR II
AND THE 1945 HUNGARIAN PARLIAMENTARY ELECTIONS

In Hungary as in other countries, bringing home prisoners of war (POWs) from abroad was a priority in the wake of the conclusion of World War II, not only for humanitarian and social reasons, but also economic considerations. For all intents and purposes, every political party and several non-governmental organizations handled the question as a primary concern, and it was a consequential issue in the lead-up to the 1945 parliamentary elections. The study analyzes the Hungarian Communist Party's actions in connection with POW policy. On the one hand, the study considers the entities making up the Communist Party's internal organization but also examines the endeavors of related "faux civic" organizations that worked to return POWs to Hungary. Hungarian Communist Party policy focused special attention on triumphing in the elections in 1945. During the earliest stage of the campaign, the Soviet Union freed and sent home several POWs in the hopes that the gesture would improve the electoral chances of their favorite political party. However, the terrible mental and physical condition of the returning POWs coupled with Mátyás Rákosi and his Communist comrades' vulgar propaganda further fueled the Hungarian people's hatred, later reflected in the not-yet-manipulated election results, towards the occupying Soviets and their accomplices.

ORSOLYA BÜKY

“HOWEVER PARADOXICAL IT MAY SEEM, THE AGENDA IS TO
CLEAN UP THE POLICE.” – THE ROLE OF THE HUNGARIAN
COMMUNIST PARTY IN THE FORMATIONAL PROCESS OF THE
HUNGARIAN STATE POLICE

We have heard several “historical narratives” on how the political changes that took place in Hungary between the end of 1944 and spring 1949 have been assessed, although having analyzed the formational process of the Hungarian State Police, we find confirmation of the opinion that the final objective of the Hungarian Communist Party (in response to the Russian script, which was undergoing continuous adjustments until 1947) was to establish a Soviet-style totalitarian dictatorship whose main tools, from the moment of its founding and in accordance with its *moszkovita*, i.e., hard-line leadership’s guidance, were the terror organizations under its control.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

“POLITICIANS, YOUR FATE IS TO FAIL.”

FERENC B. FARKAS’ POLITICAL WITHDRAWAL AND SUICIDE
ATTEMPT (1948–1950)

In the Stalinist dictatorship that began to form in Hungary after 1947, politicians of the National Peasant Party who refused to collaborate as fellow travellers with the Communists could choose between two alternatives: to emigrate from Hungary or to remain and withdraw from public life. Several of those who chose the latter returned to politics for a short time during the 1956 Hungarian Revolution. This fate awaited one of the founders and leading politicians of the National Peasant Party, Ferenc B. Farkas (1903–1966), as well. The present study examines a little known and documented period of Farkas’ career, namely his gradual withdrawal from politics after 1948 with special regard to his suicide attempt taking place on February 13th, 1950. On the basis of the written opinions and reminiscences of his contemporaries, friends and physicians, I have placed the event within the personality of the politician. I have analyzed to what extent the liquidation of the Peasant Party and the advancing dictatorship in Hungary contributed to Farkas’ serious psychogenic reaction.

KRISZTIÁN GLAUB

PERPETRATOR AND VICTIM? PART I AS PERPETRATOR: VLADIMIR FARKAS AT THE STATE PROTECTION AUTHORITY (1949–1955)

After 1948, the year of the changeover to communism, significant political changes occurred in Hungary. With the merger of the Hungarian Communist Party and the Social Democratic Party, the Hungarian Working People's Party was formed and Hungary became a one-party state. Taking great steps, Hungarian society and the economy started down the Stalinist road paved by the Soviets. Buttressing the system and usurping more and more authority was the political / state police, which soon began operating as an independent authority (the *Államvédelmi Hatóság* or State Protection Authority), the dreadful fist of the people in power. A steadfast communist in his early twenties named Vladimir Farkas found his true calling within the inner workings of this organization. In the beginning, Farkas did wire-tapping and radio operations work, skills in which he had been trained in Moscow, at the state police. By 1949, the year after the Rajk Affair, he had also been involved in interrogatory and investigative work. From that point, there was no stopping. Over the course of the following years, the young secret police agent played an active role in various unlawful affairs of the Stalinist state. In the Rajk Affair, he interrogated Sándor Cseresznyés and Pál Justus, the latter with Soviet assistance. Over the course of the anti-Social Democratic witch hunt, Farkas was directly responsible for investigating Árpád Szakasits and György Marosán and was also involved in the investigation of Dr. István Ries. The real difficulties, however, came only subsequently. The mysterious case of the Szücs siblings and their coldblooded murder raised a number of questions that have not been entirely reassuringly answered to the present day. Vladimir Farkas' "original sin", however, was the Kádár Affair, where he personally became the interrogator of the former Minister of the Interior and later General Secretary of the Hungarian Socialist Workers' Party. As a result of later political changes, evidence of Kádár's weakness in his 1951 interrogation had to be buried, which later gave rise to outlandish and sadistic misbeliefs in both domestic and international public opinion. The starting point, however, was one and the same: Kádár himself and his surroundings. After the 1953 about-face, Stalin's death and Gábor Péter's (Vladimir Farkas' superior) downfall in connection to his Zionist affair, the situation at the State Protection Authority also changed. The Authority's independence came to an end when it was once again placed under the authority of the Ministry of the Interior, and the reexamination of the unlawful trials – albeit at a painfully slow pace and only for individuals tied to the labor movement – commenced. In the following year, consequently, János Kádár was released, who began a campaign of vengeance

against Farkas and his father Mihály Farkas, who had not taken up Kádár's case due to party line differences. This search for a scapegoat increasingly converged with the official direction of the Hungarian Working People's Party, which needed to find a responsible person at whom collective anger could be directed and to highlight its own innocence. In all this the guiltiest party himself, General Secretary Mátyás Rákosi, played a leading role. In the new situation, the oxygen around Vladimir Farkas was gradually being sucked out. In the end, pushed by his own supervisors, Farkas left the State Protection Authority in February 1955. The persecutory pursuit of Farkas and his father, whose career essentially ended upon being sent to Moscow, began in full thereupon.

ROBERT GÉCZI

THE PAUKER AFFAIR AS PRESENTED IN A HUNGARIAN
DIPLOMATIC CORRESPONDENCE

At the end of the 1940's, grand show trials were held against prominent communist politicians (Vladimir Clementis and Rudolf Slánský in Czechoslovakia, László Rajk in Hungary, Traicho Kostov in Bulgaria and Koçi Xoxe in Albania) in the fraternal, i.e., communist countries. In Romania Lucrețiu Pătrășcanu and thirty-three of his associates were brought before the court on charges of working with the Siguranța, the secret police forces in the Kingdom of Romania during the interwar period, and on accusations of being nationalists and falling under the influence of the bourgeoisie. The trial dragged on for six years, concluding in 1954, when he and his partner Remus Koffler were sentenced to death and executed. In the shadow of this trial – unlike in the other countries of the Eastern Bloc – a group of communist hard-liners aligned with Moscow was liquidated. With Stalin's approval, Minister of Foreign Affairs Ana Pauker, Minister of Finance Vasile Luca (László Luka) and Minister of the Interior Teohari Georgescu were purged from power on charges of rightwing deviation, cosmopolitanism and especially sabotage against socialist collectivism and the socialist economy. Written at the Hungarian Embassy in Bucharest in summer 1952, the "confidential" document referred to in the study focuses on Romanian press coverage of Ana Pauker and her associates' affair.

ATTILA SERES

EVACUATION FROM BUDAPEST TO MOSCOW: TWO CASE STUDIES
OF SOVIET CIVILIAN PARTICIPATION IN THE 1956 HUNGARIAN
REVOLUTION

Our study attempts to present the 1956 Hungarian Revolution from a unique prospective. On the basis of Russian archival sources, we wish to reconstruct two accounts, the main characters of which are Soviet citizens who coincidentally happened to be in Budapest at the time of the Hungarian Revolution and were involuntarily swept up in the events taking place on the streets of the capital. They were simple everyday civilians with no connection to the Kremlin's apparatus of suppression, Soviet public administration or any military or state security organization. In other words, their "participation" in the Hungarian Revolution exhibited neither conscious political motivation nor hostile repressive intent. As a result of anti-Soviet sentiment that had built up in Hungarian society following the Second World War, Hungarian revolutionaries nonetheless viewed them as enemies who belonged on the other side of the barricade. In turn, the Soviet citizens feared for their lives. One was Arkady Sidorov (1900–1966), a Soviet historian invited to Budapest by the Hungarian Academy of Sciences as part of an academic assignment. The others were highly qualified intellectuals and factory assembly line workers who had come to Budapest as part of a 60-person tour group. The study primarily looks at the survival strategies employed in their precarious situation and also describes how consular organizations in Budapest solved the challenge of sending them home as street battles raged all around.

PÉTER BERTALAN

THE CATHOLIC CHURCH'S RESISTANCE GROUPS IN HUNGARY IN
THE 1950'S AND 1960'S

During the Rákosi and Kádár Eras, the churches were attacked the most tenaciously, severely and ruthlessly by the apparatus of state authority. The counter-reactions of the churches were multitudinous. Not for one moment was *Treuga Dei* in effect between attacker and victim. In Hungary, one of the flagships of the historical churches is the Catholic Church, whose 20th-century history best exhibits the typical characteristics of the antagonism between the one-party state and the churches. The resistance shown by the clergy and congregation was often the most unified and resolute. The discipline inherent in a hierarchical framework and the devotion that faith engenders are both acceptable as a psychological explanation. It is difficult to find an explanation for the resistance and self-sacrifice of the average Hungarian whose everyday existence was constantly under threat. The Catholics of the Eastern Bloc, closed off from the outside world by the Iron Curtain, received messages and were given directions by the pope in a variety of means. Because it is typical and its impact determinable, the fate of the *Provida Mater* constitution is important to track. Methods of scientific analysis, research and presentation must also be innovative, which is what the study attempts to be.

ZSUZSANNA KÖRÖSI

“THERE WAS NOTHING SECRETIVE IN THIS...” THE LIFE OF A
CATHOLIC YOUTH COMMUNITY IN THE 1950’S AS PRESENTED IN
GYÖRGY ROZGONYI’S BIOGRAPHICAL INTERVIEW

In 1950’s Hungary, the state deemed active religious participation as unacceptable. Nonetheless, despite the bans and persecutions, many people looked for alternative ways to practice Christianity and to preserve and pass on their religious worldview. For a micro-historical approach, we can learn about how a Catholic community in Buda engaged in everyday Christian resistance in the decade or so that followed the political shift in 1948 through a biographical interview with György Rozgonyi, an emblematic Cistercian youth leader. Many people’s personal (religious) identity was put under pressure and even fractured by the communist dictatorship. Rozgonyi’s narrative formulates a self-representation in which a strong Catholic faith overwrites the expectations of anti-religious policy while striving to find the possibility of living a full life within the given social framework.

JÁNOS RÁCZ

THE DILEMMAS OF A GREY EMINENCE: A SOURCE FOR
ANALYZING THE POLITICAL HISTORY OF THE KÁDÁR ERA

At the 11th Congress of the Hungarian Socialist Workers' Party in 1975, István Katona, as János Kádár's "Grey Eminence" and close colleague, was given the opportunity to make recommendations about the composition of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party as part of the upcoming election of party functionaries. During the course of presenting this source, the study also attempts to answer why Katona was the functionary chosen to share his thoughts and personal recommendations in regard to the members of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party. Thus, the study introduces the author of the document, paying special attention to the years preceding the issuance of the source, when as the editor-in-chief of the daily newspaper *Népszabadság* Katona was confronted by several problems, most of which arose as a result of the curtailment of the New Economic Mechanism, which had been implemented in 1968. Katona had to counterbalance his constantly clashing deputy editors-in-chief. Kádár's "man" was committed only to policies that the General Secretary deemed appropriate. With the help of their patrons, the newspaper was, for all intents and purposes, the battlefield where the various opinions of the Party leaders clashed. The new editor-in-chief was an eyewitness to the daily struggles among the supporters of György Aczél, Béla Biszku, Sándor Gáspár, Lajos Fehér and Rezső Nyers. Katona was tasked with keeping the journalistic team together, but not at all costs. Presumably, his competence in carrying out his responsibilities convinced the General Secretary of the Hungarian Socialist Workers' Party that he should participate as an advisor in the 11th Congress of the Hungarian Socialist Workers' Party. Despite the fact that 1975 was the first year he was given such an opportunity – which the study presents – Katona had significant input on the makeup of the new Central Committee.

ZOLTÁN DÉVAVÁRI

IN A STATE OF COLLAPSE: THE CIRCUMSTANCES OF THE *DÉLVIDÉK* / VOJVODINA HUNGARIANS AT THE BEGINNING OF THE YUGOSLAV CRISIS (1988–1990)

Supported by archival documents from the Hungarian Ministry of Foreign Affairs and period press reports, the study presents the political history of the *Délvidék* / Vojvodina Hungarians and the evolution of Serbo–Hungarian diplomatic relations regarding the ethnic minority question at the beginning of the collapse of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, i.e., the second Yugoslav state.

The author of the study also expounds upon the so-called Yoghurt Revolution, which occurred in Vojvodina in October 1988, when Serbian authorities initiated a general attack on Hungarian institutions, minority rights and the erstwhile minority rights policies of Vojvodina. Just as at the beginning of the 1920's, one of the targets was Hungarian language education, whose former middle school network faced liquidation at the hands of the Serbs and was further diminished by the new republican educational act. Finally, the author maps out the evolution of Serbo–Hungarian diplomatic relations in the first months of the Antall government.

The author presents how contact was established between the Hungarian government and the *Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége* (Democratic Community of Vojvodina Hungarians) and expounds upon Hungarian Minister of Foreign Affairs Géza Jeszenszky's visit to Yugoslavia in June 1990 and his Serbian counterpart Aleksandar Prlja's reciprocatory trip to Budapest, where the minority question was thematized. Finally, he presents the history and background of the first attacks against the Hungarian press in Vojvodina by drawing a correlation between the aggressions and the first multiparty election in Serbia in winter 1990.

MIHÁLY NOSZKÓ-HORVÁTH
POST-WWII INTERNMENT AND EXPULSION AS PRESENTED IN
HUNGARIAN RESTITUTIONARY LAW AND IN RELEVANT
RESTITUTIONARY DOCUMENTS

Having been employed in legal practice prior to 1945, internment and expulsion as politically motivated curtailments of freedom truly became famous / infamous under the Communist dictatorship following the conclusion of World War II. Many thousands of people suffered hardship, some irreversibly. In recognition of this fact, the Hungarian legislature following the System Changeover determined that individuals having endured these two legal infringements, like victims of other legal curtailments, were eligible for legal (both ethical and monetary) restitution. Rehabilitation took several forms. The study analyzes various modes of recompense implemented in Hungary to address internment and expulsion. Moreover, when choosing the subject of the study, consideration was given to the fact that the year 2020 was the seventieth anniversary of both the Recsk Labor Camp “opening its doors” and the commencement of deportations to the forced labor camps located in the *Hortobágy*.

ZUSAMMENFASSUNGEN

RÓBERT HERMANN

ZSIGMOND KEMÉNY IN DER FRIEDENSPARTEI – ZEITGENÖSSISCHE MEINUNGEN UND SELBSTBILD

In der Studie werden im Zusammenhang mit der Verteidigungsschrift von Zsigmond Kemény vor dem Kriegsgericht 1849–1850 zwei Fragen untersucht:

1. Welche Ereignisse notierte sich Kemény über seine eigene Tätigkeit in den Jahren 1848–1849, und inwieweit können sie mit anderen zeitgenössischen Quellen untermauert werden?
2. Wie schätzten die Zeitgenossen Keménys politische Rolle in den Jahren 1848–1849 ein?

Der Text blieb im allgemeinen Bewusstsein als Memoiren haften, nach sorgfältigem Durchlesen ist offensichtlich, dass man in der Arbeit gerade *von dem persönlichen Element* recht wenig vorfinden kann. Kemény legt zwar die Ereignisse *als Augenzeuge* dar, erinnert jedoch nur höchst selten *an seine eigene Rolle*. Ein Teil dieser Texte beschreibt Geschichten, die durch andere Quellen nicht untermauert (jedoch auch nicht widerlegt) werden können, ein Teil wiederum lässt sich durch Angaben aus zeitgenössischen Tagebüchern oder Memoiren belegen. Besonders gilt dies für Details, die die Verhandlungen der sogenannten Friedenspartei sowie zwischen György Klapka und General Artúr Görgei beschreiben.

Aussagen von Zeitgenossen jedoch bestätigen nicht die Meinung, wonach Kemény zu den Führern oder Hauptideologen der Friedenspartei gehört hätte. Dagegen spricht auch, dass er auf öffentlichen Tagungen des Reichstags in *Debrecen kein einziges Mal* einen Diskussionsbeitrag hielt. Das heißt, dass das durch die gut verfasste Verteidigungsschrift suggerierte Bild mit anderen Quellen nicht vereinbar ist.

ZSOLT DUBNICZKY**WO SICH WOHLTÄTIGKEIT UND KUNST TRAFEN –
KUNSTGEWERBE-AUSSTELLUNG IM PALAIS ALAJOS KÁROLYIS IM
JAHRE 1876**

1876 wurden Ortschaften und Städte an Donau und Theiß von einem großen Hochwasser heimgesucht, das schwere materielle Schäden verursachte. Auf den Appell von Ministerpräsident Kálmán Tisza kamen aus allen Landesteilen, aber auch aus dem Ausland Angebote zur Unterstützung der Hochwassergeschädigten. Die Kunsthistorische und Kunstgewerbe-Ausstellung, die 1876 im Palais Károlyi hinter dem Budapester Nationalmuseum veranstaltet wurde, fügte sich in die Reihe dieser Spendenaktion ein. Das primäre Ziel war die Hilfestellung für die Geschädigten, die Ausstellung selbst versprach jedoch schon zu Beginn mehr zu sein, als ein Zusammenschluss für Wohltätigkeitszwecke. Die Realisierung der Ausstellung ist mit dem Namen der Gattin von Graf Pál Zichy, geb. Anna Kornis verbunden, deren Arbeit ein Komitee unterstützte, das aus Experten, Ministern, Kirchenpersönlichkeiten und Aristokraten bestand, die sich meistens auch mit dem Sammeln von Kunstwerken beschäftigten.

Die Ausstellung wurde im Palais des Grafen Alajos Károlyi am 10. Mai von der belgischen Königin Marie Henriette, die Tochter des Palatins Joseph, der einst an der Verschönerung von Pest gearbeitet hatte, sowie von Fürst Philipp von Sachsen-Coburg und seiner Gattin Fürstin Louise feierlich eröffnet. Zu den Teilnehmern gehörten außer den Organisatoren zahlreiche Aristokraten, Prälaten und Regierungsbeamte. Die über einen Monat geöffnete Ausstellung zählte 18 400 Besucher, unter ihnen auch Ungarns König Franz Joseph, dessen Erscheinen am 21. Mai an sich schon große Aufmerksamkeit und großes Interesse in der Stadt und in der Umgebung des Palais auslöste.

Die Einnahmen von der Ausstellung wurden für die Unterstützung der Hochwassergeschädigten an Donau und Theiß sowie in der Hauptstadt, in Siebenbürgen und Kroatien aufgewendet.

LÁSZLÓ LAJTAI L.

UMBEWERTUNG ETHNISCHER BEZÜGE DER UNGARISCHEN FRÜHGESCHICHTE IN DEN GESCHICHTSLEHRBÜCHERN DER OBERSCHULEN UNGARNS IN DER ZEIT DER DOPPELMONARCHIE

In diesem Beitrag wird untersucht, von welchem Gesichtspunkt aus das Narrativ der ungarischen Geschichtslehrbücher in der Zeit der Doppelmonarchie Kontinuität zeigt und zu welchen Punkten und mit welcher Chronologie es sich im Großen und Ganzen ändert, wenn es um die Behandlung der Ereignisse vor der ungarischen Staatsgründung, insbesondere um die der weit gefassten Ethnogenese geht.

Der seit Ende des 13. Jahrhunderts kanonisierte traditionelle ungarische Herkunftsmythos, der sich zur hunnisch-ungarischen ethnischen Kontinuität bekannte, wurde bereits in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts in Frage gestellt. In den Jahrzehnten nach der Niederschlagung der Revolution von 1848–1849 hingegen wurde er eine Zeitlang wieder populär und geriet dann in den 1870er- und 1880er-Jahren plötzlich in Misskredit. Da die sprachliche Zugehörigkeit der Hunnen aus Mangel an Quellen nicht entschieden werden kann und über die Kenntnisse der mittelalterlichen ungarischen Chroniken bezüglich der Hunnen bewiesen wurde, dass sie aus dem Ausland stammen, blieb somit kein wissenschaftliches Argument für die These der hunnisch-ungarischen ethnischen Kontinuität.

Als eine Nebenlinie davon, die großen Staub aufwirbelte, war nunmehr auch die Frage der Herkunft der Szekler offen, die im Sinne des traditionellen Herkunftsmythos *par excellence* als hunnisches „Restvolk“ galten. Parallel zur beginnenden Institutionalisierung der vergleichenden Sprachwissenschaft in Ungarn wurde gleichzeitig in weiten Kreisen anerkannt, dass die ungarische Sprache finnougriisch ist, von 1882 an jedoch begann eine heftige und weitverzweigte Diskussion darüber, ob die Herkunft der ungarischen Sprache auch hinsichtlich der Abstammung des ungarischen Ethnos entscheidend ist und ob ihre ugrischen oder türkischen Elemente und grammatischen Merkmale ursprünglicher sind.

All diese Streitfragen hinterließen gut wahrnehmbare Spuren auch in den Texten der ungarischen Geschichtslehrbücher in der Epoche der Doppelmonarchie. Einerseits änderte sich fast von Jahrzehnt zu Jahrzehnt die Darstellung in den Lehrbüchern, welcher aktuelle wissenschaftliche Standpunkt über die Herkunft des ungarischen Ethnos herrschte. Andererseits wurde der pädagogische Nachteil dessen offensichtlich, wie schwierig es war, einen klaren und kohärenten Standpunkt über die ungarische Ethnogenese zu bilden. Drittens bereiteten die grundlegenden Widersprüche, die zwischen dem traditionellen Herkunftsmythos und den wissenschaftlichen Ergebnissen herrschten, ernsthafte didaktische Probleme. Die neueren

Forschungsergebnisse erwiesen sich zugleich auch aus mehreren Gesichtspunkten als kompatibel mit der zeitgenössischen ungarischen nationalen Ideologie. Sie lieferten zum einen die wissenschaftliche Begründung für die in vorgeschichtliche Zeiten zurückreichende ethnische Mischung und halfen dadurch, den grundlegend markanten *politischen* Charakter der ungarischen Konzeption von der Nation hervorzuheben. Zum anderen wiesen sie auch darauf hin, dass Ungarns Bevölkerung in Wahrheit kein autochthones Element hat; so wurde auch der Mythos hinfällig, wonach die Ahnen der Ungarn im Vergleich zu denen der ethnischen Minderheiten des 19. Jahrhunderts später auf dem Landesterritorium eingetroffen wären, dadurch wurde Ideologien der Nationalitäten, die für sich beanspruchen, alteingesessen gewesen zu sein, der Boden entzogen.

LÁSZLÓ ANKA

„ICH STECKE IN EINER FURCHTBAREN ARBEIT“ – ALBERT
APPONYI IN DER WAHLKAMPAGNE IM JAHRE 1905

Einer der wichtigsten Momente der Politikgeschichte des Dualismus war die vorgezogene Wahl des Abgeordnetenhauses im Januar 1905; und zwar deshalb, weil die Liberale Partei – die dreißig Jahre lang die parlamentarische Mehrheit für die Ministerpräsidenten gesichert hatte, die das Königreich Ungarn regierten und den Ausgleich 1867 befürworteten – eine katastrophale Niederlage erlitt. Die Wahlen wurden von der Unabhängigkeitspartei gewonnen, die in den Jahrzehnten zuvor eine Politik als Opposition und Regimegegner betrieben hatten, der Herrscher ließ aber diese politische Gruppierung ein Jahr lang nicht an die Regierung.

Einige Wochen vor dieser Wahl schloss sich Graf Albert Apponyi dem Lager der Unabhängigkeit an, wobei auch er jahrzehntelang zuvor an der Seite der Kräfte des Ausgleichs '67 gestanden hatte.

In der vorliegenden Studie gehe ich auf folgende Themen ein: In welcher Form nahm der Graf an der Wahlkampagne teil, inwieweit war er aktiv, in welchen Landesteilen unternahm er Wahlkampfreisen, was verkündete er, wie erklärte er, dass er die Seite der Anhänger von '67 verließ und den Weg der '48-er Partei einschlug, woher erhielt er finanzielle Unterstützung für seine Abgeordneten-Kandidaten. Es ist wichtig zu untersuchen, inwieweit er selbst daran glaubte, dass die oppositionellen Kräfte die Regierungspartei besiegen könnten, und welche große Rolle dabei sein persönlicher Einsatz spielte.

In dem Beitrag werden mithilfe der zeitgenössischen Presse zusammen mit Apponyi die Wahlbezirke aufgesucht und wir decken anhand seiner vertraulichen Korrespondenz auf, wie er über das Ergebnis verwundert war und von wem und auf welche Weise er zu materieller Hilfe gelangte, um an der Finanzierung der Wahlen und den Kosten seiner neuen Partei beteiligt zu sein.

ÁDÁM SCHWARCZWÖLDER
GEMEINSAME ANGELEGENHEITEN – GEMEINSAME
VERANTWORTUNG?

Inwieweit können die *gemeinsame* Außenpolitik und die *gemeinsame* Armee der Österreichisch–Ungarischen Monarchie als ungarisch betrachtet werden? Diese Frage ist auch im Zusammenhang mit dem verlorenen Weltkrieg und dem Frieden von Trianon nicht nebensächlich, denn bis zum Sommer 1914 entstanden zum einen nach dem jahrzehntelangen Prozess von Unterhandlungen zwei Bündnissysteme, die die Großmächte – unter ihnen die Monarchie, darunter Ungarn – vereinten, zum anderen begann der Krieg wegen des bedeutenden Rückstands der Monarchie in der kontinuierlichen Entwicklung der Streitkräfte der Großmächte bei Kräfteverhältnissen, die für uns ungünstig waren.

Nach dem Zusammenbruch rechtfertigten sich die schon vor 1914, aber auch nach 1920 aktiven politischen Kräfte damit, dass die Ungarn auf die Außen- und Militärpolitik der Monarchie nur einen geringen (oder gar keinen) Einfluss hatten. Vielleicht deswegen oder zur Beruhigung ihres eigenen Gewissens sind auch heutzutage viele geneigt, die außen- und militärpolitischen Angelegenheiten der Monarchie so zu betrachten, als ob „irgendwer“ sie über die Köpfe der Ungarn hinweg erledigt hätte, ergo Ungarn in einen Strudel „nur“ mitgerissen worden war, der es in die Tiefe zog.

Daher analysiert die Studie einerseits aufgrund des Ausgleichs von 1867, mit welcher Absicht von vornherein das System der gemeinsamen Angelegenheiten geschaffen wurde, sowie auf welchen Foren Ungarns führende Politiker in der dualistischen Epoche die gemeinsamen Angelegenheiten der Monarchie beeinflussen konnten (oder hätten beeinflussen können). Andererseits rührt der Beitrag an die sehr komplizierte, daher schwer zu beantwortende Frage, ob die spezifischen ungarischen Interessen (wenn es solche überhaupt gegeben hatte) in der Außenpolitik zur Geltung kommen konnten. In der Relation der gemeinsamen Armee hingegen wird untersucht, inwieweit das gegenseitige Misstrauen zwischen der ungarischen politischen Elite und den Armeeführern für die sowohl in ihrem Bestand als auch in technischer Hinsicht rückständige Armee verantwortlich gemacht werden kann.

DÁVID LIGETI

AUF DEM WEG IN DEN KRIEG – GENERAL FRANZ CONRAD VON
HÖTZENDORF AN DER SPITZE DES ÖSTERREICHISCH-
UNGARISCHEN GENERALSTABS (12. DEZEMBER 1912 – 28. JULI 1914)

General der Infanterie Franz Conrad von Hötzendorf wurde im Dezember 1912 das zweite Mal als Chef des Generalstabes für die gesamte bewaffnete Macht ernannt. Im Jahrbuch 2018 unseres Instituts habe ich die wichtigsten Geschehnisse und Charakteristika seiner ersten Amtsperiode (1906–1911) behandelt. In der vorliegenden Studie gehe ich auf die Ereignisse in den eineinhalb Jahren vor dem Ersten Weltkrieg aus der Sicht Conrads ein. Dabei zeige ich auf, wie der General als „Apostel des Präventivkriegs“ die internationalen Entwicklungen (primär die Balkan-Kriege) und die Ereignisse innerhalb der Monarchie verfolgte. Darunter war die Redl-Affäre im Jahre 1913 in ihrer Wirkung am wichtigsten. Wesentlicher Nachdruck kommt der Beziehung zu Erzherzog Franz Ferdinand und der Diskussion mit ihm zu. Am Ende des Beitrags stelle ich die wichtigsten Züge der Krise im Juli vor.

KÁLMÁN ÁRPÁD KOVÁCS**DAS PROBLEM „TISZA ODER KÁROLYI“ IN DER UNGARISCHEN
KALVINISTISCHEN DENKWEISE VOR HUNDERT JAHREN**

Das Trianon-Syndrom der ungarischen historischen Denkweise dreht sich um den Problemkreis „Wie konnte es zu den Ereignissen in den Jahren 1918–1921 kommen?“ In der vorliegenden Studie wird versucht, die ungarischen kalvinistischen Lesarten des Problemkreises „Tisza versus Károlyi“ vor hundert Jahren zu erschließen. Drei Fragen werden grundlegend behandelt. 1.) In welchen Fragen gaben kalvinistische Memoirenschreiber István Tisza gegenüber Mihály Károlyi recht? 2.) Welche Fehler wurden ihm zugleich zu Last gelegt? 3.) In welchem gesellschaftlichen Medium war die Diskussion „Tisza versus Károlyi“ aus kalvinistischer Sicht eingebettet?

Drei Texte liefern die Grundlage der Analyse: 1.) Die Predigt des Seelsorgers Áron Szilády (1837–1922) aus Kiskunhalas vom 27. Oktober 1918, die sein damaliger Kaplan und späterer Nachfolger Benjámin Ván (1892–1985) im Jahre 1955 zusammenfasste und aufgrund seiner zeitgenössischen Notizen kommentierte. 2.) Ein authentischer, in situ entstandener Zeitschriftenartikel von László Ravasz (1882–1975) vom November 1918. 3.) Ein Verteidigungsschrift, die Dezső Baltazár (1871–1936) im August 1920 zu Papier brachte.

Die kalvinistische Denkweise vor hundert Jahren schwankte zwischen der Tisza-Anhängerschaft und der Ideenwelt der Unabhängigkeit und bekannte sich dazu, dass Mihály Károlyi sich von Anfang an zur Notwendigkeit des bewaffneten Selbstschutzes und zur Selbstorganisation des christlich-sozialen Agrargedankens hätte verpflichten müssen, um sich dann mithilfe der neuen Massenbewegung vom städtischen (sprich: Budapest) putschistischen Politisieren zu befreien und seine Regierung aus der Gefangenschaft der internationalistischen Kräfte zu retten. Diese Politik hätte das Abrücken sowohl von den herrschaftlichen (von Dezső Bánffy und István Tisza geprägten) als auch von den sozial-revolutionären Tendenzen und Methoden bedeutet. Károlyi hielt man dazu für unfähig, denn zu seinen Charakterzügen gehörten aufgrund seiner frühen körperlichen Behinderungen krankhafte Gefallsucht, Leistungszwang sowie selbsttadelndes, überkompensierendes historisches Bewusstsein.

Die ausgesprochenen Tisza-Anhänger hätten zwar den „großen kalvinistischen“ Ministerpräsidenten als positive historische Essenz des Ungartums sehen und erscheinen lassen, jedoch blieb auch ihnen nicht verborgen, dass die Persönlichkeit Tisas ebenfalls nicht frei von seelischen Traumata war. Aufgrund der Erfahrungen des Szathmarer Kompromisses am Ende des Rákóczi-Aufstandes 1711 und durch die Nähe des rumänischen ethnischen Blocks entwickelte er seine spezifische kalvinistische Einstellung als Anhänger der Habsburger. Die hohe Ethik seines Wesens im

öffentlichen Leben, seine betonte, am meisten kritisierte herrschaftliche Steifheit und seine lieblose, fast schon zu Gnadenlosigkeit neigende Härte nährten sich aus religiöser Blindheit.

Durch die Blume wird auch nicht verschwiegen, dass Qualen der Glücklosigkeit im Privatleben, die die Persönlichkeit deformieren, an ihm ebenfalls nicht vorübergingen. Der Wahn von Károlyis Wesen und Tiszas ungesunde Kälte im ethischen Sinne fügen sich in die Tragik des allgemeinen Glaubensverlusts ein. Die Hölle und die Leiden des Weltkriegs hatten zur Folge, dass die innere Degeneration des Ungartums als völliger moralischer Verfall zutage trat. Nach kalvinistischer Denkweise führten also am Ende des Weltkriegs die verhasste Torheit der Regierenden und die fortschreitende frivole Verderbtheit der Regierten zusammen grundlegend zum totalen Fiasko der Nation.

GÁBOR SZTANCS

DER MIT DER VORBEREITUNG DER NATIONALEN
SELBSTBESTIMMUNG BEAUFTRAGTE MINISTER – DAS JÁSZI-
NATIONALITÄTENMINISTERIUM IM HERBST 1918

Der in den letzten Jahren des Ersten Weltkriegs aufgetauchte Wilsonismus, das Prinzip der Selbstbestimmung der Nationen, hat sich unter den späteren siegreichen Großmächte, den kleinen Nationen, die als Sieger hervorgingen, aber auch unter den Politikern, Intellektuellen und nationalen Minderheiten der Verliererstaaten verbreitet. Oszkár Jászi, der für Nationalitätenangelegenheiten verantwortliche Minister der Károlyi-Regierung der ersten ungarischen Volksrepublik, die nach dem verlorenen Krieg entstanden war, bemühte sich, die Integrität und Unabhängigkeit des Landes zu gewährleisten. Um sie zu erhalten, setzte man „das Ideal der Selbstbestimmung der Nationen“ ein. Jászi wollte nicht auf die territoriale Integrität verzichten, insbesondere nicht vor der Friedenskonferenz. Er meinte, die losgelassenen Gebiete würden bei den Friedensverhandlungen als eine Situation „fait accompli“ gedeutet, und dann könne das Recht auf Volksabstimmung für die ungarische Seite nicht mehr geltend gemacht werden. Um vollendete Tatsachen zu vermeiden, verfasste er die ungarische Interpretation der „beschränkten Selbstbestimmung der Nationalitäten.“

Ende Oktober und Anfang November 1918 wurde im Vergleich zu den gegebenen Verhältnissen bald ein Ministerium organisiert, das mit der Koordinierung der Selbstbestimmung der in Ungarn lebenden Nationalitäten betraut wurde. Das Ministerium betrieb eine ernsthafte Tätigkeit auch auf dem Gebiet der Propaganda im In- und Ausland, besonders in Bezug auf die Gebiete und Nationalitäten, die für die Los-trennung waren. Es begann im Land ziemlich bald seine Propagandaaktionen für die Erhaltung der ungarischen Integrität und die Anwendung des Prinzips des Plebiszits, das auf die innere Trennung der Nationalitäten abzielte. In seiner Nationalitätenpolitik war Jászi bemüht, mehrere andere Mittel ebenfalls als System einzusetzen und zu mobilisieren. Als eines der wichtigsten darunter unterstützte das Nationalitätenministerium von Anfang an die Organisation regionaler Volksabstimmungen, die die Zugehörigkeit der Gebiete entschied, und ermutigte auch dazu.

Die auch in ihrem Torso imposante Aktion zur Unterschriftensammlung nach Gragger (*Literaturhistoriker – Anm. Übers.*) spielte eine wichtige Rolle bei der Formulierung von Jászis Vorstellungen über das Plebiszit. Die Vorstellungen in Verbindung mit der Volksbefragung auf Gebieten mit mehrheitlich ungarischer und deutscher Bevölkerung waren von Anfang an wichtig während der Friedensvorbereitungen der ungarischen Regierung. In der endgültigen ungarischen Friedensnote

brachte auch Albert Apponyi (*Leiter der ungarischen Delegation auf der Friedenskonferenz in Paris – Anm. Übers.*) diesen Gedanken als effektivstes Argument zur Rettung der in den Friedensvertragsentwürfen zur Lostrennung verurteilten Gebiete mit ungarischer Mehrheit zum Ausdruck.

ATTILA RÉFI

**DER EIN JAHRHUNDERT WÄHRENDE LEBENSWEG DES
FELDMARSCHALLLEUTNANTS IMRE V. CSÉCSI NAGY (1868–1967)
TEIL II – ZUM TODE VERURTEILT IM VERSCHWÖRUNGSPROZESS
VON GROSSWARDEIN**

Die Revolutionen und der Zerfall des historischen Ungarns nach dem Ersten Weltkrieg schockierten den entscheidenden Teil der Ungarn, so auch den in Großwardein/Nagyvárad/Oradea lebenden Imre Csécsi Nagy, dessen Wohnstadt die damaligen Entwicklungen schwer trafen. Zunächst geriet nämlich die Lenkung für kurze Zeit in die Hände der Rätemacht, dann marschierten im April 1919 die Rumänen ein. Die Mehrheit der Bevölkerung betrachtete die Anwesenheit der Letzteren nur als vorübergehend. Als sie jedoch erfuhren, dass das rumänische Heer mit dem Rückzug aus den ungarischen Gebieten begann, hegte die ganze Stadt Großwardein die Hoffnung, dass es auch ihre Stadt verlassen würde. Sie waren zuversichtlich, dass Miklós Horthys Nationalarmee als Angreifer gegen die Rumänen auftreten würde. Gleichzeitig überwog auch die Angst, dass in dem Zeitraum, wenn die Rumänen abgezogen sein werden, die ungarischen Truppen aber eventuell noch nicht eintreffen, die Kommunisten die Macht erneut an sich reißen.

Infolge dessen entschied sich Csécsi Nagy, eine Organisation zu gründen. Eines der Ziele wäre gewesen, die sehnlichst erwartete ungarische Armee zu unterstützen, das andere, die Organisationstätigkeit der Kommunisten zu verhindern. Für seinen Plan gewann er auch den Husarenoberstleutnant Vilmos Cserey. Ihnen beiden gelang es, zahlreiche weitere Personen, vor allem frühere Offiziere, in die Planung einzubeziehen. Über den Oberleutnant der Nationalarmee Lóránt Csapó versuchten sie, auch mit dem ungarischen Oberkommando in Kontakt zu treten. Am Nachmittag des 20. Dezember überreichte ein Fremder Cserey auf der Straße zwei Schriftstücke, die angeblich vom Oberkommando stammten. Das eine war eine Ermächtigung Csereys, die Organisation in Großwardein zu leiten. Das andere Dokument war eine ausführliche Direktive in Bezug auf die Organisation. Cserey brachte sie Csécsi Nagy. Die Rumänen, die sie seit längerem observiert hatten, verhafteten sie beide noch in der Nacht desselben Tages, und fanden auch die Dokumente.

Einige Tage später begannen umfangreiche Verhaftungen, wodurch zahlreiche herausragende Vertreter der Ungarn von Großwardein in Gefangenschaft gerieten. Die wichtigsten Angeklagten, unter ihnen Csécsi Nagy und Cserey, wurden am 12. Januar 1920 nach Klausenburg/Kolozsvár/Cluj-Napoca überstellt. Schließlich kamen acht Personen vor Gericht: Csécsi Nagy, Cserey, Major Albert Szunyogh, Oberstleutnant Sándor Birta, der stellvertretende Bürgermeister Ödön Lukács, Notar György

Örley, Kreisrichter Tihamér Jankovich und Oberleutnant Csapó. Die Anklage gegen sie lautete auf Landesverrat und Verschwörung gegen den rumänischen Staat, gegen Csapó hingegen Spionage.

Die erste Verhandlung fand zwischen dem 3. und 7. Februar 1920 in Klausenburg statt. Das Urteil lautete für alle – bis auf Örley – Tod. Seine Strafe war 15 Jahre Zwangsarbeit. Nach der Berufung und der Intervention der Entente wurden die Urteile für nichtig erklärt und eine neue Verhandlung angeordnet, die zwischen dem 17. und 24. Juli 1920 in Großwardein erfolgte. Für Csécsi Nagy, Cserey, Csapó und Jankovich blieb es bei der Todesstrafe, im Fall von Lukách und Szunyogh Zwangsarbeit. Birtha und Örley allerdings wurden entlastet. Der internationale Druck war aber so massiv, dass das oberste Militärgericht Bukarest Ende September die Urteile rechtskräftig für nichtig erklärte und die Freilassung der Angeklagten anordnete. Danach siedelte Csécsi nach Ungarn über.

IZABELLA DRÓCSA

„DIE SIEGREICHE REVOLUTION DES PROLETARIATS WIRD
UNSEREN TOD RÄCHEN!“ – DER SALLAI-FÜRST-PROZESS

Die Moskauer zentrale Parteileitung begann 1931 eine Untersuchung gegen die Partei der Kommunisten Ungarns (im Weiteren KMP), weil deren gesamte Agitationstätigkeit nach dem Sturz der Diktatur des Proletariats wegen des Auftretens der ungarischen Behörden scheiterte. Als Ergebnis dieses Verfahrens nahm eine weitere kommunistische Organisation ihren Anfang, bei der die historische Lage der Dinge folgende war: Sándor Fürst unterhielt vom Frühjahr 1931 an ständigen Kontakt mit Lajos Koszper und dessen Frau, die ihre Wohnung Mitgliedern der KMP zur Verfügung stellten. Anschließend mietete das Ehepaar eine Liegenschaft im Budapester 8. Bezirk, Thék-Endre-Straße 32., für die bolschewistische Bewegung, wo die Mitglieder ein Büro einrichteten und dadurch das Sekretariat der Partei etablierten. Hier redigierten die Mitglieder die Zeitungen *Kommün* und *Ifjú Proletár* (Jung-Proletarier), die in ständiger Verbindung mit dem Moskauer Zentralkomitee standen, das der KMP Anweisungen und zum Betrieb erforderliche materielle Mittel zukommen ließ. Daneben knüpften die Kommunisten Kontakt mit György Kilián, dem Leiter des Ungarischen Verbandes der Kommunistischen Jungarbeiter (im Weiteren KIMSZ), um die leninsche Ideologie in einem immer größeren Kreis von Jugendlichen zu verbreiten. Die Parteimitglieder wurden schließlich im Juli 1932 auf frischer Tat ertappt und verhaftet.

Nach Abschluss der Ermittlungsphase übergab die Polizei die verhafteten Personen und die Beweise im Juli 1932 der Staatsanwaltschaft, wo der Vertreter der Anklage, István Széchy, im Fall Sallai-Fürst eine Sonderverhandlung einleitete, und zwar im Hinblick darauf, dass Innenminister Tibor Zsitvay – nach dem Anschlag im September 1931 bei Biatorbágy (Komitat Pest) – die Möglichkeit der Anwendung des Standrechts erweiterte.

Imre Sallai und Sándor Fürst waren die Führer der Bewegung, sie bereiteten auch die Demonstration im August in der Hauptstadt vor. Széchy schlug ausschließlich gegen sie wegen der Anklage der im Gesetz (Nr. 3. aus dem Jahre 1921, § 1. Abs. 1.) begründeten Straftat der Subversion gegen den Staat die Bildung eines Standgerichtes vor. Parallel dazu wurde das Strafverfahren gegen die übrigen Parteimitglieder an ein ordentliches Gericht überwiesen, weil ihnen gegenüber zusätzliche Ermittlungen erforderlich waren. Im Schnellverfahren befand das Gericht Imre Sallai und Sándor Fürst schuldig, deshalb wurde gegen sie aufgrund der Verordnung Nr. 9550/1915. I.M.E. § 38. Abs. 3 die Todesstrafe verhängt, die am 29. Juni 1932 auch vollstreckt wurde.

KRISZTINA KISS-BOGNÁR
STUDENTEN DER AGRAR-ABTEILUNG DER TECHNISCHEN UND
WIRTSCHAFTSWISSENSCHAFTLICHEN UNIVERSITÄT PALATIN
JOSEPH 1934–1944

Die Ungarische Königliche Technische Universität Joseph war in der Zwischenkriegszeit eine der Hochschuleinrichtungen mit herausragender Bedeutung, die ihre Tätigkeit nach Annahme des Gesetzesartikels X. aus dem Jahre 1934 unter dem Namen Technische und Wirtschaftswissenschaftliche Universität Palatin Joseph (ung. Abk. JNMGE) fortsetzte. Die fünf Fakultäten der neuen Universität unterrichteten neben den technischen Wissenschaften ökonomisches, kommerzielles, veterinärmedizinisches, land- und forstwirtschaftliches sowie bergbautechnisches Wissen.

Die Angaben zu Personen und Studien der eingeschriebenen Hörer an der Landwirtschaftlichen Abteilung kann man aus Bänden der universitären Matrikel kennenlernen. In den von 1934 an benutzten Matrikeln sind sämtliche Daten zu Personen und Studien aller Hörer an einem Ort zu finden. Bei der ersten Inskription wurden Name, Geburtsort (samt Komitat), Geburtsdatum, Religion, Ergebnis der Reifeprüfung des neuen Studenten sowie Name/Typ seiner ihn entlassenden Oberschule eingetragen. Eventuelle Namensänderungen oder Anmerkungen als Hinweis auf Verlassen der Einrichtung wurden ebenfalls hier registriert. In einem Formular wurden nach jedem Semester die Bezeichnung der absolvierten Fächer, die Namen der unterrichtenden Professoren und im Fall der Erfüllung der Studienvorschriften die Noten (eventuell Eintragungen einer erforderlichen Wiederholung) zusammengefasst. Den Abschluss der Ausbildung belegt die Ausfüllung der Angaben im Rigorosum, Abschlusszeugnis oder Agrardiplom.

Nach Aufarbeitung der Eintragungen im Stammbuch wurde eine statistische Analyse über die Veränderung der Zahl der jährlichen Inskriptionen und die Entwicklung der zahlenmäßigen Zusammensetzung der Studenten nach Geschlecht und Konfession erstellt. Die Geburtsorte zeigen auf, in welchen Landesteilen die landwirtschaftliche Ausbildung auf Universitätsebene eine Bedeutung hatte und einen Wert darstellte; die zur Aufnahme erforderlichen schulischen Angaben hingegen lassen erkennen, welcher Anteil der Hörer damit rechnen konnte, dass sein Leben nach Abschluss des Studiums – auf praktischem oder theoretischem Gebiet – mit der Landwirtschaft verbunden sein wird.

Aufgrund der Angaben der Stammbücher der Studenten kann festgestellt werden, dass ihre Zahl an der Fakultät Landwirtschaft der Technischen und Wirtschaftswissenschaftlichen Universität Palatin Joseph in der untersuchten Periode zwar geringfügig, jedoch kontinuierlich zunahm. Die überwiegende Mehrheit der Studenten

stammte aus Budapest und Regionen des Landes, die aus landwirtschaftlicher Sicht determinierend waren; im Hinblick auf ihre Religion gehörte sie der römisch-katholischen Konfession an. Der Großteil der Hörer hatte noch einen Gymnasialabschluss, nach ihrer schulischen Vorbildung jedoch ist die Zahl der Kandidaten bedeutend, die Berufsschulen absolviert hatten und ihre dort erworbenen Kenntnisse im Hochschul-Fachunterricht weiterentwickeln wollten.

GÁBOR HOLLÓSI

AUFGABEN DER GESETZGEBUNG IN BEZUG AUF DIE GEBIETSZUWÄCHSE UNGARNS ZWISCHEN 1938 UND 1941

Das Ende der '30er- und der Anfang der '40er-Jahre bildeten – im Schatten und während des Zweiten Weltkriegs – eine Periode großer Gebietszuwächse für Ungarn. Dem Land nach Trianon wurden zunächst der schmale südliche Streifen des Oberlandes (1938) dann Gebiete der Karpato-Ukraine (1939), später ein Teil Siebenbürgens (1940) und schließlich die südländischen Gebiete (1941) wieder angeschlossen. Die neuerliche Integration der Landesteile, die zwei Jahrzehnte unter Fremdherrschaft standen, war freilich nicht problemlos, davon zeugen die vom ungarischen Parlament erlassenen sogenannten Inkorporationsgesetze und die sie begleitenden Novellen. Im Beitrag werden diese Gesetze behandelt und es wird auf zahlreiche Verwaltungsaufgaben hingewiesen, die infolge der zurückerlangten Gebiete zum Tragen kamen.

ANDRÁS JOÓ

VON DEN KÜSTEN DES BOSPORUS NACH BUDAPEST UND STOCKHOLM: UNGARNS POLITIK, GESELLSCHAFTSLEBEN UND DIPLOMATIE, IM SPIEGEL DES TAGEBUCHES VON LOVICE LOUISA GRACE CUMBERBATCH, EHEFRAU VON ANTAL ULLEIN-REVICZKY (JANUAR 1941–SEPTEMBER 1942)

Antal Ullein-Reviczky war eine Schlüsselfigur der ungarischen Außenpolitik und des Pressewesens in Kriegszeiten. Seine oft zitierte Gedenkschrift mit dem Titel „Deutscher Krieg – russischer Frieden“ hatte er in einer kleinen stimmungsvollen Siedlung an der Bosphorus-Küste, in Kandilli, kurz nach den Ereignissen des Zweiten Weltkriegs, noch 1946 zu Papier gebracht. Sie entstand an einem Ort, dem einige Jahre zuvor bei den anfänglichen Friedenssondierungen Ungarns zu den Alliierten eine wichtige Rolle zukam. An der malerischen Küste von Kandilli stand nämlich die Villa des namhaften britischen Diplomaten Cyril James Cumberbatch, des Schwiegervaters von Antal Ullein-Reviczky. Dieser ehelichte bereits im Jahre 1929 die Tochter des Diplomaten, Lovice Louisa Grace Cumberbatch, deren sorgfältig geführtes Tagebuch als Quelle für die vorliegende Studie diente. Die Familie Cumberbatch verfügte über aristokratische und weitverzweigte historische Wurzeln. Antal Ullein-Reviczky heiratete auf diese Weise in eine Familie ein, die zur politisch-diplomatischen Elite des britischen Weltreiches gehörte und unter deren Mitgliedern sich herausragende Diplomaten und andere führende Persönlichkeiten befanden. Der Schauspieler Benedict Cumberbatch, Hauptdarsteller in der bekannten BBC Serie Sherlock Holmes und des Oscar prämierten Films Ein streng geheimes Leben (The Imitation Game), stammt ebenfalls aus dieser Familie.

In der Studie wurden zahllose interessante und vielsagende Eintragungen des Tagebuches von Frau Ullein-Reviczky verwendet. Das in seiner Art beispiellose Tagebuch kommentiert im Detail die täglichen Geschehnisse über den Zeitraum, in dem Ullein-Reviczky wichtige Positionen bekleidete.

Die Erzählweise des Tagebuches ist zwar komprimiert und skizzenhaft, aber die Ereignisse und die mit ihnen verbundenen Eindrücke wurden zu einem Zeitpunkt registriert, als die Erinnerungen an Tatsachen und Erfahrungen noch frisch und lebendig waren. Es bietet uns im Vergleich mit anderen Quellen ein sehr realistisches Bild. Das Tagebuch liefert exakte Angaben über die ersten, vorsichtigen Schritte der ungarischen Friedenssondierungen und die daran beteiligten Persönlichkeiten. Die Studie untersucht die Jahre 1941 und 1942 und stützt sich dabei auf eine Auswahl von Eintragungen im Tagebuch. Darüber hinaus verweist sie im ersten Unterkapitel, das den Charakter einer Einführung trägt, ausführlicher auf die späteren Eintragun-

gen 1943, die wichtige Informationen zur humanitären Mission Raoul Wallenbergs im Jahre 1944 beinhalten. Diese Eintragungen wurden bereits in verschiedenen Forschungsarbeiten über den berühmten schwedischen Diplomaten erwähnt (BERGER, Susanne – BIRSTEIN, Vadim: *Raoul Wallenberg: Not an Accidental Choice for Hungary in 1944*. In: *July 1944, Deportation of the Jews of Budapest Foiled*. ed. Jeszenszky, Géza. Budapest: Helena History Press, 2018. 219–48). Dank der Tochter der Autorin, Lovice Maria Ullein-Reviczky, konnten wir das handgeschriebene Tagebuch gründlich studieren. Darüber hinaus lieferte Lovice Maria Ullein-Reviczky zu den meisten Eintragungen texttreue Transkriptionen und wichtige ergänzende Informationen. Ohne ihre aktive Hilfe könnten wir diese Analyse nicht präsentieren. Gleichzeitig kann dieses Projekt auch dazu dienen, die mit der Epoche befassten Historiker darauf aufmerksam zu machen, wie wichtig und nützlich die kontinuierliche Aufarbeitung von Nachlässen ist, die sich in Privathänden befinden.

KATALIN OROSZ-TAKÁCS – LÁSZLÓ OROSZ
HISTORIOGRAFISCHER ÜBERBLICK ÜBER UNTERSUCHUNGEN ZUR
BEHANDLUNG DER ZWANGSMIGRATIONSPROZESSE DER
UNGARNDEUTSCHEN NACH 1945

Die Erforschung der Prozesse von Zwangsmaßnahmen und Bevölkerungsbewegungen im Zusammenhang mit der „kollektiven Bestrafung“ der Ungarndeutschen nach 1945 galt lange Zeit als Tabuthema. In der Periode des Staatssozialismus schleppte die „faschistische deutsche Minderheit“, Hitlers „fünfte Kolonne“, eine ideologisch/politisch gebrandmarkte Vergangenheit mit sich, die sogar die wissenschaftliche Beschäftigung mit ihr zu einem *Tabuthema* machte. Diese Tabuisierung weitete sich in der stalinistischen Ära auf die gesamte Geschichte der Ungarndeutschen im 20. Jahrhundert aus: auf die Ereignisse des Zweiten Weltkriegs, auf die Jahrzehnte der Horthy-Ära davor und auch auf die Vergeltungsakte nach 1945. Von der Wende der 1960er-/70er-Jahre, beginnend mit der Öffnungsperiode modifizierte (entspannte) sich diese Situation insofern, dass sich die deutsche Thematik vor 1945 in Ungarn langsam, jedoch unter strenger Kontrolle auftat und nur noch die politisch kaum annehmbare Aufarbeitung des Fragenkomplexes von Verschleppung/Deportierung/Wiedergutmachungsarbeit/Aussiedlung auch weiterhin von der totalen Sperre betroffen war. Dieser Damm brach dann in der letzten Phase der Kádár-Ära, in den 80er-Jahren endgültig. Bis zur Wende dauerte hingegen die Tendenz an, dass die historische Forschung in der Gefangenschaft politischer/ideologischer Erwartungen blieb.

Die emblematischen Veränderungen 1989/90, die auf dem Gebiet der großen Politik eine Epochengrenze markierten, bedeuteten in den historischen Forschungen hinsichtlich der Ungarndeutschen in Wahrheit keinen Wendepunkt. Die wissenschaftliche Erforschung der lange Zeit als Tabu behandelten Thematik von Vertreibung/Aussiedlung lief schon seit Jahren mit einem immer größeren Grad der Freiheit. So wurde dieser Prozess durch die demonstrativen Erscheinungen der in der Periode der Wende durchgeführten politischen Rehabilitierung lediglich legitimiert.

Dennoch wäre es eine übertriebene Vereinfachung, nur von einer Epoche vor und nach 1990 zu sprechen. Daher kann eine Dekade, die jeweils ein paar Jahre vor und nach der Wende umfasst – eine Periode unbestreitbarer Konjunktur des Themas –, festgestellt werden. Den Hintergrund des „Politikums“ mit negativem, dann mit positivem Vorzeichen, und damit auch die Phase der Konjunktur, konnte die Fachwelt der Historiker erst in der zweiten Hälfte der 90er-Jahre hinter sich lassen. Es begann eine neue Epoche der Erforschung des Themas, und zwar durch den Fortschritt zahlreicher – seit langem heranreifender – theoretischer und methodischer Innovationen.

Ein spektakuläres Zeichen dafür waren das Brechen der traditionellen Alleinherrschaft der politik- und ereignishistorischen Herangehensweise, der immer deutlichere Ausbau der sozialhistorischen Aspekte, die komparative Erforschung lokaler und regionaler Prozesse, im Endergebnis – was die gesamte Sichtweise angeht – die Hinwendung zur Mikro- statt zur Makroebene.

In der historiografischen Studie werden diese Prozesse und die fachlichen Ergebnisse durchgehend behandelt.

DÁVID KISS

ELEMENTE DER KRIEGSGEFANGENENPOLITIK DER UNGARISCHEN KOMMUNISTISCHEN PARTEI NACH DEM ZWEITEN WELTKRIEG UND DIE WAHLEN IM JAHRE 1945

Nach dem Zweiten Weltkrieg war es auch in Ungarn ein wichtiges Thema, die Kriegsgefangenen aus dem Ausland nach Hause zu holen, was nicht nur in humanitärer und gesellschaftlicher Hinsicht, sondern auch aus wirtschaftlichen Gründen große Bedeutung hatte. Praktisch behandelten alle politischen Parteien und die übrigen Zivilorganisationen diese Frage als eine besondere Angelegenheit, die auch wegen der Wahlen im Jahre 1945 eine große Rolle spielte. Die Studie untersucht in diesem Zusammenhang die Tätigkeit der Ungarischen Kommunistischen Partei (MKP). Sie befasst sich mit den Einheiten der inneren Organisationen der Partei und analysiert auch die Tätigkeit der mit ihr verbundenen „pseudo-zivilen“ Organisationen, die mit dem Heimtransport der Kriegsgefangenen zu tun hatten. In der Politik der MKP kam dem Auftreten bei den Wahlen 1945 eine besondere Rolle zu. Im Laufe der Vorbereitung darauf ließ die Sowjetunion mehr Kriegsgefangene nach Hause, damit ihre Lieblingspartei bei den Wahlen so erfolgreich wie möglich abschneidet. Die geschmacklose Propaganda Rákosis und seiner Genossen und der schlechte mentale und physische Zustand der Heimkehrer steigerten jedoch den Hass gegen die Besatzer und ihre Satelliten nur weiter, der sich auch bei Wahlen zeigte, die damals noch nicht so stark manipuliert wurden.

ORSOLYA BÜKY

DIE ROLLE DER UNGARISCHEN KOMMUNISTISCHEN PARTEI IM PROZESS DER ENTSTEHUNG DER UNGARISCHEN STAATSPOLIZEI

Was die Beurteilung der politischen Veränderungen angeht, die sich zwischen dem Ende 1944 und dem Frühjahr 1949 in Ungarn abspielten, können wir mehrere „historische Erzählungen“ erleben. Bei der Analyse des Prozesses der Entstehung der Ungarischen Staatspolizei sehen wir die Auffassung bestätigt, wonach das Endziel der MKP darin bestand (wenn auch bei Anpassung an die russischen Drehbücher, die sich bis 1947 ständig änderten) die totale Diktatur sowjetischen Typs auszubauen. Die wichtigsten Mittel dabei waren aufgrund der Wegweisung der moskowitzischen Führung der MKP die schon im Moment der Gründung besetzten Gewaltorganisationen.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

„POLITIKER: EUER SCHICKSAL IST DAS FIASKO“ DER POLITISCHE
RÜCKZUG UND DER SELBSTMORDVERSUCH VON FERENC B.
FARKAS (1948–1950)

In der Diktatur stalinschen Typs, die nach 1947 errichtet wurde, konnten Politiker der Bauernpartei, die nicht gewillt waren, sich den Kommunisten als „Trittbrettfahrer“ zu unterwerfen, ihre Wahl zwischen zwei Handlungsalternativen treffen: entweder ins Ausland zu emigrieren oder zu Hause zu bleiben, sich aber dann vom öffentlichen Leben zurückzuziehen. Mehrere der Letzteren kehrten in der Revolution 1956 für kurze Zeit in die Politik zurück. Dieses Schicksal wurde Ferenc Farkas (1903–1966) zuteil. In meiner Arbeit habe ich eine weniger bekannte und dokumentierte Periode der Laufbahn eines der Gründer und führenden Politiker der Nationalen Bauernpartei und seinen allmählichen politischen Rückzug nach 1948 untersucht, in dessen Mittelpunkt sein Selbstmordversuch am 13. Februar 1950 steht. Dieses Ereignis fügte ich aufgrund der notierten Meinung und Erinnerungen von Zeitgenossen, Freunden und Fachärzten in die Persönlichkeit des Politikers ein. Ich analysierte, inwieweit die Einstellung einer selbständigen Politik der Bauernpartei und die im Ausbau befindliche Diktatur in einem kausalen Zusammenhang mit der schweren psychischen Reaktion des Politikers standen.

KRISZTIÁN GLAUB

TÄTER UND OPFER? TEIL I – DER TÄTER: VLADIMIR FARKAS BEI DER STAATSSICHERHEIT (ÁVH) (1949–1955)

Nach dem „Jahr der Wende“ 1948 traten in Ungarn bedeutende politische Veränderungen ein. Mit der Fusion der Ungarischen Kommunistischen Partei und der Sozialdemokratischen Partei entstand die Staatspartei: die Partei der Ungarischen Werktätigen (MDP), und die Gesellschaft und die Wirtschaft des Landes gingen auf dem von den Sowjets festgelegten stalinschen Weg mit großen Schritten voran. Die politische, später die Staatspolizei, die immer mehr Befugnisse in ihren eigenen Wirkungsbereich zog, wurde zur sicheren Stütze des Systems. Bald galt sie schon als selbständige Behörde (Behörde zum Staatsschutz: ung. Abk. ÁVH) als gefürchtete Faust der Inhaber der Macht. Im Rahmen dieser Organisation kam Vladimir Farkas, ein junger orthodoxer Kommunist am Beginn seiner 20er-Jahre, auf seine Rechnung. Anfangs befasste er sich mit Abhörtechnik und arbeitete entsprechend seiner früheren Ausbildung in Moskau als operativer Funktechniker bei der Staatspolizei. Nach 1949, dem Jahr des Falles Rajk, übernahm er auch seinen Anteil an Vernehmungen und Untersuchungen. Von da an gab es für ihn kein Halten mehr: Der junge Offizier der Staatssicherheit beteiligte sich in den nächsten Jahren aktiv an verschiedenen ungesetzlichen Angelegenheiten des Stalinismus. Im Fall Rajk war er Verhörer von Sándor Cseresznyés, dann unter sowjetischer Mitwirkung auch von Pál Justus. Während der Hetze gegen die Sozialdemokraten war Farkas auch verantwortlich für die Untersuchungen gegen Árpád Szakasits, György Marosán und unmittelbar auch gegen Dr. István Ries. Die wahren Schwierigkeiten folgten aber erst später. Der rätselhafte Fall der Szücs-Geschwister und ihre kaltblütige Ermordung warfen zahlreiche Fragen auf, die vielleicht bis heute nicht beruhigend beantwortet wurden. Die „Erbsünde“ von Vladimir Farkas war die Kádár-Sache, wobei er persönlich Verhörer des einstigen Innenministers und späteren Ersten Sekretärs der USAP wurde. Da wegen der veränderten politischen Situation im Weiteren Kádárs Schwäche während seines Verhörs 1951 übertüncht werden musste, verbreiteten sich über diese Untersuchung später sowohl in der ungarischen als auch in der internationalen Öffentlichkeit die unrealistischsten und sadistischsten Legenden: Allein der Ausgangspunkt war gemeinsam: Kádár selbst und sein Umfeld. Nach der Wende 1953 und Stalins Tod sowie dem Sturz Gábor Péters, des Chefs von Vladimir Farkas, wegen einer zionistischen Angelegenheit veränderte sich die Lage auch innerhalb der ÁVH. Die Selbständigkeit der Behörde wurde abgeschafft und sie erneut dem Innenministerium angeschlossen. Außerdem begannen – zwar mit peinlicher Langsamkeit – die Überprüfungen der gesetzwidrigen Prozesse, jedoch nur gegen Personen der

Arbeiterbewegung. So konnte im nächsten Jahr János Kádár freikommen, der gleich seinen Rachefeldzug gegen Farkas und dessen Vater Mihály Farkas begann, der seinen Fall auf Parteiebene (nicht) untersucht hatte. Diese Suche nach dem Sündenbock stimmte allmählich mit der offiziellen Linie der MDP überein, die Verantwortliche brauchte, um die Gemüter zu besänftigen und sich selbst zu rechtfertigen. Dabei stellte sich natürlich auch der Hauptübeltäter selbst, der Erste Sekretär der Partei, Mátyás Rákosi, an die Spitze. In dieser Situation ging Vladimir Farkas immer mehr die Luft aus, was schließlich dazu führte, dass er auf Druck seiner eigenen Chefs im Februar 1955 die Staatssicherheit verließ. Die wahre Hetzjagd gegen ihn und seinen Vater, der inzwischen in Moskau „geparkt“ wurde, konnte sich erst nachher in vollem Ausmaß entfalten.

RÓBERT GÉCZI
DER FALL PAUKER AUFGRUND EINER UNGARISCHEN
DIPLOMATISCHEN NOTE

Ende der 1940er-Jahre fanden in den Bruderländern nach sowjetischem Muster Monster-Schauprozesse gegen herausragende kommunistische Politiker statt (gegen Vladimir Clementis und Rudolf Slánský in der Tschechoslowakei, gegen László Rajk in Ungarn, gegen Traitscho Kostoff in Bulgarien sowie gegen Kotschi Dsodse in Albanien). In Rumänien war es Lucrețiu Pătrășcanu, der wegen der Anklage der Zusammenarbeit mit der königlichen Staatssicherheit Siguranța während des Weltkriegs, des Nationalismus und der bürgerlichen Abweichung samt seinen 33 Mitstreitern vor Gericht gestellt wurde. Im Laufe des sechs Jahre währenden Prozesses wurden er und sein Mitkämpfer Remus Koffler 1954 zum Tode verurteilt und hingerichtet. Im Schatten dieses Prozesses kam es – im Unterschied zu den Ländern des Ostblocks – auch zur Abrechnung mit einer Moskowiter genannten Gruppe. Infolge des auch von Stalin gebilligten Säuberungsprozesses wurden unter anderen Außenministerin Ana Pauker, Finanzminister Vasile Luca (d.h. László Luca) und Innenminister Teohari Georgescu von der Staatsmacht entfernt. Die Anklage gegen sie lautete: rechte Abweichung, Kosmopolitismus, aber vor allem Sabotage der sozialistischen Kollektivierung und der sozialistischen Wirtschaft. Das von mir veröffentlichte „vertrauliche“ Dokument entstand im Sommer 1952 in der Botschaft Ungarns in Bukarest und enthält die rumänische Presseschau zum Fall Ana Pauker und ihre Mitkämpfer.

ATTILA SERES

FLUCHT AUS BUDAPEST NACH MOSKAU – ZWEI FALLSTUDIEN
ÜBER DIE TEILNAHME SOWJETISCHER ZIVILISTEN AN DER
REVOLUTION 1956

In diesem Beitrag wird die ungarische Revolution im Jahre 1956 aus einer spezifischen Perspektive dargelegt. Wir bemühen uns, aufgrund russischer Archivquellen zwei Geschichten zu rekonstruieren. Hauptakteure beider sind Zivilisten mit sowjetischer Staatsbürgerschaft, die zur Zeit der ungarischen Revolution ganz zufällig in Budapest weilten und unwillkürlich in die Ereignisse auf den Straßen der ungarischen Hauptstadt verwickelt waren. Es ging um einfache Zivilisten, Alltagsmenschen, die nicht den Unterdrückungsapparat des Kremls, die sowjetische Staatsverwaltung, die Militär- oder Staatssicherheitsorgane vertraten. Im Zusammenhang mit ihrer „Teilnahme“ an der Revolution kann man keinerlei bewusste politische Motivation oder feindliche Repressionsabsicht entdecken. Wegen der antisowjetischen Emotionen, die sich in der ungarischen Gesellschaft nach dem Zweiten Weltkrieg angesammelt hatten, betrachteten die ungarischen Revolutionäre sie dennoch als Feinde; sie wurden zur anderen Seite der Barrikade gezählt, daher fürchteten auch sie um ihre leibliche Unversehrtheit. In dem einen Fall ging es um den sowjetischen Historiker Arkadij Sidorow (1900–1966), den die Ungarische Akademie der Wissenschaften im Rahmen einer beruflichen Dienstreise nach Budapest eingeladen hatte. In dem anderen handelte es sich um eine 60köpfige Touristengruppe, die zum Teil aus hochqualifizierten Intellektuellen, zum Teil aus Fließbandarbeitern bestand. In dem Beitrag wird in erster Linie die Antwort auf die Frage gesucht, welche Lebensstrategie sie in dieser Situation des Ausgeliefertseins wählten und wie die Konsularvertretungen in Budapest deren Heimreise inmitten der Straßenkämpfe lösten.

PÉTER BERTALAN

WIDERSTANDSGRUPPEN DER KATHOLISCHEN KIRCHE IN DEN 1950ER- UND 60ER-JAHREN IN UNGARN

Der Unterdrückungsapparat der Rákosi- und Kádár-Ära hat am massivsten, härtesten und auf gnadenloseste Weise die Kirchen angegriffen. Die Reaktionen der Kirchen waren vielfältig. Zwischen Angreifer und Angegriffenen trat keine Minute lang ein Treuga Dei ein. Eines der Flaggschiffe der historischen Kirchen in Ungarn ist die katholische Kirche. Ihre Geschichte im 20. Jahrhundert spiegelt die typischen Merkmale der Opposition zwischen Parteienstaat und Kirchen am besten wider. Hierbei zeigt sich der Widerstand des Priestertums und der Gläubigen oft am einheitlichsten und standhaftesten. Hinter den Superlativen kann man die aus dem hierarchischen Aufbau resultierende Disziplinertheit und die aus dem Glauben folgende Berufung gleichermaßen als psychologische Erklärung akzeptieren. Nur schwer findet man hingegen eine Erklärung für den Widerstand und die Opferbereitschaft des in seiner Existenz bedrohten Alltagsmenschen. An die Katholiken des von der Außenwelt durch den Eisernen Vorhang abgeriegelten Ostblocks richtete der Papst seine Botschaften und Direktiven auf vielerlei Art und Weise. Das Schicksal der mit der Provida Mater beginnenden Konstitution soll auch deshalb verfolgt werden, weil es typisch und in seiner Auswirkung determinierend ist. Was die Methoden der wissenschaftlichen Aufarbeitung, Forschung und Darlegung angeht, muss man ebenfalls auf eine neue Art und Weise vorgehen: Dafür ist dieser Beitrag ein Versuch.

ZSUZSANNA KÖRÖSI

„ES GAB DARIN NICHTS GEHEIMES“ – DAS LEBEN EINER
KATHOLISCHEN JUGENDGEMEINSCHAFT IN DEN 1950ER-JAHREN
AUFGRUND DES LEBENSINTERVIEWS GYÖRGY ROZGONYIS

Im Ungarn der '50er-Jahre war die aktive Religionsausübung für die Macht inakzeptabel. Aber auch inmitten von Verboten und Verfolgungen gab es viele, die nach alternativen Wegen suchten, um ihr Christsein zu erleben, die religiöse Weltanschauung zu erhalten und sie weiter zu vererben. In einem mikro-historischen Herangehen, aufgrund des Lebensinterviews György Rozgonyis, eines emblematischen Jugendleiters der Zisterzienser, können wir kennenlernen, wie eine katholische Gemeinschaft in Buda den Alltag des christlichen Widerstandes in den über zehn Jahren nach der politischen Wende 1948 erlebte. Die kommunistische Diktatur verursachte in der persönlichen (religiösen) Identität Vieler eine Spannung oder sogar einen Bruch. Rozgonyis Bericht formuliert eine Selbstrepräsentation, in der der feste katholische Glaube die Erwartungen der antireligiösen Politik auslöscht, während er bestrebt ist, auch die Möglichkeit dafür zu finden, im gegebenen gesellschaftlichen Rahmen ein vollkommenes Leben führen zu können.

JÁNOS RÁCZ

DILEMMAS EINER GRAUEN EMINENZ – EINE QUELLE ZUR ANALYSE DER POLITIKGESCHICHTE DER KÁDÁR-ÄRA

István Katona, als Kádárs „graue Eminenz“ und interner Mitarbeiter, bekam vor dem XI. Parteitag der USAP 1975 die Möglichkeit, wegen der bevorstehenden Neuwahl der Funktionsträger Vorschläge für die Zusammensetzung der Mitglieder des ZK der USAP zu unterbreiten. Im Laufe der Darlegung dieser Quelle sucht die Analyse die Antwort auch darauf, wie Katona in die Lage versetzt wurde, seine Gedanken und personellen Vorschläge in Bezug auf die ZK-Mitglieder zu formulieren. Daher wird in dieser Arbeit der Autor des Dokuments vorgestellt, mit besonderer Hinsicht auf das Jahr vor dem Entstehen der Quelle, als er – damals Chefredakteur des Parteiorgans *Népszabadság* – mit mehreren Problemen konfrontiert war. Diese Schwierigkeiten entstanden mehrheitlich wegen der Erstickung des 1968 eingeführten neuen Wirtschaftsmechanismus. Die stellvertretenden Chefredakteure kämpften gegeneinander, zwischen ihnen musste er balancieren. Kádárs „Mann“ wollte nur die Politik durchsetzen, die der Generalsekretär für richtig hielt. Die unterschiedlichen Meinungen der Führungskräfte der USAP prallten praktisch mithilfe der von ihnen Unterstützten in der Tageszeitung aufeinander. Die täglichen Auseinandersetzungen der Anhänger von György Aczél, Béla Biszku, Sándor Gáspár, Sándor Fehér und Rezső Nyers überschütteten den neuen Chefredakteur. Er musste die Mitarbeiter zusammenhalten, aber nicht um jeden Preis. Seine Tätigkeit überzeugte vermutlich den Generalsekretär der USAP, dass er imstande sein würde, als Berater an der Neuwahl auf dem XI. Parteitag teilzunehmen. Obwohl er 1975 erstmals die Möglichkeit dazu hatte, übte er – wie auch dieser Beitrag zeigt – eine beachtliche Wirkung auf die Gestaltung der Zusammensetzung des ZK aus.

ZOLTÁN DÉVAVÁRI

IM ZERFALL – LAGE DER UNGARN IN DER VOJODINA ZU BEGINN DER SÜDSLAWISCHEN KRISE (1988–1990)

Diese Studie stützt sich auf Archivdokumente des ungarischen Außenministeriums und auf die zeitgenössische Presse. Sie stellt auf dieser Grundlage die Politikgeschichte der Ungarn in der Vojvodina sowie die Entwicklung der ungarisch-serbischen diplomatischen Beziehungen zur Minderheitenfrage am Anfang des Zerfalls des zweiten jugoslawischen Staates dar. Der Autor geht auf Zeiten nach der sogenannten Jogurt-Revolution in der Vojvodina im Oktober 1988 ein, als die serbische Macht einen Generalangriff gegen die ungarischen Einrichtungen, die erworbenen Minderheitenrechte sowie auch gegen die bis dahin praktizierte Minderheitenpolitik in der Vojvodina startete. Einer der Zielpunkte war – wie Anfang der 1920er-Jahre – der ungarisch-sprachige Unterricht, weswegen die Zerrüttung des früheren Netzes von Oberschulen begann. Das neue Bildungsgesetz der Republik verschlechterte die Situation weiter. Der Beitrag umfasst ferner die Entwicklung der ungarisch-serbischen diplomatischen Beziehungen in den ersten Monaten nach dem Amtsantritt der Antall-Regierung.

Darüber hinaus geht der Artikel auf die erste Kontaktaufnahme zwischen der ungarischen Regierung und der Demokratischen Gemeinschaft der Ungarn in der Vojvodina, den Besuch des ungarischen Außenministers Géza Jeszenszky im Juni 1990 in Jugoslawien und die Besuche des serbischen Außenministers Aleksandar Prlja in Budapest ein, und er thematisiert die Minderheitenfrage während der Verhandlungen. Zum Schluss zeigt der Beitrag im Zusammenhang mit den ersten Mehrparteien-Wahlen im Winter 1990 die Geschichte der ersten Angriffe gegen die ungarische Presse in der Vojvodina und ihren Hintergrund auf.

MIHÁLY NOSZKÓ-HORVÁTH
INTERNIERUNG UND AUSSIEDLUNG NACH DEM ZWEITEN
WELTKRIEG IM SPIEGEL DER AUF ENTSCHÄDIGUNG
ABZIELENDEN UNGARISCHEN RECHTSREGELN SOWIE DIE
EINSCHLÄGIGEN ENTSCHÄDIGUNGSDOKUMENTE

Internierung und Aussiedlung als Freiheitsbeschränkung aus politischen Gründen wurden in der Rechtspraxis schon vor 1945 angewendet, sie wurden aber in Wirklichkeit nach dem Zweiten Weltkrieg, zur Zeit der kommunistischen Diktatur berühmt-berüchtigt. Das Leben von vielen tausend Menschen wurde erschwert oder gar durch das erlittene Unrecht irreparabel beschädigt. Nach der Wende erkannte dies der Gesetzgeber und entschied, dass Personen, die Unrecht erlitten hatten, zusammen mit anderen Freiheitsberaubungen auch wegen dieser beiden Rechtsverletzungen materiell und moralisch zu rehabilitieren sind. Die Rehabilitierungen hatten mehrere Formen: In der Studie werden sämtliche in Ungarn eingeführten Versorgungsformen in Bezug auf die Internierungen und Aussiedlungen behandelt. Bei der Wahl des Themas der Arbeit war es ein wichtiger Aspekt, dass es 2020 rund 70 Jahre her war, dass das Internierungslager in Recsk (Komitat Heves) „seine Pforte eröffnete“ und die Verschleppungen in die Zwangsarbeitslager in der Hortobágy-Puszta begannen.

NÉVMUTATÓ

- Ablonczy Balázs 207, 400
Abonyi Lajos 28
Ábrahám Lajos 403
Aczél György 250, 255, 328, 336, 427
Aczél Tamás 327
Ádány Zsigmond 278
Adorján János 308, 315, 316, 321
Aehrenthal, Alois Lexa von, br. 105
Ágoston András 446, 448, 449
Ajtai Miklós 433, 436
Albrecht fhg. 100
Almásy Pál 19, 28, 29
Andaházy Jenő 160
Andics Erzsébet 252, 369
Andorka Rudolf 238, 240
András János, V. 24
Andrássy Aladár, gr. 37, 42
Andrássy Gyula, id., gr. 84, 85, 89–91, 93, 94, 97, 126
Andrássy Gyula, ifj., gr. 62, 64, 67, 98, 121, 125, 126
Andrássy Manó, gr. 37, 233, 240
Andreánszy István 285
Andrics Tivadar 122, 134
Angyal Lajos 318, 319
Angyal Pál 173–175
Anka László 25, 61, 63, 64, 72, 124, 129, 131, 134, 207, 242
Ankugyinov, V. M. 372
Annabring, Matthias 255
Anonymus 48, 53, 56, 57
Antall József 269
Antos István 325
Apafi Mihály 45
Apor Gábor 237
Apostol, Gheorghe 345, 351
Apponyi Albert, gr. 61–77, 78, 98, 102, 103, 121, 124–126, 134, 150, 153
Apponyi Sándor, gr. 37, 40
Apró Antal 288
Aradi József 436
Arató Endre 48, 252
Arató László 398
Arató Miklós Orbán 406, 407, 414
Árpád fejedelem 48
Árpád-ház 58
Arz, Arthur von Straussenburg, br. 109, 116, 118
Asbóth János 20
Asbóth Sándor 19
Attila, hun fejedelem 49, 50, 53
Auffenberg, Moritz von Komarów, br. 117
Augusztai Mária Lujza (Augusztai, királyi hercegasszony) 230
Aulich Lajos 23
Avar István 435
Averbuh, Revekka Abramovna 367
Baba 386
Baczoni Gábor 292
Bakó Ágnes 171
Bakó József 121
Bakos Pál 339
Bálint István 334
Bálint József, dr. 390, 391, 433
Balla Aladárné 171, 180
Balla Tibor 96, 97, 100, 101, 106, 116
Balogh Béni, L. 264, 266, 294

- Balogh István 325
Balogh József 217, 227
Balogh Sándor 256, 259
Balsai István 460
Baltazár Dezső 121–125, 127, 128, 134, 484, 516
Bánffy Dezső, br. 61, 62, 89, 101, 135
Bánffy Miklós, gr. 34, 136
Bank Barbara 263, 401, 455, 463
Bánki Nándorné, dr. 435
Bankier, David 243
Bánkuti Gábor 55
Barabás Béla 65, 69
Baracs János 268
Barakovich László 146, 147
Baranyay Attila 322
Baráth Béla 123
Baráth Magdolna 328, 334, 341, 361
Bardolff, Carl, br. 109, 112, 114, 116, 117
Bárdossy László 223–225, 227, 229–232, 234–238
Barla Gyula 26
Barlay Ödön Szabolcs 402–409, 414
Baróti Lajos 57, 58
Bartelmus, Leopold 40
Bartha Miklós 99
Bartheldy Tibor 224
Basch, Franz Anton 261
Bassa Endre 171
Básti János 435
Batalka Krisztina 189
Bathó János 72, 73
Batthyány Lajos, gr. 15, 27
Batthyány Tivadar, gr. 68, 134
Baudiss Viktor 157, 160
Bauer Miklós 332
Beck-Rzikowski, Friedrich von, gr. 100, 102
Bedekovich Kálmán 37, 41
Bedő Géza 303
Beer, Mathias 253, 260, 265
Beksics Gusztáv 11–15, 17, 20, 22, 30
Bél Mátyás 48
Béla, I., magyar király 57
Belatiny-Braun Marietta 229
Belkin, Mihail 329
Bellér Béla 254, 255
Bencsik Péter 369
Benedek Jenő 271
Benkő Elek 53
Benkő Károly 303
Benkő Samu 21
Benz, Wolfgang 265
Beöthy Ödön 13
Berchtold, Leopold von, gr. 90
Berchtold, Lipót, gr. 105, 118
Berecz János, dr. 434
Berei Andor 347
Berényi N. 157
Berger, Susanne 217, 492, 527
Berkes Károly 276
Berridge, Geoff R. 221
Bertényi Iván, ifj. 62, 63, 85, 86
Beszteri Béla 257
Bethlen András, gr. 42, 229
Bethlen István, gr. 191, 224, 229, 230, 233, 235, 239, 240
Bethlen Istvánné, gr. 229
Bethlen Katalin 34
Bethlen Margit ld. Bethlen Istvánné, gr.
Betlen Oszkár 171
Beust, Friedrich Ferdinand von, gr. 90, 93
Beyer, Hans 255

- Bezborodov, Alekszandr 363
Bezerédj István 28
Biberauer Richárd, id. 127
Bibl, Viktor 86
Bibó István 86, 138, 286, 306, 314, 316
Bihari Ferenc 303
Bilkey Pap István 124
Bindorffer Györgyi 262
Birnbaum, Betty 347
Birstein, Vadim 217, 492
Birtha Sándor 156, 163–169
Bismarck, Otto von, gr. 93, 94
Biszkú Béla 428, 539
Bisztrai Farkas Ferenc ld. Farkas
 Ferenc, B.
Bocskói Ede 278
Bocsor István 56, 59, 274
Bocsor Pál 274
Boda György 339
Bódiné Beliznai Kinga 179
Bodnár Béla 276
Bodnăraș, Emil 353
Bodoky Richárd 126–128
Bódy Zsombor 218
Bognár Géza 433
Bognár Tibor 257, 259
Bognár Zalán 264, 279, 280
Boheman, Erik 217
Bolfras, Arthur von, br. 100, 109
Bollók János 48
Bonaparte, Napoléon 25
Bondor József 435
Bónis Ferenc 323
Borbándi Gyula 316
Borbély Károly 157
Borenich Péter 328, 333
Borilă, Petre 353
Boros Géza 258
Boross Mihály 49
Borsi-Kálmán Béla 167, 168
Borzák Lajos 281
Bottai, Giuseppe 230
Boyer, Charles 233
Božović, Radovan 450
Bögře Zsuzsanna 399
Böhm, Johann 255
Bölöny József 174
Brandes, Detlef 265
Brankov, Lazar 330, 331
Braun Róbert 144
Brinda Péter 386
Bródy Péter 339
Bruszilov, Alekszej Alekszejevics 135
Bubics Zsigmond 37, 39–41, 43–45
Buday Ésaías 21
Buday Gyula 155, 158, 159, 163, 165–167,
 169
Budenz József 52–54
Bugár János 303
Bugár Jánosné 433, 436
Bulányi György 386, 387, 389–391
Bunsen, Christian Karl Josias von 50
Burián István, gr. 90, 121
Búza Barna 141
Buzás István 275
Büdinger, Max 56
Büky Orsolya 284, 298
Bülów, Bernhard von, gr. 95
Cáner, Ilie 353
Canetti di Fieschi di Casanova, Marchesa
 Maria ld. Casanova, Marie G.
Canini, Marco Antonio 84
Čarnojević, Arsenije 451
Casanova, Marie G. 222

- Catilina 130
Ceașescu, Nicolae 342, 343, 345, 351
Chassin, Charles-Louis 28
Chișinevschi, Iosif 352
Chorin Ferenc 229
Chotek Zsófia 115
Churchill, Winston 230
Ciano, Galeazzo 234
Cicero, Marcus Tullius 130
Cieger András 79–81, 86
Cincar-Marković, Aleksandar 225, 226
Clausewitz, Carl von 113
Clementis, Vladimir 342
Coliu, Dumitru 353
Coman, I. 353
Comberbach ld. Cumberbatch, Benedict
Conrad, Franz von Hötendorf, gr. 97, 102, 103, 105–119, 483, 515
Conrad, Gina von Hötendorf, gr. 103, 109
Conrad, Kurt von Hötendorf, br. 110
Constantinescu, Miron 352, 353
Crenneville, Ludwig Folliot de 38
Cumberbatch, Abraham Carlton 220
Cumberbatch, Benedict 221, 492, 526
Cumberbatch, Cyril James 221, 222, 245, 492, 526
Cumberbatch, Henry Alfred 221
Cumberbatch, Lovice Louisa Grace ld. Ullein-Reviczky Antalné
Cumberbatch, Robert William 220, 221
Cúthné Gyóni Eszter 398
Czebe Jenő 268
Czeferner Dóra 74
Czéh József 310, 314
Cziáky Ferenc 184
Cziffra Kálmán 163
Czikollay Gyula 322
Cziráky Béla, gr. 90, 91
Csáki István 433, 436
Csáki Károly 146, 147
Csáky István, gr. 223, 224
Csánk Béla 268
Csánki Dezső 57, 58
Csány László 29
Csapó Csaba 25, 62
Csapó Lóránt Pál 157, 158, 161, 162, 166–169
Csapodi Csaba 48
Császka György 42
Csécsi Nagy Imre 154–162, 164–170, 310
Csécsy Imre 144
Cseh Géza 71
Csekonics Endre, gr. 37, 42
Csengery Antal 13, 24, 25, 27, 49, 50
Csengery Lóránt 24
Cserépfalvi Imre 241
Cseresznyés Sándor 328, 329
Cserey Vilmos 155, 157–159, 161–169
Csernisov 290
Csernobajev, Anatolij 362
Csernoch János 391
Cserői Oszkár 278
Csetri Elek 24
Csibi Norbert 55
Csicsai Margit 390
Csicskó Mária 307, 308, 311, 313, 214, 321, 326
Csikesz Józsefné 436
Csiki Ferenc 242–244
Csiki László 204
Csizmás Miska 414
Csóka Ferenc 184
Csokonay N. 158

- Csont Ferenc 333
Csorba János 290
Csorba Zoltán 450
Csordás Éva 276
Csősz Imre 39, 45
Dabasi-Schweng Loránd 314
Dampierre, Robert de 239
Dán István 354
Dan Ștefan ld. Dán István
Darányi Ignác 75, 77
Dardel, Fredrik von 217
Dardel, Maj von 217
Darvas József 310, 314, 325
Davidson, Basil Risbidger 225–227, 241
Deák Farkas 53
Deák Ferenc 14, 80–85, 91
Deák István 101, 106
Deborin, Mihail 365
Degenfeld-Schomburg Ilona 133
Dejeu, D. 354
Dékán István 340, 341
Dékány Sándor 403
Dembínski, Henryk, gr. 19
Demény Pál 291
Dénes Imre 157, 159
Dénes Károly 57
Dénes Lajos 141
Dessewffy Aurél, gr. 37, 69, 70, 73
Dévényi Anna 55
Didier, Pierre-Paul 49
Dienstl, Edmund 99
Dimény Imre 433
Dimitrov, Georgi 343
Diószegi István 94
Dippold Péter 261
Dobos Balázs 266
Dobszay Tamás 25
Dóczy Lajos, br. 90, 91
Doleschall Alfréd 184
Domokos József 174, 179
Domokos László 140, 144–147
Domokos Péter 52
Donáth Ferenc 335, 336, 338
Dornik, Wolfram 105, 107, 110, 115
Drabek, Anna M. 261
Drašković, Vuk 452
Drócsa Izabella 171, 175, 187
Droz, Jaques 86
Drózdgy Győző 305
Dubniczky Zsolt 31, 268
Duce ld. Mussolini, Benito
Dudás József 382
Dula József 165, 167
Dulánszky Nándor 42
Dümmler, Ernst 56
Dzodze, Kocsi 342
Earl Le Noir ld. Packer, Earl L.
Éber Ernő 192
Eckhardt Tibor 231
Eckhart Ferenc 207
Edelsheim-Gyulai Ilona 229, 233
Egri Sándor 275
Egry Gábor 253
Egyed Ákos 53
Eiler Ferenc 250, 262, 265, 267
Elek Gusztáv 68
Elmer István 388
Ember Győző 366
Emich Gusztáv 53
Emődi László 392, 393
Ender István 436
Endrédy Vendel 403
Entz Géza 450

- Eörsi László 382
Eötvös József, br. 12, 14, 79, 85, 93
Erdei Ferenc 284–286, 289–291, 293–
295, 297, 301, 302, 304, 308, 310–312,
214
Erdey-Grúz Tibor 367, 369
Erdmann Gyula 258, 260
Erdődy Gábor 263
Erdődy Júlia, gr. 44
Erdődy Mihály 308
Éri István 257
Ernyesi Mihály 302
Érsek Attila 71
Éry Béla 414
Éry György 414
Erzsébet, magyar királyné 38, 126
Esterházy Ferenc, gr. 76
Esterházy Károly 229
Esterházy Móric 224, 228, 229
Esterházy Pálné, gr. 44
Ézsás Erzsébet 414
Fáber Viktor 335
Fabius N. 166
Fabro Henrik 69
Fái Boris 274
Falk Miksa 11
Fall Endre 235
Faragho Gábor 295, 298, 301
Farkas Emmi 324
Farkas Ferenc, B. (Feri) 306–326
Farkas Ferenc, ifj. 313, 317
Farkas Ferencné ld. Györffy Anna, F.
Farkas Gábor 257
Farkas Judit Antónia 11, 12, 216, 306,
307, 312, 317, 324
Farkas Judit ld. Farkas Judit Antónia
Farkas Lajos 28
Farkas Mihály 275, 284, 285, 291, 299,
301, 302, 305, 327–331, 333, 336, 337
Farkas Sándor 171
Farkas Vladimir 327–338, 340, 341
Fáy Béla 268
Fedinec Csilla 208
Fehér István 254, 257, 261, 266
Fehér Lajos 539
Fehér Mihály 303
Feitl István 253, 328, 341
Fejér Klára 366
Fekete Zsigmond 334
Felszeghy Béla 143, 144, 146, 147
Fényes László 121, 141
Fenyő István 85
Ferdinánd, I., román király 169
Ferenc Ferdinánd, fhg. 102, 103, 108–
112, 115–117, 146
Ferenc József, I., osztrák császár, magyar
király 38, 44, 61, 62, 81, 87–90, 92–94,
96–102, 105, 107, 109, 111, 113, 116,
117, 123, 134, 230
Ferencz József (unitárius püspök) 135
Ferenczi Sándor 278
Fernbach Károly 122
Festetics Domonkos 228, 230, 236
Festetics Dosi ld. Festetics Domonkos
Festetics György, gr. 41
Festetics Sámuel Imre 228
Festetics Vilmos, gr. 43, 45
Field, Noel H. 328
Filep Tamás Gusztáv 258
Filotti, Eugen 229
Filov, Bogdan 231
Fischer Péter 323
Fischer, Fritz 108, 114
Flach Paul 255

- Fleisz János 155
 Fodor Gyula 434
 Fodor István 275
 Fogarasi Béla 367, 369
 Fogarasi János 279
 Follmann N. 165
 Fónagy Zoltán 34
 Ford, Rudolph Gerard 429
 Forgó István 40
 Fóris István 344, 345
 Fotoche, Ionescu 166
 Föglein, Gizella 266
 Földes István 428
 Fraknóváry (Frankó) Géza 157, 160
 Frank Tibor 217, 222, 237
 Frank, Hans 232
 Franz, Georg 86
 Fráter Lóránd 278
 Frigyes, fhg. 116
 Frigyes, II. (Nagy), porosz király 39
 Friling, Tuvia 243
 Furmann Ernő 393
 Fülöp Mihály 268
 Fürst Sándor 171, 178, 179, 187
 Fütterer, Cuno Heribert 224
 Füzes Miklós 257, 259, 260, 264
 Gál Lászlóné 435
 Gáldi Zoltán 414
 Gali Máté 12, 216
 Galinszky N. 157
 Garai Gábor 434
 Gárdonyi Endre 319
 Gáspár Edina ld. Jennison, Edina
 Gáspár Ödön 243, 244
 Gáspár Sándor 428, 539
 Géczi Róbert 264
 Gecsényi Lajos 207
 Geibel Armin 49
 Gém Ferenc 310, 314
 Georgescu, Teohari 344, 347–351, 353, 358, 359
 Géresi Kálmán 31
 Gergely András 86
 Gergely István 435
 Gergely Jenő 25
 Germán Tibor 317, 318
 Gerő András 86
 Gerő Ernő 284–286, 288–292, 295, 297, 331, 332, 339, 341, 381
 Gerő Ernőné Fazekas Erzsébet 275
 Gertner László 403
 Géza, II., magyar király 58
 Gheorghiu-Dej, Gheorghe 342–352, 358
 Ghyczy Jenő 224, 236, 237, 240, 241
 Glaise-Horstenau, Edmund 109, 111
 Golenszky Kandid 401
 Gołuchowski, Agenor, gr. 88, 89, 92, 94, 95
 Gond Ignác 39
 Gonda Gábor 262
 Gorove István 17, 21, 28
 Gosche, Richard 51
 Gosztony Géza 403
 Gosztony Gézáné 412
 Gothár Lajosné Wohlmuth Gertrud 318
 Gömbös Gyula 229
 Görgei Artúr 18, 21–26
 Görgényi Dániel 274
 Gräf, Rudolf 266
 Gragger Róbert 149, 150
 Granasztói Pál 312
 Grastyán Endre 74
 Gratz Gusztáv 62, 64, 99, 101
 Graziani, Jean César 168, 169

- Gregersen Guilbrand 40
Grégr, Eduard 94
Grekov, Borisz Dmitrijevic 365, 367, 378
Grill Károly 84
Gripenberg, Georg A. 217
Gromiko, Andrejevics Andrej 429
Grósz András 251, 262
Groza, Petru 343, 344
Gubis Ádám 279
Gudenus János József 32
Gulner Gyula 77
Gulyás László 206
Günther Antal 65
Günther, Christian 216
Gyáni Gábor 219, 399
Gyarmati György 55, 284, 291, 292, 455
Gyenes András 436
Gyöngyösi János 293
Györffy Anna, F. (Panni) 316–319, 324
Györffy Miklós 13, 28, 313
György Jenő 347
György, II., görög király 228
György, VI., angol király 228
Gyulai Pál 11
Gyulay Lajos, gr. 17, 24, 25
Gyurkovics (csak vezetéknévvel) 45
Haas Fülöp 40
Haeffler István 191
Hain Péter 173, 179
Haitsch Emil 319
Hajdú József 146, 147
Hajdu Tibor 99–101, 130
Halász Piusz 387, 395
Haller László 312
Halmágyi Tibor 314
Haltenberger Vilmos 163
Halter Zsuzsa ld. Gosztony Gézané
Hambuch Vendel 255
Hamerli Petra 208
Hanák Péter 79, 86, 87, 94, 96, 99
Hanson, Louisa Grace 221
Hantó Zsuzsa 455
Hantsch, Hugo 86
Haraszti György 234
Haraszti Sándor 335, 336, 338
Hárs István 435
Hart Jánosné 434
Haselsteiner, Horst 261
Hatos Pál 120, 123, 132, 139, 142
Havas Oszkár 333
Havass Géza 407, 414,
Haynald Lajos 37, 41, 44
Haypál Tibor 281
Heckenast Gusztáv 51
Hegedüs József 48, 50
Hegyközi Tibor 278
Helfy Ignác 82, 83
Helgert Imre 269
Henszlmann Imre 36, 39, 40
Hentzi, Heinrich von 99
Herbay N. 164, 165
Herczeg Ferenc 69, 70
Hermann Róbert 12, 13, 17, 25, 96, 268
Hérodotosz 50
Hertelendy Miklós 409
Hitler, Adolf 224, 226, 232, 251, 252,
255, 493, 528
Hock János 68, 125
Hoffmann Alfréd 60
Hoffmann, Dierk 265
Hollósi Gábor 25, 64, 207, 242
Holmes, Sherlock 221, 492, 526
Hóman Bálint 224, 228
Homonnay László 242

- Homonnay Lászlóné 242
 Homonnay Tivadar 235, 238, 239
 Honfi Mária 412
 Hont Ferenc 274
 Honvári János 325
 Horthy István (Istvánka), ifj. 235
 Horthy István 231, 233, 235, 236, 238, 244
 Horthy Istvánné ld. Edelsheim-Gyulai Ilona
 Horthy Miklós 128, 166, 167, 219, 224, 226, 231, 235–237, 239, 250, 251, 330
 Horvát István 49
 Horváth (csak vezetéknévvel) 386
 Horváth Attila 213
 Horváth Ibolya 333, 336
 Horváth János 312
 Horváth Julianna 296, 297, 303
 Horváth Kálmán 274
 Horváth Márton 286
 Horváth Mihály 21, 22, 24, 26, 85, 86
 Horváth Zsolt 307, 315, 370, 383
 Hóseás próféta 131
 Howard, Bobby ld. Pálóczi-Horváth György
 Howe, Edward (Ted) 225, 227
 Höbelt, Lothar 116
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 345
 Hubai László 307, 315
 Hunfalvy János 55
 Hunfalvy Pál 13, 17, 18, 20, 21, 24, 25, 28, 51–57
 Huszár Károly 163
 Huszár Lajos 325
 Huszár Tibor 328
 Ibárruri, Dolores 343
 Illéssy Ádám 154
 Illyés Gyula 307, 311, 314, 317–319, 321
 Illyés Gyuláné 311
 Imrédy Béla 223
 Imrédy Kálmán 223
 Ipolyi Arnold 37, 41, 44
 Irányi Dániel 20, 28
 István, I. (Szent), magyar király 59
 Iszlamov, Tofik Muszlimovics 367
 Iszraeljan, Viktor 367
 Ivanovics Miklós 435
 Ivasivka Mátyás 398
 Jagow, Dietrich von 231, 237
 Jandrić, Čedomil 110
 Janek István 234
 Jankovich Tihamér 159, 161, 162, 164–169
 Jánosi Zoltán 123, 124
 Jánossy Ödön 303
 Janszky Lajos 99
 Januskevics, Nyikolaj Nyikolajevics 116
 Jászai Rezső 54, 56, 58
 Jászi Oszkár 138–140, 143, 149–151, 153
 Jedlicska Gyula 434
 Jekel Péter 144, 145, 147
 Jékely Zoltán 13
 Jelačić, Josip, gr. 99
 Jennison, Edina 244
 Jeroboám, I., izraeli király 131
 Jeszenszky Géza 447, 451
 Jevdokimenko, Georgij 333
 Jézus Krisztus 129
 Jócsik Lajos 308, 314
 Joffre, Joseph 116
 Jókai Mór 28–30, 59
 Joó András 209
 Jósika Miklós, br. 29
 József, fhg., nádor 38, 42, 43, 45, 229, 239, 240

- Juhász Gyula 207
Juhász Miklós 390
Juhász-Nagy Sándor 120–128, 130
Jung [Jungh] Gizella 376
Jungerth-Arnóthy Mihály 231
Jungerth-Arnóthy Mihályné, Lili/Lilly 231
Justh Gyula 69
Justus Pál 330
Kabdebó Lóránt 324
Kabos Ernő 171
Kacskovics Lajos 30
Kádár János 250, 270, 281, 286–289, 291, 328, 330, 331, 335–338, 340, 341, 420–428, 430–434, 437, 493, 528
Kádár Jánosné, Tamáska Mária 340
Kádár Lynn Katalin 232
Kádas Sándor 278
Kadosa Pál 323
Käfer István 254
Kahler Frigyes 463
Kajli József 333
Kállai Gyula 336, 338
Kállay Benjámin 88–90
Kállay Helén 216, 233
Kállay Kristóf 234–236, 238
Kállay Miklós 233, 234, 236–241, 243, 244
Kállay Ödön 19
Kalmár György 425–428
Kálnoky, Gustav, gr. 89, 94
Kalotai Kálmán 390
Kaloyanni (csak vezetéknevvel) 244
Kaltenecker Krisztina 253, 264
Kálvin János 125
Kamarás István 398, 417
Kamenyev, Lev Boriszovics 363
Kampits Antal 146
Kann, Robert A. 86
Kanyar József 257, 259
Kanyó András 337
Kapás Sándor 278
Karafiáth Jenő 191
Karajan, Herbert von 228, 247
Karasu (Carasso), Albert 216
Kárász Arthur 311
Kardos Klára 386
Kardos László 322
Kardos Sándor 184
Karikás Frigyes 171, 173, 175, 176
Kármán Mór 60
Károly, IV., magyar király 121, 189
Károlyi Alajos, gr. 31, 32, 37, 39, 43
 Kálnoky, Gustav, gr. 89, 94
Károlyi Ferdinanda, gr. 90
Károlyi Gyula, gr. 191
Károlyi István, gr. 68, 77
Károlyi Lajos, gr. 31, 32, 37
Károlyi Márton 332, 334
Károlyi Mihály, gr. 120–126, 129–131, 133–136, 141, 150, 152, 154
Károlyi Sándor, gr. 73–76
Károlyi Tibor, gr. 37
Kasza József 445
Kaszás Pál 276
Kasszandra 130
Katona István 420–428, 430, 432–433, 436–437
Katona Tamás 20, 23, 26
Katus László 80, 81, 89, 94, 97, 98, 100, 102
Kazár Adolf 147
Kazinczy Gábor 17, 18, 21, 22, 24–30
Keglevich István 392, 393

- Kelen Béla 337, 421
Kemény Dénes, br. 13
Kemény Kálmán, br. 37
Kemény Zsigmond, br. 11–18, 20, 21, 24–30
Keres Emil 434
Keresztes Gábor 171
Keresztes-Fischer Ferenc 241
Keresztury Dezső 314, 315
Kertész Jenő 144
Kertész Tivadar 387, 390
Keszthelyi Ferenc Jeromos 406, 407, 414
Keszthelyi Nándor 302
Kéthly Anna 274
Kézai Simon 48, 54
Khuen-Héderváry Károly, gr. 37, 43, 45, 61
Kilián György 176
Király Pál 53, 58
Kisberk Imre 387, 390, 395
Kiss Dávid 268
Kiss Ernőné Szilas Frida 276
Kiss Gábor 154
Kiss József/Marelyn Kiss József 307, 315
Kiss Márton 197
Kiss Réka 399
Kiss Sándor 171
Kiss Sándor, M. 463
Kissné Bognár Krisztina 197
Klamarik János 60
Klapka György 18–20, 22, 23, 84
Klaproth, Heinrich Julius 50
Kmetty Károly 65
Kocsis András 106
Kocsis Annamária 268
Kodály Zoltán 323
Koffler, Remus 342
Kojcsa Ilona 278
Kolarov, Vaszil 343
Kolozsvári István (Pista) 403
Koltay Gábor 339
Kolundzsija Gábor 33
Komanovics József 254, 257
Komáromi László 305
Konstantin 396
Konstantinova, Victoria 221
Kónya Gyöngyvér 307
Kordé Zoltán 53
Kornfeld Móríc 224
Kornis Anna ld. Zichy Pál Ferencné, gr.
Kornis Klára, gr. 34
Kornis Mihály 34
Kornis Pál 292
Korom Mihály 257, 259
Korontai Judit ld. Rozgonyi Györgyné, ifj.
Korszakov, Szergej 365
Kósa Lajos 236
Kosáry Domokos 25
Kossa István 274, 305
Kossert, Andreas 265
Kossuth Ferenc 65, 67, 72, 73, 76, 77, 127
Kossuth Lajos 13, 17–22, 25–27, 29, 66, 80–84, 127
Koszper Lajos 172
Kosza István 158, 167
Kosztolányi István 393
Kosztov, Traicsó 342
Kosztricz Anna 270
Kotek, Joël 275
Kovács Antal 435
Kovács Attila Zoltán 78
Kovács Béla 308

- Kovács Benedek 199
Kovács Imre 307–309, 311, 315, 241
Kovács István (ÁVH különítményes) 333
Kovács István (az MDP Budapesti első titkára) 341
Kovács István 269, 270, 272, 274, 277
Kovács József 334
Kovács József, Ö. 218
Kovács Kálmán Árpád 128
Kovács Károly 435
Kovács Lajos 14–20, 26–30
Kovács Máté 314
Kovács Nóra 262
Kovács Tamás 173
Kovács Zoltán 278
Kovács Zsigmond 41
Kovaljov, Mihail 361, 368
Kováts J. István 128
Kováts Zsuzsanna ld. Szenci Győzőné
Kovtun, Jiří 137
Kozári Andrea 289, 290
Köblös Elek 342
Kölley György 401, 414
Körmendi 392
Környey Edit 307
Környey István 318, 319, 321
Körösényi András 307, 314
Köteles János 278
Kővári Margit ld. Savović, Margit
Kövér Lajos 277, 278
Kövess Lothár, kövesházi 242
Krahucsán Zsolt 292–294
Kralovánszky Zoltán 318, 319
Krámlí Mihály 98
Kraszovickaja, Tatyjana 363
Kraus, Johann Paul 48
Krauss, Karl Peter 262
Kremnyov-Kamenkovics őrnagy 330
Krisch András 262
Krisztinkovich Antal 302
Kriván Dezső 276
Krjucskov, Alekszandr 374, 375
Krobotin, Alexander von, br. 115
Krüger Aladár 163, 165
Kubinyi Ferenc 28
Kucza Péter 17
Kuhn, Franz von Kuhnenfeld, br. 97
Kun Béla, ágyai 134
Kuznyecov, Fjodor Iszidorovics 293
Kühl, Joachim ld. Beyer, Hans
Lackó László 315
Lajtai L. László 47–49, 51, 59
Lajtai Mátyás 199
Lakos Sándor 435
Lampel Róbert 49, 53–55, 57, 58
Lansing, Robert 137
Lanszkoj, Grigorij 365, 366
Lányi Gábor 399
Lányi Ildikó 412
László Sándor 279
László, I. (Szent), magyar király 155
Lauer Kálmán 217
Lázár Andor 136
Lebegyev, J. A. 372, 376, 377, 379–381, 383
Lederer Béla 84
Lelkes György 201
Lendvai L. Ferenc 123
Lengyel Zoltán 176, 179, 182
Lenin, Vlagyimir Iljics 295, 335, 355
Lesznai Anna 132
Levitschnigg, Heinrich von, lg. 26
Ligeti Dávid 97, 103, 105, 125, 130, 134, 135, 189, 208, 209, 268, 483, 515

- Litván György 286, 295, 286, 316
 Lóczy Lajos 236
 Lončar, Budimir 447
 Lónyay Menyhért, gr. 12, 13
 Losonczy Géza 323, 335
 Lovassy Gyula 322
 Lőrinczy Attila 157, 159
 Lőw Tóbiás 173
 Luca Jenő 353
 Luca, Vasile ld. Luka László
 Lucheni, Luigi 126
 Lujza Mária Amália (Lujza hercegnő) 42
 Luka László 344, 346–360, 403
 Lukács Béla 232, 240
 Lukács Géza 163, 167
 Lukács György 318
 Lukács Kató 296
 Lukács Lajos 366
 Lukács Ödön 155, 158, 159, 161–170
 Lukács Sándor 402
 Luximin 349
 Lydia (házvezetőnő) 231
 Lyman, Igor 221
 Macartney, Carlile Aylmer 237
 Mach Maderský, Alexander ld. Mach, Alexander
 Mach Sanyó ld. Mach, Alexander
 Mach, Alexander 233
 Mackensen, August von, 95
 Madame Cavaliero 34
 Madarász József 30
 Mádl Ferenc 448
 Magda Lajos 56
 Majláth Jolán 314
 Major Ákos 289, 290
 Majtényi György 266, 435
 Majtényi Lajos 435
 Makó Imre 128
 Malenkov, Georgij Makszimilianovics 345
 Maléter Pálné 307
 Malinovszkij, Rogyion Jakovlevics 293
 Mangold Lajos 53, 54, 56–58
 Manuilszki, Dimitri 343
 Marchut Réka 251, 256, 262, 263
 Mărdărescu, Gheorghe 158
 Mária 129
 Mária Henrietta, belga királyné 42, 43
 Máriássy Zoltán 236
 Marinescu, Gh. 352
 Marinovich Endre 25
 Marjanucz László 128
 Markó László 32
 Márkus Beáta 251, 258, 264
 Marosán György 332
 Marosi István 275
 Maróti Ödön 275–277
 Marschall, George William 220
 Marsovszky Ivor 144
 Márta 129
 Márton Béla 322
 Masaryk, Tomáš Garrigue 137
 Mátrai László 378
 Matuska Szilveszter 174
 Matz, Johan 218
 Mayer János 264
 Mécs Imre 409
 Menykő Mihály 276
 Méray Tibor 337
 Mérey Kajetán 90–93
 Meskó Zoltán 126
 Mészáros Gyula 269
 Mészáros Lázár 22, 26–28
 Mezey Barna 174, 184

- Mickey Mouse ld. Kállay Miklós
Miháلكovics János 242, 243
Miklós Béla 282
Miklós Béla, dálnoki 289, 294, 295
Miklós, II., orosz cár 118
Mikó Alexandra 74
Mikó Zsuzsanna 266
Milošević, Slobodan 439, 441, 443, 446, 447, 452
Millye Lajos 157
Minc, Iszaak Izrailevics 364, 365
Mindszenty József 394
Minich Ödön 179
Miske-Gerstenberger Jenő 241
Miske-Gerstenberger Jenőné 241
Miskolczy Ambrus 24, 49
Mocsáry Lajos 82
Mocsáry N. 157
Mód Aladár 252
Moghioroș, Alexandru ld. Mogyorós Sándor
Mogyorós Sándor 345
Moldova György 337
Molnár Annamária 266
Molnár Erik 271
Molnár János 60
Molnár Kálmán 207
Molnár László 197
Moltke, Helmuth von 112, 114, 115, 118
Mondel Frigyes, br. 44
Montgomery, John Flournoy 226
Moór Oszkár 224
Moraru, Stelian 350
Moravcsik Ernő Emil 319
Moscovitz Gejza 132
Moskovitz Iván 69
Mosoiu, Traian 167
Munkácsi Bernát 51
Murányi Gábor 421
Mussolini, Benito 232
Müller László, br. 90, 91
Müller Rolf 292, 293, 302, 339, 463
Müller, Max 50
Münnich Ferenc 281
Nagy Balázs 217
Nagy Emil 65
Nagy Ferenc 305
Nagy Imre 285, 275, 392, 305
Nagy István 354
Nagy János 53, 392
Nagy Károly 334
Nagy László 33
Nagy Richárd 435
Nagy Vince 141
Nagysándor József 21
Nánási László 310, 313, 314
Náray Antal 238
Negulescu, Atanasie 165, 166
Nemes Dezső 275
Német József 353
Németh Ferenc 434, 436
Németh Károly 428
Németh László 316
Németh Miklós 420
Németh Ödön 179, 181
Néró 396
Niederhauser Emil 48
Niedermann Antal 163, 165
Nobilis Gábor 403, 414
Nógrádi Sándor 274, 285
Norris, Edwin 51
Novák Jenő 145–147
Nugent Arthur, gr. 37
Nyáry Pál 17, 27–29

- Odescalchi Gyuláné, hg. 44
 Ohmacht Nándor 386
 Olofsson Károly Placid 414
 Olt Károly 326
 Oltványi Ambrus 13
 Oplatka András 420
 Oppert, Julius/Jules 51
 Orczy Béla, br. 90, 91
 Orlov, Igor 372, 373, 375
 Ormos Mária 25
 Orosz László 262, 267, 268
 Oroszné Takács Katalin 260, 262, 264
 Orssich, (Ferdinánd) Nándor, ifj., gr. 224, 238
 Orssich, Nándor, id., gr. 224, 238
 Osima, Hirosi, br. 239
 Osvát Anna 262
 Osváth Zoltán 157
 Osváth Zsolt 197
 Ottlik Géza 312, 313
 Örkény István 274
 Örley György 159, 161–163, 165–169
 Őszi István 445, 448, 449
 Őze Sándor 263
 Pach Zsigmond Pál 366, 378
 Packer, Earl L. 227, 229
 Pacséri Károly 57
 Pajkossy Gábor 83, 84
 Pál Zoltán 315
 Palasik Mária 284, 289, 293, 295, 455
 Pálffy György 287, 292
 Pálffy János 17, 20, 21, 25, 27, 28
 Pálffy Pálné Károlyi Geraldine, gr. 44
 Pallavicini Ede, gr. 37
 Pallavicini János, örgr. 93
 Pálóczi-Horváth György 225, 227, 241
 Palos György 411, 418
 Pankratova, Anna Mihajlovna 362, 366, 367
 Papp Ferenc 26
 Papp István 307, 311, 316
 Papp József, K. 436.
 Papp Lajos 275
 Paraschivescu Bălăceanu, Constantin 350
 Parker, Robert (Bob) 243, 244
 Pârvulescu, Constantin 352, 353
 Pászkan-Kunodi Ferenc 302, 303
 Pataki László 434
 Patay István 29
 Patkós Antal 278
 Pătrășcanu, Lucrețiu 342, 343, 345, 346
 Pauker, Ana 342, 343, 345–354, 358, 359
 Pauker, Marcel 343, 346, 349
 Pauler Gyula 57
 Pavelić, Ante 239
 Pázmándy Dénes, ifj. 19
 Pekár Gyula 169
 Pell, Herbert Clairborne 229, 230, 232, 233
 Perczel Juliska 229
 Perczel Mór 15, 16, 19
 Perczel Olivér 164
 Peremenszki Pál 146, 147
 Pergovác Erzsébet (Gömbi) 412
 Perlaky Elek 37, 43, 45
 Perlhimovszky Sándor 165
 Pertorini Rezső 318, 319
 Petala, Nicolae 166
 Petala, Vintilă 166
 Péter Gábor 285–288, 290–292, 294, 295, 298, 300, 328–333, 335–341
 Péter János 434
 Péter, I., szerb király 118
 Péterffy András 316

- Pethő Tibor 420, 421
Pető Andrea 218
Petőfi Sándor 295
Petrák Ferenc 435
Petri Edit 465, 469
Petri Elek 124
Pfeifer Ferdinánd 49
Pilátus, Poncius 327
Pinsker Vencel 40
Pintér Anna, F. 281
Pintér Borbála 13
Piros László 275, 341
Piusz, XI., pápa 392
Pizek ld. Orssich, (Ferdinánd) Nándor, ifj., gr.
Plaschka, Richard 261
Podhradszky György 144
Podmaniczky Frigyes, br. 83, 84
Podmaniczky Ilona 231
Pokoly Lajos 144
Polatsek Ignác 57
Poldini Ede 226
Polóny Elemér 307, 317
Popov, Alekszej 372, 373, 375
Potiorek, Oskar 108, 115
Pótó János 369
Pozsonyi Endre 333
Pölöskei Ferenc 25, 62, 264
Pöschl Aranka ld. Rozgonyi Györgyné, id.
Princz Gyula 334
Prlja, Aleksandar 448, 449, 451
Prónay György, br. 233
Prosser-Schell, Michael 265
Pruzsinszky Pál 128, 129
Pulszky Ferenc 36, 42, 45, 50
Puskin, Georgij (szovjet nagykövet) 334
Pusztay János 51
Putnik, Radomir 117
Püski Levente 210
Rab Virág 132
Rabinson, Zalman 343
Rácz Béla 285, 290–292
Rácz János 207
Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni 297
Radvánszky Béla, br. 37, 42, 45
Radványi Dezső 333
Rainer M. János 263, 381
Rajeczky Benjamin 410
Rajk László 274, 279, 305, 313, 316, 321, 327–331, 335, 336, 338–340, 342
Rajk Lászlóné 274
Rákóczi Ferenc, II. 367
Rákosi Mátyás 284, 285, 289–292, 295–305, 272, 273, 281–283, 320, 327, 328, 331–336, 338, 339, 367
Rankovic, Aleksandar 330
Raszputyin, Grigorij Jefimovics 420
Ráth György 37
Ráth Károly 41, 44
Ráth Mór 49
Ratkó Anna 305
Ratulovszky János 288, 299
Ravasz István 108, 117
Ravasz László 120, 123, 133–136, 297
Rawlinson, Henry Creswicke 51
Redl, Alfred 109, 110
Redlich, Joseph 86, 112, 114
Rédly Elemér 395
Réfi Attila 154, 487, 520
Reguly Antal 52
Rehák László 445
Rehmen, Adolf von, br. 115
Reisinger, Franz 27
Rényi Péter 426, 427, 429, 430

- Réthi Aurél 317
 Réti László 370, 371
 Révai József 285, 292, 304
 Révai Mór 59
 Révai Ödön 59
 Révai Samu 59
 Révai Valéria 332, 335, 336, 338
 Révay [Gyula?], br. 42
 Révész Ferenc 434
 Révész Géza 434
 Reviczky László 156
 Réz Mihály 142
 Ribáry Ferenc 51
 Ribbentrop, Joachim von 234, 237
 Ries István 332
 Rómer Flóris 36, 37, 41, 42, 45
 Romsics Ignác 171
 Roosevelt, Franklin D. 217
 Roth, Franz 264
 Rotyis József 288
 Rozgonyi György, id. 400, 404
 Rozgonyi György, ifj. 397–403, 411, 415, 418, 419
 Rozgonyi Györgyné, id. 400
 Rozgonyi Györgyné, ifj. 412, 419
 Rozmann Mónika 274
 Rózsavölgyi István 392
 Rösler, Eduard Robert 56
 Rudas Béla 171
 Rudolf, fhg. 109
 Rupert Rezső 141
 Rusznyák István 367, 368
 Ruszoly József 72
 Rutsch Nóra 264
 Ruttkay N. 157, 162
 Saád József 455
 Sággy Gyula 66
 Sajti Enikő, A. 208
 Salamon Ferenc 57
 Salamon Rác Tamás 308
 Sallai Gergely 208
 Sallai Imre 178–181, 183, 186, 187
 Sándor Klára 52
 Saposnyikov, Borisz Mihajlovics 107, 108, 110, 112–114, 118
 Sárffy Gyula 158
 Saronov, Nyikolaj Ivanovics 226, 229
 Saul király 131
 Savović, Margit 451
 Schell Csilla 258, 264
 Schieder, Theodor 252, 253
 Schiffer Pál (Pali) 286, 291, 316, 319, 320, 332
 Schiffer Pálné 286, 291
 Schilling János Roger 401, 402
 Schlauch Lőrinc 41, 44
 Schlieffen, Alfred von, gr. 115
 Schmied-Kowarzik, Anatol 113
 Schödl, Günther 255
 Schönhertz Zoltán 291
 Schultheisz Emil, dr. 435
 Schwandtner, Johann Georg von 48
 Schwarczwölder Ádám 12, 62, 63, 76, 78, 106, 132, 216
 Schwartz, Michael 265
 Sebestyén Gyula 57
 Seefried, Elisabeth Marie (Elisabeth Wittelsbach hercegnő) 230
 Seewann, Gerhard 252, 256, 261, 263, 266
 Seide, Gernot 255
 Seres Ernő 382
 Shawcross, William 338
 Shvoy Lajos 387, 391, 392, 395
 Sigray Antal, gr. 229

- Sík Sándor 386
Sikula György 434
Simay N. 165
Simonyi Lajos, br. 41
Singer Sándor 58
Sitzler, Kathrin 252
Skolnik József 291
Slachta Krisztina 55
Slachta Margit 274
Slánský, Rudolf 342
Smidt Béla 276
Smith, Anthony D. 47
Snyder Árpád 268
Solt Pál 333, 336
Sólyom István 403
Sólyom László 287–291, 295, 302, 303
Sombor-Schweinitzer József 173, 179, 181
Somló Bódog 144
Somlyó Sári 270
Somogyi Antal 17
Somogyi Éva 79, 83, 86, 87, 89–92, 97
Somogyi Ferenc 448
Somogyi Gréta 13
Somogyi Imre 309
Somogyi Sándor 392
Somssich László, gr. 191
Sondhaus, Lawrence 108, 109, 111–114, 116
Soós Viktor Attila 78, 401, 418
Sötér István 13
Spannenberger Norbert 251, 255, 256, 261
Spiegel-Schmidt, Friedrich 255
Spira György 14, 28
Spišiak, Jan 226, 230, 233
Stambolić, Ivan 439
Stănescu N. 169
Stark Tamás 264
Ștefan Foriș ld. Fóris István
Stefanescu N. 169
Stein János 53
Steiner Ferenc 65
Stelling-Michaud, Sven 216
Stemler Gyula 264
Stoica, Chivu 345, 353
Stripszky Hiador 146
Strohoffer Zoltán 414
Stromfeld Aurél 171
Strubert Géza 187
Sundhaussen, Holm 265
Supka Géza 140, 141
Suppan, Arnold 261
Süle Géza 412
Száberszki József 328
Szabó Csaba 266, 397, 399
Szabó Éva 296, 297, 303
Szabó Győző 333, 336
Szabó Imre 268, 368, 369
Szabó István 386
Szabó Károly 49, 50, 53, 57
Szabó Lőrinc 324
Szabó Magda 127
Szabó Oreszt 144
Szabó Pál 310, 314
Szabó T. Attila 21
Szabó Zoltán 314, 434
Szabon János 308
Szacsvey Imre 28
Szádeczky Lajos 55
Szakály Sándor 25, 207
Szakasits Árpád 286, 316, 320, 331, 332
Szakasits Árpádné Grósz Emma 274
Szakasits Klára ld. Schiffer Pálné
Szalai László 434
Szalay Ágoston 37

- Szalay Imre 37, 39, 40
Szalay László 12, 13
Szamosi Károly 428–430
Szántó Zoltán 171, 182, 183
Szapáry Antal, gr. 37, 44
Szapáry Frigyes, gr. 93
Szapáry Géza, gr. 44
Szapáry Gyula, gr. 37
Szapáry István, gr. 37
Szarka László 137, 142, 262, 266
Szász Béla 327
Szász Károly 28, 125
Szász Zoltán 141
Szász-Coburg-Gothai Fülöp, hg. 43
Szász-Coburg-Koháry Klotild (Klotild főhercegnő) 43
Szazonov, Szergej Dimitrijevic 113
Szebeny Antal 65, 67
Szebenyi Endre 285, 286, 301–305
Széchenyi Imre, gr. 92
Széchenyi István, gr. 13–15, 30
Széchy István 174, 178, 179, 182
Szécsen Miklós, gr. 90, 91, 93
Szederjesi Cecília 263
Szegedy-Maszák Aladár 225
Székely Béla 302, 304, 310
Székely Miklós 413
Szekeres János 145–147
Szekfü Gyula 85
Széll Kálmán 61, 62, 85, 88, 91, 95, 101
Szemere Bertalan 17, 18, 24, 25, 27–29
Szenci Győzőné 124
Szendi György 332
Szendrő László 270, 274, 276
Szendy Károly 229
Szentkirályi Mór 15
Szentpéteri Kun Béla 31
Szenyéri Zoltán 262
Szép Zoltán 392
Szereda, Vjacseszlav 381
Szeredi Pál 307, 308, 310
Szidorov, Arkagyij Lavrovics 362–372, 378–381
Szigethy Lajos 58
Szigeti István 325
Szigeti László 397
Szijj Jolán 108, 117
Sziklai Sándor 270, 274, 275
Szikszai Béni 124, 131, 132
Szilády Áron 120, 129, 130, 132, 133, 484, 516
Szilágyi Erzsébet 229
Szilágyi Sándor 27, 53
Szilas Frida 276
Szilassy Aladár, id. 128, 129, 132
Szili Ferenc 259
Szily Kálmán 197
Szimon István 303, 304
Szirmai István 274, 291
Szita Árpád 404
Szita László 254, 257, 259
Szívós Sándor 288
Szizov, Ivan Alekszandrovcics 380
Szlávy József 90
Szoboszlai Margit 28
Szokoli József 435
Szokoly Viktor 28
Szolnoki István 281
Szonnert Károly 276
Sztornyikov, Andrej 373
Sztornyikov, Szergej 373
Szögyény-Marich László, gr., ifj. 90–92, 94, 95
Szőke András 176

- Szöke Mátyás 273
Szőnyi István 322
Szőnyi János 276
Szőnyi Tibor 328, 336
Sztálin, Joszif Vasszarionovics 281, 295, 296, 334, 339, 355, 363
Sztójay Döme 226, 236, 237
Szuchy Béla 392
Szunyogh Albert 157, 159, 161, 163–169
Szunyoghy Rudolf 17, 26, 28, 30
Szurdi István 434, 435
Szűcs Ernő 279, 295
Szűcs Ernő 333–335, 340, 341
Szűcs Jenő 48
Szűcs László 289, 293–298, 303, 305
Szűcs Miklós 333, 335, 340
Tabajdi Csaba 258
Tabajdi Gábor 398, 418
Tabódy István 395
Tafferner, Anton 255
Takách-Tolvay József, gr. 240
Takács Imre 434
Takács Katalin ld. Oroszné Takács Katalin
Takács Sarolta 274
Takács Tibor 463
Tállay Ferenc 278
Tamás György 278
Tamáska Mária 421
Táncsics Mihály 17, 28
Tapolcai Jenő 434
Tar Imre 435
Tariska István 335
Tarnai Andor 49
Tarnay György 414
Teleki Géza 294, 295
Teleki József 53
Teleki Pál, gr. 190, 207, 226, 227, 231
Telepy Károly 37, 42, 45
Temesvári László 287
Tersztyánszky Károly, nádasi 117
Thaisz Elek 41, 44
Thallóczy Lajos 75, 88–90, 92, 94, 95
Thaly Kálmán 77
Thassy Jenő 287, 288, 290, 302–304
Thék Endre 275
Thierry, Amédée 49, 50, 53
Thierry, Augustin 49
Thorez, Maurice 343
Thuróczy Lajos 413
Tidó Gáspár ld. Tido, Gašpar
Tido, Gašpar 233, 234
Tildy Zoltán 274, 309, 316
Tildy Zoltánné Gyenis Erzsébet 273, 274
Tilkovszky Loránt 254, 255, 259, 261
Tisza István, gr. 31, 61, 62, 65, 73, 75, 77, 91, 101, 103, 105, 120–125, 127–136, 142, 154
Tisza Istvánné ld. Degenfeld-Schomburg Ilona
Tisza Kálmán 33, 94, 99, 101, 127
Tito, Josip Broz 350, 359, 438
Togliatti, Palmiro 343
Toldy Ferenc 57
Tolnai Gábor 318
Tomcsányi Móric 207
Tompá (csak vezetéknévvel) 392, 393
Tóth Ágnes 249, 251, 252, 254, 256, 258, 259, 261–263, 265–267
Tóth Endre (parasztpárti politikus) 310, 314
Tóth Endre 353
Tóth Eszter Zsófia 26, 64, 207, 242
Tóth Géza 353

- Tóth Gyula 11
 Tóth Imre 413, 414
 Tóth J. Zoltán 174, 177
 Tóth Károly 315
 Tóth Tibor (Csont) 411
 Tóth Zoltán, I. 366
 Tömpe András 285, 289–294, 302–304
 Töreky Géza 179–181, 183
 Török Jenő 390, 391
 Travers, Howard 225
 Trefort Ágoston 12, 35–39, 41, 43, 45
 Trockij, Lev Davidovics 330
 Troebst, Stefan 265
 Tulipán 386, 391
 Tulipán Éva 463
 Turing, Alan, 492
 Tvetan, Tekov 354
 Tyihonov, Vitalij 361, 364, 365
 Tyiskov, Arszenyij 330, 338
 Udvarvölgyi Zsolt 126
 Ugron Gábor 94, 95
 Ujházy László 54, 56, 58
 Újhelyi Szilárd 274, 335
 Ujlaki József 69
 Újpétery Elemér 223, 224, 243
 Újpétery Elemérné Imrédy Magda 223
 Ujszászy István 234, 241
 Ujváry Gábor 12, 26, 47, 64, 76, 97, 105, 131, 134, 135, 189, 207, 216, 227, 242, 262
 Ullein-Reviczky Antal 216–220, 222–244, 247, 492, 526
 Ullein-Reviczky Antalné 216–236, 238–246, 248, 492, 526
 Ullein-Reviczky Lovice Mária 215–217, 219, 220, 222, 231, 235, 240, 245, 492, 527
 Ungváry Krisztián 263
 Unterberger, Betty Miller 138
 Urbán Aladár 13
 Urbański, August 106, 107, 110, 112, 115–117
 Uzetty Ferenc 144
 Üchtritz Zsigmond, br. 37
 Vadas Sándorné 435
 Vadas Sári 274
 Valentiny Ágoston 284, 285, 293, 297, 298
 Váli Ferenc 227, 242
 Vámbéry Ármin 55, 56
 Vámbéry Rusztem 141
 Ván Benjámin 120, 129
 Vándor Károly 371
 Varga Éva Mária 264, 268
 Varga Katalin, S. 286, 295, 316
 Varga Krisztián 181
 Varga László 288, 336, 341
 Varga Mária 220
 Varga Mónika 132
 Varga Ottó 54
 Varga Péter 435
 Varga Szonja 288
 Vargyai Gyula 174
 Varjas Sándor 152
 Várkonyi Ágnes, R. 49
 Várnai Ferenc 428
 Vas Réka 35
 Vas Zoltán 274, 284, 286–288, 290–292
 Vas Zoltánné Vadas Sára 273
 Vásárhelyi Miklós 298
 Vásáry István 294, 298, 301
 Vass Henrik 171
 Vass József 57
 Vass Vilmos 55

- Vaszary Kolos 54
Vázsonyi Vilmos 77
Vécsey Károly, gr. 19
Verebély/Verebély Tibor 223
Veres Endre 146
Veres József 434
Veres Pál 354–356
Veres Péter 310, 311, 314–316
Veress Gábor 405, 412
Vermes Gábor 62, 142
Vértes Róbert 171
Vétek Károly 275, 276
Vida István 209, 307, 315, 383
Viktória királynő 221
Vilmos, I. (Hódító), angol király 220
Vilmos, II., német császár 92, 94, 95, 113, 118, 121
Virágh Zoltán 268
Visontai József 403
Vita Zsigmond 17, 27
Vitári Zsolt 264, 266
Vladimirescu, Tudor 347, 351
Vojnits Miklós, br. 232
Vojnits Pál 407, 409
Volkmer, Gerald 266
Vonyó József 55
Voronkova, Szvetlana 362
Vorosilov, Kliment Jefremovics 279
Vörnle János 224
Vörös János 270
Wallenberg, Raoul 216–218, 492, 527
Walters, Mary Allison ld. Miske-Gerstenberger Jenőné
Weér Farkas, br. 21, 28
Weidlein, Johann 253, 255
Weiss Manfréd, br. 224
Weisz Iván 165, 166
Weizsäcker, Ernst von 229, 237
Wekerle Sándor 121
Wenckheim Béla, br. 37, 41
Wertheimer Ede 89, 92
Wesner, Franz 253
Wesselényi Miklós, br. 13
Wiese Frigyes 40
Wilson, Thomas Woodrow 127, 130, 137–140, 142, 148, 153, 486, 518
Windisch-Grätz, Alfred zu, hg. 15, 16
Wirthné Diera Bernadett 397, 398, 415, 418
Wittelsbach-uralkodóház 230
Wlassics Gyula, br. 24
Wolfner József 58
Woodrow Wilson, Thomas 137
Woolf, Virginia 219
Yates, Halsey E. 157, 158
Ybl Miklós 32
Zadravec István 392
Zákó István 20, 21, 25
Zalai Katalin 296, 297, 303
Zanathy János 333, 336
Zankevics 110
Zehnder, R. D. 116
Zeidler Miklós 25
Zeinar, Hubert 107
Zelenko, Genrih Joszifovics 371, 372, 380
Zeyk József 20, 21, 28
Zeyk Károly 16, 17, 20, 21, 27, 28
Zichy Aladár, gr. 68
Zichy Antal, gr. 17, 28
Zichy Edina, gr. 230
Zichy Edmund, gr. 40
Zichy Fedor, gr. 37
Zichy Jenő, gr. 37, 40, 42

- Zichy Lajos, gr. 37, 42
Zichy Margit, gr. 44
Zichy Pál Ferencné, gr. 34–38, 42,
44–46
Zichy Paulai Ferenc, gr. 34
Zichy Sarolta, gr. 44
Zielbauer György 257–261
Zilahi László 290
Zinner Tibor 263, 329, 330, 332, 333,
336–338, 339, 455, 463
Zinovjev, Grigorij Jevszejevics 363
Zöld Sándor 284, 285, 301, 303, 304,
335, 336
Zöldy Miklós 174
Zöllner, Erich 86
Zuszmanovics/Zuzmanovics ld. Szűcs
Ernő
Zsarnay Kálmán 302–305
Zselénszky Róbert, gr. 65
Zseliczky Béla 209
Zsigalov, Mihail 333
Zsigmond Gyula 307, 311
Zsigmond László 366
Zsitvay Tibor 174, 176, 177, 489, 522

FÖLDRAJZI NEVEK MUTATÓJA

- Abingdon 47
Ada 446
Adriai-tenger 108
Albánia 108, 113
Altaj-hegység 55
Amerika ld. Amerikai Egyesült Államok
Amerikai Egyesült Államok 74, 129,
226, 228, 231–233, 243
Anglia 228, 230, 232, 241
Ankara 239, 243
Arad 19, 70, 71, 77, 202, 203
Arad megye 202, 203
Arad vármegye 210
Argentína 93
Athén 228
Ausztria 80, 85, 95, 118
Ausztria-Magyarország 115
Ázsia 51, 56, 220, 243
Bábel ld. Babilon
Babilon 50
Bacău ld. Bakó
Bácsalmás 204
Bács-Bodrog megye 202, 257–259
Bácska 440
Băile Felix ld. Félixfürdő
Bajor Szabadállam 114
Bajorország 93, 264
Bakó 342, 348
Balaton 375, 423
Balatonarács 231
Balatonfenyves 412
Balatonfüred 231, 416
Balatonszemes 412
Balázsfalva 16
Balkán-félsziget 93, 95, 107
Balotica 347
Bálti 347
Bánság 167, 440
Baranya megye 132, 202, 203, 254, 257
Barcelona 226
Bars vármegye 210
Bécs 31, 34, 48, 81, 83, 84, 86, 90,
92–95, 105, 106, 108, 109, 113, 116,
118, 177, 183, 201
Bécsújhely 157
Behisztun ld. Biszotun
Békés megye 202, 257
Békés vármegye 73
Békéscsaba 65, 67, 71, 77, 204, 279
Belgium 222
Belgrád 84, 108, 117, 225, 242, 442, 443,
449, 454
Belső-Ázsia 50
Bereg vármegye 211
Berettyóújfalu 204
Berlin 92, 94, 95, 118, 229, 232, 237,
239, 247, 254, 343
Bern 241
Besszarábia 347
Bethánia 129
Bihar 155, 160
Bihar megye 161, 163, 164, 166, 167
Biharia ld. Bihar
Birkenhead 409
Birodalmi Tanácsban Képviselt Király-
ságok és Országok ld. Ciszlajtánia

- Biszotun 50
 Bobró 71
 Bolívia 348
 Bonn 252–253, 256
 Bonyhád 259
 Borsod megye 202, 203
 Borsod vármegye 211
 Bosznia 107, 114, 116
 Bosznia-Hercegovina 87, 90
 Boszporusz 215, 216, 220, 222, 242, 246, 492, 526
 Braşov ld. Brassó
 Brassó 347, 348
 Brazília 93
 Buda 22, 23, 26
 Budafok 406
 Budaörs 264
 Budapest 33, 38, 39, 47–60, 65, 67, 68, 70, 75, 77–79, 81, 83–85, 89–91, 93–97, 99, 101, 107, 113, 117, 121, 123, 124, 126–132, 134–136, 156, 158, 159, 163, 166, 169, 170, 202, 204, 205, 215–217, 223–244, 247, 328, 329, 251, 275, 281–286, 288–292, 295, 361, 362, 366–368, 371–375, 377–380, 383, 391, 393, 400, 401, 407, 414, 444, 445, 449
 Bukarest 95, 114, 158, 169, 170, 201, 342–348, 350–353, 535
 Bulgária 110, 380
 Cadrilater ld. Kadrilater
 Caransebeş ld. Karánsebes
 Cegléd 76, 77
 Cernăuţi ld. Csernovic
 Cetinje 108
 Cheshire 220
 Chile 93
 Chişinău/Kisjenő ld. Kisinyó
 Ciszlajtánia 81–83, 86
 Cluj-Napoca ld. Kolozsvár
 Codăeşti 343
 Comberbatch 220
 Corvin köz, Budapest 382
 Craiova ld. Krajova
 Csákova 67
 Csanád megye 202, 203, 257
 Csanád vármegye 210
 Csap 377, 381
 Csehország 58
 Csehszlovákia 209, 253, 333, 339, 377
 Csernovic 344
 Csongrád megye 202, 203
 Csorvás 73
 Csurgó 204
 Dalmácia 48
 Dánia 93
 Dar es-Salaam 425
 Dardanellák 231
 Debrecen 15–20, 22, 25, 26, 29, 120, 123, 125, 128, 157, 270, 284, 285, 288–294
 Dél-Bácska 440
 Délvidék 15, 19, 67, 70, 207–209, 212, 213, 491
 Dobsina 416
 Doroszló 444
 Drezda 227
 Dunabogdány 262, 401
 Dunántúl 58, 156, 257, 259, 262, 263
 Düsseldorf 108
 Éberhard 74, 75
 Edelény 77
 Egyesült Államok ld. Amerikai Egyesült Államok
 Elek 257

- Erdély 15, 22, 58, 65, 67, 140–142, 144,
 156, 158, 163, 167, 168, 170, 206, 209,
 212
 Erdélyi-középhegység 165
 Észak-Bácska 446
 Esztergom 65, 69, 77
 Esztergom vármegye 211
 Eurázsia 50
 Európa 52, 56, 57, 98, 115, 220, 231
 Európai Unió 85
 Fejér megye 202, 203
 Felföld ld. Felső-Magyarország
 Félixfürdő 158, 159
 Felső-Magyarország 58, 149
 Felvidék 140, 141, 144, 149–151, 206–
 209, 212, 491
 Finnország 217
 Franciaország 97, 106
 Fugyivásárhely 158, 159
 Galac 348, 351
 Galați ld. Galac
 Galícia 19, 114
 Garam 58
 Genf 343
 Gibeá 131
 Gilgál 131
 Glogovac 69–71
 Gömör vármegye 211
 Görögország 93, 110, 228
 Göttingen 52
 Graz 106, 108, 109, 201
 Great Budworth 220
 Grivica 345
 Grivița ld. Grivica
 Gyoma 67
 Gyöngyös 204
 Gyöngyöspata 68
 Győr 202, 270, 278
 Győr-Sopron megye 257, 258
 Habsburg Birodalom 80, 82, 106, 112,
 116
 Hajdú megye 202, 203
 Harta 262
 Hatvan 68
 Hegyhát 257
 Heves megye 202, 203
 Hódmezővásárhely 128, 134
 Hollandia 222
 Hont vármegye 210, 211
 Hortobágy 456
 Horvátország 22, 48, 440, 453
 Hunyad tartomány, Erdély 353
 Iași ld. Jászvásár
 Igló 77
 Ilfov 350
 Ioșia ld. Őssi
 Irán 50
 Isztambul 93, 216, 220, 221, 228, 231,
 232, 243–245
 Izmir ld. Szmirna
 Izrael 131
 Japán 93
 Jászberény 65–68, 71–73
 Jász-Nagykun-Szolnok megye 202
 Jászvásár 348, 352
 Jena 109
 Jilava 342
 Józsefváros, Budapest 126
 Județul Bihor ld. Bihar megye
 Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köz-
 társaság ld. Jugoszlávia
 Jugoszlávia 225, 228, 253, 438, 440, 441,
 443, 444
 Kadrilater 353

- Kandilli 215, 222, 230, 231, 243, 246,
 492, 526
 Karánszebes 344
 Karcag 162
 Károlyváros 115
 Kárpátalja 141, 208, 209, 211, 212
 Kárpát-hegység 58
 Kárpát-medence 253, 264
 Kassa 58, 202, 210, 230, 327
 Kaukázus 48
 Kecskemét 204, 304
 Kelecsény 215, 217, 222, 228, 245–248
 Kelet-Európa 48
 Kijev 368, 373
 Kína 48, 395
 Kisbecskerek 65, 67, 68, 77
 Kishont vármegye 211
 Kisinyó 344, 352
 Kiskunfélegyháza 204
 Kiskunhalas 120, 130–133, 484, 516
 Kolozsvár 34, 53, 165–169, 202, 213,
 234, 240, 348, 354
 Komárom megye 22, 202, 203
 Komárom vármegye 211
 Konstantinápoly 220, 221
 Koszovó 441, 442, 452
 Köln 109
 Körmöcbánya 149, 150
 Kőrös 161
 Közép-Európa 137, 138
 Krajova 342
 Kréta 228
 La Paz 347
 Lágymányos, Budapest 383
 Lappföld 48
 Lappónia ld. Lappföld
 Leányfalu 401
 Leipzig ld. Lipcse
 Lengyeli 463
 Lengyelország 115, 253, 377
 Leningrád 380
 Lipcse 103, 105, 106, 109, 112, 118, 342
 Lisszabon 226, 243
 Litvánia 281
 London 92
 Lovrin 67, 77
 Lublin 115
 Lupény 344, 345, 349
 Lvov 372, 377
 Macedónia 439
 Magyar Népköztársaság 367
 Magyar Szent Korona Országai ld.
 Magyarország
 Magyarakanizsa 446
 Magyarnándor-Kelecsény ld. Kelecsény
 Magyarország 32, 34, 35, 38–40, 44, 48,
 49, 51, 53–60, 70, 78–86, 93–104, 106,
 114, 122, 124, 125, 129, 135, 154, 159,
 167, 168, 170–175, 177, 178, 180, 181,
 183, 184, 206–211, 213, 215, 217, 223,
 225–229, 231–234, 237, 238, 268–270,
 274, 276, 279, 280, 284, 296, 299, 327,
 334, 361, 366, 367, 373–375, 379–381,
 397, 398, 421, 443, 457–460, 462, 463,
 465, 469, 470, 545
 Magyarpeterd 132
 Makkos 393
 Makó 210
 Margit-sziget, Budapest 370, 379, 380
 Máriaremete 393
 Maros 158
 Marosvásárhely 35, 65, 77, 213, 344,
 345, 354
 Martonvásár 380

- Mehala 68
 Mercifalva 68
 Mexikó 93
 Mezopotámia 50
 Milánó 226, 229
 Miskolc 77, 270
 Mohács 55, 58
 Mokrin 67
 Montenegró 107, 108, 113
 Montevideo 347
 Morva 58
 Morvaország 58
 Moszkva 171–173, 175, 179, 180, 183,
 226, 231, 244, 268, 291, 292, 303, 327,
 330, 334, 344, 345, 347, 353, 361–363,
 367, 368, 370, 372, 381, 413, 429
 Muzslár 66
 München 105
 Nagybecskerek 66, 77
 Nagy-Britannia 97, 108
 Nagy-Budapest ld. Budapest
 Nagyenyed 344
 Nagykanizsa 159
 Nagykaroly 68, 77
 Nagy-Románia ld. Románia
 Nagyszalonta 345
 Nagyszeben 168, 169, 344
 Nagytétény 406
 Nagyvárad 16, 154–163, 166–170, 202
 Német Birodalom ld. Németország
 Német Császárság 113
 Német Szövetségi Köztársaság 253, 401
 Németország 89, 92, 94, 97, 103, 106,
 108, 111, 113, 117, 122, 226, 231, 244,
 254–256, 260–261, 264–266
 Nógrád megye 202, 203
 Nógrád vármegye 211
 NSZK ld. Német Szövetségi Köztársaság
 Nyírbátor 123
 Nyitra 39, 45
 Nyizsnij-Novgorod 363
 Nyugat-Ázsia 50
 Nyugat-Európa 327
 Olaszország 18, 97
 Oradea ld. Nagyvárad
 Orcifalva 67, 68, 77
 Ormánság 132
 Orosháza 204
 Orosz Birodalom ld. Oroszország
 Oroszország 93–94, 97, 106–109, 118,
 122, 126, 221
 Oşorhei ld. Fugyivásárhely
 Oszmán Birodalom 110
 Osztrák–Magyar Monarchia 61, 78–79,
 81–97, 100, 103, 107–111, 114–116,
 118, 137
 Örkénytábor 157
 Őssi 160
 Pallagpuszta 191
 Pannonia 54, 58
 Párizs 12, 34, 49, 93, 113, 201
 Partium 167
 Pásztó 410
 Páty 192
 Pearl Harbor 232
 Pécs 55, 74, 80, 98, 202, 270, 274, 318
 Pécska 67, 69, 70, 77
 Pera, Isztambul 221, 245
 Perpignan 347
 Perzsia 51
 Pest 15, 22, 31, 33, 42, 49, 51, 53, 83,
 284, 285, 287
 Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 202
 Pétervár ld. Szentpétervár

- Pilsen 201
Poroszország 93
Potsdam 253, 259–261, 263
Pozsony 75, 202, 233, 234, 377
Prága 328, 338
Prahova tartomány, Románia 353
Rákospalota 275
Râmnicu-Sărat 350
Recsk 456, 470
Resicabánya 345
Rimaszombat 400
Róma 93
Románia 84, 95, 110, 122, 168, 170, 210, 213, 253, 280
San Francisco 34
Sânmartin ld. Szentmárton
Sáromberke 342
Shkodra 108, 114
Sibiu ld. Nagyszeben
Siedlec 115
Silistra ld. Szilisztra
Sirkeci 242, 243
Somogy megye 202, 203, 257, 259
Somorja 67, 77
Sopron 204, 257–258, 262
Spanyolország 224
Stájerország 117
Stockholm 215–217, 231, 235, 242
Suceava 348, 353
Svábhegy 328
Svájc 140–142, 148, 401
Svédország 93
Szabadka 446
Szabolcs vármegye 210, 211
Szakálháza 68
Szaloniki 227
Szarajevó 115
Szarvas 204
Szászrégen 312
Szatmár 67, 77
Szatmár megye 202, 203
Szatmár vármegye 211
Szeged 26, 279, 281, 286, 292, 383, 400, 407
Szeghalom 204
Székelyföld 53
Székesfehérvár 273, 375, 400, 419
Szenic 71
Szentés 272, 304
Szentimreváros 400, 403, 406
Szentmárton 157
Szentpétervár 93, 109, 118, 130
Szepesség 58
Szerbia 84, 90, 97, 107, 108, 110, 111, 113–116, 118, 122, 134, 442, 451, 453, 454
Sziám 93
Szilisztra 353
Szkítia 52
Szkutari ld. Shkodra
Szlavónia 22, 48
Szlovákia 233, 234, 416
Szlovénia 439, 440, 453
Szmirna 220, 221
Szodoma 131
Szófia 111, 231, 235, 242–244
Szolnok 15, 16, 164
Szolnok megye 163
Szombathely 270
Szovjet-Oroszország 281
Szovjetunió 207, 209, 226, 230, 232, 251, 258, 260, 263–264, 269, 272, 334, 339, 342, 343, 345, 347, 363, 364, 367, 368, 373, 374, 384, 414, 423, 429, 470

- Sztálin tartomány, Erdély 353
 Sztálinváros 348
 Sztambul ld. Isztambul
 Szulok 257
 Szurdokpüspöki 409, 410
 Tanzánia 426, 427
 Târgu Jiu ld. Zsilvásárhely
 Taskent 343
 Tata 76
 Tátra 233, 234
 Telepes 66
 Telki 155
 Temesvár 107, 167, 168
 Timișoara ld. Temesvár
 Tisza 165
 Tiszalök 263
 Tiszántúl 120, 121, 123–125, 127, 128, 130
 Tolna megye 202, 203
 Torontál vármegye 210
 Tököl 371, 402
 Törökkanizsa 446
 Törökország 215, 216, 229, 241–243
 Trianon 120, 125, 135
 Turán ld. Turkesztán
 Turkesztán 50
 Tutova 350
 Tübingen 251
 U.S.S.R. ld. Szovjetunió
 Ugocsa vármegye 210, 211
 Újbesenyő 68
 Újszentandrás 68
 Újszentanna 77
 Újvidék 202, 443, 447
 Ukrajna 226
 Ung vármegye 210, 211
 USA ld. Amerikai Egyesült Államok
 Vác 406
 Vajdahunyad 348
 Vajdaság 441, 442, 445, 446
 Vajdaszentivány 354
 Várad, ld. Nagyvárad
 (Várad-)Velence, Nagyvárad 160
 Vas megye 202, 203, 257
 Vaslui ld. Vaszló
 Vaszilieva 353
 Vaszló 343
 Vatikán 387, 395
 Velencei-tó 404, 405
 Velența ld. (Várad-)Velence, Nagyvárad
 Veszprém 375
 Veszprém megye 202, 203
 Vichy 239
 Vidin 25, 26
 Vindobona ld. Bécs
 Vinga 68
 Vorkuta 264
 Völgység 259
 Washington 217
 Wien ld. Bécs
 Württemberg 256, 264
 Zágráb 107, 115, 239
 Zala megye 202, 203
 Zamárdi 403
 Zenta 400, 448
 Zirc 403
 Zürich 343
 Zsilvásárhely 344
 Zsolna 77

*A Magyar Napló Kiadó
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének,
valamint az 1999-ben alapított
Könyves Szövetségnek tagja
www.konyves-szovetseg.hu*

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó a Kft. ügyvezetője
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
Tördelőszerkesztő Bornemissza Ádám
A borítót Oláh Mátyás László és Porpáczy Zoltán tervezte
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten

